

НАЦІОНАЛЬНИЙ ЗАПОВІДНИК «ГЛУХІВ»

ІНСТИТУТ ІСТОРІЇ УКРАЇНИ
Національної академії наук України

ГЛУХІВСЬКИЙ НАЦІОНАЛЬНИЙ ПЕДАГОГІЧНИЙ УНІВЕРСИТЕТ
імені Олександра Довженка

СІВЕРЩИНА В ІСТОРІЇ УКРАЇНИ

Наукове видання

Випуск 18

Видається з 2008 року

Ніжин
2025

Рекомендовано до друку:

Вченою радою Національного заповідника «Глухів»
(протокол № 3 від 17.07.2025 р.)

Вченою радою Інституту історії України Національної академії наук України
(протокол № 7 від 10.07.2025 р.)

Вченою радою Глухівського національного педагогічного університету ім. О. Довженка
(протокол № 15 від 08.07.2025 р.)

Редакційна колегія:

І. В. Мошик (голова), Г. В. Боряк, В. М. Горобець, А. П. Гриценко,
С. Ю. Зозуля, В. М. Крижанівський, О. І. Курок, Н. О. Мірошниченко,
В. С. Прокопчук, О. А. Чумаченко, Т. В. Чухліб, О. В. Ясь,
С. П. Жукова (відповідальний секретар)

Адреса редакції:

41400, м. Глухів Сумської обл., вул. Шевченка, 30, тел./факс +380–5444–23557
e-mail: dikz@ukr.net

Адреса розміщення електронної версії видання в мережі Інтернет
<http://nz-hlukhiv.com.ua>

Національна рада України з питань телебачення і радіомовлення
Ідентифікатор медіа R30–02699
у Реєстрі суб'єктів у сфері медіа

Це видання здійснено за сприяння Фонду Катедр Українознавства у США

© Національний заповідник «Глухів», 2025
© Інститут історії України НАН України, 2025
© Глухівський національний педагогічний університет
ім. О. Довженка, 2025

ЗМІСТ

РОЗДІЛ І. ПАМ'ЯТКОЗНАВСТВО ТА ПАМ'ЯТКООХОРОННА СПРАВА

Вечерський В. В. Пам'ятки всесвітньої спадщини ЮНЕСКО: українське сприйняття в епоху сучасних воєн	5
Титова О. М. Пам'яткознавство в навчальних програмах вишів України	9
Загрива Н. А. Історичний досвід та сучасні проблеми в контексті охорони та збереження пам'ятки архітектури «Аптека» – об'єкта культурної спадщини Національного заповідника «Києво-Печерська лавра»	12
Рига Д. В. Інтер'єр Борисоглібського собору на світлинах та негативах з колекції «Фотонегативного фонду» Національного архітектурно-історичного заповідника «Чернігів стародавній»	26
Кириєвський В. Д. Церкви над Сіверською Десною від Комані до Лушників	30
Чурочкін О. А., прот. Волокитинська порцеляна у путивльському Спасо-Преображенському соборі	61
Ясновська Л. В. Давньоруські старожитності Чернігівщини у науковій спадщині І. І. Єдомахи	67
Юсова О. М. Сіверянське городище «Монастирище»	70
Мірошніченко О. М. Нововиявлені надгробки ХІХ – початку ХХ ст. із сектора № 1 Вознесенського кладовища м. Глухова	74
Онопрієнко О. В., Кобзиста О. В. Гастрономічна спадщина Глухівської міської територіальної громади: жива традиція	80
Бахтіна С. А. Участь краєзнавців-пам'яткознавців Слобожанщини у відродженні історичної пам'яті, дослідженні та збереженні національної культурної спадщини рідного краю (До 25-річчя творчої діяльності колективу краєзнавців-пам'яткознавців, які брали участь у Міжнародній науковій конференції «Слобожанські читання» (1999–2024)	84

РОЗДІЛ ІІ. ДОБА ГЕТЬМАНЩИНИ

Виногородська Л. І. Історико-археологічні дослідження на теренах фортеці ХVІІ–ХVІІІ ст. у м. Кролевці Сумської області	87
Мезенцев В. І. Західні аналогії архітектури і декору палацу І. Мазепи на Гончарівці	96
Павленко С. О. Князівська печатка гетьмана І. Мазепи чи сувенір	118
Казіміров Д. В. Соціальна структура та домогосподарства жителів Глухова у другій половині ХVІІІ ст. (За матеріалами сповідних розписів)	123
Лагута А. М. Чи були новгород-сіверські Богуни нащадками Івана Богуна?	132
Будзар М. М. З історії роду Ґалаґанів: два листи Кирила Розумовського	135
Приход С. М. До історії розвитку поштових станцій на Новгород-Сіверщині в ХVІІІ–ХІХ ст.	139

РОЗДІЛ ІІІ. НОВА ІСТОРІЯ

Міллер Н. В. Доповнюємо сторінки родоводу П. О. Куліша	143
Шишкіна Ю. А. Славетний рід Туманських у житті Глухова і Глухівщини (До 225-річчя від дня народження Василя Івановича Туманського)	150
Рой С. В. Родовід громадського та політичного діяча Ніжинщини Лева Йосиповича Руссо-де-Живонна	155
Іванченко Л. А. Історія однієї родини: Софія Василівна Філонович з вулиці Філонівка в селі Дубовичі	159
Кужельна О. В. «Інкоґніто» із Бразилії: імператор Педру ІІ у подорожах країнами Європи та світу.	

До питання відвідування ним українських міст у 1876 році	166
Котельницький Н. А. Праці В. М. Хижнякова як джерело з історії фундації жіночої освіти земським лібералізмом північної України (60–80 рр. XIX ст.)	171
Артемова Л. В. Дитячий притулок Терещенків у Глухові: історія благодійності тривалістю у пів століття	173
Мірошниченко Н. О. Боротьба з русифікацією у Глухівському повіті після революції 1905–1907 рр. Огляд дописів газети «Рада»	177
Крижанівський В. М. Глухівський учительський інститут за директорства Л. Апостола (1913–1916)	181
Семешин Е. В. Життєвий шлях Григорія Андрієнка за матеріалами архівно-кримінальної справи	184
Горох М. В. Чернігівщина років Голодомору (1932–1933) на сторінках часопису «Вісті ВУЦВК»: від пошуку «класово-ворожого» елементу до розвитку промисловості, торгівлі, освіти	191
Демиденко Н. М. Боротьба націоналістичних організацій на Сумщині у період Другої світової війни	199
Печена А. В. Глухівська публічна бібліотека в соціокультурному та освітньому середовищі кінця XVIII – середини XX ст. (До 235-річчя від часу заснування)	205
о. Ю. Мицик, Тарасенко І. Ю. З листування видатних українських науковців (Л. Биковський та В. Кубійович) ...	211
Сулима О. С. Епістолярний діалог Петра Ротача і Михайла Коргуна	222
Гриценко А. П. Історія ректорства О. І. Курка на чолі Глухівського національного педагогічного університету імені Олександра Довженка (До 70-річчя від дня народження та 25-річчя керівництва ЗВО)	226
Дорохіна Т. Ф., Коваленко О. Б. З досвіду усноісторичних досліджень повсякденного життя мешканців Чернігівщини під час російсько-української війни у 2022–2024 рр.	237

РОЗДІЛ IV. МУЗЕЙНА СПРАВА

Яненко А. С., Олексюк І. М. Причинки до візуальної історії Київського антирелігійного музею – Володимирського філіалу Всеукраїнського музейного городка	240
Дейнеко С. М. Спогади Л. Ткаченко як джерело з історії Харківського історичного музею (1939–1946)	246
Мошик І. В. Епістолярій у музейній справі. З історії створення музею Глухівського педуніверситету	251
Кондратенко Н. Г., Кондратенко Т. К. Колекція кераміки із м. Бар у зібранні Полтавського краєзнавчого музею імені Василя Кричевського: атрибуція та реставрація	256
Ликова О. Г. Глиняні вази Івана Білика	260
Сенченко Н. М. Цифровізація документальної спадщини Києво-Печерської лаври: виклики та перспективи	263
Жукова С. П., Маслюк О. І. Збереження дерев'яної скульптури просто неба (Пам'яті заслуженого майстра народної творчості України Ігоря Білевича)	267
Пінчук Н. Ю. Меморіалізація війни в музейному просторі: досвід Національного заповідника «Глухів» (До 10-ї річниці відкриття виставки «Чорні тюльпани» Донбасу)	271
АВТОРИ	278

РОЗДІЛ І. ПАМ'ЯТКОЗНАВСТВО ТА ПАМ'ЯТКООХОРОННА СПРАВА

УДК [725.182.728.81](477)

В. В. Вечерський

ПАМ'ЯТКИ ВСЕСВІТНЬОЇ СПАДЩИНИ ЮНЕСКО: УКРАЇНСЬКЕ СПРИЙНЯТТЯ В ЕПОХУ СУЧАСНИХ ВОЄН

Статтю присвячено комплексу питань, пов'язаних із пам'ятками всесвітньої спадщини ЮНЕСКО. Розглянуто як відповідні пам'ятки, розташовані на території України і найбільш загрожені внаслідок воєнних дій та їхніх наслідків, так і аналогічні пам'ятки інших держав світу. Враховано також ті українські пам'ятки, які держава пропонує внести до Списку всесвітньої спадщини ЮНЕСКО, але цього поки що не зроблено, тож вони перебувають (і деякі з них протягом тривалого часу) у так званому Попередньому списку всесвітньої спадщини. При цьому акцентовано наше сприйняття пам'яток, територіально належних країнам-агресорам: Росії, Білорусі, КНДР, а також їхнім спільникам – Ірану й КНР. Принагідно, як аналог, розглянуто деякі аспекти ситуації щодо пам'яток всесвітньої спадщини Близькосхідного регіону, який протягом 2024–2025 рр. є ареною масштабних воєнних дій. Розглянуто питання репрезентації цих пам'яток в офіційному державному інформаційному виданні – Великій українській енциклопедії (ВУЕ). Тут концентруються всі проблеми – як сьогочасні, так і в довгостроковій перспективі, оскільки цей інформаційний ресурс хоч і є складником інформаційної війни, проте має пролонговану дію, необмежену в часі. Тому представлена тут інформація своїми змістом, формою подачі, розставленими акцентами впливатиме на теперішнє і майбутні покоління. Довготривалий вплив у певному напрямі – це саме те надзавдання, яке ставить перед собою авторський колектив ВУЕ. Зазначена тематика тісно пов'язана з питаннями міжнародних відносин. Міжнародна співпраця у цій сфері за участю ЮНЕСКО має стати значною кваліфікованою допомогою для України. Але й українські фахівці, маючи унікальний практичний досвід від 2014 р., можуть зробити свій неоціненний внесок щодо методичних принципів і практичних рекомендацій з порятунку пам'яток культурної спадщини в умовах сучасних воєн. Тож така співпраця має бути обов'язковою, а Україна в цьому контексті – не тільки реципієнт, а й донор міжнародної допомоги.

Ключові слова: пам'ятки всесвітньої спадщини ЮНЕСКО, Список всесвітньої спадщини ЮНЕСКО, війна, країни-агресори, Велика українська енциклопедія, репрезентація пам'яток.

Зміна парадигми як наслідок Російсько-української війни заторкнула й сферу пам'яткознавства. Після одинадцяти років окупації українських територій та трьох років російського широкомасштабного вторгнення в Україну усі попередні концепції пам'яткознавства та пам'яткоохоронної діяльності застаріли, а нові перебувають у процесі формування і кристалізації. Знищення, руйнування, пошкодження Росією значної кількості нерухомих пам'яток культурної спадщини в усіх регіонах України визначає ту ідеологічну й методологічну рамку, в якій працюють українські фахівці і з якою слід рахуватися фахівцям зарубіжним. Для з'ясування конкретики ми розглянемо тут тільки «горішню» частину цієї неозорої проблематики, а саме ту, яка пов'язана з найціннішим – пам'ятками всесвітньої спадщини ЮНЕСКО. При цьому обмежимось особливостями їхнього представлення у Великій українській енциклопедії (далі – ВУЕ).

Оскільки тематика нова, то є лише незначна кількість

публікацій щодо неї. Передусім це збірники відповідних міжнародних документів [1], опубліковані в різні роки українською мовою у фахових перекладах [2]. Вони відображають еволюцію міжнародного права в аспекті ідентифікації, захисту і збереження універсальної спадщини людства, у тому числі за участю міжнародної фахової спільноти [3; 4]. Сюди ж входять публікації автора цієї статті [5; 6] та його колег [7], котрі працюють у зазначеній сфері протягом кількох десятиріч. Підсумковим стало видання 2024 р. Державної наукової установи «Енциклопедичне видавництво» – перший у нашій історії повний україномовний перелік усіх 1223 пам'яток всесвітньої спадщини ЮНЕСКО [8]. У збірниках наукових праць [9] та монографіях [10; 11] цього ж видавництва найповніше, як на теперішній час, висвітлено культурно-історичні аспекти Російсько-української війни. Проте роль і місце пам'яток всесвітньої спадщини ЮНЕСКО у цій історичній ситуації ще потребує спеціальних досліджень.

З огляду на це метою статті є проаналізувати репрезентацію у ВУЕ пам'яток всесвітньої спадщини ЮНЕСКО різних країн світу під впливом реалій Російсько-української війни та синхронних воєнних дій на Близькому Сході.

Список всесвітньої спадщини ЮНЕСКО (в англійському оригіналі World Heritage List) – це створений і ведений ЮНЕСКО за участю держав-членів перелік природних, антропогенних об'єктів та спільних витворів природи й людини, які мають визначну універсальну цінність для всього людства (це називається Всесвітня спадщина ЮНЕСКО) та підлягають міжнародній охороні відповідно до Конвенції про охорону всесвітньої культурної і природної спадщини 1972 р.

За офіційною інформацією ЮНЕСКО [12] станом на перше півріччя 2025 р. до Списку всесвітньої спадщини внесено 1223 пам'ятки зі 168 країн світу; з них 49 – транскордонні (значні за площею, або групи однорідних пам'яток, розташовані на територіях двох і більше країн). Із них 952 є пам'ятками культури, 231 – природи, 40 – змішаних (спільні витвори природи та людини). 56 пам'яток унесено до Списку всесвітньої спадщини, що перебувають під загрозою. Три пам'ятки з трьох країн протягом 2007–2021 виключено зі Списку всесвітньої спадщини ЮНЕСКО.

Історія цього питання сягає міжвоєнної доби ХХ ст. Стаття 4 Договору про захист художніх і наукових закладів та історичних пам'яток («Пакт Періха»), укладеного 15.04.1935 р. у м. Вашингтоні (США), передбачала, що уряди держав, які приєдналися до цього договору, формують перелік пам'яток і закладів, які становлять культурну скарбницю народів і яким надається спеціальний захист. Необхідність такого переліку актуалізувалася після ухвалення Конвенції про охорону всесвітньої культурної і природної спад-

щини 1972 р. (до якої Україна приєдналася у 1988 р.). При ЮНЕСКО з 1977 р. діє Міжурядовий комітет з охорони визначної культурної і природної спадщини загального значення (Комітет всесвітньої спадщини), що збирається на свої сесії щорічно. Його основна функція – складання, поновлення і публікація списку пам'яток культурної і природної спадщини, які мають визначну універсальну цінність (під назвою «Список всесвітньої спадщини»). Для формування Списку кожна держава подає Комітету всесвітньої спадщини перелік пам'яток культурної і природної спадщини, що розміщені на її території і можуть бути включені у Список. Цей перелік містить документацію щодо місцеперебування таких пам'яток та їхньої цінності.

1977 р. у м. Парижі відбулася перша сесія Комітету всесвітньої спадщини. 1978 р. на другій сесії у м. Вашингтоні до Списку внесено перші 12 пам'яток (8 – культури, 4 – природи) із 7 країн. Із того часу щорічно на кожній сесії вносять до Списку всесвітньої спадщини кількадесят пам'яток. Список формується на основі стандартно оформлених пропозицій від країн. Спершу запропонований об'єкт Комітет всесвітньої спадщини заносить до Попереднього списку всесвітньої спадщини (Tentative List) [7], після чого країна-ініціатор готує номінаційне дос'є, в якому описує об'єкт, аргументує його універсальну цінність, а також дає гарантії щодо належної охорони, використання, реставрації та музеєфікації. Кількість об'єктів, які країна може подати на внесення до Списку, не обмежується. Пропозиції щодо занесення нерухомих пам'яток, які можуть стати рухомими, до уваги не беруться (з цієї причини жоден музей просто неба не занесено до Списку). Експерти Комітету всесвітньої спадщини разом з ICOMOS (Міжнародна рада з питань пам'яток і визначних місць) визначають, з виїздом на місце, чи відповідає запропонована пам'ятка встановленим критеріям автентичності й історико-культурної цінності, і якщо так – пропонують черговій щорічній сесії Комітету всесвітньої спадщини ухвалити позитивне рішення, яке приймається голосуванням простою більшістю. Кожній пам'ятці присвоюється індивідуальний номер.

Комітет всесвітньої спадщини складає, оновлює й публікує, коли цього вимагають обставини, список пам'яток, що фігурують у Списку, для врятування яких вимагаються значні роботи і щодо яких у рамках Конвенції про охорону всесвітньої культурної і природної спадщини 1972 р. відповідна держава просить міжнародної допомоги. Це Список всесвітньої спадщини, що перебуває під загрозою (List of World Heritage Sites in danger). Загрозу знищення або знищення пам'ятки внаслідок природних чинників або через втручання людини можуть спричинити збройні конфлікти та війни, землетруси й інші природні катастрофи, забруднення середовища, невпорядковане будівництво тощо. Занесення в такий список свідчить про необхідність особливої уваги до цих пам'яток та вживання невідкладних заходів щодо їх врятування та збереження. У разі покращення ситуації пам'ятку видаляють зі Списку всесвітньої спадщини, що перебуває

під загрозою. Якщо стан пам'ятки погіршиться настільки, що це призведе до втрати нею характерних рис, які обумовили її занесення до Списку всесвітньої спадщини, тоді застосовується процедура виключення цієї пам'ятки з зазначеного Списку за пропозицією або за згодою уряду відповідної країни.

Станом на початок 2022 р. жодна пам'ятка з України не вносилася до Списку всесвітньої спадщини, що перебуває під загрозою, але 24.02.2022 р. ситуація радикально змінилася. Тепер Україну представлено у Списку всесвітньої спадщини такими пам'ятками:

1. Київ: Собор Святої Софії з прилеглими монастирськими будівлями, Києво-Печерська лавра (1990 р.)
2. Львів – ансамбль історичного центру (1998 р.)
3. Геодезична дуга Струве (транскордонний об'єкт, 2005 р.)
4. Стародавні й первісні букові ліси Карпат й інших регіонів Європи (транскордонний об'єкт, 2007 р.)
5. Резиденція митрополитів Буковини і Далмації (2011 р.)
6. Дерев'яні церкви Карпатського регіону Польщі і України (транскордонний об'єкт, 2013 р.)
7. Стародавнє місто Херсонес Таврійський і його хора (2013 р.)
8. Історичний центр Одеси (2023 р.)

Серед них 7 культурних об'єктів і 1 природний; 3 транскордонні, що включають велику кількість окремих об'єктів. Найбільший поступ у справі занесення своїх пам'яток до Списку всесвітньої спадщини Україна мала у 2013 р., коли вдалося занести одразу дві пам'ятки.

Станом на 2025 р. до Попереднього списку всесвітньої спадщини (Tentative List) занесено 16 об'єктів з України. Їх переведення у статус повноцінних пам'яток всесвітньої спадщини – складний і тривалий процес. Проте парадоксальним чином цей процес можуть прискорити нещастя і трагедії війни. Так, протягом 2022 р. унаслідок загроз, пов'язаних з Російсько-українською війною, значно активізувалася міжнародна співпраця (зокрема з Італією) щодо прискореного занесення до Списку всесвітньої спадщини Історичного центру Одеси. Як наслідок 25.01.2023 р. на 18-й позачерговій сесії Комітету всесвітньої спадщини ЮНЕСКО Історичний центр портового міста Одеси (перша назва була такою, потім її скоригували на прохання України) внесено до Списку всесвітньої спадщини ЮНЕСКО під № 1703. Одночасно пам'ятка стала частиною Списку всесвітньої спадщини ЮНЕСКО, що перебуває під загрозою. А 15.09.2023 р. 19-та сесія Комітету всесвітньої спадщини ЮНЕСКО ухвалила внести до Списку всесвітньої спадщини ЮНЕСКО, що перебуває під загрозою, такі об'єкти України: Київ: собор святої Софії та прилеглі монастирські будівлі, Києво-Печерська лавра; Львів – ансамбль історичного центру. Це зумовлено небезпекою для пам'яток через агресивну війну, яку веде Росія проти України.

Унаслідок тимчасової окупації АР Крим Російською Федерацією від 2014 р. Україна втратила можливість здійсню-

вати управління кримськими об'єктами: «Стародавнє місто Херсонес Таврійський та його хора» і шістьма об'єктами з Попереднього списку. Відповідно до Закону України «Про забезпечення прав і свобод та правовий режим на тимчасово окупованій території України» 15.04.2014 р. відповідальність за охорону культурної спадщини на тимчасово окупованій території покладається на Російську Федерацію як державу, що здійснює окупацію – відповідно до норм міжнародного права. Виходячи з того, що Україна не має можливості виконувати свої міжнародно-правові зобов'язання щодо об'єктів, розташованих на окупованій території, ініційовано питання щодо внесення кримських пам'яток до Списку всесвітньої спадщини, що перебуває під загрозою. Це теоретично уможливить залучення до контролю ситуації моніторингових місій Комітету всесвітньої спадщини, ICOMOS та інших міжнародних організацій. З огляду на брутальність ворога, значення таких заходів сьогодні може здаватися нікчемним, проте у майбутньому при зміні загальної ситуації це може виявитися доречним.

Війна негативно вплинула на просування українських пам'яток до Списку всесвітньої спадщини ЮНЕСКО. Так, військово-цивільна адміністрація Одеської області у грудні 2024 р. заборонила просування й інформаційне забезпечення номінаційного дос'є щодо Аккерманської фортеці у м. Білгороді-Дністровському Одеської області. Аргументується це тим, що, як тільки це питання актуалізується, Росія почне цілеспрямовано знищувати зазначену пам'ятку, маючи для цього практичну можливість. Аргумент слушний, оскільки Росія завдала масованого ракетного удару по історичному центру Одеси 25.01.2023 р. одразу, як тільки міжнародні новинні агентства повідомили про включення його до Списку всесвітньої спадщини ЮНЕСКО. Ще одного удару по м. Одесі завдано 14.02.2025, в останній день роботи в місті моніторингової місії ЮНЕСКО. Загалом по історичному центру Одеси Росія завдала прицільних ударів 40 ракетами різних типів і великою кількістю дронів. Двічі ракетних ударів із серйозними руйнуваннями зазнавав харківський Держпром – ще один український об'єкт, щодо якого вже сформовано міжнародний консенсус про необхідність занесення його до Списку всесвітньої спадщини ЮНЕСКО. Прицільні російські удари були й по історичному центру Чернігова. Тож працюючи з такими пам'ятками, мусимо враховувати імператив: не видавати в публічний простір інформацію, яка може бути корисною для ворога.

Важливою є репрезентація цих пам'яток в офіційному державному інформаційному виданні – Великій українській енциклопедії (ВУЕ), що існує у двох формах: як багатотомне книжкове енциклопедичне видання і як вебпортал. Тут концентруються всі проблеми – як сьогочасні, так і в довгостроковій перспективі, оскільки цей інформаційний ресурс хоч і є тепер складником інформаційної війни, проте має пролонговану дію, необмежену в часі. Тому представлена у ВУЕ інформація (звісно ж, об'єктивна й науково верифікована) своїми змістом, формою подачі, розставленими акцентами впливатиме на теперішнє і майбут-

ні покоління. І цей вплив має посилитися у майбутньому із застосуванням автоматичного перекладу на англійську та інші поширені іноземні мови. Довготривалий вплив у певному потрібному для нації напрямі – це саме те надзавдання, яке ставить перед собою авторський колектив ВУЕ.

Варто зазначити особливості репрезентації у ВУЕ пам'яток всесвітньої спадщини з різних країн. Більшість із них представлено енциклопедичними добре ілюстрованими статтями, які дають досить повне і фахове уявлення про відповідні пам'ятки. З них найрозлогіше і найкраще представлено пам'ятки України, що і зрозуміло з огляду на україноцентричність. Певні особливості є у підході до пам'яток Близькосхідного регіону, де воєнні конфлікти – справа звична і постійна. Тож якщо ми поглянемо на офіційний список пам'яток Ізраїля на вебпорталі Комітету всесвітньої спадщини, то ми там не знайдемо, наприклад, Єрусалима. Якщо ж пошукати ретельніше, то його можна знайти – в окремій рубриці як окрему державу (!) з позначкою: «місце, запропоноване Йорданією» (!!). А далі бачимо ще одну «державну» рубрику, що називається «Державна Палестина». Далеко не всі країни цивілізованого світу знають про таку «державу», зокрема Ізраїль, США тощо – ні. Це один із тих «фокусів» ООН, внаслідок яких Ізраїль і США вийшли зі складу ЮНЕСКО й перестали фінансувати цю організацію. До речі, більшість пам'яток Близькосхідного регіону, зокрема усі шість на території Сирії, внесені до Списку пам'яток, що перебувають під загрозою. Все це враховується при підготовці відповідних статей до ВУЕ.

Певні особливості, зумовлені війною, є і в нашому сприйнятті пам'яток всесвітньої спадщини, територіально належних країнам-агресорам: Росії, Білорусі, КНДР, а також їхнім спільникам – Ірану й КНР. Ці країни мають значну кількість пам'яток, безумовно важливих у контексті розвитку людської цивілізації. Тож енциклопедія, яка називається універсальною і реально претендує на універсальність, ігнорувати їх не може. Але водночас наша енциклопедія – україноцентрична за визначенням, та ще й формується під час війни за національну ідентичність проти геноциду української нації, здійснюваного спільно країнами-агресорами. Це визначає єдино можливу, досить просту, принципову, двоєдину в своїй суті позицію: любов до всього свого і ненависть до всього ворожого. З огляду на це детально розписувати цінності пам'яток ворожих держав нам не личить. Тому у ВУЕ всі ці пам'ятки буде представлено у вигляді розширених дефініцій. Але коли наші достеменні знання дають можливість охарактеризувати негативно щось, що стосується ворожої держави (при цьому нічого не вигадуючи, бо ми – науковці, а не пропагандисти), то цю можливість обов'язково використовуємо, про що свідчить низка статей, уже опублікованих на вебпорталі ВУЕ.

Усе, викладене вище, підводить до висновку про неперемінне значення всього, що пов'язане з такими пам'ятками. Будучи внесеними до Списку всесвітньої спадщини ЮНЕСКО, вони підвищують міжнародний престиж країни, позитивно впливають на розвиток внутрішнього і міжнарод-

ного туризму (це наша післявоєнна перспектива). Вимоги Комітету всесвітньої спадщини до охорони пам'яток, які увійшли до Списку, дещо вищі, ніж у національному законодавстві. Це накладає на Україну, як і на кожну державу, додаткову відповідальність. Внесення українських пам'яток до Списку й належне адміністрування ними суттєво сприяє інтеграції України у світовий культурний простір, до якого ми вже можемо зробити свій неповторний внесок. З цих позицій, розглядаючи перспективи подальших досліджень у пам'яткоохоронній і пам'яткознавчій сфері, можна висловити сподівання, що в майбутньому неповторний український досвід спротиву культурному геноциду з боку РФ стане корисним надбанням світової історії.

ДЖЕРЕЛА

1. Міжнародні засади охорони нерухомої культурної спадщини. Київ : Фенікс, 2008. 176 с.
2. ICOMOS Ukraine: Український національний комітет. Збірник документів і матеріалів / За ред. Прибегі Л., Яковини М. Київ : Видавничий дім «Пам'ятки України», 2008. 64 с.
3. Вісник Українського комітету ICOMOS. Київ, 2007. Т. 1. Число 1. 56 с.
4. Вісник Українського національного комітету ICOMOS. Київ, 2008. Т. 2. Число 1. 96 с.
5. Вечерський В. Репрезентація пам'яток у контексті українського законодавства та принципів ICOMOS. *Сіверщина в історії України. Збірник наукових праць*. Вип. 5. Київ–Глухів : Центр пам'яткознавства НАН України та УТОPIK, 2012. С. 6–9.
6. Вечерський В. Пам'ятки всесвітньої спадщини в контексті принципів ICOMOS та законодавства України. *Вступ до музеєзнавства і пам'яткознавства* / за наук. ред. О. М. Гончарової, С. Ж. Пустовалова. Київ : Видавництво Ліра-К, 2019. С. 7–16.
7. Сердюк О. Попередній Список всесвітньої культурної спадщини. Проблеми та перспективи. *Праці Науково-дослідного інституту пам'яткоохоронних досліджень*. Випуск 2. Київ : АртЕк, 2006. С. 58–65.
8. Велика українська енциклопедія. Тематичний реєстр гасел з напрямку «Культурологія», розділ «Пам'яткознавство» (Пам'ятки всесвітньої спадщини ЮНЕСКО) / Укладач : Вечерський В. В. ; за заг. ред. д. і. н., проф. Киридон А. М. Київ : Державна наукова установа «Енциклопедичне видавництво», 2024. 140 с.
9. Російсько-українська війна (лютий 2014 – лютий 2024 рр.). Простір екзистенційних запитань і пошук відповідей. Збірник матеріалів / Заг. ред. д. і. н., проф. А. Киридон. Київ : Державна наукова установа «Енциклопедичне видавництво»; Воєнно-науковий відділ штабу Командування Сил ТрО ЗСУ, 2024. 376 с.
10. Українська енциклопедистика в умовах викликів і загроз національній ідентичності. Монографія / Заг. ред. д. і. н., проф. А. Киридон. Київ : Державна наукова установа «Енциклопедичне видавництво», 2024. 240 с.
11. Війна Росії проти України (лютий 2014 – лютий 2024 рр.). Стратегії репрезентації. Монографія / Заг. ред. д. і. н., проф. А. Киридон. Київ : Державна наукова установа «Енциклопедичне видавництво», 2024. 276 с.
12. UNESCO. World Heritage Convention. World Heritage List. URL: <https://whc.unesco.org/en/list/>

Vechersky V.V. UNESCO World Heritage Sites: Ukrainian perception in the era of modern wars

The article is devoted to a set of issues related to UNESCO World Heritage Sites. Both the relevant sites located on the territory of Ukraine and most threatened by hostilities and their consequences, as well as similar sites in other countries of the world, are considered. Those Ukrainian sites that the state proposes to include in the UNESCO World Heritage List, but this has not yet been done, are also taken into account, so they are (and some of them for a long time) on the so-called Tentative List. At the same time, our perception of sites that territorially belong to the aggressor countries: Russia, Belarus, North Korea, as well as their allies – Iran and the People's Republic of China, is emphasized. Incidentally, as an analogy, some aspects of the situation regarding the World Heritage Sites of the Middle East region, which during 2024–2025 is the arena of large-scale military operations, are considered. The issue of representing these monuments in the official state information publication – the Great Ukrainian Encyclopedia (GUE) is considered. All problems are concentrated here – both current and long-term, since this information resource, although it is a component of information warfare, has a prolonged effect, unlimited in time. Therefore, the information presented here, with its con-

tent, form of presentation, and emphasis, will influence future generations. Long-term influence in a certain direction is exactly the ultimate task that the GUE author team sets for itself. The specified topic is closely related to issues of international relations. International cooperation in this area with the participation of UNESCO should become a significant qualified assistance for Ukraine. But Ukrainian specialists, having unique practical experience since 2014, can also make their invaluable contribution to methodological principles and practical recommendations for saving cultural heritage monuments in the conditions of modern wars. Therefore, such cooperation should be mutually beneficial, and Ukraine in this context is not only a recipient, but also a donor of international assistance.

Key words: UNESCO World Heritage Sites, UNESCO World Heritage List, war, aggressor countries, Great Ukrainian Encyclopedia, representation of monuments.

REFERENCES

1. *Mizhnarodni zasady okhorony nerukhomoi kulturnoi spadshchyny* (2008). [International principles of immovable cultural heritage protection]. Kyiv : Feniks. [in Ukrainian].
2. Prybieha L., Yakovyna M. (Eds.). (2008). *ICOMOS Ukraine: Ukrainyski natsionalnyi komitet. Zbirka dokumentiv i materialiv* [ICOMOS Ukraine: Ukrainian National Committee. Collection of documents and materials]. Kyiv: Vydavnychiy dim «Pamiatky Ukrainy». [in Ukrainian].
3. *Visnyk Ukrainiskoho komitetu ICOMOS* (2007). [Bulletin of the Ukrainian Committee ICOMOS]. (Vol. 1, issue 1). Kyiv. [in Ukrainian].
4. *Visnyk Ukrainiskoho natsionalnoho komitetu ICOMOS* (2008). [Bulletin of the Ukrainian National Committee ICOMOS]. (Vol. 2, issue 1). Kyiv. [in Ukrainian].
5. Vechersky, V. (2012). Reprerentatsiia pam'iatok u konteksti ukrainiskoho zakonodavstva ta pryntsyviv ICOMOS [Representation of monuments in the context of Ukrainian legislation and ICOMOS principles]. *Sivershchyna v istorii Ukrainy – Sivershchyna in the history of Ukraine*, (5), pp. 6–9. [in Ukrainian].
6. Vechersky, V. (2019). *Pamiatky vsesvitnoi spadshchyny v konteksti pryntsyviv ICOMOS ta zakonodavstva Ukrainy* [World heritage sites in the context of ICOMOS principles and Ukrainian legislation]. In Honcharova O., Pustovalov S. (Eds.), *Vstup do muzeieznavstva i pamiatkoznavstva* (pp. 7–16). Kyiv: Lira-K. [in Ukrainian].
7. Serdiuk, O. (2006). *Poperednii Spysok vsesvitnoi kulturnoi spadshchyny. Problemy ta perspektivy* [Previous World Cultural Heritage List. Problems and prospects]. *Pratsi Naukovo-doslidnoho instytutu pamiatkookhoronnykh doslidzhen* [Proceedings of the Research Institute for Monument Conservation Studies]. Issue 2. (pp. 58–65). Kyiv: ArtEk. [in Ukrainian].
8. Kyrydon, A. (Eds.). (2024). *Velyka ukrainska entsyklopediia. Tematychnyi reiestr hasel z napriamu «Kulturolohiia», rozdil «Pamiatkoznavstvo»* (Pamiatky vsesvitnoi spadshchyny UNESCO) [Great Ukrainian Encyclopedia. Thematic register of slogans from the direction of «Culturology», section «Monument Studies» (UNESCO World Heritage Sites)] / Compiler : Vechersky, V. Kyiv : Derzhavna naukova ustanova «Entsyklopedychne vydavnytstvo» [State Scientific Institution «Encyclopedic Publishing House»]. [in Ukrainian].
9. Kyrydon, A. (Eds.). (2024). *Rosiisko-ukrainska viina (liutyi 2014 – liutyi 2024 rr.). Prostir ekzystentsiinykh zapytan i poshuk vidpovidei. Zbirnyk materialiv* [Russian-Ukrainian War (February 2014 – February 2024). Space of existential questions and the search for answers. Collection of materials]. Kyiv : Derzhavna naukova ustanova «Entsyklopedychne vydavnytstvo»; Voienno-naukovyi viddil shtabu Komanduvannia Syl TrO ZSU [State Scientific Institution «Encyclopedic Publishing House»; Military-scientific department of the headquarters of the Armed Forces Command of the Ukrainian Armed Forces]. [in Ukrainian].
10. Kyrydon, A. (Eds.). (2024). *Ukrainska entsyklopedystyka v umovakh vykykiv i zahroz natsionalnoi identychnosti. Monohrafiia* [Ukrainian encyclopedics in the face of challenges and threats to national identity. Monograph]. Kyiv : Derzhavna naukova ustanova «Entsyklopedychne vydavnytstvo» [State Scientific Institution «Encyclopedic Publishing House»]. [in Ukrainian].
11. Kyrydon, A. (Eds.). (2024). *Viina Rosii proty Ukrainy (liutyi 2014 – liutyi 2024 rr.). Stratehii reprezentatsii. Monohrafiia* [Russia's War Against Ukraine (February 2014 – February 2024). Strategies of Representation. Monograph]. Kyiv : Derzhavna naukova ustanova «Entsyklopedychne vydavnytstvo» [State Scientific Institution «Encyclopedic Publishing House»]. [in Ukrainian].
12. UNESCO. World Heritage Convention. World Heritage List. Retrieved from: <https://whc.unesco.org/en/list/>

Стаття надійшла до редакції 21.03.2025 р.
Рекомендована до друку 17.07.2025 р.

ПАМ'ЯТКОЗНАВСТВО В НАВЧАЛЬНИХ ПРОГРАМАХ ВИШІВ УКРАЇНИ

У статті розглядається питання дослідження науковими установами, громадськими організаціями та вивчення у вищих навчальних закладах гуманітарного профілю нової наукової дисципліни – пам'яткознавства. Зазначається, що в окрему науку з визначенням об'єктом, предметом, специфічними завданнями пам'яткознавство було виділено наприкінці ХХ – на початку ХХІ ст. у зв'язку з необхідністю опрацювання теоретичних засад дослідження та методики вивчення, охорони і використання культурної спадщини. Названо академічні установи, профільні громадські організації, які мають найвагоміші результати у пам'яткознавчих студіях. Зазначено, що нині в Україні затверджено стандарт вищої освіти за спеціальністю «Музеєзнавство, пам'яткознавство», яка осіб чи разом із дисципліною «Охорона культурної спадщини» викладається у майже 20 вищих навчальних закладах.

Ключові слова: пам'яткознавство, музеєзнавство, культурна спадщина, пам'ятки, навчальні програми, виші, охорона та збереження пам'яток історії та культури.

Наприкінці ХХ – у першій чверті ХХІ ст. в українському суспільстві активізувався інтерес до вивчення та збереження культурної спадщини, окреслилося розуміння, що через об'єктивне дослідження та популяризацію історико-культурних надбань можлива адекватна реконструкція реальної картини історичного буття народу, подій та процесів, які відбувалися на українських теренах, усвідомлення національної ідентичності та місця України в європейському просторі, а цілеспрямована діяльність громадських організацій, державних органів, окремих громадян щодо збереження та охорони пам'яток для передачі культурних цінностей майбутнім поколінням та їхнього ефективного використання у суспільному житті сприяє самоідентифікації і має соціально-значиму функцію підтримки стабільності і сталого розвитку держави.

Практична діяльність у сфері охорони культурної спадщини, а саме: виявлення, документування, консервація, реставрація, збереження, введення до контексту сучасного культурного процесу, – спонукала до більш детальної розробки теоретичних засад, на яких ґрунтувалася би така діяльність, тобто відповідних пам'яткознавчих досліджень, які мають свою специфіку, котра вирізняє їх від тих проблем, що вирішуються іншими галузями науки, але входять до кола завдань відносно нової міждисциплінарної науки – пам'яткознавства.

Пам'яткознавство – спеціальна історична дисципліна, яка досліджує культурну спадщину в теоретичному плані як особливе соціальне явище й певну сукупність матеріальних об'єктів – *пам'яток історії та культури*, – що пов'язують сучасність із минулим, їхню природу та характерні особливості, а в практичному плані опрацьовує проблеми їхнього виявлення, обліку, охорони та використання у суспільному просторі [1, с. 163]. Визначення предмета, об'єкта, завдань, специфіки цієї наукової дисципліни, а також методичних проблем її вивчення та викладання оприлюднено у публікаціях українських істориків, культурологів, архітекторів, археологів, істориків науки, пам'яткознав-

ців та музеєзнавців: С. З. Заремби, С. І. Кота, Л. В. Прибегі, В. В. Вечерського, С. П. Руденка, О. С. Худoley, Л. Д. Федорової, С. В. Гаврилюк, Л. О. Гріффена, Д. В. Кепіна та інших [2; 3]. У процесі фахових досліджень було окреслено основні завдання пам'яткознавства: розробка власних теоретико-методологічних принципів, що дозволяють вивчити ступінь адекватності пам'яток історичній дійсності; вироблення методів виявлення, відбору, вивчення, оцінки значимості й взаємозв'язків інформації, що міститься в них; методів цілеспрямованого використання інформації з навчальною і виховною метою; розробка теоретичних засад комплексного збереження історико-культурного та природного середовища [4, с. 6–50].

Із вказаних визначення та завдань зрозуміло, що проблеми пам'яткознавства постають у першу чергу безпосередньо в практичній площині, але дієвість їх реалізації не в останню чергу залежить від вирішення теоретичних питань даної науки, якими в Україні займаються як нечисленні академічні чи відомчі установи, так і деякі вищі навчальні заклади гуманітарного профілю. Метою цієї розвідки є короткий огляд із загальною характеристикою ситуації із викладанням пам'яткознавства у вишах. Однак спочатку назвемо наукові установи та громадські організації, співробітники яких зробили вагомий внесок у розробку теорії та методики пам'яткознавчих студій. Найпослідовніше ці питання розробляють науковці Центру досліджень історико-культурної спадщини України Інституту історії України НАН України, які здійснюють науково-методичну підтримку обласних робочих груп (наприклад, [5]) у зв'язку з підготовкою енциклопедичного видання «Звід пам'яток історії та культури України».

Важливі напрацювання у сфері практичного пам'яткознавства мають підвідомчі центральному органу охорони культурної спадщини – Міністерству культури України (сучасна назва – Міністерство культури та стратегічних комунікацій України) – інституції: Український державний інститут культурної спадщини (перша назва – Науково-дослідний інститут пам'яткоохоронних досліджень) та Український центр культурних досліджень. Якщо до кола уваги першого входить здебільшого нерухома культурна спадщина, то другий займається питаннями вивчення і використання рухомої та нематеріальної культурної спадщини.

Особливе місце серед інституцій, що опікуються практичним пам'яткознавством, належить профільним громадським організаціям, зокрема Національній спілці краєзнавців України, яка, наприклад, видає загальноукраїнський журнал «Краєзнавство», де є розділ «Пам'яткознавство». Найстарішою і донедавна найвпливовішою профільною організацією було Українське товариство охорони пам'яток історії та культури (далі – УТОПК), засноване у 1966 р. До його доробку, поряд з іншими значними досягненнями, належить публікація наукових, методичних, популярних видань про культурну спадщину, зокрема журналів «Пам'ятки України», «Київська старови-

на», «Відлуння віків», у кожному з яких був окремий розділ, присвячений пам'яткознавству. Саме у керівництві УТОПІК 1991 р. виникла ідея створення спільно з Академією наук України фахової наукової установи із дослідження теоретичних і практичних проблем пам'яткознавства – Центру пам'яткознавства АН (пізніше – НАН) України і УТОПІК (далі – Центр), який був покликаний поєднати напрацювання фундаментальної науки з можливостями всеукраїнської громадської організації з розгалуженою системою осередків в усіх областях країни. Протягом 28 років діяльності співробітники Центру здобули чималі результати у дослідженні теоретичних і практичних проблем пам'яткознавства та пам'яткоохоронної справи. Серед них найвагомішим досягненням вважаємо підготовлені вперше в українській історіографії монографії з обґрунтуванням виділення пам'яткознавства в окрему науку [6] та на їхній основі першого навчального посібника [7], 5 видань, які мали статус фахових: «Праці Центру пам'яткознавства» (36 випусків), «Сіверщина в історії України» (спільно з Національним заповідником «Глухів»), «Ніжинська старовина. Збірник регіональної історії та пам'яткознавства», «Нові дослідження пам'яток козацької доби в Україні», журнал «Питання історії науки і техніки» (4 рази на рік). З 2007 р. при Центрі працювала аспірантура та спеціалізована рада із захисту дисертацій на здобуття ступеня кандидата історичних наук із спеціальності 26.00.05 – Музеезнавство. Пам'яткознавство (захищено 51 кандидатську та 3 докторських (поки єдині в Україні) дисертації) [8, с. 185–197].

Для успішного впровадження теоретичних і практичних напрацювань науково-дослідних установ із пам'яткознавства та пам'яткоохоронної справи, розширення і поглиблення збереження, популяризації та розробки сучасних методик використання рухомої та нерухомої культурної спадщини, необхідні відповідні фахові кадри, підготовка яких здійснюється у різних навчальних закладах гуманітарного профілю. Як засвідчує аналіз ситуації із переліком спеціальностей, які пропонуються до вивчення у вишах, спеціальність «музеезнавство, пам'яткознавство» набуває все більшої популярності серед інших пропонованих гуманітарних дисциплін, правда часто «пам'яткознавство» не викладається окремо від «музеезнавства» чи «охорони культурної спадщини/пам'яток історії та культури». Міністерством освіти і науки офіційно затверджений стандарт вищої освіти за цією спеціальністю (027) для першого і другого рівня вищої освіти (бакалавра, магістра – відповідно, наказами № 566 від 24.04.2019 р. та № 369 від 04.03.2020 р.). У свою чергу виші розробляють відповідні освітні програми, готують і публікують навчальні посібники. Спеціальність чи як пам'яткознавство окремо, чи разом із музеезнавством або охороною культурної спадщини чи експертизою культурних цінностей викладається нині у майже 20 вищих навчальних закладів України.

Близько 20 років цю дисципліну читали у Київському

національному університеті культури і мистецтва (далі – КНУКіМ). Викладачі кафедри музеезнавства і пам'яткознавства (нині – факультет готельно-ресторанного і туристичного бізнесу, освітня програма: «Музейна та культурно-туристична діяльність») на основі розроблених навчальних курсів підготували ґрунтовний навчальний посібник, який охоплює широке коло проблем культурної спадщини. Доктор культурології С. Б. Руденко у розділі цього посібника «4.4. Пам'яткознавство як навчальна дисципліна» навів існуючі погляди на основні визначення, прийняті складові та доречність виділення в окрему науку пам'яткознавства [9, с. 275–286]. Окремою серією «Музеезнавство і пам'яткознавство» вийшло 7 випусків «Вісника КНУКіМ». КНУКіМ має ще філії у Львові, Миколаєві, де також викладають вказану дисципліну.

Цікаві напрацювання у дослідженні та викладанні питань пам'яткознавства має відповідна кафедра Східноєвропейського (раніше – Волинського) національного університету імені Лесі Українки (факультет історії, політології та національної безпеки, освітня програма: «Музейний менеджмент, культурний туризм»). Крім підготовки бакалаврів і магістрів, там відбуваються захисти дисертацій на здобуття наукового ступеня кандидата історичних наук зі спеціальності «Музеезнавство, пам'яткознавство», проводяться наукові конференції, видаються збірки наукових статей та публікацій із музеезнавчої і пам'яткознавчої тематики.

Кілька років тому затверджено як окрему спеціальність «Музеезнавство, пам'яткознавство» на кафедрі археології та музеезнавства Київського національного університету імені Тараса Шевченка. В окремих публікаціях викладачі кафедри ґрунтовно проаналізували і довели необхідність підготовки фахівців із вказаної спеціальності, підготували і оприлюднили навчальні програми [10].

Серед інших вишів, які мають у своїх навчальних програмах викладання дисципліни «Пам'яткознавство», згадаємо Харківську державну академію культури (факультет культурології та соціальних комунікацій, освітня програма: «Цифрові музейні індустрії»), Національний університет «Львівська політехніка» (факультет «Інститут гуманітарних та соціальних наук», освітня програма: «Музейна, пам'яткоохоронна діяльність і культурний туризм»), Львівський національний університет імені Івана Франка (історичний факультет, освітня програма: «Організація музейного простору. Екскурсознавство»), Національну академію керівних кадрів культури і мистецтв (факультет навчально-науковий Інститут сучасного мистецтва, освітня програма: «Музеезнавство, реставраційна діяльність та охорона культурної спадщини»), Рівненський державний гуманітарний університет (художньо-педагогічний факультет), Чернівецький національний університет імені Федьковича, Кам'янець-Подільський національний університет імені Івана Огієнка, Дрогобицький державний педагогічний університет імені Івана Франка, Мукачівський державний університет (фа-

культет менеджменту та індустрії гостинності), Поліський національний університет тощо. Викладачі цих та інших навчальних закладів розробляють навчальні програми, публікують навчальні посібники та методичні рекомендації з курсу (наприклад, [11]). У відкритих інформаційних джерелах оприлюднено програму навчального курсу з пам'яткознавства Національного університету фізичного виховання і спорту України.

Таке досить широке розповсюдження викладання в якості окремого курсу пам'яткознавства засвідчує поглиблення інтересу в українському суспільстві до культурної спадщини. Актуалізує цю тематику і сучасна складна ситуація, пов'язана з численними руйнаціями об'єктів культурної спадщини внаслідок воєнних дій і розуміння необхідності вивчення та подальшої відбудови безцінних скарбів національного надбання.

Як уже зазначалося, в більшості курсів, що викладаються, відповідно і в навчальних програмах і посібниках пам'яткознавство не відокремлюється від музеєзнавства чи охорони культурної спадщини в якості окремої наукової дисципліни, оскільки це молода наука, яка знаходить у процесі окреслення її визначення, об'єкта, предмета, завдань, виявлення специфічних, тільки їй притаманних ознак, які виділяють її серед суміжних дисциплін. Здебільшого основну увагу приділяють її прикладному навантаженню, зосереджуючись на складових охорони культурної спадщини, базовому законодавстві. Тому серед запропонованих до вивчення тем лекцій, семінарських і практичних занять переважає характеристика вітчизняного законодавства, управління сферою, документування та обліку об'єктів і предметів культурної спадщини, заходів із збереження (консервації, реставрації), охорони, введення у суспільний простір (наприклад, музеєфікації) пам'яток [12]. Більше уваги викладачі приділяють музеєзнавству, навіть якщо спеціальність заявлена як «Музеєзнавство, пам'яткознавство», зокрема викладається історія та теорія музейної справи в Україні і світі, методика створення музейних колекцій, експозицій, проведення екскурсій, музейної педагогіки тощо [13]. Часто музеєзнавство розглядається разом з охороною культурної спадщини без виокремлення пам'яткознавства, особливо стосовно історії формування цих сфер людської діяльності [14; 15; 16].

Отже, аналіз оприлюднених навчальних програм та посібників засвідчує, що, оскільки пам'яткознавство як спеціальна історична дисципліна з власним предметом і об'єктом дослідження склалося тільки в останній чверті ХХ ст., продовжується період формування та узгодження між відповідними науковцями спеціального понятійного апарату, кола основних проблем вивчення, місця серед інших наукових і навчальних дисциплін гуманітарного спрямування. Але студії останніх десятиліть дозволяють вважати цю науку підґрунтям як до широких теоретичних узагальнень, так і до практичних дій із охорони, збереження та введення до суспільного простору історико-

культурної спадщини України як чільної частини європейської та світової спадщини.

ДЖЕРЕЛА

1. Гріфен Л. О. Пам'яткознавство як наука. Охорона культурної спадщини в Україні: аспекти соціокультурної взаємодії. Київ: Вид-во НАККіМ, 2014. С. 160–165.
2. Заремба С. З. Українське пам'яткознавство: історія, теорія, сучасність Київ: Логос, 1995. 446 с.
3. Кот С. Теоретичні проблеми пам'яткознавства. *Пам'яткознавчі студії в Україні: теорія і практика*. Київ: Інститут історії України НАН України, 2007. С. 7–64.
4. Гріфен Л. О. Предмет і метод пам'яткознавства. *Основи пам'яткознавства* / наукові редактори: Леонід Гріфен, Олена Титова. Mauritius: LAP LAMBERT Academic Publishing. 2017. S. 6–64.
5. Горбик В., Денисенко Г. «Звід пам'яток історії та культури України» у дослідженні і охороні культурної спадщини: досвід, проблеми, перспективи. Київ: Інститут історії України НАН України, 2012. 192 с.
6. Основи пам'яткознавства / під заг. ред.: Гріффена Л. О., Титової О. М.; кол. авт.: Гаврилюк О. Н., Гаврилюк С. В., Горбик В. О. [та ін.]. Київ: Центр пам'яткознавства НАН України і УТОПІК, 2012. 635 с.
7. Пам'яткознавство: посібник для початківців / уклад.: Л. О. Гріфен, О. М. Титова. Київ: Центр пам'яткознавства НАН України і УТОПІК, 2014. 212 с.
8. Культурна спадщина як складова державної освітньо-виховної політики в Україні: колективна монографія / Гоменюк В. М., Горькова А. О., Константинов В. О. [та ін.]; під заг. ред. Сенченко Н. М., Титова О. М. Ніжин: ПП Лисенко М. М., 2019. 294 с.
9. Вступ до музеєзнавства і пам'яткознавства: навч. посіб. / за наук. ред. О. М. Гончарової, С. Ж. Пустовалова. Київ: Видавництво Ліра-К, 2019. 490 с.
10. Іванисько С. І., Шидловський П. С., Синиця Є. В. Запровадження спеціальності «Музеєзнавство. Пам'яткознавство» в Київському національному університеті імені Тараса Шевченка. *Vita Antiqua*. № 11. 2019. С. 39–52.
11. Культурна спадщина: інноваційні підходи та сталий розвиток: навчальний посібник. [Вербицька П. В., Гнідик І. І., Годованська О. М., Курдина Ю. М., Салюк А. З.]. Львів: Вид-во Львівський політехнік, 2022. 148 с.
12. Хрящевська Л. М. Охорона та збереження пам'яток історії та культури: навчальний посібник. Миколаїв: Видавничий дім «Гельветика», 2019. 206 с.
13. Гребцова І. С. Музеологія: навчальний посібник. Одеса: Одеський національний університет імені І. І. Мечнікова, 2020. 142 с.
14. Терський С., Савченко О. Історія музейної справи та охорони культурної спадщини в Україні: навчальний посібник. Львів: Вид-во Львівської політехніки, 2020. 260 с.
15. Надольська В. В. Історія музейної справи: теорія, події, персоналії: навчальний посібник. Луцьк: Волинський національний університет ім. Лесі Українки, 2022. 230 с.
16. Кепін Д. Навчальні видання з музеології в Україні: критичний аналіз. *Ніжинська старовина: Збірник регіональної історії та пам'яткознавства*. Київ: Центр пам'яткознавства НАН України і УТОПІК, 2010. Вип. 10 (13). С. 173–179.

Tytova O. M. Monument Studies in the curricula of higher education institutions in Ukraine

This article examines the integration of Monument Studies as an emerging academic discipline in the research practices of Ukrainian scientific institutions, public organizations and humanities-focused universities. The formalization of this field at the turn of the 20th and 21st centuries was prompted by the need to develop theoretical and methodological foundations for studying, preserving and utilizing cultural heritage. The article identifies key institutions and organizations contributing to the development of this discipline. It also notes the approval of a national higher education standard for the specialty «Museum Studies and Monument Studies», which is taught—independently or alongside «Protection of Cultural Heritage» — at nearly 20 higher education institutions in Ukraine. The growing presence of Monument Studies in university curricula reflects a rising societal interest in cultural heritage. This interest has been further intensified by the destruction of heritage sites caused by military actions and the urgent need for restoration and preservation. An analysis of educational programs and teaching materials shows that the discipline continues to define its conceptual framework, research agenda, and place within the broader humanities. Nevertheless, recent decades of academic work confirm the importance of this field for both theoretical research and practical action aimed at protecting and reintegrating Ukraine's historical and cultural legacy as a part of European and global heritage.

Key words: Monument Studies, Museum Studies, cultural heritage, monuments, university curricula, higher education, preservation and protection of historical and cultural heritage.

REFERENCES

1. Hriffen, L. O. (2014). Pamiatkoznavstvo yak nauka [Monument Studies as the Science]. *Okhorona kulturnoi spadshchyny v Ukraini: aspekty sotsiokulturnoi vzaiemodii* [Cultural Heritage Protection in Ukraine: Aspects of Sociocultural Interaction], pp. 160–165. Kyiv: Vyd-vo NAKKKiM. [in Ukrainian].
2. Zaremba, S. Z. (1995). *Ukrainske pamiatkoznavstvo: istoriia, teoriia, suchasnist* [Ukrainian Monumental Studies: History, Theory, Presentness]. Kyiv: Logos. [in Ukrainian].
3. Kot, S. (2007). Teoretychni problemy pamiatkoznavstva [Theoretical Problems of Monumental Studies]. *Pamiatkoznavchi studii v Ukraini: teoriia i praktyka* [Monument Studies in Ukraine: Theory and Practice], pp. 7–64. Kyiv: Instytut istorii Ukrainy NAN Ukrainy. [in Ukrainian].
4. Hriffen, L. O. (2017). Predmet i metod pamiatkoznavstva [Subject and Method of Monumental Studies]. *Osnovy pamiatkoznavstva* [Fundamentals of Monumental Studies], pp. 6–64. Mauritius: LAP LAMBERT Academic Publishing. [in Ukrainian].
5. Horbyk, V., Denysenko, H. (2012). «Zvid pamiatok istorii ta kultury Ukrainy» u doslidzhenniakh i okhoroni kulturnoi spadshchyny: dosvid, problemy, perspektvy [«Register of Historical and Cultural Monuments of Ukraine» in the Study and Protection of Cultural Heritage: Experience, Problems, Prospects]. Kyiv: Instytut istorii Ukrainy NAN Ukrainy. [in Ukrainian].
6. Hriffen, L. O., Tytova, O. M. (Comps.). (2012). *Osnovy pamiatkoznavstva* [Fundamentals of Monumental Studies]. Kyiv: Tsentri pamiatkoznavstva NAN Ukrainy i UTOPIK. [in Ukrainian].
7. Hriffen, L. O., Tytova, O. M. (Comps.). (2014). *Pamiatkoznavstvo: posibnyk dlia nachatkovtsiv* [Monument Studies: a Beginner's Guide]. Kyiv: Tsentri pamiatkoznavstva NAN Ukrainy i UTOPIK. [in Ukrainian].
8. Senchenko, N. M., Tytova, O. M. (Ed.). (2019). *Kulturna spadshchyna yak skladova derzhavnoi osvithno-vykhovnoi polityky v Ukraini: kolektyvna monohrafiia* [Cultural Heritage as a Component of State Educational Policy in Ukraine: collective Monograph]. Nizhyn: PP Lysenko M.M. [in Ukrainian].
9. Honcharova, O. M., Pustovalov, S. Zh. (Ed.). (2019). *Vstup do muzeiznavstva i pamiatkoznavstva: navchalnyi posibnyk* [Introduction to Museology and Monument Studies: Textbook]. Kyiv: Vydavnytstvo Lira-K. [in Ukrainian].
10. Ivanysko, S. I., Shydlovskiy, P. S., Synytsia, Ye. V. (2019). *Zaprovdzhennia spetsialnosti "Muzeiznavstvo. Pamiatkoznavstvo" v Kyivskomu natsional'nomu universyteti imeni Tarasa Shevchenka* [Implementation of the Specialty "Museology. Monumental Studies" at Taras Shevchenko National University of Kyiv]. *Vita Antiqua*, 11, pp. 39–52. [in Ukrainian].
11. Verbytska, P. V., Hnidyka, I. I., Hodovanska, O. M., Kurdyna, Yu. M., Saliuk, A. Z. (2022). *Kulturna spadshchyna: innovatsiini pidkhody ta stalyy rozvytok: navchalnyi posibnyk* [Cultural Heritage: Innovative Approaches and Sustainable Development: Textbook]. Lviv: Vyd-vo Lvivskoyi Politekhnic. [in Ukrainian].
12. Khriashchevska, L. M. (2019). *Okhorona ta zberezhennia pamiatok istorii ta kultury: navchalnyi posibnyk* [Protection and Preservation of Historical and Cultural Monuments: Textbook]. Mykolaiv: Vydavnychiy dim "Helvytyka". [in Ukrainian].
13. Hrebtsova, I. S. (2020). *Muzeolohiia: navchalnyi posibnyk* [Museology: Textbook]. Odesa: Odeskyi natsionalnyi universytet imeni I.I. Mechnykova. [in Ukrainian].
14. Terskyi, S., Savchenko, O. (2020). *Istoriia muzeinoi spravy ta okhorony kulturnoi spadshchyny v Ukraini: navchalnyi posibnyk* [History of Museum Work and Cultural Heritage Protection in Ukraine: Textbook]. Lviv: Vyd-vo Lvivskoyi Politekhnyky. [in Ukrainian].
15. Nadolska, V. V. (2022). *Istoriia muzeinoi spravy: teoriia, podii, personalii: navchalnyi posibnyk* [History of Museum Work: Theory, Events, Figures: Textbook]. Lutsk: Volynskiy natsionalnyi universytet im. Lesi Ukrainky. [in Ukrainian].
16. Kepin, D. (2010). *Navchalni vydannia z muzeolohii v Ukraini: krytychnyi analiz* [Educational Publications on Museology in Ukraine: Critical Analysis]. Nizhynska Starovyna: Zbirnyk rehionalnoi istorii ta pamiatkoznavstva [Nizhyn Antiquity: Collection of Regional History and Monument Studies], 10 (13), pp. 173–179. Kyiv: Tsentri pamiatkoznavstva NAN Ukrainy i UTOPIK. [in Ukrainian].

Стаття надійшла до редакції 14.04.2025 р.
Рекомендована до друку 17.07.2025 р.

УДК 271.2–788(477.411–751.6):658.871

Н. А. Загріва

ІСТОРИЧНИЙ ДОСВІД ТА СУЧАСНІ ПРОБЛЕМИ В КОНТЕКСТІ ОХОРОНИ ТА ЗБЕРЕЖЕННЯ ПАМ'ЯТКИ АРХІТЕКТУРИ «АПТЕКА» – ОБ'ЄКТА КУЛЬТУРНОЇ СПАДЩИНИ НАЦІОНАЛЬНОГО ЗАПОВІДНИКА «КИЄВО-ПЕЧЕРСЬКА ЛАВРА»

У запропонованій статті автором зроблено спробу описати, систематизувати, проаналізувати маловідому широкому загалу інформацію, починаючи із заснування пам'ятки і до сьогодення: етапи будівництва, використання пам'ятки в різні періоди її існування та вплив цих процесів на технічний стан будівлі, результати систематичного моніторингу об'єкту культурної спадщини пам'яткоохоронною структурою Заповідника, зауваження, систематизація наявної інформації, обстеження пам'ятки архітектури різними фаховими установами та його результати, висновки та рекомендації, вжиття відповідних заходів щодо усунення впливу негативних факторів на технічний стан конструктивних елементів пам'ятки, виконання комплексних ремонтно-реставраційних робіт та аналіз їх якості, запровадження виконання робіт з благоустрою прилеглої території з метою максимального збереження та охорони пам'ятки архітектури, її раціонального використання в процесі пристосування до певних умов використання, характеристика основних факторів впливу на стан збереження об'єкта культурної спадщини та запровадження заходів щодо їх ефективного усунення з метою збереження пам'ятки архітектури, її утримання, раціонального та відповідального використання.

Ключові слова: архітектурна спадщина, пам'ятка архітектури, Національний заповідник «Києво-Печерська лавра», збереження культурної спадщини, історико-культурні заповідники, ансамбль пам'яток архітектури Національного заповідника «Києво-Печерська лавра», ремонтно-реставраційні роботи, перезволоження, деградація, підтоплення, дослідження, автентичність, моніторинг.

Споруда пам'ятки архітектури «Аптека» (за генпланом корпус № 24) розташована в історичному середмісті Києва, що в Печерському районі, на території ансамблю будівель та споруд Києво-Печерської лаври, що відіграє визначальну роль у формуванні середовища міста. Знаходиться у північно-західній частині території Верхньої лаври та входить до складу колишнього Свято-Троїцького (Микільського) лікарняного монастиря, обмежуючи з півночі та сходу його дворовий простір.

Ще за часів Київської Русі Микільський лікарняний монастир з церквами, лікарнею та аптекою входив до складу Києво-Печерської лаври. Такі спеціалізовані монастирі були досить поширені на Русі і призначались не тільки для лікування важко хворих, а й для ченців, які через похилий вік уже не були спроможні виконувати чернечий послух.

У XIX ст. споруди Микільського лікарняного монастиря зазнали значних змін: у 1845 р. з північної сторони Микільської церкви прибудовується двоповерховий корпус лікарні; у 1861 р. споруджуються аптека та кухня; над обома цими одноповерховими цегляними флігелями у 1872–73 рр. планувалось надбудувати другий поверх, однак роботи було відкладено на майбутнє.

30 жовтня 1900 р. Духовний собор Лаври доручає лаврському архітектору Є. Ф. Єрмакову скласти проєкт нової двоповерхової будівлі з підвалом та дзвіницею на другому поверсі на території подвір'я Микільського лікарняного монастиря [34, арк. 2].

Іл. 1. Пам'ятка архітектури «Аптека», корпус № 24, фрагмент східного фасаду південного крила будівлі

7 квітня 1901 р. спеціальною комісією, до якої входили намісник Києво-Печерської лаври, члени Собору, казначей, економ та лаврський архітектор Є. Єрмаков, після огляду будівель Микільського лікарняного монастиря, вирішено побудувати на цьому місці новий двоповерховий корпус з підвалом та дзвіницею. Особливу увагу при цьому було акцентовано на те, щоб при побудові нового корпусу його фундамент мав бути ізольований від потрапляння до його основи дощових та талих поверхневих вод, оскільки фундамент старого корпусу потерпав від систематичного перезволоження, через що братія монастиря постійно хворіла.

На початку липня 1901 р. Духовний собор Києво-Печерської лаври звернувся до Київського фортечного інженерного управління з клопотанням про дозвіл побудувати на місці дзвіниці лікарняного монастиря і двох одноповерхових цегляних флігелів (аптеки та келій) кам'яну двоповерхову споруду з підвалом. Разом із клопотанням було надано також проект нової будівлі, складений лаврським архітектором Є. Ф. Єрмаковим.

14 липня 1901 р. Київське фортечне інженерне управління, після розгляду зазначеного проекту, надало дозвіл на нове будівництво з суттєвими зауваженнями: «окна подвального этажа размещены ниже поверхности земли, вследствие чего для возможности устройства таких окон вдоль всего здания проектирован каменный желоб, в котором постоянно будет скапливаться вода, снег и грязь, что будет способствовать устраниению сырости: следует или поднять подвальный этаж настолько, чтобы окна его

выходили выше поверхности земли или принять надлежащие меры для стока скапливающихся в желобе воды, уширив и углубив сам желоб» [34, арк. 5; 4]

Протягом 1902–1903 рр., згідно рапорту економа Лаври від 31 грудня 1903 р., зведено двоповерхову цегляну будівлю з підвалом та дзвіницею на другому поверсі. Невдовзі, у 1905 р., фасади будинку побілено по цеглі та пофарбовано покрівлю. Окрім цього, «с двух сторон нового больничного корпуса устроена каменная упорная стенка для устройства мостовой дороги и правильного стока дождевой и снеговой воды» [34, арк. 73].

В новобудові були розміщені братські келії лікарняного монастиря і келії крилошан, аптека (на першому поверсі лівого крила), а також службові приміщення.

Над корпусом височіла дзвіниця лікарняного монастиря з п'ятьма дзвонами (зняті на продаж восени 1925 р. Лаврським музеєм культів та побуту) [3, с. 1256].

Після жовтневих подій 1917 р. згідно декрету радянського уряду «Про відокремлення церкви від держави і школи від церкви» (23.01.1918 р.) усе майно церковних і релігійних товариств було проголошено надбанням народу. В умовах громадянської війни в Україні, згідно з декретом РНК від 17 травня 1919 р. з метою «найбільш планомірного використання майна, яке належить монастирським, церковним та іншим релігійним установам усіх культів», майно Києво-Печерської лаври передавалось у підпорядкування Наркомату соціального забезпечення для створення притулків для літніх людей та дітей, інвалідних будинків.

Лл. 2. Пам'ятка архітектури «Аптека», корпус № 24, центральна частина будівлі з наскрізним арковим проїздом, над другим поверхом якої височить чотиригранна зі зрізаними кутами дзвіниця; до пожежі 2008 р. була увінчана гранчастотою банею з цибулиноподібною маківкою та шпилем (наразі з тимчасовим накриттям)

Після націоналізації на початку 20-х років XX ст. пам'ятка використовувалася під житло, амбулаторію, аптеку.

На території Києво-Печерської лаври функціонували різні наукові та культурно-просвітницькі установи, зокрема Музей культів та побуту, заснований у 1922 р., однак фактичним господарем в будівлях Лаври в 1923–1926 рр. були мешканці інвалідного містечка, які згідно архівних документів нерідко вдавалися до розкрадання та знищення церковного начиння, меблів, посуду, навіть вчиняли спроби щодо неправомірного захоплення музейних приміщень [32, с. 112].

Лише зі створенням на території Києво-Печерської лаври історико-культурного заповідника відповідно до постанови ВУЦВК і РНК УРСР від 29 вересня 1926 р. «Про визнання колишньої «Києво-Печерської лаври» історико-культурним державним заповідником і перетворення її на Всеукраїнське музейне містечко» мешканців інвалідного містечка було відселено з території Лаври [33, с. 125].

1926 року корпус передано ВУАН (Всеукраїнська академія наук), сюди було перевезено збірки Українського театального музею, заснованого 30 січня 1923 р. як Театральний музей при мистецькому об'єднанні «Березіль». З 1924 р. музей містився у будинку колишнього театру «Со-

ловцов» (нині Національний академічний драматичний театр імені Івана Франка). До музейного зібрання увійшли власна збірка актора та режисера В. Василька (близько 800 одиниць фото, афіш, негативів), театральна бібліотека (понад 5 тисяч томів), подарунки старшої генерації березильців: Д. Антоновича, А. Бучми, Л. Гаккебуш, С. Каргальського, Леся Курбаса, І. Мар'яненка, В. Меллера та ін.

Упродовж 1926–36 рр. музеєм завідував Петро Іванович Рулін (1892–1940 рр.) – театрознавець, педагог, музейний діяч, професор Київського музично-драматичного інституту ім. М. Лисенка (1920–34 рр.), який 29 вересня 1936 р. за сфабрикованими звинуваченнями та за те, що у 1929 р. підписав відкритий лист українських діячів з приводу самогубства Д. Щербаківського, засуджений на шість років позбавлення волі, покарання відбував на Колимі, де й загинув.

Після проведеного коштом ВУАН ремонту у 1928–29 рр. тут містився і Музей українських діячів науки і мистецтв. У фондах музею було зосереджено іконографічний матеріал, рукописи, книжки, періодику, афіші, художні твори, меморіальні речі, матеріали про вшанування діячів тощо. В кінці 20-х років XX ст. найціннішими колекціями були матеріали родини Алчевських, В. Антоновича, Д. Багалія, М. Біляшівського, Ф. Вовка, Б. і М. Грінченків, П. Демущого, В. Доманицького, М. Драгоманова, І. Команіна, М. Кащенко, О. Кониського, М. Костомарова, П. Куліша, О. Лазаревського, В. Ляскоронського, Г. Нарбута, І. Нечуя-Левицького, Г. Павлуцького, О. Русова, О. Сластіона, М. Сумцова, Т. Шевченка, Д. Щербаківського, Д. Яворницького та ін. Так у 1924–25 рр. збірка налічувала 2,5 тис. меморіальних речей, а в кінці 1920-х років – близько 15 тис. одиниць зберігання.

Однак уже на початку 1930-х рр. діяльність музею було піддано критиці московитською радянською владою та в січні 1934 р. його експозицію згорнуто, за виключенням трьох залів М. Лисенка, які увійшли до складу Українського театального музею; до спецчастини ВУАН вилучено дорогі речі у кількості 33-х одиниць. Музейну збірку було розподілено між Всеукраїнським історичним музеєм ім. Т. Шевченка та установами Всеукраїнського музейного містечка; частина з них потрапила до відділу рукописів Всенародної бібліотеки України (нині це Інститут рукопису Національної бібліотеки України ім. В. Вернадського НАНУ) [3, с. 1256].

1939 року будинок передано створеній того ж року Державній історичній бібліотеці УРСР (основу її книгозбірні склали бібліотечні фонди Києво-Печерської лаври).

У 1942–43 рр. під час Другої світової війни будівля зазнала значних пошкоджень – на ній майже повністю згорів дах, знищено все дерев'яне заповнення, а від цегляного мурування залишилися лише стіни та частина внутрішніх перегородок, втім в цілому були збережені фасади.

Роботи по відновленню будівлі були розпочаті у 1947 р. трестом «Будмонумент», автор проекту – архітектор-художник І. М. Шмольсон.

В подальшому у 1948 р. Творчими проектними майстернями запроєктовано сантехнічне облаштування корпусу:

опалення, каналізацію, водопостачання; в 1952 р. – розроблено проект відновлення будівлі та котельні, розташованої в ній; в 1953 р. – проект благоустрою території двору між корпусом № 24 та № 26, що включав вертикальне та горизонтальне планування території. А у 1957 р. пам'ятку архітектури «Аптека» відбудовано в первісних формах.

Після Другої світової війни та відбудови пам'ятки деякий час частину її приміщень і підвали орендував райторг.

1962 року її знову передано історичній бібліотеці. Новий проект перебудови корпусу було розроблено відповідно до планового завдання, виданого Державною історичною бібліотекою УРСР 3 грудня 1964 р.

1969–70 рр. у південне крило основного об'єму переведено Державний музей театрального, музичного та кіномистецтва УРСР.

Отже, нині – це двоповерховий будинок з підвалом, цегляний, у плані Г-подібний, з ризалітом на північному фасаді, вкритий вальмовим дахом з металевою покрівлею. Над центральною частиною головного, видовженого в меридіальному напрямку крила з наскрізним арковим проїздом, височить чотиригранна зі зрізаними кутами дзвіниця, увінчана великою гранчатою банею з цибулиноподібною маківкою та шпилем: на жаль, 12.06.2008 р. внаслідок потрапляння блискавки у вежу цієї дзвіниці сталася пожежа – згоріли дерев'яні конструкції вежі дзвіниці, і з того часу донині наявне лише тимчасове накриття.

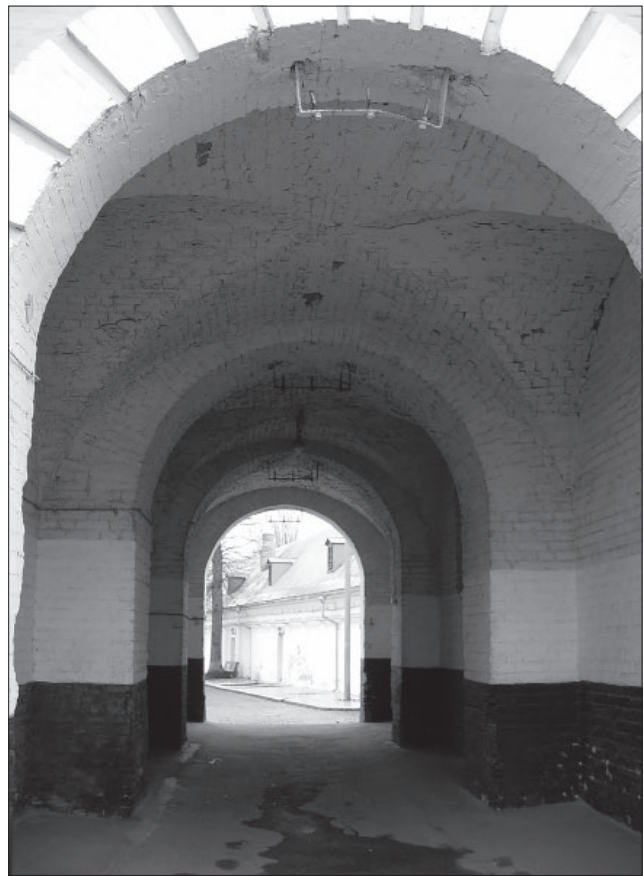
Фасади вирішені у так званому цегляному стилі, еkleктично з використанням форм ренесансно-барокових стилізацій, пофарбовані по цегляному муруванню у два кольори – білий та жовтий. Композиція видовжених західного і східного фасадів асиметрична, ґрунтується на сполученні горизонтальних (карнизи, фризи) і вертикальних (розкріповки, ризаліт, лопатки) членувань.

Головну вісь, визначену домінантою дзвіницею, виділено розкріповкою, увінчаною трикутним фронтоном аттика (з викладеною у цеглі датою мурування споруди «1902»), акцентовано здвоєними півциркульними вікнами над півциркульною аркою проїзду (як зі східної, так і з західної сторони) [3].

Пам'ятка перебуває в орендному користуванні на умовах охоронних договорів: південне крило корпусу № 24 (до аркового проїзду) використовує Музей театрального, музичного та кіномистецтва України; північне крило (від аркового проїзду) – Національна історична бібліотека України; окремі приміщення підвального поверху (вхід зі східної сторони) використовуються Заповідником під розміщення тепlopункту.

В геоморфологічному відношенні об'єкт розташований в межах лесового плато на Придніпровській височині, на майже рівній ділянці, абсолютні відмітки денної поверхні прилеглої території змінюються від 190,5 до 189,4 м у південно-східному напрямку.

В інженерно-геологічному контексті в основі пам'ятки залягають насипні ґрунти потужністю до 1,5 м та лесові ґрунти потужністю до 14 м. Особливістю лесових ґрунтів є

Іл. 3. Пам'ятка архітектури «Аптека», корпус № 24, наскрізний арковий проїзд центральної частини будівлі

їх макропористість, здатність до розмокання у воді і просідання, зміни щільності під впливом перезволоження.

На прилеглої до пам'ятки території набули розвитку процеси підтоплення поверхневими водами, просідання ґрунтів, суфозії. При цьому акумуляція поверхневого стоку призводить до просідання ґрунтів в основі будівлі та, як наслідок, до імовірних деформаційних проявів в конструктивних її елементах.

До речі, особливістю геологічного середовища території Верхньої лаври є значне поширення насипних ґрунтів потужністю від 2,1 м до 6,7 м, які характеризуються низькими показниками міцності та стійкості до навантажень, що обумовлене порушенням структури ґрунтів, неоднорідністю гранулометричного складу, вмістом органіки. Тому при перезволоженні насипні ґрунти нерівномірно ущільнюються, що призводить до нерівномірного просідання основи фундаментів будівель та виникнення деформації конструктивних елементів пам'яток [2, с. 99].

Окрім цього, ґрунтові води четвертинного водоносного горизонту в районі корпусу залягають на глибині 10,3 м (а. в. дзеркала ґрунтових вод становить 180,2–179,1 м), потік ґрунтових вод направлений на схід, до долини Дніпра. Рівень ґрунтових вод залягає вище підшови лесових порід, тобто відбувається періодичне замокання лесових

Іл. 4. Пам'ятка архітектури «Аптека», корпус № 24, фрагмент західного фасаду будівлі

ґрунтів, що в кінцевому результаті призводить до їх просідання та може спричинити деформацію споруди [5].

В матеріалах обстеження, виконаних в березні 1981 р. Українським спеціальним науково-реставраційним проектним інститутом «Укрпроектреставрація» на замовлення Києво-Печерського державного історико-культурного заповідника, зазначається, що незважаючи на те, що пам'ятка в цілому знаходиться в задовільному технічному стані, однак для подальшого її збереження, утримання, раціонального та відповідального використання орендарям необхідно: виконати пофарбування фасадів пам'ятки; замінити частину покриття даху із шиферних листів на металеві; відремонтувати покриття дзвіниці та дерев'яні заповнення її вікон; відремонтувати систему водопроводу через її застарілість, що призводить до постійних аварій, внаслідок чого систематично замокають окремі ділянки стін та перекриття; відновити цілісність вимощення уздовж північного фасаду. При цьому наголошувалось, що для ефективного використання об'єкта орендарям в подальшому необхідно систематично виконувати поточні ремонтно-реставраційні роботи [6].

У травні 1987 р. співробітниками Інституту мікробіоло-

гії та вірусології ім. Д. К. Заболотного під час обстеження фондових приміщень і експонатів Державного музею театрального, музичного та кіномистецтва УРСР (південне крило будівлі, до аркового проїзду), виявлено наявність пліснявоутворюючих видів грибів, які відносяться до групи умовно патогенних та можуть під час постійного контакту з ними викликати у людей алергію, токсикози, запалення дихальних шляхів, дерматози, здатні чинити канцерогенну дію. Причиною масового розвитку патогенних грибів було порушення температурно-вологісного режиму і його сезонні коливання, відсутність вентиляції, підвищена вологість стін.

Рекомендовано в приміщеннях, де виявлено патогенну мікрофлору, виконати ремонтні роботи з попереднім застосуванням біоцидних розчинів, забезпечити роботу примусової вентиляції і гідроізоляції [7].

Одночасно, в травні-червні 1987 р., фахівцями інституту «Укрпроектреставрація» виконано дослідження підвальных приміщень фондосховища Музею, в результаті чого виявлено підвищену вологість цегляного мурування зовнішніх стін підвальних приміщень через замокання зі сторони фасадів. Для усунення причин замокання

Іл. 5. Пам'ятка архітектури «Аптека», корпус № 24, фрагмент західного фасаду південного крила будівлі

рекомендовано влаштувати вертикальну гідроізоляцію, однак нагально першочергово необхідно було відремонтувати та розширити вимощення уздовж дворового фасаду (східного), виконати загальний благоустрій двору з влаштуванням системи організованого відведення поверхневих вод, без чого неможливо нормалізувати температурно-вологісний режим в зазначених приміщеннях, що унеможливує їх використання з метою зберігання музейних цінностей через загрозу ураження паразитуючою мікрофлорою як музейних експонатів, так і конструктивних елементів будівлі [8].

Наступні повторні дослідження пам'ятки здійснені у вересні 1989 р., коли фахівці інституту «Укрпроектреставрація» після огляду підвальних приміщень (південне крило будівлі) зазначили, що аналогічні дослідження ними проводились в травні-червні 1987 р.; тоді констатували факт значного порушення температурно-вологісного режиму приміщень підвалу, розвиток паразитуючої мікрофлори, яка вражала як музейні цінності, так і конструктиви будівлі через перезволоження зовнішніх стін внаслідок капілярного підйому ґрунтових та поверхневих вод. Надані рекомендації щодо влаштування вертикаль-

ної гідроізоляції зовнішніх стін підвалу до цього часу не були втілені в життя, тому перезволоження та відповідні деструктивні процеси прогресують. Наголошувалось, що зберігання музейних фондів в таких умовах недопустиме, тому до проведення робіт з вертикальної гідроізоляції зовнішніх стін необхідно підтримувати належний рівень температурно-вологісного режиму за рахунок влаштування примусової вентиляції, перезволожені стіни висувувати рефлекторами. Відновлення штукатурного шару стін та дезінфекційну їх обробку проводити лише після усунення джерела перезволоження [9].

За дорученням відділу технічної експертизи управління з науки і техніки Київського міськвиконкому на підставі листа Державної історичної бібліотеки УРСР від 28.08.1989 р. № 527 експерт-інженер А. Н. Большуткін 13 вересня 1989 р. виконав огляд приміщень пам'ятки (північне крило) та з'ясував, що цегляні стіни перебувають у задовільному технічному стані, перекриття по дерев'яних балках з дерев'яним настилом знаходяться в незадовільному стані – в окремих приміщеннях першого поверху стеля має добре помітний прогин та відчутну вібрацію [10].

Чергове обстеження пам'ятки на предмет система-

тичного довготривалого перезволоження підвальних приміщень (південне крило) фахівцями інституту «Укрпроектреставрація» виконано в червні 1990 р. Згідно відповідних висновків, надмірне перезволоження є причиною порушення цілісності штукатурки, фарбового шару, цегляного мурування за рахунок капілярного підняття вологи з ґрунтового масиву основи фундаменту та прилеглого масиву ґрунту, що прилягає ззовні до зовнішніх стін підвалу; поперемінне перезволоження та підсихання конструкцій призводить до вимивання водорозчинних складників матеріалів цегляного мурування з утворенням висолів через відсутність чи порушення цілісності як вертикальної, так і горизонтальної гідроізоляції. Відповідно до розробленого проекту, вертикальну гідроізоляцію пропонувалось виконати методом просочування основи цегляного мурування зовнішньої стіни підвального приміщення по всьому периметру будівлі гідрофобними розчинами. В якості вертикальної гідроізоляції пропонувалась холодна асфальтова мастика типу БАЕМ-40ц [11].

У липні 1993 р. було виявлено порушення цілісності та відповідно функціонування покриття даху пам'ятки – центральна частина покриття даху, влаштована із асбестоцементних хвилястих листів, мала механічні пошкодження, про що вперше повідомлялось ще у 1981 р. в матеріалах обстеження фахівців інституту «Укрпроектреставрація» з рекомендацією його заміни на покрівельні металеві листи (не виконано). Металеве покриття іншої частини даху із чорного покрівельного листового металу вражене близько 60% площі корозією, вкрите іржею, має наскрізні механічні пошкодження, що в сукупності сприяло проникненню вологи атмосферних опадів до приміщень другого поверху та спричиняло деструкцію штукатурного та фарбового шару конструктивних елементів цих приміщень. Тому було рекомендовано замінити покриття будівлі в цілому на покриття із оцинкованого листового металу та пофарбувати його в зелений колір, який історично притаманний всім будівлям Лаври [12].

У грудні 1994 р. співробітниками відділу охорони пам'яток архітектури знову було зафіксовано протікання стелі декількох приміщень другого поверху корпусу (південне крило) внаслідок порушення цілісності східної ділянки покриття даху – відриву кріплення металевих листів площею близько 7–10 м², в результаті чого піддавались деструкції конструктивні елементи цих приміщень. Разом з цим відбувався процес просідання вимощення уздовж південного крила будівлі та порушення цілісності водоприймальних лійок системи зливовідведення, що було додатковим фактором погіршення технічного стану будівлі. Черговий раз рекомендовано усунути критичні недоліки в експлуатації будівлі [13].

10 лютого 1997 р. співробітниками Заповідника разом із працівниками Музею театрального мистецтва фіксується аварійний стан покрівлі корпусу – практично в усіх приміщеннях другого поверху південного крила спостерігались кольорові плями внаслідок систематич-

них замокань. Вказано, що керівництво Музею неодноразово (принаймні ще з 1990-х рр.) зверталось до Заповідника з проханням проведення відповідних ремонтних робіт, але за браком коштів роботи не проводились. Окрім цього, встановлено порушення температурно-вологісного режиму фондосховища Музею, розташованого в підвальних приміщеннях пам'ятки, що суперечить встановленим нормам зберігання експонатів та сприяє розвитку паразитуючої мікрофлори внаслідок неврегульованого відведення поверхневих вод від фасадів будівлі. Рекомендовано невідкладно виконати заміну покриття даху в цілому та з метою нормалізації мікроклімату фондосховища виконати горизонтальну та вертикальну гідроізоляцію зовнішніх стін підвалу [14].

19 лютого 1997 р. (акт науково-дослідного відділу охорони пам'яток НКПДІКЗ від 19.02.1997 р.) здійснено огляд приміщень північного крила будівлі та з'ясовано незадовільний технічний стан внутрішніх інженерних водонесучих мереж тепло- та водопостачання, тому протягом останніх років сталося декілька техногенних аварій, що негативно вплинуло на стан збереження книжкового фонду бібліотеки. Аварійні ситуації ліквідовувались силами орендаря та носили локальний характер, однак заміна пошкоджених трубопроводів не проводилась, що загрожувало повторними аваріями, вимагало повної реконструкції. У незадовільному технічному стані знаходилось також і шиферне покриття даху, яке потребувало заміни на металеве відповідно історичної достовірності, про що наголошувалось ще у 1981 р.

24 жовтня 1999 р. на рівні першого поверху північно-східної частини будівлі (Історична бібліотека, північне крило) де розташовано санвузол, виявлено аварійний витік води до об'єму приямку (глибина близько 2 м) на висоту 0,4–0,5 м внаслідок імовірної аварії каналізаційної мережі, яка поступово інфільтрувалась через цегляне мурування до підвальних приміщень фондосховища Бібліотеки, розташованого під санвузлом підвальних приміщень, перезволожуючи їх [15].

16 серпня 2001 р. працівниками Музею виявлено просочування води у підвальних приміщеннях фондосховища південного крила пам'ятки – височування вологи відбувалось із цегляного мурування як східної і західної зовнішніх стін, так і з-під підлоги. Під час ретельного обстеження території навкруги будівлі виявлено зі східної сторони просідання ґрунту на відстані 5 м від фасаду будівлі; саме на цій відстані від фасаду паралельно східному фасаду пролягає каналізаційна мережа. Однак інженерною службою Заповідника порушення цілісності зовнішніх та внутрішніх водонесучих мереж не виявлено. У зв'язку зі складністю ситуації, при умові виключення техногенного характеру підтоплення, постала необхідність замовлення гідрогеологічній лабораторії ІГН НАН України виконати необхідні обстеження території на предмет виявлення пустот в ґрунті, які, імовірно, акумулюючи вологу, могли бути джерелом інфільтрації вологи до підвалу будівлі [16].

Іл. 6. Пам'ятка архітектури «Аптека», корпус № 24, фрагмент західного фасаду будівлі

У висновку за результатами гідрогеологічного дослідження вказувалось, що просочування води до підвальних приміщень посилювалось під час проїзду поруч великогазового автотранспорту та перенасичення водою ґрунтового масиву та ділянок просідання, що є свідченням формування під південним крилом будівлі верхнього водоносного горизонту, що пов'язано як з порушенням водного режиму, так і з заляганням на невеликій глибині роздільного шару, що стримує вертикальну фільтрацію атмосферних і техногенних вод.

Першочерговими заходами щодо припинення підтоплення підвалу пропонувалось: виконати благоустрій двору біля східного фасаду південного крила будівлі – вертикальне та горизонтальне планування ґрунтового масиву; замінити вимощення; влаштувати систему організованого відведення поверхневих вод з території внутрішнього двору; відремонтувати та замінити мережу водонесучих інженерних комунікацій; перенести існуючу каналізаційну мережу на дальшу відстань від фасаду; влаштувати вертикальну гідроізоляцію фундаментів південного крила корпусу; влаштувати дренаж.

З метою визначення меж ділянки підтоплення пропо-

нувалось виконати дослідження в два етапи: дослідження ділянки методом СКІП та організації режимної мережі гідрогеологічних спостережень за рівнем ґрунтових вод верхнього водоносного горизонту і вологісним режимом ґрунтів [17].

Під час обстеження міжповерхового та горищного перекриття виявлено, що дерев'яні конструктивні елементи перекриттів мають прогини, штукатурний шар вкритий сіткою тріщин, відбувається відшарування та осипання штукатурки стелі, що є імовірним наслідком систематичного багаторічного протікання покрівлі та перезволоження конструктивних елементів. Окрім цього, підвальні приміщення, які довгий час потерпали від перезволоження за рахунок нерегульованого відведення поверхневих вод від східного фасаду та несправної каналізаційної мережі, навіть після усунення підтоплення, сирі і уражені паразитуючою мікрофлорою, температурно-вологісний режим не відповідає нормам зберігання фондів колекцій [18].

У березні 2004 р. будівельним управлінням № 2 корпорації «Укрреставрація» виконувались роботи по благоустрою території внутрішнього двору між корпусами № 4, 21-а, 21, 4, 24. На північно-східній частині зазначе-

Лл. 7. Пам'ятка архітектури «Аптека», корпус № 24, фрагмент східного фасаду північного крила будівлі

ного двору були виконані роботи по замоцненню доріжок кlinkерною цеглою, завезено та сплановано ґрунт для газонів, однак частина двору, що прилягає до південно-східної частини корпусу № 24, не упорядковувалась. Під час виконання робіт по благоустрою двору технікою зруйновано, засипано будівельним сміттям і ґрунтом цегляні колодязі каналізації, що пролягає до корпусу № 24. Вся прилегла до корпусу територія не спланована, перерита, із ям, що утворилися, відсутній водостік, тому вода інфільтрувалась через масив ґрунту до підвалів корпусу. І все це ускладнило і так складну гідрогеологічну ситуацію, ще й на фоні того, що зазначена частина корпусу № 24 протягом десятиліття потерпала від підтоплення підвальних приміщень [19].

Врешті-решт, беручи до уваги висновки та рекомендації фахових установ щодо причин та наслідків довготривалого процесу перезволоження підвальних приміщень південного крила будівлі, з метою припинення підтоплення підвальних приміщень та забезпечення фондів колекцій від знищення, у 2005 р. на замовлення Музею театрального, музичного та кіномистецтва України виконано роботи з влаштування вертикальної та горизонтальної гідроізоляції по периметру зовнішніх стін підвального приміщення та фундаментів. Для цього уздовж зовнішньої стіни східного, західного і південного фасадів викопано траншею гли-

биною близько 3 м та шириною близько 1,5 м, розчищено вертикальні поверхні зовнішніх стін підвалу та фундаменту. Пряжки навколо віконних прорізів підвалу розміром 0,9 x 1,6 м відреставровано з влаштуванням гідроізоляції, відновленням цегляним обмурованням над рівнем вимощення та захисним накриттям із листових металевих ляд на металевих завісах-кріпленнях, за рахунок яких їх закріплено на площинах східного та західного фасадів (пофарбовано зеленою фарбою). Окрім вертикальної, влаштовано також і горизонтальну гідроізоляцію [20; 21].

Під час виконання робіт з гідроізоляції 2005 р. в західній траншеї було зафіксовано 3 ґрунтові поховання, які розташовувались в одну лінію перед західним фасадом на глибині 2,4–2,6 м від рівня сучасної денної поверхні, здійснені за православним поховальним звичаєм, значно ушкоджені під час спорудження корпусу у 1902–03 рр. Зазначені поховання, очевидно, належали погосту Микільського лікарняного монастиря XVI–XVIII ст. [1].

Не дивлячись на позитивні зрушення стосовно застосування кардинальних заходів щодо приведення пам'ятки архітектури до задовільного технічного стану, Музеєм у 2005 р. самовільно без необхідної проєктно-кошторисної документації, погодженої відповідно до норм пам'яткоохоронного законодавства, виконано заміну вхідних дверей

західного фасаду та замінено у підвальних приміщеннях 7 дерев'яних віконних заповнень на метало-пластикові (4 – зі східного боку, 3 – із західного), що суперечить історичній достовірності, адже первісно вікна були дерев'яними.

Отже, самовільно виконані орендарем ремонтні роботи по заміні вікон та дверей на пам'ятці архітектури місцевого значення, занесеної до Державного реєстру нерухомих пам'яток України, без наявності письмового дозволу органу охорони культурної спадщини, без погодження з ним наукової проектно-кошторисної документації, без інформування дирекції Заповідника є порушенням статей 26 та 27 Закону України «Про охорону культурної спадщини» та відповідно карається законом [22; 23].

Приміщення північного крила корпусу № 24 орендує Державна історична бібліотека України (нині Національна історична бібліотека України) на умовах охоронного договору ще з 1962 р. Під час чергового огляду в серпні 2005 р. наголошено, що останні ремонтно-реставраційні роботи в цих приміщеннях виконувались ще за часів радянської влади, тому більшість приміщень потребували ремонту та влаштування сучасних елементів обладнання, відновлення оздоби. Через недостатність фінансування адміністрація Бібліотеки планувала поступове проведення ремонтно-реставраційних робіт [24].

У зв'язку з тим, що котельня, розташована в підвальному приміщенні північно-східної частини корпусу, не відповідала умовам техніки безпеки працівників Бібліотеки та її відвідувачів, оскільки такого типу котельні мають бути окремо стоячими (газове опалення, котли під високим тиском і т. ін.), було прийнято рішення щодо демонтажу котельні площею 100 м², яка забезпечувала теплопостачання корпусів № 3, 4, 6, 20–28, 87 НКПІКЗ. У липні 2006 р. котельню демонтовано, теплопостачання зазначених корпусів переведено на теплові мережі ТЕЦ-5 (централізоване опалення міста), у звільненому від котлів та обладнання приміщенні влаштовано тепlopункт з вузлом обліку тепла (акт № 77 науково-дослідного відділу охорони пам'яток НКПДІКЗ від 14.07.2006 р.).

У листопаді 2007 р. виявлено, що приміщення підвалу північного крила будівлі перебувають у незадовільному стані: порушений температурно-вологісний режим (вологість приміщення вища норми); поверхня стін уражена паразитуючою мікрофлорою (цвілевий грибок); як наслідок, відбувається здуття та відшарування штукатурки на значних ділянках стін; зовнішні стіни віконних приямків не мають зовнішнього цегляного обмурування над рівнем вимощення, а металеві захисні козирки над ними деформовані та не виконують свою функцію; приміщення не обладнані системою примусової вентиляції, відсутнє спеціальне обладнання для очищення повітря від пилу, вірусів, паразитуючих мікроорганізмів, спор грибів та інших забруднень. У цій ситуації є необхідним виконання комплексу ремонтно-реставраційних робіт, оскільки під загрозою пошкодження перебуває виключно цінний книжковий фонд, який формувався сторіччями і за сво-

єю науковою і культурною цінністю не має аналогів [26].

З метою з'ясування причин перезволоження приміщень підвалу в травні 2008 р. співробітниками науково-дослідного відділу охорони пам'яток архітектури та історичного середовища виконано дослідження фасадів північного крила корпусу та зафіксовано значні ділянки руйнування цегляного мурування (вивали цегли внаслідок втрати зв'язуючого розчину) цокольної частини будівлі, переважно в місцях локації зливовідвідних труб через порушення їх цілісності та перезволоження цегляного мурування. Уздовж західної стіни утворилась густо поросла бур'янами ділянка в місці порушення цілісності цокольної частини будівлі з вимощенням, що в сукупності є основними причинами акумуляції та проникнення вологи до підвалу будівлі [27].

12 червня 2008 р. сталася надзвичайна ситуація – під час грози внаслідок потрапляння блискавки загорілась баня дзвіниці корпусу № 24. Під час пожежі згоріла баня та її дерев'яні конструкції, повністю вигорів внутрішній об'єм. Пожежу оперативно ліквідували, однак, на жаль, донині дзвіниця знаходиться під тимчасовим накриттям, баня не відновлена, реставрація дзвіниці не здійснена [28].

19 квітня 2012 р. у черговий раз зафіксовано замокання цегляного мурування південно-західного кута підвального приміщення (північне крило). На західній стіні цього ж приміщення наявні сліди тривалого замокання, деструкції та відшарування штукатурки. Значне перезволоження відбулося за рахунок потрапляння вологи атмосферних опадів до підвального приміщення внаслідок пошкодження вимощення в зазначеній локації [29].

Отже, протягом періоду існування пам'ятки, в тому числі з часу відновлення незалежності України, пам'ятка зазнавала порушення цілісності в результаті як підтоплення поверхневими, так і ґрунтовими водами, потерпала від перезволоження конструктивних елементів внаслідок проникнення вологи атмосферних опадів через порушення цілісності покриття даху, а також внаслідок техногенного фактору – аварійних ситуацій водонесучих інженерних комунікацій, розташованих як в інтер'єрі будівлі, так і за її межами, на прилеглій до будівлі території. Наслідки аварій намагались ліквідувати, однак аварії знову і знову повторювались, адже не були вжиті відповідні кардинальні заходи щодо усунення причин аварій. Затягування вирішення проблеми чи то через відсутність коштів, чи недостатнє фінансування, чи через недоброчесність орендарів призводила до поглиблення проблеми, прогресування деструктивних процесів конструктивних елементів пам'ятки. Локальні ремонтні роботи в окремих випадках та їх ліквідація були недостатніми, адже вони не вирішували проблему, комплексні ремонтно-реставраційні роботи на пам'ятці в цілому виконувались ще за радянських часів і наразі були конче необхідні.

Постійний систематичний моніторинг об'єкта культурної спадщини з боку пам'яткоохороної структури Заповідника та залучення до розв'язання проблеми фахових спеціалістів різних галузей знань, які досліджували про-

блематику, з'ясовували ключові причини, проводили натурні та лабораторні дослідження, надавали дієві пропозиції та рекомендації, які лягали в основу тих чи інших наукових досліджень, проєктно-кошторисних документів, на підставі яких виконувались ремонтно-реставраційні роботи в приміщеннях південного крила будівлі, яке займає Музей, підвальні приміщення якого потерпали починаючи з 1987 р. від просочування вологи ззовні, що призводило до деструкції конструктивних елементів приміщень та псування фондів колекцій Музею, які тут зберігались. Застосування точкових, вибіркового ремонтних робіт не вирішували проблему в корені, адже були направлені на усунення наслідків перезволоження, однак не усували його причину. І лише після застосування кардинальних комплексних заходів щодо припинення проникнення вологи до підвальних приміщень відповідно до рекомендацій фахівців Інституту геології НАН України, інституту «Укрпроектреставрація», Інституту мікробіології та вірусології ім. Д. К. Заболотного АН УРСР у 2005 р. були здійснені комплексні роботи щодо влаштування вертикальної та горизонтальної гідроізоляції зовнішніх стін підвальних приміщень та фундаменту південного крила будівлі, що стало відправною точкою в питанні припинення підтоплення зазначених приміщень. Роботи з влаштування гідроізоляції були доповнені роботами з влаштування вимощення із кlinkерної цегли зі східної сторони будівлі, виконанням ремонтних робіт інженерних водонесучих комунікацій як в інтер'єрі пам'ятки, так і за її межами, виконанням робіт з ремонту покриття даху, що унеможливило проникнення вологи атмосферних опадів до приміщень другого поверху і, нарешті, поступово, в міру надходження відповідних бюджетних коштів, виконані ремонтно-реставраційні роботи в приміщеннях підвалу, приміщеннях першого та другого поверхів, здійснено опорядження фасадів [25]. Однак жодного разу, по відбудові пам'ятки після Другої світової війни, не були виконані комплексні ремонтно-реставраційні роботи всієї пам'ятки в цілому.

Отже, нині приміщення південного крила корпусу № 24 перебувають у задовільному технічному стані.

Що стосується приміщень північного крила будівлі, що займає Національна історична бібліотека України, питання щодо перезволоження підвальних приміщень, де знаходиться фондосховище бібліотеки, особливо гостро стало в 2007 р., коли відбулося значне перезволоження північно-західного кута підвального приміщення через порушення цілісності між вимощенням із асфальту та цокольною частиною кута будівлі внаслідок рясної зливи. Аварійну ситуацію було локалізовано, ремонтні роботи з відновлення пошкоджених конструктивних елементів цього приміщення виконано, влаштовано вимощення із кlinkерної цегли уздовж західної частини північного крила будівлі, однак це не вирішило питання проникнення вологи атмосферних опадів до підвалу в цілому – періодично проникнення атмосферних опадів та порушення

температурно-вологісного режиму підвальних приміщень фіксувалось і фіксується співробітниками відділу охорони пам'яток й досі. За роки, з часу відновлення незалежності України, в приміщеннях першого та другого поверху Бібліотеки виконано вибірково ремонтно-реставраційні роботи в приміщеннях першого та другого поверхів, реставрацію віконних заповнень, ремонт внутрішніх водонесучих інженерних комунікацій, локальний ремонт покриття даху, однак підвальні приміщення потерпають від систематичних перезволожений, навіть після виконання у 2018 р. поточних ремонтних робіт в цих приміщеннях, особливо в період рясних дощів, танення снігу чи буревію з грозою [30].

Так, 10–12 червня 2024 р. в результаті рясних злив та буревію сталося масштабне підтоплення підвальних приміщень північно-східного та північно-західного кутів будівлі, а також приміщення, яке межує з півночі з приміщенням тепlopункту Заповідника, що розташоване зі східної сторони. Проникнення значної маси води, яка перезволожила цегляну кладку стін, викликало відшарування штукатурного шару та розмивання фарбового шару площини зовнішніх стін, які межують з ґрунтовим масивом, відбулося накопичення вологи значного обсягу на підлозі, яку працівники бібліотеки змушені були оперативно вручну виносити назовні.

Слід зазначити, що періодичне систематичне перезволоження конструктивних елементів зазначених підвальних приміщень відбувається протягом щонайменше останніх десяти років та з плином часу набуває прогресуючого характеру.

Причиною масштабного підтоплення є рясний грозовий дощ зі штормовим поривом вітру, волога якого безперешкодно потрапляє під час стихії через пошкоджені конструкції двох цегляних прибудов з північної сторони – цегляне мурування зазначених прибудов має деформації цегляного мурування поверхні, втрату зв'язуючого розчину між цеглинами більш ніж на 60% площі, численні тріщини та дірки в тілі мурування, глибокі тріщини в бетонній стяжці уздовж прибудов із зовнішньої сторони, що є прямим шляхом потрапляння вологи до підвалів будівлі. Металеве накриття над приямками вікон підвалу уздовж північного фасаду має механічні та корозійні пошкодження, тому не виконує в повному обсязі функцію захисту. Вимощення уздовж північного фасаду виконане із бетонних плит, які не мають зв'язуючого розчину між плитами, пропускаючи вологу до підвалів. Північним фасадом пам'ятка виходить на господарське подвір'я Заповідника, де в безпосередній близькості постійно складається сміття різного походження, що є додатковим джерелом акумуляції та інфільтрації поверхневих вод до підвалів будівлі.

Майданчик біля північно-східного рогу будівлі, біля ганку входу до приміщень першого поверху замощений бетонними плитами, площа якого протягом останніх більше 10-ти років динамічно нерівномірно просідає, створюючи

окремі ділянки заниження, де після опадів накопичується волога, яка через відсутність зв'язуючого розчину між плитами потрапляє в ґрунт під майданчик, спричиняє нерівномірне просідання основи майданчика, вимивання пустот та сприяє потраплянню води до підвалин будівлі та до приміщень підвального поверху. Відбуваються також деформаційні процеси в муруванні сходів ґанку внаслідок нерівномірного просідання основи сходів – наявні глибокі сколюючі тріщини між сходинками та на площині забетонованого майданчика вхідної групи, численні тріщини в бетонному замощенні по периметру північно-східного рогу будівлі та ризаліту, що в комплексі сприяє інтенсивному потраплянню води до підвалин будівлі, особливо в період грозових дощів та буревію.

Недооціненим фактором перезволоження підвалу є складування снігу в зимовий період, що вивозиться з території Соборної площі, в безпосередній близькості від північно-східного фасаду корпусу № 24 та північно-західного рогу корпусу № 20, що є недопустимим на території Заповідника в цілому, адже це є додатковим джерелом інфільтрації води атмосферних опадів до ґрунтових вод четвертинного водоносного горизонту, який в районі корпусу залягає на глибині 10,3 м [31].

Наразі пам'ятка потребує невідкладного виконання комплексних ремонтно-реставраційних робіт підвальних приміщень північного крила на підставі наукової проектно-кошторисної документації, якій мають передувати комплексні наукові дослідження стану конструктивів будівлі, детальне інструментальне інженерне, інженерно-геологічне, геодезичне обстеження, зокрема, стану фундаментів, конструктивів приміщень підвального поверху, причин підтоплення з наданням висновків та рекомендацій щодо усунення причин систематичного підтоплення з подальшим виконанням ремонтно-реставраційних робіт приміщень підвалу, вимощення навколо північного крила будівлі, ремонтно-відновлювальних робіт прибудов з північної сторони з метою приведення об'єкту культурної спадщини до задовільного технічного стану. Окрім цього, необхідно дослідити стан інженерних комунікацій як в інтер'єрі пам'ятки, так і на прилеглій до пам'ятки території, виконати інженерно-геологічні, геодезичні дослідження прилеглої до пам'ятки території з метою збереження пам'ятки архітектури, її утримання, раціонального та відповідального використання, забезпечення від систематичного проникнення води атмосферних опадів до підвальних приміщень, де зберігаються унікальні фонди Історичної бібліотеки.

Отже, пам'ятка архітектури «Аптека» є невід'ємною складовою ансамблю Києво-Печерської лаври, що зберегла свою форму та матеріально-технічну структуру, відповідає критерію автентичності, безпосередньо пов'язана з історичними подіями, віруваннями, життям і діяльністю видатних людей, етапним твором архітектора Є. Єрмакова, унікальним зразком монастирської архітектури початку ХХ ст.

ДЖЕРЕЛА

1. Балакін С. А. Звіт про результати археологічних досліджень на території Національного Києво-Печерського історико-культурного заповідника у 2005 р. Київ, 2005. КПЛ-А-НДФ-№ 695.
2. Демчишин М. Г., Соковніна Н. Х., Вдовіченко С. В., Кріль Т. В., Анацький О. М. Інженерний захист території Києво-Печерського заповідника: Міжнародна наук.-практ. 1 конф. «Проблеми та досвід інженерного захисту урбанізованих територій і збереження спадщини в умовах геологічного ризику» під патронатом ЮНЕСКО, Україна, Київ, 5–7 листопада 2013. С. 92.
3. Звід пам'яток історії та культури України: енциклопед. вид. у 28 т. / голов. ред. В. Смолій; НАН України, Ін-т історії України [та ін.]. Київ: Голов. ред. Зводу пам'яток історії та культури при вид-ві «Укр. Енциклопедія» ім. М. Бажана, 1999. Кн. 1. Ч. 3 С.-Я. 2011. С. 1256
4. Національний заповідник «Києво-Печерська лавра». Архів науково-дослідного відділу моніторингу території і нерухомих пам'яток. Паспорт пам'ятки архітектури місцевого значення «Аптека» (корпус № 24), Києво-Печерський державний історико-культурний заповідник. Київ, 10.03.1987, інститут «Укрпроектреставрація», паспорт склав історик Рилкова Л. П.
5. Національний заповідник «Києво-Печерська лавра». Архів науково-дослідного відділу моніторингу території і нерухомих пам'яток. Паспорт пам'ятки архітектури місцевого значення «Аптека», НДІ пам'яток охоронних досліджень. Київ, 2009.
6. Національний заповідник «Києво-Печерська лавра». Архів науково-дослідного відділу моніторингу території та нерухомих пам'яток. Матеріали обстеження будівлі першої половини ХХ ст. «Аптека» (корпус № 24) Києво-Печерського державного історико-культурного заповідника Українським спеціалізованим науково-реставраційним проектним інститутом «Укрпроектреставрація», м. Київ, березень 1981.
7. Національний заповідник «Києво-Печерська лавра». Архів науково-дослідного відділу моніторингу території та нерухомих пам'яток. Заключение по результатам обследования фондовых помещений и экспонатов Государственного музея театрального, музыкального и киноискусства УССР от 26 мая 1987 г. – УРСР, Академія наук, Ордена Трудового Червоного Прапора Інститут мікробіології і вірусології ім. Д. К. Заболотного, 29.06.1987 р., №1186/11, Київ, 143, вул. Заболотного, 26.
8. Національний заповідник «Києво-Печерська лавра». Архів науково-дослідного відділу моніторингу території та нерухомих пам'яток. Результати определения влажности кладки стен в фондохранилище корпуса № 24 КПЛ, за подписью главного инженера института «Укрпроектреставрация» О. Ю. Шевченка, начальника НРТО Ю. Н. Стриленко, начальника лаборатории НРТО Т. Е. Нестеренко. Київ, 1987.
9. Національний заповідник «Києво-Печерська лавра». Архів науково-дослідного відділу моніторингу території та нерухомих пам'яток. Заключение по результатам обследования помещений фондов Государственного музея театрального искусства (корпус № 24, КПЛ), выполненного в сентябре 1989 г., за подписью начальника технологического отдела института «Укрпроектреставрация» главного инженера института «Укрпроектреставрация» Ю. Н. Стриленко, начальника лаборатории Е. П. Белецкой. Київ, 1989.
10. Національний заповідник «Києво-Печерська лавра». Архів науково-дослідного відділу моніторингу території та нерухомих пам'яток. Заключение о техническом состоянии стен, перекрытий корпуса № 24 в Киево-Печерском заповеднике по ул. Январского восстания, 21, утвержденный начальником отдела технической экспертизы управления по науке и технике Киевского горисполкома И. Ф. Боднар от 22 сентября 1989 г. Киев, дело № 549.
11. Національний заповідник «Києво-Печерська лавра». Архів науково-дослідного відділу аналізу проектних робіт, координації наукових архітектурних досліджень, охорони та обліку нерухомих пам'яток. Український спеціалізований науково-реставраційний проектний інститут «Укрпроектреставрація». Пам'ятка архітектури Києво-Печерський державний історико-культурний заповідник. Корпус № 24. Висновки за результатами обстеження вологісного стану кладки стін. Проект влаштування гідроізоляції фундаментів зовнішніх стін. Київ, 1990 р.
12. Національний заповідник «Києво-Печерська лавра». Архів науково-дослідного відділу моніторингу території та нерухомих пам'яток. Акт науково-дослідного відділу охорони пам'яток МО «КПДІКЗ» від 09.07.1993 р.
13. Національний заповідник «Києво-Печерська лавра». Архів науково-дослідного відділу моніторингу території та нерухомих пам'яток. Акт науково-дослідного відділу охорони пам'яток МО «КПДІКЗ» від 12.12.1994 р.
14. Національний заповідник «Києво-Печерська лавра». Ар-

хів науково-дослідного відділу моніторингу території та нерухомих пам'яток. Акт науково-дослідного відділу охорони пам'яток НКПДІКЗ від 10.02.1997 р.

15. Національний заповідник «Києво-Печерська лавра». Архів науково-дослідного відділу моніторингу території та нерухомих пам'яток. Акт науково-дослідного відділу охорони пам'яток НКПДІКЗ від 26.10.1999 р.

16. Національний заповідник «Києво-Печерська лавра». Архів науково-дослідного відділу моніторингу території та нерухомих пам'яток. Акт науково-дослідного відділу охорони пам'яток НКПДІКЗ від 16.08.2001 р.

17. Національний заповідник «Києво-Печерська лавра». Архів науково-дослідного відділу моніторингу території та нерухомих пам'яток. Заключение по техническому состоянию корпуса № 24 Национального Киево-Печерского историко-культурного заповедника, выполнил ведущий науч. сотр. ИГН НАНУ, канд. геолого-минерал. наук Рыбин В.Ф., Киев, 2001.

18. Національний заповідник «Києво-Печерська лавра». Архів науково-дослідного відділу моніторингу території та нерухомих пам'яток. Акт № 66 науково-дослідного відділу охорони пам'яток НКПДІКЗ від 08.10.2002 р.

19. Національний заповідник «Києво-Печерська лавра». Архів науково-дослідного відділу моніторингу території та нерухомих пам'яток. Акт № 22 науково-дослідного відділу охорони пам'яток НКПДІКЗ від 22.03.2004 р.

20. Національний заповідник «Києво-Печерська лавра». Архів науково-дослідного відділу моніторингу території та нерухомих пам'яток. Акт № 62 науково-дослідного відділу охорони пам'яток НКПДІКЗ від 27.05.2005 р.

21. Національний заповідник «Києво-Печерська лавра». Архів науково-дослідного відділу моніторингу території та нерухомих пам'яток. Акт № 104 науково-дослідного відділу охорони пам'яток НКПДІКЗ від 05.08.2005 р.

22. Національний заповідник «Києво-Печерська лавра». Архів науково-дослідного відділу моніторингу території та нерухомих пам'яток. Акт № 26 науково-дослідного відділу охорони пам'яток НКПДІКЗ від 29.03.2005 р.

23. Національний заповідник «Києво-Печерська лавра». Архів науково-дослідного відділу моніторингу території та нерухомих пам'яток. Акт № 44 науково-дослідного відділу охорони пам'яток НКПДІКЗ від 13.04.2005 р.

24. Національний заповідник «Києво-Печерська лавра». Архів науково-дослідного відділу моніторингу території та нерухомих пам'яток. Акт № 140 науково-дослідного відділу охорони пам'яток НКПДІКЗ від 04.08.2005 р.

25. Національний заповідник «Києво-Печерська лавра». Архів науково-дослідного відділу моніторингу території та нерухомих пам'яток. Акт № 33 науково-дослідного відділу охорони пам'яток НКПДІКЗ від 24.04.2007 р.

26. Національний заповідник «Києво-Печерська лавра». Архів науково-дослідного відділу моніторингу території та нерухомих пам'яток. Акт науково-дослідного відділу охорони пам'яток НКПДІКЗ від 22.11.2007 р.

27. Національний заповідник «Києво-Печерська лавра». Архів науково-дослідного відділу моніторингу території та нерухомих пам'яток. Акт № 58 науково-дослідного відділу охорони пам'яток НКПДІКЗ від 07.05.2008 р.

28. Національний заповідник «Києво-Печерська лавра». Архів науково-дослідного відділу моніторингу території та нерухомих пам'яток. Акт № 81 науково-дослідного відділу охорони пам'яток НКПДІКЗ від 12.06.2008 р.

29. Національний заповідник «Києво-Печерська лавра». Архів науково-дослідного відділу моніторингу території та нерухомих пам'яток. Акт № 16 науково-дослідного відділу охорони пам'яток НКПДІКЗ від 19.04.2012 р.

30. Національний заповідник «Києво-Печерська лавра». Архів науково-дослідного відділу моніторингу території та нерухомих пам'яток. Акт Національної історичної бібліотеки України від 24 травня 2012 р. Про результати періодичного огляду технічного стану корпусів НІБ України (корпусу № 24)

31. Національний заповідник «Києво-Печерська лавра». Архів науково-дослідного відділу моніторингу території та нерухомих пам'яток. Акт науково-дослідного відділу моніторингу нерухомих пам'яток і території НЗКПЛ від 14.06.2024 р.

32. Очерки истории Киево-Печерской лавры и заповедника. Київ, 1992. 283 с.

33. Хронологічне зібрання законів, Указів Президії Верховної Ради, постанов, розпоряджень Уряду Української РСР (1917–1941 рр.). Київ, 1963. Т. 1 С. 305.

34. Центральний державний історичний архів України, м. Київ, ф. 128, оп. 1 друк., спр. 3005, арк. 76.

Zahryva N. A. Historical experience and modern problems in the context of protection and preservation of the architectural monument – «Pharmacy» – an object of cultural heritage of the national reserve «Kyiv-Pechersk lavra»

In the proposed article, the author attempts to describe, systematize, and analyze information little known to the general public, from the foundation of the monument to the present day: the stages of construction, the use of the monument in different periods of its existence and the impact of these processes on the technical condition of the building, the results of systematic monitoring of the cultural heritage site by the monument protection structure of the Reserve, comments, systematization of available information, inspection of the architectural monument by various professional institutions and its results, conclusions, and recommendations/

Key words: architectural heritage, architectural monument, National Conservation Area «Kyiv-Pechersk Lavra», preservation of cultural heritage, historical and cultural reserves, ensemble of architectural monuments of the National Conservation Area “Kyiv-Pechersk Lavra”, repair and restoration works, waterlogging, destruction, flooding, research, authenticity, monitoring.

REFERENCES

1. Balakin, S. A. (2005) *Zvit pro arkeholohichni doslidzhennia na teryorii Natsionalnoho Kyievo-Pecherskoho istoriko-kulturnoho zapovidnyka u 2005 rotsi* [Report on archaeological research on the territory of the National Kyiv-Pechersk Historical and Cultural Reserve in 2001]. Kyiv. (2005). National Kyiv-Pechersk Historical and Cultural Reserve, department of scientific and fund work, preservation group «Archiv» [in Ukrainian].
2. Demchyshyn, M. H., Sokovyna, N. Kh., Vdovichenko, S. V., Kril, T. V., Anatskyi O. M. (2013). *Inzhenernyi zakhyst terytorii Kyievo-Pecherskoho zapovidnyka* [Engineering protection of the territory of the Kyiv-Pechersk Reserve]. Abstracts of Papers 2013: Problemy ta dosvid inzhenernoho zakhystu urbanizovanykh terytorii i zberezhenia spadshchyny v umovakh heolohichnoho ryzyku pid patronatom YuNESKO [Engineering protection of the territory of the Kiev-Pechersk Nature Reserve: International Science and Practice. conf. "Problems and evidence of engineering protection of urbanized territories and preservation of decline in the minds of geological resources" under the patronage of UNESCO]. Kyiv. [in Ukrainian].
3. Smolii, V. A. (Ed.). (2011). *Zvid pamiatok istorii ta kultury Ukrainy* [Collection of Monuments of History and Culture of Ukraine]. Book.1, pt. 3. Kyiv. Ukrainian Encyclopedia [in Ukrainian].
4. Natsionalnyi zapovidnyk «Kyievo-Pecherska lavra». Arkhiv naukovy-doslidnoho viddilu monitorynhu terytorii i nerukhomykh pamiatok. [National Reserve «Kyiv-Pechersk Lavra». Archive of the research department of territory monitoring and immovable monuments.] Pasport pamiatky arkhitektury mistsevoho znachennia Apteka (korpus №24), instytut «Ukrproektrestavratsiia». Kyiv. (1987). [in Ukrainian].
5. Natsionalnyi zapovidnyk «Kyievo-Pecherska lavra». Arkhiv naukovy-doslidnoho viddilu monitorynhu terytorii i nerukhomykh pamiatok. [National Reserve «Kyiv-Pechersk Lavra». Archive of the research department of territory monitoring and immovable monuments.] Pasport pamiatky arkhitektury mistsevoho znachennia Apteka (korpus №24), NDI pamiatkookhoronnykh doslidzhen. Kyiv. (2009). [in Ukrainian].
6. Natsionalnyi zapovidnyk «Kyievo-Pecherska lavra». Arkhiv naukovy-doslidnoho viddilu monitorynhu terytorii i nerukhomykh pamiatok. [National Reserve «Kyiv-Pechersk Lavra». Archive of the research department of territory monitoring and immovable monuments.] Materialy obstezhennia budivli pershoi polovyny XIX st. Apteka (korpus №24), instytut «Ukrproektrestavratsiia». Kyiv. (1981). [in Ukrainian].
7. Natsionalnyi zapovidnyk «Kyievo-Pecherska lavra». Arkhiv naukovy-doslidnoho viddilu monitorynhu terytorii i nerukhomykh pamiatok. [National Reserve «Kyiv-Pechersk Lavra». Archive of the research department of territory monitoring and immovable monuments.] Zaklyuchenie po rezul'tatam obsledovaniya fondovykh pomeshchenij i eksponatov Gosudarstvennogo muzeya teatral'nogo, muzykal'nogo i kinoiskusstva USSR ot 26 maya 1987 g. – URSSR, Akademiya nauk, Ordena Trudovogo Chervonogo Prapora Institut mikrobiologii i virusologii im. D. K. Zabolotnogo, 29.06.1987 r., №1186/11, K-143, vul. Zabolotnogo, 26. [in Russian].
8. Natsionalnyi zapovidnyk «Kyievo-Pecherska lavra». Arkhiv naukovy-doslidnoho viddilu monitorynhu terytorii i nerukhomykh pamiatok. [National Reserve «Kyiv-Pechersk Lavra». Archive of the research department of territory monitoring and immovable monuments.] Rezul'taty opredeleniya vlazhnosti kladki sten v fondohranilishe korpusa № 24 KPL, za podpis'yu glavnogo inzhenera instituta «Ukrproektrestavratsiia» O. Yu. Shevchenka, nachal'nika NRTO Yu. N. Strilenko, nachal'nika laboratorii NRTO T. E. Nesterenko. Kyiv. (1987). [in Russian].
9. Natsionalnyi zapovidnyk «Kyievo-Pecherska lavra». Arkhiv naukovy-doslidnoho viddilu monitorynhu terytorii i nerukhomykh pamiatok. [National Reserve «Kyiv-Pechersk Lavra». Archive of the research department of territory monitoring and immovable monuments.] Rezul'taty opredeleniya vlazhnosti kladki sten v

fondohranilishche korpusa №24 KPL, za podpis'yu glavnogo inzhenera instituta «Ukrproektrestavratsiya» O.Yu. Shevchenka, nachal'nika laboratorii E. P. Beleckoj. Kyiv. (1989). [in Russian].

10. Natsionalnyi zapovidnyk «Kyievo-Pecherska lavra». Arkhiv naukovy-doslidnoho viddilu monitorynhu terytorii ta nerukhomykh pamiatok. [National Reserve «Kyiv-Pechersk Lavra». Archive of the research department of territory monitoring and immovable monuments.] Zaklyuchenie o tekhnicheskoy sostoyanii sten, perekrytij korpusa № 24 v Kievo-Pecherskom zapovednike po ul. Yanvarkogo vosstaniya, 21, utverzhennyj nachal'nikom otdela tekhnicheskoy ekspertizy upravleniya po nauke i tekhnike Kievskogo gorispolkoma I. F. Bodnar. Kyiv. (1989). [in Russian].

11. Natsionalnyi zapovidnyk «Kyievo-Pecherska lavra». Arkhiv naukovy-doslidnoho viddilu monitorynhu terytorii ta nerukhomykh pamiatok. [National Reserve «Kyiv-Pechersk Lavra». Archive of the research department of territory monitoring and immovable monuments.] Pamiatka arkhitektury Kyievo-Pecherskyi derzhavnyi istoriko-kulturnyi zapovidnyk. Korpus № 24. Vysnovky za rezultatamy obstezhennia volohisnoho stanu kladky stin. Proekt vlashtuvannia hidroizolatsii fundamentiv zovnishnikh stin, instytut «Ukrproektrestavratsiya». Kyiv. (1990). [in Ukrainian].

12. Natsionalnyi zapovidnyk «Kyievo-Pecherska lavra». Arkhiv naukovy-doslidnoho viddilu monitorynhu terytorii ta nerukhomykh pamiatok. [National Reserve «Kyiv-Pechersk Lavra». Archive of the research department of territory monitoring and immovable monuments.] Akt naukovy-doslidnoho viddilu okhorony pam'iatok MO «KPDIKZ» vid 09.07.1993 [in Ukrainian].

13. Natsionalnyi zapovidnyk «Kyievo-Pecherska lavra». Arkhiv naukovy-doslidnoho viddilu monitorynhu terytorii ta nerukhomykh pamiatok. [National Reserve «Kyiv-Pechersk Lavra». Archive of the research department of territory monitoring and immovable monuments.] Akt naukovy-doslidnoho viddilu okhorony pam'iatok MO «KPDIKZ» vid 12.12.1994 [in Ukrainian].

14. Natsionalnyi zapovidnyk «Kyievo-Pecherska lavra». Arkhiv naukovy-doslidnoho viddilu monitorynhu terytorii ta nerukhomykh pamiatok. [National Reserve «Kyiv-Pechersk Lavra». Archive of the research department of territory monitoring and immovable monuments.] Akt naukovy-doslidnoho viddilu okhorony pam'iatok NKP-DIKZ vid 10.02.1997 [in Ukrainian].

15. Natsionalnyi zapovidnyk «Kyievo-Pecherska lavra». Arkhiv naukovy-doslidnoho viddilu monitorynhu terytorii ta nerukhomykh pamiatok. [National Reserve «Kyiv-Pechersk Lavra». Archive of the research department of territory monitoring and immovable monuments.] Akt naukovy-doslidnoho viddilu okhorony pam'iatok NKP-DIKZ vid 26.10.1999 [in Ukrainian].

16. Natsionalnyi zapovidnyk «Kyievo-Pecherska lavra». Arkhiv naukovy-doslidnoho viddilu monitorynhu terytorii ta nerukhomykh pamiatok. [National Reserve «Kyiv-Pechersk Lavra». Archive of the research department of territory monitoring and immovable monuments.] Akt naukovy-doslidnoho viddilu okhorony pam'iatok NKP-DIKZ vid 16.08.2001 [in Ukrainian].

17. Natsionalnyi zapovidnyk «Kyievo-Pecherska lavra». Arkhiv naukovy-doslidnoho viddilu monitorynhu terytorii ta nerukhomykh pamiatok. [National Reserve «Kyiv-Pechersk Lavra». Archive of the research department of territory monitoring and immovable monuments.] Zaklyuchenie po tekhnicheskoyu sostoyaniyu korpusa № 24 Nacional'nogo Kievo-Pecherskogo istoriko-kul'turnogo zapovednika, Kyiv (2001). [in Russian].

18. Natsionalnyi zapovidnyk «Kyievo-Pecherska lavra». Arkhiv naukovy-doslidnoho viddilu monitorynhu terytorii ta nerukhomykh pamiatok. [National Reserve «Kyiv-Pechersk Lavra». Archive of the research department of territory monitoring and immovable monuments.] Akt № 66 naukovy-doslidnoho viddilu okhorony pam'iatok NKPDIKZ vid 08.10.2002 [in Ukrainian].

19. Natsionalnyi zapovidnyk «Kyievo-Pecherska lavra». Arkhiv naukovy-doslidnoho viddilu monitorynhu terytorii ta nerukhomykh pamiatok. [National Reserve «Kyiv-Pechersk Lavra». Archive of the research department of territory monitoring and immovable monuments.] Akt № 22 naukovy-doslidnoho viddilu okhorony pam'iatok NKPDIKZ vid 22.03.2004 [in Ukrainian].

20. Natsionalnyi zapovidnyk «Kyievo-Pecherska lavra». Arkhiv naukovy-doslidnoho viddilu monitorynhu terytorii ta nerukhomykh pamiatok. [National Reserve «Kyiv-Pechersk Lavra». Archive of the research department of territory monitoring and immovable monuments.] Akt № 62 naukovy-doslidnoho viddilu okhorony pam'iatok NKPDIKZ vid 27.05.2005 [in Ukrainian].

21. Natsionalnyi zapovidnyk «Kyievo-Pecherska lavra». Arkhiv naukovy-doslidnoho viddilu monitorynhu terytorii ta nerukhomykh pamiatok. [National Reserve «Kyiv-Pechersk Lavra». Archive of the research department of territory monitoring and immovable monuments.] Akt № 104 naukovy-doslidnoho viddilu okhorony pam'iatok NKPDIKZ vid 05.08.2005 [in Ukrainian].

22. Natsionalnyi zapovidnyk «Kyievo-Pecherska lavra». Arkhiv naukovy-doslidnoho viddilu monitorynhu terytorii ta nerukhomykh pamiatok. [National Reserve «Kyiv-Pechersk Lavra». Archive of the research department of territory monitoring and immovable monuments.] Akt № 26 naukovy-doslidnoho viddilu okhorony pam'iatok NKPDIKZ vid 29.03.2005 [in Ukrainian].

23. Natsionalnyi zapovidnyk «Kyievo-Pecherska lavra». Arkhiv naukovy-doslidnoho viddilu monitorynhu terytorii ta nerukhomykh pamiatok. [National Reserve «Kyiv-Pechersk Lavra». Archive of the research department of territory monitoring and immovable monuments.] Akt № 44 naukovy-doslidnoho viddilu okhorony pam'iatok NKPDIKZ vid 13.04.2005 [in Ukrainian].

24. Natsionalnyi zapovidnyk «Kyievo-Pecherska lavra». Arkhiv naukovy-doslidnoho viddilu monitorynhu terytorii ta nerukhomykh pamiatok. [National Reserve «Kyiv-Pechersk Lavra». Archive of the research department of territory monitoring and immovable monuments.] Akt № 140 naukovy-doslidnoho viddilu okhorony pam'iatok NKPDIKZ vid 04.08.2005 [in Ukrainian].

25. Natsionalnyi zapovidnyk «Kyievo-Pecherska lavra». Arkhiv naukovy-doslidnoho viddilu monitorynhu terytorii ta nerukhomykh pamiatok. [National Reserve «Kyiv-Pechersk Lavra». Archive of the research department of territory monitoring and immovable monuments.] Akt № 33 naukovy-doslidnoho viddilu okhorony pam'iatok NKPDIKZ vid 24.04.2007 [in Ukrainian].

26. Natsionalnyi zapovidnyk «Kyievo-Pecherska lavra». Arkhiv naukovy-doslidnoho viddilu monitorynhu terytorii ta nerukhomykh pamiatok. [National Reserve «Kyiv-Pechersk Lavra». Archive of the research department of territory monitoring and immovable monuments.] Akt naukovy-doslidnoho viddilu okhorony pam'iatok NKP-DIKZ vid 22.11.2007 [in Ukrainian].

27. Natsionalnyi zapovidnyk «Kyievo-Pecherska lavra». Arkhiv naukovy-doslidnoho viddilu monitorynhu terytorii ta nerukhomykh pamiatok. [National Reserve «Kyiv-Pechersk Lavra». Archive of the research department of territory monitoring and immovable monuments.] Akt № 58 naukovy-doslidnoho viddilu okhorony pam'iatok NKPDIKZ vid 07.05.2008 [in Ukrainian].

28. Natsionalnyi zapovidnyk «Kyievo-Pecherska lavra». Arkhiv naukovy-doslidnoho viddilu monitorynhu terytorii ta nerukhomykh pamiatok. [National Reserve «Kyiv-Pechersk Lavra». Archive of the research department of territory monitoring and immovable monuments.] Akt № 81 naukovy-doslidnoho viddilu okhorony pam'iatok NKPDIKZ vid 12.06.2008 [in Ukrainian].

29. Natsionalnyi zapovidnyk «Kyievo-Pecherska lavra». Arkhiv naukovy-doslidnoho viddilu monitorynhu terytorii ta nerukhomykh pamiatok. [National Reserve «Kyiv-Pechersk Lavra». Archive of the research department of territory monitoring and immovable monuments.] Akt № 16 naukovy-doslidnoho viddilu okhorony pam'iatok NKPDIKZ vid 19.04.2012 [in Ukrainian].

30. Natsionalnyi zapovidnyk «Kyievo-Pecherska lavra». Arkhiv naukovy-doslidnoho viddilu monitorynhu terytorii ta nerukhomykh pamiatok. [National Reserve «Kyiv-Pechersk Lavra». Archive of the research department of territory monitoring and immovable monuments.] Akt Natsionalnoi istorichnoi biblioteki Ukrainy vid 24 travnia 2012 roku Pro rezultaty periodychnoho ohliadu tekhnichnoho stanu korpusiv NIB Ukrainy (korpusu № 24) [in Ukrainian].

31. Natsionalnyi zapovidnyk «Kyievo-Pecherska lavra». Arkhiv naukovy-doslidnoho viddilu monitorynhu terytorii ta nerukhomykh pamiatok. [National Reserve «Kyiv-Pechersk Lavra». Archive of the research department of territory monitoring and immovable monuments.] Akt naukovy-doslidnoho viddilu monitorynhu nerukhomykh pamiatok i terytorii NZKPL vid 14.06.2024 [in Ukrainian].

32. *Ocherki istorii Kievo-Pecherskoj lavry i zapovednika [Essays on the history of the Kiev Pechersk Lavra and the reserve].* Kyiv (1992). [in Russian].

33. Khronologichne zibrannia zakoniv, Ukaziv Prezdyi Verkhovnoi Rady, postanov, rozporiadzhen Uriadu Ukrainskoi RSR (1917-1941 rr.) [Chronological collection of laws, Decrees of the Presidium of the Verkhovna Rada, decrees, regulations of the Order of the Ukrainian RSR (1917-1941)] – (Vol. 1, p. 305). Kyiv (1963). [in Ukrainian].

34. Tsentralnyi derzhavnyi istorichnyi arkhiv Ukrainy, [Central State Historical Archive of Ukraine] – f. 128, op. 2 druk., spr. 3005, ark. 76. Kyiv [in Ukrainian].

Стаття надійшла до редакції 27.04.2025 р.
Рекомендована до друку 17.07.2025 р.

УДК 261.5(477.51)

Д. В. Рига

**ІНТЕР'ЄР БОРИСОГЛІБСЬКОГО СОБОРУ
НА СВІТЛИНАХ ТА НЕГАТИВАХ З КОЛЕКЦІЇ
«ФОТОНЕГАТИВНОГО ФОНДУ»
НАЦІОНАЛЬНОГО АРХІТЕКТУРНО-
ІСТОРИЧНОГО ЗАПОВІДНИКА
«ЧЕРНІГІВ СТАРОДАВНІЙ»**

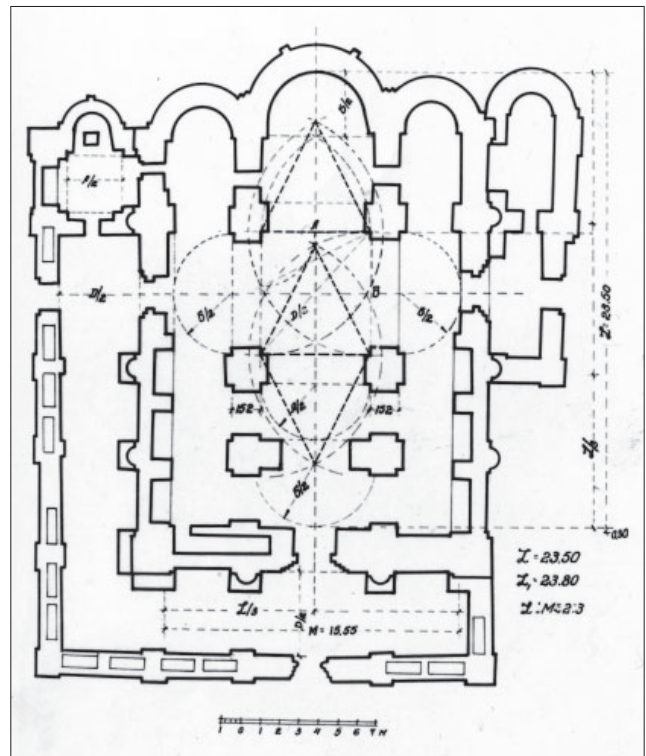
На основі фотодокументів з «Фотонегативного фонду» Національного архітектурно-історичного заповідника «Чернігів стародавній» досліджується інтер'єр Борисоглібського собору – пам'ятки архітектури XII ст.

Методологія дослідження ґрунтується на принципах історизму, об'єктивності, аналізу, а також історико-порівняльному методі. Вперше зроблено спробу цілісного та комплексного вивчення фотоматеріалів з «Фотонегативного фонду», що фіксують інтер'єр собору XII ст., та доцільність введення їх до наукового обігу.

Впродовж всієї наукової діяльності Національного архітектурно-історичного заповідника «Чернігів стародавній» йшло поступове накопичення фотодокументів з історії пам'яток Заповідника. На сьогоднішній день одним з основних завдань закладу є введення до наукового обігу якомога більшої кількості наявних фотоматеріалів для всебічного дослідження історичних та унікальних архітектурних пам'яток стародавнього Чернігова, зокрема пам'ятки архітектури XII ст. – Борисоглібського собору.

Ключові слова: «Фотонегативний фонд», фотодокументи, негати́ви, іконостас, світлини, НАІЗ «Чернігів стародавній».

Борисоглібський собор – один з найдавніших храмів, що зберігся до наших днів на території Лівобережної України. Закладений у історичній частині міста у центрі чернігівського Дитинця. Свідок князівської доби – Борисоглібський собор (1120–1123 рр.) – усипальниця князів роду Давидовичів, пізніше головний храм кафедрального монастиря, ліквідованого за наказом російської імператриці Катерини II в 1786 р. Собор будувався як храм-усипальниця, тому в північній і південній стінах храму зро-

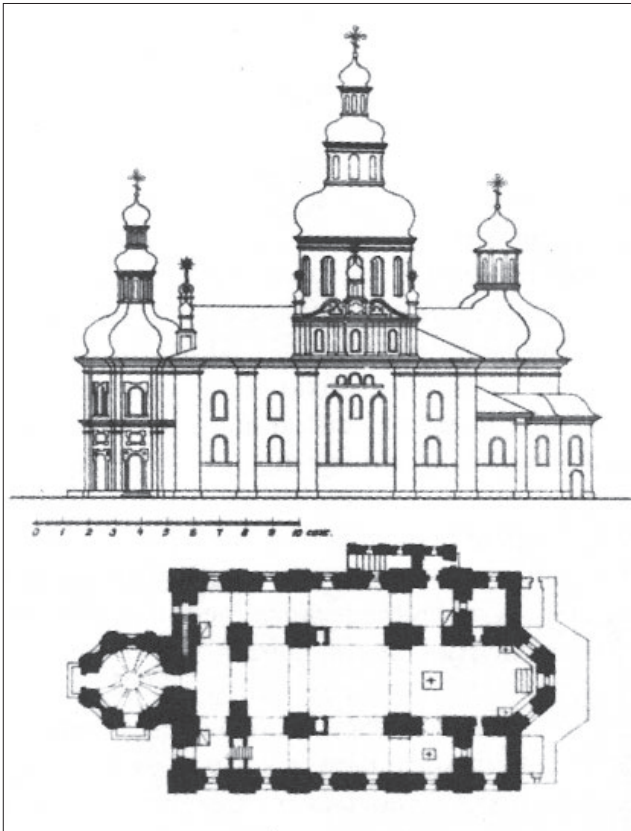

Іл. 2. Схема Борисоглібського собору. М. Холостенко.
«Фотонегативний фонд» НАІЗ «Чернігів стародавній», КН 152

блені глибокі ніші-аркасолії для гробниць. Поховання, напевно, робили і у галереях-прибудовах, які не збереглися (їх залишки виведено на поверхні ґрунту), і під підлогою бічних нав собору. У XVII ст. у ньому були поховані видатні православні ієрархи: Лазар Баранович, св. Феодосій Углицький, Амвросій Дубневич та Феофіл Ігнатович [1]. Храм є характерним зразком чернігівської архітектурної школи XII ст.: хрестовокупольний, шестистовпний, увінчаний однією банею (висота 25 м). Фасади визначаються великими площинами стін, розбитими тільки півколонами, що йдуть від самого низу до карнизів. Ці півколони завершуються різьбленими капітелями з білого каменю, а стіни – півциркульними аркоподібними закомарами. Собор справляє враження міці, нерухомості та спокою. Йому притаманні і надзвичайна досконалість цегляного мурування, висока якість цегли-плінфи, витончене і цікаве різьблення білокам'яних капітелей на півколонах фасадів. Храм і галереї мали покрівлю зі свинцевих листів. За час існування Борисоглібський собор неодноразово зазнавав пошкоджень і перебудов, але

Іл. 1. Борисоглібський собор. Інтер'єр. Початок XX ст. Фото з мережі «Інтернет»

Лл. 3. План Борисоглібського собору 1855 р. за Холостенком.
«Фотонегативний фонд» НАІЗ «Чернігів стародавній», КН 152.
Світлина чорно-біла

кожного разу його архітектура набувала нових рис. Під час татаро-монгольської навали у жовтні 1239 р. частково зруйновано склепіння, знищено бані. На початку XVII ст. перебудований у домініканський костел, згодом до західного фасаду прибудували восьмигранну в плані ротонду-притвор у стилі українського бароко XVII ст. Значні перебудови XIX ст. суттєво розширили культову споруду на схід за рахунок нової апсиди для вітваря. У XX ст. доля розписів стародавнього храму складалась драматично та трагічно.

У 30-ті роки XX ст. радянською владою собор було перетворено на складські приміщення [2, с. 60–61]. Під час подій Другої світової війни він був серйозно пошкоджений. Останній іконостас собору, який датують XIX ст., не зберігся. Храм відновлено архітектором М. Холостенком у 50-ті роки XX ст. Після організації Чернігівського державного заповідника у 1967 р., у храмі були розпочати реставраційні та ремонтні роботи задля пристосування та облаштування експозицій майбутнього музею. З 1972 р. і донині Борисоглібський собор – музей Національного архітектурно-історичного заповідника «Чернігів стародавній» та Будинку хорової спадщини, де проходять концерти духовної музики.

У давні часи інтер'єр собору був набагато багатшим і красивішим, аніж сьогодні, бо тоді особливу увагу завжди

Лл. 4. Борисоглібський собор. Інтер'єр 1940-х рр. «Фотонегативний фонд» НАІЗ «Чернігів стародавній», КН 152. Світлина чорно-біла

приділяли внутрішньому оздобленню. Стіни та склепіння були прикрашені фресковим живописом, підлогу з різьблених шиферних плит (рожевий сланець) оздоблювала різнокольорова мозаїка. До наших днів майже не збереглися фрескові композиції, які вкривали стіни, склепіння та портали входів до собору. Лише всередині на відкосі вікна північної стіни над порталом ледь проглядається геометричний орнамент фрески. Підлога храму була наслана з шиферних плит, в апсиді, галереях і південному притворі – з полив'яних керамічних плиток, у каплицях – мозаїчна (зі смальти). У підкупольному квадраті був омфалій з шиферних плит із мозаїчними візерунками [3].

За часів чернігівського архієпископа Л. Барановича Борисоглібський собор було відновлено як православний храм: до західного фасаду прибудований восьмигранний притвор-бабінець; на початку XVIII ст. після перебудови верхів собор став п'ятибанним, набувши традиційних рис українського бароко. Довкола собору поступово розбудовується кафедральний монастир, який проіснував до 1786 р. Після його ліквідації, Борисоглібський со-

Лл. 5. Борисоглібський собор. Інтер'єр 1940-х рр. «Фотонегативний фонд» НАІЗ «Чернігів стародавній», КН 152. Світлина чорно-біла

бор став кафедральним храмом Чернігова. Окрасою експозиції храму є срібні з позолотою царські врата масою близько 56 кг. Вони були виготовлені на початку XVIII ст. за наказом гетьмана І. Мазепи у майстерні Пилипа Якова Дрентветта з міста Аусбурга (згідно клейма на металі врат). На щастя, вони збереглись неушкодженими, а бароковий іконостас собору, на жаль, загинув. У храмі відновлена давня підлога з шиферних плит, а в підкупольному квадраті реконструйований омфалій – підлога, інкрустована різнокольоровою смальтою. У північній наві можна побачити розкопані підмурки невідомої споруди XI ст., що була на цьому місці до будівництва собору. Інтер'єр прикрашає фресковий розпис з рельєфними орнаментами так званого «звіриноного стилю», де рослинні орнаменти поєднуються в казкове мереживо з фантастичними птахами, звірями-грифонами, що є характерним саме для чернігівської архітектури XII ст. Підлогу храму прикрашає інкрустована мозаїка шиферних плит та керамічна різнокольорова плитка [4].

Фотоматеріали дають можливість повніше мати уявлення про інтер'єр собору на світлинах та негативах різ-

Лл. 6. Борисоглібський собор. Царська брама, 1970-ті рр. «Фотонегативний фонд» НАІЗ «Чернігів стародавній», КН 341. Оцифрований чорно-білий негатив

ного часу. До найбільш ранніх фотознімків відноситься фотофіксація інтер'єру Борисоглібського собору в першій половині XX ст. В історичних джерелах та у мережі «Інтернет» є загальний внутрішній вигляд Борисоглібського собору на світлинні початку XX ст. [5]. У «Фотонегативному фонді» заповідника «Чернігів стародавній» у фонді КН 152 представлені світлини, на яких добре видно плани споруди та внутрішнє оздоблення собору в різний історичний час [6].

Ми маємо можливість побачити інтер'єр храму станом на 70-ті роки XX ст. До цього ж періоду відносяться оцифровані негативи з фонду Заповідника КН. 341. На негативах зафіксований внутрішній вигляд Борисоглібського собору у 1970-х роках, зокрема вид на царську браму, центральну та південну нави КН 341 [7].

Отже, світлини та оцифровані негативи з зображенням внутрішнього інтер'єру пам'ятки архітектури – Борисоглібського собору, мають неабияку цінність в контексті вив-

Лл. 7. Борисоглібський собор. Інтер'єр. Центральний неф. 1970-ті рр. «Фотонегативний фонд» НАІЗ «Чернігів стародавній», КН 341. Оцифрований чорно-білий негатив

Лл. 8. Борисоглібський собор. Інтер'єр. Південний неф. 1970-ті рр. «Фотонегативний фонд» НАІЗ «Чернігів стародавній», КН 341. Оцифрований чорно-білий негатив

чення його історії. Звичайно, фотографія передає лише одну мить. Її зміст обмежений певним моментом, який потрапив у поле зору об'єктива та зафіксований на плівці у статичній формі. Значна інформація, яку несе у собі фотодокумент, потребує аналізу та ретельного вивчення.

Використання фотодокументів з «Фотонегативного фонду» Національного архітектурно-історичного заповідника «Чернігів стародавній» поряд з іншими документальними джерелами дозволить більш ретельніше досліджувати історію цієї унікальної пам'ятки.

ДЖЕРЕЛА

1. Борисоглібський собор. URL: <https://chernihiv.travel/ua/place/borisoglebskij-sobor> (дата звернення: 20.01.2025).
2. Рига Д. Чернігівський Борисоглібський собор у 20–30-ті роки ХХ століття. *Сіверянський літопис*. 2016. № 5. С. 60–61.
3. Борисоглібський собор. URL: http://resource.history.org.ua/Borysoglebskij_sobor (дата звернення 20.01.2025).
4. Борисоглібський собор. URL: <https://chernihiv.travel/ua/place/borisoglebskij-sobor> (дата звернення 20.01.2025).
5. Світлина чорно-біла з мережі «Інтернет». Інтер'єр Борисоглібського собору поч. ХХ ст.
6. Світлина чорно-біла. Національний архітектурно-історич-

ний заповідник «Чернігів стародавній». Інв. №, КН. 152.: схема Борисоглібського собору. В. Холостенко; план Борисоглібського собору. 1855 р. за Холостенком; Борисоглібський собор. Інтер'єр; Борисоглібський собор. Інтер'єр 1940-х років; Борисоглібський собор. Інтер'єр 1940-х років. Лл. 6.

7. Оцифровані чорно-білі негативи. Національний архітектурно-історичний заповідник «Чернігів стародавній». Інв. № КН. 341: Борисоглібський собор в Чернігові. Царська брама. 1970-ті р.; Борисоглібський собор в Чернігові. Царська брама. 1970-ті р.; Борисоглібський собор. Інтер'єр. Центральний неф. 1970-ті р.; Борисоглібський собор. Інтер'єр. Центральний неф. 1970-ті р.; Борисоглібський собор. Інтер'єр. Південний неф. 1970-ті р.

Ryha D. V. Interior of the Borysoglebsk Cathedral on photographs and negatives from the «Photonegative Fund» collection of the National Architectural and Historical Reserve «Ancient Chernihiv»

Based on the study of photo documents from the «Photonegative Fund», investigate the issue of photo fixation of the interior of the historical architectural monument of the 12th century. Borysoglebsk Cathedral, in the fund of the National Architectural and Historical Reserve «Ancient Chernihiv».

The research methodology is based on the principles of historicism, objectivity, analysis, as well as the historical-comparative method. Scientific novelty of the article: for the first time, an attempt has been made to conduct a holistic and comprehensive study of the availability of materials from the «Photonegative Fund» in the matter of preserving photos and negative materials from photofixation of the interior of the 12th century cathedral.

The features and expediency of using and introducing photo materials from the history of the unique monument into scientific circulation have

been identified and characterized. Throughout the entire scientific activity of the National Architectural and Historical Reserve «Ancient Chernihiv», there was a gradual accumulation of photo documents on the history of the reserve's monuments, in particular, the Borysohlib Cathedral of the 12th century. Today, the main task, for example, architectural monuments of the 12th century. Borysohlib Cathedral, the introduction into scientific circulation of as much available photographic material as possible for a comprehensive study of the historical and unique architectural monuments of the ancient city of Chernihiv.

Key words: «Photonegative Fund», photo documents, negatives, iconostasis, photographs, NAIS «Ancient Chernihiv».

REFERENCES

1. Borysohlibskiy sobor [Borysohlib Cathedral]. Retrieved from: <https://chernihiv.travel.ua/place/borisoglibskij-sobor>. [in Ukrainian].
2. Ryha, D. (2016). Chernihivskiy Borysohlibskiy sobor u 20-30-ti roky XX stolittia. [Chernihiv Borysohlib Cathedral in the 20s and 30s of the 20th century.]. *Sivrianskyi litopys – Siverian chronicle*, 5, pp. 60-61. [in Ukrainian].
3. Borysohlibskiy sobor [Borysohlib Cathedral]. Retrieved from: http://resource.history.org.ua/Borysohlibskij_sobor. [in Ukrainian].
4. Borysohlibskiy sobor [Borysohlib Cathedral]. Retrieved from: <https://chernihiv.travel.ua/place/borisoglibskij-sobor>. [in Ukrainian].
5. Svitlyna chorno-bila z merezhi internet. Interior Borysohlibskoho soboru. Poch.XX st. [Black and white photo from the Internet. Interior of St. Borysohlibskiy Cathedral in the early 20th century.].
6. Svitlyny chorno-bili. Natsionalnyi arkhitekturno-istorychnyi zapovidnyk «Chernihiv starodavnyi». Inv. № KN.152.: skhema Borysohlibskoho soboru. V.Kholostenko; plan Borysohlibskoho soboru. 1855 r. za Kholostenko; Borysohlibskiy sobor. Interior. Borysohlibskiy sobor. Interior. 1940-kh rokiv; Borysohlibskiy sobor. Interior 1940-kh rokiv. [The photos are in black and white. National Architectural and Historical Reserve «Ancient Chernihiv». Inv. no. KN. 152: Scheme of Borysohlibskiy Cathedral. V. Holostenko; plan of St. Borysohlibskiy Cathedral. 1855 by Kholostenko; Borysohlibskiy Cathedral. Interior. Borysohlibskiy Cathedral. Interior 1940s; St. Borysohlibskiy Cathedral. Interior of the 1940s.].
7. Otsyfrovani chorno-bili nehatyvy. Natsionalnyi arkhitekturno-istorychnyi zapovidnyk «Chernihiv starodavnyi». Inv.№. KN.341.: Borysohlibskiy sobor v Chernihovi. Tsarska brama. 1970-ti r.; Borysohlibskiy sobor v Chernihovi. Tsarska brama. 1970-ti r.; Borysohlibskiy sobor. Interior. Tsentralnyi nef. 1970-ti r.; Borysohlibskiy sobor. Interior. Pivdennyi nef. 1970-ti r. [The photos are in black and white. National Architectural and Historical Reserve «Ancient Chernihiv». Inv. no. KN. 152: Scheme of Borysohlibskiy Cathedral. V. Holostenko; plan of St. Borysohlibskiy Cathedral. 1855 by Kholostenko; Borysohlibskiy Cathedral. Interior. Borysohlibskiy Cathedral. Interior. 1940s; St. Borysohlibskiy Cathedral. Interior of the 1940s.].

Стаття надійшла до редакції 24.01.2025 р.
Рекомендована до друку 17.07.2025 р.

УДК 94(477):726:2–523,4

В. Д. Кириєвський

ЦЕРКВИ НАД СІВЕРСЬКОЮ ДЕСНОЮ ВІД КОМАНІ ДО ЛУШНИКІВ

У статті міститься 17 історій про церкви на обидвох берегах Десни – лівому Сумському та правому Чернігівському. Історії поєднують між собою Сіверську землю, як то було в середньовіччя за панування на ній Новгород-Сіверського Спасо-Преображенського монастиря. Наведені нові, раніше невідомі, архівні документи, що були виявлені останнім часом. Також враховані новітні краєзнавчі публікації стосовно церков. Стаття стане в нагоді для складання оновлених подеснянських путівників.

Ключові слова: церква, дзвіниця, іконостас, вівтар, церковно-причтовий будинок, сторожка, страхова вартість.

Перші церкви по Десні з'явилися у XVI ст. в поселеннях бортників Новгородського Спаського монастиря. За жалуваною грамотою 1551 р. майже всі бортні монастирські угіддя, починаючи від монастиря униз по Десні до села Лушники, позначалися косим хрестом (ором, ориком, сохою) – знаменом, що викарбовувалося на бортних деревах по старих, одвічних рубежах землі хліборобів. Духовним знаменом сіл бортників стали хрести на білих церквах, що проглядалися через заплаву Десни над монастирськими луками, борами одна за одною зигзагою. Заворожена церковними дзвонами Десна уповільнювала свою течію в білих крейдяних берегах, завмираючи біля церков (рис. 1).

Найдавнішою церквою була лівобережна лушниківська, яка виникла в селі Лушники ще до 1560 р. на честь Різдва Христового. За гетьмана Мазепи запанувала над Десною кам'яна Покровська церква на правобережній Дігтярівській горі. Церква була збудована 1702 р. гетьманом заради збереженої дігтярівцями старовинної чудотворної ікони Богоматері з Предвічним Немовлям. Копія цієї ікони зберігалася на лівому березі Десни в богданівській церкві, що в 1784 р. була перебудована на кам'яну. Третьою кам'яною церквою постала у 1839 р. Архістратиги-Михайлівська церква в селі Ображіївка, четвертою – лушниківська церква 1857 р., де зберігалася чудотворна ікона святого Миколая.

Перлиною українського народного будівництва, за висновком дослідника української архітектури С. Таранушенка (1889–1976), була дерев'яна Миколаївська церква у селі Свірж 1745 р. побудови. Адаже там була резиденція чернігівських єпископів, волосний центр Чернігівського Борисоглібського монастиря. Другий волосний центр на Десні був від Новгород-Сіверського Спаського монастиря в селі Лосці. Там була «Лосковская обитель» – великий монастирський двір, значно більший ніж у Новгороді-Сіверському.

Всі оновлені у другій половині XVIII ст. дерев'яні церкви в селах над Десною у Гнатівці (1767 р.), Чулатові (1771 р.), Пирогівці (1777 р.), Горбові (1778 р.), Комані (1781 р.) наслідували красу свіржської церкви. На сьогодні збереглася лише Покровська церква в селі Пирогівка, яка з 1979 р. є пам'яткою архітектури України. Усі інші 12 подеснян-

ських дерев'яних церков були перетворені більшовиками у 1930-х рр. у колгоспні клуби; з них збереглися тільки два – в Лосці (Об'єднане) на правому березі Десни та в Чапліївці на лівому березі. З чотирьох кам'яних церков збереглася лише одна Архістратиго-Михайлівська церква в селі Ображіївці, ще дві церкви стоять в руїнах – Покровська церква в Дігтярівці та Різдво-Богородицька в Богданівці, а на місці найдавнішої лушниківської церкви – братська могила.

1. Миколаївська церква села Комань

Комань є першим від Новгород-Сіверського церковним селом на правому березі Десни. Село розташоване на споконвічних землях Новгород-Сіверського Спаського монастиря. Монастирські володіння вперше зазначені в грамоті 1551 р., також зазначені й межі бортних угідь. Зокрема, перше від монастиря бортне угіддя тягнулося «по річку Комоню» [36, с. 144]. Як відомо, команем звався у давнину, за князівських часів, бойовий, стрімкий кінь, тож, мабуть, і вузька річка Команя, як рукав Десни в 3 версти довжиною, була стрімкою за течією, поки не стала тихоплинною Десною після її розширення земснарядом у 1960-х рр. Мабуть, й засноване на початку XVII ст. поселення на березі Комані стало зватися Команю, Команю. У документах 1619 р. Комань значиться «деревней». Невдовзі у 1640 р. Комань отримала статут села; тоді її власником був новгород-сіверський староста Олександр Пісочинський [19, с. 445]. А за нового власника пана Вронського Комань стала зватися містечком [46, с. 137].

Село Комань мало свою церкву Миколая Чудотворця ще до гетьмана Богдана Хмельницького. Команські козаки входили до складу Арапівського куреня Новгородської сотні Стародубського полку.

Збереглися сповідальні відомості прихожан команської Миколаївської церкви за 1740 р., складені 37-річним священником Григорієм Федоровичем Романовським [55]. У 1768 р. він склав відомість до Комісії Стародубського полку з Генерального опису Лівобережної України – Гетьманщини щодо свого двору та приналежностей до нього. Двір стояв на землі, що дісталася священнику у спадок від його батька Федора Романовського, теж команського священника. У дворі були 3 покої, 1 людська хата для служителів, 4 амбари, 1 конюшня та 3 сараї. Біля двору було гумно, амбар та конюшня. Ще у священника був конопляний город та 21 нива орної землі в урочищах Борок, В'язовий Околог, Великий Рог, Зимничеське, Кладов'я, Кобелев Косо-

Рис. 1. Двокілометрова карта 1986 р.

гор, Комасинське, Криве, Киресівське, Кругленьке, Лациновате, Садки, Черетове, Шалаєве, Ясакор. Чотири сінокоси священника знаходились за річками Десною і Команкою в урочищах Мітах, Нежижи, Янковське [43, арк. 297].

За даними опису Новгород-Сіверського намісництва 1779–1781 рр., «село Комень» Новгородської сотні Стародубського полку належало прем'єр-майору Василю Ханенку як спадкове від батька – генерального хорунжого Миколи Ханенка (1693–1760). Село знаходилося за 4 версти від Новгородка, за пів версти від села Чулатове. У Комані була одна дерев'яна церква та один церковник [23, с. 5]. Також в описі сусіднього села Чулатова вказано, що воно знаходилося за пів версти від села «Коменца (Коменя)». Можливо, така назва села Комані походить від кам'яної гряди, яка перетинає Десну нижче села Погребки. Шосткинські підводники – дайвери кажуть, що кам'яні піщані глиби схожі під водою на могили, надгробки, погребки.

У 1781 р. в Комані була збудована нова дерев'яна Миколаївська церква [15, с. 24]. А через століття, 1870 р., біля церкви збудували дерев'яну дзвіницю на цегляному цо-

Рис. 2. Миколаївська церква с. Комань. Фото 1932 р.

колі (2 x 2 сажні), в два яруси, загальною висотою до верху карниза 4 сажні (8,5 м). Дзвіниця була обшита тесом та пофарбована олійною фарбою, покрита зверху залізом, пофарбованим зеленою олійною фарбою [31, арк. 697/8].

Команська церква позначена на 10-верстовій карті 1832 р., також позначена хрестом в центрі села Комань на Плані Генеральних Межувань 1880 р. Позначена й річка Команка, яка ще не була розширена земснарядом в нинішню Десну.

За страховим описом від 17 серпня 1910 р., дерев'яна Миколаївська церква в селі Комань 2-го благочинного округу Новгород-Сіверського повіту Чернігівської губернії стояла на цегляному цоколі, була зовні обшита тесом і пофарбована олійною фарбою, усередині – побілена крейдою, зверху покрита залізом, пофарбованим зеленою олійною фарбою. Довжина церкви становила 5 сажнів 2 аршини (12,1 м), ширина – 5 сажнів 2 аршини (12,1 м), висота до верху карниза – 5 сажнів (10,7 м). Споруда з однією великою главою мала: великих вікон – 26 шт.; малих в главі – 4 шт.; дверей зовнішніх, обшитих залізом – 3 шт.; внутрішні двері. Розміри іконостаса становили 8 аршинів (5,7 м) у довжину, 12 аршинів (8,5 м) у висоту. Церква холодна. Найближча житлова будівля знаходилася за 30 сажнів від церкви з південного боку

і належала почесному громадянину Івану Пилиповичу Дякову [31, арк. 697/8].

Страхова вартість Миколаївської церкви разом з іконостасом становила у 1910 р. 3600 руб., вартість дзвіниці – 600 руб., разом – 4200 руб. Вартість цього нерухомого майна Миколаївської церкви визначили: замісник благочинного 2-го округу Новгород-Сіверського повіту Чернігівської губернії священник Покровської церкви села Пирогівки Василь Ковригін, священник села Чулатова Микола Ільєнко, священник Олексій Кедров, псаломщик Іван Липський, церковний староста селянин-власник Степан Вареник, представники прихожан козаки Григорій Микла та Максим Гапонов, селянин-власник Андрій Вареник [31, арк. 697/8].

У 1932 р. Миколаївську церкву обстежив та сфотографував відомий дослідник української архітектури С. Таранушенко (1889–1976) [42, с. 267–271] (рис. 2). Такої честі обстеження удостоїлася ще одна придеснянська церква в селі Свірж. Таранушенко зазначив особливість плану команської церкви – рівноплечий хрест, такий як у Покровської церкви села Пирогівки. Характерною рисою зовнішнього вигляду Миколаївської церкви була її сувора симетрія, повна рівновага бокових зрубів (рукавів), підпорядкованих центру. Церкву прикрашали карнизи, оздоблені різьбленням. Внутрішня 20-метрова висота центральної дільниці була динамічна, стрімка. Вище вікон церковної глави було закладено сволок, за який закріплено ланцюг з панікадилом. Особливо вразив Таранушенка стрункий верх церкви, спорудженої за основними традиційними приписами української народної архітектури.

За переказом, церкву переробили у 1930-х рр. в колгоспний клуб, який згорів. У 1980-х рр. проклали асфальтну дорогу через церковний пагорб, де знайшли срібні монети та хрест.

2. Миколаївська церква села Свірж

«Озерце Сверж по речке Сверже» вперше значиться у найстарішому 1551 р. «грамотному» переліку вотчин (володінь) Новгород-Сіверського Спаського монастиря [36, с. 145]. Озерце було багате на рибу, на птахів. У 1630-х рр. поляки відшукали на лівому березі Свіржа ще й поклади залізної руди [18, с. 39]. Від болотної руди, мабуть, й походить назва рудої іржавої річки – Свіржа.

У 1667 р. «деревня на Сверзе реке» була передана кафедральному Чернігівському Борисоглібському монастирю, який збудував там церкву праведного Лазаря та архієрейський будинок («дворец»), де час від часу проживав архіпастир [11, с. 34; 20, с. 226]. Таким чином «деревня» Свірж стала резиденцією чернігівських єпископів, отримала статус слободи та волосного центру.

У Державному архіві Чернігівської області збереглися сповідальні відомості прихожан Лазарівської церкви Свіржського дворця за 1740, 1743 та 1744 роки – «Реестр дворца архиерейского свиржского Новгородского уезда волости свиржской церкви святителя Христа Лазаря епископа Кипрского» [63].

У 1745 р. в слободі Свіржа була збудована нова дерев'яна Миколаївська церква [15, с. 26]. А стара церква на честь праведного Лазаря була перевезена в село Антонівку (Романо-Давидівку), також приналежну Чернігівській кафедрі [11, с. 34]. Збереглися сповідальні відомості прихожан Миколаївської церкви за 1749–1787 рр. та метричні книги за 1793–1921 рр. [63].

У двох відомостях від 19 серпня 1768 р., поданих священниками Іоаном Якимовичем та Іоаном Чернявським до комісії з Генерального опису Гетьманщини, зазначено, що їхня церква на честь святителя Христового Миколая була новою, дерев'яною та однопрестольною і стояла посеред Свіржського палацу. Три церковні дзвони висіли на сохах. При церкві був дячок Михей Дубровський, 26 р., козацького звання [44, арк. 1364]. Він наймав двір у селі Ображіївці, що належав Чернігівському кафедральному Глібоборисовському монастирю, і сплачував за це 4 рублі за рік. Паламарем при церкві був Трохим Йосипів, 50 р., родом з села Смоляжи Веркіївської сотні Ніжинського полку. Псаломщиком значився Федір Іванов, 19 р., з села Антонівка Новгородської сотні Стародубського полку [44, арк. 1409].

Священники проживали у двох світлицях у дворі при Свіржському палаці. Перша, нова світлиця, була з кімнатою і дощатими сінцями, навпроти – мала стара хата. Друга, стара світлиця, була з кімнатою, сінцями і чуланцем. У дворі стояли 2 амбари для поклажі (один – новий, другий – старий), стара плетена стайня. Неподалік двору знаходилась нова лазня. Усі будівлі були криті соломом. При дворі знаходився город для посіву конопель на півчетверичка та сінокіс на 6 возів сіна. Другий сінокіс знаходився між Десною і Віттю на 10 возів сіна. Усі землі були надані священникам Чернігівським кафедральним монастирем в ругу, тобто на їх утримання; ніяких купчих – кріпостей на землі священники не мали [44, арк. 1410].

За даними опису Новгород-Сіверського намісництва 1779–1781 рр., «слобода Свіржа» знаходилася за 3 версти від села Погребки і належала Чернігівському кафедральному монастирю. Слобода стояла в низовині на річці Свірж при трактовій (найдженої) дорозі з Глухова (через Івот, Остроушки) на Новгород та Стародуб. У слободі був «партикулярний» (приватний) приїжджій монастирський будинок «о 8 покоях», а при ньому – придворна дерев'яна церква, 1 священник, 1 диякон, 1 церковний причетник [23, с. 373].

Свіржська церква позначена на 10-верстовій карті 1832 р., також позначена хрестом як дерев'яна церква на триверстовій карті 1863 р. в самому центрі села Свірж.

У 1892 р. неподалік церкви збудували двоярусну дзвіницю [31, арк. 697/13].

За страховим описом від 18 серпня 1910 р., дерев'яна Миколаївська церква в селі Свірж 2-го благочинного округу Новгород-Сіверського повіту Чернігівської губернії стояла на цегляному цоколі, була обшита зовні тесом й пофарбована олійною фарбою, усередині теж пофарбо-

Рис. 3. Миколаївська церква с. Свірж. Фото 1932 р.

вана олійною фарбою; зверху покрита залізом, пофарбованим зеленою олійною фарбою. Довжина церкви становила 6 сажнів (12,8 м), ширина – 6 сажнів (12,8 м), висота до верху карниза – 4 сажні (8,5 м). На церкві була одна велика глава. Споруда мала: великих вікон – 18 шт., малих – 4 шт., у главі – 4 шт.; дверей зовнішніх, обшитих залізом, – 3 шт., внутрішніх – 1 шт. Розміри іконостаса становили 15 аршинів (10,7 м) у довжину і 12 аршинів (8,5 м) у висоту. Церква холодна. Двоярусна дзвіниця, загальною висотою до верху карниза у 6 сажнів (12,8 м), довжиною у 2 сажні (4,3 м) і шириною у 2 сажні (4,3 м), стояла на цегляному цоколі, була обшита зовні тесом і пофарбована олійною фарбою, зверху покрита залізом, пофарбованим зеленою олійною фарбою [31, арк. 697/13].

Страхова вартість Миколаївської церкви разом з іконостасом становила 3500 руб., вартість дзвіниці – 500 руб., разом – 4000 руб. [7, арк. 697/13]. Вартість цього нерухомого майна Миколаївської церкви визначили: замісник благочинного 2-го округу Новгород-Сіверського повіту Чернігівської губернії священник Покровської церкви села Пирогівка Василь Ковригін, священник села Свірж Іоанн Яновський, священник Олексій Кедров, представники прихожан селянини-власники Петро Козлов та Назар Чечун [31, арк. 697/13].

Рис. 4. Дмитрівська церква с. Чулатове. Фото 1920-х рр.

У 1932 р. Миколаївську церкву в селі Свірж обміряв та сфотографував відомий дослідник української архітектури С. Таранушенко (1889–1976) [42, с. 73–76] (рис. 3). Він визначив церкву Миколи в Свіржі перлиною українського народного будівництва. Невдовзі церква стала клубом колгоспу «Імені 2-ї п'ятирічки» села Свірж Шосткинського району. Нині на місці храму розташований меморіал загиблим від німців односельцям та визволителям села [14, с. 336].

3. Дмитрівська церква села Чулатове

«Сельцо Чулатова» вперше значиться у грамоті 1602 р. щодо споконвічних володінь Новгород-Сіверського Спаського монастиря. Зокрема, одне з монастирських бортних угідь тягнулося 3 версти від монастиря до селища Анчутова (нині Чернацьке), тобто до перевозу через Десну. Перевізний лог був межею з оброчними угіддями сільця Чулатова [36, с. 150].

У 1619 р. за влади поляків в Чулатові нараховувалося 4 двори (дими) Івана та Костянтина Стромоухових. Раніше, за москалів, до 1618 р. вони сплачували Спаському монастирю податок медом у 6 пудів щороку [18, с. 431]. Мабуть, такий же податок Стромоухови сплачували й польським католикам домініканцям, новим власникам монастирських бортних угідь.

За універсалом гетьмана Івана Самойловича від 21 серп-

ня 1673 р., Чулатове було передано від Новгород-Сіверського Спаського монастиря, тобто від Новгород-Сіверської архієпископії до Чернігівської архієпископії, до її Борисоглібського кафедрального монастиря у Чернігові [21, с. 22]. Чулатівські козаки входили до складу Арапівського куреня Новгородської сотні Стародубського полку.

У відомості 1768 р., складеній ієромонахом Борисоглібського кафедрального Чернігівського монастиря під час Генерального опису Гетьманщини, зазначено, що «деревня Чулатова» Свіржської волості була розташована за 4 версти від сотенного міста Новгородка та за 74 версти від полкового міста Стародуба. Монастирю належав у Чулатові шинок на Малому провулку по дорозі на Новгород-Сіверський. У шинку продавав горілку чарками Трохим Коструба, чулатівець, 39 р., посполитий. Він проживав разом з родиною, жінкою та 2 дітьми на шинковому дворі, де знаходились хата з світлицею, 2 кліті для поклажі, 2 плетені сараї, 1 овин. Монастир мав сінокіс посередньої трави за 2 версти від села Чулатове в урочищі Березова Гряда за річкою Команкою. Там накошувалося 10 скирт сіна, по 20 возів у кожній. А монастирський вигон для худоби чулатівців (500 x 300 сажнів) знаходився понад річкою Команкою [44, арк. 133–134].

У 1771 р. в Чулатові була збудована перша дерев'яна Дмитрівська церква [15, с. 26]. Вона була аж трьохпрестольною – на честь святого Дмитрія Солунського, святого Миколая та блаженного князя Михайла.

За даними опису Новгород-Сіверського намісництва 1779–1781 рр., село Чулатове Новгородської сотні Стародубського полку належало Чернігівському кафедральному монастирю. Село знаходилося за 5 верст від Новгородка, за пів версти від села «Коменца (Коменя)», за 2 версти від «деревни» Дробишове. У Чулатові була одна дерев'яна церква, один священник Яків Яковенко та один церковник [23, с. 5].

У Державному архіві Чернігівської області збереглися сповідальні відомості чулатівської Дмитрівської церкви за 1784–1792 рр. та метричні книги за 1786–1919 рр. [66].

Чулатівська церква позначена на 10-верстовій карті 1832 р., також позначена на триверстовій карті 1863 р. з південного краю села «Чулатово», розташованого на правому березі річки Команки, рукава Десни.

У жовтні 1860 р. при Дмитрівській церкві відкрилася церковно-приходська школа. У ній був 1 наставник та 32 учні (19 хлопчиків та 13 дівчаток) [40, с. 174].

За століття свого служіння Дмитрівська церква стала замалою для прихожан села Чулатове, кількість яких зростала за цей час удвічі, до трьох сотень душ. У 1871 р. церква була розширена [31, арк. 697/14].

У 1880 р. збудували поблизу Дмитрівської церкви дерев'яний церковно-причтовий будинок (10,5 x 5,7 x 2,5 м) для проживання псаломщика. У дворі стояв дерев'яний амбар (4,3 x 4,3 x 2,5 м) та сарай з навісом (12,1 x 4,3 x 2,5 м) з колод [31, арк. 697/14].

За матеріалами Генеральних межувань 1884 р., Дми-

трівській церкві села Чулатове належало 3,2 десятини землі – ділянка № 98, розташована в деснянському лузі за річкою Чорторійкою на межі із землями села Комань [30, арк. 129].

За страховим описом від 17 серпня 1910 р., дерев'яна трьохпрестольна Дмитрівська церква в селі Чулатове 2-го благочинного округу Новгород-Сіверського повіту Чернігівської губернії стояла на цегляному цоколі, була обшита тесом і пофарбована як зовні, так і всередині олійною фарбою; зверху покрита залізом, пофарбованим зеленою олійною фарбою. Довжина церкви становила 9 сажнів 2 аршини (20,6 м), найбільша ширина – 6 саж. (12,3 м), висота до верху карниза – 4 сажні (8,5 м). На церкві була одна велика глава та чотири малих; улаштовано великих вікон – 18 шт., малих в главці – 8 шт. та 2 шт. над боковими південними та північними дверима. Налічувалось дверей зовнішніх, стулкових – 3 шт. (з них обшитих залізом – 2 шт.) та 1 внутрішні двері, стулчасті, обшиті залізом. Іконостас мав загальну довжину 18 арш. (12,8 м), висота головного престолу складала 8 арш. (5,7 м), довжина – теж 8 арш., з боків до – 5 арш. (3,6 м), висота – 4 арш. (2,8 м). Церква не опалювалась. Дзвіниця в два яруси мала загальну висоту до верху карниза 5 сажнів (10,7 м) [31, арк. 697/14] (рис. 4).

Страхова вартість Дмитрівської церкви разом з іконостасом та дзвіницею становила у 1910 р. 4000 руб., вартість будинку псаломщика – 300 руб., амбара – 30 руб., сараю з навісом – 30 руб., разом – 4360 руб. Вартість нерухомого майна Дмитрівської церкви визначили: замісник благочинного 2-го округу Новгород-Сіверського повіту Чернігівської губернії священник Покровської церкви села Пирогівки Василь Ковригін, священник села Чулатове Микола Ільєнко, священник Олексій Кедров, псаломщик Іван Антонов, церковний староста казенний селянин Кузьма Миколайович Ляшенко, представники прихожан – козак Ігнат Васильович Богун та казенні селяни Василь Івлєвич Ляшенко і Прохор Семенович Ляшенко [31, арк. 697/14].

У 1930-х рр. в Дмитрівській церкві на вулиці Хрещатик в Чулатові розмістили дитячий садок, в будинку священника відкрили клуб. Старий священник сильно бідував, не мав можливості влаштуватися й заробити собі на хліб, помер просто неба. У війну садок і клуб згоріли. Нині на місці церкви знаходиться приватна забудова.

4. Покровська церква села Погребки

У XVI ст. селище Погребки визначало північну межу другого бортного угіддя Новгород-Сіверського Спаського монастиря на лівому березі Десни [36, с. 145]. Південною межею угіддя була річка Шостка, а східна межа сягала земель села Івот. Угіддя мало своє знамено – косий хрест (ор, орик, соха), що вирізався на старезних дубах з бджолиними дуплами. Угіддя обслуговували погребські бортники – збирачі меду, мабуть, ще з тих часів, коли їхні предки проживали в напівземлянках – погребках. Ще до нашествия татар у селі Погребки була своя церква, одна з

найперших, яку поставив Новгород-Сіверський Спаський монастир на лівому березі Десни.

У 1650-х рр. погребські козаки відновили церкву в наймальовничішому місці при впадінні Свіржа в Десну й назвали її в ім'я своєї покровительки – Божої Матері – Покрови. Погребські козаки мали свого отамана та курінь, до складу якого входили ще й остроушківські козаки. Курінь підпорядковувався сотнику Новгородської сотні Стародубського полку.

У серпні 1673 р. село Погребки було передано від Новгород-Сіверського монастиря головному в Чернігівській єпархії кафедральному Чернігівському Борисоглібському монастирю та його Свіржській волості [21, с. 22].

У 1708 р. в Погребках перебував московський цар Петро І. Його штаб-квартира знаходилася неподалік Покровської церкви в хаті заможного козака Мальченка, який мав свою власну винокурню над Десною. Петро квартирував у хаті Мальченка аж 5 діб з 26 по 31 жовтня 1708 р. Там же 30 жовтня відбулася царська нарада, на якій було вирішено знищити козацьку столицю Батурин на Сеймі.

У Державному архіві Чернігівської області збереглися сповідальні відомості погребської Покровської церкви за 1743–1764 рр. та метричні книги за 1809–1917 рр. [61].

У відомості від 2 вересня 1768 р., поданій погребськими священиками Григорієм Васильовичем Савинським (1709 р.н.) та Гурієм Калістратовичем Гаращенком (1725 р.н.) до комісії з Генерального опису Гетьманщини, зазначено, що їхня церква Покрови Пресвятої Богородиці в селі Погребках Свіржської волості Чернігівської катедрі була дерев'яною, з одним престолом, недавно відремонтована, огорожена разом з цвинтарем. Дзвіниця з трьома дзвонами знаходилась у незадовільному стані. Школа ще будувалася – «внов делается». Вчителем був дячок Макар Кирилов син, 26 р., погребський уродженець, посполитого звання. При церкві був псаломщик – Андрій Леонтієв син, 26 р., з села Паліївки, посполитого звання [43, арк. 244].

Погребській церкві «издревле» належав сінокіс, наданий їй козаками та посполитими села Погребки. Сінокіс знаходився за 3 версти від села в урочищі Долматове на річці Івотці, мірою в довжину 160 сажнів, вшир – 85 сажнів, де накошувалося 10 возів сіна [43, арк. 244 зв.]. Священник Савинський проживав у старому дворі, що дістався йому разом з ґрунтами – городом, нивами та сінокосом у спадок від свого предка, колишнього погребського священика. У дворі Савинського стояла світлиця з кімнатою, навпроти неї – пекарня з сінцими. Була ще одна хата для дворових людей, три комори та один сарай для худоби (корова, віл, 3 свині) [43, арк. 245].

Другий священник села Погребки Гурій Калістратович Гаращенко зазначив у відомості від 3 вересня 1768 р., що він проживав у новому дворі, де була світлиця з кімнатою, пекарня та 2 кліті з прикомірною, 3 сараї для худоби, гумно з овином. Місце для двору надав Гаращенку священник Григорій Васильович Савинський на своєму

городі, отриманому від Чернігівської катедри без документів – кріпостей. Гаращенко зазначив у відомості, що свого часу його усиновив священник Григорій Васильович Савинський, бо не мав дітей [43, арк. 246].

За відомістю 1768 р., складеною ченцями Борисоглібського кафедрального Чернігівського монастиря, їм належав шинок в Погребках на Малому провулку при дорозі на Ображіївку. Там продавав монастирську горілку чарками Макар Кирилов, 27 р., погребський козак, який проживав разом з родиною у шинковому дворі в хаті з сіньцями. Служебною в шинку була дівка Єфросинія, 15 р., Титихова дочка з Ображіївки. Ще монастир мав в Погребках рибний стан, де знаходились 1 хата, 1 амбар для поклажі та 1 плетений сарай. При стані був монастирський лісок (460 x 120 саж.) дрібного дубового дерева. Стану належали 8 рибних озер [43, арк. 210–211 зв.].

За даними опису Новгород-Сіверського намісництва 1779–1781 рр., село Погребки Новгородської сотні Стародубського полку належало Чернігівському кафедральному монастирю. Село стояло на узгірку над річкою Свірж, за 2 версти від слобідки Остроушки. У Погребках була одна дерев'яна церква, 2 священника та 2 церковних причетника [23, с. 372].

Погребська церква позначена на 10-верстовій карті 1832 р. при дорозі з Остроушок на Івот. На триверстовій карті 1863 р. церква позначена над річкою Свірж. На Плані Генеральних Межувань 1880 р. церква знаходиться на кутку кварталу вулиць Погребків над Свіржем, Десною.

У жовтні 1860 р. при Покровській церкві запрацювала церковно-приходська школа. У ній був один учитель – наставник та 43 учні (34 хлопчика та 9 дівчаток) [40, с. 174].

У 1889 р. Покровська церква згоріла у великій пожежі, як і стара хата Мальченка, де знаходилась у 1708 р. штаб-квартира Петра I [26, с. 123]. Церкву відбудували у 1892 р. [31, арк. 697/11]. Вона нагадувала своєю красою хрещату Миколаївську церкву (1781 р) в селі Комані, хоча була дещо більшою й значно вищою за неї. Ці церкви стояли навпроти одна одної на різних берегах Десни.

У Календарі Чернігівської губернії на 1906 р. зазначено, що в Покровській церкві села Погребки зберігалася особливо шанована, прославлена в межах всієї Чернігівської єпархії ікона Богоматері з Предвічним Немовлям [13, с. 47].

За страховим описом від 18 серпня 1910 р., дерев'яна Покровська церква в селі Погребки 2-го благочинного округу Новгород-Сіверського повіту Чернігівської губернії стояла на цегляному цоколі, була зовні обшита тесом і пофарбована олійною фарбою; усередині теж пофарбована білою олійною фарбою; зверху покрита залізом, пофарбованим зеленою олійною фарбою. Довжина церкви становила 7 саж. (14,9 м), ширина – 7 саж. (14,9 м), висота до верху карниза – 7 саж. (14,9 м). Церква з однією великою главою мала 25 великих вікон, малих – 4 шт.; дверей зовнішніх, обшитих залізом – 3 шт. та внутрішніх – 1 шт. Іконостас мав довжину 6 ½ арш. (4,6 м), висоту – 15 арш. (10,7 м). Церква не опалювалась. Найближча житлова будівля зна-

ходилася за 20 саж. (43 м) від церкви з південного боку і належала священнику (протоіерею) Василю Рклицькому. За 25 саж. (53 м) від південного боку церкви стояв будинок псаломщика Калиновського. Дзвіниця на цегляному цоколі була зовні обшита тесом і пофарбована олійною фарбою. Вона мала три яруси загальною висотою до верху карниза 8 саж. (17 м), однакову довжину та ширину у 7 арш. (5 x 5 м), покритий залізом верх, пофарбований зеленою олійною фарбою [31, арк. 697/11].

Страхова вартість Покровської церкви разом з іконостасом становила у 1910 р. 7500 руб., вартість дзвіниці – 500 руб., разом – 8000 руб. Вартість цього нерухомого майна Покровської церкви визначили: замісник благочинного 2-го округу Новгород-Сіверського повіту Чернігівської губернії священник Покровської церкви села Пирогівки Василь Ковригін; священники Олексій Кедров та Іоанн Яновський; псаломщик Іоанн Калиновський; щойно обраний на затвердження церковний староста Іван Шеварницький; представники прихожан: Лука Петрович Фролов, Федір Коротченко та Митрофан Моїсеєнко [31, арк. 697/11].

У 1930 р. загальні збори селян погребського колгоспу «Червоний партизан» прийняли рішення про закриття Покровської церкви [16, арк. 26]. У 1932 р., за головування Деміда Фатуна, церкву перебудували і «над самою Десною виріс клуб – вогнище культури на селі» [38]. «Вогнище» зігрівало колгоспні душі погребківців, допоки не побудували ще більше вогнище комуністичної культури в 1960-х рр. за головування Костянтина Цибенка (1902–1967). Старий клуб став занедбаним складом колгоспу «Більшовик». Столітня церква-клуб-склад тихо згоріла у 1987 р., а за нею невдовзі зник і 60-річний погрібський колгосп [14, с. 335].

5. Георгіївська церква села Горбове

Село Горбове вперше згадується у грамоті 1551 р. щодо споконвічних угідь Новгород-Сіверського Спаського монастиря, зокрема його правобережного починку Березова Гряда на озерце Любивлі (біля нинішнього села Дігтярівки). Починок межував з селом Горбовим старим «рубужем» в пустому (піщаному) лузі по «Путимському перевозу» через Десну (нині залізничний міст) [36, с. 144].

У Горбові була Георгіївська церква, яка взяла собі назву церкви літописного Ігорева сільця, яке належало Київському князю Ігорю Олеговичу (? – 1147) [11, с. 30]. Археологи виявили Ігореве сільце на Селецькій горі між Горбовим та Гірками [47, с. 20].

Село Горбове згадане вдруге 1637 р., коли Новгород-Сіверський староста Олександр Пісочинський передав його єзуїтам, які саме переоблаштували Спаський монастир на костел [18, с. 190].

За козаків Горбове, як і сусідні Гірки разом «з дворцем и з станом Селецьким», стало знову належати монахам Новгород-Сіверського Спаського монастиря.

У відомості від 26 лютого 1769 р., поданій горбівськими священниками двоюрідними братами Назаром Івано-

вичем та Василем Павловичем Короткевичами до комісії з Генерального опису Гетьманщини, зазначено, що їхня церква на честь святого великомученика Георгія була три-верхою, дерев'яною, з одним престолом. При церкві була улаштована дзвіниця з трьома новими дзвонами. Поряд стояла нова шкільна хата, у якій проживав вчитель – дячок Сидір Йосипович Скрипченко, родом з села Горбове, 37 р., посполитого звання. При церкві був псаломщик – Данило Леонтєв, 23 р., посполитого звання, з села Рословичі Києво-Софіївського монастиря Київського полку. Паламар – Семен Іванов, 30 р, посполитого звання, з містечка Орлівки Чернігівського полку. Ніяких володінь у церкві не було [44, арк. 659–662 зв.].

Горбівські священники Назар Іванович та Василь Павлович Короткевичі проживали у двох окремих дворах, які дісталися їм в спадок від свого прадіда – горбівського священника Григорія Короткевича. У дворі Назара Івановича знаходились світлиця з кімнатою, з сінцями та пекарнею, ще два амбари для поклажі, сарай для худоби. Священник проживав разом з шістьма його молодшими братами та сестрою. У дворі другого священника Василя Павловича теж була світлиця з кімнатою, сінцями та пекарнею, 2 амбари для поклажі, 2 сараї для худоби. Священники Короткевичі мали 13 нивок орної землі, наданої козаками й посполитими в ругу, тобто для отримання доходів як платні за церковну службу. Також священники мали три сінокоси в горбівських луках по правій стороні Десни в урочищах Плавельці, Плоське та Білі Береги [44, арк. 659–662 зв.].

У 1778 р. в селі Горбове постала нова Георгіївська церква [15, с. 23; 30, арк. 697/3]. Кошти на її будівництво надав власник села – Новгород-Сіверський Спаський монастир за безпосередньої участі його архімандрита Йосипа Томашевича [44, с. 424; 45, с. 81].

За даними опису Новгород-Сіверського намісництва 1779–1781 рр., село Горбове Новгородської сотні Стародубського полку належало Новгород-Сіверському Спаському монастирю. Воно знаходилося за 7 верст від Новгорода-Сіверського, за версту від села Гірки, за пів версти від «деревни» Юхнове. Горбове розташувалося під горою при широкому лузі. В ньому була одна дерев'яна церква, 2 священники, 1 церковник [23, с. 7].

У Державному архіві Чернігівської області збереглися сповідальні відомості горбівської Георгіївської церкви за 1791 р. [53].

Горбівська церква позначена на 10-верстовій карті 1832 р. при дорозі на Дігтярівку. На триверстовій карті 1863 р. церква позначена на схилі гори. На Плані Генеральних Межувань 1880 р. церква знаходиться у самому центрі села над Десною.

У 1897 р. поблизу церкви збудували дерев'яний церковно-причтовий будинок (14,2 x 6,4 x 2,8 м) для проживання священника. Поряд у дворі стояв дерев'яний хлів (17,7 x 5,7 x 1,1 м), критий соломною. У 1901 р. тут збудували ще два амбари зі стайнею в одній будівлі (14 x 5,7 x 2,4 м),

Рис. 5. Георгіївська церква с. Горбове. Фото 1930 р.

а 1904 р. – дерев'яну кухню (5,7 x 5,7 x 2,8 м), криту соломною [31, арк. 697/3].

1901 р. був зведений церковно-причтовий дерев'яний будинок для проживання псаломщика (12 x 5,7 x 2,8 м), критий соломною, поряд з будинком улаштували дерев'яний амбар (5,7 x 4,9 x 2,5 м) [31, арк. 697/3].

При Георгіївській існувала церковно-приходська школа. Вона знаходилась у дерев'яному будинку (7,8 x 7,1 x 3,6 м), критому залізом, пофарбованому зеленою олійною фарбою. Споруда мала 5 вікон (1,2 x 0,7 м), двері, голландську піч [31, арк. 697/3].

За страховим описом від 30 липня 1910 р., дерев'яна Георгіївська церква у селі Горбове 2-го благочинного округу Новгород-Сіверського повіту Чернігівської губернії стояла на цегляному цоколі, була обшита тесом, зовні і всередині пофарбована білою олійною фарбою, зверху покрита залізом, пофарбованим зеленою олійною фарбою. Довжина церкви разом з дзвіницею становила 9 сажнів 2 аршини (20,5 м), найбільша ширина – 7 саж. ½ арш. (15,3 м), висота до верху карниза – 4 саж. (8,5 м). На церкві була одна велика главка та одна мала (над вівтарем); улаштовано 11 великих і 10 малих вікон; дверей зовнішніх, стулкових, оббитих залізом – 3 шт., внутрішніх – 1 шт. Іконостас мав довжину 22 арш. (15,6 м), висоту – 5 арш. (3,6 м). Церква не опалювалась. Дзвіниця в 2

яруси, загальною висотою до верху карниза 7 саж. (14,9 м). Найближчі до церкви будівлі стояли з усіх боків на відстані 20 саж. (43 м) [31, арк. 697/3].

Страхова вартість Георгіївської церкви разом з іконостасом та дзвіницею становила у 1910 р. 11800 руб., вартість будинку священника – 600 руб., будинку псаломщика – 300 руб., школи – 400 руб., хліва – 150 руб., кухні – 125 руб., двох амбарів зі стайнею – 150 руб., амбара – 75 руб., хліва – 60 руб., разом – 13660 руб. Вартість цього нерухомого майна Георгіївської церкви визначили: замісник благочинного 2-го округу Новгород-Сіверського повіту Чернігівської губернії священник Покровської церкви села Пирогівки Василь Ковригін; священники Петро Симоновський, Роман Никитин; псаломщик Іоанн Фокин; церковний староста Іван Євдокименко; представники прихожан Євген Іваненко, Петро Шовкун [31, арк. 697/3].

У 1930 р. в Горбові побував мистецтвознавець Павло Жолтовський (1904–1986). Він зробив фото Георгіївської церкви та її схематичний обмір (рис. 5). На підставі цього обміру відомий дослідник української архітектури С. Таранушенко (1889–1976) зробив опис Георгіївської церкви, де визначив її як триверху, тризрубну – з двох квадратних в плані зрубів та одного шестигранного. У меншому квадраті зрубу знаходився вхідний бабинець, у більшому – центральна частина, у шестиграннику – вівтар. Таранушенко відзначив стрункі пропорції вівтаря і центральної частини. Зруби стін церкви були динамічно розгорнуті догори. Взагалі «компоновка плану Георгіївської церкви була незвичною, випадала з типових схем» [41, с. 424].

Безбожники-більшовики у 1930-ті роки зруйнували прекрасну культову споруду – церкву Святого Георгія. По війні рештки її кам'яного фундаменту використали для будівництва сільського клубу [7, с. 103–104].

6. Михайлівська церква села Ображіївка

Збудована в 1670 р. козаками й посполитими Преображенської слобідки Новгород-Сіверського Спаського монастиря. Дерев'яна церква архістратига Михаїла – верховного командувача Божого війська янголів – стояла на невисокому пагорбі Головачівки з деснянського, західного, боку села, звідки розпочалася хутірська забудова Ображіївки ще з перших років XVII ст. [11, с. 41].

21 серпні 1673 р. село Ображіївка було передано від Новгород-Сіверського монастиря головному в Чернігівській єпархії кафедральному Чернігівському Борисоглібському монастирю та його Свіржській волості [21, с. 22].

У Державному архіві Чернігівської області збереглися сповідальні відомості ображіївської Михайло-Архангельської церкви за 1743–1787 рр. та метричні книги за 1793–1918 рр. [59].

У 1765 р. ображіївська церква згоріла від удару блискавки. На її місці встановили дерев'яну церкву, перевезену з козацького села Самотуги Сосницької сотні Чернігівського полку [11, с. 41].

У відомості, наданій 1768 р. монахами Чернігівського Борисоглібського кафедрального монастиря ревізо-

рам Генерального опису Гетьманщини, зазначено, що їхнє село Ображіївка знаходилося за 12 верст від сотенного міста Новгородка, за 70 верст від полкового міста Стародуба. Ображіївка була розташована при двох озерах Пекалове та Морозове. Чернігівський монастир володів 16 грунтами з 107 нивами, які з давніх років були надані ображіївським монастирським підданам, «которые пашут ежегодно отдавая всякого хлеба монастырю пшутую копу». Також монастирю належали 12 конопляних городів та 7 сінокосів [44, арк. 1226–1240].

24 серпня 1768 р. ображіївський священник Іван Тарасевич склав для ревізорів Генерального опису Гетьманщини відомість, у якій зазначав, що церква святого архістратига Михаїла в селі Ображіївка Воронізької сотні Ніжинського полку дерев'яна, нова, її дзвіниця теж дерев'яна, але стара, ветха. При церкві є 2 хати. Перша хата з сінцями і кліттю – шкільна. У школі мешкав вчитель дячок Юхим Мазуров, 25 р., козацький син з міста Новгородка Сіверського. У другій шпитальній хаті мешкав Наум Трохимів, 50 р., козацький син, ображіївець. Він не володів ногами, харчувався з милостині, отриманої від доброохочих жителів. Іншого майна ображіївська церква не мала [44, арк. 1273].

У відомості від 24 серпня 1768 р. ображіївський священник Іван Тарасевич вказав, що проживає в старому спадковому дворі, де були світлиця на 2 кімнати, 2 людські хати, 4 амбари, 2 сараї для худоби, 1 стайня, 1 овин. Біля двору знаходилась винокурня на 2 котли, в якій взимку націджувалося з власного хліба (зерна) 200 відер горілки для дворового вжитку та продажу стороннім людям відрами і діжками. Священник Тарасевич володів 21 нивою орної землі, 4 сінокосами, 6 гаями, які дісталися в спадок від його предків-першопоселенців на вільних ображіївських землях, тому ніяких кріпостей – купчих не мав [44, арк. 1272–1276 зв].

За описом Новгород-Сіверського намісництва 1779–1781 рр., в селі Ображіївка Воронізької сотні існувала одна дерев'яна церква. Її причт складали 2 священники, 1 диякон, 1 причетник та 2 різночинці [23, с. 367].

У 1831 р. була закладена нова кам'яна церква аж за версту від старої церкви на схід, де проживали козаки Вареники, які зібрали найбільше коштів на будівництво храму [3, с. 42]. Кам'яну Михайлівську церкву збудували у 1839 р. [15, с. 25] з дотриманням архітектурних форм пізнього класицизму XIX ст. та з використанням деяких елементів, запозичених з минулих архітектурних стилів XV–XVIII ст.

При церкві звели цегляну сторожку (8,5 x 6,4 м), крыту залізом, з трьома вікнами, двома дверима та голландською піччю [31, арк. 697/9]. З 1860 р. сторожку почали використовувати вдень як церковно-приходську школу, а потім, з 1890 р., як школу грамоти. У ній навчалися до півсотні ображіївських дітей [3, с. 50].

На 10-верстовій карті 1832 р. позначена ще стара дерев'яна ображіївська церква у центрі села. На триверсто-

Рис. 6. Михайлівська церква с. Ображіївка. Фото 2011 р.

вій карті 1863 р. позначена вже кам'яна церква на східній частині Ображіївки.

У 1870 р. на захід від церкви була збудована дерев'яна триярусна дзвіниця висотою у 7 сажнів (14,9 м) [31, арк. 697/9]. Квадратна в плані (6,4 x 6,4 м) дзвіниця типу «четверик на четверику» була перекрита сферичним куполом з глухим (безвіконним) восьмериком та маленькою маківкою, такою ж, як і на церкві.

За страховим описом від 7 серпня 1910 р., кам'яна Архистратиги-Михайлівська церква в селі Ображіївка 2-го благочинного округу Новгород-Сіверського повіту Чернігівської губернії була покрита залізом, пофарбованим зеленою олійною фарбою. Довжина церкви становила 13 сажнів (27,7 м), ширина – 10 сажнів (21,3 м), висота до верху карниза – 5 сажнів (10,7 м). На церкві була одна велика глава, улаштовано 48 вікон: 19 – у нижньому ряду, 21 – у верхньому, 8 – на главі. Споруда мала 5 дверей: зовнішніх стулкових, обшитих залізом – 2, внутрішніх – 3. Іконостас мав довжину 26 аршинів (18,4 м), висоту – 7 аршинів (5 м) [31, арк. 697/9].

Поряд з церквою стояв церковно-причтовий дім (5,7 x 5,7 x 2,3 м) з прибудовою (5,7 x 5,7 м) з колод, критий соломом. Будинок мав 3 вікна, 4 двері, руську піч. Також при церкві була дерев'яна торговельна лавка (5,7 x 5,7 x 2,6 м), крита залізом, пофарбованим зеле-

ною олійною фарбою [31, арк. 697/9].

Страхова вартість Архистратиги-Михайлівської церкви разом з іконостасом становила у 1910 р. 14000 руб., дзвіниці – 1000 руб., школи грамоти в цегляній сторожці – 730 руб., лавки – 120 руб., церковно-причтового дому – 150 руб., разом – 16000 руб. Вартість цього нерухомого церковного майна визначили: протоієрей Іоанн Базилевич, замісник благочинного 2-го округу Новгород-Сіверського повіту Чернігівської губернії священник Покровської церкви села Пирогівки Василь Ковригін; священники Петро Симоновський, Роман Никитин; псаломщик Мирон Микуленко; церковний староста Митрофан Азаренко; представники прихожан козаки Федір Дмитрович Вареник та Іларіон Сергійович Вареник [31, арк. 697/9].

Більшовики закрили Михайлівську церкву в 1930-х рр., але не наважувалися її руйнувати. Хіба що одного разу прийшла голода з сусідніх Погребків й почала нищити цегляну огорожу навколо церкви. Ображіївські козаки швидко вгамували погребців, нагадали їм «що з ображунами краще не зв'язуватися, бо лиха не оберешся» [3, с. 63]. Селяни кажуть, що їхня церква збереглася завдяки тодішньому церковному старості Микиті Кожедубу (батькові льотчика тричі Героя Радянського Союзу Івана Кожедуба). Могила старости знаходиться біля Михайлівської церкви.

Влітку 1961 р., вже за влади Микити Хрущова, при-

їхали до Ображіївки сапери з Шостки підривати церкву. Селяни оточили їх щільним кільцем з вилами, косами та палицями й примусили забрати вибухівку, змотати підривні дроти й їхати на... Шостку, «інакше після підриву церкви живими вони з Ображіївки не вийдуть, і не буде прощення ні батькам, ні дітям, ні сестрам, ні родичам вашим. Знищимо всіх до п'ятого коліна» [3, с. 62] (рис. 6).

7. Троїцька церква села Гірки

Сусідні з Горбовим Гірки виникли на початку XVII ст. на землях Новгород-Сіверського Спаського монастиря, а саме на приналежному монастирю за грамотою 1551 р. починку Березова Гряда на озерце Любивель (біля нинішнього села Дігтярівки). Землі починку тягнулися від «Путимського перевозу» (нині залізничний міст через Десну) до річки Малотечі (до нинішнього села Кудлаївки) [36, с. 144].

За влади поляків Гірки значаться в документі 1621 р. «деревней» [18, с. 424], у документі 1641 р. – селом, приналежним Новгород-Сіверській колегії єзуїтів, заснованій 1635 р. Новгород-Сіверським старостою Олександром Пісочинським [18, с. 190, 424, 445]. Отже, в селі Гірках вже була церква.

У сповідальних відомостях гірківської церкви Святої Живоначальної Трійці за 1739 р. вказано, що її священником був Іоанн Герасимов (32 р.), дячком – Стефан Андреев (37 р.), псаломщиком – Діонісій Павлов (21 р.), паламарем – Григорій Павлов (43 р.) [51, арк. 11].

За універсалом гетьмана Івана Самойловича від 21 серпня 1673 р., село Гірки так само значаться приналежними Новгородському Спаському монастирю [21, с. 22]. Гірківські козаки мали свій курінь, до якого входили горбівські на юхнівські козаки Новгородської сотні Стародубського полку.

29 жовтня (8 листопада за н. ст.) 1708 р. в Гірках відбулася перша зустріч українського гетьмана Івана Мазепи зі шведським королем Карлом XII. Королівський штаб перебував у Гірках з 25 по 30 жовтня 1708 р. [17].

За даними подвірного опису Лівобережної України – Гетьманщини 1768 р., село Гірки належало Новгород-Сіверському Спаському монастирю. Село було розташоване в яру понад Десною за 8 верст від сотенного містечка Новгородка та за 80 верст від полкового міста Стародуба. Монастирю належали 14 рибних озер по обидва береги Десни: Боротня, Вступне, Глушиця, Закотне, Любивель, Мочилище, Орехове, Піщане, Плоске, Речище, Селицьке, Рознище, Тухин, Уступне. Також йому належав ліс на лівому березі Десни за 4 версти під селом Собичем на відстані 6 верст по колу. Тобто увесь нинішній Малий Бір від Пирогівки до Великого Бору, до річки Довгі Води та озера Речище, належав Новгород-Сіверському Спасо-Преображенському монастирю [44, арк. 688, 689].

У відомості від листопада 1768 р., поданою гірківським священником Сімеоном Савицьким до комісії з Генерального опису Гетьманщини, зазначено, що його церква в селі Гірках була дерев'яною, триверхою, з одним престо-

лом на честь Пресвятої Живоначальної Трійці. При церкві була дзвіниця з трьома новими дзвонами. Поряд стояла нова шкільна хата, у якій проживав учитель – дячок Олексій Іванов син, родом з села Дігтярівки, 27 р. При церкві знаходилися: псаломщик Трохим Максимів син, 20 р., з села Горбова, козацького звання; паламар Василь Оникіїв син, 20 р., з Дігтярівки, посполитого звання. Дячок та паламар жили з отриманих від прихожан доходів, бо гірківська церква не мала своїх орних земель та сінокосів [44, арк. 720–720 зв.].

Гірківський священник Сімеон Савицький проживав у дворі, який він збудував на землі, наданій Новгородським Спаським монастирем. У дворі священника знаходилися світлиця, напроти – через сінці – пекарня, 2 амбари, льодовня, стайня та сарай. 5 наймитів обробляли 2 городи, 14 нив та 4 сінокоси, розташовані на землях, наданих священнику монастирем, тому ніяких кріпостей-купчих на землю не було [44, арк. 721–722 зв.].

За даними опису Новгород-Сіверського намісництва 1779–1781 рр., село Гірки Новгородської сотні Стародубського полку належало Новгород-Сіверському Спаському монастирю. Воно знаходилося поміж гір, за версту від села Горбова та за 4 версти від села Дігтярівки. У Гірках були одна дерев'яна церква, приїжджий монастирський двір «в 2-х связях о 10 покоях», 1 церковник та удова священника – попадя Савицька (з будинком «о 3-х покоях») [23, с. 8].

Гірківська церква позначена на 10-верстовій карті 1832 р. праворуч понаддеснянської дороги з Горбова до Дігтярівки. На Плані Генеральних Межувань 1880 р. церква позначена в самому центрі села Гірки над річкою Ведьга (Ветьга, нині Десна).

У 1887 р. в Гірках була збудована нова дерев'яна Троїцька церква [15, с. 23; 31, арк. 697/4]. 1901 р. поблизу неї збудували дерев'яний церковно-причтовий будинок (10 х 5,7 х 2,5 м) для проживання псаломщика, 1904 р. – дерев'яну церковно-приходську школу (10,5 х 6,4 х 2,8 м), 1909 р. – ще один дерев'яний церковно-причтовий будинок (10,5 х 8,5 х 2,8 м) для проживання священника. Ще при церкві знаходилися дерев'яні амбар та хлів [31, арк. 697/4].

За страховим описом від 30 червня 1910 р., дерев'яна Троїцька церква села Гірки 2-го благочинного округу Новгород-Сіверського повіту Чернігівської губернії стояла на цегляному цоколі, була обшита тесом і пофарбована зовні і всередині білою олійною фарбою, покрита залізом, пофарбованим зеленою олійною фарбою. Довжина церкви разом з дзвіницею становила 9 сажнів (19,1 м), її найбільша ширина – 7 саж. (14,9 м), висота до верху карниза – 4 саж. (8,5 м). Церква з однією великою главою мала 13 великих вікон, 1 маленьке, дверей зовнішніх, стулкових, оббитих залізом – 3, внутрішніх – 1. Іконостас мав розміри 7 саж. (14,9 м) довжиною і 2 саж. (4,4 м) висотою. Храм не опалювався. Загальна висота до верху карниза двоярусної дзвіниці складала 6 саж. (12,8 м). Найближча нецерковна будівля знаходилася на північному боці за 20 саж. (43 м). Церква збудована у 1887 р. [31, арк. 697/4].

Страхова вартість Троїцької церкви разом з іконостасом та дзвіницею становила у 1910 р. 7000 руб., вартість будинку священника – 1100 руб., будинку псаломщика – 300 руб., школи – 800 руб., амбара – 50 руб., хліва – 50 руб., разом – 9300 руб. Вартість цього нерухомого майна Троїцької церкви визначили: замісник благочинного 2-го округу Новгород-Сіверського повіту Чернігівської губернії священник Покровської церкви села Пирогівки Василь Ковригін; священник Іоанн Никитин; псаломщик Костянтин Лисенко; церковний староста Георгій Титов; представники прихожан Леон Петрович Зевако, Олексій Зевако [31, арк. 697/4].

За більшовиків Троїцька церква була пограбована, ікони спалені. У 1932 р. гірківський колгосп «Гігант» залучив всіх своїх колгоспників до ударних «червоних» суботників з перебудови церкви на клуб. Церква-клуб згоріла через 80 років у вересні 2012 р. на свято Різдва Богородиці [39]. Згоріла й червона трибуна для промов колгоспного начальства щодо раю комунізму в Гірках. Трибуна стояла на сцені клубу якраз там, де були царські врата іконостаса вівтаря. Кажуть, що на сьогодні збереглися в селі будинки священника та псаломщика, а церковно-приходська школа – ні: її розтягли, бо нікому було в ній вчитися, діти в селі перевелися.

8. Покровська церква села Пирогівка

Дерев'яна Покровська церква збудована пирогівськими козаками та посполитими у другій половині XVII ст. Козаки поставили церкву в найгарнішому місці села на підвищеному лівому дюнному березі річки Шостки. Церква зображена разом з дзвіницею на старому тривіковому плані, складеному в день битви москалів зі шведами за переправу через Десну 26 жовтня 1708 р. біля села Пирогівка [28] (рис. 7).

Покровську церкву згадує у своїх мемуарах генеральний хорунжий Микола Ханенко (1693–1760), коли він як суддя Стародубського полку прибув до Пирогівки 10 червня 1733 р., побував у храмі на обідній молитві. Наступного дня Ханенко повідомив пирогівцям про рішення Генерального суду Гетьманщини щодо передачі частини Пирогівки з власності Новгород-Сіверського Спаського монастиря у власність графа Гаврила Головкина [6, с. 115]. Друга частина Пирогівки так само належала, за царською грамотою 1732 р., воронізькому сотнику Івану Холодовичу, а потім перейшла у спадок його синам Матвію та Андрію.

У 1777 р. була збудована нова дерев'яна Покровська церква [15, с. 25; 31, арк. 697/10]. Зрозуміло, що гроші на будівництво церкви надав власник Пирогівки бунчуковий товариш Матвій Холодович.

За описом Новгород-Сіверського намісництва 1779–1781 рр., село Пирогівка Воронізької сотні було розташоване при річці Шостці поблизу Десни, за три версти від села Богданівка по стовбовій дорозі зі Стародуба на Глухів. У селі була одна дерев'яна церква, 1 священник та 1 причетник. Усі 60 дворів пирогівців належали бунчуковому товаришу Матвію Холодовичу та його брату, підко-

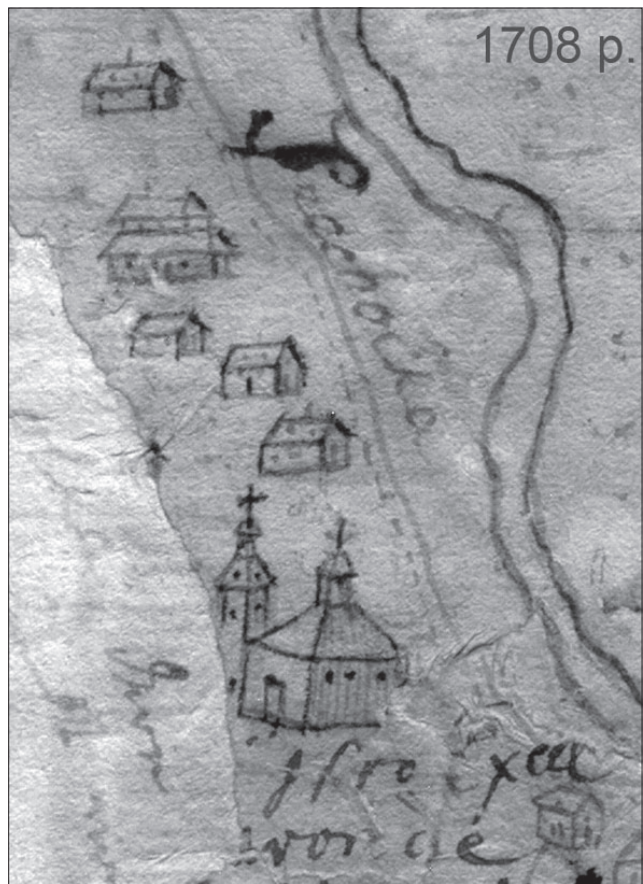

Рис. 7. Пирогівська церква на плані 1708 р.

морному Андрію Холодовичу [20, с. 393].

У Чернігівському державному архіві збереглися сповідальні відомості пирогівської Покровської церкви за 1786–1787 рр. та метричні книги за 1793–1921 рр. [60].

Пирогівська церква позначена на 10-верстовій карті 1832 р. та 3-верстовій карті 1863 р. на лівому березі річки Шостки, ліворуч головної дороги зі Стародуба на Глухів через Новгород-Сіверський.

За документами Генеральних межуваль 1884 р., Свято-Покровська церква села Пирогівка володіла землею – «отрубним участком» – площею 1 десятина 200 сажнів [30, с. 100]. Земля знаходилася за 300 метрів від церкви, вище по течії річки Шостки, на її правому березі біля зруйнованої греблі пирогівського млину.

У XIX ст. збудували нову, на цегляному підмурку, дерев'яну двоярусну дзвіницю Пирогівської церкви, зробили криту засклену паперть – тамбур – вхід до церкви та прибудували два низенькі прямокутні зрубики до вівтаря – жертвник з лівого (північного) боку та дияконник – з правого (південного)[1, с. 39; 24, с. 33].

За страховим описом від 11 серпня 1910 р., дерев'яна Покровська церква села Пирогівка 2-го благочинного округу Новгород-Сіверського повіту Чернігівської губернії стояла на цегляному цоколі, зовні була обшита тесом. Довжина церкви становила 5 сажнів 1 аршин (11,4 м),

Рис. 8. Покровська церква с. Пирогівка. Фото 1930 р.

найбільша ширина – 4 саж. 2 арш. (9,9 м), висота до верху карниза – 4 саж. (8,5 м). Церкву вінчала одна главка. Споруда мала 19 вікон (15 великих і 4 малих), 3 зовнішніх, обшитих залізом, дверей. Розміри іконостаса становили 14 арш. (10 м) у довжину і 9 арш. (6,4 м) у висоту. Храм не опалювався. Дзвіниця дерев'яна, стовпова, двоярусна, загальною висотою до верху карниза 6 саж. (12,8 м), шириною 9 арш. (6,4 м). Церква та дзвіниця були пофарбовані білою олійною фарбою, покриті залізом, пофарбованим зеленою олійною фарбою. Поряд з церквою стояла дерев'яна сторожка (2,9 x 2,9 x 2,1 м) з чавунною піччю для обігріву. Найближчий до церкви житловий будинок козака Яким Кутька знаходився за 50 сажнів (105 м) на схід [31, арк. 697/10].

Страхова вартість Покровської церкви разом з іконостасом становила у 1910 р. 3480 руб., вартість дзвіниці – 50 руб., вартість сторожки – 20 руб., разом – 3550 руб. Цю вартість обрахували: замісник благочинного 2-го округу Новгород-Сіверського повіту Чернігівської губернії священник Покровської церкви села Пирогівки Василь Ковригін; священник Олексій Кедров; псаломщик Іван Пошитковцев, церковний староста селянин Никифор Гаврилович Ткаченко; представники прихожан Хома Павлович Цибулько, Павло Володимирович Тарасенко [31, арк. 697/10].

У 1930 р. Покровську церкву в селі Пирогівка сфотографував мистецтвознавець Павло Жолтовський (1904–1986) (рис. 8). 1966 р. її обміряв архітектор Віктор Чепелик (1927–1999). На підставі цих фото та обмірів відомий дослідник української архітектури Стефан Таранушен-

ко (1889–1976) зробив опис Покровської церкви: збудована з соснового бруса 16 см завтовшки, одноверха, хрещата (нагадує в плані хрест, бокові рукави якого, південний і східний, менші площею за західний та східний), зруби (об'єми) вхідного бабинця з заходу та вівтаря зі сходу – прямокутники, центральний зруб – нава – квадрат, з двома боковими зрубами. Отже, пирогівська церква є тридільною, п'ятизрубною, симетричною відносно центральної осі, центричною, з єдиним центром – найвищим центральним зрубом [41, с. 412].

За висновком відомого архітектора В. Вечерського, «Покровська церква та дзвіниця в Пирогівці є рідкісними уцілілими на Лівобережжі пам'ятками дерев'яної церковної архітектури XVIII та XIX ст., що вирізняються вишуканими пропорціями та довершеними архітектурними формами» [1, с. 40]. Церква бездоганна своїм бароковим силуетом, починаючи з центрального зрубу, перекритим чотиригранним дахом до світлового восьмика (ліхтаря) з чотирма вузькими вікнами. Восьмерик перекритий струнким грушоподібним дахом до другого малого безвіконного (глухого) ліхтаря-восьмерика з видовженою главкою-маківкою та хрестом над нею. Рамена (поперечки) хреста покриті щипцевими (зрізаними) дахами з масивними трикутними фронтонами (завершеннями) на чолових (лицевих) гранях. Висота церкви з хрестом становить 22 м. Стіни обшальовані вертикально поставленими дошками з нащільниками, які видовжують церкву, роблять її вищою, спрямовують увись.

Дзвіниця пирогівської церкви належить до пошире-

ного типу споруд «четверик на четверику», має каркасну конструкцію на 4 дубових стовпах. Вона обшальована вертикально поставленими дошками на першому ярусі – коморі та горизонтально поставленими дошками на другому – горішньому поверсі. Дзвіниця вінчається невеликим, критим залізом, чотиригранним шатровим дахом з маківкою. Висота дзвіниці з хрестом – 15 м. З південного боку від церкви стоїть стара, як і церква, сторожка, збудована з соснового бруса в лапу, тобто брус поєднаний у вінцях прямокутними виступами, шипами.

У 1979 р. Покровську церкву разом з дзвіницею було включено до списку пам'яток архітектури УРСР під охоронним номером 1554. Церква є унікальним зразком архайчного типу культових споруд козацької Гетьманщини.

9. Покровська церква села Дігтярівка

Дігтярівка виникла в середині XVII ст. на землях Новгород-Сіверського Спаського монастиря, а саме на приналежному монастирю за грамотою 1551 р. правобережному починку Березова Грядя на озерце Любивель [36, с. 144]. Землі починку тягнулися від села Горбова до річки Малотечі (до нинішнього села Кудлаївки). Монастирські бортники з починку Березова Грядя перебралися вище за дві версти до дігтярні під горою. А на горі поставили на галявині посеред густого лісу дерев'яну церкву Благівіщення Богородиці [11, с. 32].

За універсалом гетьмана Івана Самойловича від 21 серпня 1673 р. село Дігтярівка значиться приналежним Новгородському Спаському монастирю [21, с. 22]. Дігтярівські козаки мали свій курінь Новгородської сотні Стародубського полку, до якого входили ще й кудлаївські та гнатівські козаки.

У дігтярівській церкві зберігалася чудотворна «Дептяровская» ікона Богоматері, яка двома руками обіймала свою дитину – Христа, що пригорнулася до неї з лівого боку. Ікона була написана на дерев'яній дошці заввишки 7 вершків і завширшки $5\frac{1}{2}$ вершків (вершок – 4, 44 см) [11, с. 33].

За переказом, заради цієї дерев'яної ікони Богоматері гетьман Мазепа збудував у монастирському селі Дігтярівці кам'яну Покровську церкву, яка в народі зветься Мазепиною, відповідно й Дігтярівська гора стала зватися Мазепиною. Цеглу для будівництва церкви виробляли неподалік, у ровах з західного боку, що звуться дігтярівцями «Мазепиними цегельнями» [27, с. 137] або ж урочищем Цегельня [44, арк. 734].

Покровська церква була збудована в стилі українського бароко, п'ятидільна, п'ятиверха. Великий купол підносилися вгору шістнадцятигранником, малі куполи – восьмигранниками. Це була перша кам'яна церква в Новгородській сотні; Воскресенська церква у Новгороді-Сіверському була збудована в 1707 р., а Успенська – в 1721 р. Хіба що в Новгород-Сіверському Спаському монастирі був мурований собор XII ст., освячений на честь Преображення Спасителя, та кам'яна церква Петра та Павла з палатним корпусом XVII ст.

Рис. 9. Покровська церква с. Дігтярівка. Фото 2022 р.

За переказом дігтярівців, гетьман Мазепа, перейшовши до шведів, молився в дігтярівській церкві перед іконою Богоматері. Дату перебування Мазепи в церкві підказує його лист стародубському полковнику Скоропадському, відправлений «з Дегтирувки» 30 жовтня 1708 р., тобто на другий день після зустрічі гетьмана зі шведським королем у сусідньому селі Гірках 29 жовтня 1708 р. [27, с. 134].

Дата побудови Мазепиної церкви точно не визначена, бо ніяких документів в церкві не збереглося, тільки запис, що вона була збудована гетьманом Іваном Мазепою, тобто під час його перебування на гетьманській посаді (1687–1708 рр.) [15, с. 24; 27, с. 135; 44, арк. 697/5]. Судячи по цінності дарованого у 1702 р. Євангелія «на церкву Пресвятої Богородиці Чудотворной Дехтяровской», вона вже була новозбудована, кам'яна, хоча архієпископ чернігівський Філарет (Гумілевський) у своєму історико-статистичному описі Чернігівської єпархії 1874 р. видання вказує, що «каменный храм в честь Покрова Богородицы был построен в 1710 году», тобто вже по смерті гетьмана в 1709 р. [11, с. 33]. Датування 1710 р. дозволяло архієпископу Філарету не згадувати добрим словом ім'я Мазепи як будівничого Покровської церкви. До речі, комісія, створена ще в 1709 р. шведським королем Карлом XII щодо гетьманського спадку, встановила, що Мазепа надав на будівництво «монастирської

церкви в Дігтярах – 15000 золотих» [2, с. 131].

У Державному архіві Чернігівської області збереглися сповідальні відомості дігтярівської Покровської церкви за 1739–1801 рр. та метричні книги за 1786–1795 рр. [54].

За даними подвірного опису Лівобережної України – Гетьманщини 1768 р., Дігтярівка належала Новгород-Сіверському Спаському монастирю. Село було розташоване на річці Десні, за 10 верст від сотенного міста Новгородка та за 80 верст від полкового міста Стародуба. У Дігтярівці знаходилися два монастирські двори. Перший стояв з давніх літ, був призначений для приїздів колишніх архімандритів. У дворі знаходилися панська кімната з коморою для поклажі, людська хата, сарай для коней, погріб похідний, невеликий садок. Поряд з двором був ліс дров'яний у 300 сажнів по колу. Усі дворові побудови були ветхими, сарай взагалі обвалився. Другий монастирський двір мав 3 хати, 1 рублений амбар, 2 комори для поклажі, льодовник, погріб похідний, сарай для худоби плетений, 2 городи. Монастир мав шинок на Малому провулку, де продавалися чарками та квартами (0,9 л, 7 чарок) монастирська, а не покупна горілка. Монастирю належав вигон для худоби на 600 сажнів. За пів версти від села знаходилася монастирська Дігтярівська діброва у 1250 сажнів по колу, в меншій частині придатна для будівництва сараїв для худоби, а в більшій частині – на дрова. А за версту від села знаходилися на річці Малотечі два монастирські млини Іванцов та Лавриновський, о двох колах та мучних «каменях» в кожному. Дохід від млинів за рік становив до 58 чвертей хліба (464 пуди зерна) [44, арк. 723–724 зв].

За даними опису Новгород-Сіверського намісництва 1779–1781 рр., село Дігтярівка Новгородської сотні Стародубського полку належало Новгород-Сіверському Спаському монастирю. Воно стояло при проїжджій дорозі з Глухова на Стародуб з діючим монастирським паромним перевозом через Десну, за дві версти від села. У Дігтярівці були: одна кам'яна церква, причт якої складався із священника (з будинком «о 3-х покоях») і 2 церковників; богадільня для «нищих»; монастирський шинок з повітовим критим двором [23, с. 8].

Дігтярівська церква позначена на 10-верстовій карті 1832 р. над селом «Дехтяревка» праворуч (північніше) понаддеснянської дороги з Горбова. На триверстовій карті 1863 р. кам'яна церква села «Дехтеровка» знаходиться праворуч (дещо вище), північніше горбівської дороги.

У другій половині XIX ст. чотири малі глави (куполи) Покровської церкви отримали нові московські цибулясті бані замість видовжених українських барокових. У цілому церква зберегла свої первісні форми, але приход не спромігся спорудити біля неї дзвіниці.

У 1903 р. поблизу церкви з'явився дерев'яний будинок (10 x 5 x 2,5 м) для проживання псаломщика, у 1904 р. – ще один дерев'яний будинок (10,4 x 5,7 x 2,5 м) для проживання диякона. У 1907 р. збудували дерев'яну сторожку (4,3 x 4,3 x 2,1 м), а наступного року – третій будинок (12,8 x 8,5 x 3 м), призначений для проживання

священника [31, арк. 697/5].

За страховим описом від 30 червня 1910 р., кам'яна Покровська церква в селі Дігтярівка 2-го благочинного округу Новгород-Сіверського повіту Чернігівської губернії була покрита залізом, пофарбованим зеленою олійною фарбою. Довжина церкви становила 12 сажнів (25,3 м), ширина – 12 саж. (25,3 м), висота до верху карниза – 13 саж. (27,4). Іконостас мав довжину 25 арш. (17,8 м), висоту – 30 арш. (21,3 м). На церкві була одна велика та чотири малих глави, по фасадах йшло 64 великих вікна, троє зовнішніх, стулкових, обшитих залізом дверей та одні внутрішні двері. Храм не опалювався. «Церковь по народному преданію построена при гетмане Івані Мазепі» [31, арк. 697/5]. Ікона Богоматері в кіоті розміщувалась над царськими вратами. Вона була прикрашена карбованими срібними, визолоченими шатами (дорогоцінними оздобленнями), виготовленими коштом гетьмана Івана Мазепи. Підтвердженням тому був «курч» – герб Мазепи, розташований на шатах внизу кіота [27, с. 136].

Страхова вартість Покровської церкви становила у 1910 р. 25000 руб., вартість іконостаса – 3000 руб., вартість будинку священника – 2000 руб., будинку диякона – 200 руб., будинку псаломщика – 150 руб., сторожки – 100 руб., двох ветхих амбарів – 50 руб., все разом – 30500 руб. Вартість цього нерухомого майна Покровської церкви визначили: замісник благочинного 2-го округу Новгород-Сіверського повіту Чернігівської губернії священник Покровської церкви села Пирогівки Василь Ковригін; священник Покровської церкви села Дігтярівки Петро Си...?, священник Олексій Никитин; псаломщик Ісак Кирейков, церковний староста Фока Єкimenко, представники прихожан – селяни Ісидор Воробей, Іван Іванович Воробей [31, арк. 697/5].

У Покровській церкві зберігалася чудотворна Дігтярівська ікона Богоматері з Предвічним Немовлям. Ікона вшановувалася в межах всієї Чернігівської єпархії. Щороку у 10-у п'ятницю після Пасхи відбувалося «весьма значительное стечение народа к иконе Богоматери» [11, с. 33].

У 1930 р. Покровську церкву оглянув мистецтвознавець Павло Жолтовський (1904–1986). Невдовзі вона була закрита більшовиками. У війну німці використовували храм як спостережний пункт. Головний та східний куполи зазнали пошкоджень внаслідок потрапляння в них снарядів.

У 1954 р. Покровську церкву дослідили київські реставратори та розробили проєкт її відновлення. У 1963 р. за ініціативи незмінного (з 1945 р.) голови місцевого колгоспу «Жовтень», уродженця Дігтярівки, Героя Соціалістичної Праці (з 1958 р.) Нестора Олександровича Школьного (1902–1969) відбулася ганебна руйнація церкви. На гору вдерлися трактори і за командою голови колгоспу оточили церкву, накинули на куполи сталеві троси й всією потугою взялися розтягувати стіни церкви. Проте вона встояла. Її не наважилися підірвати динамітом з причини можливого зсунення Дігтярівської гори на колгоспу контору.

У 1999 р. Покровську церкву включили до Переліку визначних пам'яток історії та культури України. У 2009 р. розпочалася її реставрація. Станом на 2022 р. завершено реставрацію одного з чотирьох бокових приділів, споруджено надійний дах (рис. 9). Фінансування здійснювалося завдяки зусиллям священника церкви В'ячеслава Павленка (ПЦУ) та пожертвам віруючих.

Покровська церква є пам'яткою національного значення (охорон. № 3504).

10. Різдво-Богородицька церква села Богданівка

Була збудована наприкінці 1650-х рр. по заселенню пирогівськими козаками сусідніх вільних земель уверх по р. Шостці та заснуванні ними Богданівки – нового села у Воронізькій сотні, названого на честь гетьмана Богдана Хмельницького (1595–1657). Дерев'яна Різдво-Богородицька церква стояла на лівому березі річки. Храм зображений на плані, складеному в день битви між шведами та москалями за переправу через Десну біля с. Пирогівки 26 жовтня 1708 р. [28] (рис. 10). При церкві ще не було дзвіниці.

У богданівській церкві зберігалася чудотворна ікона Богоматері, згадана в щоденнику генерального підскарбія – міністра фінансів Гетьманщини – Якова Марковича (1696–1770), з тієї причини, що до ікони на поклоніння був привезений з Глухова у п'ятницю 31 серпня 1733 р. паралізований з 28 травня гетьман Данило Апостол (1654–1734) [5, с. 317].

За описом Новгород-Сіверського намісництва 1779–1781 рр., в селі Богданівка Воронізької сотні Ніжинського полку була одна дерев'яна церква, причт якої складали 2 священники, 2 причетники та 2 різночинці [23, с. 391].

У 1784 р. в Богданівці була збудована нова кам'яна Різдво-Богородицька церква [15, с. 23].

У Державному архіві Чернігівської області збереглися сповідальні відомості богданівської Різдво-Богородицької церкви за 1786–1787 рр. та метричні книги за 1793–1923 рр. [50].

Богданівська церква позначена на 10-верстовій карті 1832 р. ліворуч губернського поштового тракту зі Стародуба до Глухова, що проходив тоді через Новгород-Сіверський та Вороніж. Також на 3-верстовій карті 1863 р. кам'яна церква знаходиться в центрі села Богданівка, розташованого понад лівим берегом річки Шостки.

У 1880 р. в Богданівці збудували новий дерев'яний будинок для проживання священника (10,7х8,6х2,8 м), критий залізом, з 9 вікнами та 2 голландськими печами. До будинку прибудували кухню (8,6 х 5 х 2,8 м) [31, арк. 697/2].

За матеріалами Генеральних межувань 1888 р., богданівська церква Різдва Пресвятої Богородиці володіла трьома ділянками землі загальною площею у 22,4 десятини: в урочищі За Поштою (2,1 дес.), в урочищі Буйницьке Болото (2,2 дес.), в урочищі Памірки (18,1 дес.) [30, арк. 15–16 зв.].

У 1904 р. Різдво-Богородицька церква була розширена [15, с. 23].

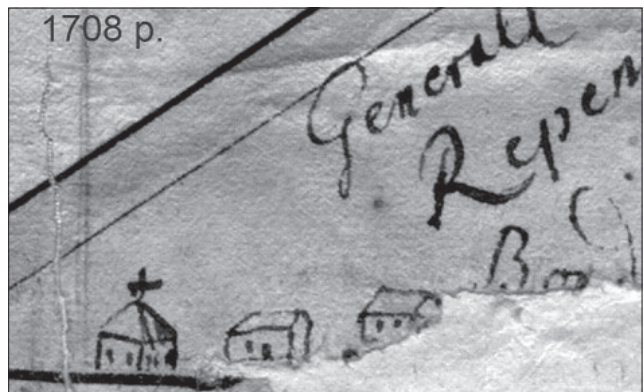

Рис. 10. Богданівська церква на плані 1708 р.

У календарі Чернігівської губернії на 1906 р. зазначено, що в Різдво-Богородицькій церкві села Богданівка зберігалася особливо-шанована, прославлена в межах всієї Чернігівської єпархії ікона Богоматері з Предвічним Немовлям. Такі ж самі ікони Богоматері були ще в двох церквах (у Погребках та Дігтярівці) [13, с. 47].

За страховим описом від 14 серпня 1910 р., кам'яна Різдво-Богородицька церква в селі Богданівка 2-го благочинного округу Новгород-Сіверського повіту Чернігівської губернії була покрита залізом, пофарбованим зеленою олійною фарбою. Довжина церкви становила разом з дзвіницею 12 сажнів 2 аршини (27 м), найбільша ширина – 7 саж. (14,9 м), висота до верху карниза – 4 саж. 1 арш. (9,2 м). На церкві була одна велика глава, на фасадах улаштовано 14 великих і 8 малих вікон, 8 дверей (4 – внутрішніх, 4 – зовнішніх, обшитих залізом). Іконостас мав довжину 6 саж. (12,8 м), висоту – 4 саж. (8,5 м). Триярусна дзвіниця мала загальну висоту до верху карниза у 14 сажнів (30 м), 8 вікон. Храм та дзвіниця були покриті залізом, пофарбованим зеленою олійною фарбою. Поряд з церквою стояли старий дерев'яний амбар, критий соломомою, та новозбудований у 1909 р. двоповерховий дерев'яний сарай, критий залізом, пофарбованим червоною олійною фарбою [31, арк. 697/2].

У 1910 р. збудували цегляну церковно-приходську школу (14,2 х 7,1 х 2,8 м), покриту залізом, пофарбованим зеленою олійною фарбою. Будівля мала 10 вікон, 3 печі (2 голландські, 1 руська) [31, арк. 697/2].

Страхова вартість Різдво-Богородицької церкви разом з іконостасом та дзвіницею становила у 1910 р. 13000 руб., вартість будинку для священника – 1500 руб., церковно-приходської школи – 1000 руб., сараю – 550 руб., амбару – 50 руб., разом – 16100 руб. Вартість цього нерухомого майна Покровської церкви визначили: замісник благочинного 2-го округу Новгород-Сіверського повіту Чернігівської губернії священник Покровської церкви села Пирогівки Василь Ковригін; священник Микола Кедров; псаломщик Іоанн Матвієнко; церковний староста Петро Юрченко; представники прихожан Данило Андрійович Баранников, Василь Юхимович Нагорний, Мико-

Рис. 11. Різдво-Богородицька церква с. Богданівка. Фото 1930-х рр.

ла Терентійович Великоконь [31, арк. 697/2].

У 1924 р. більшовики закрили Різдво-Богородицьку церкву, зробили з неї зерновий склад, потім задіяли під клуб колгоспу «Новий світ» (рис. 11). У 1961 р. шосткинські сапери підірвали динамітом церкву-клуб, встояла лише дзвіниця. У 1998 р. віддали віруючим стару приходську школу для облаштування тамечки Різдво-Богородицької церкви. У 2021 р. відновили златосяючий купол на дзвіниці коштом Ігоря Івановича Коржевського, уродженця Шостки.

11. Всіхсвятська церква села Гнатівка

Гнатівка виникла так само, як і сусідні Кудлаївка та Дігтярівка, в середині XVII ст. на землях Новгород-Сіверського Спаського монастиря, а саме на приналежному монастирю за грамотою 1551 р. правобережному починку Березова Гряда на озерце Любивель [36, с. 144, 148]. Гнатівку, Кудлаївку та Дігтярівку заселили люди з починку Березова Гряда та з селища Коровякова на річці Малотечі біля озера Мачюлище над Десною.

Гнатівка вперше значиться як «деревня» в монаршій грамоті щодо володінь Новгородського Спаського монастиря 1669 р. [37, с. 337]. Вдруге монастирська Гнатівка значиться в універсалі гетьмана Івана Самойловича 1673 р. [21, с. 22]. Вона названа селом в щоденнику шведського вояки Крмана. Він разом з військом рушив «31 жовтня 1708 р. з села Гірки через село Гнатівку, де побачив чимало мазепинських вояків, які спостерігали за шведами, що відпочивали» [17, с. 36]. Гнатівські козаки, як відомо, входили

разом з кудлаївськими до складу дігтярівського куреня Новгородської сотні Стародубського полку.

У Державному архіві Чернігівської області збереглися сповідальні відомості гнатівської Всіхсвятської церкви за 1766–1897 рр. та метричні книги за 1786–1919 рр. [52]. Церква була збудована Новгород-Сіверським архімандритом Феоктистом Софронським (1763–1770) [15, с. 17]. Потім його наступник, архімандрит Йосип Тамашевич, збудував у 1778 р. таку ж саму за розмірами церкву в монастирському селі Горбові, вище по Десні. А через століття за зразком горбівської церкви св. Георгія була збудована в 1887 р. Троїцька церква в сусідньому з Горбовим селі Гірки.

У відомості, складеній монахами Спаського Новгород-Сіверського монастиря під час Генерального опису Гетьманщини 1768 р., зазначено, що приналежне монастирю село Гнатівка знаходилося на річці Бабна, за 15 верст від сотенного міста Новгородка та за 90 верст від полкового міста Стародуба. Монастир мав у Гнатівці шинок, де продавав свою монастирську горілку квартами та чарками. Обителі належали 75 нив орної землі та сінокоси в різних місцях по обидвох берегах річки Бабна [44, арк. 790].

За відомістю, складеною 13 серпня 1768 р. гнатівським священиком Йосипом Малиновським, його церква в селі Гнатівка була новою, дерев'яною, однопрестольною в ім'я Усіх Святих. Біля церкви стояла дерев'яна дзвіниця, неподалік – шкільна хата з сіньями і коміркою. У хаті проживали: вчитель-дячок Захар Іванов, 40 р., уродженець села Блистови, посполитого звання; його жінка Анаста-

сія, 35 р.; син Кузьма, 1 р. [44, арк. 819].

У другій відомості, складеній священником Йосипом Малиновським 12 серпня 1768 р., зазначено, що він проживав у дворі, наданому в церковну ругу від Новгород-Сіверського Спаського монастиря. У дворі була світлиця з кімнатою, навпроти – людська хата на 2 кліті, 2 амбари, 1 сарай. У священника працювало 5 найманих робітників – 2 чоловіки та 3 дівки. Двору священника належали 3 конопляних городи та 15 нив в урочищах Великий шлях, Липняцький шлях, Кисельова Пасіка, Кринички, Курганки, Осинки, Під Горою, Помірки, Ярки. Ще було 5 сінокосів в наступних урочищах: В Ользі, На Болоті, Стовпище, У Лузі За Рікою [44, арк. 820–821 зв.].

За даними опису Новгород-Сіверського намісництва 1779–1781 рр., село Гнатівка Новгородської сотні Стародубського полку належало Новгород-Сіверському Спаському монастирю. Воно знаходилося за 2 версти від «деревни» Кудлаївки на півночі, за 4 версти від села Лоски на півдні. У Гнатівці була одна дерев'яна церква. Її причт складався з 1 священника та 1 церковника [23, с. 9].

Дерев'яна Всіхсвятська церква позначена на триверстовій карті 1863 р. праворуч (західніше) головної вулиці села по дорозі з Кудлаївки. Так само позначена гнатівська церква на Плані Генеральних Межувань 1880 р. праворуч головної вулиці села, за квартал до відтинку дороги вправо під гору до села Карасівки. Гнатівка входила до складу Покошицької волості Кролевецького повіту, а Кудлаївка – до Риківської волості Новгород-Сіверського повіту.

У 1896 р. Всіхсвятська церква була оновлена [15, с. 17]. При ній з'явилася дерев'яна сторожка (4,3 x 4,3 x 2,1 м) [34, арк. 507/12].

За страховим описом від 22 липня 1910 р., дерев'яна Всіхсвятська церква в селі Гнатівка 3-го благочинного округу Кролевецького повіту Чернігівської губернії стояла на цегляному цоколі, зовні була обшита тесом і пофарбована як зовні, так і всередині олійною фарбою; покрита залізом, пофарбованим зеленою олійною фарбою. Довжина церкви становила 9 сажнів 6 вершків (19,4 м), найбільша ширина – 7 саж. 6 верш. (15,2 м), висота до верху карниза – 11½ аршинів (8,2 м). На споруді знаходилось 18 вікон (14 великих, 4 малі); 2 зовнішніх, стулкових, обшитих залізом дверей, не обшитих залізом – 1, внутрішніх – 2. Довжина іконостаса становила 3 саж. 5 верш. (6,6 м), висота – 10 арш. 3 верш. (7,3 м). Церква була збудована у 1767 р. Дзвіниця знаходилася за 10 сажнів від церкви, стояла на цегляному цоколі, мала два яруси. Вона була зовні обшита тесом і пофарбована олійною фарбою; покрита залізом, пофарбованим зеленою олійною фарбою. Довжина дзвіниці складала 7 арш. (3,6 м), ширина – 7 арш. (3,6 м), висота до верху карниза – 16¾ арш. (12 м). Вхід до споруди оформлювало троє дверей. Найближча до церкви будівля – селянський амбар – знаходилася на відстані 40 саж. (85 м) на схід [34, арк. 507/12].

Страхова вартість Всіхсвятської церкви разом з іконостасом становила у 1910 р. 3000 руб., вартість дзвіниці –

200 руб., сторожки – 50 руб., разом – 3250 руб. Вартість цього нерухомого майна Всіхсвятської церкви визначили: замісник благочинного 3-го округу Кролевецького повіту Чернігівської губернії священник Як...?, священник Петро...?, псаломщик Олексій Громаковський, церковний староста Васьков; представники прихожан селянин Дмитро Шовковенко, міщанин Микола П...? [34, арк. 507/12].

Гнатівська церква була визнана страховою від пожежі комісією з числа священників, церковників та прихожан як будівля задовільної збереженості. Проте її приміщення було замалим для прихожан, тому в 1914 р. храм капітально відремонтовали, розширили, подовжили та поєднали з дзвіницею. Нова довжина церкви разом з дзвіницею склала 35 арш. (24,9 м), найбільша ширина – 28¾ арш. (19,9 м), висота до верху карниза – 7 арш. (5 м). Великих вікон стало 15 (було 14), малих вікон у восьмирику – 8 (було), тобто церква виявилась нижчою за рахунок восьмирика, який став удвічі ширшим, по-московськи цибулястим, розмірами 10 x 10 x 4 арш. У церкві була зроблена цементна підлога, обшили залізом ще треті зовнішні одностулкові двері. Двоюрсна дзвіниця стала вищою, тобто висота до верху карниза зросла більше ніж на аршин (з 16¾ арш. (12 м) до 18 арш. (12,9 м), ширина та довжина квадратної в плані дзвіниці не змінилась (7 арш. (3,6 м). Страхова вартість Всіхсвятської церкви зросла на 2000 руб., з 3250 до 5250 руб. «Новое строение» гнатівської церкви мало простояти ще не одне століття [34, арк. 507/12].

За страховим описом від 11 серпня 1915 р., вартість рухомого майна Всіхсвятської церкви в Гнатівці становила 1302 руб. 50 коп.: 4 мідні дзвони коштували 540 руб., 65 дерев'яних ікон (без врахування іконостаса) – 131 руб., дві срібні чаші (потири) – 100 руб., решта – на престольні хрести, дискос, одяг, книги, шкафи та інше начиння, разом 31 найменування (85 предметів) – 531 руб. 50 коп. [35, арк. 49].

Гнатівську церкву розібрали у 1930-х рр., а на її фундаменті збудували колгоспну комору. Вона стояла на церковній горі по дорозі на село Об'єднане в дуже незручному для доставки збіжжя автотранспортом місці, і в кінці 1960-х рр. комору перенесли нижче до клубу, а фундамент церкви залишився. Кажуть, що там діти й досі шукають скарби, стукаючи залізкою по фундаменту.

12. Михайлівська церква села Собич

«Деревня Сопич» значиться в монаршій грамоті від 6 вересня 1551 р. щодо споконвічних володінь Новгород-Сіверського Спасо-Преображенського монастиря [36, с. 145]. «Деревня Сопич» знаходилася в третьому монастирському бортному (медовому) угідді на лівому березі Десни. Північною межею угіддя була річка Шостка, південною – річка Довгі Води та Окольна дорога понад її правим берегом від пруда до річки Версули (Верби, Вербичівки), де проходила Велика Путимська дорога від Горбівської переправи через Десну понад східним краєм Собицького бору через засіку (нині Чорні Лози). Угіддя мало аж три зна-

Рис. 12. Михайлівська церква с. Собич. Фото 1930-х рр.

мена – вили, медведку (драбину) та зміюку (кривулю), які вирізалися на старезних дубах з бджолиними дуплами.

«Деревня Сопич», як і всі середньовічні поселення на Десні, знаходилася не далі ніж за пів версти від берега, тобто в урочищі Селище на західному понаддеснянському краю Собицького бору. Неподалік «деревни» був пруд, нині – урочище Прудиче між Великим і Малим Річищами на старому кривому руслі річки Довгі Води, яка після меліорації 1970-х рр. протікає прямою канавою від Мостища до Десни.

За розвідкою археологів Петраускасів, люди постійно жили окрай лісу на сипучих пісках Селища, починаючи від неоліту 5-тисячної давнини [25, с. 22], а потім у XVII ст. перебралися за 5 верст вище по річці Довгі Води. Таким чином Сопич став Собичем – новим поселенням, осадженим за розпорядженням (осадним листом) від 31 березня 1671 р. архімандрита Новгород-Сіверського Спасо-Преображенського монастиря Михайла Лежайского [10, с. 409].

З того часу з'явилася в новому Собичі Свято-Михайлівська церква. Вона була невелика за розміром, стояла на піщаному пагорбі – груді неподалік святої криниці, що виблискувала внизу під вербами в лівобережному лузі річки Довгі Води. Церква простояла майже століття й була розібрана, а на її місці звели нову велику дерев'яну церкву на цегляному фундаменті. Її було видно з усіх кутків Собича. Селяни пишалися красою церкви: усередині її прикрашав настінний живопис, іконостас нараховував з пів сотні ікон [8].

За мартирологом втрачених святинь Сумщини, складеним істориком Олегом Миколайовичем Корнієнком, церква архангела Михайла в селі Собич була збудована у

1734 р. [14, с. 298]. За даними архітектора Віктора Васильовича Вечерського, «Михайлівська дерев'яна церква з дзвіницею у с. Собич зведена у другій половині XVIII ст.» [1, с. 41]. В описі Михайлівської церкви, зробленому її священниками під час страхової оцінки церковного нерухомого майна 29 червня 1910 р., зазначено, що вона була «построена неизвестно когда» [32, арк. 333/15].

У Державному архіві Чернігівської області збереглися сповідальні відомості собицької Михайло-Архангельської церкви за 1739–1787 рр. та метричні книги за 1736–1920 рр. [64].

Церква села Собич Новгородського монастиря позначена на плані 1746 р., складеному власником сіл Клишки та Чапліївка ієреєм Федором Дуб'янським (1691–1769), духівником імператриці Єлизавети Петрівни (1709–1761). Храм стояв праворуч Новгородської дороги з Чапліївки на Новгород-Сіверський, що йшла до Собича східним краєм лісу і понад болотом Чашевина (Чаша), яке «бывает всегда с водою» (нині село Бензики) [9].

За даними подвірного опису Лівобережної України – Гетьманщини 1768 р., село Собич належало Новгород-Сіверському Спаському монастирю за жалуваною високомонаршею грамотою 1779 р. (1671 р.). Село знаходилося за 20 верст від сотенного містечка Новгородка та за 80 верст від полкового міста Стародуба. У Собичі були монастирський «дворець» з новою світлицею з сінцями, навпроти неї – стара, ветха пекарня, амбар, сарай, повітка, власний погріб та огорожена кошара. У дворі утримували 31 коня (17 старих, 14 молодих), 11 кіз (8 старих, 3 молодих). У «дворці» мешкав разом з родиною Іван Гончаренко, 46 р., собицький посполитий [44, арк. 929 зв.].

У дворі під № 54, знаходився монастирський шинок, «состоящий по Большой проезжей Чеплеевской дороге», в якому чарками та квартами продавалася горілка, власна, монастирська, а не куплена [44, арк. 902]. У шинковому дворі стояла хата з кімнатою, через сінци – льодовня, неподалік – погріб похідний та сарай для худоби. У хаті мешкав разом з родиною Свирид Пименський, 60 р., остроушківський посполитий [44, арк. 928 зв.].

Сусідній з шинком двір № 55 належав вже померлому собицькому священнику Степану Карабановському. Стан дворових будівель (світлиця з сіnciaми, пекарня з сіnciaми, 2 кліти для покляжі, сарай для худоби) був вкрай ветхим. Ще була нова хата, в якій мешкав разом з родиною Василь Коваленко, 35 р., посполитий з села Дігтярівки [44, арк. 929].

У 1846 р. собицька церква була вперше перебудована [15, с. 19]. Вона позначена на 10-верстовій карті 1832 р. в центрі села при дорозі з Вороніжа на Дігтярівку. На трьохверстовій карті 1863 р. позначена дерев'яна церква в центрі села, праворуч дороги на Дігтярівку з паромною переправою через Десну. На Плані Генеральних Межувань 1880 р. храм стоїть навпроти перехрестя з дорогою на південь, на Чаплиївку. Селяни кажуть, що до церкви вели три вулиці – Гришківка, Шалдівка та Козлівка, названі так за прізвищами першопоселенців цих трьох кутків Собича, які й досі становлять там більшість.

У 1887 р. собицька церква «была расширена и обновлена» [32, арк. 333/15]. Збереглися обмірні кресленики 1885 р. [1, с. 42]. У 1898 р. поряд з церквою збудували зі старого матеріалу церковно-причтовий будинок (6,4 x 5,8 x 2,8 м) для проживання псаломщика. У дворі звели амбар з колод, дощатий навіс, 2 дощаті хліви [32, арк. 333/15].

В третій раз церкву перебудували у 1901 р. [7; 19]. Село, що стрімко зростало, потребувало більшого церковного приміщення. У 1913 р. для псаломщика звели новий будинок (8,5 x 6,4 x 2,8 м) з соснового бруса та покрили залізом [32, арк. 333/15].

За страховим описом від 29 червня 1910 р., Свято-Михайлівська церква в селі Собич 4-го благочинного округу Кролевецького повіту Чернігівської губернії була дерев'яною, стояла на цегляному фундаменті, зовні обшита тесом та покрашена білою олійною фарбою, всередині також покрашена білою олійною фарбою та розписана живописом. Зверху була покрита залізом, пофарбованим зеленою олійною фарбою. Довжина церкви разом з дзвіницею становила 15 саж. (32 м), ширина – $8\frac{3}{4}$ саж. (17,6 м), висота до верху карниза – 3 саж. (6,4 м). На церкві була одна глава, на фасадах улаштовано 30 вікон (26 великих, 4 малих). Споруда мала: зовнішні стулчасті, обшиті залізом, двері; одні одинарні та одні внутрішні двері; двоє зовнішніх стулчастих скляних дверей; троє внутрішніх стулчастих, обшитих залізом; одні одинарні, не обшиті залізом. Розміри іконостаса становили 9 арш. (6,4 м) у довжину, 9 арш. (6,4 м) у висоту; оціночна вартість складала 1000 руб. Церква не опалювалася. Дзвіниця мала чотири

яруси загальною висотою до верху карниза 3 саж. (6,4 м). Найближча до церкви громадська будівля (амбар) знаходилася з південного боку на відстані 12 саж. (25,6 м). Дата будівництва невідома, будівля давня, «прочность посредственная» [32, арк. 333/15].

Страхова вартість Свято-Михайлівської церкви разом з іконостасом та дзвіницею становила у 1910 р. 8000 руб., вартість церковно-причтового будинку – 100 руб., амбара – 25 руб., хліва з навісом – 25 руб., хліва без навісу – 15 руб., навісу – 10 руб., разом – 8175 руб. Вартість нерухомого церковного майна визначили: заступник благочинного 4-го округу Кролевецького повіту священник Григорій Кучеровський; священники Михайло Савицький, Михайло Вербицький, Олександр Проклавицький; псаломщик Ілля Бондаревський; церковний староста селянин Йосип Мирославович Закотей, за нього неписьменного розписався Мина Шалда; представники прихожан селянин Іван Малашенко та козак Павло Філон [32, арк. 333/15].

Страхову оцінку від 7 вересня 1913 р. нового будинку псаломщика визначили: заступник благочинного 4-го округу священник Федір Денисенко; приходський священник Михайло Савицький; священник села Клишки Митрофан Коривецький; в. о. псаломщика Арсеній Пономаренко; церковний староста селянин Йосип Закотей, за нього неграмотного розписався Мина Шалда; представники від приходу козак Антон Кругляк, Захар Кузьменко [32, арк. 333/15].

За страховим описом від 1 серпня 1915 р., вартість рухомого майна Свято-Михайлівської церкви в селі Собичі становила 4171 руб. 75 коп. Більше половини цієї вартості коштували 6 мідних церковних дзвонів – 2201 руб. 50 коп., тоді як усі срібні напрестольні хрести, священні блюда, дискос, чаша (потир), дарохранительница та ін. коштували 613 руб., а усі 36 дерев'яних ікон, крім іконостаса, коштували 520 руб. Найдорожча ікона в кіоті під склом коштувала 70 руб. [35, арк. 95].

У 1929 р. більшовики закрили собицьку церкву. 1932 р. комсомольці здерли з неї хрести, скинули з дзвіниці усі шість дзвонів. Найбільший розколовся, вгруз у землю. Його викопали й здали як металобрухт на переплавку для потреб індустріалізації. У церкві влаштували зерносклад колгоспу «Червоний колос» (рис. 12). У 1939 р. склад перебудували під клуб для усіх трьох собицьких колгоспів: «Червоний лан», «Червоний колос», «Червона перемога». У вересні 1943 р. в церкві перебував військовий госпіталь для поранених червоноармійців під час форсування Десни.

По війні знову в собицькій церкві діяв клуб. У 1968 р. його відремонтували, живопис на стінах покрили товстим шаром фарби, щоб не проглядалися з-під нього літаючі янголи над апостолами з картини «Таємна вечеря». Відремонтований клуб перейменували в «Будинок культури» собицького об'єднаного колгоспу «Червона Україна». У просторому приміщенні щовечора веселилася атеїстична молодь, допоки будинок не запалав від короткого замикання електропроводки вночі з 26 на 27 грудня

1976 р. [8]. Вогняний стовп в кілька десятків метрів було видно в Шостці. Звідти та з найближчих сіл приїхали аж 11 пожежних машин. До ранку БК згорів до тла. Дивом встояла у пожежі лише частина північної стіни храму, на якій проявився з-під чорного шару обгорілої фарби величний хрест з церковного живопису.

У 1980-х рр. райспоживспілка спорудила на місці церкви магазин сільпо з білої цегли, з великими скляними вікнами та напівпорожніми полицями. Нині маємо за кілька метрів на захід від магазину рештки цегляного фундаменту церкви. Свята криниця під вербами в лузі зовсім замулена, спроби відновити її джерела поки не дали результату.

13. Лосківська обитель та Миколаївська церква села Лоска (Об'єднане)

Слобідка Лоска виникла водночас з появою в середині XVII ст. на споконвічних землях Новгород-Сіверського Спаського монастиря таких же нових пільгових поселень – слобідок Карасівки, Сухомлинівки та Студінки. Вони з'явилися на приналежному монастирю за монаршою грамотою 1551 р. правобережному початковому монастирському поселенню – починку Стонки на правому березі річки Лоски (нині урочище Попове за Курилівкою біля сінокошу в Стонках). Землі монастирського починку тягнулися від річки Малотечі до річки Лоски [36, с. 145].

За Богдана Хмельницького монахи Спаського монастиря заснували свій новий осередок на лівому березі річки Лоски, за 4 версти вище по річці від починку Стонки 1551 р. Монахи влаштували там палац – обитель Новгород-Сіверського монастиря, поставили Миколаївську церкву.

У листопаді 1708 р. повз Лоску проходили шведські вояки, прямуючи з села Гірки через Гнатівку до Мізіна. Вони бачили «на сусідній гірці дерев'яну церкву й монастир, оздоблений кількома чудовими вежами» [17]. У ревізії 1723 р. згадується Лосківський монастир – «Лосковская обитель» [20, с. 54].

У Державному архіві Чернігівської області збереглася сповідна відомість прихожан Миколаївської церкви слободи Лоска за 1739 р. «Роспись ведомства монастиря Новгородского Северского слободи Лоски церкви святителя Христова Николая». У відомості зазначені також 7 душ «служителей монастырского дворца Лосковского» [56].

У відомості від 13 жовтня 1766 р., складеній ревізорами під час Генерального опису Лівобережної України – Гетьманщини, слобода Лоска вже значиться селом Лоска, розташованим на річці Лосці Новгородської сотні Стародубського полку за 85 верст від полкового міста Стародуба та за 25 верст від сотенного містечка Новгородка. Лоска була осередком монастирської Лосківської волості усіх приналежних «к той волости монастырских вотчинах селах, в деревнях и слободах» [44, арк. 828].

У Лосці був двір Спаського Новгород-Сіверського монастиря. У дворі нараховувалося 16 будинків та будівель, у тому числі й винокурня на 5 казанів, з яких націджува-

ли за рік 1332 відра сивухи. Її вживали чарками і квартами в монастирському шинку на Малому провулку Лоски. На скотному дворі утримували 6 старих робочих волів, 10 дійних корів, 10 ялових корів, 6 старих кіз, 15 старих свиней, 10 підсвинків. Монахам належали: 5 городів; 2 невеликі сади; 1900 кв. сажень орної землі; 6 сінокосів на 5 скирт по 40 возів сіна в кожній; 3 ліси у 1020 сажнів по колу – біля Карасівки, за річкою Лоскою та під Курилівкою; 6 рибальських озер: Хустне, Лоське, Близни, Касуля, Стоюн, Дятелець; 4 монастирські млини, 3 з них на річці Лосці (Лосківський, Сухомлинівський та Курилівський), 1 – на річці Студінці. Монастир мав 5 вуликів бджіл в садку; за межами монастиря було 40 вотчинних дерев з так званими верхолазними бджолами. З кожного дерева збирався 1 пуд меду за рік вартістю в 1 руб. [44, арк. 822].

У відомості від 13 серпня 1768 р., складеній священником Миколаївської церкви села Лоски Андрієм Даровським, зазначено, що церква була старою, дерев'яною, з одним престолом ча честь св. Миколая, з дерев'яною ветхою дзвіницею. При церкві знаходилася шкільна хата з сінми та прибудовою – кліттю, де проживав учитель-дячок Йосиф Леонтійович Мурашієвич, уродженець міста Борзни Ніжинського полку, звання посполитого [44, арк. 828].

У другій відомості від 13 серпня 1768 р. Андрій Даровський вказав, що проживав у дворі, який дістався йому від попереднього священника. У дворі стояла світлиця з однією кімнатою, навпроти неї – людська хата з сінми, з трьома клітями для поклажі, ще було два сараї для худоби. Двору належали три городи. На першому городі біля ставка стояла винокурня з хатою, за нею – гумно з клунею. Священник мав 8 нив орної землі та 2 сінокоси: один на болоті повз річку Лоску, другий – за Десною [44, арк. 829 зв.].

За даними опису Новгород-Сіверського намісництва 1779–1781 рр., село Лоска Новгородської сотні Стародубського полку так само належало Новгородському Спаському монастирю. Село знаходилося за 4 версти від села Гнатівки, за 1 версту від «деревни» Сухомлинівки, за 2 версти від «деревни» Карасівки та за 3 версти від «деревни» Ушівки. У Лосці була одна дерев'яна церква та приїжджий «монашеской» будинок у двох ув'язях «о 5 покоях» та «о 4 покоях», 1 священник, 2 церковники [23, с. 9–10].

У 1854 р. Миколаївську церкву оновили [15, с. 18], прибудувавши Успенський приділ. Вона стала двопрестольною, з двома малими главками над вівтарями. Біля церкви була збудована цегляна сторожка (5 x 4,3 x 2,5 м), крита залізом (нині на місці сторожки – монумент загиблим на війні односельцям) [34, арк. 507/15].

Дерев'яна церква в с. Лоска позначена на триверстовій карті 1863 р. ліворуч дороги на Ушівку перед греблею з двома млинами на річці Лосці. Також на Плані Генеральних Межувань 1880 р. лосківська церква позначена на в'їзді в село з боку Карасівки ліворуч дороги.

У склепі під Успенським приділом Миколаївської церкви був похований ушівський поміщик Андрій Лукич Са-

Рис. 13 Миколаївська церква-школа-клуб с. Лоска (Об'єднане). Фото 2019 р.

вицький (1811–1884), який помер 26 грудня 1884 р. [22, с. 427]. Він написав чимало релігійно-філософських праць, зокрема цілу серію з 20 книжок під назвою «Опыт естетического богословия» (1879–1884).

У 1893 р. в склепі під Успенським приділом церкви був похований молодший брат Андрія Лукича – ушівський поміщик Петро Лукич Савицький (1818–1893). Його син Микола Петрович Савицький (1867–1941) повернувся у 1892 р. з Петербурга до Ушівки, згодом став депутатом (гласним) земського зібрання Кролевецького повіту, до складу якого входила Ушівка після скасування у 1781 р. сотенного устрою в Гетьманщині. У 1896 р. Микола Петрович був обраний предводителем дворян Кролевецького повіту. З 1906 р. він очолював Чернігівську губернську земську управу, 1915 р. був обраний членом Державної Думи Російської імперії. У 1918 р., за гетьмана Скоропадського, Микола Петрович був призначений губернським старостою Чернігівщини, товаришем міністра внутрішніх справ [67]. Його син, Петро Миколайович Савицький, відомий як поет Востоков (1895–1968). В Ушівці зберігся будинок Савицьких на горі Савищина. За переказом, з гори було видно білу дзвіницю лосківської церкви вдалині за лугом на сході («на востоке») й чути її дзвони.

У 1912 р. була збудована нова дерев'яна Миколаївська церква. За страховим описом від 8 листопада 1912 р., Миколаївська церква в селі Лоска 3-го благочинного округу Кролевецького повіту Чернігівської губернії стояла на цегляному цоколі, зовні була обшита тесом, пофарбова-

на олійною фарбою, покрита залізом, пофарбованим зеленою олійною фарбою. Довжина Миколаївської церкви разом з дзвіницею становила 14 саж. 1 арш. (29,5 м), найбільша ширина складала 10 саж. 1 арш. (22 м), висота до верху карниза – 14 арш. (9,9 м); на церкві була одна велика главка; улаштовано 36 великих і 7 малих вікон; налічувалося троє зовнішніх (обшитих залізом) двостулкових дверей, одні не обшиті залізом, одні одностулкові, двоє внутрішніх одностулкових дверей. Висота чотирирусної дзвіниці мала висоту до верху карниза 15 саж. 32 м). Найближча до церкви будівля – земська школа – знаходилась на північ на відстані 18 саж. (38 м) [34, арк. 507/15].

Страхова вартість нової Миколаївської церкви становила разом з дзвіницею і без іконостаса 10000 руб., вартість сторожки – 200 руб. Вартість цього нерухомого майна визначили: замісник благочинного 3-го округу Кролевецького повіту Чернігівської губернії священник Іоанн Прохоров, священник Василь Сахновський, священник Сидор Костецкий, псаломщик Іоанн Кристаловський, церковний староста Стефан Овсієнко та три представники від прихожан – селяни Кирило Овсієнко, Григорій Овсієнко та Іван Свириденко [34, арк. 507/15].

Миколаївську церкву закрили на початку 1930-х рр., переробили в двоповерхову будівлю, улаштувавши на першому поверсі клуб та школу на другому. На сьогодні збереглася ця церква-школа-клуб (рис. 13), як і дерев'яна будівля земської школи 1867 р. на протилежній боці вулиці.

14. Успенська церква села Чапліївка

Була збудована чапліївськими козаками й посполитими у другій половині XVII ст. на правому березі річки Осоти, де за поляків був хутір Чапlachова з села Покошичі, що на правому березі Десни. Священник чапліївської церкви Максим Чечель відомий з документа 1678 р. Рихлівського монастиря [10, с. 407].

Церква позначена на плані 1746 р., складеному власником села Чапліївки ієреєм Федором Дуб'янським (1691–1769), духівником імператриці Єлизавети Петрівни (1709–1761). Церква стояла біля панського двору на правому березі річки Осоти, тобто за греблею млина Новомлинського монастиря [9].

У Державному архіві Чернігівської області збереглися сповідальні відомості Успенської церкви за 1786–1787 рр. та метричні книги за 1782–1926 рр. [65].

За описом Новгород-Сіверського намісництва 1779–1781 рр., у селі Чапліївка Воронізької сотні Ніжинського полку була одна дерев'яна церква, 2 священники, 3 церковники та 2 різночинці [23, с. 393].

У 1787 р. збудували нову дерев'яну Успенську церкву [15, с. 19]. Вона позначена на 10-верстовій карті 1832 р., як і на 3-верстовій карті 1863 р., за греблею на Осоті, праворуч в

центрі села Чапліївка. Її позначення хрестом в центрі села Чапліївки і на Плані Генеральних Межувань 1880 р.

У 1885 р. була збудована на місці старої церкви нова дерев'яна Успенська церква [15, с. 19]. Зі старої церкви збудували церковно-причтовий дерев'яний будинок (9,2 x 7,1 x 2,8 м) для проживання псаломщика, одночасно при церкві улаштували клуню (15 x 10,7 x 2,8 м). Також у сусідній слобідці Тимонівка біля ставка з'явилася дерев'яна каплиця (3,5 x 3,5 x 2,8 м), обшита зовні та всередині тесом. Вона мала 2 вікна, двері, була пофарбована олійною фарбою, покрита залізом [32, арк. 333/24]. Нині на місці каплиці в центрі села знаходиться могила першого тиманівського комсомольця Федора Рубана.

У 1886 р. в Чапліївці збудували дерев'яну церковно-приходську школу (10,6 x 9,5 x 3,6 м) на кам'яному фундаменті, з коридором, зовні тиньковану, зверху криту залізом. У будівлі школи улаштували 8 вікон, 4 дверей, руську піч та голландську грубку [32, арк. 333/24].

Триярусна дзвіниця висотою до верху карниза 3½ саж. (7,5 м) була прибудована до церкви у 1894 р. [32, арк. 333/24]. Наступного року у церковному дворі з'явився новий дерев'яний амбар з ганком (6,4 x 6,4 x 2,1 м). Ще збудували дерев'яну каплицю (3 x 2,3 x 2,8 м), покриту за-

Рис. 14. Успенська церква с. Чапліївка. Фото 1910-х рр.

лізом, зовні обшиту тесом, пофарбовану олійною фарбою зовні та всередині, з дверима та вікном [32, арк. 333/24].

Новий церковно-причтовий дерев'яний будинок (12,8 x 10,7 x 2,8 м) для проживання священника, зведений у 1909 р., стояв на кам'яному цоколі, був обшитий зовні тесом та пофарбований олійною фарбою, всередині обклеєний шпалерами, критий залізом [32, арк. 333/24].

За страховим описом від 30 червня 1910 р., Успенська дерев'яна церква села Чапліївка 4-го благочинного округу Кролевецького повіту Чернігівської губернії стояла на кам'яному цоколі, була обшита зовні тесом, пофарбованим олійною фарбою, всередині теж пофарбована олійною фарбою, зверху покрита залізом, пофарбованим зеленою олійною фарбою. Довжина церкви разом з дзвіницею становила 17 саж. (36,2 м), найбільша ширина – 10 саж. (21,3 м), висота до верху карниза – 3½ саж. (7,4 м). На церкві була одна велика глава та чотири малих. Споруда мала 19 великих і 10 малих вікон, троє зовнішніх стулкових, обшитих залізом, дверей та одні одинарні. Іконостас мав розміри 13 арш. (9,2 м) у довжину, 15 арш. (10,7 м) у висоту. Храм не опалювався [32, арк. 333/24] (рис. 14).

У церковному дворі стояли дві сторожки: стара дерев'яна (5 x 4,3 x 2,1 м), крита тесом, з дощаним навісом; нова цегляна, 1890 р. побудови (5 x 5 x 2,1 м), крита залізом. Поряд знаходилися старі дощаті навіс та сарай, криті солом'яно [32, арк. 333/24].

У 1914 р. на церковному погості (цвинтарі) поставили літню хату (6,4 x 5 x 2,5 м), в якій одна стіна була цегляною, інші – з шалівки. Хата мала два вікна, стулкові двері, земляну підлогу та дощату стелю, криту залізом. До цегляної стіни прибудували навіс з шалівки, критий залізом [32, арк. 333/24].

Страхова вартість Успенської церкви разом з іконостасом та дзвіницею становила у 1910–1914 рр. 8010 руб., вартість дерев'яної каплиці – 100 руб., сторожки кам'яної – 50 руб., сторожки дерев'яної – 10 руб., амбару – 160 руб., церковно-приходської школи – 400 руб., церковно-причтового будинку для священника – 2000 руб., амбару – 40 руб., сараю – 60 руб., сараю – 40 руб., навісу – 10 руб., церковно-причтового будинку для псаломщика – 150 руб., амбару – 40 руб., сараю – 30 руб., навісу – 20 руб., клуні – 200 руб., хати на погості – 120 руб., навісу – 30 руб., дерев'яної каплиці в Тиманівці – 50 руб., загалом – 11420 руб. Вартість цього нерухомого майна Успенської церкви визначили: заступник благочинного 4-го округу Кролевецького повіту священник Григорій Кучеровський; священники Михайло Вербицький, Олександр Проклавицький; псаломщик Стефан Оглобленський; церковний староста Пантелеймон Мирошніченко; представники прихожан Ілля Сурай та Сергій Дейкало [32, арк. 333/24].

За описом від 2 серпня 1915 р., вартість рухомого майна Успенської церкви в Чапліївці становила 5000 руб. Більше її третини (1830 руб.) коштували 87 дерев'яних ікон (без іконостаса). Найдорожчі чотири ікони в кіоті без скла коштували 400 руб. Усі срібні напрестольні хрести, священні

блюда, дискос, чаша (потир), дарохранительниця та інші коштували 1745 руб. [35, арк. 89].

У 1930-х рр. Успенська церква стала клубом чапліївського колгоспу «Шлях комунізму». На початку 1970-х рр. могилки на цвинтарі біля церкви-клубу розрівняли та влаштували стадіон. А через 20 років церкву-клуб повернули релігійній громаді. Отже, збереглася тільки понічечена частина Успенської церкви без дзвіниці.

15. Іллінська церква села Мізин

Село Мізин згадується у подіях Смоленської війни 1632–1634 рр. – «під Мізином на байраку» відбувся бій поляків з москалями вночі 27(17) січня 1633 р. [18, с. 114]. Вже тоді в Мізині була своя Іллінська церква, яка стояла на підгір'ю в центрі села, поділеного великим ярмом на дві майже рівні половини [10, с. 371]. Церква села Мізина («Miesso») намальована на плані, складеному в дні битви між шведами та москалями за переправу через Десну 1–2(11–12) листопада 1708 р. [29] (рис. 15).

У Державному архіві Чернігівської області збереглися сповідальні відомості Іллінської церкви за 1739–1897 рр. [58].

За даними опису Новгород-Сіверського намісництва 1779–1781 рр., село Мізин Понорницької сотні Чернігівського полку перебувало у володінні Новгородського Сіверського монастиря. У Мізині була одна дерев'яна церква та один священник [23, с. 29].

У 1800 р. в Мізині була збудована нова дерев'яна Іллінська церква [15, с. 18]. Священником церкви, як записано у сповідальному розписі 1801 р., був Іоанн Павлович Адамсевич (49 р.), дячком – Андрій Георгійович Іваницький (21 р.) [33, арк. 538]. Згодом у дячка народився син Максим, який вивчився на священника у Чернігівській духовній семінарії, але став мандрівним актором, дійшов до Полтави і був прийнятий Іваном Котляревським (1769–1838) до Полтавського театру. Максим Іваницький писав ще й вірші, які сподобалися Котляревському, й він надрукував його збірку «Мої думи». За занадто сумні думи про долю українських селян Іваницького вислали з Полтави до рідного Мізина, де він служив дячком в Іллінській церкві, вчителював, складав вірші, ставив спектаклі, п'єси та тримав чималу пасіку.

Мізинська церква позначена на 10-верстовій карті 1832 р. праворуч дороги з Мізина на Курилівку. Більш точно вона позначена на Плані Генеральних межуваль 1880 р.

У 1851 р. мізинці перебудували Іллінську церкву [15, с. 18], поставивши її на цегляний фундамент. Для священника був збудований двоповерховий (14,7 x 10 x 5 м), покритий залізом, церковно-причтовий будинок (нині – приміщення археологічного музею). Нижній цегляний поверх будинку мав висоту 2,2 м, верхній дерев'яний – 2,8 м. У споруді улаштовані: дощаті сіні (3,6 x 2,8 м), 17 вікон (1,2 x 0,9 м) з подвійними рамами, 10 дверей (3 двостулкових, 7 одностулкових), 1 руська і 3 голландські печі. У дворі священника збудували з дерева амбар, хлів та два навіси [33, арк. 354/16].

Рис. 15. Мізинська церква на плані 1708 р.

Першим мешканцем нового церковно-причтового будинку став священник Федот Федорович Мануйлович, який переїхав до Мізина з Новгорода-Сіверського. Мануйлович мешкав у будинку до самої смерті у квітні 1875 р. Дещо раніше помер дячок Іллінської церкви Максим Андрійович Іваницький. Він виховував свого онука Миколу Кибальчича (1853–1881), сина священника Успенської церкви в Коропі Івана Йосиповича Кибальчича (1810–1878). Онук навчився в діда любити поневолену москалями Україну, став народником, революціонером, зробив бомбу, що вбила у 1881 р. царя Олександра II.

У 1896 р. в Мізині з'явилася дерев'яна церковно-приходська школа (12,4 x 6,8 x 3,1 м). Крита залізом споруда мала 12 вікон (1,2 x 0,7 м) з подвійними рамами, одні двостулкові та троє одностулкових дверей, одну руську та дві голландські печі. Поряд знаходився сарай [33, арк. 354/16].

Дерев'яний церковно-причтовий будинок (12,1 x 5,5 x 2,6 м) для проживання псаломщика був збудований у 1905 р. У дворі звели дерев'яні амбар, хлів та навіс [33, арк. 354/16]. Влітку 1907 р. сильна нічна злива розмила рівчаком ділянку городу Сисоя Кошеля, що межував з двоповерховим будинком священника. На дні рівчака селяни вперше побачили великі кістки якихось допотопних тварин. Наступного року Сисой знову натрапив на подібні ж кістки, копаючи погріб. Мізинський священник Іоанн Заводовський відвіз їх Чернігова, де саме з 1 серпня 1908 р. проходив XIV Археологічний з'їзд. «Звідти приїхав до Мізина приват-доцент Федір Вовк і попередніми розкопками викликав світову сенсацію – відкрив Мізинську палеолітичну стоянку» [19, с. 12]. А через 60 років у будинку священника відкрили народний археологічний музей якраз біля цієї стоянки первісних людей епохи пізнього палеоліту 20-тисячної давнини.

У 1908 р. при мізинській церкві улаштували дерев'яну

сторожку (3,9 x 3,8 x 2,4 м) [33, арк. 354/16].

Церква була перебудована у 1914 р. з причини збільшення кількості її прихожан. За страховим описом від 24 лютого 1915 р., дерев'яна Іллінська церква в селі Мізин 3-го благочинного округу Кролевецького повіту Чернігівської губернії стояла на цегляному цоколі, була обшита зовні тесом, пофарбованим олійною фарбою, зверху покрита залізом, пофарбованим зеленою олійною фарбою. Довжина церкви разом з дзвіницею становила 40 арш. (28,4 м), найбільша ширина – 28 арш. (18,9 м), висота до верху карниза – 9 арш. (6,4 м). На церкві була одна мала главка над вітарем. Споруда мала 24 великих вікна, 3 зовнішніх стулкових, обшитих залізом, і 6 внутрішніх дверей. Висота триярусної дзвіниці до верху карниза становила 29 арш. (20,5 м). Найближча до церкви селянська хата стояла зі східного боку за 21 саж. (43,7 м) [33, арк. 354/16].

Страхова вартість церкви з дзвіницею без іконостаса становила 16000 руб., вартість будинку священника – 1400 руб., амбару – 50 руб., хліва – 30 руб., навісів – 10 та 5 руб., будинку псаломщика – 300 руб., амбару – 60 руб., хліва – 30 руб., навісу – 10 руб., школи – 800 руб., сараю – 5 руб., сторожки – 100 руб., разом – 18800 руб. Вартість майна Іллінської церкви визначили: виконуючий обов'язки благочинного по страхуванню 3-го округу Кролевецького повіту Чернігівської губернії священник Юровський, священник Василь Сахновський, священник В. Гнивушев, псаломщик Павло Леонтієв, церковний староста Стефан Собичевський, Лаврин Подоляка, представники прихожан Тимофій Собичевський, Федот Горклий, Антон Горклий [33, арк. 354/16].

За страховим описом від 11 серня 1915 р., вартість рухомого майна Іллінської церкви в Мізині становила 1836 руб. Чотири мідні дзвони коштували 800 руб., 86 дерев'яних ікон (крім іконостаса) – 201 руб., дві срібні чаші – 140 руб., три Євангелія в срібній оправі – 75 руб., дві срібні дарохранительниці – 75 руб., два панікадили – 50 руб., плащаниця – 25 руб. Напрестольні хрести, дискос, одяг, книги, шафи та інше начиння, разом 29 найменувань (57 предметів), коштували 470 руб. [35, арк. 58].

Збереглося фото перебудованої Іллінської церкви, зроблене у 1930 р. мистецтвознавцем Павлом Жолтовським (1904–1986) (рис. 16). На підставі цього фото відомий дослідник української архітектури С. Таранушенко (1889–1976) зробив висновок, що «Іллінська церква одноверха, до неї добудовано бокові – південний і північний – приділи з портиками і фронтонами. Під час добудови дзвіниці бабінець зовсім перероблено. Церква має зв'язок з групою «баштових» церков: зруб стін її центральної дільниці – високий, монументальний за формами, восьмигранник, яскраво освітлений вікнами, прорізними в верхніх частинах граней зрубу. Але короткий перший залом переводить об'єм дільниці у просторий восьмерик, вагомий своєю масою і присадкуватий за пропорціями. Таких восьмериків у церков «башто-

Рис. 16. Іллінська церква с. Мізин. Фото 1930 р.

вого» типу зустрічати ще не доводилося. Різке звуження об'єму центральної ділянки припадає не на перший, а на другий залом» [41, с. 70].

Мізинці пам'ятають, що їхня «церква стояла на найкращім місці на схилі балки, звідти її перевезли на протилежний схил в розібранім, знівеченім вигляді й зробили з неї школу» [19, с. 60]. На фото 1968 р. можна побачити, що з місця, де була церква, видно школу, колодязь та магазин ліворуч.

16. Різдво-Богородицька церква села Лушники

Лушники значаться в грамоті 1551 р. на володіння Новгород-Сіверського Спаського монастиря на Десні, зокрема на лівобережні бортні угіддя від «деревни Жерновков (нині Жорнівка) до деревни Лучников» [36, с. 145].

Перша церква в Лушниках на честь Різдва Христового з'явилася ще до 1560 р. Вона володіла лучницькими озерами, які подарували їй московські царі на церковні потреби та утримання священника [10, с. 406].

За народним переказом, три століття тому проявився у лісі на дубі, за версту від Лушників, образ святого Миколая, що дало назву місцини – Микілка [4; 48]. Образ (ікона) зберігався в церкві як «предмет особливо-го благоговення» [10, с. 407].

Лушинівська церква позначена на плані 1746 р., складеному власником сіл Клишки та Чапліївка ієреєм Федором

Дуб'янським (1691–1769), духівником імператриці Єлизавети Петрівни (1709–1761). Церква стояла на лівому березі річки Осоти, перед греблею Суховіївського млина [9].

Нову дерев'яну Різдво-Богородицьку церкву збудували в 1780 р. [15, с. 18]. За описом Новгород-Сіверського намісництва 1779–1781 рр., у селі Лушники Воронізької сотні Ніжинського полку була одна дерев'яна церква, причт якої складався з 1 священника та 1 церковника [23, с. 394].

У Державному архіві Чернігівської області збереглися сповідальні відомості Різдво-Богородицької церкви села Лушники за 1786–1787 рр. та метричні книги за 1786–1930 рр. [57].

У 1826 р. на місці старої дерев'яної церкви було закладено нову кам'яну Різдво-Богородицьку церкву. Будівництво велося 31 рік коштом відомого лікаря Прокопія Глядицького, сина лушниківського священника Івана Глядицького. Церкву освятили 1857 р. [15, с. 18]. Вона відповідала архітектурному стилю класицизму з характерними колонами.

Церква в селі Лушники позначена на 10-верстовій карті 1832 р.; на 3-верстовій карті 1863 р. позначена кам'яна каплиця на краю лісу над озером Ретіж, праворуч дороги до паромної переправи через Десну на село Розлети. Каплицю збудував власник Лушників. Щороку напередодні Миколиного дня 9(22) травня відбувалося всенічне бдін-

Рис. 17. Різдо-Богородицька церква с. Лушники. Фото 1950-х рр.

ня, на яке збиралися люди з навколишніх сіл. А на другий день після літургії був хресний хід до каплиці. Потім ще два дні тривали молебні [10, с. 407].

У 1865 р. біля церкви збудували цегляну сторожку (6,4 x 5,7 x 2,1 м), криту залізом, 1872 р. – дерев'яний церковно-причтовий будинок (12,1 x 6,4 x 2,1 м) для проживання псаломщика, також критий залізом. У дворі склали амбар з колод, хлів-сарай з осини та дощатий навіс [32, арк. 333/11].

Священник лушниківської церкви проживав поблизу у дерев'яному церковно-причтовому будинку (21,3 x 8,5 x 2,8 м). У дворі стояли два старі амбари з колод та плетений сарай, нова клуня (1860 р.), сарай (1890 р.), ще один сарай, саж – малий хлів (3 x 2,1 x 2 x 1 м), амбар з хлівом (все 1907 р.) [32, арк. 333/11].

У календарі Чернігівської губернії на 1897 р. зазначено, що в Різдо-Богородицькій церкві села Лушники зберігалася ікона святого Миколая, включена до списку чудотворних та особливо вшанованих ікон в межах всієї Чернігівської єпархії [12, с. 38].

За страховим описом від 1 липня 1910 р., кам'яна Різдо-Богородицька церква в селі Лушники 4-го благочинного округу Кролевецького повіту Чернігівської губернії була тинькована зовні та всередині, зверху покрита залізом, пофарбованим зеленою олійною фарбою. Довжина церкви разом з дзвіницею становила 16 та 1/3 сажні (34 м), найбільша ширина – 6 та 2/3 сажні (14,2 м), висота до верху карниза – 4 сажні (8,5 м). На церкві була одна велика глава і одна маленька над вівтарем. Будівля мала 30 великих і 16 малих малих вікон, 7 дверей (зовнішніх – 4 шт. (стулкових, обшитих залізом – 3, одинарних, обшитих залізом – 1), внутрішніх – 3 шт. (обшитих залізом – 1, одинарних – 2). Довжина головного іконостаса складала 9 арш. (6,4 м),

висота – 10 арш. (7,1 м). Іконостас на хорах мав довжину 8 арш. (5,5 м), висоту – 3 арш. (2,1 м). Церква не опалювалася. Висота двоярусної дзвіниці до верху карниза складала 4 сажні (8,5 м) [32, арк. 333/11].

Страхова вартість Різдо-Богородицької церкви разом з іконостасами та дзвіницею становила у 1910 р. 20525 руб., вартість сторожки кам'яної – 50 руб., церковно-причтового будинку для священника – 700 руб., амбару – 50 руб., амбару – 30 руб., льодовні – 75 руб., сараю – 150 руб., сараю – 150 руб., клуні – 100 руб., сараю – 30 руб., сажу – 10 руб., церковно-причтового будинку для псаломщика – 150 руб., амбару – 40 руб., сараю – 25 руб., навісу – 15 руб., клуні – 50 руб., загалом – 22100 руб. Вартість цього нерухомого майна визначили: заступник благочинного 4-го округу Кролевецького повіту священник Григорій Кучеровський; священники Михайло Вербицький, Олександр Проклавицький, Всеволод Дол...?; псаломщик Олександр Ігнатицький; церковний староста Семен Мисюра; представник прихожан Роман Ж. [32, арк. 333/11].

Взимку 1934 р. більшовики «опечатали» церкву й наказали священнику Степану Ніпоту, який мешкав з родиною в цегляній сторожці, негайно протягом доби залишити Лушники [48].

Церква в селі Лушники позначена на кілометровій карті 1940 р., а позначка цегляної каплиці відсутня. За переказом, занедбану каплицю розібрали ще до війни [4]. За німецької окупації у 1942 р. відновилися богослужіння в лушниківській церкві (рис. 17). У 1962 р. її обстежила комісія, усі члени якої підписали висновок, що «церковь подлежит ремонту», проте вище начальство у Шостці дало зверху своє «не» – «церковь не подлежит ремонту». Невдовзі приїхали шосткинські сапери, зробили свердловини в стінах церкви, заклали вибухівку й підірвали. Рвонуло так, що в сусідній школі повилітали віконні шибки, хоча усі вікна, за наказом саперів, були оббиті дошками. Цеглу вивезли неподалік на укріплення греблі через Осоту, де ще діяв старий млин.

У 1966 р. на місці церкви встановили пам'ятник на братській могилі 5-х загиблих червоноармійців у вересні 1943 р.

22 травня 1992 р. відновилися церковні служби на місці каплиці в урочищі Микілка [4]. Там встановлено дубовий хрест з іконою св. Миколая [9].

У 2006 р. у відреставрованій будівлі колишнього сільпо відкрили нову церкву Різдва Пресвятої Богородиці [49].

17. Петропавлівська церква села Псарівка (Деснянське)

Тисячоліття тому новгород-сіверські князі будували по Десні у Комані, Горбові великі стайні, де тримали коней для контрпоходів у степи на половців. У Псарівці ула-

штували велику псарню, де тримали псів для полювання. Псарі жили в городку – укріплені «от диких половцев», як зазначає церковний історик єпископ Філарет [10, с. 373]. Археолог В. Куриленко віднайшов у Псарівці згаданий Філаретом городок – мале поселення псарів, захищене оборонною лінією (нині територія дитсадку) [19, с. 42].

У архівних документах інвентаризації поляками Новгород-Сіверського уїзду в 1619 р., вказані малозаселені Мізинські, Псарівські, Радичівські ґрунти, на яких невдовзі з'являться нові села. Зокрема, Псарівка була заснована у другій половині 1630-х рр. домініканським ксьондзом Миколою Петриковським [18, с. 299]. Як село вона вперше згадується в актах Рихлівського монастиря 1679 р. [10, с. 373]. Триглава церква села Псарова («Pzargova») намальована на плані, складеному в дні битви між шведами та москалями за переправу через Десну 1–2(11–12) листопада 1708 р. [29] (рис. 18).

У Державному архіві Чернігівської області збереглися сповідальні відомості Петропавлівської церкви села Псарівки за 1742–1897 рр. та метричні книги за 1786–1919 рр. [62].

За даними опису Новгород-Сіверського намісництва 1779–1781 рр., село Псарівка Понорницької сотні Чернігівського полку знаходилося за десять верст від сотенного містечка Понорниці. Село ховалося в долині між високими косогорами та гаями на правому березі Десни. Тут була одна дерев'яна церква, 2 священники, 1 церковник [23, с. 28].

Нова дерев'яна Петропавлівська церква у Псарівці була збудована в 1800 р. [15, с. 18]. Невдовзі біля неї спорудили критий соломою дерев'яний церковно-причтовий будинок (18,1 x 6,8 x 2,8 м) на лежнях з сіними (5,7 x 2,8 x 2,1 м). У дворі стояли амбар, складений з колод, та хлів з одновершкових соснових дошок [33, арк. 567/23].

Псарівська церква позначена на Плані Генеральних межувань 1880 р. у самому центрі села на лівому березі річки Головесни, правої притоки Десни.

У 1908 р. псарівці збудували нову Петропавлівську церкву, у 1909 р. – дерев'яну сторожку (4,2x4,2x2,4 м) [33, арк. 567/23].

За страховим описом від 21 липня 1910 р., Петропавлівська церква в селі Псарівці 3-го благочинного округу Кролевецького повіту Чернігівської губернії була дерев'яною, стояла на цегляному цоколі, зовні обшита тесом та пофарбована олійною фарбою, покрита залізом, пофарбованим зеленою олійною фарбою. Довжина церкви разом з дзвіницею становила 13 саж. 1 арш. 10 верш. (28,8 м), найбільша ширина – 9 саж. 2 арш. 9 верш. (21 м), висота церкви до верху карниза – 4 саж. 9 арш. (8,5 м). Споруда мала 25 великих вікон, двоє зовнішніх двостулкових, обшитих залізом, дверей, одні необшиті, одні одностулкові та одні внутрішні двері. Довжина іконостаса складала 3 саж. 5 арш. (10 м), висота – 7 $\frac{1}{4}$ арш. (4,2 м). Висота триярусної дзвіниці до верху карниза становила 26 $\frac{1}{2}$ арш. (18,9 м). Найближча до церкви селянська хата стояла за 50 $\frac{3}{4}$ арш. (36 м) на північний захід [33, арк. 567/23].

Рис. 18. Псарівська церква на плані 1708 р.

Страхова вартість Петропавлівської церкви разом з іконостасом та дзвіницею становила у 1910 р. 5100 руб., вартість церковно-причтового будинку – 350 руб., амбару – 50 руб., хліва – 150 руб., сторожки – 100 руб., разом – 5750 руб. Вартість майна Петропавлівської церкви визначили: страховий агент священник Юровський, священник Василь Сахновський, священник Федір Колшицький, псаломщик Стефан Барнацький, церковний староста Микита Корда, представник церковно-приходського опікунства Пилип Качура, представники прихожан Матвій Семенович Воробей та Омелян Баломут [33, арк. 567/23].

За описом від 11 серпня 1915 р., вартість рухомого майна Петропавлівської церкви в Псарівці становила 1419 руб. Три мідні дзвони коштували 380 руб., 79 ікон (дерев'яних – 61, паперових – 18), без врахування іконостаса, – 168 руб., три срібні чаші – 200 руб., чотири Євангелія – 110 руб., дві срібні дарохранительниці – 90 руб., напрестольні хрести, дискос, одяг, книги, шафи та інше начиння (разом 29 найменувань, 79 предметів), – 473 руб. [35, арк. 67].

Петропавлівська церква в селі Псарівці була пограбована більшовиками в 1920-х рр. й остаточно розкидана в 1930-х рр. Нині на церковній землі стоїть цегляний будинок культури.

Отже, з усіх 17 церков від Комані до Лушників збереглися лише дві – дерев'яна церква в селі Пирогівці та кам'яна в селі Ображіївці. Є ще дві церкви, перероблені у 1930-х рр. в сільські клуби в Лосці та Чапліївці. Клуб в

Чалівівці недавно передано під церкву. Повільно відновлюється головна для Сіверської Десни кам'яна Мазепина церква в селі Дігтярівці.

Путівникові дослідження церков над Сіверською Десною тривають й далі за Лушниками та Псарівкою (Деснянським), де правобережні гори стають вищими, й кожна гора є святою з тих часів, коли біля села Радичева був ще до появи Новгород-Сіверського перший племінний центр сіверців, Сіверської землі. Десна під Радичівськими горами стає стрімкою за течією, рівною за руслом й покидає їх тихоплинною, зачарованою в широких лугах Сосниці на Чернігівщині. Ще століття тому Богу красу Сіверщини від Радичева до Сосниці освячували 17 церков.

ДЖЕРЕЛА

1. Вечерський В. Архітектурна спадщина Шосткинщини. Сучасні проблеми дослідження, реставрації та збереження культурної спадщини. 2007. Вип. 4. 400 с.
2. Возняк М. Бендерська комісія по смерті Мазепи. Мазепа. Збірник. Варшава. 1938. Т. 1. 164 с.
3. Воїнов С. Село Ображіївка. Шостка, 2005. 215 с.
4. Грибань Г. Свято над Десною. *Советское Полесье*, Шостка. 1994. 21 травня.
5. Дневник генерального подскарбия Якова Марковича (1730–1734). Ч. 3. Киев, 1897. 418 с.
6. Дневник генерального хорунжего Николая Ханенко 1727–1753. Киев, 1884. 524 с.
7. Домоцький Б. Подорож Новгород-Сіверським Подесенням. Шостка, 2009. 171 с.
8. Жирный Н. Храм Архангела Михаила. *Советское Полесье*, Шостка. 1995. 27, 29 марта.
9. *Институт рукопису НБУ ім. В. Вернадського*, ф. 28. XXVIII.
10. Историко-статистическое описание Черниговской епархии. Кн. 5. Губ. город Чернигов. Уезды: Черниговский, Козелецкий, Суражский, Кролевецкий и Остерский. Чернигов: Земская типография, 1874. 443 с.
11. Историко-статистическое описание Черниговской епархии. Кн. 6. Уезды: Новгород-Северский, Сосницкий, Городницкий, Конотопский и Борзенский. Чернигов, Земская типография, 1874. 541 с.
12. Календарь Черниговской губернии на 1897 год. Чернигов, 1896. 499 с.
13. Календарь Черниговской губернии на 1906 год. Чернигов, 1905. 438 с.
14. Книга пам'яті Сумської області: в 3-х т. Т. 2: Зруйновані храми Сумщини. Мартиролог втрачених святинь. Авт.-упорядн. О. М. Корнієнко. Суми: Ярославна, 2007. 324 с.
15. Корноузов Е. А. Алфавитный список церквей Черниговской епархии. Труды Черниговской губернской архивной комиссии 1906–1908 гг. Вып. 7. Чернигов, 1908. 402 с.
16. Краткая история села Погребок. Рукопись. 1947. 12 с.
17. Крман Д. Подорожний щоденник (Itinerarium 1708–1709). Київ, 1999. 160 с.
18. Кулаковский П. Чернігово-Сіверщина в складі Речі Посполитої 1618–1648 рр. Київ, 2006. 496 с.
19. Куриленко В. Є. В Чернігово-Сіверському Подесенні. Шостка, 2005. 140 с.
20. Лазаревский А. М. Описание старой Малороссии: материалы для истории заселения, землевладения и управления. Т. 1. Полк Стародубский. Київ, 1888. 522 с.
21. Мищик Ю. 3 документів українських гетьманів. *Сіверянський літопис*, № 3, 1999. С. 3–34.
22. Модзалевский В. Л. Малороссийский родословник. Киев: Типо-Литограф. С. В. Кульженко. 1914. Т. 4: П-С. 832 с.
23. Описание Новгород-Сіверського намісництва (1779–1781). Київ, 1931. XXI. 593 с.
24. Памятники градостроительства и архитектуры УССР. Київ: Будівельник, 1986 г., Т. 4. 294 с.
25. Петраускас А. В., Петраускас О. В. Нові археологічні пам'ятки поріччя Десни (матеріали для зводу пам'яток історії та культури). *Збереження історико-культурних надбань Сіверщини*. Матеріали третьої науково-практичної конференції (16 квітня 2004 р.). Глухів: РВВ ГДПУ, 2004. С. 18–35.
26. Рклицкий С. Договоры прихожан с священниками в Старой Малороссии. *Киевская старина*. 1901. № 1. С. 115–124.

27. Рклицкий С. Мазепина церковь в селе Дегтяровке. *Киевская старина*. 1900. № 6. С. 134–139.
28. Российский государственный военно-исторический архив (РГВИА), ф. 845, оп. 16, д. 1480., л. 1.
29. РГВИА, ф. 845, оп. 16, д. 1481.
30. Российский государственный архив древних актов (РГАДА), ф. 1354, оп. 591, Планы дач Генерального и Специального межеваний. Черниговская губерния, Новгород-Северский уезд. 1852–1890 гг.
31. Российский государственный исторический архив в Санкт-Петербурге (РГИА), ф. 799, оп. 33, д. 2339.
32. РГИА, ф. 799, оп. 33, д. 2345.
33. РГИА, ф. 799, оп. 33, д. 2359.
34. РГИА, ф. 799, оп. 33, д. 2360.
35. РГИА, ф. 799, оп. 33, д. 2387.
36. Русина О. Б. Грамоти Новгород-Сіверському Спасо-Преображенському монастирю. *Український археографічний збірник*. Нова серія. Т. 5. Вип. 2. Київ: Наукова думка, 1992. (Грамота 1551 р. московського царя Івана IV (Грозного) Новгород-Сіверському Спаському монастирю). С. 138–152.
37. Сбитнев И. Новгород-Северский. *Отечественные записки*. Санкт-Петербург, 1828. Т. 34. № 4. (Грамота царя Алексея Михайловича Новгород-Северскому Спаському монастирю от 11.04.1669 г.). С. 337–346.
38. Село над Десною. *Зоря*, Шостка, 25 січня 1948 р.
39. Село ушавлене гетьманом Мазепою та Карлом XII. URL: <https://bereg.online/selo-uslavlene-ivanom-mazepoyu-ta-karlom-hii> Дата звернення 21.01.2025 р.
40. Список о школах, заведённых до 1861 года при церквах Черниговской епархии, в которых состояло до 25 и более учеников и учениц. *Черниговские епархиальные известия*. Часть неофициальная. № 14. Чернигов, 1861. С. 174–175.
41. Таранушенко С. Дерев'яна монументальна архітектура Лівобережної України. Харків: Харківський приватний музей міської садиби, 2012. 652 с.
42. Таранушенко С. А. Монументальна дерев'яна архітектура Лівобережної України. Київ: Будівельник, 1976 р. 336 с.
43. Центральний державний історичний архів України (ЦДІАК), ф. 57, оп. 1, Генеральний опис Лівобережної України 1765–1769 рр. кн. 140. URL: <https://archium.cdiak.archives.gov.ua/files/60266/> Дата звернення 27.12.2024 р.
44. ЦДІАК, ф. 57, оп. 1, Генеральний опис Лівобережної України 1765–1769 рр., справа 147.
45. Чернігівщина: енциклопедичний довідник. Київ, УРЕ ім. М. П. Бажана, 1990. 1006 с.
46. Яблоновський О. Чернігівщина. *Сіверянський літопис*. № 1–2, 1997. С. 130–140.
47. Ясновська Л. Давньоруські старожитності Новгород-Сіверського Подесення. *Сіверянський літопис*. 2005. № 6. С. 9–26.
48. Бугай Н. Українська письменниця Віра Смерека. URL: <https://history.sumy.ua/research/prominent-names/9116-buhai-nadiia-ukrainska-pysmennitsya-vira-smereka-patriotka-hromadska-diiachka-1923-2010-gg.html> Дата звернення 24.01.2025 р.
49. Лушники. URL: [https://uk.wikipedia.org/wiki/Лушники_\(Шосткинський_район\)](https://uk.wikipedia.org/wiki/Лушники_(Шосткинський_район)) Дата звернення 12.02.2025 р.
50. Богдановка. Исповедные ведомости, Рождество-Богородицкая церковь 1786–1787. URL: <https://www.familysearch.org/en/search/catalog/results?count=20&q.subjectId=1205705135>. Дата звернення 25.01.2025 р.
51. Горки. Исповедные ведомости, Троицкая церковь 1739–1801. URL: <https://www.familysearch.org/ru/search/catalog/1335224>. Дата звернення 10.02.2025 р.
52. Гнатовка. Исповедные ведомости, Всехсвятская церковь 1766–1897. URL: <https://www.familysearch.org/ru/search/catalog/results?count=20&q.place=Hnativka%2C%20Novhorod-Siverskyi%2C%20Chernihiv%2C%20Ukraine>. Дата звернення 21.01.2025 р.
53. Горбовое. Исповедные ведомости. URL: <https://www.familysearch.org/ru/search/catalog/results?count=20&q.place=gorbove%2C%20Chernihiv%2C%20Chernihiv%2C%20Ukraine>. Дата звернення 14.01.2025 р.
54. Дегтярёвка. Исповедные ведомости, Покровская церковь 1739–1801. URL: <https://www.familysearch.org/ru/search/catalog/results?count=20&q.place=Degtyarevka%2C%20Novhorod-Siverskyi%2C%20Chernihiv%2C%20Ukraine>. Дата звернення: 17.01.2025 р.
55. Комань. Исповедные ведомости, Николаевская церковь, 1740–1792. URL: <https://www.familysearch.org/ru/search/catalog/results?q.place=Комань>. Дата звернення 19.01.2025 р.
56. Лоска. Исповедные ведомости, Николаевская церковь 1739–1897. URL: <https://www.familysearch.org/en/search/catalog/results?count=20&q.authorId=1362019422>. Дата звернення 27.01.2025 р.
57. Лушники. Исповедные ведомости, Рождество-Богородицкая церковь 1786–1787. URL: <https://www.familysearch.org/ru/search/catalog/results?count=20&q.place=Luchniki%2C%20Krolevets%2C%20Chernigov%2C%20Russian%20Empire>. Дата звернення 07.02.2025 р.

58. Мезин. Исповедные ведомости, Ильинская церковь 1739–1897. URL: <https://www.familysearch.org/ru/search/catalog/results?count=20&q.place=Mezyn%2C%20Novhorod-Siverskyi%2C%20Chernihiv%2C%20Ukraine>. Дата звернення 11.02.2025 р.

59. Ображеевка. Исповедные ведомости, Михайло-Архангельская церковь 1743–1787. URL: <https://www.familysearch.org/ru/search/catalog/results?count=20&q.place=Obrazheevka%2C%20Novgorod-Seversk%2C%20Chernigov%2C%20Russian%20Empire>. Дата звернення 08.02.2025 р.

60. Пироговка. Исповедные ведомости, Покровская церковь 1786–1787. URL: <https://www.familysearch.org/ru/search/catalog/results?count=20&q.place=Pyrohivka%2C%20Shostka%2C%20Sumy%2C%20Ukraine>. Дата звернення 15.02.2025 р.

61. Погребки. Исповедные ведомости, Покровская церковь 1743–1784. URL: <https://www.familysearch.org/ru/search/catalog/results?count=20&q.place=Pohrebky%2C%20Shostka%2C%20Sumy%2C%20Ukraine>. Дата звернення 14.02.2025 р.

62. Псаровка. Исповедные ведомости, Петропавловская церковь 1742–1897. URL: <https://www.familysearch.org/en/search/catalog/results?q.place=Psarovka%2C%20Krolevets%2C%20Chernigov%2C%20Russian%20Empire>. Дата звернення 18.02.2025 р.

63. Свириж. Исповедные ведомости, Лазаревская церковь, 1740, 1743, 1744 гг. URL: <https://www.familysearch.org/ru/search/catalog/1384020>. Дата звернення 20.02.2025 р.

64. Собич. Исповедные ведомости, Михайло-Архангельская церковь 1739–1787. URL: <https://www.familysearch.org/ru/search/catalog/results?count=20&q.place=Sobichi%2C%20Krolevets%2C%20Chernigov%2C%20Russian%20Empire>. Дата звернення 21.02.2025 р.

65. Чеплеевка. Исповедные ведомости, Успенская церковь 1786–1787. URL: <https://www.familysearch.org/ru/search/catalog/results?count=20&q.place=Chepleevka%2C%20Krolevets%2C%20Chernigov%2C%20Russian%20Empire>. Дата звернення 25.02.2025 р.

66. Чулатово. Исповедные ведомости, Димитриевская церковь 1784–1792. URL: <https://www.familysearch.org/en/search/catalog/1576292>. Дата звернення 27.02.2025 р.

67. Савицкий Микола Петрович. URL: [https://uk.wikipedia.org/wiki/Савицкий_Микола_Петрович#:~:text=Микола%20Петрович%20Савицкий%20\(1%20червнястароста%2C%20товариш%20міністра%20внутрішніх%20справ](https://uk.wikipedia.org/wiki/Савицкий_Микола_Петрович#:~:text=Микола%20Петрович%20Савицкий%20(1%20червнястароста%2C%20товариш%20міністра%20внутрішніх%20справ). Дата звернення 27.02.2025 р.

Kyryievskiy V. D. Churches over the Siversk Desna river from Koman to Lushnyki

The article contains 17 stories of churches on both banks of the Desna River – the left bank of the Sumy River and the right bank of the Chernihiv River. The stories connect the Siversk land with each other, as it was in the Middle Ages during the rule of the Novhorod-Siversk Savior-Transfiguration Monastery. New, previously unknown archival documents that have been discovered recently are presented. The latest local history publications regarding churches are also taken into account. The article will be useful for compiling updated Podesnya guidebooks.

The first churches on the Desna appeared in the 16th century in the settlements of the monks of the Novhorod Spassky Monastery. According to the charter of 1551, almost all the monastery lands on the Desna River, starting from the monastery's oxen down the Desna River to the village of Lushnyky, were marked with an oblique cross (orom, oryk, soho) – a sign that was carved on the monks' trees along the old, eternal boundaries of the land of the farmers. The spiritual sign of the monks' villages became the crosses on the white churches that could be seen across the floodplain of the Desna River above the monastery meadows, the pine forests zigzagging one after the other. Enchanted by the church bells, the Desna River slowed down its flow in the white chalk banks, stopping near the churches.

The oldest church was the left-bank Lushnyky church, which arose in the village of Luchnyky before 1560 and was named after the Nativity of Christ. During the reign of Hetman Mazepa, the stone Pokrovsk Church on the right-bank Dihtiarivska Hill dominated the Desna River. The church was built in 1702 by the Hetman for the sake of the ancient miraculous icon of the Mother of God with the Everlasting Infant preserved by the Dihtiarivska people. A copy of this icon, preserved by the Bogdanovka people, also received a stone church (1784) on the left bank of the Desna River. And the third stone church on the Desna River was Lushnyky church (1857), because it had a miraculous icon of St. Nicholas. The fourth stone church (1839) was the Archangel Michael Church in the village of Obrazhiivka.

All the wooden churches renovated in the second half of the 18th century in the villages on the Desna River in Hnativka (1767), Chulатов (1771), Pyrohivka (1777), Horbov (1778), and Koman (1781) imitated the beauty of the Svirzh Church. Today, only the Pokrovsk Church in the village of Pyrohivka has survived, which has been an architectural monument of Ukraine since 1979. All other 12 wooden churches in the Desna region were converted by the Bolsheviks in the 1930s into collective farm clubs, of which only two have survived – in Loska (Obyednanoye) on the right bank of the Desna River and in Chapliivka on the left bank. Of the four stone churches, only one has survived, the Archangel Michael Church in the village of Obrazhiivka, two more churches stand in ruins – the Pokrovsk Church in

Dihtiarivka and the Nativity of the Virgin Mary in Bohdanivka, and on the site of the oldest church in Lushnyki there is a mass grave.

Key words: church, bell tower, iconostasis, altar, church and rectory building, gatehouse, insurance value.

REFERENCES

1. Vecherskyi, V. V. (2007). *Arkhitekturna spadshchyna Shostkynshchyny. Suchasni problemy doslidzhennia, restavratsii ta zberezhenia kulturnoi spadshchyny* [Architectural Heritage of Shostka Region. Modern problems of research, restoration and preservation of cultural heritage.]. [in Ukrainian].
2. Vozniak, M. (1938). Benderska komisiiia po smerti Mazepy [Bender Commission on the Death of Mazepa]. *Mazepa. Zbirnyk*. (Vol. 1). Varshava. [in Poland].
3. Voinov S. (2005). *Selo Obrazhiivka* [Village Obrazhiivka]. Shostka. [in Ukrainian].
4. Hryban, H. (1994). Sviato nad Desnoiu [Holiday on the Desna River]. *Sovetskoe Polese. Shostka*. [in Ukrainian].
5. *Dnevnik general'nogo podskarbiya Yakova Markovicha (1730–1734)* [Diary of the general sub-guardian Yakov Markovich (1730–1734)]. Part 3. Kiev. (1897). [in Russian].
6. *Dnevnik general'nogo khorunzhego Nikolaya Khanenko 1727–1753* [Diary of General Chornuzhego Nikolai Khanenko 1727–1753]. Kiev. (1884). [in Russian].
7. Domotskiy, B. (2009). *Podorozh Novhorod-Siverskym Podesenniam* [A trip to Novgorod-Severskyi Podesny]. Shostka. [in Ukrainian].
8. Zhirnyy, N. (1995). Hram Arkhangel'a Mikhaela [Church of the Archangel Michael]. *Sovetskoe Poles'e*, 27, 29 marta. Shostka. [in Ukrainian].
9. *Instytut rukopysu NBU fond 28. XXVIII*.
10. *Istoryko-statystycheskoe opysanye Chernyovskoi eparkhyy. Knyha 5. Hub. horod Chernyov. Uezdy: Chernyovskiy, Kozelskiy, Surazhskiy, Krolevetskiy y Osterskiy – Chernyov* [Historical and statistical description of the Chernigov diocese. Book 5. The city of Chernigov. Districts: Chernigov, Kozelskiy, Surazhskiy, Krolevetskiy and Oster – Chernigov.]. *Zemskaya tipografiya*. (1874). [in Russian].
11. *Istorko-statisticheskoe opisanie Chernigovskoy eparkhii*. Kn. 6. *Uezdy: Novgorod-Severskiy, Sosnickiy, Gorodnickiy, Konotopskiy i Borznenskiy. Chernigov. Zemskaya tipografiya*. [Historical and statistical description of Chernigov diocese. Book 6: Uyezds: Novgorod-Seversky, Sosnitsky, Gorodnitsky, Konotopsky and Borznensky]. (1874). [in Russian].
12. *Kalendar Chernigovskoi gubernii na 1897 god*. [Calendar of Chernigov Province for the year 1897]. Chernigov. (1896). [in Russian].
13. *Kalendar Chernigovskoi gubernii na 1906 god*. [Calendar of Chernigov Province for the year 1906]. Chernigov. (1905). [in Russian].
14. Korniienko, O.M. (2007). *Knyha Pamiati Sumskoi oblasti: v 3-kh t. t. 2: Zruinovani khramy Sumshchyny. Martyrolozh vtracheniykh sviatyn* [Book of Memory of Sumy region: in 3 vols. vol. 2: Destroyed churches of Sumy region. Martyrology of lost shrines]. Sumy: Yaroslavna. [in Ukrainian].
15. Kornoukhov, E.A. (1908). *Alfavitnyi spysok tserkvei Chernigovskoy yeparkhii*. Alphabetical list of churches in Chernigov diocese]. *Trudy Chernigovskoy gubernskoy arkhivnoy komissii 1906–1908 g.* [Proceedings of the Chernigov Province Archival Commission 1906–1908]. Issue. 7. Chernigov. [in Russian].
16. *Kratkaya istoriya sela Pogrebok*. Handwriting. (1947). [in Ukrainian].
17. Krman, D. (1999). *Podorozhnyi shchodennyk* [Itinerarium 1708–1709]. Kyiv. [in Ukrainian].
18. Kulakovskiy, P. (2006). *Chernihovo-Sivershchyna v skladi Rechi Pospolytoi 1618–1648 rr.* [Chernihiv-Sivershchyna as part of the Polish-Lithuanian Commonwealth in 1618–1648]. Kyiv. [in Ukrainian].
19. Kurylenko, V. Ye. (2005). *V Chernihovo-Sumskom Podesenni* [In the Chernihiv-Sumy Podesenie]. Shostka. [in Ukrainian].
20. Lazarevskiy, A.M. (1888). *Opisanie staroj Malorossii T.1. Polk Starodubskiy* [Description of old Malorossiya: Materials for the history of settlement, land ownership and administration. Vol. 1. Starodubsky regiment]. Kiev. [in Russian].
21. Mytsyk, Yu. (1999). *Z dokumentiv ukrainskykh hetmaniv* [From the documents of Ukrainian hetmans]. *Siverianskiy litopys*, 3, pp. 3–34. [in Ukrainian].
22. Modzalevskiy, V.L. (1914). *Malorossiyskiy rodoslovnik* [Little Russian genealogy]. Kiev: Tipo-Litogr. S. V. Kul'zhenko, vol. 4: P-S. [in Russian].
23. *Opys Novhorod-Siverskoho namisnytsva (1779–1781)* [Description of the Novgorod-Seversk Viceroyalty (1779–1781)]. Kyiv: Arkheohrafichna komisiiia VUAN. (1931). XXI. [in Ukrainian].
24. *Pamyatniki gradostroitel'stva i arkitektury USSR* [Monuments of town-planning and architecture of the Ukrainian SSR.]. Kiev: Budivelnik. (1986). Vol. 4. [in Russian].
25. Petruskas, A.V., Petruskas, O.V. (2004). *Novi arkheolohichni pamiatky porichchia Desny* (materialy dlia zvodu pamiatok istorii ta kultury). *Zberezhenia istoriko-kulturnykh nadban Sivershchyny*. Materialy tretioi naukovo-praktychnoi konferentsii, pp. 18–35. Hlukhiv: RVV HDPU. [in Ukrainian].
26. Rklickij, S. (1901). *Dogovory prikhozhan s svyashchennikami*

v Staroj Malorossii [Contracts of parishioners with priests in Old Malorossia]. *Kievskaya Starina*, 1, pp. 115–124. [in Russian].

27. Rklic'ki, S. (1900). Mazepina cerkov v sele Degtyarovke [Mazepina church in the village of Degtyarovka]. *Kievskaya starina*, 6, pp. 134–139. [in Russian].

28. Rossijskij gosudarstvennyj voenno-istoricheskij arkhiv (RGVIA), f. 845, op. 16, d. 1480., l. 1.

29. RGVIA, f. 845, op. 16, d. 1481.

30. Rossijskij gosudarstvennyj arkhiv drevnikh aktov (RGADA), f. 1354, op. 591, Plany dach General'nogo i Special'nogo mezhevanij. Chernigovskaya guberniya, Novgorod-Severskij uезд. 1852–1890 gg.

31. Rossijskij gosudarstvennyj istoricheskij arkhiv v Sankt-Peterburge (RGIA), f. 799, op. 33, d. 2339.

32. RGIA, f. 799, op. 33, d. 2345.

33. RGIA, f. 799, op. 33, d. 2359.

34. RGIA, f. 799, op. 33, d. 2360.

35. RGIA, f. 799, op. 33, d. 2387.

36. Rusina, O.B. (1992). Hramoty Novhorod-Siverskomu Spaso – Preobrazhenskomu monastiriu. *Ukrainskyi arkeohrafichnyi zbirnyk*, pp. 138–152. Nova serii, vol.5, issue 2. Kyiv: Naukova dumka. [in Ukrainian].

37. Sbitnev, I. (1828). Novgorod-Severskij [Novgorod-Severskyj]. *Otechestvennye zapiski [National notes]*, pp. 337–346. vol. 34, 4. Sankt-Peterburg. [in Russian].

38. Selo nad Desnou [Village above the Desna River]. (1948). *Zoria*, 25 sichnia. Shostka [in Ukrainian].

39. Selo uslavlene hetmanom Mazepoiu ta Karlom XII [The village is famous for Hetman Mazepa and Charles XII]. Retrieved from <https://bereg.online/selo-uslavlene-ivanom-mazepoyu-ta-karlom-hii> [in Ukrainian].

40. Spisok o shkolakh, zavedionnykh do 1861 goda pri cerkvakh Chernigovskoj eparkhii, v kotorykh sostoyalo do 25 i bolee uchenikov i uchenic [List of schools established before 1861 at churches of Chernigov diocese, which had up to 25 and more pupils and students.]. *Chernigovskie eparkhial'nye izvestiya*. Chast' neoficial'naya, 14, pp. 174–175. [in Russian].

41. Taranushenko, S. (2012). Dereviana monumentalna arhitektura Livoberezhnoi Ukrainy. Kharkiv: Kharkivskiy pryvatnyi muzej miskoi sadyby. [in Ukrainian].

42. Taranushenko, S. A. (1976). *Monumentalna dereviana arhitektura Livoberezhnoi Ukrainy [Monumental wooden architecture of the Left Bank of Ukraine]*. Kyiv: Budivelnik. [in Ukrainian].

43. Tsentralnyi derzhavnyi istorichnyi arkhiv Ukrainy (dali TsDIAD), f. 57, op. 1, Heneralnyi opys Livoberezhnoi Ukrainy 1765–1769 rr., spr. 140. Retrieved from <https://archium.cdiad.archives.gov.ua/files/60266/>

44. TsDIAD, f. 57, op. 1, Heneralnyi opys Livoberezhnoi Ukrainy 1765 – 1769 rr., spr. 147.

45. *Chernihivshchyna: Entsyklopedychnyi dovidnyk [Chernihiv region: Encyclopedic reference book]*. (1990). Kyiv: URE im. M. P. Bazhana. [in Ukrainian].

46. Yablonovskiy, O. (1997). *Chernihivshchyna [Chernihiv region]. Siverianskyi litopys*, 1–2, pp. 130–140. [in Ukrainian].

47. Yasnovska, L. (2005). *Davnoruzki starozhytnosti Novhorod-Siverskoho Podesennia [Ancient Russian antiquities of the Novgorod-Severskyi Podesenie]*. *Siverianskyi litopys*, 6, pp. 9–26. [in Ukrainian].

48. Buhai Nadiia. *Ukrainska pysmennytsia Vira Smereka [Ukrainian writer Vira Smereka]*.

Retrieved from: <https://history.sumy.ua/research/prominent-names/9116-buhai-nadiia-ukrainska-pysmennytsia-vira-smereka-patriotka-hromadska-diiachka-1923-2010-rr.html> [in Ukrainian].

49. Wikipedia. Lushnyky. Retrieved from: <https://uk.wikipedia.org/wiki/> [in Ukrainian].

50. *Ispovednye vedomosti, Rozhdestvo-Bohorodytskaia tserkov 1786–1787 [Confession sheets, Nativity of the Virgin Church 1786–1787]*. Retrieved from: <https://www.familysearch.org/en/search/catalog/results?count=20&q.subjectId=1205705135> [in Russian].

51. *Ispovednye vedomosti, Troitskaia tserkov 1739–1801 [Confession sheets, Trinity Church 1739–1801]*. Retrieved from: <https://www.familysearch.org/ru/search/catalog/1335224> [in Russian].

52. *Ispovednye vedomosti. Vsekhsviatskaia tserkov 1766–1897 [Confession sheets, Vsekhsviatskaya church 1766–1897]*. Retrieved from:

<https://www.familysearch.org/ru/search/catalog/results?count=20&q.place=Hnativka%2C%20Novhorod-Siverskyi%2C%20Chernihiv%2C%20Ukraine>. [in Russian].

53. *Ispovednye vedomosti. Heorhiivska tserkov 1766–1897 [Confession sheets. Heorhiivska church 1766–1897]*. Retrieved from: <https://www.familysearch.org/ru/search/catalog/results?count=20&q.place=gorbove%2C%20Chernihiv%2C%20Chernihiv%2C%20Ukraine> [in Russian].

54. *Ispovednye vedomosti. Pokrovskaya tserkov 1739–1801 [Confession sheets. Pokrovskaya church 1739–1801]*. Retrieved from: <https://www.familysearch.org/ru/search/catalog/results?count=20&q.place=Degtyarevka%2C%20Novhorod-Siverskyi%2C%20Chernihiv%2C%20Ukraine> [in Russian].

55. *Ispovednye vedomosti. Nikolaevskaia tserkov 1740–1792 [Confession*

sheets. Pokrovskaya church. Retrieved from: <https://www.familysearch.org/ru/search/catalog/results?count=20&q.place=Koman> [in Russian].

56. *Ispovednye vedomosti. Mykolaevskaia tserkov 1739–1897 [Confession sheets. Mykolaivska church]*. Retrieved from: <https://www.familysearch.org/en/search/catalog/results?count=20&q.authorId=1362019422> [in Russian].

57. *Ispovednye vedomosti. Rozhdestvo-Bohorodytskaia tserkov 1786–1787 [Confession sheets. Rozhdestvo-Bohorodytskaia church]*. Retrieved from <https://www.familysearch.org/ru/search/catalog/results?count=20&q.place=Luchniki%2C%20Krolevets%2C%20Chernigov%2C%20Russian%20Empire> [in Russian].

58. *Ispovednye vedomosti. Ilinskaia tserkov 1739–1897 [Confession sheets. Ilinska Church]*. Retrieved from: <https://www.familysearch.org/ru/search/catalog/results?count=20&q.place=Mezyn%2C%20Novhorod-Siverskyi%2C%20Chernihiv%2C%20Ukraine> [in Russian].

59. *Ispovednye vedomosti. Mykhailo-Arkhanhelskaia tserkov 1743–1787 [Confession sheets. Mykhailo-Arkhanhelskaia church]*. Retrieved from: <https://www.familysearch.org/ru/search/catalog/results?count=20&q.place=Obrazheevka%2C%20Novgorod-Seversk%2C%20Chernigov%2C%20Russian%20Empire> [in Russian].

60. *Ispovednye vedomosti. Pokrovskaya tserkov 1786–1787 [Confession sheets. Pokrovskaya church 1786–1787]*. Retrieved from: <https://www.familysearch.org/ru/search/catalog/results?count=20&q.place=Pyrohivka%2C%20Shostka%2C%20Sumy%2C%20Ukraine> [in Russian].

61. *Ispovednye vedomosti. Pokrovskaya tserkov 1743–1784 [Confession sheets. Pokrovskaya church 1743–1784]*. Retrieved from <https://www.familysearch.org/ru/search/catalog/results?count=20&q.place=Pohrebky%2C%20Shostka%2C%20Sumy%2C%20Ukraine> [in Russian].

62. *Ispovednye vedomosti. Petropavlovskaya tserkov 1742–1897 [Confession sheets. Petropavlovskaya church 1742–1897]*. Retrieved from <https://www.familysearch.org/en/search/catalog/results?count=20&q.place=Psarovka%2C%20Krolevets%2C%20Chernigov%2C%20Russian%20Empire> [in Russian].

63. *Ispovednye vedomosti. Lazarevskaya tserkov. 1740, 1743, 1744 gg. [Confession sheets. Lazarevskaya church. 1740, 1743, 1744]*. Retrieved from <https://www.familysearch.org/ru/search/catalog/1384020> [in Russian].

64. *Ispovednye vedomosti. Mykhailo-Arkhanhelskaia tserkov 1739–1787 [Confession sheets. Mykhailo-Arkhanhelskaia church 1739–1787]*. Retrieved from: www.familysearch.org/ru/search/catalog/results?count=20&q.place=Sobichi%2C%20Krolevets%2C%20Chernigov%2C%20Russian%20Empire [in Russian].

65. *Ispovednye vedomosti. Uspenskaia tserkov 1786–1787 [Confession sheets. Uspenska church 1786–1787]*. Retrieved from <https://www.familysearch.org/ru/search/catalog/results?count=20&q.place=Chepleevka%2C%20Krolevets%2C%20Chernigov%2C%20Russian%20Empire> [in Russian].

66. *Ispovednye vedomosti. Dymtrievskaya tserkov 1784–1792 [Confession sheets. Dymtrievskaya church 1784–1792]*. Retrieved from: <https://www.familysearch.org/en/search/catalog/1576292> [in Russian].

67. Savvitskyi Mykola Petrovych. Retrieved from: [https://uk.wikipedia.org/wiki/Savvitskyi_Mykola_Petrovych#:~:text=Mykola%20Petrovych%20Savvitskyi%20\(1%20chervnia,starosta%2C%20tovarysh%20ministra%20vnutrishnikh%20sprav](https://uk.wikipedia.org/wiki/Savvitskyi_Mykola_Petrovych#:~:text=Mykola%20Petrovych%20Savvitskyi%20(1%20chervnia,starosta%2C%20tovarysh%20ministra%20vnutrishnikh%20sprav) [in Russian].

Стаття надійшла до редакції 27.04.2025 р.
Рекомендована до друку 17.07.2025 р.

О.А. Чурочкін, прот.

ВОЛОКИТИНСЬКА ПОРЦЕЛЯНА У ПУТИВЛЬСЬКОМУ СПАСО- ПРЕОБРАЖЕНСЬКОМУ СОБОРІ

Стаття присвячена побутуванню в середині ХХ ст. в стінах путивльського Спасо-Преображенського собору предметів церковного начиння та оздоблень, виготовлених на волокитинській порцеляновій мануфактурі А. М. Миклашевського. Зроблено спробу виявити, коли саме та за яких обставин волокитинські реліквії опинились у головному храмі Путивльської землі та як склалась їхня подальша доля. У науковий обіг вводяться раніше неопубліковані документи з Державного архіву Сумської області та Сумського єпархіального управління; використано матеріали з особистого архіву автора.

Ключові слова: Волокитине, Путивль, Спасо-Преображенський собор, порцеляна, оздоби та начиння, свічники, іконостас.

Спасо-Преображенський собор у місті Путивлі є визначною пам'яткою архітектури та величною святинею Сіверської землі. Його історія сягає глибокої давнини, адже генетично цей храм пов'язаний з однойменними монастирем та собором княжої доби, що розміщувалися на Городку – дитинці літописного Путивля. Власне тут, на північній околиці старого міста, собор як релігійна установа існує з другої половини ХVІІІ ст.

Дякувати Богові, соборний комплекс споруд пережив буремне ХХ ст., тільки 7 років (з вересня 1934 по листо-

пад 1941 рр.) в ньому не лунало Слово Боже, натомість діяв краєзнавчий музей. Завдяки останньому фактору майже неушкодженими збереглися на своїх постійних місцях головні реліквії, успадковані від колишнього Свято-Духівського Новодівочого монастиря – іконостас центрального приділу (ХVІІ–ХVІІІ ст.) та панікаділо з Нюрнберга 1692 р. В наш час саме ці святині привертають увагу всіх відвідувачів храму.

Проте дана розвідка присвячена особливій групі предметів релігійного мистецтва, яка первісно не була притаманна путивльському собору і з'явилась у ньому лише у середині ХХ ст., органічно доповнивши його інтер'єр. Мова йде про фрагменти унікального комплексу порцелянових оздоблень та начиння Покровської церкви у селі Волокитине.

На превеликий жаль, про волокитинську церкву та фантастичну красу її інтер'єрів ми нині можемо говорити лише у минулому часі. Висока художня цінність виробів порцелянового заводу Андрія Миклашевського зумовила значний суспільний та мистецтвознавчий інтерес до цього непересічного та видатного явища. Уже в наш час видано декілька ґрунтовних каталогів та наукових статей і розвідок, присвячених волокитинській порцеляні. Проте вважаємо за необхідне зробити тут хоча б побіжний огляд основних дат і моментів створення та побутування комплексу порцелянових оздоб і начиння Покровської церкви.

Рис. 1. Інтер'єр Спасо-Преображенського собору 28 серпня 1953 р. Власний архів автора. Публікується вперше

Рис. 2. Інтер'єр Спасо-Преображенського собору 28 серпня 1953 р. Власний архів автора. Публікується вперше

Нині село Волокитине відноситься до Путивльської об'єднаної територіальної громади, однак у часи побудови храму це село входило до Глухівського повіту Чернігівської губернії та єпархії.

Офіційною датою заснування заводу вважається 1839 р., а остаточно він припинив своє функціонування в 1862 р. [7, с. 12]. За майже двадцять років існування тут, у Волокитині, було виготовлено безліч високохудожніх творів мистецтва, наймасштабнішим з яких по праву вважається іконостас місцевого храму на честь Покрови Пресвятої Богородиці. Як зазначає дослідниця Ганна Решетньова (спираючись на архіви А. Х. Середи та Л. В. Долинського), церкву у Волокитині було закладено 1 серпня 1846 р., а до власне будівництва приступили не раніше 1853–1854 рр.; монтаж іконостаса закінчено в 1857 р. [6, с. 104].

До тих пір, поки функціонувала порцелянова мануфактура, до оздоблень та начиння могли додаватись нові предмети. Разом із закриттям фабрики комплекс склався остаточно. В подальші роки будівничий храм та його нащадки лише підтримували церкву у належному стані.

Після більшовицького перевороту 1917 р. богослужіння у Покровській церкві тривали десь до середини 1930-х рр. Храм не оминув горезвісна кампанія з вилучення церковних цінностей навесні 1922 р., хоча конфіскація стосувалась лише

коштовних металів; порцеляна залишилась на своїх місцях.

Згідно з розпорядженням Київської краєвої інспектури по охороні пам'яток культури (від 3 червня 1929 р. за № 296/1502) волокитинську церкву оглядала комісія Глухівського Окрадініввідділу. До її складу входили завідуючий глухівським музеєм Я. Морачевський, інспектор культів Г. Мищенинець, голова волокитинської сільради М. Шпак, присутніми були місцевий священник та церковний староста. В акті, складеному після перевірки, було зазначено, що на той день у храмі зберігались: «іконостас, хоч сам і дерев'яний, але ж всі нарізи на ньому, стовпці та взагалі вся лицева сторона з фарфору з вирезної роботи. Панікадила, як висячі так і стоячі також фарфорові, таких мається висячих 4 штуки та стоячих 10 шт. Дарохранительница фарфоровая з різбою яка по оцінці коштує 500 крб., також більшість ікон, що маються у церкві в фарфорових рамках, крім того маються деякі картини що мають історичне значення» [3, арк. 12].

Це архівне свідчення дає нам, хоч і в дуже стислій формі, опис наявних на середину 1929 р. предметів церковного начиння, які на той час залишались на своїх місцях, безпосередньо у храмі, в якому тривали богослужіння. Наступний документ, складений майже через три десятиліття потому, фіксує стан волокитинської церкви на злеті її існування. Далі мовою оригіналу:

«АКТ

с. Волокитино 13 июля 1956 года.

Ст. инженер-инспектор по охране памятников архитектуры гос. Комитета Совета Министров УССР по делам строительства и архитектуры Волков В. П., ст. инженер Сумского областного совета по делам строительства и архитектуры Ткачев М. Т., председатель сельского совета с. Волокитино Жук М. И. составили настоящий акт в том, что церковь в с. Волокитино, построенная в 1846–1857 гг. на основании распоряжения Сумского облисполкома № 159-Р от 29/VI–1955 года разбирает колхоз им. Жданова для постройки сельского клуба на 400 мест.

От фарфоровой отделки иконостаса сейчас в церкви остались только осколки. Фрагменты иконостаса были взяты глуховским музеем в 30-х гг. и академией Архитектуры УССР в 1952 г., и Киевским историческим музеем в 1955 г. (фарфоровое распятие передано председателем сельсовета по акту № 956 от 3/XI–1955 г.). В церкви на стенах остались две мемориальные фарфоровые доски, которые необходимо снять и сохранить. Ряд фрагментов фарфоровой отделки иконостаса и люстры сохраняется в Волокитинском сельсовете и могут быть переданы музею. Кроме того, фрагменты иконостаса есть у граждан села Гринченко А. И., Семенец И. И., Москаленко М. К. и других» [4, арк. 90].

Просимо вибачення за такий розлогий вступ до статті, але, на нашу думку, процитувати дані документи тут було необхідно задля більш повного розуміння контексту тих часів та подій. До того ж, наскільки нам відомо, раніше ці тексти не були опубліковані. Тепер можемо перейти до того, коли і яким чином предмети церковного начиння з волокитинської церкви опинилися в Спасо-Преображенському соборі.

Після семи «музейних» років головний храм Путивля було повторно освячено 29 листопада 1941 р. [8, с. 2]; найдавніший з відомих та доступних нам описів наявного церковного майна в соборі датований 22 листопада 1944 р. Згідно з цим документом, жодного предмета порцелянового начиння в храмі на той час ще не було (опис зберігається у поки що остаточно невпорядкованому архіві Сумського єпархіального управління, справа «Путивльський Спасо-Преображенський собор», тому в якості посилання вказуємо лише номер аркуша в цій справі) [1, арк. 10/зв.]. Наступний опис, датований 1 січня 1953 р., зазначає, що в храмі було дві порцелянові лампади [1, арк. 90], що, правда, незрозуміло, чи походили вони з Волокитино, чи ні. Подальші описи майна збереглися лише за 1970-ті роки.

У власному архіві автора цих рядків зберігається декілька світлин, що належали настоятелю собору (з 25 квітня 1946 до 30 липня 1956 р.), архимандриту Димитрію (Савенко). Найціннішими у контексті даної статті є дві світлини, датовані 28 серпня 1953 р. (свято Успіння Пресвятої Богородиці), що фіксують стан інтер'єру храму (рис. 1–2). На звороті світлин є чорнильний штамп з текстом «Сумской Облтодел треста «Укрфото». ФОТО № 12» та дарчий запис з датою. Власне на фото ми мо-

Рис. 3. Запрестольний п'ятисвічник у вівтарі волокитинської церкви. Фото С. А. Таранушенка та П. М. Жолтовського з експедиції Харківського музею українського мистецтва, 1920-ті рр. Інститут рукопису Національної бібліотеки України ім. В. І. Вернадського

жемо бачити самого настоятеля – отця Димитрія, який стоїть на тлі центрального іконостаса, нижню частину панікадила, розгорнуту богородичну плащаницю та ін. Найбільше нашу увагу привертають чотири порцелянові «тощі свічки» (трубчасті розписні верхні елементи напільних свічників) та ікона у порцеляновій рамі.

Як можна бачити на архівних фотознімках, напільні свічники у волокитинській церкві були як повністю, так і частко-

Рис. 4. Кадр із кінофільму «Дума про Ковпака» (1973 р.)

во порцеляновими. Суцільно порцеляновими були щонайменше запрестольний п'ятисвічник (рис. 3) та два свічники, розміщені перед намісними іконами Ісуса Христа та Богородиці в центральному приділі. Такі свічники складались з багатьох елементів, які послідовно закріплювались на металевих стрижнях. Вони виглядали дуже ефектно й становили неабияку функціональну прикрасу церковного інтер'єру. Втім, така конструкція була дуже громіздкою, а її цілісне транспортування являло собою надскладну задачу.

Крім свічників такого типу, в храмі були і металеві (бронзові чи латунні), на яких тільки верхній елемент – «тоща свічка» – був порцеляновим. Без всяких сумнівів, основна (металева) частина таких свічників була придбана десь у столиці чи в іншому місці, а порцелянові верхівки були витвором місцевих майстрів. Будівничий волокитинської церкви приклав багато зусиль, аби прикрасити храм «обома головними продуктами свого маетку: порцеляною та жорняним каменем» [5, с. 97]. Вважаємо, що амбіційний та прискіпливий навіть до найменших деталей Андрій Миклашевський не став би терпіти у своєму дітищі порцеляну чи фаянс будь-кого зі своїх конкурентів.

Вдивляючись у світліну 1953 р., бачимо на ній чотири «тощих свічки», на двох з яких чітко видно образ Богородиці, на одній – Ісуса Христа, і ще на одній – складну сюжетну композицію. Більш докладно (і в кольорі) роздивитись ці елементи двох свічників можна завдяки непересічній, і, як на нашу особисту думку, роковій у даному контексті події.

Мова йде про зйомки (у 1973 р.) художнього фільму «Дума про Ковпака» (режисер Тимофій Левчук). Спасо-Преобра-

женський собор та його дзвіниця декілька разів потрапляли в кадри цього фільму, а один з сюжетів знімався безпосередньо в інтер'єрі собору. На кадрах кінострічки з 1:02:55 по 1:04:03 бачимо, як партизанська зв'язкова спілкується зі своїм батьком, який ставить і поправляє свічки на свічнику. Дія відбувалась на тлі іконостаса, причому дві «тощі свічки» дуже ефектно обрамляють кінокадри з боків (рис. 4).

Нищення комплексу начиння та оздоб волокитинської церкви відбувалось хаотично та стихійно: щось розбивалось на місці, щось було забране, тягли хто що міг. В когось боліла душа, що руйнується дім Божий, і люди хотіли зберегти до кращих часів хоч щось зі святинь храму, а хтось, можливо, бажав нажитись на цьому. Цілом винести великий напільний свічник було справою нелегкою, а от верхівку – «тошу свічку» – найефектніший з елементів свічника – можна було забрати й одноосібно, самотужки. Поневірявшись кілька років по сільських клунях чи коморах, ці розписні верхівки опинились у путивльському соборі, про що мова буде нижче.

На той самій світліні (1953 р.) бачимо, що з південної сторони храмового простору, в дерев'яному напільному кіоті знаходиться ікона в порцеляновому обрамленні, сюжет якої не проглядається. Втім, це питання можна розв'язати, якщо звернутись до опису церковного майна від 3 травня 1978 р., де зазначено: «Икона Рождества Богородицы, фарфор, 50 x 80 см., оценена в 20 руб» [1, арк. 227].

Порцелянове облямування цієї ікони добре знайоме відвідувачам путивльського краєзнавчого музею, де зберігається ікона «Введення у храм» у такій самій порцеляновій рамці (рис. 5).

Взагалі у волокитинській церкві ікон в аналогічних оп-

равах було щонайменше чотири. Всі вони знаходилися у бічних північному (Варваринському) та південному (Андріївському) приділах і роздивитися їх можна лише на світлинах, що мають більш горизонтальну орієнтацію. По суті, ці чотири ікони склали «святковий» ряд придільних іконостасів. Сюжети інших двох ікон поки що невідомі.

Отже, можемо припустити, що частини свічників та ікона «Різдво Богородиці» опинилися у Спасо-Преображенському соборі у проміжок часу між 1 січня (дата складання опису церковного майна) та 28 серпня (свято Успіння, коли зроблене фото) 1953 р., коли сплюндрована та понівечена церква у Волокитиному невинно йшла до свого трагічного фіналу.

Теоретично передачі реліквій міг посприяти уродженець сусіднього села Кочерги, диякон Дмитро Сидорович Панок (роки життя 1899–1959 рр.). Згідно з анкетними даними, тривалий час цей чоловік працював у волокитинському колгоспі. Під час війни його було угнано на примусові роботи до Німеччини. Саме там, побачивши жахіття війни, Панок дав обітницю, що якщо він повернеться додому, то присвятить своє життя служінню Богові. Як результат, у грудні 1952 р. його було рукопокладено на диякона та призначено для несення служби у путивльському соборі [1, арк. 94]. Мешкаючи довгий час у Волокитиному, Панок добре знав багатьох людей, міг знати, що і у кого зберігається з церковного начиння, отже саме він міг посприяти, аби люди віддали до діючого храму те, чим володіли.

З 1953 р. перелічені вище предмети начиння перебували у Преображенському соборі, прикрашаючи його інтер'єр та милуючи око парафіян. Громада собору, як і інші релігійні громади тих часів, жили своїм замкненим життям. Релігійний туризм як такий практично не був розвинений, тому волокитинські скарби бачило лише порівняно невелике коло відвідувачів. Ситуація змінилася після виходу у всесоюзний прокат вже згаданого фільму «Дума про Ковпака». Гадаємо, що порцелянові оздобили впали в око комусь з любителів «кльюкви».

Далі мовою документів (з рапорту секретаря путивльського виконкому М.П. Леонькова на ім'я уповноваженого ради по справам релігій по Сумській області Є.І. Валахова): «Вночі з 28.01.1979 г. на 29.01.1979 г. в церкві г. Путивль була совершена кража иконы, трёх Евангелий и подсвечника. Кража произведена через окно с северной стороны церкви. Была распиlena металлическая решетка окна, оконные переплеты и произведено проникновение внутрь церкви» [1, арк. 241]. Наступний документ уточнює перелік викраденого майна, а саме: «ікона, металевий хрест, мідна чаша, три порцелянових наконечники з підсвічників, хрестильний набір, елеїя та три металеві оправи з Євангелій» [1, арк. 242]. Зазначимо, що подальша доля викраденого на сьогодні невідома.

Попри прикрий факт крадіжки, дещо з комплексу начиння волокитинського храму все ж таки вціліло. Як пише наш сучасник, патріарх української архітектури Віктор Вечерський, «в інтер'єрі собору збереглася одна вельми цінна мистецька річ – багатобарвний свічник висотою майже

Рис. 5. Ікона «Введення у храм Пресвятої Богородиці» з волокитинської церкви; нині – в експозиції Путивльського краєзнавчого музею

півтора метри. Це продукція знаменитого Волокитинського порцелянового заводу родини Миклашевських» [2, с. 95].

Зараз можемо впевнено сказати, що цей свічник не є втіленням первісного задуму будівничого та тих майстрів (дизайнерів, як би сказали зараз), що працювали над храмовим оздобленням. Згідно зі спогадами нині покійного Миколи Павловича Пилишенка (роки життя 1950–2023) – колишнього члена церковної ради, вихованця соборної старости Ганни Костянтинівни Жариної, громада дуже сумувала з приводу вчиненого злочинства. Оскільки Пилишенко мав славу талановитого майстра-самоучки, йому доручили упорядкувати деякі розрізнені деталі інших свічників, що лежали спактованими у церковному сараї з самого 1953 р., про які ніхто зі сторонніх не знав. Микола Павлович по своєму розумінню зібрав напільний свічник, причому деякі деталі, яких не вистачало, були виточені з дерева на токарному верстаті, металеві тримачі для свічок виготовили на путивльському заводі радіодеталей. Щось було приклеєно, щось залите будівельним розчином, в результаті вийшов повноцінний свічник (рис. 6). Зараз така самодіяльність здається справжнім варварством, але на той час ці дії дали змогу зберегти розрізнені елементи в одному комплексі.

Саме цей свічник ми бачимо в багатьох путівниках та виданнях. Майже півстоліття (з 1979 по 2025 р.) він стояв у центральному приділі собору перед шанованою іконою святителя Миколая. На ньому запалювали свічки, його на-

Рис. 6. Волокитинський свічник в інтер'єрі Спасо-Преображенського собору. Фото 2015 р.

тирали олією (аби не приставали бризки воску), старанно витирали кіптяву, врешті-решт було майже втрачено позолоту, «тоща свіча» закоптілася та розтріскалась. Розпорядженням автора цих рядків як настоятеля собору, задля припинення деструктивних та руйнівних процесів, у квітні 2025 р. свічник було вилучено з обігу та розміщено на солеї у північно-західному куті Введенського приділу, де він доступний до вільного огляду, проте його ніхто не може торкатися, тим більше, ставити на нього свічки.

Нині цей свічник – єдина реліквія з Покровської церкви у Волокитині, що виціліла у стінах Спасо-Преображенського собору – чекає на своїх допитливих дослідників та вмілих реставраторів. Віримо і сподіваємось, що ще багато років він милуватиме очі та серця всіх поціновувачів вітчизняної церковної старовини. Тож нехай неповторна краса цього витвору рук людських надихає нас на

нові пошуки, спонукає дбайливо зберігати для майбутніх поколінь ті скарби минулого, які дійшли до наших днів.

ДЖЕРЕЛА

1. Архів Сумського єпархіального управління, справа «Путивльський Спасо-Преображенський собор» (21 листопада 1944–31 грудня 1990 рр.), арк. 1–304.
2. Вечерський В. Монастирі та храми Путивльщини. Київ: Техніка, 2007. 168 с.
3. Державний архів Сумської області (далі – ДАСО), ф. 3131, оп. 3, spr. 184, арк. 12.
4. ДАСО, ф. 3343, оп. 1, spr. 92, арк. 90.
5. Памятная книжка Черниговской губернии. Издание Черниговского губернского статистического комитета. Чернигов: Печатано в тип. Губернской и Ильинского монастыря, 1862. 427 с.
6. Решетньова Г. Фарфорові шедеври заводу Міклашевського в приватній колекції України. URL: http://nbuv.gov.ua/UJRN/Tnvakho_2017_1_19 Дата звернення 07.03.2025 р.
7. Самецкая Э. Фарфор завода А. М. Миклашевского: художественный альбом. В 2 т. Москва: Интербук-бизнес, 2010. Т. 1. 424 с.
8. Флеров Д. Историческая годовщина. Путивлянин. 1942. № 78. С. 2.

Churochkin O. A., protopriest. Volokytne porcelain in the Putivl Transfiguration Cathedral

The article is devoted to the existence in the middle of the 20 th century of church utensils and decorations made at the Volokytne porcelain manufactory of A. M. Myklashevskiy within the walls of the Putivl Transfiguration Cathedral. An attempt has been made to clarify when exactly and under what circumstances the Volokytne relics ended up in the main church of the Putivl land and what their further fate was. Previously unpublished documents from the State Archives of the Sumy Region and the Sumy Diocesan Administration are introduced into scientific circulation, and materials from the author's personal archive have been used. The high artistic value of the products of the Andriy Myklashevskiy porcelain factory has generated significant public and art-historical interest in this extraordinary and outstanding phenomenon. Already in our time, several thorough catalogs and scientific articles and studies dedicated to Volokytne porcelain have been published. However, we consider it necessary to make here at least a cursory overview of the main dates and moments of the creation and existence of the complex of porcelain decorations and utensils of the Pokrovsk Church. Parts of the candlesticks and the icon «The Nativity of the Virgin Mary» ended up in the Transfiguration Cathedral between January 1 (the date of the inventory of church property) and August 28 (the feast of the Assumption, when the photo was taken) in 1953, when the plundered and mutilated church in Volokytne was steadily moving towards its tragic end.

Key words: Volokytne, Putivl, Transfiguration Cathedral, porcelain, decorations and utensils, candlesticks, iconostasis.

REFERENCES

1. Arkhiv Sumskoho yeparkhialnoho upravlinnia, справа «Putyvlyskiy Spaso-Preobrazhenskiy sobor» (21 lystopada 1944–31 hrudnia 1990 rr.), арк. 1–304.
2. Vecherskiy, V. (2007). *Monastiri ta khramy Putyvlyshchyny* [Monasteries and Temples of the Putivl Region]. Kyiv: Tekhnika. [in Ukrainian].
3. Derzhavnyi arkhiv Sumskoi oblasti (dali DASO), f. 3131, op. 3, spr. 184, арк. 12.
4. DASO, f. 3343, op. 1, spr. 92, арк. 90.
5. Pamyatnaya knizhka Chernigovskoy gubernii. [Memorial book of Chernihiv province. Edition of the Chernihiv Provincial Statistical Committee]. 1862. Chernigov: Izdaniye Chernigovskogo gubernskogo statisticheskogo komiteta. [in Russian].
6. Reshetnova, H. (2017). *Farforovi shedevry zavodu Miklashevskoho v pryvatnii kolektsii Ukrainy* [Porcelain masterpieces of the Miklashevskiy factory in a private collection of Ukraine]. *Tradysyi ta novatsii u vyshchii arkhitekturno-khudozhnii osviti – Traditions and innovations in higher architectural and artistic education*. Vol. 1, 100–116. Retrieved from http://nbuv.gov.ua/UJRN/Tnvakho_2017_1_19 [in Ukrainian].
7. Sametskaya, E. (2010). *Porcelain of the A. M. Miklashevsky Factory: Art Album*. In 2 volumes [Porcelain of the A. M. Miklashevsky Factory: Art Album. In 2 volumes]. Moscow: Interbook-business. Vol. 1. [in Russian].
8. Flerov, D. (1942). *Istoricheskaya godovshchina* [Historical Anniversary]. *Putivlyanin*, 78, p. 2. [in Russian].

Стаття надійшла до редакції 03.06.2025 р.
Рекомендована до друку 17.07.2025 р.

ДАВНЬОРУСЬКІ СТАРОЖИТНОСТІ ЧЕРНІГІВЩИНИ У НАУКОВІЙ СПАДЩИНІ І. І. ЄДОМАХИ

У статті розглядаються результати археологічних досліджень І. І. Єдомахи на території Чернігівщини під час його роботи в Чернігівському історичному музеї. Висвітлюються результати його археологічних розвідок та розкопок на території Чернігова, Новгород-Сіверського, Любеча.

Ключові слова: Іван Іванович Єдомаха, Чернігівський історичний музей, Чернігів, Новгород-Сіверський, Любеч, літописні міста, археологічні розкопки та розвідки.

Чернігівщина на сьогоднішній день належить до найбільш археологічно досліджених областей України. Історико-археологічні дослідження в регіоні були розпочаті в 70-х рр. XIX ст. Д. Я. Самоквасовим, який своїми роботами сприяв зародженню місцевої дослідницької школи (П. Добровольський, С. Гатцук, О. Верзилов, В. Шугаєвський, С. Баран-Бутович, Ю. Виноградський). Події 30-х рр. XX ст. і воєнний важкий час загальмували вивчення археологічних старожитностей краю, і лише у 50-х роках починається поступове відродження місцевої наукової школи.

Серед дослідників давньоруської спадщини Чернігівщини післявоєнного часу помітне місце посідає Іван Іванович Єдомаха (1909–1988) – історик, археолог, музейний фахівець, пам'яткоохоронець. Свою професію він обрав ще в юності, закінчивши школу у с. Жукотках, вступив до Чернігівського учительського інституту на історичний факультет. Але вчителювати довелося недовго – заклик на військову службу, а невдовзі – війна. У травні 1944 р. був поранений і повернувся до Чернігова інвалідом з ампутованою частиною стопи. З травня 1945 р. Іван Іванович став музейним працівником майже на 25 років. У 1949 р. йому доручили очолити відділ історії феодалізму Чернігівського історичного музею, де разом із М. А. Попудренко працював над створенням стаціонарних виставок та нової експозиції. Для відновлення музейних фондів виїжджав в етнографічні експедиції районами області [6; 13], відгукувався на повідомлення про цікаві історичні знахідки, зустрічався з місцевими ентузіастами-краєзнавцями. І нині прикрашають музейні експозиції зібрані ним унікальні експонати – від кісток та бивнів мамонта до козацького човна кінця XVII–XVIII ст.

Найбільший успіх та визнання колег принесли Івану Івановичу археологічні дослідження давньоруських старожитностей на території Чернігово-Сіверщини [17, с. 171]. Як фахівець він сформувався завдяки безпосередній участі у розкопках, які проводили у Чернігові археологічні експедиції Інститутів археології АН СРСР та УРСР під керівництвом Д. І. Бліфельда, В. А. Богусевича, Б. О. Рибаківа та М. В. Холостенка.

Набуття певного досвіду дозволило І. І. Єдомасі разом із співробітниками музею розпочати самостійні археологічні дослідження на території Чернігівського По-

лісся. Так, у 1954 р. разом з М. А. Попудренко він провів обстеження літописного Любеча, де на дитинці було проведено шурфування, що дозволило зібрати колекцію кераміки X–XI ст., а в урочищі Високе поле було досліджено поховання за обрядом трупоспалення [14].

Крім того, І. І. Єдомаха разом з В. І. Мурашком та М. А. Попудренко вів спостереження за будівельними роботами на території древнього передгороддя Чернігова. Так, у районі вулиць Щорса та Комсомольської у 1957 та 1958 рр. було знайдено два коштовні скарби, до складу яких входили срібна чаша візантійської роботи, золоті кришки від дароносиці, підвіска та шийний ланцюг [1; 18, с. 63–64; 19]. Розкопки, проведені разом із С. П. Плетньовою, на місці знахідок зафіксували у культурних шарах XII–XIII ст. залишки великої заміської феодалної садиби (житла, господарські ями) та ґрунтового могильника. Серед знахідок особливий інтерес представляла висла печатка із зображенням святого Миколая та написом грецькою мовою на звороті: «Господи, помози Николаю, императорского Спафария писцу нотариусу и судье Артавазду», яка підтверджує зв'язки чернігівських князів з Візантією та Вірменією у XII ст. [7, с. 137; 11, арк. 8].

Звернувся І. І. Єдомаха і до вивчення старожитностей північно-східних районів Чернігівської області – Новгород-Сіверського Полісся. Плідними виявились археологічні дослідження експедиції Чернігівського історичного музею восени 1959 р., якими були охоплені Менський, Новгород-Сіверський та частково Корюківський райони. Деякі городища (біля сіл Дягова, Феськівка, Макошино) вже були обстежені Ю. С. Виноградським у 1927 р., але не мали чіткого датування. Тому на них було вирішено провести шурфування, що дозволило зібрати колекцію речей для датування пам'яток. Зазначемо, що, як і Ю. С. Виноградський, І. І. Єдомаха, оглянувши археологічний комплекс біля с. Макошино, визнав його залишками літописного Хоробора, згаданого в літописі під 1158, 1159 і 1234 рр. Без сумніву дослідник вказав, що залишки городища з селищем у центрі с. Блистова є літописним Блистовитом, вперше згаданим у літописі під 1151 р. [9, с. 14–20]

У центральній частині м. Мена, що на лівому березі р. Мени, а саме в місці впадіння струмка Сидорівки, були виявлені залишки городища і посада. Північно-західну частину городища на початку XX ст. було знищено під час прокладання вулиці. І лише з південного боку І. І. Єдомаха зафіксував залишки рову, а в розрізі глиняного кар'єру, що знаходився у північній частині майданчика городища, були досліджені залишки трьох напівземлянок, зернової ями та зібрана колекція речей (переважно кераміка X–XIII ст., кістяна проколка та кістки тварин). Проведені роботи дозволили І. І. Єдомасі припустити, що цей археологічний комплекс має всі ознаки давньоруського міста та час його виникнення можна віднести до XI ст.

Крім того, на околицях Мени в урочищах Остріч та Борсучка було обстежено 5 поселень XI–XIII ст., а на південній окраїні міста зафіксовано 2 кургани, ще один на

південь від міста між дорогами до сіл Куковичі та Осьмаки. І. І. Єдомахою було встановлено, що група курганів на східній околиці Мени, у якій Д. Я. Самоквасов у 1886 р. розкопав 4 насипи, був повністю розораний [9, с. 7–13; 2, арк. 44–48, 52–54].

І. І. Єдомасі належить першість у починанні археологічного вивчення стольного міста Новгород-Сіверського. Розвідувальні роботи було започатковано експедицією Чернігівського історичного музею у жовтні 1959 р. Тоді на території Замку було обстежено залишки оборонних споруд, шурфуванням визначено потужність культурного шару (0,7 м) та площу дитинця (1 га) [10, с. 2, 6]. Під час проведення розвідувальних робіт була зроблена спроба встановити площу посада. За підрахунками І. І. Єдомахи, він займав територію 15–20 га з потужністю культурного шару 0,4–0,8 м [10, с. 4, 6].

Оглянув І. І. Єдомаха і територію Спасо-Преображенського монастиря. На його думку, північно-західну частину пагорба можна було вважати городищем, хоча залишків валу чи рову зафіксувати не вдалося. Шурфуванням було встановлено потужність культурного шару – 0,4–0,6 м, а розрізом старих окопів досліджено 3 напівземлянки, одну з яких археолог інтерпретував як приміщення гончаря. Усі будівлі були датовані XI–XII ст., що свідчило про синхронність цього городища з древнім Новгородом-Сіверським [10, с. 7–9].

З метою подальшого вивчення Новгород-Сіверського у 1960 та 1962 рр. археологічною експедицією Чернігівського історичного музею під керівництвом І. І. Єдомахи було проведено розкопки, які охопили всі ділянки стародавнього міста – дитинець, окольне місто та поділ.

У північній частині центральної ділянки дитинця було закладено розвідувальний розкоп (60 кв. м). Він дозволив уточнити потужність культурного шару (1,3 м), дослідити 2 напівземлянки IX–X ст. та споруду XI–XII ст. із зерновою ямою, що прилягала до неї і була обкладена берестою. Було зібрано велику колекцію речей та кераміки IX–XII ст. Усе це дозволило І. І. Єдомасі дійти висновку, що у IX–X ст. культурний шар утворився завдяки існуванню городища роменської культури, «которое было прямым предшественником Новгорода-Северского или как быть может непосредственно положило начало его возникновению» [12, с. 15]. Наприкінці XI ст. давньоруське городище перетворюється на дитинець Новгород-Сіверського, на що вказує кераміка кінця XI ст. і свідчить про інтенсивність життя на Замку саме в цей час [12, с. 2–12]. Головний обсяг робіт 1960 р. та 1962 р. припав на південно-західну ділянку окольного міста (район водонапірної вежі). На площі 276 кв. м І. І. Єдомахою було зафіксовано 6 будівель різного призначення та кілька господарських ям XI–XII ст. [8, с. 2–12; 12, с. 18–22]. Аналізуючи речові матеріали у заповненні господарських споруд, дослідник дійшов висновку, що у цій частині Новгород-Сіверського посада існувало довго діюче виробництво заліза [12, с. 33].

На цій же ділянці було вивчено підкліт наземної спо-

руди, який, на думку дослідника, можна вважати залишками медуші простого городянина [4, арк. 25–25 зв.; 8, с. 18–20]. Швидше за все, ще одна така ж споруда розташовувалась за 150 м на захід від Замку, де під час розвідок 1959 р. була придбана у місцевої жительки округло-грушоподібної форми велика амфора (висота більше 50 см, діаметр 30 см) [10, с. 5].

Експедиція зробила спробу встановити межі посада Новгород-Сіверського. Так, у районі вулиць Герцена (сучасна Івана Мазепи) та Селянської були зафіксовані залишки валів окольного міста, а в північно-західній частині траншеєю розрізано рів (глибина 4,5–5 м при ширині 11 м). Отже, І. І. Єдомаха припустив, що вулиця Селянська була прокладена по засипаному рову XI–XII ст. [12, с. 35–36].

Започаткував І. І. Єдомаха і дослідження на території Новгород-Сіверського подолу. У 1962 р. в районі Заруччя, що на лівому березі Зубрицького струмка, на північний захід від Замку, на території шкільного двору, на площі 84 кв. м частково було зафіксовано залишки садиби багатого городянина XII ст. (2 житла та 2 господарські споруди). На думку дослідника, цей комплекс можна вважати залишками замиського двору чи садиби новгород-сіверських князів чи багатого боярина, яка загинула від пожежі під час княжих усобиць [12, с. 24].

Протягом трьох польових сезонів експедицією Чернігівського історичного музею на території Новгород-Сіверського було досліджено 508 кв. м культурного шару IX–XIII ст., що дозволило отримати перші археологічні дані про місто. Проведені надалі археологічні дослідження А. В. Кузою, О. В. Григор'євим, О. П. Моцею, В. П. Коваленком, Є. О. Шинаковим (1989–1984 рр.) підтвердили та доповнили висновки, зроблені під час розкопок І. І. Єдомахою. Крім цього, ним же було обстежено городища біля сіл Комань, Гірки, Дігтярівка та Кудлаївка, на яких виявлено матеріали роменської культури.

Завдяки І. І. Єдомасі у 1961 р. було врятовано з-під ковша екскаватора поховання воїна-кочівника першої половини XIII ст. Швидко зреагувавши на повідомлення про знахідку артефактів під час прокладання комунікацій на південній околиці м. Ніжина (літописний Нежатин), він оглянув місце знахідок. Речі розташовувалися компактно, хоча культурного шару поселення не було виявлено, що дозволило І. І. Єдомасі припустити існування у цьому місці підкурганного поховання воїна з конем [20]. Знахідки (всього 28 артефактів) – кольчуга, клинок шаблі, вудила, деталі кінської вуздечки, стремена, кістяні накладки від лука, наконечники стріл, кресало, шило та ін. – з 1993 р. були представлені в експозиції на виставці «Чернігів на зрізі століть» у Чернігівському обласному історичному музеї імені В. В. Тарновського. Розглянувши предмети ніжинського поховання, А. М. Кирпичников і В. П. Коваленко дійшли висновку, що ці вироби належали важкоозброєному кінному воїну, який мав різноманітне за складом наступальне і захисне озброєння та похідне спорядження, виділивши серед речей підписний клинок шаблі [16].

Набутий досвід археологічних досліджень І. І. Едомаха передавав членам міської спелеоархеологічної секції Товариства охорони пам'яток історії та культури. Саме під його керівництвом члени секції у 1969 р. провели перші свої розкопки на території Єлецького монастиря та стародавнього дитинця Чернігова. Так, на території монастиря було зафіксовано залишки напівземлянки XI–XII ст., велику кількість фрагментів гончарного посуду, кілька невеликих ножики. Усе це підтверджувало життєдіяльність монастиря за давньоруської доби. На дитинці, з північно-східного боку Борисоглібського собору, було зафіксовано залишки невідомої у Чернігові архітектурної споруди XI ст. та відкрито гробницю, складену з плінфи XII ст. [15].

До останніх робіт І. І. Едомаха в галузі археології можна віднести дослідження вівтарної частини П'ятницької церкви [21]. Після переходу до реставраційних майстерень (грудень 1969 р.) Іван Іванович Едомаха припиняє археологічні дослідження, але деякий час викладає курс археології у Чернігівському державному педагогічному інституті імені Т. Г. Шевченка. До останніх днів життя він цікавився здобутками краєзнавців та археологів Чернігівщини, до когорті яких належав і сам.

ДЖЕРЕЛА

1. Даркевич В. П., Едомаха І. І. Пам'ятник западноевропейской торевтики XII в. *Советская археология* (далі – СА). Москва, 1964. № 3. С. 247–255.
2. Едомаха І. І. Дневник Новгород-Северской и Менской разведывательной экспедиции ЧИМ (22 апреля – 15 октября 1959 г.). Государственный архив Черниговской области (далі – ДАЧО), ф. Р-2124, оп. 1, спр. 240.
3. Едомаха І. І. Информация об археологической разведке в окрестностях с. Оболонье Новгород-Северского р-на. 10.XI.1964 г. ДАЧО, ф. Р-2124, оп. 1, спр. 364.
4. Едомаха І. І. Краткий отчет об археологических раскопках в Новгороде-Северском в 1962 г. ДАЧО, ф. 2124, оп. 1, спр. 304.
5. Едомаха І. І. Лекция о Чернигове. ДАЧО, ф. Р-2124, оп. 1, спр. 147.
6. Едомаха І. І. Находка однодревки на Десне. СА. Москва, 1964. № 1. С. 339–342.
7. Едомаха І. І. Отчет о Южно-Русской экспедиции за 1958 г. Научовий архів Інституту археології (далі – НА ІА) НАН України. 1958/25.
8. Едомаха І. І. Отчет об археологических раскопках в Новгороде-Северском в 1962 г. НА ІА НАН України. 1962/65.
9. Едомаха І. І. Отчет об археологической разведке в г. Мене и Менском р-не в 1959 г. НА ІА НАН України. 1959/20.
10. Едомаха І. І. Отчет об археологической разведке в Новгороде-Северске в 1959 г. НА ІА НАН України. 1959/20.
11. Едомаха І. І. Дневник Черниговской археологической экспедиции 1958 г. ДАЧО, ф. Р-2124, оп. 1, спр. 223.
12. Едомаха І. І. Отчет об археологических раскопках в Новгороде-Северском в 1960 г. НА ІА НАН України. 1960/63.
13. Едомаха І. І. Отчет об этнографической экспедиции в Менский район. 14–20.V.1966 г. ДАЧО, ф. Р-2124, оп. 1, спр. 400.
14. Едомаха І. І., Попудренко М. А. Археологические материалы, собранные во время разведки в г. Любече 1954 г. Фонды Черниговского исторического музея. Инв. Арх. 219. Кол. Оп. 25. 2 арк.
15. Едомаха І. І., Карнабіда А. А. Вивчення стародавнього Чернігова. *Український історичний журнал*. Київ, 1970. № 1. С. 157–158.
16. Кирпичников А. Н., Коваленко В. П., 1993. Орнаментированные и подписные клинки сабель раннего средневековья (по находкам в России, на Украине, в Татарстане). *Археологические вести*. Санкт-Петербург, 1993. Вып. 2. С. 122–124.
17. Мезенцева Г. Г. Дослідники археології України. Чернігів, 1997. 228 с.
18. Мурашко В. І. Нові експонати у фондах Чернігівського історичного музею. З досвіду роботи музеїв. Київ, 1959. С. 63–67.
19. Попудренко М. А. Стародавні знахідки з Чернігова. *Археологія*. Київ, 1975. № 16. С. 82–86.
20. Фонд Чернігівського історичного музею. Акт № 78 від 6

лютого 1968.

21. Шуляк В. В. П'ятницька церква в Чернігові. *Археологія*. Київ, 1975. № 16. С. 118–121.

Yasnovskaya L. V. Ancient Russian antiquities of the Chernihiv region in the scientific heritage of I.I. Edomakha

The article examines the results of archaeological research by I.I. Edomakha in the territory of the Chernihiv region during his work in the Chernihiv Historical Museum. The results of his archaeological explorations and excavations in the territories of Chernihiv, Novhorod-Siversky, Lyubech are highlighted.

Key words: Ivan Ivanovich Edomakha, Chernihiv Historical Museum, Chernihiv, Novhorod-Siversky, Lyubech, chronicle cities, archaeological excavations and explorations.

REFERENCES

1. Darkevych, V. P., Edomakha, I. I. (1964). Pamiatnyk zapadnoevropeiskoi toretyky XII v. [A monument of Western European toreutics of the twelfth century]. *Sovetskaia arkheolohyia* (dali – SA), 3, pp. 247–255. Moscow. [in Russian].
2. Edomakha, I. I. Dnevnik Novhorod-Severskoi i Menskoi razveduvatelnoi ekspedytsii ChYM (22 apreliia – 15 oktiabria 1959 h.). Derzhavnyi arkhiv Chernihivskoi oblasti (dali DACHO), f. r-2124, op. 1, spr. 240.
3. Edomakha, I. I. Informatsyia ob arkheolohycheskoi razvedke v okrestnostiakh s. Obolone Novhorod-Severskoho r-na. 10.XI.1964 h. DACHO, f. r-2124, op. 1, spr. 364.
4. Edomakha, I. I. Kratkyi otchet ob arkheolohycheskykh raskopkakh v Novhorode-Severskom v 1962 h. DACHO, f. 2124, op. 1, spr. 304.
5. Edomakha, I. I. Lektysia o Chernyghove. DACHO, f. r-2124, op. 1, spr. 147.
6. Edomakha, I. I. Nakhodka odnodrevky na Desne. SA, 1, pp. 339–342. Moscow. (1964).
7. Edomakha, I. I. Otchet o Yuzhno-Russkoi ekspedytsyy za 1958 h. Naukovyi arkhiv Instytutu arkheolohii (dali NA IA) NAN Ukrainy. 1958/25.
8. Edomakha, I. I. Otchet ob arkheolohycheskykh raskopkakh v Novhorode-Severskom v 1962 h. NA IA NAN Ukrainy. 1962/65.
9. Edomakha, I. I. Otchet ob arkheolohycheskoi razvedke v h. Mene y Menskom r-ne v 1959 h. NA IA NAN Ukrainy. 1959/20.
10. Edomakha, I. I. Otchet ob arkheolohycheskoi razvedke v Novhorod-Severske v 1959 h. NA YA NAN Ukrayny. 1959/20.
11. Edomakha, I. I. Dnevnyk Chernyghovskoi arkheolohycheskoi ekspedytsyy 1958 h. DACHO, f. r-2124, op. 1, spr. 223.
12. Edomakha, I. I. Otchet ob arkheolohycheskykh raskopkakh v Novhorode-Severskom v 1960 h. NA IA NAN Ukrainy. 1960/63.
13. Edomakha, I. I. Otchet ob etnohrafycheskoi ekspedytsyy v Menskyi raion. 14–20. V.1966 h. DACHO, f. r-2124, op. 1, spr. 400.
14. Edomakha, I. I., Popudrenko, M. A. Arkheolohycheskye materyaly, sobrannyye vo vremia razvedky v h. Liubeche 1954 h. Fondy Chernihivskoho istorychnoho muzeiu, inv. arkh. 219, kol. op. 25, 2 ark.
15. Yedomakha, I. I., Karnabida, A. A. Vyvchennia starodavnoho Chernihova [Study of ancient Chernihiv]. *Ukrainskyi istorychnyi zhurnal*, 1, pp. 157–158. Kyiv. (1970). [in Ukrainian].
16. Kyrpychnykov, A. N., Kovalenko, V. P. (1993). Ornamentirovannyye y podpysnye klynky sabel ranneho srednevekoviya (po nakhodkam v Rossyy, na Ukrayne, v Tatarstane) [Ornamented and signed saber blades of the Early Middle Ages (based on finds in Russia, Ukraine, and Tatarstan)]. *Arkheolohycheskye vesty*. V. 2, pp. 122–124. Sankt-Peterburh. [in Russian].
17. Mezentseva, H. H. Doslidnyky arkheolohii Ukrainy [Researchers of archeology of Ukraine.]. Chernihiv. (1997). [in Russian].
18. Murashko, V. I. Novi eksponaty u fondakh Chernihivskoho istorychnoho muzeiu [New exhibits in the collections of the Chernihiv Historical Museum.]. *Z dosvidu roboty muzeiv*, pp. 63–67. Kyiv. (1959). [in Ukrainian].
19. Popudrenko, M. A. Starodavni znakhidky z Chernihova [Ancient finds from Chernihiv]. *Arkheolohiia*, 16, pp. 82–86. Kyiv. (1975). [in Ukrainian].
20. Fond Chernihivskoho istorychnoho muzeiu. Akt № 78 ot 6 fevralia 1968.
21. Shuliak, V. V. Piatnytska tserkva v Chernihovi [Friday Church in Chernihiv]. *Arkheolohiia*, 16, pp. 118–121. Kyiv. (1975). [in Ukrainian].

*Стаття надійшла до редакції 30.06.2025 р.
Рекомендована до друку 17.07.2025 р.*

УДК 94(477)

О. М. Юсова

СІВЕРЯНСЬКЕ ГОРОДИЩЕ «МОНАСТИРИЩЕ»

Стаття присвячена дослідженню роменської археологічної культури, що існувала протягом VIII–X ст. на території Дніпровського Лівобережжя і суміжних районів Росії та Білорусі. Роменська культура є одним із компонентів формування давньоруської культури. Носіями роменської культури було східнослов'янське племінне об'єднання сіверян.

Ключові слова: роменська археологічна культура, сіверяни, житловий простір, садиба, планування поселення.

Сіверська земля (Сіверщина) – історико-географічний регіон, що є одним із центрів зародження Київської Русі. Дуже важливим для нашого часу є вивчення стародавньої історії України.

Ромни – одне з найдавніших міст України, багатомістовий історії якого може позаздрити чимало обласних і районних центрів – розкинулося на високому мальовничому плато, підперезаному рікою Сула та її притокою Великим Роменом. Перші сліди діяльності людини на території Ромен належать до періоду пізнього палеоліту (30–10 тис. років до н.е.). Давня історія міста підтверджується численними знахідками і пам'ятками кам'яного та бронзового віків.

Актуальність цієї теми визначається на декількох рівнях. По-перше, це глибоке усвідомлення важливості збереження та дбайливої охорони культурної та історичної спадщини, що є важливою складовою процесу ідентифікації громадянина як невід'ємної частини великого українського Роду і закладає передумови формування спільного коду єдиної Української Нації. По-друге, це популяризація культурної спадщини, адже саме зараз гостро постає питання її захисту та збереження в умовах російської агресії. Чітко розуміючи, що агресор свідомо вдається до культурного геноциду, завдаючи ударів по історичним пам'яткам, культурним, релігійним, освітнім об'єктам, ми як фахівці, навіть в цих складних умовах прифронтової Сумської області, повинні зробити все, щоб зберегти для майбутнього покоління багату, глибоку, безцінну, багатогранну українську історію нашого регіону.

Початок археологічного вивчення слов'янських пам'яток Лівобережжя відноситься до середини XIX ст., коли були проведені розкопки Донецького городища поблизу Харкова. Наприкінці XIX – на початку XX ст. їх дослідженнями займалися Д. Я. Самоквасов, В. О. Городцов, О. А. Спіцин, В. В. Хвойка та ін. Пам'ятки цього типу були виділені в окрему культуру після розкопок М. О. Макаренком городища поблизу м. Ромни в 1901, 1906, 1924 рр. Значні роботи на роменських пам'ятках були проведені у повоєнний період П. М. Третьяковим, Ф. Б. Копиловим, І. І. Ляпушкіним. Особливе значення мають дослідження останнього, під час яких було повністю розкопане городище роменської культури Новотроїцьке на р. Псел, а у ході розвідок виявлено десятки селищ цього типу. Продовжувалось вивчення роменських поселень, городищ і

Рис. 1. М. О. Макаренко, 1910 р.

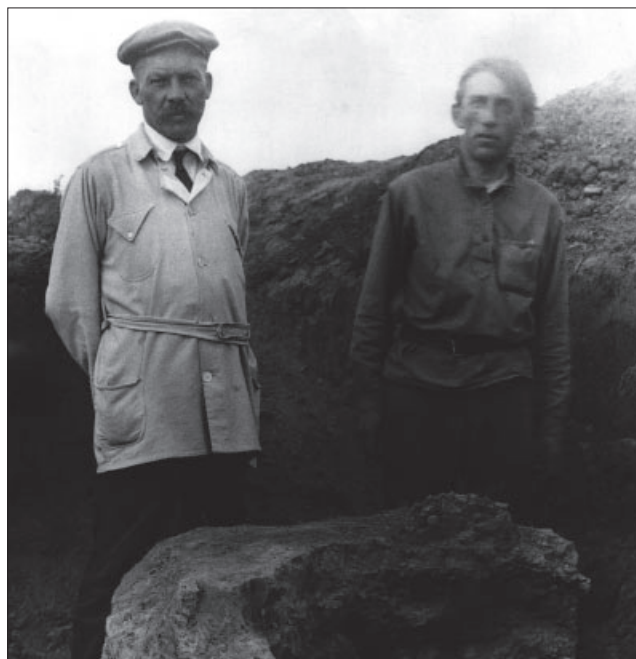

Рис. 2. М. О. Макаренко та М. М. Семенчук

могильників Ніцаха, Кам'яне, Латинівка, Опішня, Лтава (роботи І. І. Ляпушкіна, О. В. Сухобокова, В. В. Приймака, О. Б. Супруненка). Волинцевські й роменські старожитності вивчалися також на Сеймі та Пслі в Курській об-

ласті Росії [1, с. 258].

Слід зазначити, що протягом 1950–1970-х рр. був розповсюджений термін «роменсько-боршевська культура». Тобто в одну культуру об'єднували синхронні слов'янські пам'ятки двох регіонів – Дніпровського Лівобережжя й Подоння. Проте подальші дослідження дозволили фахівцям зробити висновок про суттєві відмінності в матеріальній культурі і поховальному обряді цих груп пам'яток, що не дає достатніх підстав для їх об'єднання. Тому роменська і боршевська культури зараз розглядаються окремо [1, с. 258].

У межах сучасних Ромен протягом VIII–X ст. н. е. існувало слов'янське поселення сіверян, знане під назвою «Монастирище». Це городище, досліджене невідомим археологом, краєзнавцем Миколою Омеляновичем Макаренком, дало назву широко відомій тепер роменській археологічній культурі, рештки поселень якої знайомі по всьому Дніпровському Лівобережжю. Ромни відносяться до групи найважливіших історичних міст України, закладених у давньоруський період.

Роменська група городищ особисто зацікавила Миколу Омеляновича Макаренка в 1901 р. Саме тоді разом з Ф. Николайчиком, В. Безпальчевим коштом І. Ф. Чигринцева були зроблені перші пробні розкопки на городищі «Монастирище». Городище «Монастирище» (назва походить від монастиря, що нібито колись на ньому стояв, але зараз не залишилось жодних слідів існування такого монастиря на самому городищі) розташувалось на самому кінці довгої низької коси, яка утворилась при вході річки Ромен в р. Сулу, біля самого м. Ромен. У 1906, 1907, 1920 і 1924 роках Микола Омелянович продовжив дослідження ранньослов'янського поселення – городища «Монастирище». У 1924 р. роботи на городищі проводились завдяки різним пожертвам. Роменський Окрвиконком асигнував на ці роботи, що виключно йшли на користь місцевому музею, невеличку суму. Потім були кошти, одержані музеєм від 2-х публічних лекцій, прочитаних Миколою Макаренком в м. Ромни, а також невеликі суми від приватних осіб. Особлива допомога йшла від молоді, яка безкоштовно працювала з лопатою в руках. «Важко було організувати археологічні розкопки при наших невеликих засобах роботи. Важко було працювати на городищі й читати публічні лекції для здобуття грошей на дослі-

Рис. 3. Городище «Монастирище»

Рис. 4. Розкопки городища «Монастирище»

ди, але робота налагодилась і провадилась майже протягом цілого місяця» [2, с. 6].

Городища роменської культури розташовані на високих крутосхилих берегових мисах, займають підвищення, які панують над місцевістю, отже, максимально пристосовані для оборони. З цією ж метою для поселень іноді використовували високі дюни і пагорби у заплавах річок та серед боліт. Нерідко поселення роменської культури розташовані на городищах раннього залізного віку, оточених системою валів і ровів. Власне, роменські городища були не стільки штучними, скільки природними укріпленнями [1, с. 258–259].

Городище мало загальну форму яйця з розширеною задньою стороною, що підходить до коси, й вузькою в про-

Рис. 5. Інформаційний стенд біля пам'ятки археології національного значення – городища «Монастирище» в м. Ромни

тилежному напрямкові, що направлена до р. Ромен, яка охоплює городище з північної та східної сторін.

З боку міста Ромни площа городища значно вища, потім поволі воно знижується в двох напрямках: з півночі на південь і з заходу на схід. Виключаючи цей схил, вся площа городища рівна. Ніяких впадин або горбочків не видно [2, с. 6].

Рів, що відділяє городище від решти коси, не відноситься до тих старих часів, коли виникло власне городище. Він, оскільки це можна помітити без дослідів, поновлений по старому з метою, яку ставили практичні інтереси власників більш пізніх часів. Старий рів, що відокремлював городище від решти підвищеної площі коси, зіпсований вже підправкою, але ж та його частина, що проходить біля самого городища, відповідає потребам городища як такого. Через нього прокладений і навіть зберігся до цього часу перехід, якому в самому валу відповідають колишні глибокі ворота. Тому що ця частина рову залишилась здавна цілою, а його південна частина, можливо, підправлена. Розміри городища на верхній його площі, згідно з обмірами, які провадив інженер П. І. Василенко, становлять: по ширині з півночі на південь – близько 44 м; по довжині з заходу на схід – близько 75 м в найвищих місцях [2, с. 7].

У 1924 р. археологічна збірка місцевого музею поповнилася 500 експонатами з розкопок городища «Монастирище». У місцевій газеті «Радянське життя» від 3.04.1925 року в статті «З минулого Роменщини» М. О. Макаренко зазначає: «Всі здобуті на городищі знахідки поступили в Роменський окружний музей, куди, маю надію, підуть і інші знахідки з городищ подібної культури, що знаходяться на Роменщині. Тоді вивчати культуру роменських городищ – культуру цікаву й привабливу всякому вченому

прийдеться в Роменському музеї...» [3].

Особливо хотілося б наголосити, що безцінний досвід, набутий під час спільних археологічних досліджень, дав змогу учневі Макаренка, директору музею М. М. Семенчику в подальшому самостійно проводити розкопки, складати необхідну документацію та укласти археологічну карту Роменської округи.

Печі у житлах роменської культури звичайно вирізані в материкових останцях, залишених в одному з кутів котловану, і мають кубоподібну форму. В останці вирізували топку з арочним склепінням і отвором для горщика з їжею. У конструкції склепіння і для його ремонту використовували глиняні блоки різноманітної форми («конуси», «вальки»). В окремих житлах печі були влаштовані в підбоях материкових стінок котловану, хоча не виключено, що вони мали виробниче призначення. На деяких роменських поселеннях, розта-

шованих на піщаних ґрунтах, печі споруджували зі шматків залізної руди. Відомо також кілька осель із вогнищами з глиняними черенями [2, с. 11].

Глиняний посуд роменської культури ліпний. Переважають горщики з найбільшим розширенням у верхній частині у вигляді опуклого плеча, які мають широку горловину і конусоподібний тулуб. Шийка в таких горщиках невелика, відігнута назовні, або велика (до 7 см заввишки) вертикальна (циліндрична) чи злегка нахилена всередину. Більшість посудин по вінцях і плечиках прикрашено ямками, заціпами або насічкою, а також врізними лініями, у тому числі хвилястими, у різних сполученнях, відбитками палички, обмотаної мотузкою, або гребінчастим штампом [2, с. 15].

Побутували також слабопрофільовані (банкоподібні) посудини, миски, кухлі, сковорідки з високим бортиком. Миски – округлобокі, із широким горлом, діаметр якого значно перевищує висоту посудини. Інколи зустрічаються жаровні, встановлені на склепінні печі. На поселеннях роменської культури виявлені численні знаряддя праці, сільськогосподарські і ремісничі, побутові речі. Зброя представлена уламком меча, шаблею, наконечниками стріл, бойовими ножами. З каменю виготовлені жорна, зернотерки, точильні бруски, з кістки – різні проколки, кочедики, наконечники стріл для полювання на хитрових звірів, з глини – пряслиця усічено-біконічної форми, «хлібці», фігурки тварин, свистульки. Звичайними деталями одягу в роменській культурі були бронзові бубонці і гудзики [2, с. 15].

Землянки роменської культури були зроблені в ґрунтовій землі на зразок неглибокого чотирикутника різних розмірів, але не більше 5 м. Глибина землянки, що

викопувалась в ґрунті, колись була різна. Інколи вона досягала 1 м, рідше – глибше, зазвичай – 0,75 м. Майже ніколи не траплялось знайти землянку правильної форми: завжди вона була продовгуватою з боками неоднакової довжини, що нагадувало швидше трапецію чи ромб неправильної форми. Стінки землянки завжди були прямовісними, сторчовими, не похиленими, гарно та рівно обробленими. Долівку робили рівною, але часто з деякими нахилами то в один, то в другий бік, переважно нижче перед піччю [2, с. 9].

Пам'ятка археології національного значення «Городище багатощарове» розміщується на території міста Ромни, 3-го провулку Пригородської Роменської міської ради Сумської області і занесена до Державного реєстру нерухомих пам'яток України під охоронним № 180022-Н. Має орієнтовну площу 0,7 га, розташована на північно-східній околиці м. Ромни в урочищі «Шведська могила».

Межі території городища «Монастирище» визначені Планом організації території Державного історико-культурного заповідника «Посулля» с. Пустовійтівка Роменського району Сумської області (з визначенням меж та режимів використання зон охорони пам'яток), розробленим Науково-дослідним інститутом пам'яткоохоронних досліджень у 2011 р. та затвердженим наказом Міністерства культури України від 07.07.2011 №515/0/16–11.

Планом організації території Державного історико-культурного заповідника «Посулля» передбачено відведення земельної ділянки, на якій розміщується пам'ятка, у постійне користування закладом за цільовим призначенням (код 08–01) для забезпечення охорони об'єктів культурної спадщини.

Городище є важливим об'єктом туристичного показу і включене до низки туристичних маршрутів місцевого та регіонального значення.

У подальшому передбачається проведення археологічних досліджень території городища з наступною музеєфікацією його об'єктів (житлові та господарські комплекси).

У Роменському краєзнавчому музеї, філії ДІКЗ «Посулля», розроблена тематична екскурсія по виставці, присвяченій 140-річчю від дня народження професора, археолога, мистецтвознавця М. О. Макаренка. У вітринах музею представлені знахідки з розкопок городища «Монастирище»: фрагменти валу городища, знаряддя праці, уламки горщика роменської археологічної культури із зображенням «сварога» або «коловрата», символа слов'янського Сварога, Ярила-Сонця, найпоширенішого на Русі.

Працівники ДІКЗ «Посулля» опікуються археологічною пам'яткою VIII–Х ст., яка розташована в межах сучасного м. Ромни. Щороку навесні проводиться санітарне прибирання об'єкта.

Результати розкопок городища «Монастирище» – поселення літописного сіверянського союзу – дали підставу стверджувати, що Ромен має тисячолітню історію і лягли в основу досліджень роменської археологічної культури.

Рис. 6. Охоронна дошка при вході на городище

ДЖЕРЕЛА

1. Абашина Н. С., Козак Д. Н., Синиця Є. В., Терпиловський Р. В. Давні слов'яни. Археологія та історія: навчальний посібник. Київ: Стародавній світ, 2012. 366 с.: 417 рис.
2. Макаренко М. Городище «Монастирище». Окремі відбитки з Наукового збірника за 1924 р. Київ: Трест Київ-Друк, 8-ма друкарня. 23 с.
3. Макаренко М. О. З минулого Роменщини. Радянське життя. 1925. Ч. 32, 38.

Yusova O. M. Siverian settlement «Monastyrishche»

The article is devoted to the Romanian archaeological culture that existed during the 8th–10th centuries on the territory of the Dnieper Left Bank and adjacent regions of Russia and Belarus. Romanian culture is one of the components of the formation of ancient Russian culture. The bearers of Roma culture were the East Slavic tribal association of northerners.

Key words: Romanska archaeological culture, the Severians, living space, homestead, settlement design.

REFERENCES

1. Abashyna, N. S., Kozak, D. N., Synytsa, E. V., Terpiyovskiy, R. V. (2012). *Davni sloviyani. Arkheolohiia ta istoriia: navchalnyi posibnyk* [Ancient Slavs. Archaeology and history: a textbook]. Kyiv: Ancient Worl. [in Ukrainian].
2. Makarenko, M. (1924). *Horodyshe «Monastyrishche». Okremi vidbytky z Naukovoho zbirnyka za 1924 r.* [The city of «Monastyrishche». Selected prints from the Scientific Collection for 1924.] Kyiv: Trust Kyiv-Druk, 8th printing house. [in Ukrainian].
3. Makarenko, M. O. (1925). *Z mynuloho Romenshchyny* [From the past of Romenshchyna]. *Soviet life*, part 32, 38. [in Ukrainian].

Стаття надійшла до редакції 30.04.2025 р.
Рекомендована до друку 17.07.2025 р.

УДК 94(477):303.4(2-526.65+929.55) «18/190»

О. М. Мірошниченко

НОВОВИЯВЛЕНІ НАДГРОБКИ XIX – ПОЧАТКУ XX ст. ІЗ СЕКТОРА № 1 ВОЗНЕСЕНЬСЬКОГО КЛАДОВИЩА м. ГЛУХОВА

Вознесенський цвинтар – один з найстаріших в місті Глухові. На його території було виявлено та досліджено 260 надгробків кінця XVIII – початку XX ст. Наша стаття є результатом кропіткої роботи по виявленню, розчистці, проведенню обмірів, фотофіксації та ідентифікації меморіальних пам'яток XIX – початку XX ст. Автором вводиться до наукового обігу група надгробків та їх фрагментів, що збереглися на Вознесенському кладовищі.

У статті подано опис тридцяти дев'яти надгробків кінця XIX – початку XX ст. Пам'ятки виготовлені із місцевого пісковика, різних порід граніту та мармуру.

Ключові слова: Вознесенське кладовище, Глухів, надгробок, пам'ятка.

На початку XX ст. виник неабиякий інтерес до вивчення пам'яток некрополістики, пов'язаних з видатними історичними постатями. У багатотомній роботі «Малороссийский родословник» археографа і генеалога В. Л. Модзалевського ми знаходимо інформацію про найбільш ранні меморіальні пам'ятки Глухівщини [1]. Фундаментальна праця з некрополістики – «Русский провинциальный некрополь» [2] – містить цінну інформацію про втрачені надгробки Глухівщини. Історики В. Г. Пуцко [3], Н. О. Зайцева [4], Ю. О. Коваленко [5; 6] продовжили вивчення некрополістичної спадщини Глухова. Також варто відмітити статті к. і. н. Віри Назарової, пов'язані з дослідженнями біографій відомих глухівчан, надгробки яких збереглися на Вознесенському кладовищі в секторі № 1 [7; 8; 9].

У 2014 р. науковці Національного заповідника «Глухів» розпочали комплексні пам'яткоохоронні дослідження цвин-

таря. Автором статті була розроблена система його поділу на квартали [10] з фіксацією всіх виявлених надгробків кінця XVIII – поч. XX ст. Результати багаторічних пошукових робіт на території Вознесенського цвинтаря м. Глухова лягли в основу написання автором статті десятків наукових публікацій з некрополістики [11; 12; 13; 14; 15].

Метою даної статті є введення до наукового обігу інформації про 39 меморіальних пам'яток кінця XIX – початку XX ст., що збереглися на території сектора № 1. Загалом в цьому секторі було досліджено 49 надгробків зазначеного періоду, 10 з яких вже описані раніше [16]. Сектор № 1 – це територія, обмежена із східної сторони центральною «вулицею» кладовища, із західної – парканом уздовж вулиці професора Белявського, з південної – парканом уздовж вулиці Пирогова і північної – цвинтарною «вулицею», що веде до центрального входу Вознесенської церкви.

Безконтрольна людська діяльність на території Вознесенського цвинтаря негативно впливає на стан збереження старовинних надгробків. Їм загрожує цілковите знищення, що призведе і до втрати місця поховання. Завданням нашого дослідження є збір інформації про некрополістичні пам'ятки, їх фіксація та інвентаризація, а також залучення до пам'яткоохоронних заходів населення регіону. Маємо надію, що опис надгробків, поданий у статті, стане у нагоді краєзнавцям, історикам, етнографам, пам'яткоохоронцям, генеалогам та представникам давніх глухівських родів, що втратили зв'язок з предками і відшукують своє коріння. Самі ж вцілілі кам'яні хрести та плити з пісковика на похованнях Вознесенського кладовища є зразками виробів глухівських каменотесів, чие ремесло у нашому регіоні є мертвим і потребує подальшого вивчення та збереження.

№	Тип надгробка	Матеріал	Опис та розмір	Епітафія	Примітки	Дата надгробка	Стать	Соціальний стан
1.1	Плита	Пісковик	Має трапецієвидну форму з бічними карнизами. Розширеною стороною направлена на захід. Розміри 57 x 73 x 146 x 24 см. Бічні сторони без написів. Кінці стели заокруглені, з бордюром. Напис вміщений в рамку, що повторює контури плити. На лицевій стороні у техніці випуклого рельєфу зображено лапчастий хрест з перекладиною. Напис прокреслений, дев'ятирядковий (літери друковані).	здесь погребенъ свящ енноїерей Васи лей Орестович ЪКвитницкій скончался 1913 г. 8 сентября.45 лѣтъ отъ роду покойс ямилый мой сынъ	Переміщена	1913	Чоловік	Духовенство
1.2	Плита	Пісковик	Має трапецієвидну форму, без карнизів. Розширеною стороною направлена на захід. Бічні сторони без написів. Розміри 52 x 67 x 127 x 20 см. Напис прокреслений, дев'ятирядковий (літери прописні).	Здесь Погребенно тѣло Варвары Кирыловой дочери Гребенниковой Скончавшия 1867 года Марта 14 дня на 23 Году отъ роду Покойся милой прахъ дорадосного утра	Переміщена	1867	Жінка	
1.3	Плита	Пісковик	Має трапецієвидну форму із заокругленим карнизом. Розширеною стороною направлена на схід. Розміри 42 x 56 x 135 x 28 см. Кінці зрізані напівколом. Напис вміщений в рамку, що повторює контури плити. На лицевій стороні у техніці випуклого рельєфу зображено хрест з перекладиною на стилізованій Голгофі, праворуч мочало, ліворуч спис, вгорі напис ИИ ЦІ. Під голгофою – Адамова голова з перехрещеними кістками, під хрестом – прокреслений восьмирядковий напис (літери прописні).	ЗДЕСЬ ПАКОИСЯ ПРАХЪ РАБА БОЖГО СОРГІИО НАРОДИВШО ОТ РОДУ 65 ЛЬ КАЗАКА ПОНОМ АРЕВА УМЕРЬ ВЪ 1885 ГОДУ	Переміщена	1885	Чоловік	Козак

1.4	Плита	Пісковик	Має трапецієвидну форму з прямими бічними сторонами. Розширеною стороною направлена на захід. Верхній правий кут відбитий. Розміри 57 x 70 x 141 x 35 см. На лицевій стороні у техніці випуклого рельєфу зображено хрест з перекладиною на стилізованій Голгофі, праворуч мочало, ліворуч спис. Під Голгофою – Адамова голова з перехрещеними кістками, під хрестом – прокреслений восьмирядковий напис (літери прописні).	ЗДѢСЬ ПОГРЕБЕНА ЖЕНА МУЖА И МАТЬ ЧЕТИРЕХЪ СИРОТЬ МАРІЯ ЛАВАРЕННОВА РОДИЛАСЬ 1823 ГО ФЕВРАЛЯ 15- ВЪ БРАКѢ ВСТУПИЛА 1846 го МАЯ 16 го УМРЕ 1854 го ІЮЛЯ 17 ДНЯ	Переміщена	1854	Жіноча	
1.5	Основа від хреста	Пісковик	Має прямокутну форму. Звуженим кінцем направлена на південь. Основа грубо оброблена. Розміри 34 x 17 x 45 см, звуженої частини – 23 x 20 x 45 см. На одній зі сторін прокреслений однорядковий напис (літери друковані)	24 ІЮЛЯ	Перевезена в лапідарій музею археології НЗ «Глухів»			
1.6	Основа від хреста	Пісковик	Має прямокутну форму, двоярусна. Нижній ярус має розмір 50 x 50 x 22 см. На чотирьох сторонах у техніці випуклого рельєфу зображено прямокутні медальйони з шерехатою поверхнею розміром 13 x 41 см. Верхній ярус прямокутної форми розміром 37 x 38 x 12 см має прямокутну виїмку 17 x 14 см, в якій зберігся фрагмент хреста з пісковика.	Відсутня				
1.7	Хрест	Пісковик	Має прямокутну форму в перерізі, рамена заокруглені. Бічні лопаті мають довжину 57 см, в перерізі 18 x 18 см. Верхній промінь в перерізі має розміри 21 x 17 см, нижній, частково зламаний, – 18 x 21,5 см. Висота хреста – 53 см. На лицевій стороні прокреслений чотирядковий напис (літери друковані)	1830 г. 24. авг. Викторь Кирилловъ. 1891 г.	Перевезений в лапідарій музею археології НЗ «Глухів»	1891	Чоловіча	
1.8	Стела	Сірий з рожевими вкрапленнями граніт	Складається з трьох частин: основи 80 x 78 x 20 см, середньої частини 57 x 58 x 55 см, трапецієвидної стели 40 x 40 x 180 см з фігурним завершенням під хрест (хрест втрачений). На східній стороні середньої частини в полірованій рамці зі зрізаними кутами викарбуваний трирядковий напис (літери друковані). На східній стороні стели в трикутній полірованій рамці із зрізаними нижніми і округлим верхнім кутами викарбуваний дев'ятирядковий напис, увінчаний хрестом (літери друковані).	Мирь праху твоему дорогой нашъ отецъ Любящія дѣти ЗДѢСЬ ПОКОИТСЯ ПРАХЪ ЧИНОВНИКА XII КЛАССА Ивана Григорьевича ПИРОЦКОГО Род. Въ 1809 году Умеръ 12 октяб. 1880 г.		1880	Чоловіча	
1.9	Стела	Сірий з рожевими вкрапленнями граніт	Складається з трьох частин: основи 80 x 78 x 20 см, середньої частини 57 x 58 x 56, трапецієвидної стели з фігурним завершенням під хрест (хрест втрачений) 40 x 40 x 180. Стела порушена, стоїть окремо від основи. На східній стороні середньої частини в полірованій рамці зі зрізаними кутами викарбуваний трирядковий напис (літери друковані). На східній стороні стели в трикутній полірованій рамці зі зрізаними нижніми і округлим верхнім кутами викарбуваний восьмирядковий напис, увінчаний хрестом (літери друковані).	Мирь праху твоему Дорогая наша мать! Любящія дѣти ЗДѢСЬ ПОКОИТСЯ ПРАХЪ ДВОРЯНКИ Анны Петровны ПИРОЦКОЙ Род. 25 Іюля 1850 году Умер. 3 январ. 1903 г.		1903	Жіноча	Дворянка
1.10	Колона муфтована	Пісковик	Має округлу форму, вгорі – прямокутна двоярусна муфта. Загальна висота 71 см. Діаметр колони 54 см. Середній прямокутний ярус має розмір 16 x 51 x 51 см. Верхній 6 x 30 x 30 см був завершений обламаним хрестом або вазою. Вгорі є отвір зі слідами залізної іржі. На лицевій стороні колони є увігнутий медальйон з трирядковим прокресленим написом (літери прописні).	Досвідання раба божія аксія	Переміщена		Жіноча	
1.11	Хрест деревовидний	Сірий граніт	Складається з чотирьох частин: прямокутної основи, стилізованої під дикий камінь, основи, стилізованої під Голгофу з картушем та хреста. Перша основа 27 x 63 x 72 см. Стилійована основа прямокутної форми, розміром 18 x 55 x 46 см. Основа-Голгофа прямокутної форми, декорована під «дикий камінь» розміром 77 x 45 x 41 см. На західній стороні – прямокутний полірований картуш з дворянським прокресленим написом (літери прописні). Хрест виготовлений із сірого граніту з жовтими прожилками, округлий в перерізі, має діаметр нижнього променя 41 см, бічних променів – 39 см. Вся поверхня хреста декорована корою та зрізаними сучками (всього 22). Средохрестя перетягнуто прокресленою «мотузою». Висота пам'ятника 213 см, довжина хреста 91 см, бічних променів – 41 см.	Пелагея Ивановна Антоненко			Жіноча	
1.12	Основа від хреста	Граніт, пісковик, залізо	Складається з двох частин: основи-жорна і стилізованого постаменту у вигляді Голгофи. Жорно виготовлене з пісковика, має діаметр 320 см, товщину 15 см. Голгофа виготовлена з сірого граніту з рожевими прожилками, має форму зрізаної піраміди, декорована «диким каменем». Розмір біля основи 66 x 74 см, вгорі – 50 x 50 см. Загальна висота пам'ятника 106 см. На східній стороні – прямокутний полірований картуш зі зрізаними кутами. Вгорі Голгофи прокреслений хрест (креслет), під ним – дворянський напис (літери друковані). Вгорі надгробок має округлий отвір діаметром 27 см із уламком прямокутного залізного штиря від хреста.	Мирь праху Твоему				

1.13	Хрест деревовидний	Пісковик	Складається з двох частин: основи-стовбура та хреста. Поверхня декорована стилізованою корою, зрізаними сучками (16) та гілками. Циліндрична основа декорована трьома зрізаними гілками діаметром 136 см, висота 30 см. Стовбур хреста починається прямокутною основою із чотирма великими зрізаними гілками вгорі. Всі сторони основи, окрім південної, мають прокреслені написи (літери друковані). На східній стороні є п'ятирядковий напис. На західній стороні напис в три рядки, як і на північній. Пам'ятник завершений деревовидним хрестом. Нижній промінь більший за верхній та бічні. Загальна висота пам'ятника 139 см, довжина хреста 79 см, бічних променів – 52 см. Діаметр нижнього променя 54 см, бічних – 51 см.	Східна сторона: ЗДЕСЬ ПОКОИТСЯ АЛИКСАНДР ТИШИНКО МИШИНКО Західна сторона СКОНЧАВШИ 1915 Г.НА 48Г. 27АВГУСТА Північна сторона: ПАМОШНИК ГЛУХОВСКОЙ КОН- ТОРЫЪ		1915	Чоловіча	
1.14	Основа деревовидного хреста	Пісковик	Має циліндричну форму, декорована рельєфною корою і чотирма сучками. Вгорі є округлий отвір із залишками хреста діаметром 47 см. Діаметр основи 90 см, висота 40 см.	Відсутня				
1.15	Хрест	Пісковик	Має лапчате завершення верхнього та бічних променів. Складається з прямокутної двоярусної основи з пісковика розміром 48 х 44 х 41 см та хреста. Хрест прямокутний в перерізі, має висоту 120 см, довжина бічних променів 62 см; довжина одного променя 22 см, товщина 17 см. Лівий промінь має втрати. На західній стороні прокреслено 13 рядків (літери друковані). На верхньому промені напис в 3 рядки, в середохресті – 2 рядки, на нижньому промені 8 рядків. На східній стороні хреста є рельєфні зображення з написами. Вгорі – літери ІНЦІ, під ними птах, що падає, в середохресті зображена чаша, на бічних променях – херувими, на нижньому – книга, під нею літери ІСХР та лапчастий хрест на Голгофі.	Здесь погребено ело раби божія храсиній кис=иленковой умер= шиъ 1908 г сентября, 21 г. дн		1908	Жіноча	
1.16	Пам'ятник-каплиця	Лабродарит	Має прямокутну форму, розмір 40 х 41 х 111 см. На одній стороні зображена прокреслена рама, декорована чотирма гвинтами; напис затертий, шестирядковий (літери друковані). На другій стороні напис затертий, дворядковий. На третій стороні напис затертий, чотирирядковий. Вгорі надгробок звужується двома заокругленими ярусами та має отвір для кріплення хреста. Хрест втрачений.	СНЕЖКОВА	Повалений		Жіноча	
1.17	Основа від хреста	Пісковик	Має прямокутну форму розміром 37 х 36 х 33 см. Вгорі по центру є отвір зі слідами металевої корозії.	Відсутня	Повалена			
1.18	Стела	Пісковик	Стела прямокутна в перерізі на прямокутній основі. Вгорі зламана, біля основи розширена. Висота 132 см, товщина 39 х 37. Розмір основи 24 х 70 х 65. На розширеній основі зі східної сторони – чотирирядковий напис (літери друковані), над ними – рельєфний хрест на Голгофі. На західній стороні нанесений п'ятирядковий напис, на північній – дворядковий, на південній – трирядковий.	здѣсь покоится тѣло раба божія ки- рилла куликова поставленъ любящимъ его сыномъ феодором куликовимъ 1905 фев 5 д умеръ. 26 мая 1904 г. упокой господи раба твоего.		1905	Чоловіча	
1.19	Плита	Пісковик	Має трапецієвидну форму. Розширеною стороною направлена на захід. Розмір 132 х 35 х 55 х 74. На лицевій стороні рельєфне зображення хреста з перекладиною на стилізованій Голгофі. Праворуч мочало, ліворуч спис. Під Голгофою – Адамова голова з перехрещеними кістками, над ними – напис ІНЦ. Під Адамовою головою є семирядковий прокреслений напис (літери прописні, частково втрачені), на бічній північній стороні – трирядковий напис.	дѣсь покоица прахъ рѣба волю р н лсх ѣ д ла жи ошайтѣ жена моя и дети дупер- ваго а.н.и.яеушижуни миръ пра- ху твоему			Чоловіча	
1.20	Плита	Пісковик	Має трапецієвидну форму та карнизи. Розширеною стороною направлена на захід. Розмір 122 х 31 х 41 х 63. На лицевій стороні – рельєфне зображення хреста з двома перекладинами на стилізованій Голгофі, праворуч мочало, ліворуч спис. Під Голгофою – Адамова голова з перехрещеними кістками. На бічній північній стороні в рамці є трирядковий напис (літери прописні, частково втрачені), на південній боковій стороні – трирядковий напис.	преставился 1861 года ію 3 дня по- жила 32 года оставила супруга д года покой здѣсь погребено тѣло рабы божія- маріи николаевой соляковой уой род		1861	Жіноча	
1.21	Основа	Пісковик	Має прямокутну форму, розміри 18 х 90 х 85 см.	Відсутня				
1.22	Хрест деревовидний	Граніт, пісковик	Надгробок із чорного полірованого граніту на двох основах із пісковика. Декорований рельєфною корою та 27 зрізаними гілками. Вгорі – округлий отвір з фрагментом втраченого хреста діаметром 8 см. Висота надгробка 114 см, товщина 44 х 44 см. На східній стороні є картуш із семирядковим написом (літери друковані). Нижня основа має розмір 20 х 80 х 74, верхня – 22 х 60 х 63.	Здѣсь покоится прахъ максима андреевича куницына сконч.1896 г.17 іюля дорогому отцу.		1896	Чоловіча	

1.23	Основа	Пісковик	Має квадратну форму, поверхня шерехата, пошкоджена. Розмір 37 x 37 x 37.	Відсутня				
1.24	Хрест	Пісковик	Хрест має розширений нижній промінь товщиною 33 x 26 см. Бічні лопаті мають довжину 71 см, в перерізі 18 x 18 см, довжина бічної лопаті 26 см. Висота хреста 141 см. На нижньому рамені зі східної сторони є шестирядковий напис (літери друковані).	Евдокія васильєва самобродова где почивает прахъ еѣ			Жіноча	
1.25	Хрест	Пісковик	Хрест лапчатий на багатоярусній основі із пісковика. Бічні лопаті мають довжину 80 см, в перерізі 21 x 21 см, довжина бічної лопаті 30 см. Висота хреста – 118 см. Основа має розмір 40 x 50 x 51 см. На східній сторони є ледь помітний, намальований фарбою, напис.	Відсутня				
1.26	Хрест-фрагмент	Пісковик	Нижня лопать хреста прямокутна в перерізі, зламана, розміром 45 x 18 x 20 см. На східній сторони зображений рельєфний промінь вписаного хреста, на західній сторони – рельєфний промінь, декорований канатом, що проростає із чаші.	Відсутня				
1.27	Колона	Граніт	Колона з сірого граніту діаметром 63 см. Має вгорі дашок з отвором для кріплення хреста діаметром 2 см. Хрест втрачений. Висота колони 80 см, висота дашка 18 см. На південній сторони колони є прямокутна виїмка для рамки розміром 12 x 18 см з чотирма кутовими отворами для кріплення. Рамка відсутня.	Відсутня				
1.28	Хрест	Пісковик	Має лапчатє завершення верхнього та бічних променів. Стоїть на прямокутній основі з пісковика, декорованої з усіх сторін під «дикий камінь», розмір 31 x 43 x 47 см. Хрест прямокутний в перерізі, має висоту 126 см, довжина бічних променів 58 см, довжина одного променя 21 см, товщина 16 см. Нижній промінь потовщений. На лицевій сторони хреста на верхньому рамені рельєфне зображення падаючого птаха, на бічних раменах 6-кутні зірки. В средохресті вписаний хрест, декорований канатом, що проростає із чаші та має в центрі сийво.	Відсутня				
1.29	Плита	Пісковик	Плита розбита на три фрагменти, загальний розмір 40 x 23 x 29 см. На лицевій сторони – рельєфний хрест з прямокутними раменами. На декількох фрагментах вціліли написи (літери друковані).	Юн Р ни				
1.30	Пам'ятник-куб	Пісковик	Надгробок має форму куба розміром 63 x 41 x 46 см, вгорі по центру – металевий штир для кріплення хреста діаметром 2 см. Хрест втрачений. На східній сторони – п'ятирядковий напис (літери друковані). Пам'ятник пошкоджений осколками снаряду.	екатерина иновна чверткина скон ась 18 12 марта на 45 году жизни		XIX ст.	Жіноча	
1.31	Плита	Пісковик	Плита з карнизом, розширеною стороною направлена на захід, розмір 126 x 26 x 36 x 61 см. На лицевій сторони є рельєфне зображення хреста з двома перекладинами на стилізованій Голгофі, ліворуч мочало, праворуч спис, під Голгофою – Адамова голова з перехрещеними кістками, під нею – семирядковий напис (літери друковані).	на семь местъ погребено тѣло глуховскаго м. михайла миненка 1856 года іюня 23 прожи 62		1856	Чоловіча	Мішанин
1.32	Хрест	Пісковик	Має прямокутні рамена. Нижній промінь, потовщений з усіх сторін, декорований під «дикий камінь». Хрест має висоту 90 см, довжина бічних променів – 50 см, довжина одного променя 14 см, товщина 20 см. На лицевій сторони одинадцятирядковий напис (літери друковані).	Мірѣ праху сему сдѣсь погрѣбено тѣло раба божія іоанна рома нова редьки 1872 г.окт. 25		1872	Чоловіча	
1.33	Плита	Пісковик	Плита розширеною стороною направлена на захід, розмір 127 x 30 x 42 x 55 см. На лицевій сторони в рамці – рельєфне зображення хреста з двома перекладинами на стилізованій Голгофі, ліворуч мочало, праворуч спис, під Голгофою – Адамова голова з перехрещеними кістками, під нею – дев'ятирядковий напис (літери друковані). Між мочалом та списом зображені аббревіатури (згори вниз): ІН ЦІ, ІИС ХРС, ІН, КИ, МИ, ІГ, РБ.	79 года октебѣ 17 дн ле. родися романъ корнеевъ сверидкі нь 1831 гда месеца ок 26 числа прис тавися поволи божий пробитня го 68 вeteжитиі ни от ду умре		1831	Чоловіча	
1.34	Плита	Пісковик	Плита з карнизом, розширеною стороною направлена на захід, розмір 123 x 33 x 43 x 56 см. На лицевій сторони є рельєфне зображення хреста з двома перекладинами на стилізованій Голгофі, ліворуч спис, праворуч мочало, під Голгофою – Адамова голова з перехрещеними кістками, під нею – восьмирядковий напис (літери друковані, рельєфні). Плита додатково збагачена рельєфними аббревіатурами (згори вниз): ІНЦИ, КТ, ЦС, ГГ, МЛ, ГА.	анастасія ива новна марченко урожденная гребенникова ро дилась въ 1854 го декабря 21 дня умерла 17 январ 1884 года	Переміщена	1884	Жіноча	

1.35	Хрест	Пісковик	Хрест на трапецієвидній основі із пісковика, розміром 54 x 64 x 64 см. Має лапчатє завершення верхнього та бічних променів. Хрест, прямокутний в перерізі, має висоту 150 см; довжина бічних променів 64 см, довжина одного променя – 23 см, товщина 18 см. Нижній промінь потовщений, на східній стороні має виїмку для таблички 24 x 27 см з чотирма кутовими отворами для кріплення. Табличка втрачена. На східній стороні хреста є вписаний лапчатий рельєфний хрест, що проростає із чаші та має сяйво в средохресті. На західній стороні хреста – рельєфне зображення лапчатого хреста, що проростає із чаші.	Відсутня				
1.36	Основа	Мармур	Основа має форму куба розміром 30 x 50 x 48 см. Вгорі кути зрізані, по центру є округла виїмка для хреста.	Відсутня				
1.37	Хрест	Пісковик	Хрест має лапчатє завершення верхнього та бічних променів. Південний промінь пошкоджений. Хрест, прямокутний в перерізі, має висоту 70 см, довжина бічних променів 47 см, довжина одного променя 18 см, товщина 18 см. На західній стороні нижнього променя є цинкова табличка з шестирядковим написом. Літери рельєфні, друковані. Розмір таблички 14 x 16 см.	василій алексєвич нарбуť скончался 23 декабря 1900 года на 89 году мирь праху твоему		1900	Чоловіча	
1.38	Хрест	Пісковик	Хрест має лапчатє завершення верхнього та бічних променів, прямокутний, в перерізі має висоту 133 см. Довжина бічних променів – 53 см, довжина одного променя – 18 см, товщина – 16 см. Нижній промінь потовщений, на східній стороні має виїмку для таблички 12 x 17 см. Табличка втрачена.	Відсутня				
1.39	Основа	Пісковик	Основа прямокутна, розміром 26 x 74 x 75 см. Вгорі по центру є виїмка розміром 25 x 20 см з фрагментом хреста із пісковика.	Відсутня				
1.40	Плита	Пісковик	Плита з карнизом, розмір 143 x 23 x 42 x 65 см. На лицевій стороні в рамці – рельєфне зображення хреста з двома перекладинами на стилізованій Голгофі, ліворуч спис, праворуч мочало, під Голгофою – Адамова голова, під нею – шестирядковий напис (літери затерті, не читаються). На звуженій бічній стороні є дворядковий напис (літери друковані). Плита додатково збагачена рельєфними абрєвіатурами (згори вниз): ІНЦИ, ІС ХР, КТ, МЛ, РБ, АГ.	здесь погребен о я и мєсяц=дня				
1.41	Хрест	Граніт	Хрест із сірого полірованого граніту, має прямокутне завершення всіх променів, висота 75 см, довжина бічних променів 36 см, довжина одного променя 21 см, товщина 18 см.	Відсутня	Завершена надгробка			
1.42	Пам'ятник-каплиця	Граніт	Пам'ятник з чорного полірованого граніту на двох основах: нижня розміром 63 x 63 см, верхня – 24 x 39 x 32 см. Висота основної частини 84 см, товщина 30 x 24 см. Вгорі надгробок звужується заокругленим ярусом, завершувався хрестом. Хрест втрачений. На східній стороні є чотирирядковий напис (літери друковані).	сергій терещенко родился 19 сентября 1864 г. скончался 31 генваря 1866 г.		1866	Чоловіча	
1.43	Пам'ятник-каплиця	Граніт, пісковик	Надгробок з чорного полірованого граніту на трьох прямокутних основах: нижня з пісковика розміром 115 x 118 см, середня з чорного граніту розміром 15 x 48 x 75 см, верхня з чорного граніту розміром 36 x 48 x 54 см. Висота основної частини 100 см, товщина 42 x 37 см. Вгорі надгробок звужується заокругленим ярусом, що завершувався хрестом, має залізний штифт діаметром 3 см. Хрест втрачений. На східній стороні є шестирядковий напис (літери друковані), на південній – восьмирядковий (літери друковані), на північній – трирядковий (літери друковані).	подъ симъ камнемъ погребено тѣло купеческой дочери анastasіи георгіевны беловской родившейся 1842 г. декабря 20 д. скончавшейся 1855 г. августа 4 д. какъ вѣчерняя зарница въ небѣ ярко заблеститъ потомъ быстро покатится и далеко улетитъ ты какъ зорка появилась и погасла жизнь твоя, зачѣмъ рано такъ сокрылась улетѣла въ иной мѣрь! господи! пріими духъ ея съ миромъ		1855	Жіноча	Міщанка
1.44	Хрест	Пісковик	Хрест має лапчатє завершення верхнього та бічних променів, прямокутний в перерізі, висота 127 см, довжина бічних променів 70 см, довжина одного променя 26 см, товщина 16 см. Нижній промінь потовщений. На східній стороні є рельєфне зображення вписаного лапчатого хреста із сяйвом в средохресті. На нижньому промені зображено мальтійський хрест із сяйвом, вписаний в коло-канат. На західній стороні у верхньому промені зображення падаючого птаха, на бічних променях ліворуч – тринадцятипроменева зірка, праворуч – дванадцятипроменева зірка. В центрі – вписаний хрест, декорований канатом із сяйвом в средохресті та бароковою підставкою під нижнім променем. На нижньому розширеному промені є зображення херувима. На північній та південній сторонах зображено хоругви. На нижньому промені в розширеній частині на північній та південній сторонах є медальйони із прокресленим хрестом, вписаним в рамку-канат.	Відсутня				

1.45	Хрест	Пісковик	Хрест має лапчатє завершення верхнього та бічних променів, прямокутний в перерізі, висотою 110 см; довжина бічних променів 58 см, довжина одного променя 19 см, товщина 17 см. Нижній промінь потовщений. На східній стороні є вписаний хрест з прямокутними раменами.	Відсутня				
1.46	Хрест	Пісковик	Хрест має лапчатє завершення верхнього та бічних променів, прямокутний в перерізі, має висоту 136 см; довжина бічних променів 66 см, довжина одного променя 24 см, товщина 21 см. Нижній промінь потовщений. На східній стороні вісімнадцятирядковий напис (літери друковані).	здѣсь покои́тся тѣло надворного совѣтника григорія дмитрієвича киселєвича умер 1901 г. 31 декабря. з ти памітн икъ сооруженъ женою и дѣтьми		1901	Чоловіча	Дворянин
1.47	Хрест	Пісковик	Хрест висотою 96 см має лапчатє завершення верхнього та бічних променів, прямокутний в перерізі. Довжина бічних променів 52 см, довжина одного променя 18 см, товщина 16 см. Нижній промінь потовщений на потинькованому цегляному постаменті розміром 70 x 57 x 55 см. На східній стороні хреста вписаний рельєфний хрест, декорований мотузкою. Зі східної сторони на нижньому рамені є шестирядковий напис (літери друковані), на західній стороні – чотирирядковий напис (літери друковані), на південній – п'ятирядковий напис (літери друковані).	сдѣсь по кои́тся прахъ млада́нцъ надѣждъ николая рязанцевъ 9 мая 1910 умеръ 31 іюля 1913 хъ родился года го го и		1913	Чоловіча	
1.48	Плита	Пісковик	Перевернута. Розташована розширеною стороною на захід, розмір 124 x 22 x 44 x 60 см. На боковій північній стороні трирядковий напис (літери прописні).	родилась въ 1835 года марта 12 дня скончалась въ 1859 покои́ся маліс прахъ покои́ся въ набиса хъ моли́сь она́сь оставлиныхъ въ слезахъ		1859	Жіноча	
1.49	Плита	Пісковик	Плита розміром 73 x 20 x 29 x 40 см. На лицевій стороні є рельєфне зображення хреста без перекладини на стилізованій Голгофі, ліворуч спис, праворуч мочало, під Голгофою – Адамова голова з перехрещеними кістками.	Відсутня	Переміщена в лапідарій музей археології НЗ "Глухів"			

ДЖЕРЕЛА

1. Модзалевский В. Л. Малороссийский родословник. Киев: Типография Т-ва Г. Л. Фронцкевича і Ко., 1908. 519 с.
2. Река времени. Русский Провинциальный Некрополь. Карто-тека Н. П. Чулкова из собрания Государственного литературного музея. Москва: «Эллис Лак», 1996. 461 с.
3. Пуцко В. Г. Глухівські кам'яні хрести. *Сіверщина в контексті історії України*. Збірник наукових праць. Суми: Видавничий дім «Еллада», 2007. С. 100–101.
4. Зайцева Н. О. Глухівські надгробки. *Сіверщина в історії України*. Збірник наукових праць. Випуск 6. Київ-Глухів: ТОВ «ВІО-поліграфісти», 2013. С. 53–55.
5. Коваленко Ю. О. Історія, закарбована в надгробках. *Соборний майдан*. 2009. № 3(33). С. 1.
6. Коваленко Ю. О. Історична топографія глухівських некрополів. *Українська некрополістика в контексті сучасного історіографічного процесу*. Матеріали третіх наукових читань. Глухів – Ніжин, 2019. С. 83–97.
7. Назарова В. В. Тропинками глуховських кладбищ. Тищенко-Мищенко. *Соборний майдан*. 2016. 6(78). С. 5.
8. Назарова В. В. Тропинками глуховських кладбищ. Терещенко. *Соборний майдан*. 2018. № 4(88). С. 3.
9. Назарова В. В. Тропинками глуховських кладбищ. Пирозькіє. *Соборний майдан*. 2018. № 2(86). С. 6–7.
10. Мірошніченко О. М. Реєстр надгробків XVIII – початку XX ст. Вознесенського кладовища міста Глухова. *Сіверщина в історії України*. Наукове видання. Випуск 11. Глухів – Київ, 2018. С. 256–263.
11. Мірошніченко О. М. У кожного свій хрест. *Соборний майдан*. 2011. № 5(47). С. 3.
12. Мірошніченко О. М. Нові знахідки меморіальних пам'яток XIX – поч. XX ст. на Вознесенському кладовищі. *Сіверщина в історії України*. Наукове видання. Випуск 10. Глухів – Київ, 2017. С. 86–89.
13. Мірошніченко О. М. Хресторобство на Глухівщині у XIX – на поч. XX ст. *Конотопські читання*. Випуск VIII. Ніжин: ПП Лисенко М. М., 2017. С. 174–176.
14. Мірошніченко О. М. Правове регулювання відносин між державними установами та родичами померлих при похованні на православних кладовищах Чернігівської губернії у XIX ст. *Сіверщина в історії України*. Наукове видання. Випуск 12. Глухів – Київ, 2019. С. 238–241.
15. Мірошніченко О. М., Назарова В. В. Матеріали к «Русско-му провинциальному некрополю» по городу Глухову. *Сіверщина в історії України*. Збірник наукових праць. Національний заповідник «Глухів», Інститут історії України НАН України. Вип. 14. Ніжин, 2021. С. 78–86.

16. Мірошніченко О. М. Меморіальні пам'ятки Глухова XIX – поч. XX ст. Вознесенське кладовище. *Ніжинська старовина*. Збірник регіональної історії та пам'яткознавства. Випуск 24(27). Ніжин – Київ, 2017. С. 109–115.

Miroshnychenko O. M. Newly discovered tombstones of the 19th – early 20th century from sector № 1 of the Voznesenske cemetery in the city of Hlukhiv

The Voznesenske Cemetery is one of the oldest burial grounds in the city of Hlukhiv. During field research, more than 260 tombstones dating from the late 18th to the early 20th century were discovered and partially studied on its territory. This article presents the results of systematic work aimed at identifying, cleaning, measuring, photographing, and cataloging memorial monuments from the 19th – early 20th century. A group of tombstones and their fragments preserved in Sector № 1 of the Voznesenske Cemetery is introduced into scholarly circulation.

The publication provides a detailed description of thirty-nine tombstones dating from the late 19th to the early 20th century, made of local sandstone, various types of granite, and marble. The material is valuable as a source for the study of material culture, religious beliefs, and social stratification of Hlukhiv's population during this period.

Key words: Voznesenske Cemetery, Hlukhiv, tombstone, 18th – early 20th century, memorial sculpture.

REFERENCES

1. Modzalevskii, V. L. (1908). Malorossiiskii rodoslovnik [Little Russia genealogy]. Kiev: Tipografiya G. L. Frontskevicha i Ko. [in Russian].
2. Reka vremeni. Russkii Provintsial'nyi Nekropol. Kartoteka N. P. Chulkova iz sobraniya Gosudarstvennogo Literaturnogo Muzeya [River of time. Russian Provincial Necropolis. File cabinet N. P. Chulkov from the collection of the State Literary Museum]. (1996). Moscow: «Ellis LaK». [in Russian].
3. Putsko, V. (2007). Hlukhivski kamiani khresty [Hlukhiv stone crosses]. *Sivershchyna v konteksti istorii Ukrainy*. Zbirnyk naukovykh prats. [Materialy shostoї naukovo-praktychnoi konferentsii [Siver Region in the context of Ukrainian history. Collection of scientific works. Proceedings of the Sixth Scientific and Practical Conference]. Sumy. [in Ukrainian].
4. Zaitseva, N. (2013) Hlukhivski nadhrobky [Hlukhiv's tombstones]. *Sivershchyna v istorii Ukrainy*. Zbirnyk naukovykh prats. [Siver Region in the history of Ukraine. Collection of scientific works]. Vol. 6. Kyiv-Hlukhiv: TOV «VIO-polihrafisty». [in Ukrainian].
5. Kovalenko, Yu. (2009) Istoriia zakarbovana v nadhrobkakh [History is engraved in tombstones]. *Sobornyi maidan* [Sobornyi maidan], 3 (33). Shostka: J.S.C. «Shostinsky City Printing House». [in Ukrainian].

6. Kovalenko, Yu. O. (2019). Istorychna topohrafiia hlukhivskykh nekropoliv [Historical topography of Hlukhiv necropolises]. *Ukrainska nekropolistyka v konteksti suchasnoho istoriohrafichnoho protsesu*, issue 3, pp. 83–97. [in Ukrainian].
7. Nazarova, V. V. (2016). Tropinkami Gluhovskikh kladbishch. Tishchenko-Mishchenko [Paths of Glukhiv cemetery. Tishchenko-Mishchenko]. *Sobornyy maydan*, 6 (78), p. 4. [in Russian].
8. Nazarova, V. V. (2018). Tropinkami Gluhovskikh kladbishch. Tereshhenko [Paths of Glukhiv cemetery. Tereshhenko]. *Sobornyy maydan*, 4 (88), p. 3. [in Russian].
9. Nazarova, V. V. (2018). Tropinkami Gluhovskikh kladbishch. Pirockije [Paths of Glukhiv cemetery. Pirockije]. *Sobornyy maydan*, 2 (86), pp. 6–7 [in Russian].
10. Miroshnychenko, O. (2018). Reiestr nadhrobkiv XVIII – pochatku XX st. Voznesenskoho kladovyshcha mista Hlukhova [Registration of the tombstones of the 18th – early 20th centuries. Voznesensky cemetery of the city of Hlukhiv]. *Sivershchyna v istorii Ukrainy. Naukove vydannia. [Siver Region in the history of Ukraine. Collection of scientific works]*. Vol. 11. Kyiv-Hlukhiv: P. E. «Lysenko M. M.». [in Ukrainian].
11. Miroshnychenko, O. (2011). U kozhnoho svii khrest [Each has its own cross]. *Soborni maydan*. 5(47). Shostka: J.S.C. «Shostynsky City Printing House». [in Ukrainian].
12. Miroshnychenko, O. (2017). Novi znakhidky memorialnykh pamiatok XVIII – pochatku XX st. na Voznesenskomu kladovyshchi [New finds of memorials of the XIX beginning XX century at the Voznesenskomu cemetery]. *Sivershchyna v istorii Ukrainy. Naukove vydannia. [Siver Region in the history of Ukraine. Scientific publication]*. Vol. 10. Hlukhiv -Kyiv: P. E. «Lysenko M. M.». [in Ukrainian].
13. Miroshnychenko, O. (2017). Khrestorobstvo na Hlukhivshchyni u XVIII – pochatku XX st. [Grafting in the Hlukhiv region in the 19th century XX century] *Konotopski chytannia [Konotop readings]*. Vol. 8. Nizhyn: P. E. «Lysenko M. M.». [in Ukrainian].
14. Miroshnychenko, O. (2019). Pravove rehuliuвання vidnosyn mizh derzhavnymy ustanovamy ta rodychamy pomerlykh pry pokhovanni na pravoslavnykh kladovyshchakh Chernihivskoi hubernii u XIX st. [Legal regulation of relations between state institutions and relatives of those who died during burial in the Orthodox cemeteries of the Chernigov province in the 19th century]. *Sivershchyna v istorii Ukrainy. Naukove vydannia. [Siver Region in the history of Ukraine. Scientific publication]*. Vol. 12. Hlukhiv-Kyiv: P. E. «Lysenko M. M.». [in Ukrainian].
15. Miroshnychenko, A. M., Nazarova, V. V. (2021) Materiali k «Russkomu provintsialnomu nekropolu» po gorodu Glukhovu [Materials to the 'Russian provincial necropolis' on the city of Glukhov]. *Sivershchyna v istorii Ukrainy – Sivershchyna in the history of Ukraine*. (14), pp. 78–86. [in Russian].
16. Miroshnychenko, O. (2017). Memorialni pamiatky Hlukhova XVIII – pochatku XX st. Voznesenske kladovyshche [Memorial monuments of Hlukhiv XIX beginning XX century Voznesenske cemetery]. *Nizhynska starovyna. Zbirnyk rehionalnoi istorii ta pamiatkoznavstva. [Nizhyn antiquity. Collection of regional history and monuments]*. Vol. 24(27). Nizhyn-Kiev: P. E. «Lysenko M. M.». [in Ukrainian].

Стаття надійшла до редакції 01.07.2025 р.
Рекомендована до друку 17.07.2025 р.

УДК 392.81(477.52)

О. В. Онопрієнко
О. В. Кобзиста

ГАСТРОНОМІЧНА СПАДЩИНА ГЛУХІВСЬКОЇ МІСЬКОЇ ТЕРИТОРІАЛЬНОЇ ГРОМАДИ: ЖИВА ТРАДИЦІЯ

Стаття присвячена гастрономічній спадщині Глухівської об'єднаної територіальної громади Сумської області як одному з елементів нематеріальної культурної спадщини України. Характеризуються її загальнонаціональні традиції та регіональний аспект.

Ключові слова: нематеріальна культурна спадщина (НКС), гастрономічна спадщина, Глухівська міська територіальна громада, носії елементів НКС.

Нематеріальна культурна спадщина України (НКС) охоплює різноманітні обряди, знання та вміння, що передаються з покоління в покоління: від народної музики та танців до ремесел і гастрономічних традицій. Першим кроком на шляху збереження нематеріальної культурної спадщини стало приєднання України у 2008 році до Конвенції ЮНЕСКО «Про охорону нематеріальної культурної спадщини». Пізніше у Законі України «Про культуру» від 14 грудня 2010 року № 2778-VI вперше згадується поняття «нематеріальна культурна спадщина» на законодавчому рівні, далі – створення Національного та регіонального переліку елементів нематеріальної культурної спадщини України.

Проблемами нематеріальної культурної спадщини займаються В. Литовченко, В. Дем'яненко (НКС у національному та міжнародному законодавстві, НКС – головний інструмент збереження української нації), О. Вербець, В. Манько (обрядові страви), Л. Кравецька (страви Поділля, Полісся, Слобожанщини) та ін. Дослідження в цій сфері охоплюють різноманітні аспекти: від традиційних мистецтв та обрядів до народних пісень та страв.

У статті вперше характеризується гастрономічна спадщина Глухівської міської територіальної громади Сумської області (далі – Глухівська МТГ). Гастрономія охоплює різноманітні страви і виступає індикатором національної ідентичності українців. Вона містить як загальнонаціональні традиції, так і свій неповторний регіональний аспект. Особливо звертається увага на те, що гастронадщина, про яку піде мова, – жива традиція, яка може стати своєрідною візитівкою Глухівської МТГ, адже кращий спосіб познайомитися з регіоном – це «скуштувати його на смак».

Тема гастронадщини є актуальною в контексті розвитку туристичної галузі України. Не випадково у жовтні 2020 року Український центр культурних досліджень (УЦКД) розпочав роботу над проектом «Гастронадщина України: традиції гостинності та культура приготування страв». Він складається з трьох продуктів, зокрема, вебресурсу, гастрономічної мапи та гастроенциклопедії, в яких представлені історичні гастрономічні маршрути, рецепти страв відомих особистостей України, локальні гастрофестивали, унікальні архітектурні об'єкти, історичні пам'ят-

ки, інфраструктурні об'єкти та готельно-ресторанні комплекси. Очільниця УЦКД Ірина Френкель, характеризуючи проект, підкреслила: «Мета проекту – відкрити світу надзвичайно багату та різноманітну кулінарну історію України, познайомити іноземних туристів із унікальними рецептурами приготування традиційних національних страв у різних регіонах країни» [1].

У гастрономічній культурі відображається етнічна і культурно-історична специфіка народу. Глухівська МТГ, створена у 2020 р., розташована у північно-східній частині України. Це – прикордоння. Площа громади – 450 км², адміністративний центр – м. Глухів – колишня гетьманська столиця. До складу громади входять одне місто, одне селище і 23 села. Глухівщина – край з багатомілітичною історією і збереженими традиціями, незважаючи на процеси урбанізації. В умовах сучасних викликів, зокрема російської агресії, охорона та популяризація нематеріальної спадщини тут набуває особливого значення.

З метою дослідження та збереження гастронадспадщини Глухівської МТГ, під керівництвом методиста КЗ «Центр культури» Глухівської міської ради Олени Володимирівни Кобзистої, починаючи ще з 2017 року, було проведено ряд експедицій по селах громади. Підсумком цієї роботи стало створення кулінарної рубрики «Смаколики Глухівщини», де господарині ділилися секретами приготування страв за старовинними рецептами, а саме: пампушки з цибулею та сметаною, картопля з реберцями, місцеві страви до Маковія (суп з маком, коржики з маком та медом), куліш з потапцями (смажені грінки на шкварках зі шматочками сала) до свята Покрови Пресвятої Богородиці, пісний борщ, кутня кишка з картоплею та шкварками, суп з кльоцками, житні пироги з бузиною (с. Калюжне), аптяжники (картопляні зрази) с. Некрасове, ризники с. Полошки. Пампушки з цибулею, перемащені сметаною (с. Дунаєць), стали однією з перших страв рубрики «Смаколики Глухівщини». Рецепт зберігається у родині Катерини Миколаївни Мачуріної, 1962 р. н. (с. Дунаєць). Рецепт приготування житніх пирогів з бузиною (с. Калюжне) знаходиться у Тетяни Тимофіївни Медвідь, 1956 р. н. та Надії Павлівни Синегуб, 1969 р. н. [2].

Два елементи нематеріальної культурної спадщини

Іл. 1. Весільні короваї с. Полошки

Іл. 2. Полошківський весільний коровай. Майстриня Г. О. Таптун

Глухівської МТГ занесені до відповідного Регіонального переліку під наступними назвами: «Приготування обідніх страв у селі Некрасове» (розсольник з «почками», кутня кишка зі шкварками, коржики з грушами та медом) та «Технологія випікання весільних короваїв у селі Полошки». Дві страви нашого регіону – «Книші з конопляним насінням з села Перемога» (носії елементу НКС Віра Малащенко, жителька села Перемога) та «Зелений борщ з яглицею з села Дунаєць» (носії елементу НКС Ольга Картава) – увійшли до 12-ти серійного проекту «Скорохода. Гастробайки». Це – програма про гастрономічну

Іл. 3. Книші з конопляним насінням с. Перемога

Іл. 4. Приготування книшів з конопляним насінням. Майстриня М. І. Ляшенко

спадщину Сумської області, ведучим якої є професійний ресторатор Денис Полак. Зйомки відбулись у 2021 році в рамках телевізійного проєкту «Суспільне Суми». Страви готувались за кулінарними рецептами, які знають тільки носії НКС. До українського центру культурних досліджень було передано унікальні старовинні рецепти села Некрасове, які увійшли до проєкту створення першої української енциклопедії «Українська гастронадщина: традиції гостинності та культура приготування страв». Носіями некрасівських страв стали господині: Валентина Петрівна Рахно (1957 р. н.), Світлана Миколаївна Олійник (1957 р. н.), Ольга Володимирівна Третяк (1982 р. н.), Оксана Юріївна Третяк (2003 р. н.), Тетяна Юріївна Тре-

тяк (2007 р. н.).

В історії розвитку кулінарних традицій української кухні хліб завжди був на першому місці і особливо шанувався в усі часи. Так в роботі українського дослідника та історика Олексія Сокирка читаємо: «Наприкінці XVII – на початку XVIII століть він (раціон) незмінно складався із чотирьох основних продуктів: трьох сортів борошна та пшона... Не дивно, що й у канцелярській лексиці продуктове жалування іменувалось не інакше, як «борошенний корм», «місячне борошно», а то й просто «борошно» [3]. Наші пращури з великою повагою ставилися до хліба і до всього, що пов'язане з ним, адже він був символом благополуччя, процвітання і займав вагоме місце в українській культурі, обрядах, релігії.

На технології випікання весільних короваїв у селі Полошки слід зупинитися більш детально. Авторами рецептури є Ганна Олексіївна Таптун (1947 р. н.), Олена Іванівна Бірюк (1947 р. н.), Тетяна Володимирівна Пустинник (1970 р. н.), Наталія Іванівна Щастна (1970 р. н.) (іл. 1.) Коровай – традиційна весільна випічка, яка є символом не тільки сімейного щастя, але і родючості, а також переходу від холостяцького безтурботного існування до життя, повного зобов'язань. Пекли його тільки досвідчені жінки, які були щасливі в шлюбі. До цієї справи ні в якому разі не допускалися бездітні, розведені, а також вдови. Вважалося, що їх доля може вплинути на майбутнє життя молодих. Як спекти коровай, знають далеко не всі, адже традиція поступово відходить у небуття, однак рецепти збереглися до цих пір.

Коровай у селі Полошки випікають понад сто років. Уміння виготовляти прикраси для короваїв (шишки) передавалося з покоління в покоління. Пізніше (у 80-х роках XX ст.) почали виготовляти стилізовані оздобы з тіста у вигляді квітів (сон-трава, троянди, гвоздики) та ягід (калина, виноград, вишні). Ініціатором виготовлення таких прикрас стала майстриня-коровайниця, носій технології Ганна Олексіївна Таптун (1947 р. н.), яка й до цього часу фантазує та придумує нові прикраси для короваїв (іл. 2)

Ще один з елементів НКС нашого регіону має назву «Книші з конопляним насінням з села Перемога». Його носіями є Марія Іванівна Ляшенко (1959 р. н.), Анастасія Іванівна Хоминич (1945 р. н.), Надія Павлівна Половин-

ко (1938 р. н.), Тетяна Олексіївна Бреус (1979 р. н.), Євгенія Анатоліївна Бреус, Віра Михайлівна Малащенко (1957 р. н.). (фото 4) Подаємо рецепт (технологію) приготування книшів с. Перемога.

Інгредієнти для тіста: вода – 1,5 л, сіль – 1 ст. л., цукор – 1 ст. л., дріжджі – 100–150 г, борошно житнє – 2 кг, борошно вищого сорту – 2 кг. Раніше готували тісто на хлібній заквасці (невеликий шматочок тіста, який залишали з попередньої випічки), а зараз використовують дріжджі. Інгредієнти для начинки: конопляне насіння – 200 г, цукор 1 ст. л., вода – 1–2 ст. ложки.

Спочатку готуємо опару для тіста, для чого підігрівимо воду, не доводячи до кипіння, наливаємо її у велику глибоку миску та перемішуємо з дріжджами, додаємо цукор, дрібку солі й добре змішуємо, щоб все розчинилося у воді. Частинами додаємо просіяне борошно, аби опара не була густою. Коли десь за пів години вона підійде, додаємо решту борошна та замішуємо тісто на книші (воно має бути не дуже густим), залишаємо підходити. Для начинки конопляне насіння злегка підсушуємо на сухій сковорідці, готові зерна подрібнюємо за допомогою ступки, додаємо цукор за смаком та трішки води. Якщо тісто добре підійшло, можна починати ліпити книші. Відриваємо тісто невеликими шматочками, формуємо з них кружечки, кладемо на середину начинку з конопляного насіння, зліплюємо, даємо підійти. Далі змащуємо їх збитим яйцем (не обов'язково), ставимо в піч на 30–40 хв. (залежить від розміру). Готові книші натираємо здоров (щоб блищали та мали м'яку скоринку) (іл. 3).

1 липня 2022 року на п'ятому позачерговому засіданні Міжурядового комітету з охорони нематеріальної культурної спадщини український борщ увійшов до Репрезентативного списку нематеріальної культурної спадщини людства ЮНЕСКО. Борщ – основна перша страва української кухні, яка набула міжнародного визнання, як, наприклад, суші одразу пов'язують з Японією, карі – з Індією, а борщ – з Україною.

Борщ – універсальна страва, яка добре доповнює будь-який стіл. Залежно від способу приготування і подачі, він відрізняється за густиною і температурою (більш звичний гарячий борщ чи буряковий холодник – охолоджена перша страва), може бути пісним або м'ясним, червоним, білим або зеленим, із додаванням локальних складників або без них. У нашому випадку мова йде про страву під назвою «Зелений борщ з села Дунаєць». Носії його рецептури – Катерина Федорівна Овсієнко (1948 р. н.), Євгенія Іванівна Якименко (1956 р. н.), Галина Михайлівна Рибалко (1963 р. н.), Ольга Євгеніївна Картава (1951 р. н.), Катерина Миколаївна Мачуліна (1962 р. н.), Світлана Михайлівна Цигикал (1959 р. н.), Галина Дмитрівна Бобровицька (1952 р. н.). Такий борщ готується ранньою весною, коли з'являється в садочках яглиця (рід багаторічних трав'янистих рослин). Для приготування борщу використовують листочки молоді рослини, в жодному разі не можна вживати велике старе листя (це шкідливо).

Для приготування борщу з яглицею потрібні такі продукти: м'ясо свиняче (бажано ребра), сало, картопля, яглиця, морква, цибуля, сіль, лавровий лист. У першу чергу варимо бульйон зі свинячих ребер (можна використовувати м'ясо птиці) до повної готовності (1,5–2 год.). Поки готується м'ясо, чистимо картоплю, нарізаємо її невеликими шматочками, додаємо до бульйону, солимо за смаком. Тим часом підсмажуємо на сковорідці нарізане шматочками сало, додаємо подрібнену цибулю і натерту моркву. Яглицю миємо холодною водою та нарізаємо невеликими шматочками, додаємо до борщу і варимо на невеликому вогні 10–15 хвилин. Насамкінець додаємо засмажку, лавровий лист, варимо кілька хвилин. Борщ традиційно вживають з сметаною, цибулею або часником [4].

Традиції гастрономічної спадщини Глухівської міської територіальної громади продовжують жити завдяки людям, які їх практикують та передають майбутнім поколінням. Це – споконвічні рецепти, які посідають своє місце поряд з сучасними технологіями приготування страв.

ДЖЕРЕЛА

1. Український центр культурних досліджень (УЦКД) презентував проєкт «Гастропадщина України: традиції гостинності та культура приготування страв». Упрінформ. URL: <https://www.ukrinform.ua/rubric-yakisne-zhyttia/3215372-centr-kulturnih-doslidzen-prezentuvav-gastropadsinu-ukraini.html>. Дата звернення 21.02.2025 р.

2. Кулінарна рубрика «Смаколики Глухівщини». URL: <https://www.youtube.com/watch?v=NN-ttkZ8G68>. Дата звернення 11.03.2025 р.

3. Сокирко О. Кулінарна мандрівка в Гетьманщину: секрети й таємниці староукраїнської кухні середини XVII–XVIII ст. Київ: Темпора, 2022. 272 с.

4. Зелений борщ з яглицею с. Дунаєць. URL: <https://www.facebook.com/groups/1313307018742349>. Дата звернення 15.04.2025 р.

Onopriyenko O.V., Kobzyska O. V. The gastronomic heritage of the Hlukhiv community: a living tradition

The article is devoted to the gastronomic heritage of the Hlukhiv city community in the Sumy region as one of the elements of Ukraine's intangible cultural heritage. The article describes its national traditions and regional features.

Key words: intangible cultural heritage (ICH), gastronomic heritage, Hlukhiv community, bearers of the ICH elements.

REFERENCES

1. Ukrainskyi tsentr kulturnykh doslidzhen (UTsKD) prezentuvav proiekt «Hastropadshchyna Ukrainy: tradytsii hostynnosti ta kultura pryhotuvannia strav» [The Ukrainian Center for Cultural Research (UCCR) presented the project "Gastronomic Heritage of Ukraine: Hospitality Traditions and Cooking Culture"]. Retrieved from: <https://www.ukrinform.ua/rubric-yakisne-zhyttia/3215372-centr-kulturnih-doslidzen-prezentuvav-gastropadsinu-ukraini.html>.

2. Kulinarna rubryka «Smakolyky Hlukhivshchyny» [The culinary section "Delicacies of the Hlukhiv Region"]. Retrieved from: <https://www.youtube.com/watch?v=NN-ttkZ8G68>

3. Sokyрко, O. (2022). *Kulinarна mandrivka v Hetmanshchynu: sekrety y taiemnytsi staroukrainskoi kuhni sere diny XVII–XVIII st. [Culinary journey to the Hetmanate: secrets and mysteries of old Ukrainian cuisine of the mid-17th and 18th centuries]*. Kyiv: Tempora. [in Ukrainian].

4. Zelenyi borshch z yahlytseiu s.Dunaiets [Green borsch with yahlytseiu in the village of Dunayets]. Retrieved from: <https://www.facebook.com/groups/1313307018742349>.

*Стаття надійшла до редакції 06.06.2025 р.
Рекомендована до друку 17.07.2025 р.*

УДК 908+719]:005.745(477.54/.62) «1999/2024»

С. А. Бахтіна

УЧАСТЬ КРАЄЗНАВЦІВ-ПАМ'ЯТКОЗНАВЦІВ СЛОБОЖАНЩИНИ У ВІДРОДЖЕННІ ІСТОРИЧНОЇ ПАМ'ЯТІ, ДОСЛІДЖЕННІ ТА ЗБЕРЕЖЕННІ НАЦІОНАЛЬНОЇ КУЛЬТУРНОЇ СПАДЩИНИ РІДНОГО КРАЮ

(До 25-річчя творчої діяльності колективу
краєзнавців-пам'яткознавців, які брали
участь у Міжнародній науковій конференції
«Слобожанські читання» (1999–2024))

У статті мова йде про роботу краєзнавців-пам'яткознавців – учасників Міжнародної наукової конференції «Слобожанські читання» і Міжнародної науково-практичної конференції молодих вчених «Пам'яткоохоронні традиції Слобожанщини» – по відродженню історичної пам'яті, дослідженню і збереженню національної культурної спадщини Слобожанщини як одного з важливих історичних регіонів України. Ці конференції об'єднують краєзнавців-пам'яткознавців, які люблять свою батьківщину, вивчають історію рідного краю і розповідають на сторінках збірок про матеріальну і нематеріальну культурну спадщину, культурні цінності, які зберігаються у архівах, музеях і бібліотеках, про народні традиції, пам'ятки (відомі і давно забуті), людей, які славили свою землю, про боротьбу за незалежність України протягом всієї її історії.

Ключові слова: Слобожанщина, Слобожанські читання, пам'яткоохоронні традиції Слобожанщини, краєзнавці-пам'яткознавці, історична пам'ять, культурна спадщина.

Перші Слобожанські читання відбулися 2–3 червня 1999 р. На колективному фото, зробленому у перший день конференції [1, с. 3], – двадцять шість учасників біля колишнього будинку Харківського єпархіального церковно-археологічного музею. Близькі, знайомі обличчя. Саме вони започаткували конференцію з внутрішнім усвідомленням, що треба її проводити [4, с. 33]. А ще були листи підтримки від В. В. Чепелика – історика архітектури, професора Київського державного технічного університету будівництва та архітектури, дійсного члена Української академії архітектури, Д. В. Степовика – професора, віце-президента Українського Біблійного товариства. Багато з учасників читань займалися на той час долями репресованих земляків, у тому числі і священників, зокрема долею протоієрея Петра Георгійовича Фоміна – історика церковного мистецтва, автора праць з церковної архітектури та іконопису Слобідського краю, першого директора Харківського єпархіального церковно-археологічного музею та товариства при ньому [2]. Дослідники працювали в архівах, бібліотеках, брали участь у конференціях. Вже на той час були проведені у Харківському історичному музеї вечори пам'яті: до 130-річчя від дня народження протоієрея Петра Фоміна, репресованого та розстріляного у 1938 р. (грудень 1996 р.); до 60-річчя від часу загибелі в масових репресіях священно- та церковнослужителів Харківської єпархії, розстріляних у 1938 р. (травень 1998 р.) [3, с. 8 9]; відбулося знайомство і навіть зустріч з Т. А. Толмачовою (Бем) – дочкою репресованого і розстріляного у 1938 р. священника Андрія Толмачова,

яка мешкала на той час у Німеччині (м. Кельн) [3, с. 7]. І, нарешті, у червні 1999 р. відбулися Перші Слобожанські читання, присвячені 85-річчю Харківського єпархіального церковно-археологічного музею, директором якого був Петро Фомін [3, с. 12]. За підтримки Тамари Андріївни була видана перша збірка статей «Науково-теоретичні здобутки Слобідської України: філософія, релігія, культура (досвід ретроспективного аналізу)». Сорок три автори. Три секції: філософсько-релігієзнавча, історико-краєзнавча і мистецтвознавча. На першій сторінці збірки – портрет Тамари Андріївни Толмачової роботи художника І. Глазунова, нижче – слова подяки за допомогу у виданні книги, далі – її спогади про трагічні 20–30-ті роки ХХ ст. у Харкові, свідком яких вона була [5, с. 3–10]. Тут – статті наших перших авторів: Юліани Полякової, Михайла Красікова, Володимира Путятіна, Ольги Денисенко, з якими ми продовжуємо співпрацювати. Слід згадати і тих, хто тривалий час публікувалися у збірнику, але пішли у вічність: архітектора О. Ю. Лейбфрейда; режисера В. С. Утеніна; історика, письменника О. М. Зінухова; юриста Р. К. Рибальченка; архітектора В. О. Кодіна; бібліографа С. Б. Шоломову – автора книг про трагічну долю священнослужителів, перших новомучеників за віру на харківській землі. Вони залишили нам свої ґрунтовні праці, і про кожного з них треба розповідати окремо.

За 25 років лави авторів збірника значно поповнилися. Згадаємо XV Слобожанські читання (2011 р.), присвячені 145-річчю від дня народження протоієрея Петра Георгійовича Фоміна (1866–1938) – одного із засновників пам'яткоохоронної справи в Україні. На конференції був присутній його онук, Микола Миколайович Фомін. У 2021 р. до Державного реєстру нерухомих пам'яток України був занесений меморіальний комплекс жертв політичних репресій «Українсько-Польський меморіал», відкритий у 2000 р. на Белгородському (сучасне Харківське) шосе у 6 кварталі Лісопарку, де на меморіальній стіні скорботи висічені імена понад 4-х тисяч розстріляних, серед яких імена Петра Фоміна, Андрія Толмачова і багатьох-багатьох інших.

На IV Слобожанських читаннях (2000 р.) учасники конференції ухвалили резолюцію щодо підтримки ідеї створення єдиного обласного центру охорони історичної та культурної спадщини, оскільки Слобожанщина – носій цієї багатогранної культурної спадщини, коріння якої сягає глибокої давнини. 25 листопада 2003 р. головою Харківської облдержадміністрації було підписано розпорядження № 414 про створення Харківського науково-методичного центру охорони культурної спадщини (далі – ХНМЦОКС, Центр).

Також у резолюції було акцентовано на необхідності активізації музейних фахівців, архітекторів, краєзнавців, істориків, мистецтвознавців, об'єднання зусиль у вивченні та відновленні історичних, культурних, археологічних пам'ятних місць Слобожанщини з

метою виховання підростаючого покоління в любові до минулого своєї Батьківщини, а також для ознайомлення з історією та культурою Харківщини як вітчизняних, так і зарубіжних туристів. Учасники конференції висловили необхідність відновлювати забуті імена гідних земляків, які зробили особистий внесок у розвиток філософії, культури, виховання, науки, духовності Слобожанщини, вивчати їхній життєвий та творчий шлях [3, с. 22–23]. Відтоді активісти Слобожанських читань (понад 80 осіб) стали громадськими діячами з охорони культурної спадщини Харківської області.

За цей час відбулося 29 Міжнародних наукових конференцій «Слобожанські читання» і 15 Міжнародних науково-практичних конференцій молодих вчених «Харківщина та її культурна спадщина» (2008–2009 рр.), «Пам'яткоохоронні традиції Слобожанщини» (2010–2024 рр.). В рамках конференцій проведено 43 круглі столи, присвячені ювілейним датам наших відомих співвітчизників, а також історичним подіям, питанням захисту культурних цінностей, які проходили на базі Харківського художнього музею, Харківської державної академії культури, Харківського національного університету імені В. Н. Каразіна, а також в с. Бугаївка Вовчанської МТГ Чугуївського району, с. Пришиб Балаклійської МТГ Ізюмського району, м. Ізюм Ізюмського району Харківської області, в м. Лебедин Сумської області [1, с. 9].

За матеріалами конференцій видано друком у 1999 р. три збірки наукових праць: дві «Науково-теоретичні здобутки Слобідської України: філософія, релігія, культура (досвід ретроспективного аналізу)» і «Науково-теоретичні здобутки Слобідської України: про часопис «Віра і Розум», його проблематику». З 2003 р. побачили світ: 56 наукових збірок «Культурна спадщина Слобожанщини» (далі – КСС) з підрозділами «Охорона культурної спадщини і музейна справа», «Історія та краєзнавство», «Культура і мистецтво», «Історія родин та генеалогія», «Сторінки пам'яті»; 2 – «Слобожанське культурне надбання» (2008–2009 рр.); 9 – «Пам'яткознавчі погляди молодих вчених XXI ст.» (2010–2021 рр.), 2 – «Пам'яткознавчі студії дослідників XXI ст.» (2023–2024 рр.), 5 ювілейних збірок з пам'яткоохоронної роботи «Праці пам'яткознавців» (2011–2015 рр.), збірка наукових статей «Некрополь Слобожанщини». У цих збірках 913 авторів надрукували 1974 статті [1, с. 9–10].

З лютого 2022 р. ми мовби опинилися в іншій реальності. І вже в умовах воєнного часу краєзнавці-пам'яткознавці продовжили свою роботу. За цей період проведено три Міжнародні наукові конференції «Слобожанські читання» (XXVII, XXVIII, XXIX), видано друком три збірки тез доповідей учасників конференцій, п'ять наукових збірок КСС, чис. 52–56. Також проведено дві конференції «Пам'яткоохоронні традиції Слобожанщини» і видано друком дві наукові збірки «Пам'яткознавчі студії дослідників XXI ст.» (вип. VIII і IX). 214 авторів надрукували 141 статтю в семи наукових

виданнях. Наразі йде робота над КСС 57 за результатами конференції «XXIX Слобожанські читання», в якій взяли участь 58 дослідників.

У збірниках з'явилися зовсім інші рубрики, а саме: «Пам'ять про війну», «Люди та документи», «Історія війни в документах і спогадах», «Охорона культурної спадщини в умовах війни», «Зруйнована спадщина». На сторінках видань друкуються матеріали про наших сучасників – музеєзнавців, істориків, художників, вчорашніх школярів, студентів, цивільних і військових, які загинули під час воєнних дій. Це наші друзі, знайомі. Хтось з них брав участь у конференціях, про творчість інших були надруковані статті. Вони працювали поряд, з багатьма з них ми спілкувалися, ніщо не віщувало біди... [1, с. 11]. Тепер у роботах піднімаються проблемні теми відбудови та реставрації історичного центру Харкова, реконструкції окремих будинків в умовах російсько-української війни.

На XXVIII Слобожанських читаннях (2024 р.), присвячених 370-річчю Харкова, була озвучена тема «Видатні співвітчизники і їх внесок в історію краю». У збірнику КСС (чис. 55, 56) автори статей розповіли про людей неординарних, творчо обдарованих, сміливих, кожен з яких зробив свій неоцінений внесок в ту чи іншу сферу діяльності, які складають наше національне надбання. Це публікації про видатну піаністку В. К. Штенко-Куфтіну і відомого археолога Б. О. Куфтіна (стаття І. І. Білоножко), талановитого головного редактора харківської обласної газети «Слобідський край» Є. І. Каулька (стаття Л. І. Водолаженко), першого настоятеля пустині Пречистої Богородиці у Святих Горах ігумена Симеона (стаття В. М. Дедова), доктора технічних наук, професора Л. В. Акімова (стаття Т. Ю. Кунченко і Н. Л. Акімової), фундатора Харківського товариства велосипедистів-любителів М. С. Габеля (стаття В. Є. Мамона), заслуженого архітектора України С. М. Петрова (статті Д. К. Милославського, О. В. Шило), директора Харківського художнього музею М. П. Работягова (стаття Д. Є. Пономарьової), доктора історичних наук, професора А. Г. Слюсарського (стаття М. В. Проценка), директора Харківського реального училища В. В. Шихова (стаття В. О. Черноморця), доктора медичних наук, професора О. І. Мещанінова (стаття А. А. Шепель і М. Я. Приза), протоієрея, історика церкви М. О. Лашенкова (стаття О. М. Янкула).

Багато авторів вивчають долі наших співвітчизників. Так, наприклад, Н. І. Халаїм – бібліограф, відповідальна за роботу краєзнавчого музею при Зачепилівській публічній бібліотеці Зачепилівської СТГ Берестинського району Харківської області – більше двох років на сторінках збірок знайомить читачів зі своїми земляками, людьми великої душі. Також слід згадати поетесу З. М. Іванову (Журавку) (стаття «Лети, моє слово лети», КСС, чис. 55), народну майстриню Л. В. Рудь (стаття «Людина свого часу – Лідія Рудь», КСС, чис. 56), статті у співавторстві з В. Г. Аргуновою про Героїв, захисників Батьківщини:

капітана Валентина Перевертайла («Пам'яті капітана В. Перевертайла присвячується...», Памяткознавчі студії дослідників ХХІ ст., вип. VIII), командира Ярослава Бособрора («Лише про один біль з мільйонів від війни», тези ХХІХ Слобожанських читань).

Отже, кожен з авторів публікацій збірника «Слобожанські читання» зробив свій внесок у пам'яткознавство та краєзнавство Слобожанщини. І сьогодні, у нелегкий для країни воєнний період, вони продовжують працювати, зберігати закладені нашими попередниками традиції, вивчати історію краю у найширшому розумінні цього слова, брати участь у конференціях, писати книги, публікувати статті, формуючи національну ідентичність Слобожанщини.

ДЖЕРЕЛА

1. Бахтіна С. Збереження історичної пам'яті і культурної спадщини Слобожанщини – свята відповідальність краєзнавців-пам'яткознавців перед наступними поколіннями. *Тези доповідей учасників ХХІХ Міжнародної наукової конференції «Слобожанські читання»*. Харків, 2025. С. 9–12.
2. Бахтіна С. Дослідник церковного мистецтва Петро Фомін. *Київська старовина*, 2002. № 1. С. 114–119.
3. Бахтіна С. Первые – Двадцатые Слобожанские чтения. История возникновения, становления и развития международной научной конференции: 1999–2016: итоги и планы на будущее. *Культурна спадщина Слобожанщини*: зб. наук. ст. Харків, 2016. Чис. 30. С. 5–31.
4. Бахтіна С., Філоненко В. Міжнародна наукова конференція «Слобожанські читання»: до 10-річчя від дня заснування (1999–2009 рр.) *Слобожанське культурне надбання*: зб. наук. ст. з пам'яткоохорон. роботи. Харків, 2009. Вип. 2. С. 33–39.
5. Науково-теоретичні здобутки Слобідської України: філософія, релігія, культура (досвід ретроспективного аналізу). Харків, 1999. 191 с.

Bakhtina S.A. Participation of local historians-monument experts of the Slobozhan region in the revival of historical memory and the research and preservation of the national cultural heritage of the native land (To the 25th anniversary of the creative activity of the team of local historians-monument experts who participated in the international scientific conference «Slobozhan's readings» (1999–2024))

The article discusses the work of local historians-monument experts, participants in the International scientific conference «Slobozhan's Readings» and the International scientific and practical conference of young scientists «Monument Preservation Traditions of Slobozhanshchyna» in the revival of historical memory and the research and preservation of the

national cultural heritage of Slobozhanshchyna, one of the important historical regions of Ukraine.

These conferences bring together local historians-monument experts who love their region and study the history of their native land, who talk about tangible and intangible heritage on the pages of our scientific collections, cultural values stored in archives, museums and libraries, about folk traditions, famous and long-forgotten sights, about people who glorified their land, about the struggle for Ukraine's independence throughout history.

Time has passed, each of our authors has made a significant contribution to the study of monuments and local history of Slobozhanshchyna. And today, in difficult wartime for the country, they continue to work, preserving the traditions laid down by our predecessors,

study the history of the region in the broad sense of the word, participate in conferences, write books, and publish articles in scientific journals.

Every written article, every author's revelation makes its own contribution to shaping the future of Slobozhanshchyna. Everyone who loves their native land, every participant of the conference, has contributed to the formation of the national identity of Slobozhanshchyna during this time.

Key words: Slobozhanshchyna, Slobozhan's readings, Monument Preservation Traditions of Slobozhanshchyna, local historians-monument experts, historical memory, cultural heritage.

REFERENCES

1. Bakhtina, S. (2025). Zberezhennia istorichnoi pamiaty i kulturnoi spadshchyny Slobozhanshchyny – sviata vidpovidalnist kraieznavtsiv-pamiatkoznavtsiv pered nastupnymy pokolinniamy [Preserving the historical memory and cultural heritage of Slobozhanshchyna is a sacred responsibility of local historians and monument experts to future generations]. *Tezy dopovidei uchashnykiv XXIX Mizhnarodnoi naukovoï konferentsii «Slobozhanski chytannia»*, pp. 9–12. Kharkiv. [in Ukrainian].
2. Bakhtina, S. (2002). Doslidnyk tserkovnogo mystetstva Petro Fomin [Researcher of church art Petro Fomin]. *Kyivska starovyna*, 1, pp. 114–119. [in Ukrainian].
3. Bakhtina, S. (2016). Pervye – Dvadsatye Slobozhanskie chteniia. Istoriia vznikhoveniia, stanovleniia i razvitiia mezhdunarodnoi nauchnoi konferentsii: 1999–2016: itogi i plany na budushchee [The First – Twentieth Slobozhansky Readings. History of emergence, formation and development of the international scientific conference: 1999–2016: results and plans for the future]. *Kulturna spadshchyna Slobozhanshchyna*: zb. nauk. st., 30, pp. 5–31. Kharkiv. [in Ukrainian].
4. Bakhtina, S., Filonenko, V. (2009). Mizhnarodna naukova konferentsiia «Slobozhanski chytannia»: Do 10-richchia vid dnia zasnuvaniia (1999–2009 rr.) [International scientific conference «Slobozhanski readings»: on the occasion of the 10th anniversary of its foundation (1999–2009)]. *Slobozhanske kulturne nadbannia*: zb. nauk. st. z pamiatkookhoron. roboty, issue 2, pp. 33–39. Kharkiv. [in Ukrainian].
5. Naukovo-teoretychni zdobutky Slobidskoi Ukrainy: filosofii, religii, kultura (dosvid retrospektyvnoho analizu) [Scientific and Theoretical Achievements of Sloboda Ukraine: Philosophy, Religion, Culture (Experience of Retrospective Analysis)]. Kharkiv. (1999). [in Ukrainian].

**Стаття надійшла до редакції 25.04.2025 р.
Рекомендована до друку 17.07.2025 р.**

РОЗДІЛ II. ДОБА ГЕТЬМАНЩИНИ

УДК 94(477.52)904«16/17»

Л. І. Виногородська

ІСТОРИКО-АРХЕОЛОГІЧНІ ДОСЛІДЖЕННЯ НА ТЕРЕНАХ ФОРТЕЦІ XVII–XVIII ст. у м. КРОЛЕВЦІ СУМСЬКОЇ ОБЛАСТІ

У статті розглядаються матеріали, здобуті під час розкопок на території м. Кролевця у 2016 році. Піднімаються питання про час заснування м. Кролевця і існування на його теренах літописного міста Зартий киево-руського часу. Деякі дослідники історії Кролевця вважали, що містечко вже існувало в XIV–XV ст., у литовський період. Інші відносили виникнення містечка на початок XVII ст., що пов'язується зі створенням Путивльської оборонної лінії під час протистояння Речі Посполитої з Московією. Під час археологічних досліджень на території Кролевецької фортеці кінця XVII–XVIII ст. відкрито залишки підземної споруди або ходу, що вів з міста до Замковища. Подаються конструктивні особливості споруди і матеріальна культура з її заповнення. Проводяться паралелі зі спорудами (підземними ходами) у містах Полтаві і Полонному цього ж періоду і подібною матеріальною культурою.

Ключові слова: фортеця, підземна споруда, XVII–XVIII ст., матеріальна культура.

Кролевець – історичне місто, засноване на початку XVII ст. польським урядом із створенням Путивльської оборонної лінії під час протистояння Речі Посполитої з Московією. Час заснування Кролевця різними дослідниками розглядається по-різному. Піднімаються питання про час заснування м. Кролевця і існування на його теренах літописного міста Зартий киево-руського часу. Це припущення можливе, оскільки на плані 1784 р. зафіксоване городище, що побіжно підтверджується і давньою назвою цієї території – Замковище. Замковищами називали у литовський період укріплення, що перебудовувалися і модернізувалися з городищ киево-руського часу. Це побіжно підтверджується й планувальною структурою міста XVII ст., що зберегла віялоподібну конфігурацію вулиць і мала зв'язок з Замковищем через міст. Згідно з С. Кучинським, у XIV–XV ст. Кролевець входив до складу Великого князівства Литовського – містечко Кролевець (Krolewicz) позначено на карті «Землі Чернігівсько-Сіверські, волості та комплекси в XIV та XV сторіччі», вміщений у його праці «Ziemia czernihowsko-siewierskie pod rządami Litwy» [7, с. 11]. На думку відомого фахівця історії Чернігівщини О. Шафонського, Кролевець було засновано в 1601 або в 1608 р. переселенцями з Правобережної України [11, с. 392–393]. Усі ці розбіжності пов'язані з недостатністю документальних джерел та широких археологічних досліджень, тому остаточно дослідниками не було з'ясовано дату заснування міста та час зведення укріплень. Відомо, що після Деулінського перемир'я 1618 р. місто відійшло до Польщі у складі Чернігівського воєводства Речі Посполитої [12, с. 953–968]. За часів короля Владислава IV місто отримало у 1644 р. магдебурзь-

ке право та дозвіл на проведення великих ярмарків [15, с. 686]. Це означає, що на той час Кролевець вже був містом і мав укріплений замок, оскільки без його наявності поселення не мало можливості отримати статус міста і магдебурзьке право. У 1648 р. король Ян Казимир наказав побудувати у місті фортецю. Сьогодні залишки фортеці не збереглися, але в «Описах Лівобережної України кінця XVIII – початку XIX ст.» вміщено два плани м. Кролевця з позначеними укріпленнями. За планом, знятим у 1806 р., А. Гур'єв описує місто, що було оточене ровом і валом, які облямовували його чотирикутником з 4-х боків [4, с. 7]. Вал і рів проходили приблизно біля в'язниці, садиби земської управи і поруч Загребельського мосту.

У 1654 р. разом з Лівобережною Україною по договору з Б. Хмельницьким місто відійшло до складу Московії. Але приєднання до неї Малоросії викликало нову війну, за часів якої Кролевець переходив з одного підпорядкування до іншого, поки остаточно не відійшов до Московії у 1686 р. У зв'язку з його неодноразовим спаленням, містечко отримало на 10 років пільги, завдяки яким наприкінці XVII–XVIII ст. стало значним економічним центром на Лівобережжі України [5, с. 238]. Данський посол Юст Юль так описував Кролевець у 1711 р.: «Кролевець... це гарне велике місто, але зі старими занепалими валами. Лежить воно серед лісу; по обидва боки від в'їзду в місто розкинулися два великі озера, які кишіли осетром. В місті всюди чепурні, добре збудовані, охайні будинки і добре прокладені вулиці – нічого такого я в Росії жодного разу не бачив. Люди (тут) живуть у хатах з виходом на вулицю, як у Данії – на противагу росіянам, які завжди будують хати у глибині подвір'я» [14, с. 383–384]. Як ми розуміємо з його висловів, Кролевець відповідав структурі європейських міст XVII–XVIII ст. Інший дослідник Лівобережжя України Олександр Лазаревський у своїй роботі «Описание старой Малороссии» пише, посилаючись на опис 1654 р., про існування міста на острові між річками Реть і Свидня [8, с. 377–379]. На жаль, він не дає посилання на цей опис. Пізніше в архівах був знайдений і опублікований відомим істориком Ю. Мициком документ «Присяжні книги 1654 р. Білоцерківський та Ніжинський полки». В ньому є текст про Кролевець, на якій посиляється О. Лазаревський. Цитуємо: «А местечка Кролевец стоит меж речек Рети и Свидны на острову, в том местечке ц(е)рков древеная во имя Никольи чудотворца, у тое ц(е)рки служаще поп Костентин; в том же местечке на горе меж тех же речек учели ставит стоячей острог, поставлено бревен з двесте...» [11, с. 291–292]. Можливо, це був замок, який почали будувати за наказом польського короля Яна Казимира. Називати фортецю острогом на Лівобережжі України того часу було характерно для Московії [9, с. 20,

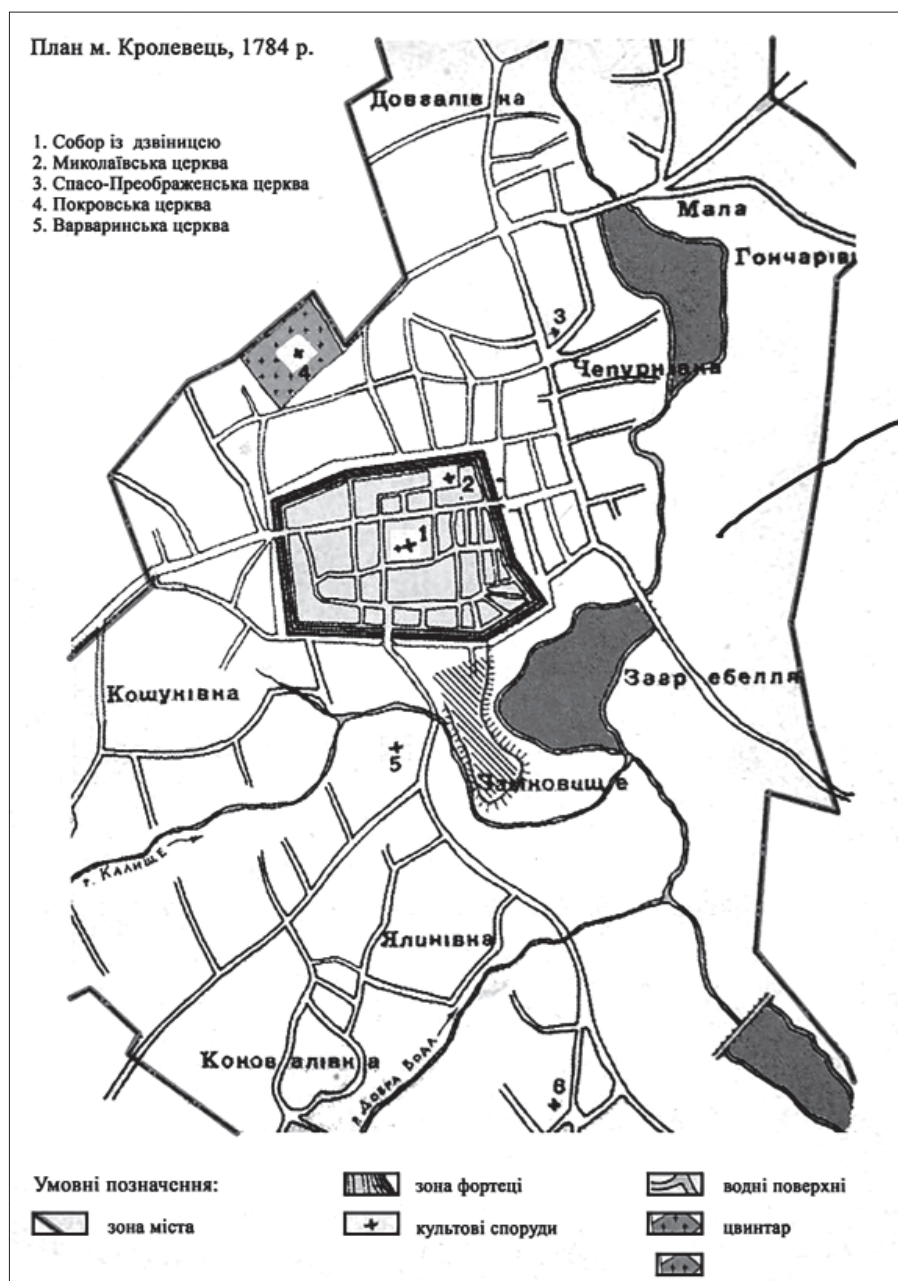

Рис. 1. План м. Кролевця, 1784 р.

29, 33, 56]. Польські укріплення на Лівобережжі, Волині і Поділлі називали звичайно за європейською традицією фортецями або замками [9, с. 22, 44, 58, 72].

За генеральним планом 1805 р. і реконструкцією Є. Осадчого, міська фортеця мала неправильну трапецієподібну форму, приблизно $350 \times 350 \times 300 \times 400$ м [10], була огорожена земляним валом та ровом. На території фортеці вели троє воріт – на сході, півдні та заході. У центрі фортеці, біля їх перетину, знаходились ярмаркова площа з крамницями та соборний храм Різдва Пресвятої Богородиці, в північно-східній частині – церква св. Миколая, що згадується у Присяжних книгах... На

місці храму Різдва Пресвятої Богородиці зараз стоїть пам'ятна арка. До сьогодні на місцях крамниць, що стояли на території ярмарку, фіксуються залишки підвалів XVIII–XIX ст., складених із цегли. На більш ранішому плані міста 1784 р. відзначена міська фортифікація разом із залишками планувальної структури міста XVII ст. (рис. 1). На цьому плані чітко виділене заштриховане Замковище (реконструкція В. Вечерського), що має конфігурацію городища киево-руського часу з крутими схилами і, можливо, валами [2, с. 250]. Відмітимо також, що вулиці на плані міста у XVII ст. розходилися за киево-руською традицією в'ялоподібно від Замковища. Також фіксується дорога через річку або міст від Замковища до міста, яка, мабуть, після побудови московським урядом міської фортеці, була перекрита оборонними валами.

Що стосується кролевецького замку, то, за легендою, він був збудований на Замковищі, яке знаходилося на підвищеному боці річки. За історичними даними і відомими планами, замок не входив до укріпленої частини міста. За О. Гур'євим, Замковище мало «свої укріплення» [4, с. 11]. На його території неодноразово фіксувалися провалля, що побічно вказує на існування підземних споруд і фортифікації [4, с. 11–12]. Згідно з Лазаревським, замок був дерев'яним, що притаманне укріпленням Лівобережної України XVII–XVIII ст. Зараз тери-

торія Замковища щільно забудована приватними будинками, що не дозволяє проводити повномасштабні археологічні дослідження.

Археологічні дослідження на території міста майже не проводилися. У 2000 р. в м. Кролевіці працювала археологічна експедиція під керівництвом Лариси Белінської в пошуках нашарувань киево-руського часу, що, можливо, відносилися до історично відомого давньоруського міста, яке носило назву Зартий і існувало ще у XII ст. [1, с. 9–11]. Можливо, воно знаходилося на території Замковища, однак ніяких знахідок киево-руського часу не було знайдено. Під час розкопок експедиції було відкрито на тери-

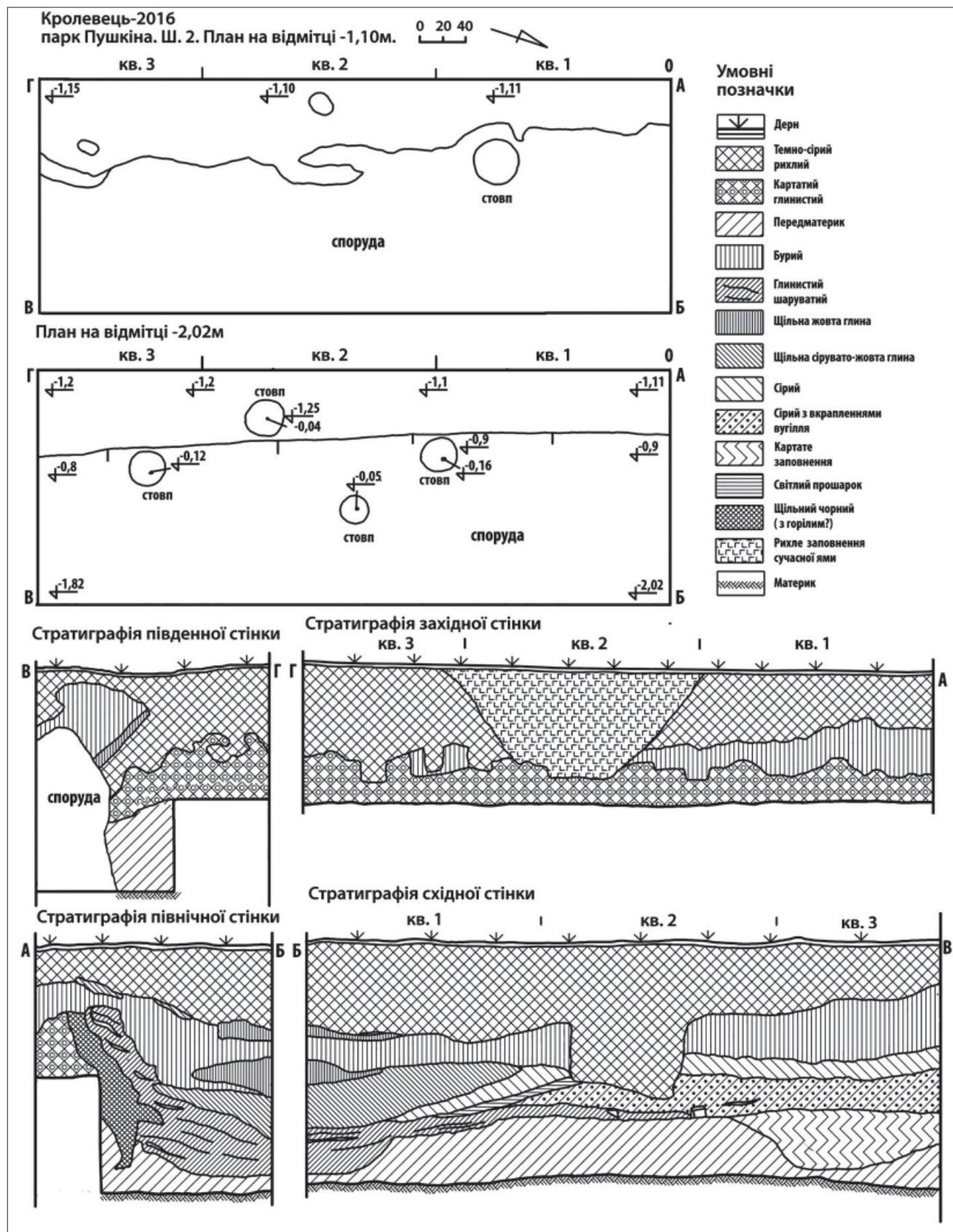

Рис. 2. Шурф № 2. План і стратиграфія

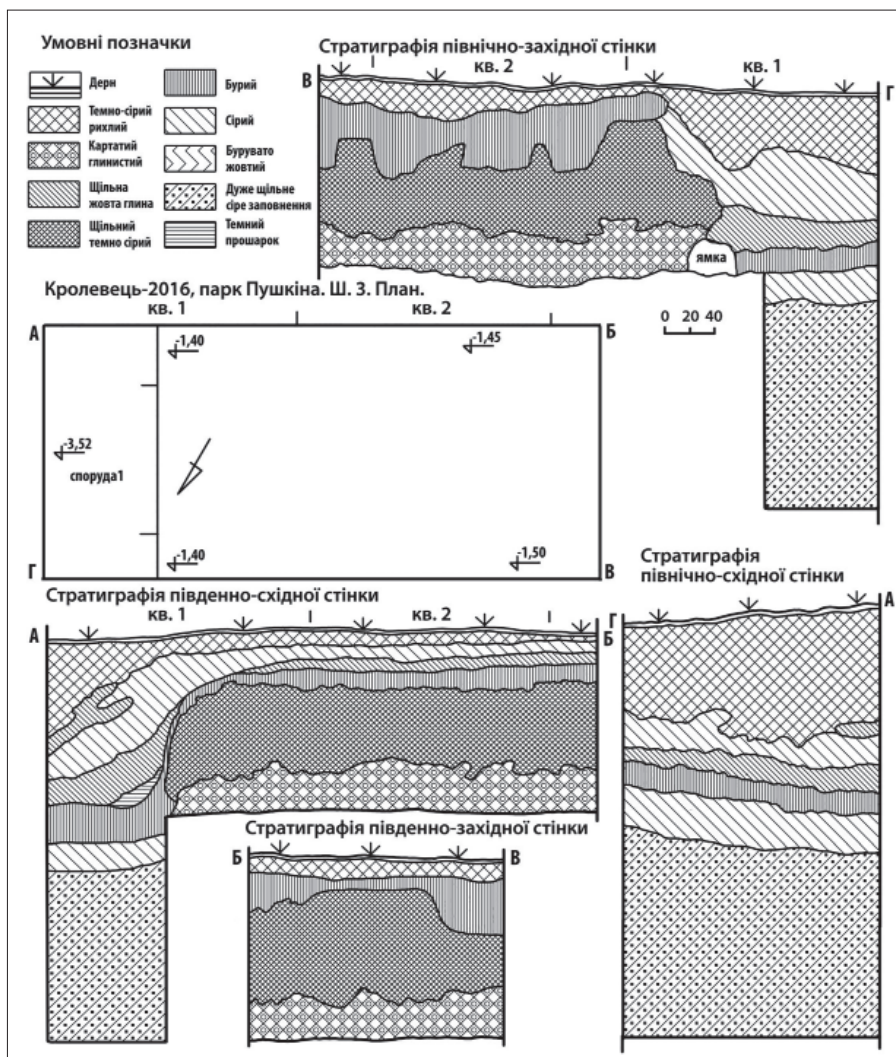

Рис. 3. Шурф № 3. План і стратиграфія

торії колишніх сіл Подолове та Козино (зараз входять до території міста) два поселення кінця XII – першої половини XIII ст. Культурні нашарування містили в собі матеріали різних культур, починаючи з епохи неоліту, у тому числі і знахідки киево-руського часу: скляні кручені браслети та фрагменти гончарних клейм. Подібні знахідки відносяться дослідниками до міської культури. Крім цього, під час робіт було зафіксовано і матеріали XIV–XV ст. Також було проведено шурфування на території Замковища, але оборонних споруд замку не зафіксовано [6, с. 11–18]. Звертаючи увагу на назву місцевості, що зберігає історичну пам'ять населення, та план міста 1784 р., де відмічене Замковище у вигляді городища, можемо припустити існування на цьому місці замку, збудованого на городищі киево-руського часу. Але для уточнення такого припущення необхідні широкі археологічні розкопки.

Основним завданням археологічних досліджень 2016 р. було вивчення археологічних об'єктів на території середмістя (Базарна площа XIX ст.), де за історичними дани-

ми і планами початку XIX ст. знаходилася фортеця XVII–XVIII ст. На історичних мапах міста план фортеці займає центральну територію, яка включає в себе частину парку ім. Пушкіна з церквами, що існували у XVIII–XIX ст. Для перевірки хронології культурних нашарувань на цій території було закладено траншею № 1 та три шурфи.

Траншея № 1 розміром 42,0 x 2,0 м була закладена у нижній частині паркового пагорба, навпроти корту. Її напрям (південь–північ) починався ближче до річки (початок) і продовжувався до центру. Культурний шар 0,5–1,3 м завтовшки складався з нашарувань XVIII–XIX ст., в яких траплялася кераміка цього ж періоду. Цей шар лежав безпосередньо на передматерикі і потовщувався до центру пагорба. Якщо у перших квадратах фіксувалися в стратиграфії тільки два нашарування (верхній темно-сірий рихлий шар та передматерик), то вже ближче до середини пагорба з'являється ще один прошарок – бурувато-попелястий, що включав в себе сліди пожежі (вуглики, фрагменти печини та інші елементи). Він поступово потовщувався до кінця траншеї. У цьому шарі проявилася заповнення об'єкта (споруди?), що продовжувалося до закінчення траншеї (4,0–6,0 м завдовжки). Воно складалося з рихлого попелястого шару, що перемежався з більш щільними попелястим і бурувато-сірим шарами. Скоріш за все, це були залишки побутової споруди, що згоріла під час пожежі базарної площі наприкінці XVIII – на початку XIX ст.

У верхньому шарі протягом всієї траншеї та попелястому шарі, особливо у заповненні об'єкта, зібрано багато дрібних фрагментів кераміки і скляних виробів XVIII–XIX ст. – часу існування на цій території базару. Серед кераміки у великій кількості трапляються фрагменти світло-глиняних і димлених горщиків, що мають прямостоячі вінця, трохи відхилені назовні, з заокругленим краєм і виділеним ребром в місці переходу вінця у плічка з середини. Тісто шарувате з домішкою піску. Світло-глиняні горщики розписані по вінцях і плічках червоно-брунатою фарбою у вигляді горизонтальних ліній, хвиль, ком і зигзагів, а димлені – горизонтально прокресленими лініями по плічках, іноді – по шийці. Деякі горщики мають

пласку ручку, що верхньою частиною прикріплювалася до вінчика, а нижньою – до місця стику плічок і тулуба. Багато горщиків мало в місті переходу тулубу у дно утор (зріз) – хронологічну ознаку кінця XVII–XVIII ст.

Макітри репрезентовані фрагментами вінець з частиною тулубу. Вони також, як і горщики, трапляються світло-глиняні і димлені. Вінця відігнуті овалом назовні, з виступом зсередини. Світло-глиняні прикрашені по вінцях розписом червоно-брунатною фарбою, а димлені – горизонтально прокресленими лініями по тулубу (рис. 6.4). Крім цього, зібрано фрагменти покришок-мисок, що мали ручки, вінця глеків та дрібних посудин столового призначення, вкритих поливою коричневого і зеленого кольорів. У траншеї зібрано також невеликі фрагменти мисок і тарілок (як димлених, так і розписаних червоно-брунатною фарбою). На одному фрагменті тарілки в середині контурного рисунка, зробленого червоно-брунатною фарбою, нанесені плями зеленої поливи. Цікаві фрагменти мисок, що мають вінця, подібні до вінців макітр.

Відзначимо знахідки шашок, зроблених із стінок керамічних виробів, іноді з одного боку вкритих поливою відповідно фрагментам керамічних виробів, знайдених у культурному шарі. Шашки, зроблені з фрагментів кераміки, знаходяться під час розкопок пам'яток переважно кінця XVII–XVIII ст., що дозволяє говорити про розповсюдження цієї гри серед населення у вище згаданий період.

Небагато траплялося дрібних фрагментів кахлів з рельєфним орнаментом рослинного і геометричного мотивів, що відносяться в більшості до XVIII ст. Всі вони зроблені у глиняній формі, орнамент часто змазаний, недбалий, орнаментальні композиції переходять на інші кахлі, так званий килимовий орнамент, кахлі не мають окантованої рамки. Румпа стає коротшою. Краї її зазвичай загорнути назовні і мають трохи сплюснену форму. Це пояснюється тим, що наприкінці XVII–XVIII ст., коли зростає попит на кахляні груби, кахлі викладалися для сушіння

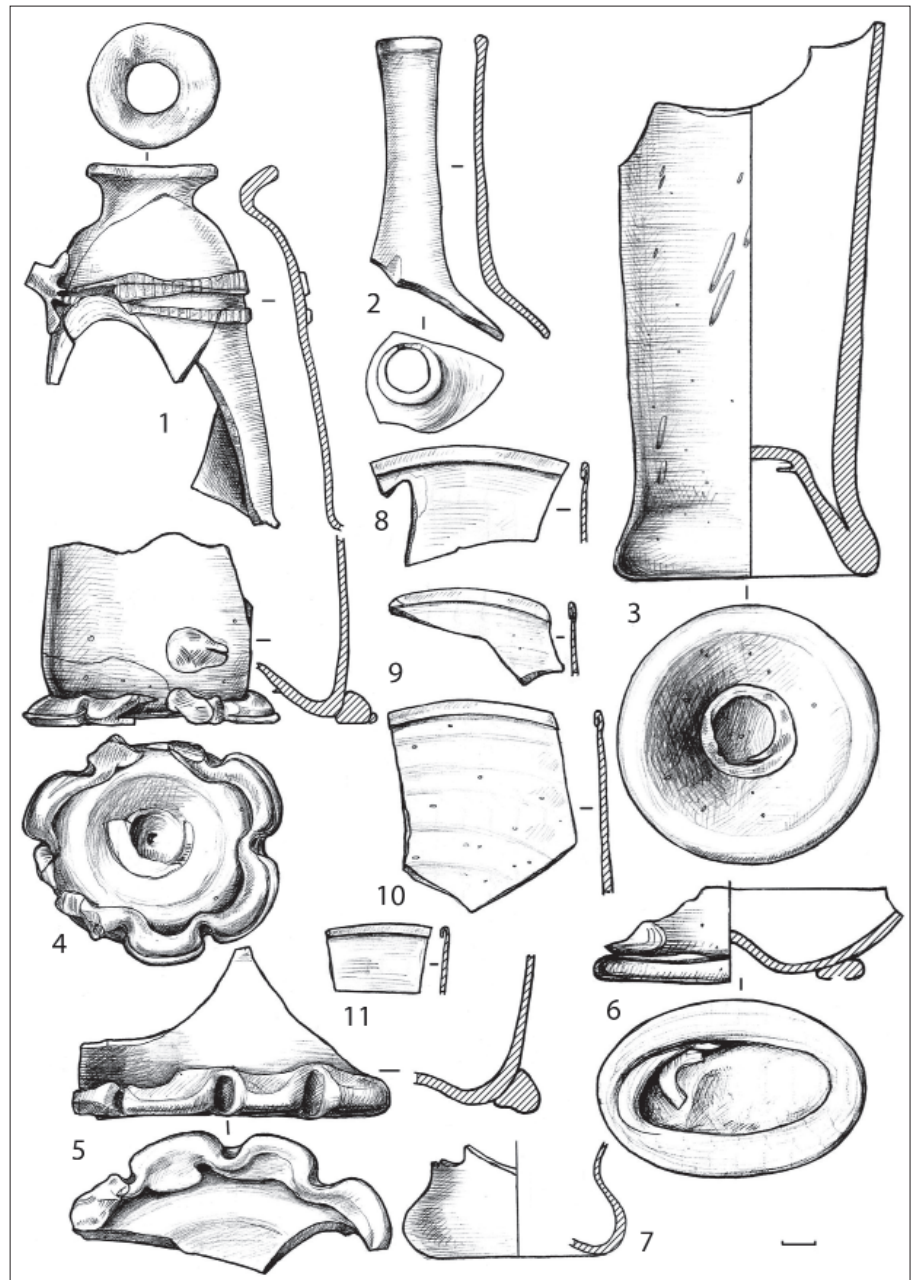

Рис. 4. Знахідки

одна на другу. Тому ще волога глина трохи сплющувалася на краю румпи під важкістю лицевої пластини, але завдяки більш короткій висоті не деформувалася.

Зі скляних виробів у траншеї знайдено невелику кількість фрагментів пляшок так званого рейнського типу (визначення к. і. н. О. Харитонові), що являли собою товстостінні темно-зеленого скла посудини з циліндричним тулубом, яке трохи розширювалося і заокруглювалося до дна. Дно зсередини було високо увігнуте (рис. 4.3). Кілька фрагментів відносяться до пляшок з вузьким високим горлом і високими плічками (рис. 4.2). Трапляються також ручки від кувалд, фрагменти донець від пляшок і скля-

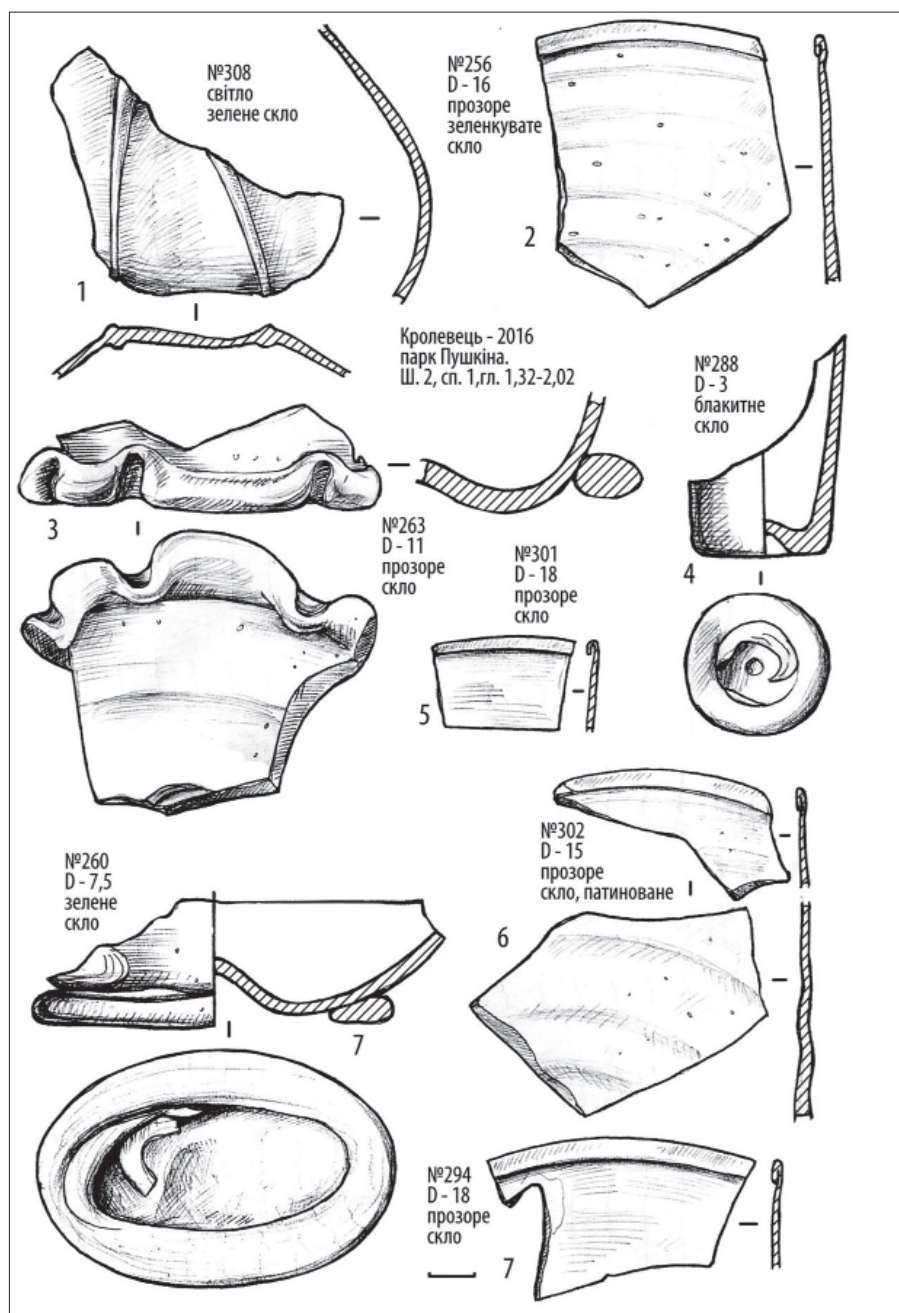

Рис. 5. Знахідки

нок, що по денцям були опоясані скляною стрічкою з защипами (рис.4.5). Відзначимо також фрагменти круглої віконниці з гутного скла світло-зеленого кольору діаметром 16,0–18,0 см (рис. 4.11), яка використовувалася на теренах Лівобережжя України до кінця XVIII ст.

Із залізних виробів трапилися насамперед ковані цвяхи різних розмірів, половина кінської підкови та дрібні фрагменти невизначених залізних предметів.

Шурф № 1. Розміри 4,5 x 2,0 м. Закладений ближче до пам'ятної арки (де знаходилася церква). Культурний шар, що складався з темно-сірого рихлого гумусу, лежав без-

посередньо на материк на глибині 1,8 м. В цьому шарі майже не було знахідок, окрім дрібних фрагментів кераміки XVIII–XIX ст.

Шурф № 2 (рис. 2). Розміри 2,0 x 3,2 м. Орієнтований довгим боком південь–північ. Закладений у 10,0 м на схід від шурфу № 1.

Під дерновим шаром до глибини 0,6 м йшов рихлий темно-сірий гумусний шар, в якому траплялася кераміка XVIII ст. З глибини 0,6–0,7 м фіксувався бурувато-сірий, достатньо щільний шар, що на глибині 1,15–1,22 м переходив у материк. На цій глибині вздовж траншеї посередині проявилася аморфна смуга темного кольору, що розділяла шурф на дві половини (рис. 2,1). Під час зачистки поверхні на цьому рівні проявився чіткий кордон заповнення споруди № 1 бурувато-сірого кольору, що фіксувався вздовж всього шурфу в напрямку південь–північ. На материковій поверхні західної частини шурфу зафіксовано у кв. 2 пляму від дерев'яного стовпа діаметром 0,25 м і глибиною 0,2 м. Стратиграфія західної стінки шурфу складалася з верхнього рихлого шару темно-сірого кольору та передматерикового шару буруватого кольору з плямистими включеннями материка. У квадраті № 2 зафіксоване заповнення сучасної ями, що опускалася до передматерикового шару. В інших квадратах, де верхній шар переходив у передматериковий, фіксувалися поглиблення, що нагадували ямки від стовпиків, які були розташовані на одному рівні. Можливо, це була огорожа якогось

об'єкта. Після вибірки заповнення споруди № 1 до материкової підлоги на глибині 2,3 м від поверхні виявилися вздовж західної стінки споруди вирізані в материк два стовпи діаметром 0,21 м, сліди від яких збереглися на материковій стінці (рис. 2.2). Вони поглиблювалися у підлогу на 0,12 та 0,16 м. Залишки третього стовпа зафіксовані на дні на відстані 0,4 м від стінки споруди. У північній стінці шурфу простежувалася стратиграфія завалу споруди і її поступова засипка (рис. 2.3–4). Східна стінка шурфу знаходилася на відстані 2,2 м від західної стінки. Стратиграфія завалу зафіксована і на східній стінці шурфу, оскільки

споруда продовжувалася у східний бік (рис. 2.3). У стратиграфії південної стінки шурфу простежується поглиблення споруди і її продовження у південному напрямку (рис. 2.4). На фото видно, як верхній темно-сірий рихлий шар спустився в темно-сіре, рихлої консистенції, провалля, що утворилося під час руйнування склепіння. Це провалля уходило в південну стінку шурфу і продовжувалося далі в напрямку шурфу № 3.

Шурф № 3 (рис. 3). Розміри 2,2 x 4,5 м. Орієнтований довгим боком захід-схід. Закладений майже перпендикулярно до шурфу 2 на відстані 3,0 м.

Стратиграфія у шурфі 3 складалася, як і в шурфі № 2, з верхнього рихлого шару темно-сірого кольору, який у квадраті 1 північно-західної стінки опускався в провалля підземного ходу, що продовжувався з шурфу № 2 (рис. 3.2). В інших квадратах він йшов достатньо тонким шаром, що ми бачимо на стратиграфії північно-західної, південної і південно-східної стінок (рис. 3.3). Під цим шаром залягав бурий перевідкладений шар, що, мабуть, утворився під час риття котловану для підземного ходу. Під ним знаходився щільний темно-сірий шар, мабуть, денної тогочасної поверхні, оскільки на ній фіксувалися сліди якихось споруд. Під цим шаром знаходився глинистий картатий передматериковий шар, що лежав на жовтуватій материковій глині (рис. 3.4). У квадраті 1 на стратиграфії чітко видно, як верхні шари заповнювали провалля котловану підземного ходу. Відзначимо, що у шурфі № 3 дно підземного ходу опускалося значно нижче, ніж у шурфі № 2 і доходило до глибини 3,40 м від поверхні (рис. 3.5). Його нижнє заповнення складалося з щільного темно-сірого шару, в якому траплялися матеріали кінця XVII–XVIII ст., ідентичні матеріалам з заповнення ходу в шурфі № 2. На глибині 3,4 м від поверхні простежується кам'яна вимостка (кладка?) з каміння середнього розміру, що до кінця не була відкрита із-за значної глибини. Каміння лежало щільно притиснуте один до одного.

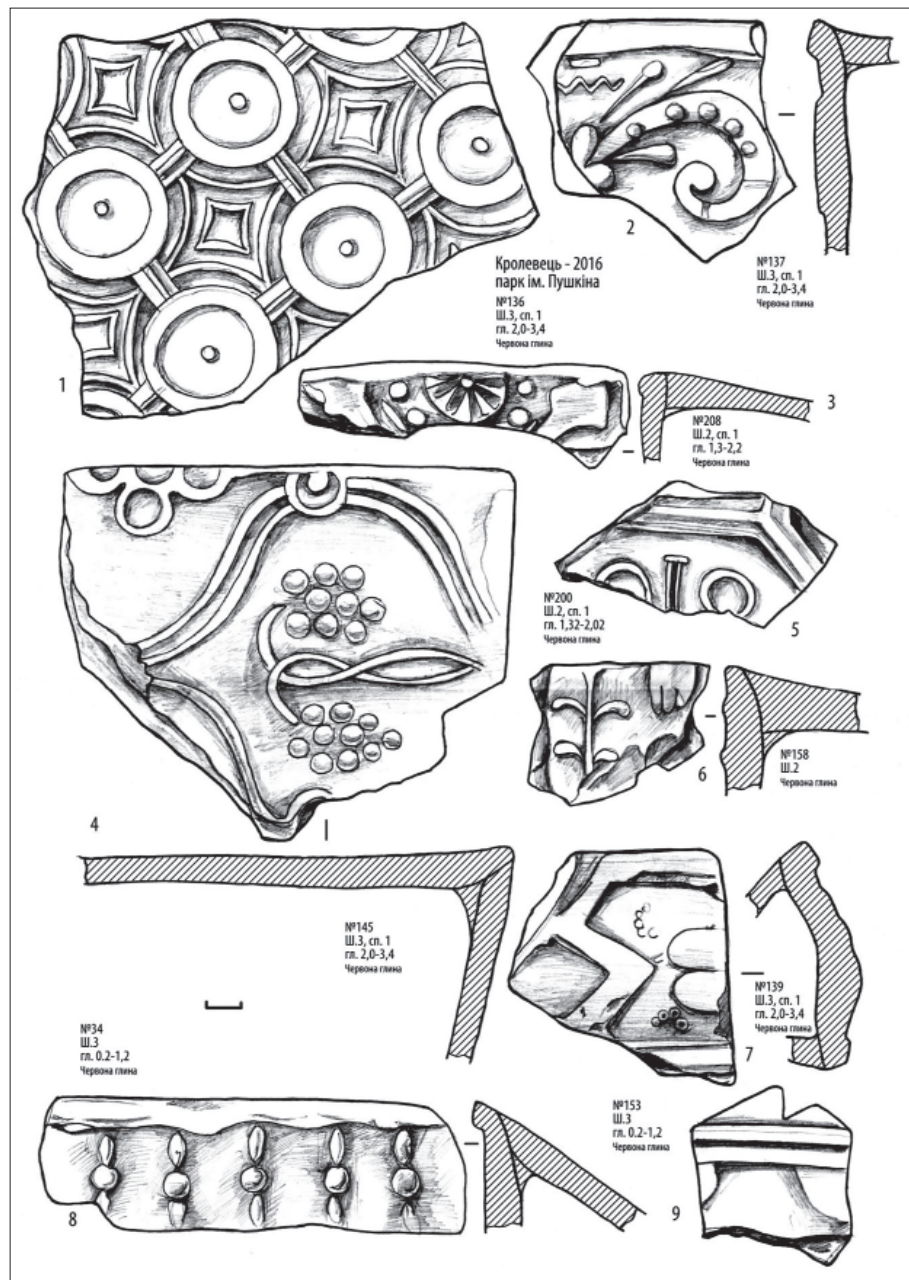

Рис. 6. Знахідки

Матеріал, зібраний у шурфах № 2 і № 3 (споруда підземного ходу), датується кінцем XVII–XVIII ст. – часом функціонування фортеці, хоча іноді трапляються знахідки XIX ст. Він майже ідентичний матеріалам, знайденим у споруді траншеї № 1. Оскільки знахідки, зібрані у шурфах № 2 і № 3 відносяться до однієї споруди, їх опис дається загалом.

У верхньому шарі шурфів знайдено дрібні фрагменти кераміки і скляних виробів XVIII – початку XIX ст. Найбільша кількість знахідок зібрана з заповнення споруди № 1 у шурфі № 2 (підземний хід). Насамперед це велика колекція виробів з гутного скла (біля 100 фрагментів), що

загалом складають фрагменти питного посуду та посуду для зберігання рідини (рис. 4). Питний та столовий посуд для зберігання рідини відрізняється багатим декором у вигляді смуг із зашипами по денцях виробів та наліплених стрічок з гофруванням по стінках та тулубу (рис. 4.1). Серед посудин для пиття більшість складають бокали циліндричної форми до 12–13,0 см заввишки з вигнутими денцями, що зазвичай використовувалися на Лівобережжі України наприкінці XVII – у середині XVIII ст. (рис. 4.7). Звертає на себе увагу денце кварта овальної форми, що характерне для посудин початку XVIII ст. (рис. 4.6). Крім цього, у споруді знайдено багато фрагментів круглої віконниці (рис. 4.8–10). Вона має діаметр від 16,0 см до 18,0 см і практично ідентична віконниці у траншеї № 1.

У заповненні підземного ходу серед кераміки, як і в траншеї № 1, у великій кількості трапляються фрагменти світло глиняних і значно менше димлених горщиків, що мають прямостоячі вінця, трохи відхилені назовні, з заокругленим краєм і виділеним ребром в місці переходу вінець у плічка з середини (рис. 5.1). Таке ребро з'являється на горщиках наприкінці XVII ст. і широко розповсюджується у XVIII ст. на теренах Середнього Подніпров'я і Лівобережжя України. Тісто шарувате з домішкою піску. Світло глиняні горщики розписані по вінцях і плічках червоно-брунатою фарбою у вигляді горизонтальних ліній, хвиль, ком і зигзагів (рис. 5.2–6), а димлені – горизонтально прокресленими лініями по плічках, іноді орнаментованими по вінцях штампованим орнаментом. Крім горщиків, у заповненні споруди знайдено багато фрагментів покришок-мисок з ручками.

Зі столового посуду трапляються фрагменти світло глиняних тарілок, декорованих по крисах гребінчастим хвиляподібним орнаментом (рис. 6.8, 6.9). Ззовні вони вкриті зеленою поливою. Ці тарілки мають цікаву ознаку – багатокутні краї крисів, що зустрінуто вперше на теренах Чернігівщини. Трапляються також фрагменти червоно-глиняних тарілок, орнаментованих контуром червоно-брунатою фарбою і поміщених в середині контурного орнаменту плям зеленої поливи по білому ангобу та вкритих прозорою поливою (рис. 6.5, 6.6). Подібні тарілки знайдені також і в культурних нашаруваннях траншеї № 1, що підтверджує єдиний хронологічний період в розкопаних об'єктах у парку. Тарілки з таким розписом і конфігурацією профілю трапляються на багатьох пізньосередньовічних пам'ятках в Україні і датуються кінцем XVII–XVIII ст.

З питного керамічного посуду знайдено майже цілий димлений кухоль з ручкою (рис. 5.3). Подібні кухлі використовувалися у XVIII ст. для пиття у шинках та домах бідних міщан.

У споруді трапляється багато фрагментів кахлів з рельєфним рослинним і геометричним орнаментом, що загалом датуються кінцем XVII–XVIII ст. Серед них є лицеві з геометричним орнаментом у вигляді кіл (рис. 6.1). Кахлі з таким орнаментом знайдено під час розкопок у Бату-

рині. Вони датуються кінцем XVII – початком XVIII ст. – часом існування Батуринської фортеці. Звернемо увагу на кахлі з криноподібним орнаментом з елементами кованого орнаменту і включенням у середину трилисника винограду або малини (рис. 6.3). Трапляються поодинокі фрагменти карнизних кахлів та коронок. Декор в основному рослинний, характерний для кахлів початку-середини XVIII ст. Знайдено також глиняний виріб від конструкції груби, подібний до таких фрагментів з Батурина.

Із залізних виробів траплялися фрагменти ножів, цвяхів, предметів господарського призначення та невизначеного походження.

Отже, розкопки, проведені у м. Кролевці на території згаданої фортеці XVII–XVIII ст. (парк ім. Пушкіна), дозволили зробити наступні висновки. Парк, розташований на пагорбі, займав, мабуть, частину колишньої фортеці, що була у XIX ст. знищена базаром, а пізніше – великою пожежею. Більша частина фортеці знаходиться під міською забудовою, що розташована на захід від розкопаних об'єктів. Це підтверджується й знахідками під час будівельних робіт на цій території матеріалів XVII–XVIII ст. У шурфах, закладених на території парку, було зафіксовано підземну споруду, що у шурфі № 2 прорізала його вздовж, а в шурфі № 3 – поперек. Глибина споруди від сучасної поверхні фіксувалася від 2,6 м у шурфі № 2 та до 3,4 м у шурфі № 3, причому у бік річки Свидень вона поглиблювалася. Стінки її були обкладені дошками, вздовж яких були вриті стовпи, що підтримували дерев'яні стіни і слугували опорою для перекриття стелі. Матеріали, зібрані у споруді, датуються досить широко – кінцем XVII–XVIII ст. – часом функціонування замку і міської фортеці.

Подібна конструкція підземного ходу кінця XVII – початку XVIII ст. була зафіксована під час розкопок у 2004 р. в Полтаві. Хід вів до Спаської церкви, яка частково згоріла під час осади міста Петром I [3, с. 32–34]. Він мав дубові стовпи, які підтримували дошки, викладені горизонтально вздовж вирізаних в материк стін. Перекриття також було зроблено з дубових колод, залишки яких було зафіксовано під час зняття материкової глини, що лежала над ходом. До ходу вели сходинки, вирізані в материк і пізніше викладені дошками. Ще один подібний підземний хід кінця XVII – початку XVIII ст. було розкопано на території замку в місті Полонне на Волині.

Частково відкрита підземна споруда і існуючі до теперішнього часу розвалини підвалів кінця XVIII–XIX ст., що залишилися від базарних крамниць, розташованих поруч з відкритим підземним ходом із заходу, дозволяють говорити про перспективність подальших археологічних досліджень у центральній частині міста з метою відкриття нових об'єктів часу існування фортеці і можливості їх подальшої консервації, реставрації і музеєфікації для показу туристам при розробці туристичних маршрутів у місті. Крім цього, необхідно продовжити археологічні дослідження на Замковищі, де за історичними даними був збудований замок і, можливо, існувало городище ки-

ево-руського часу Зартій.

Перспективним є й розкопки на території Подолове, де у 2000 р. археологічною експедицією були зафіксовані залишки поселення давньоруського часу.

ДЖЕРЕЛА

- Белінська Л., Звагельський В. До питання ранньої історії міста Кролевець. *Кролевеччина, білі плями історії*. Збірник наукових праць. (Матеріали другої наукової конференції по краєзнавству). Кролевець, 2002. С. 9–12.
- Вечерський В. В. Спадщина містобудування України: теорія і практика історико-містобудівних пам'яток охоронних досліджень населених місць. Київ: НДІТІАМ: Головкивархітектура, 2003. 560 с.
- Виногородська Л. І. Археологічні дослідження у м. Полтава в 2004 р. *Археологічний літопис Лівобережної України*. Полтава, 2009. № 1. «Техсервіс». С. 32–34.
- Гурев А. Д. История города Кролевца. Факсимильное издание. Сумы: ВВП «Мрия»-ЛТД, 1994. 44 с.
- История міст і сіл УРСР у 26 томах: Т. 19 Сумська область / гол. ред. кол. П. Тронько; гол. ред. тому І. Макухін. С. 238.
- Калашник Є. Козацькі старожитності Кролевця в матеріалах археологічної експедиції 2000 р. *Кролевеччина від давнини до сьогодення*. Матеріали четвертої науково-практичної конференції: доповіді та повідомлення (20 вересня 2013 р.). Кролевець, 2013. С. 11–18.
- Kuczyński S. M. Ziemia czernihowsko-siewierskie pod rządami Litwy. Warszawa, 1936.
- Лазаревский А. Описание старой Малороссии. Киев: Типография К. Н. Милевского, 1893. Т. 2: Нежинский полк. 560 с.
- Осадчий Є. М. Пам'ятки військової історії Північно-Західної Слобожанщини XVII ст. Суми, 2011. 346 с.
- Осадчий Є. М., Корота О. В. Замки та фортеці Сумщини XVII–XVIII ст.: ілюстрований довідник. Київ: Вид. Олег Філюк, 2015. 155 с.
- Присяжні книги 1654 р. Білоцерківський та Ніжинський полки. Упоряд. Ю. Мицик, М. Кравець; голова ред. кол. П. Сохань; НАН України, Інститут української археографії та джерелознавства ім. М. Грушевського, Національний ун-т «Києво-Могилянська академія», Ніжинська міська рада. К., 2003. 350 с.
- Черниговские епархиальные известия. Часть официальная. № 21. 1 ноября. Чернигов, 1868. С. 953–968.
- Шафонський А. Краткое топографическое описание Новгородского Северского наместничества 1787 года. *Черниговские губернские ведомости*. 1851. № 46. С. 392–393.
- Юст Юль. Записки датского посланника в России при Петре Первом (текст воспроизведен по изданию: Лавры Полтавы. Москва. Фонд Сергея Дубова (перевод Щербачева Ю. Н. 1899). 2001. En rejse til Rusland under tsar Peter dagbogsoptegnelser af viceadmiral Just Juel, dansk gesandt in Rusland 1709–1711. København: Gyldendal (F. Hegel), 1893. С. 383–384. URL: <http://www.vostlit.info/Texts/rus11/Jul/frame10.htm>
- Slownik Geograficzny Krolewstwa Polskiego i innych krajow slowjanskich. T. IV. Warszawa, 1892. С. 686.

Vynohrodsk L. I. Historical and archaeological research on the fortress grounds of the XVII–XVIII centuries in the town of Krolevets, Sumy region

The article examines materials obtained during excavations on the territory of Krolevets in 2016. The questions are raised about the time of the foundation of Krolevets and the existence on its territory of the chronicled city of Zarty of the Kievan Rus' period. This assumption is possible, since the 1784 plan records a settlement, which is also briefly confirmed by the ancient name of this territory Zamkovyshche. In the Lithuanian period, fortifications that were rebuilt and modernized from settlements of the Kievan Rus' period were called Zamkovyshche. This is also briefly confirmed by the planning structure of the city of the 17th century, which preserved the fan-shaped configuration of streets and was connected to Zamkovyshche by a bridge. Some researchers of the history of Krolevets believed that the town already existed in the 14th–15th centuries, during the Lithuanian period. Others attributed the emergence of the town to the beginning of the 17th century, which is associated with the creation of the Pupyvl defensive line by the Polish-Lithuanian Commonwealth during the confrontation between the Polish-Lithuanian Commonwealth and Muscovy. According to historical data, by order of King Casimir III in 1648, construction of a wooden castle began on Zamkovyshche, as mentioned in the Sworn Books of the Nizhyn Regiment of 1654. But during the war with Muscovy, the city passed from one subordination to another and, apparently, the castle was not completed. The city fortress (fortress) was built at the end of the 17th century. During archaeological research on the territory of the Krolevets fortress at the end of the 17th–18th centuries, the remains of an underground structure or passage were discovered, which possibly led from the city to Zamkovyshche. The structural features of the structure and the material culture from its filling are presented. Parallels are drawn

with structures (underground passages) in the city of Poltava and Polonne of the same period and similar material culture.

Key words: fortress, underground structure, seventeenth and eighteenth centuries, material culture.

REFERENCES

- Belinska, L., Zvahelskyi, V. (2002). Do pytannia rannoi istorii mista Krolevets [To the Question of the Early History of the City of Krolevets]. *Krolevetchchyna, bili plamy istorii. Zbirnyk naukovykh prats. (Materialy druhoi naukovo konferentsii po kraieznavstvu). Krolevetschyna, White Spots of History. Collection of scientific papers. (Materials of the Second Scientific Conference on Local History)*, p. 9–12. [in Ukrainian].
- Vechersky, V. V. (2003). Spadshchyna mistobuduvannia Ukrainy: teoriia i praktyka istoriko-mistobudivnykh pamiatkookhoronnykh doslidzhen naselennykh mist [The heritage of urban planning in Ukraine: theory and practice of historical and urban planning monument protection research of inhabited places]. Kyiv: NDIITIAM: Holovkyivarkhitektura. [in Ukrainian].
- Vynohrodsk L. I. (2009). Arkheolohichni doslidzhennia u m. Poltava v 2004 r. [Archaeological research in Poltava in 2004]. *Archaeological chronicle of Left-bank Ukraine*, 1, pp. 32–34. Poltava «Tehservice». [in Ukrainian].
- Gurev, A. D. (1994). Istoriya goroda Krolevtsa. Faksimilnoe izdanie [History of the city of Krolevets. Facsimile edition]. Sumy: VVP «Mriya»-LTD. [in Russian].
- Tronko, P. (Ed). *Istoriia mist i sil URSR u 26 tomakh: T. 19 Sumska oblast [History of cities and villages of the Ukrainian SSR in 26 volumes: v. 19. Sumy region]*. [in Ukrainian].
- Kalashnik Yevhen. (2013). Kozatski starozhytnosti Krolevtsia v materialakh arkheolohichnoi ekspeditsii 2000 r. [Cossack antiquities of Krolevets in the materials of the archaeological expedition of 2000]. *Krolevetchchyna vid davyny do sohodennia. Materialy chetvertoi naukovo-praktychnoi konferentsii: dopovidi ta povidomlennia (20 veresnia 2013 r.)*. [in Ukrainian].
- Kuczyński S. M. (1936). "Ziemia czernihowsko-siewierskie pod rządami Litwy". – Warszawa. [in Ukrainian].
- Lazarevsky, A. (1893). *Opisanie staro Malorossii. T. 2: Nezhynskiy polk [Description of old Little Russia: materials for the history of settlement, land ownership and administration. Vol. 2: Nezhynskiy Regiment]*. Kyiv: K. N. Milevskogo Printing House. [in Ukrainian].
- Osadchy, Ye. M. (2011). *Pamiatky viiskovoi istorii Pivnichno-Zakhidnoi Slobozhanshchyny XVII st [Monuments of the military history of the North-Western Slobozhanshchyna of the 17th century]*. Sumy. [in Ukrainian].
- Osadchy Ye. M., Korotia O. V. (2015). *Zamky ta fortetsi Sumshchyny KhVII–KhVIII st.: iliustrovanyi dovidnyk. [Castles and fortresses of the Sumy region of the 17th - 18th centuries: an illustrated guide]*. Kyiv. [in Ukrainian].
- Yu. Mytsyk, M. Kravets. (2003). *Prisyazhni knyhy 1654 r. Bilotserkivskiy ta Nizhynskiy polky [Sworn books of 1654. Bila Tserkva and Nizhyn regiments]*. Kyiv. [in Ukrainian].
- Chernyovskiy eparkhialnye yzvestiya. Chast ofytsyalnaia [Chernihiv eparchial news. The part is official]. (1868). 21, November 1. Chernihiv. [in Ukrainian].
- Shafonskyi, A. (1851). *Kratkoe topograficheskoe opisanie Novgorodskogo Severskogo namestnichestva 1787 goda [Brief topographical description of the Novgorod Seversky Governorate in 1787]. Chernihiv provincial gazettes*, 46, pp. 392–393. [in Russian].
- Just Yul. 1893. Notes of the Danish ambassador to Russia under Peter the Great. (the text is reproduced from the edition: Poltava Lavry. M. Sergei Dubov Foundation (translation by Shcherbachev Yu. N. 1899). [in Ukrainian]. Retrieved from <http://www.vostlit.info/Texts/rus11/Jul/frame10.htm>
- Slownik Geograficzny Krolewstwa Polskiego i innych krajow slowjanskich. (1892). T. IV. Warszawa. [in Ukrainian].

Стаття надійшла до редакції 05.06.2025 р.
Рекомендована до друку 17.07.2025 р.

УДК 94(477.51):72.04]:001.8

В. І. Мезенцев

ЗАХІДНІ АНАЛОГІЇ АРХІТЕКТУРИ І ДЕКОРУ ПАЛАЦУ І. МАЗЕПИ НА ГОНЧАРІВЦІ

Стаття підсумовує архітектурно-археологічне дослідження решток головної резиденції гетьмана Івана Мазепи на околиці Гончарівка м. Батурина Чернігівської обл. в 1995, 2003–2013 рр. та порівнює її архітектуру і зовнішній декор з подібними палацами, монастирськими й житловими кам'яницями Польщі та Західної Європи XVI–XVIII ст. Компаративний аналіз проведено на основі західних публікацій, інтернет-ресурсів та натурних обстежень і фото автора польських споруд. Обґрунтовується приналежність цієї Мазепиної резиденції до зодчества центральноєвропейського бароко та її унікальність серед відомих палат козацької старшини народної традиції. Показано запровадження гетьманом передового барокового палацового мистецтва Заходу до Батурина. Стаття ілюстрована гіпотетичною комп'ютерно-графічною реконструкцією його головного осідку, креслениками та знімками аналогічних ранньомодерних будівель Польщі.

Ключові слова: Батурин, палац Гончарівки, І. Мазепа, архітектура та декор Відродження і бароко, Центральна Україна, Польща, Західна Європа.

У 1995–2021 рр. археологи та історики з Національного університету «Чернігівський колегіум» ім. Т. Г. Шевченка та Канадського інституту українських студій (КІУС) Альбертського університету в м. Едмонтоні та його відділу м. Торонто в Канаді проводили щоліта розкопки у м. Батурині Чернігівської обл. Великомасштабне вторгнення Росії в Україну змусило призупинити стаціонарні археологічні дослідження там у 2022–2023 рр. Однак улітку 2024 і 2025 рр. співробітники Національного історико-культурного заповідника «Гетьманська столиця» коштом КІУС провели охоронні археологічні роботи в Батурині та околицях [1].

Від 2001 р. поспіль проєкт історико-археологічного вивчення Батурина козацької доби спонсорує КІУС та Дослідний інститут «Україніка» у Канаді [2]. Цей проєкт є у складі Центру українських історичних досліджень ім. Петра Ячика при Торонтському відділі КІУС (<https://www.ualberta.ca/canadian-institute-of-ukrainian-studies/centres-and-programs/jacyk-centre/baturyn-project.html>). Колишній директор КІУС, видатний історик Гетьманщини проф. Зенон Когут заснував Батуринський проєкт 2001 р. і керував ним до 2015 рр. Він лишається його авторитетним академічним дорадником. Головою Батуринської археологічної експедиції є науковий співробітник Національного історико-культурного заповідника «Гетьманська столиця» археолог Юрій Ситий. У 2001–2013 рр. науковий працівник Торонтського відділу КІУС Володимир Мезенцев брав участь у розкопках Батурина та залишків Мазепиної садиби як співкерівник експедиції. Він є виконавчим директором Батуринського українсько-канадського археологічного проєкту КІУС.

Стаття підсумовує архітектурно-археологічне вивчення решток головної резиденції гетьмана Івана Мазепи у Батурині в минулі роки та порівняє її архітектуру і декор з подібними палацами й іншими спорудами Заходу XVI–XVIII ст. (рис. 8–23). Праця покаже гетьманський

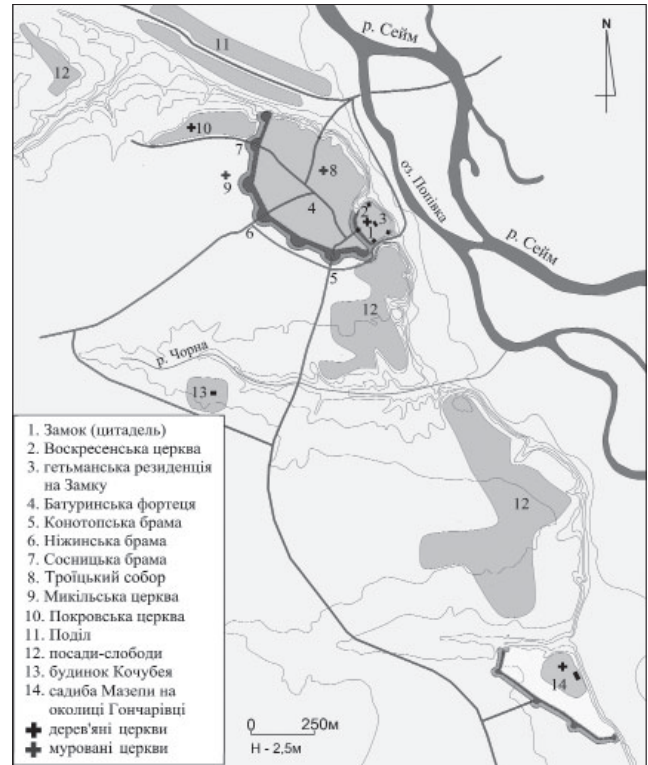

Рис. 1. План Батурина з околицями до розорення 1708 р. Реконструкція Ю. Ситого, В. Мезенцева та О. Бондаря, комп'ютерна графіка О. Бондаря 2017 р.

маєток у широкому контексті європейського зодчества того часу та його впливи на столицю козацької держави. Порівняльний аналіз проведено на базі західних публікацій, інтернетних ресурсів та натурних обстежень і світлин архітектурних пам'яток під час дослідницьких подорожей автора до Варшави, м. Кракова й м. Любліна у Польщі в 2014 р. і 2015 р. (рис. 12, 16–19, 21–23).

У 2024–2025 рр. З. Когут, В. Мезенцев і Ю. Ситий видали в Канаді та США науково-популярні буклет і статті на цю тему, які також оприлюднено в Інтернеті [3]. Автор запропонованої академічної статті врахував цінні консультації та відгуки на той буклет 2024 р. директора Науково-дослідного інституту історії архітектури й містобудування у Києві архітектора-реставратора Сергія Юрченка, істориків зодчества Речі Посполитої в інститутах мистецтва Польської академії наук, університетах та бюро реставраторів/консерваторів будинків Варшави, Кракова і Любліна [4], а також відомих істориків Гетьманщини, доцента Київського національного університету ім. Т. Г. Шевченка д. і. н. Олексія Сокирка, співробітниці Українського наукового інституту Гарвардського університету проф. Тетяни Таїрової-Яковлевої та мазепознавця Сергія Павленка (Чернігів). Щиро дякуємо цим колегам за співпрацю і важливі поради.

За датуванням автора, між 1696 р. і 1700 р. І. Мазепа побудував свою укріплену садибу з головною мурованою

резиденцією на околиці Батурина Гончарівка (рис. 1–8). Його палац пограбувало й спалило російське військо під час розорення гетьманської столиці у 1708 р. Відтоді та цегляна споруда стояла у пустці й поступово руйнувалась. У 1995 р., 2003–2013 рр. наша експедиція розкопала майже повністю її залишки: фундаменти, їхні рови і розвали стін у глибокому котловані [5]. Останній орієнтований довгою віссю приблизно північ – південь. Натепер ця гетьманська резиденція є найбільш дослідженою археологічно в Україні.

За реконструкцією плану розкопаного палацу Гончарівки Ю. Ситого, його підвал мав підквадратну основну частину (15 x 14,5 м), поділену в центрі навхрестними стінами на чотири камери, близькі за площею й перекриті склепіннями (рис. 2). Глибина підлоги підвалу від сучасної поверхні біля 4 м. З півночі до основного підквадратного об'єму палацу від початку прибудували цегляне прямокутне приміщення (12 x 5 м), де виявили рештки сходів до льоху. У наземній частині тої прибудови могли знаходитись також дерев'яні маршові сходи на верхні поверхи палацу. Разом із прибудовою довжина палацу становила близько 20 м і ширина – 14,5–15 м. Для Центральної України часів І. Мазепи це була велика житлова споруда.

2004 р. автор ознайомився з малюнком руїн його палацу в Батурині 1744 р., який зберігається у Національному музеї Стокгольму (рис. 3) [6]. На основі того схематизованого малюнку та матеріалів розкопок залишків гонча-

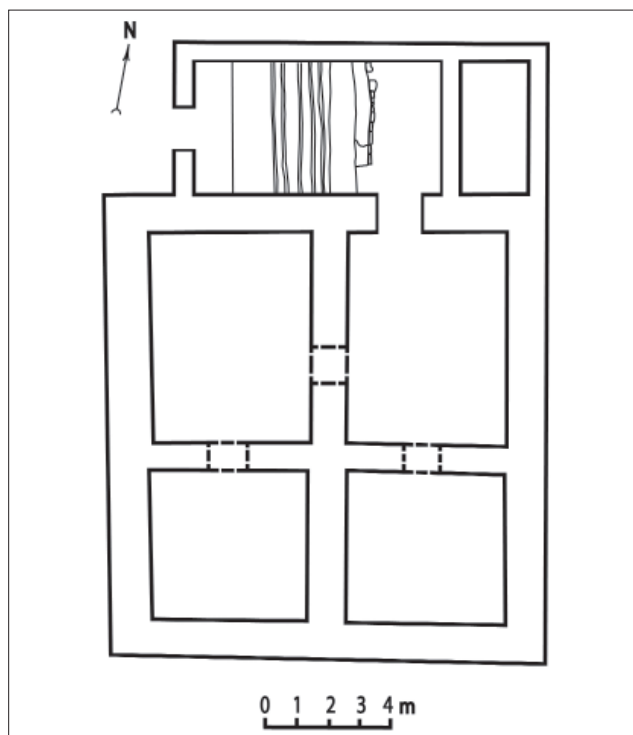

Рис. 2. План Мазепиного палацу на околиці Батурина Гончарівка за археологічними дослідженнями його фундаментів. Реконструкція Ю. Ситого, комп'ютерна графіка С. Дмитрієнка 2013 р.

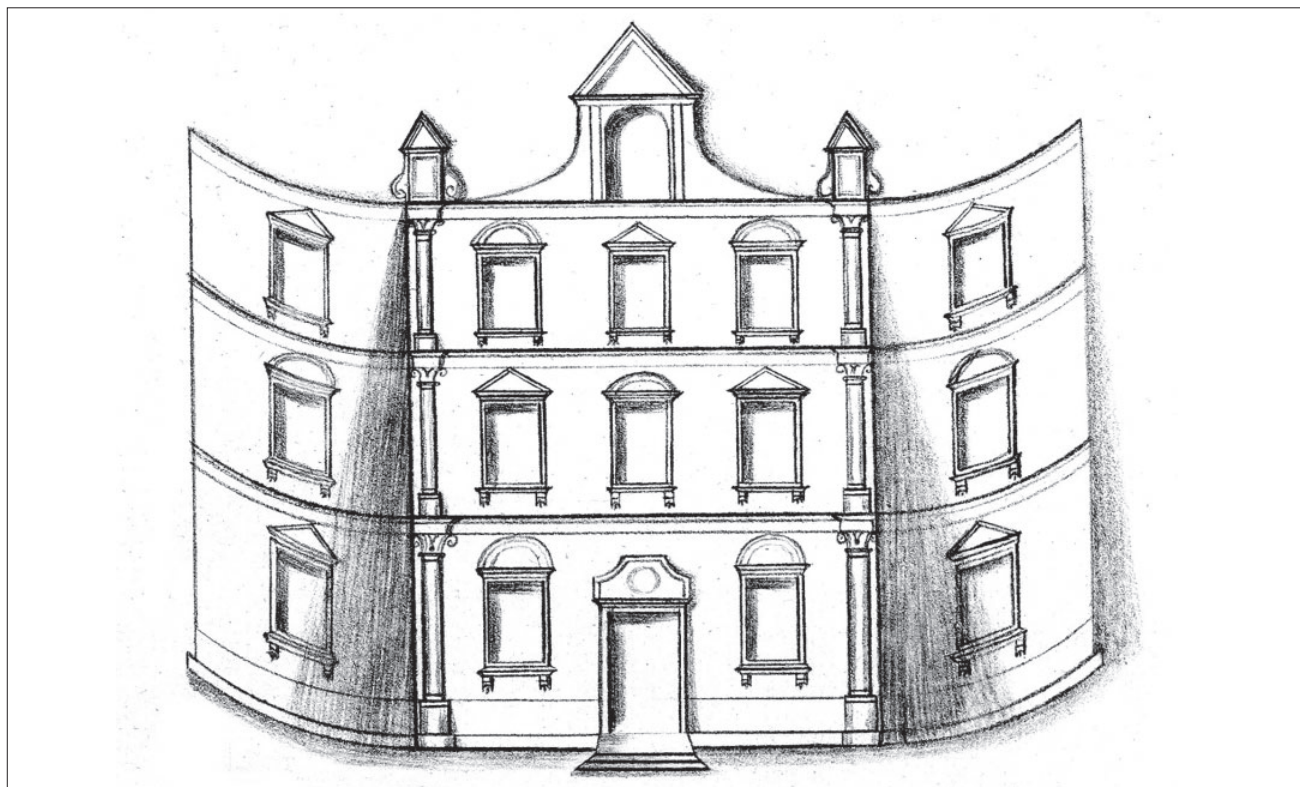

Рис. 3. Руїни палацу І. Мазепи на Гончарівці. Малюнок 1744 р. з колекції Фрідріха-Вільгельма фон Берггольца. Національний музей Стокгольму. Посилання 6

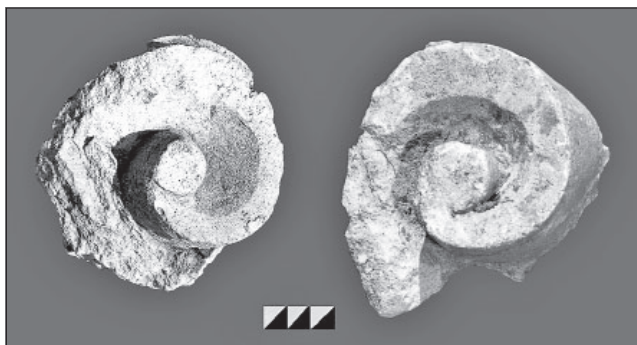

Рис. 4. Уламки вапнякових коринфських капітелей півколон з рельєфами волют від декору головного фасаду палацу Гончарівки. Фото знахідок його орнаментальних деталей В. Мезенцева. Усі знахідки з розкопок Батурина зберігаються в Музеї археології та фондах заповідника «Гетьманська столиця»

рівського палацу він підготував гіпотетичну реконструкцію екстер'єру споруди до зруйнування 1708 р. Її виконав художник Батуринського археологічного проекту Сергій Дмитрієнко (Чернігів) технікою комп'ютерної графіки (рис. 8). Там відтворено чільний, торцевий, південний і поздовжній, східний, фасади палацу з їхнім декором.

За малюнком 1744 р. і реконструкцією автора, будинок мав три наземні поверхи з плоскими балочними перекриттями, мансарду та вертикальну об'ємно-просторову композицію. Враховуючи вищевказані параметри споруди,

балки перекриття там могли спиратись на внутрішні стіни чи стовпи, вірогідно, дерев'яні. Разом зі склепінчастим підвалом і мансардою палац мав п'ять ярусів. Висота наземних поверхів зменшувалась догори. Правдоподібно, дах був вальмовим з заломом. Перший дослідник малюнку руїн Мазепиної резиденції 1744 р., знавець архітектури козацької України д-р Володимир Ленченко (Київ) на його основі підрахував, що палац з мансардою і покрівлею мав висоту понад 25 м [7].

Згідно з цим малюнком та знахідками в процесі розкопок орнаментальних деталей, Мазепина резиденція мала типовий дизайн і зовнішній пластичний декор зодчества західного бароко. Чоловий фасад там увінчував високий трикутний бароковий фронтон з похилими увігнутими крилами та великим арочним вікном мансардного поверху. Фронтон фланкували наріжні стовпчики з трикутними завершеннями й волютами обабіч.

Наріжжя головної елевації на кожному ярусі прикрашали тонкі цегляні колони чи напівколони з керамічними профільованими базами (рис. 5, 6). Колони стояли на високих цегляних цоколях/п'єдесталах і вінчалися капітелями коринфського ордера. Знайшли уламки таких капітелей з рельєфами волют, вирізьблених у вапняку (рис. 4) [8]. Капітелі колон символічно підтримували антаблементи з профільованими карнизами, які відділяли й завершували кожний поверх. Над верхнім карнизом лінію колон продовжували вищезгадані наріжні стовпчи-

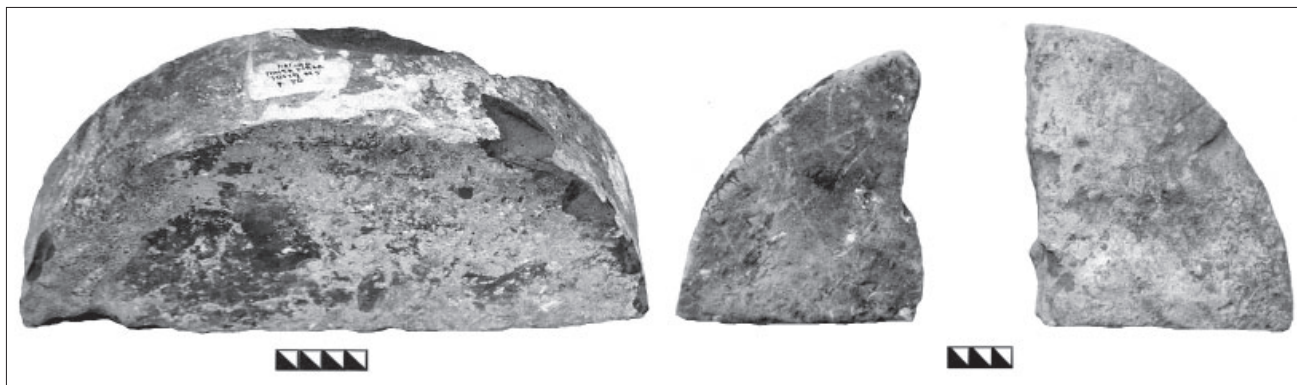

Рис. 5. Цегли у формі половини й чверті кола від мурування фустів півколон гончарівського палацу

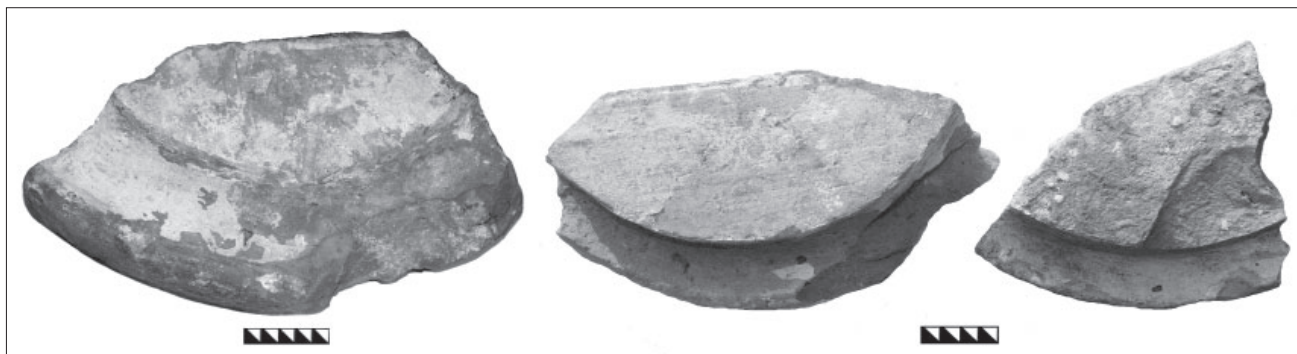

Рис. 6. Уламки керамічних профільованих баз півколон

Рис. 7. Ймовірні фрагменти керамічних профільованих підвіконь (зліва) та кронштейни, що їх підтримували по боках

ки по краях фронту.

У центрі чільного фасаду був прямокутний вхід, обрамований порталом з бароковим фігурним тимпаном. За ранньомодерними європейськими аналогіями, середину тимпана над дверима, ймовірно, прикрашав ліпний чи керамічний вінок з гербом І. Мазепи.

На другому й третьому поверхах головної елевачії знаходилось по три великих прямокутних вікна. Згодом, на кожному ярусі й мансарді поздовжнього фасаду розміщувалось по чотири таких вікна. Кожне профільоване підвіконня декоративно спиралось по боках на невисокі керамічні кронштейни (рис. 7). Лиштва вікон мали трикутні та лучкові/арочні сандрики, форми яких чергувались у горизонтальному й вертикальному напрямках (рис. 3, 8).

За малюнком руїн цього палацу, співвідношення висоти й ширини чолового фасаду (без врахування фронту) було приблизно 8:6.5 (рис. 3). Воно близьке до класичної пропорції т. зв. «золотого перетину» (8:5), яка широко використовувалась в архітектурі Відродження і бароко.

Бічні стіни палацу були оздоблені простіше, тільки лиштвами й сандриками вікон та профільованими карнизами поверхів, без колон і фронтонів. Таке зосередження орнаментальних деталей на головному фасаді характерне для барокових палаців, вілл і костелів Заходу. Відмінно, ранньомодерним православним церквам і кам'яницям Центральної України був притаманний зовнішній декор, однаковий з усіх боків споруд [9]. Загалом барокові архітектурні форми й пластичні прикраси резиденції І. Мазепи на Гончарівці були ясними, виразними, чітко артикульованими, лаконічними і новаторськими для світського зодчества Гетьманщини.

На підставі аналізу малюнка 1744 р. та знайдених

археологами орнаментальних деталей, архітектура й пластична обробка елевачії з класичними ордерними елементами головної Мазепиної ставки у Батурині відносяться до стилістики центральноєвропейського бароко [10]. С. Юрченко вбачає в ній риси маньєристичного зодчества Заходу першої половини XVII ст. Однак, за археологічними матеріалами, її зовнішній західний убір доповнили низками керамічних полив'яних поліхромних дисків з рельєфами розеток на фризах антаблементів за зразком такого оформлення фасадів і бань мурованих церков, дзвіниць і трапезних монастирів Києва XVII–XVIII ст. (рис. 8). Крім вілли Гончарівки, цей прийом невідомий в опорядженні інших житлових будинків України та барокової архітектури Європи [11].

Питання про архітектурний тип, стиль, багатопверховість, реконструкцію суперструктури, аналогії, зодчих і декораторів цього палацу Батурина детально висвітлені автором у кількох академічних статтях та буклеті 2024 р. Там проведені широкі порівняння його плану, габаритів, дизайну та фасадних прикрас зі старшинськими кам'яницями і купольними базиліками Гетьманщини, а також з бароковими палацами, віллами й костелами Італії, Литви і Білорусі [12].

Серед залишків палацу І. Мазепи також виявили багато уламків майолікових різнобарвних, монохромних і теракотових кахлів високого художнього й технічного рівня, які облицьовували огрівальні печі покоїв, та керамічних плиток різних форм від мощення підлог з глазур'ю і без покриття. У спеціальних статтях автор показав західне походження конструкцій і орнаментції підлог Мазепиною осідку та їхні аналогії в Україні, Польщі та Італії Нового часу [13]. Він також розглянув

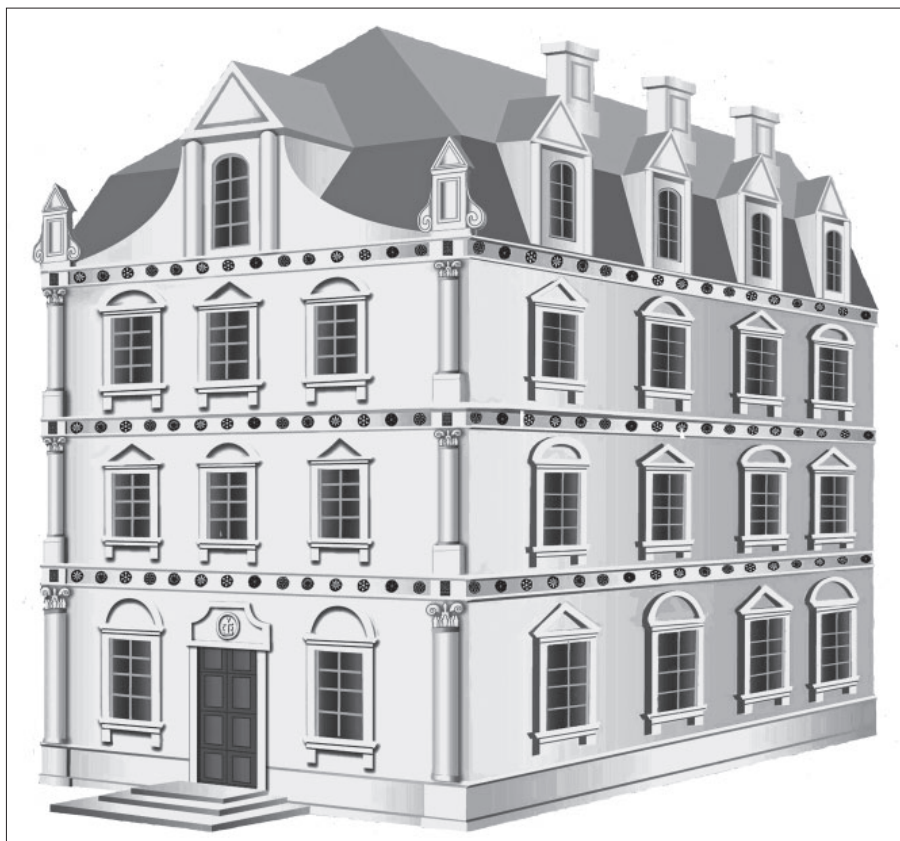

Рис. 8. Цегляний палац І. Мазепи на Гончарівці до зруйнування 1708 р. Гіпотетична реконструкція В. Мезенцева, комп'ютерна графіка С. Дмитрієнка 2016 р.

Рис. 9. Резиденція князів Острозьких «Вежа мурована» XVI ст. у їхньому замку в м. Острозі Рівненської обл. Тепер – Острозький краєзнавчий музей. Знімок автора

образи янголів-путті на пічних кахлях головної гетьманської резиденції й поширення цього сюжету в Україні з мистецтва італійського Відродження через Річ Посполиту в XVI–XVII ст. [14]. Ю. Ситий, дослідниця кахлів

тум, двоповерхова гетьманська резиденція у цитаделі фортеці Батурина була дерев'яною (рис. 1) [18]. Її спорудив гетьман Дем'ян Ігнатович (Многogrішний, 1669–1672 рр.), вірогідно, за місцевою будівельною традиці-

Батурина XVII–XVIII ст. Людмила Мироненко (Інститут археології НАНУ) та автор гадають, що усі імпозантні й дорогі керамічні зовнішні та внутрішні оздобы гончарівської вілли виготовили найкращі кахлярі Києва на замовлення І. Мазепи [15].

Підквадратний центричний план основного об'єму з перехрещеними у центрі внутрішніми стінами підвалу, європейська барокова архітектура з класичним ордером, вертикальний триярусний дизайн, різьблені кам'яні коринфські капітелі та виключно пишне оформлення інтер'єру й екстер'єру майоліковими деталями, виготовленими довершеними київськими майстрами, вирізняли головну Мазепину резиденцію у Батурині серед відомих, здебільше одноповерхових, кам'яниць козацької верхівки народної/вернакулярної традиції другої половини XVII – початку XVIII ст. (рис. 2–8). За писемними повідомленнями, у палаці Гончарівки знаходились особисті покої гетьмана, його дружини Ганни (†1702 р.), державна/військова й приватна гетьманська скарбниці, генеральна канцелярія, архів, бібліотека і зал для прийняття та бенкетів [16].

Авторитетні українські історики XIX ст. Дмитро Бантиш-Каменський і Микола Маркевич та мистецтвознавець Федір Ернст на початку XX ст. писали, що спалений 1708 р. прегарний палац («замок») І. Мазепи у Батурині був побудований і прикрашений «за польським звичаєм», «стилем» [17]. На жаль, вони не вказали джерело для такої атрибуції його архітектури та декору. Очевидно, ці вчені мали на увазі Мазепин бароковий цегляний триповерховий палац в укріпленому маєтку на Гончарівці. За Ю. Сити-

Рис. 10. Резиденція-музей польського короля у м. Піотркуві-Трибунальському Лодзинського воєводства 1519 р.
 Фото Witia. https://commons.wikimedia.org/wiki/File:Castle_in_Piotrkow_Trybunalski_02.jpg

єю. Врахуємо, що українські автори Нового часу могли назвати «польськими» споруди Заходу загалом.

Дослідники біографії І. Мазепи вважають, що після навчання у Києво-Могилянській колегії він продовжив освіту в Краківській академії у 1650-х рр. [19]. За датуванням

Т. Таїрової-Яковлевої, в 1659–1665 рр. юний шляхтич служив покоевим дворянином при дворі польського короля Яна Казимира II Вази у Варшаві й виконував його дипломатичні доручення. Історикиня вважає, що І. Мазепа тоді також відвідував Краків, Люблін і Львів та мав нагоду на

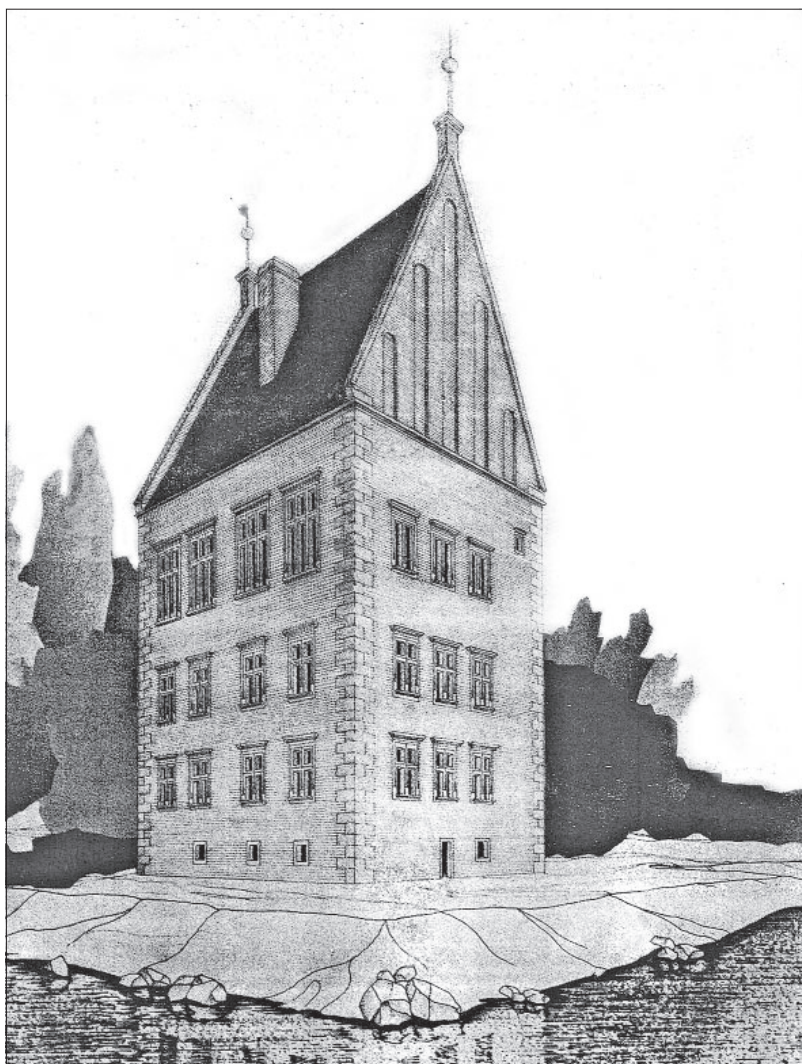

Рис. 11. Графічна реконструкція первинного вигляду замку польського короля в Пйотркуві-Трибунальському (*Lasek P. Turris fortissima nomen Domini. Murowane wieże mieszkalne w Królestwie Polskim od 1300 r. do połowy XVI w. Warszawa, 2013. Il. 133.*)

власні очі сприйняти рафіновані столичні королівські та аристократичні палаци [20].

За свого гетьманування, під час Великої Північної війни (1700–1721 рр.), І. Мазепа підтримував особисті дружні, культурні та політичні стосунки з магнатами, князями й гетьманами Польщі та Великого князівства Литовського і таємні контакти з польським королем Станіславом Лещинським, союзником шведського короля Карла XII [21]. 1707 р. І. Мазепа таємно приймав посланця С. Лещинського, ксьондза Заленського у палаці на Гончарівці. Львівська княгиня Анна Дольська прислала гетьману капелу музик, яка грала для нього і гостей у палаці. Він наймав слуг «породи лядської», яких використовував для посилок до Речі Посполитої [22]. Французький дипломат Жан де Балюз (1648–1718 рр.), який 1704 р. відвідав «замок... принца Мазепа», «господаря України» (очевидно, його укріплену

головну резиденцію на Гончарівці), відзначив, що розкішні прийняття там козацької старшини були «багато дечого на польський зразок» [23].

За О. Сокирком, політична опозиція І. Мазепі, ворожа до Речі Посполитої і католицького Заходу, вважала гетьмана «ляхом». Так само раніше промосковська партія серед козацтва називала «ляхом» гетьмана Івана Виговського (1657–1659 рр.), який намагався звільнити Наддніпрянську Україну з-під влади Москви й повернути її до польського королівства [24].

В Державному історико-культурному заповіднику у м. Путивлі Сумської обл. зберігається масивна антикварна дубова шафа для одягу XVII–XVIII ст. За правдоподібною версією керівництва заповідника, ця мебля походить з палацу І. Мазепи у Батурині. Вона прикрашена майстерними різьбленими рельєфами колон, капітелей з волютами, профільованого розкріпованого карнизу у вигляді барокового будинку, горельєфами античних жінок та рослинних орнаментів. 2013 р. автор оглянув і сфотографував цей експонат путивльського заповідника і кілька схожих шаф у Вавельському королівському замку-музеї, Національному музеї Кракова та замку-музеї Любліна. Такий фасон шаф був поширеним у Речі Посполитій, і вони виготовлялись у м. Гданську в Польщі [25].

Серед майна гетьмана була сила цінних польських виробів. Після пограбування його садиби в Батурині 1708 р. царські сановники описали загарбані «пожитки, залишені від Мазепи,... усі на польську руку» [26].

Отже, гетьман явно виявляв прихильність до польської культури, творів мистецтва й ремесла, придворних і побутових звичаїв та підтримував різні зв'язки з можновладцями Речі Посполитої. Це допускає замовлення ним побудувати й оформити свою головну столичну резиденцію на кшталт аристократичних палаців чи вілл Польщі [27].

Реконструйовані план, розміри, вертикальний триповерховий з мансардою дизайн і пластичний декор фасадів головної ставки І. Мазепи в Батурині подібні до порівняно невеликих мурованих палаців, вілл, монастирських будівель і житлових кам'яниць шляхти чи міщан польського королівства XVI–XVIII ст. (порівняй рис. 8–12, 15–21). Там і в Західній Європі XIV–XVI ст. були поширені муровані та дерев'яні тереми, вежоподібні палаци або замки лицарів-феодалів, магнатів і королів. Їхні польські назви є «wieża-pałac», «zamek albo wieża», «dwór murowany wieżowy», «wieża mieszkalna»

і «rezydencja wieżowa», а в англomовній літературі – «tower hall», «tower palace», «elevated castle» чи «residential tower». Деякі польські муровані баштовидні палаці мали квадратні плани, подібні до основного об'єму гончарівського палацу, перетин внутрішніх стін у центрі, поділ на три-чотири камери, склепінчасті підземелля та два-чотири наземні поверхи з балочними перекриттями [28].

Наприклад, у замку польських королів на Вавелі в Кракові збереглися муровані мешкальні вежі т. зв. «Кур'яча лапка» і Данська XVI ст. До цього ж типу належить готична прямокутна триярусна «Вежа мурована» XVI ст., резиденція волинських князів Острозьких на подвір'ї їхнього замку в м. Острозі Рівненської обл. (рис. 9) [29].

Схожою до Мазешиного палацу на Гончарівці за параметрами, планом, вертикальним дизайном, кількістю поверхів і вікон та функціями є цегляна резиденція польського короля Сигізмунда I Старого Ягеллона у м. Пйотркуві-Трибунальському Лодзинського воєводства (рис. 10, 11). Її побудували у готично-ренесансному стилі 1519 р. та реконструювали у первісному вигляді в 1969 рр. Це є порівняно невеликий палац (біля 18 x 20 м) без оборонних функцій, близький до квадрату за планом, й трохи ширший за гончарівську віллу. Він має напівзаглиблений у землю склепінчастий цокольний поверх і три яруси з дерев'яними перекриттями. Внутрішні стіни перетинаються близько до середини кожного поверху і ділять їх на три-чотири кімнати й зали. Маршові сходи на верхні яруси розміщені у кутку споруди та в товщі стін.

Головний торцевий, східний, фасад цієї королівської резиденції має по три прямокутних вікна на кожному поверсі та вхід у центрі. Його первинно завершував високий трикутний готичний фронтон, який не відбудували. Довша, південна, елевация має по чотири великі прямокутні вікна на кожному ярусі, подібно до реконструкції Мазешиного палацу (порівняй рис. 8, 11) [30]. Але готично-ренесансна стилістика і стриманий зовнішній декор палати польського короля у Пйотркуві відрізнялись від ошатніших ордерних пластичних прикрас і барвистих майолікових фасадних аплікацій барокового палацу українського гетьмана, котрий побудували на 180 років пізніше. Подібно до останнього, в описаній мешкальній вежі містились приватні покої Сигізмунда I, приміщення для

Рис. 12. Надбрамна вежоподібна резиденція польського короля, т. зв. «Вверхня брама», XVI ст. Вавельського замку-музею в Кракові. Світлина В. Мезенцева

його почту, секретарів, сенаторів та інших державних службовців, королівські скарбниці і архів [31].

У ході перебудови середньовічного замку польських королів на Вавелі у Кракові італійськими зодчими і декораторами на світський палац у дусі пізнього Відродження в XVI ст. поруч кафедрального собору свв. Станіслава й Вацлава спорудили відносно невеликий баштовидний триповерховий корпус з т. зв. «Вверхньою брамою» до внутрішнього подвір'я того комплексу.

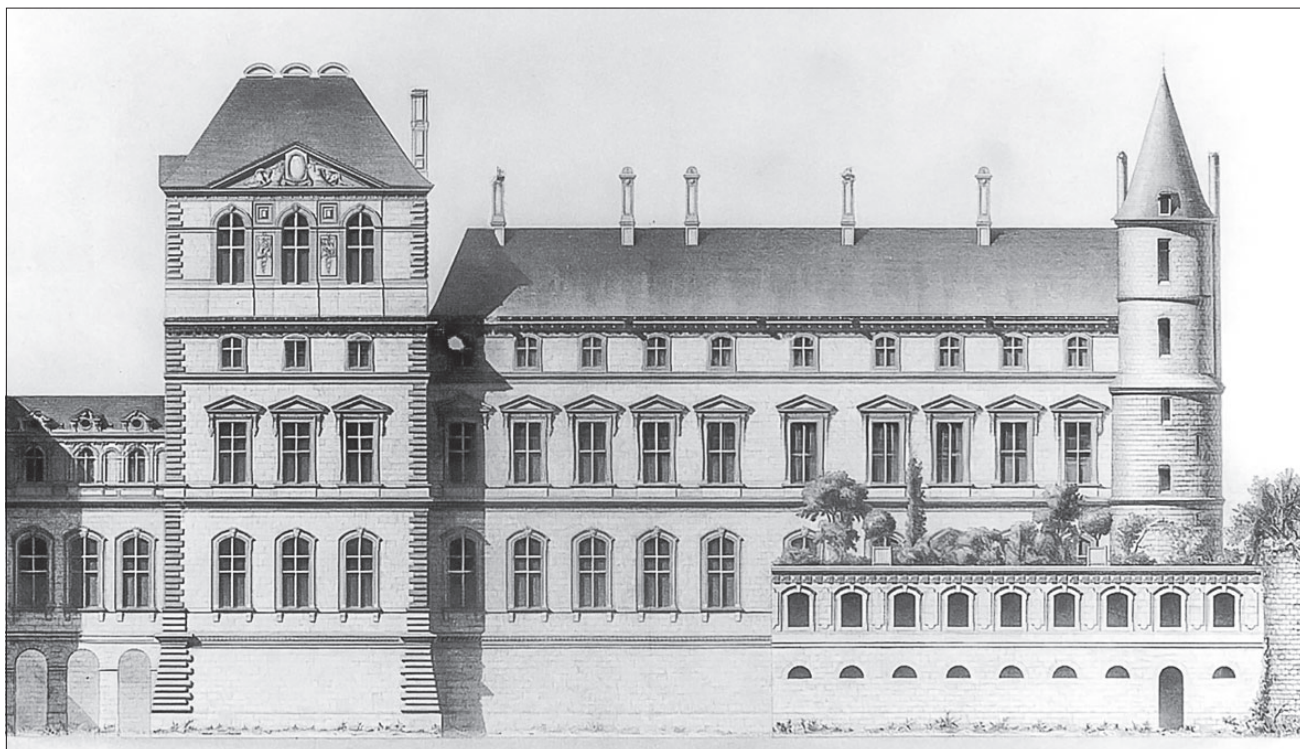

Рис. 13. Мешкальний баштовидний Королівський павільйон 1556 р. (зліва) палацу Лувру в Парижі. Графічна реконструкція південного фасаду палацу середини XVII ст. Посилання 34

су (рис. 12). Другий і третій яруси надбрамної будівлі були частиною королівських апартаментів.

На її передньому, торцевому, фасаді ці поверхи освітлюють по три вікна. Він увінчаний підтрикутним фронтоном з рельєфним гербом Речі Посполитої у центрі, похилими увігнутими крилами та стовпчиками по краях. Профільовані карнизи відділяють яруси, але відсутні пілястри на фронтальній елевачії. Прямокутні вікна облямовані профільованими лиштвами з прямими сандриками. Арочні брама й менші, бічні, входи тої споруди опоряджені ренесансними порталами. Чепурний портал брами фланкують коринфські півколони, що підтримують антаблемент [32].

Цей надбрамний терем можна розглядати як ренесансний прототип архітектурного рішення на століття пізнішої барокової резиденції І. Мазепа на Гончарівці (порівняй рис. 8, 12). Під час студій у Краківській академії чи служби польському королю майбутній гетьман, ймовірно, бачив будівлю з «Верхньою брамою» до подвір'я знаменитого Вавельського замку.

За деякими істориками, 1659 р. разом з послами польського короля молодий І. Мазепа був у Парижі на прийнятті французького королівського двору в Луврі, коли святкували заключення Піренейського миру між Францією та Іспанією [33]. У той час опочивальні й кабінети французького короля Людовика XIV Бурбона та його видатного прем'єр-міністра кардинала Джуліо Мазаріні, салони для придворних церемоній, нарад та ау-

дієнцій з послами знаходились у порівняно невеликому мешкальному і репрезентативному Королівському павільйоні («Pavillon du Roi» французькою мовою) палацового ансамблю Лувру. Його частково розібрали у XIX ст., але він відомий за креслениками й документами XVI–XVII ст. (рис. 13).

Цей вежоподібний павільйон на чотири поверхи, близький до квадрату за планом, звели 1556 р. на кшталт ренесансних палаццо Риму [34]. Його південний фасад з боку р. Сени мав дещо схожі композицію та декор до чільної елевачії палацу Гончарівки (порівняй рис. 8, 13). Той фасад Королівського павільйону подібно мав ширину на три вікна й завершувався класичним трикутним фронтоном. Кожний поверх відділяли антаблементи, але без пілястр чи колон, а наріжжя прикрашало рустування. На другому ярусі прямокутні вікна облямовували фігурні лиштви та трикутні сандрики, а на першому – підвіконня спирались по боках на кронштейни.

У Луврі середини XVII ст. І. Мазепа міг бачити описаний Королівський павільйон і Гранд галерею, яку пізніше набагато збільшили. Її побудували 1607 р. за взірцем палацових галерей пізнього Відродження м. Флоренції в Італії XVI ст. (рис. 14) [35]. Композиція торця Гранд галереї початку XVII ст. з входом у центрі, трикутним фронтоном, оформлення колонами кожного з трьох її поверхів та обрамування прямокутних вікон трикутними й лучковими сандриками близькі до розв'язання головного фасаду гончарівського палацу (порівняй рис. 8, 14).

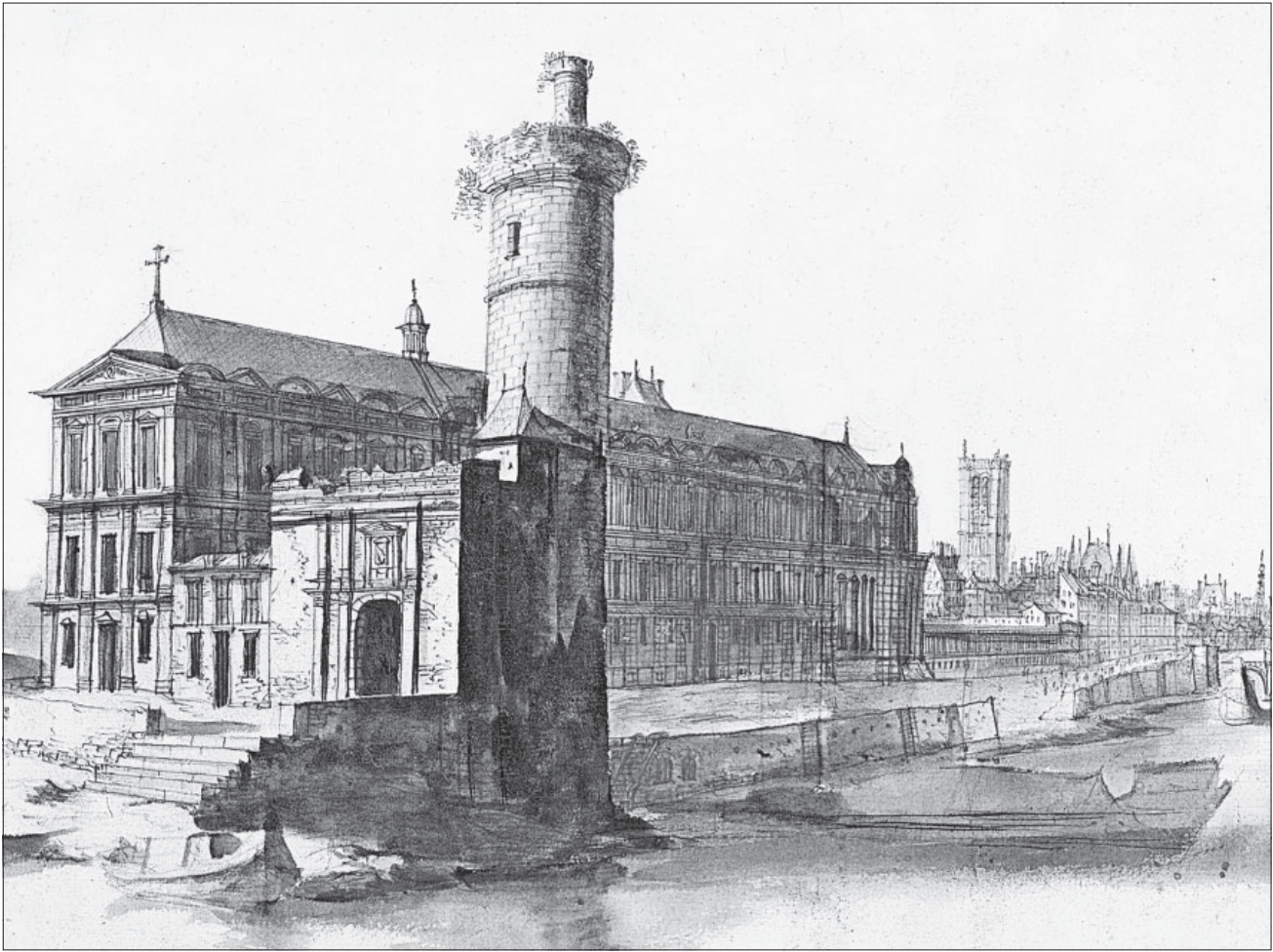

Рис. 14. Фрагмент малюнку початку XVII ст. Гранд галереї Лувру 1607 р. Посилання 35.

Сучасник І. Мазепи, найвидатніший зодчий польського бароко Тільман ван Гамерен, був автором проєктів двох відносно невеликих триповерхових цегляних палаців вертикального об'єму в Варшаві на замовлення магнатів Адама Котовського (1684 р.) і Яна Гнінського (1685 р.) [36]. Вони передували створенню резиденції гетьмана на Гончарівці та до міри подібні до її відтворених плану, габаритів, архітектурного дизайну і композиції чолової елевації (порівняй рис. 2, 3, 8, 15, 16). Їх зруйнували німецькі окупанти 1944 р., але палац Гнінських відбудували у первісному вигляді до 1954 р. (рис. 16). Останній називають також замком князів Острозьких у Варшаві.

Палац Котовських лишився невідбудованим і відомий за креслениками його фасадів, планів та перетинів Т. Гамерена (рис. 15). Він мав квадратний план, підземелля зі склепінчастими камерами, три наземні поверхи з плоскими балочними перекриттями у центральному компартименті, зал на верхньому ярусі та маршові сходи у бічному приміщенні [37]. В цегляних палацах Варшави XVII–XVIII ст. такі сходи нерідко були дерев'яними [38]. На першому поверсі палацу

Гнінських-Острозьких первинно знаходився скарбець. Нагадаємо, що у Мазепиній головній ставці також зберігалась скарбниця.

Чільні фасади цих варшавських палаців опоряджували схожі виступаючі ризаліти з входами у центрі та трикутними класичними фронтонами. Ризаліти мали по три вікна на другому й третьому поверхах та членувались ордерними елементами з антаблементами, близько до рішення головної, торцевої, елевації гончарівської вілли (порівняй рис. 8, 15, 16). Тільки, замість колон, ризаліти тих палаців прикрасили пілястрами з капітелями і п'єдесталами. Їхні нижні поверхи опорядили рустом, верхні – балюстрадами, гребені покрівель та фронтонів увінчали класичними статуями і вазами, як часто оформляли аристократичні палаци й вілли Європи XVII–XVIII ст. Модні та порівняно невеликі барокові палаци Котовських і Гнінських-Острозьких 1680-х рр. у Варшаві, твори високого європейського рівня найпопулярнішого тогочасного архітектора Польщі, Т. Гамерена, могли бути відомі І. Мазепі чи його зодчому, зокрема за ілюстраціями видань, та слугувати першоджерелами для творчого задуму головної резиден-

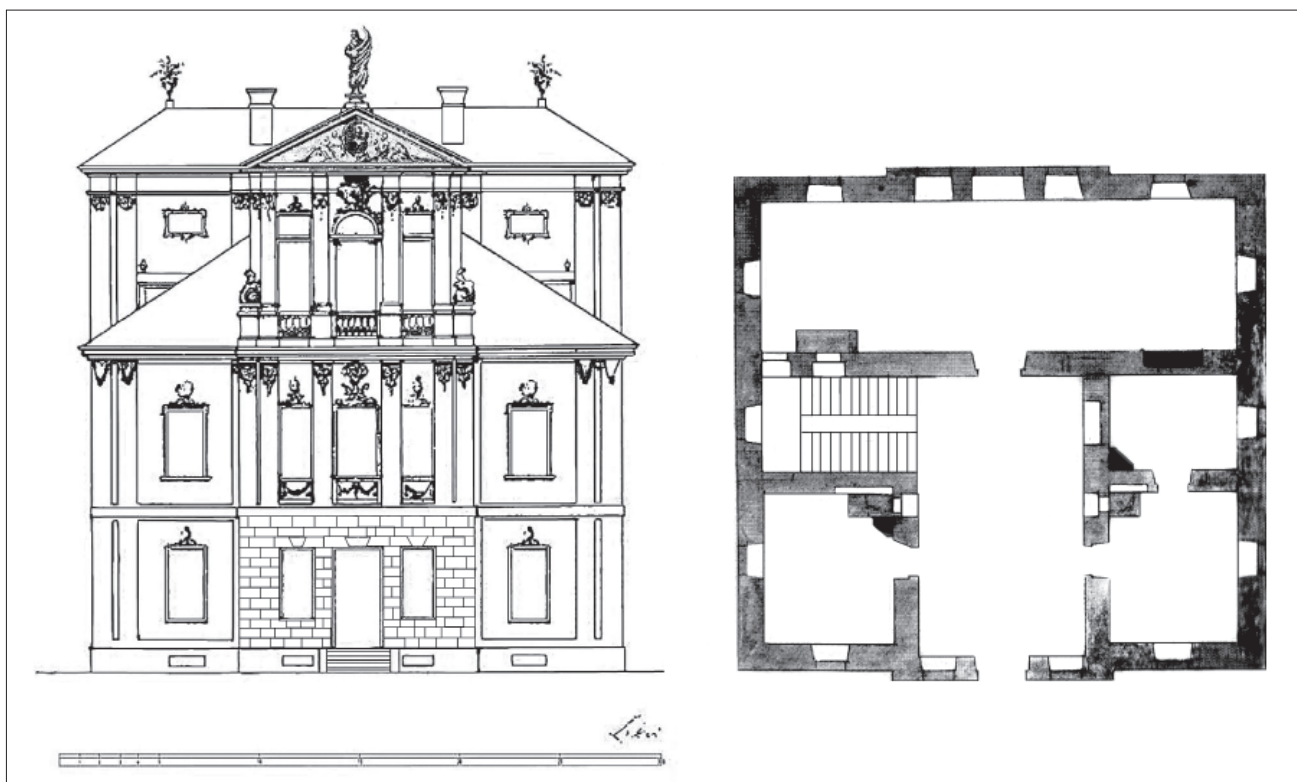

Рис. 15. Кресленики Т. Гамерена чільного фасаду з ризалітом та плану палацу Котовських у Варшаві 1684 р. Посилання 36.

ції гетьмана в наступному десятилітті.

Це виключало використання статуй, прийнятих у декорі ранньомодерних палаців і костелів Заходу. Вони суперечили канонам православного мистецтва, які поборював І. Мазепа не порушував. Скульптурне оздоблення барокових мурованих споруд Центральної України обмежувалось тиньковими, керамічними полив'яними й зрідка різьбленими кам'яними рельєфами з рослинними мотивами, гербами та образами янголів, переважно у 1730–60-х рр. [39].

Автор знайшов аналогії палацу Гончарівки також серед ранньомодерних стримано прикрашених монастирських і житлових міських кам'яниць Польщі.

Наприкінці XVII ст. до північного торця трансепту костелу кармелітів босих 1681 р. у Варшаві прибудували муровану прямокутну споруду (рис. 17). Вона первісно належала кляштору цього ордену, що існував при базиліці до 1864 р. [40].

Тепер цей будинок займає Вища митрополича семінарія ім. св. Івана Хрестителя та книгарня ім. кардинала Стефана Вишинського. Пам'ятка зберегла барокові архітектурні форми і декор. Має три поверхи, півницію, мансарду, найбільш оздоблений чільний, торцевий, фасад з входом у центрі, по три прямокутні вікна на другому й третьому та по чотири вікна на верхніх ярусах поздовжньої елевації, подібно до реконструкції Мазепоного палацу (порівняй рис. 8, 17). Висота поверхів семінарії також зменшується, особливо на верхньому. Але, замість

ордерних елементів, там перший ярус опоряджено ліпним рустом. Рустування вертикально членує і головний фасад між вікнами другого й третього поверхів.

Вікна облямовані профільованими лиштвами з прямими сандриками. Усі підвіконня цього монастирського будинку спираються по краях на кронштейни, як зображено на малюнку Мазепоної резиденції 1744 р. (рис. 3, 7, 17). Чолову елевацію першого завершено трикутним бароковим фронтоном з вікном до мансардного поверху та бічними волютами, а середнє вікно другого ярусу, що над дверима, увінчано трикутним сандриком. Тож, за розмірами, кількістю поверхів і вікон, бароковим архітектурним дизайном, деякими деталями пластичної орнаменталії та часом спорудження описана будівля кляштору кармелітів кінця XVII ст. у Варшаві близька до реконструкції палацу Гончарівки (порівняй рис. 8, 17).

Українські та польські історики архітектури вважають, що у XVII – на початку XVIII ст. люблінська школа зодчества впливала на Україну й Білорусь [41]. Автор вбачає подібність відтвореної архітектури та зовнішнього убору головного осідку І. Мазепа у столиці Гетьманщини до менших і простіше оформлених двоповерхових барокових кам'яниць Любліна в Малопольщі (рис. 18–21). Там на вул. Габрієля Нарutowича, 4, біля Майдану Вільності, збереглася прямокутна видовжена кам'яниця Празмовських, де тепер містяться книгарня й Відділ бібліографії Любелщини Воєводської публічної бібліотеки ім. Ієроніма Лопацинського (рис. 18). Її та сусідню, меншу, кам'я-

*Рис. 16. Чолова елевація з ризалітом відбудованого палацу Гнінських-Острозьких 1685 р. у Варшаві.
Цей і наступні знімки споруд Польщі В. Мезенцева*

ницю Сарбіївських XVI ст. отримали ченці ордену піарів і ґрунтовно перебудували у XVII–XVIII ст. [42]. З перебу-

довами й пізнішими поновленнями кам'яниця Празмовських у бароковому дусі дійшла до нашого часу.

*Рис. 17. Будинок кляштору кармелітів кінця XVII ст. біля костелу цього ордену у Варшаві.
Там розміщується Вища митрополича семінарія*

Вона має два поверхи, мансарду і півницю. На північному, торцевому фасаді, звернутому до вул. Г. Нарutowича, є по три прямокутні вікна на кожному ярусі. Цей фасад фланкують наріжні пілястри, а профільовані антаблементи завершують поверхи. Тинькове рустування вкриває перший ярус. Торцеву елевацію вінчає бароковий трикутний фронтон з малим вікном до мансарди, тонкими пілястрами, злегка увігнутими крилами й стовпчиками по краях. Вікна другого повер-

ху обрамовані лиштвами та прямими профільованими сандриками. Верхній ярус довгої, східної, елевації членують пілястри. Шість вікон там оформлено такими ж лиштвами й сандриками. Над ними розміщено шість вікон мансарди.

Вхід до кам'яниці Празмовських є у західному фасаді, з подвір'я. Нещодавно її поновили в описаних архітектурних формах та опорядженні екстер'єру з тинькуванням і монохромним жовто-вохристим фарбуванням.

Рис. 18. Кам'яниця Празмовських у Любліні, перебудована в бароковому стилі орденем піарів у XVII–XVIII ст. Тепер там є книгарня і Воеводська публічна бібліотека

Автор також порівняв головну Мазепину резиденцію у Батурині з пізнішою великою житловою кам'яницею, що стоїть на вул. Гродській, 36а Любліна (рис. 19, 20). Її спорудили у XVIII ст., перебудовували й поновляли у XIX–XXI ст. Але вона зберегла барокові форми і зовнішній декор.

Кам'яниця має три поверхи, мансарду і двоярусну прибудову, яка виходить на сусідню вул. Ковальську (рис. 20). З протилежного боку торцевим фасадом споруда прилягає до мурованого арочного мосту на вул. Замковій. Міст там закриває перший ярус для огляду. Так понад бруківкою вул. Замкової, поруч Гродської брами Старого Міста, торцевий фасад кам'яниці підноситься другим, третім і мансардним поверхами (рис. 19) [43].

Цей фасад є шириною на три вікна, а поздовжня елевация має по чотири вікна на другому й третьому ярусах та мансарді, подібно до реконструкції палацу Гончарівки (порівняй рис. 8, 19). Стіни найбільш оздоблених верхнього поверху і фронтона членують пілястри та профільовані карнизи, а прямокутні вікна там

облямовані лиштвами й прямими сандриками. Кінці профільованих підвіконь третього ярусу спираються на підквадратні кронштейни. Торцевий фасад, що виходить на вул. Замкову, увінчано великим бароковим трикутним фронтоном з увігнутими крилами й двома малими вікнами до мансарди. Стіни третього поверху і фронтона розмальовані по тиньку двома людськими фігурами, геометричними та рослинними орнаментами у бароковому стилі.

По вул. Ковальській, 19 Любліна знаходиться менша й простіша вежоподібна пізньобарокова міщанська кам'яниця, яку також порівнюємо (рис. 21). Її звели 1758 р. та перебудовували й поновлювали у XIX–XXI ст. [44]. Вона схожа на звернуту до тої ж вулиці сусідню двоярусну прибудову розглянутої вище більшої кам'яниці.

Мала цегляна хата має два поверхи, мансарду та вхід з вулиці до чолового фасаду, шириною на два вікна. Верхній ярус і мансарду завершують профільовані карнизи. Відсутні колони чи пілястри, лиштви та сан-

Рис. 19. Торцевий та поздовжній фасади житлової кам'яниці XVIII ст. на вул. Гродській, 36а Любліна. Фото автора 2015 р.

дрики вікон. Останні опоряджені лише підвіконнями без кронштейнів. Чільний фасад увінчано бароковим трикутним фронтоном з увігнутими крилами й двома меншими вікнами до мансардного поверху. Фронтон розписано по тиньку ромбічними та рослинними мотивами у бароковому дусі.

На жаль, 2015 р., коли автор сфотографував обидві описані любельські кам'яниці XVIII ст., вони були у занепадому стані. Дотепер їх реставрували, покрили дахи та карнизи новою теракотовою черепицею і пофарбували екстер'єри у білий, кремовий та жовто-вохристий кольори (рис. 20).

Вертикальну симетричну композицію і пластичний декор головної елевачії резиденції І. Мазепи на Гончарівці, передані на її малюнку 1744 р. та реконструкції автора, широко використовували у ранньомодерній світській архітектурі Європи від України до Британії. Схожі розв'язання мали торцеві фасади та особливо ризаліти численних мурованих і дерев'яних палаців, вілл, особняків, замків, ратуш, паркових павільйонів та інших цивільних споруд XVI–XVIII ст. (порівняй рис. 3, 8, 11–23).

Наприклад, окрім згаданих вище невеликих палаців Котовських і Гнінських, подібні триповерхові ризаліти, шириною на три вікна, прикрашені ордерними елементами з антаблементами, входом у центрі та трикутним бароковим чи класичним фронтоном, мали також більші барокові палади, запроєктовані Т. Гамереном для магнатів Теппера-Дюкєрта (1685 р.), Чапських (1686 р.), Брюля (1696 р.) і Бідзінського-Млодзійовського (до 1700 р.) у Варшаві (рис. 15, 16, 22, 23) [45], аристократичні вілли в с. Дамп'єрре (1683 р.) під Парижем, замок Філіппсруе (1700 р.) біля м. Ганау в Німеччині [46], королівські

резиденції Гет Лоо (1686 р.) у м. Апелдорні в Нідерландах та Кенсінгтоні (1689 р.) у Лондоні [47], вілла Марбл Гіл (1729 р.) в Англії [48], палади князів Вишневецьких у с. Вишнівець (1730-х рр.) на Тернопільщині та Сангушків (1754 р.) в м. Ізяславі Хмельницької обл. і палата митрополита УГКЦ у Львові (1762 р.) [49].

Аналогічні дизайни і пластичний убір мають торці бічних крил т. зв. «дому римського імператора» кінця XVII ст. і аристократичних палаців Шонборнер Гоф (1670 р.) у м. Майнці в Німеччині, Дамп'єрре, Філіппсруе та м. Яромержіце-над-Ракитним (1700 р.) у Чехії [50] і літньої резиденції з мансардою цісарів Габсбурзької імперії «Фаворіта» на околиці Відня за графюрю 1672 р. [51]. Згідно проекту кінця XVII ст., торці бічних крил Уяздовського королівського замку в Варшаві мали три поверхи, ширину на три вікна, трикутний фронтон і наріжні пілястри близько до рішення чоловічого фасаду гончарівської вілли [52]. У нашому буклеті 2024 р. приведено більше порівнянь її з палацами, особняками та віллами Центральної й Західної Європи [53].

Багато істориків твердять, що у молодих літах І. Мазепа подорожував і підвищував освіту в університетах Німеччини, Голландії, Франції та Італії наприкінці 1650-х рр. і у наступні роки [54]. Він мав нагоду оглянути там в натурі славні барокові палади й вілли можновладців та надихатись їхньою архітектурою і оформленням. Мандри і навчання у названих країнах були традиційними для юних шляхтичів та магнатів польсько-литовської держави в XVII ст. Подорожні щоденники цих туристів та студентів 1660-х рр. показують, зокрема, їхній інтерес до тогочасних і стародавніх костелів, монастирів, палаців, арсеналів, замків, фортець, паркових споруд

Рис. 20. Ця кам'яниця після реставрації. "Lublin, ul. Grodzka 36a; alkierz zachodni ul. Kowalska 19". Посилання 43

Західної Європи й повернення до Польщі через Австрію, Чехію та Сілезію [55].

За гетьманування І. Мазепи західні книги, преса і картини доставлялись до Батурина. Так, згаданий вище французький дипломат Ж. Балюз, котрий 1704 р. відвідав резиденцію І. Мазепи у його столиці, писав, що гетьман мав «добірну бібліотеку, де на кожному кроці видно латинські книжки» [56]. Також в ході розкопок залишків куреня для покоевих або сердюків-охоронців гетьманської садиби на Гончарівці археологи знайшли три бронзові гравіровані пластини. За версією автора, підтриманою Ю. Ситим, їх відламали від оправи якоїсь дорогої книги, привезеної з ранньомодерної Італії до бібліотеки І. Мазепи [57].

Ж. Балюз додав, що гетьман отримує французькі та голландські газети й «слідкує і знає, що діється в чужоземних країнах» [58]. У залі його палацу висіли гарні портрети Людовика XIV, польського короля, австрійського цісаря, турецького султана та інших іноземних володарів.

Повідомлення Ж. Балюза про багату книгозбірню І. Мазепи у Батурині та численні там західні видання підтверджують свідчення генерального писаря у його уряді, наступного гетьмана на еміграції Пилипа Орлика (1710–1742 рр.). Він захоплено згадував «величну» Мазепину бібліотеку, книжкові скарби, яким не було рівних у тогочасній Україні. Там зібрали найкращі київські видання, німецькі й латинські стародруки (інкунабули) та ба-

Рис. 21. Передній фасад міщанської кам'яниці 1758 р. по вул. Ковальській, 19 у Любліні

Рис. 22. Чільна елевация з ризалітом палацу Теппера-Дюкєрта 1685 р. у Варшаві. Ця і наступна світлини В. Мезєнцева

гатоілюстровані манускрипти у коштовних оправах [59].

Опис майна гетьмана Івана Самойловича (1672–1687 рр.) та його родини, зроблений царськими властями у Батурині 1690 р., також згадує серед їхніх пожитків велику кількість видань Києва, Чернігова, Львова, польських, латинських і грецьких книг, ікон, портретів та інші цінності [60]. В описі названі й «книги польського друку... зразків малярських» [61]. Наступний гетьман І. Мазепа перебрав більшу частину майна і скарбниці свого попередника [62].

Можна гадати, що серед європейських видань добірної Мазепиної бібліотеки були ілюстровані трактати провідних італійських теоретиків архітектури раннього класицизму і бароко Себастьяна Серліо, Андреа Палладіо,

Джакомо да Віньоли чи Вінченца Скамоцці, які неодноразово перекладались, перепубліковувались й широко використовувались зодчими на Заході у XVI–XVIII ст. [63], а також підручник для будівництва палаців, замків і маєтків, надрукований у Кракові 1659 р., або інші польські архітектурні трактати XVII ст. [64]. На думку С. Юрченка, ордерні елементи палацу Гончарівки на його малюнку 1744 р. трактовані ближче до книжкових ілюстрацій архітектурного декору Джакомо да Віньоли (Якопо де Бароцці, 1507–1573 рр.) (рис. 3–6, 8) [65]. За О. Сокиркою, така література, альбоми креслень, гравюри й малювання з зображеннями споруд були у книгозбірнях українських церковних ієрархів, викладачів Києво-Могилянської колегії, військової еліти, фортифікаторів та в бібліотеці Києво-Печерської лаври Мазепиного і пізнішого часу [66].

Гетьман міг вибрати й надати дизайнеру і декораторам своєї резиденції на Гончарівці ілюстровані публікації з взірцями підхожих барокових палаців і вілл Речі Посполитої та Західної Європи з придворних бібліотеки й збірки гравюр і малювання у Батурині. В XVII ст. замовники споруд та зодчі Англії, Нідерландів, Німеччини, Швеції й Польщі нерідко створювали архітектурні проекти на основі друкованих гравюр, малюнків і описів визначних та модних будівель за сти-

лями пізнього Відродження, маньєризму і бароко Італії, Іспанії, Франції та Голландії [67].

Підсумування дослідження архітектури й оздоблення цегляної головної резиденції І. Мазепи на передмісті Батурина Гончарівка (до 1700 р.) та їхнє порівняння з аналогічними світськими й монастирськими спорудами Заходу дозволяє зробити наступні висновки і припущення.

Реконструйовані на підставі малюнку руїн Мазепиного палацу 1744 р. та матеріалів розкопок його залишків план, розміри, триповерховий з мансардою дизайн і пластичний декор екстер'єру подібні до порівняно невеликих мурованих барокових аристократичних палаців (мансіонів) Варшави, монастирських будівель та житлових кам'яниць міщан чи шляхти Лю-

біля кінця XVII–XVIII ст. (порівняй рис. 3, 8, 15–21). Вертикальна симетрична композиція чолового, торцевого, фасаду гончарівської вілли була поширена у ранньомодерному світському зодчестві Заходу. Схожі рішення й оформлення головних елевацій, торців крил та найбільше ризалітів часто зустрічаємо в мурованих і дерев'яних палацах і віллах Речі Посполитої, Чехії, Німеччини, Франції, Нідерландів та Англії XVII–XVIII ст. (наприклад, рис. 15, 16, 22, 23).

Під час навчання в Краківській академії, служби при дворі польського короля у Варшаві, дипломатичних місій, подорожей і університетських студій в Німеччині, Голландії, Франції та Італії у 1650–60-х рр. І. Мазепа міг бачити там барокові палаці, вілли, особняки й замки у натурі. За гетьманства він, можливо, мав їхні зображення та описи в європейських ілюстрованих виданнях своєї багатой бібліотеки чи на гравюрах і малюванні мистецької збірки у Батурині та надав звідти західні взірці зодчому і декораторам для створення його головної резиденції на Гончарівці.

Гадаємо, що на замовлення і задум І. Мазепа наприкінці 1690-х рр. її побудували й прикрасили на кшталт невеликих мурованих триповерхових барокових палаців чи вілл магнатів Польщі або інших країн Центральної Європи. За розглянутими у цій праці аналогіями архітектурного дизайну і зовнішнього убору головного Мазепоного осідку в гетьманській столиці, він належав до зодчества центральноєвропейського бароко (порівняй рис. 8, 15–23).

Лише керамічні полив'яні розетки, які низкою оздоблювали фризи антаблементів того палацу, були не характерними для інших світських споруд України та барокової архітектури Заходу (рис. 8). Такий регіональний прийом у Батурині запозичили з орнаменталістики мурованих церков, дзвіниць і трапезних монастирів Середньої Наддніпрянщини, переважно Києва XVII–XVIII ст. Ці українські колоритні барвисті майолікові вставки збагатили західний екстер'єр гетьманського палацу та адаптували його до місцевих смаків замовника і декораторів будівлі.

Рис. 23. Ризаліт головного фасаду палацу Чапських 1686 р. у польській столиці

Проведене дослідження також доповнює наші знання про обізнаність і захоплення І. Мазепою європейською культурою й мистецтвом та про запровадження ним передової барокової палацової архітектури і декору до столиці козацької держави.

Отже, розглянута тут у широких порівняннях найбільш досліджена археологічно столична резиденція І. Мазепа була цінним і унікальним зразком ще маловідомого палацового мистецтва Гетьманщини, де найповніше проявились стимулюючі впливи зодчества Заходу XVII ст. Нищівне зруйнування Батурина російським військом у 1708 р. назавжди обірвало розвій палаців цього типу в архітектурі Центральної України та призупинило муроване монументальне будівництво міста на 80 років.

ПОСИЛАННЯ

1. Солдатова К. Підсумки археологічних досліджень 2024 року в Батурині. *Слово «Гетьманської столиці»*. № 5 (104), вересень-жовтень 2024. С. 1. <https://baturin-capital.gov.ua/wp-content/uploads/2024/11/Slovo-Hetmanskoji-stolytsi-2024-05.pdf>
2. Висловлюю глибоку подяку директорці Канадського інституту українських студій (KIYC) проф. Наталії Ханенко-Фрізен, директору відділу цього інституту в Торонто проф. Франку Сисину та президенту Дослідного інституту «Україніка», виконавчому директору Ліги українців Канади мгр Оресту Стецеву за фінансування Батуринського археологічного проєкту та всебічну допомогу. Історико-археологічні студії Батурина та публікації проєкту також підтримують щорічними субсидіями Фонд кафедр українознавства у Нью-Йорку, Крайова управа Ліги українців Канади, її торонтський відділ, Українська кредитова спілка, фундації «Будучність» та «Прометей» в Торонто. Найщедрішими приватними жертводавцями на дослідження гетьманської столиці у 2024–2025 рр. є п. Оленка Негрич, д-р Юрій Іванчишин (Торонто), п. Майкл-Стівен Гумницький (Мерфрісборо, штат Тенессі) та д-р Марія Грицелак (Парк-Рідж, штат Іллінойс в США).
3. Когут З., Мезенцев В., Ситий Ю. *Архітектура палацу Івана Мазепи у Батурині та західні аналогії*. Торонто, 2024. С. 3–35. <https://www.academia.edu/128252943>; <https://tinyurl.com/ypx3tdx2>; вказані автори. Архітектура та декор палацу Івана Мазепи в Батурині та західні паралелі. *Гомін України*. Рік LXXVII. № 19. Торонто, 20 травня 2025 р. С. 7–11. <https://www.academia.edu/129522697>; Kohut Z., Mezentsev V., Sytyi Yu. Architecture and Decor of Ivan Mazepa's Palace in Baturyn and Western Analogies. *Ukrainian Echo*. Vol. 39. No. 13. Toronto, June 17, 2025. P. 1–4. <https://www.academia.edu/130017223>
4. Див. посилання 28, 36, 40–42.
5. Серію статей В. Мезенцева, Ю. Ситого і Ю. Коваленка про археологічні дослідження залишків маєтку І. Мазепи на Гончарівці в Батурині українською і англійською мовами надруковано у збірниках наукових праць *Сіверщина в історії України*. Вип. 3, 10–14. Київ – Глухів – Ніжин, 2010, 2017–2021 (<http://nz-hlukhiv.com.ua/nashi-vidannya/sivershshina-v-istoriyi-ukrayini>). Mezentsev V. Mazepa's Palace in Baturyn: Western and Ukrainian Baroque Architecture and Decoration, in *Poltava 1709: The Battle and the Myth*. Ed. S. Plokhly. Cambridge, Mass., 2012. P. 433–470; цю статтю видано також в *Harvard Ukrainian Studies*. Vol. 31. Nos. 1–4. Cambridge, Mass., 2009–2010. P. 433–470. Див. також посилання 3, 11–14.
6. Малюнок руйн палацу І. Мазепи 1744 р. зберігається у колекції Фрідріха-Вільгельма фон Берггольца. National Museum. Stockholm. Tessin-Harlem Collection. Vol. THC 9076, 25 III. Building, Batturin, facade. Див. також Hallström B. H. *Russian architectural drawings in the Nationalmuseum*. Stockholm, 1963. P. 3–6, 12–13, 94.
7. Ленченко В. Палац гетьмана Івана Мазепи в Батурині. *Пам'ятки України*. № 3. Київ, 2003. С. 32.
8. Когут З., Мезенцев В., Ситий Ю. *Архітектура палацу Івана Мазепи у Батурині та західні аналогії*. С. 13. Рис. 11–14.
9. Цапенко М. *Архітектура Левобережної України XVII–XVIII століть*. Москва, 1967. С. 197; Мезенцев В. Адаптація литовського бароко в архітектурі й декорі соборів Троїцького Чернігівського та Мгарського монастирів. *Сіверщина в історії України: Збірник наукових праць*. Суми, 2008. С. 64.
10. Вечерський В. *Гетьманські столиці України*. Київ, 2008. С. 185–186.
11. Мезенцев В. Керамічні розетки з декору палацу І. Мазепи в Батурині: комп'ютерні реконструкції та київські аналогії. *Сіверщина в історії України: Наукове видання*. Вип. 10. Глухів – Київ, 2017. С. 148–158; його ж. Керамічні розетки споруд Центральної України XVI–XVIII ст. *Сіверщина в історії України: Наукове видання*. Вип. 11. Глухів – Київ, 2018. С. 125–135.
12. Мезенцев В. Про стиль архітектури палацу І. Мазепи в Батурині за рисунком 1744 р. та археологічними даними. *Батуринська старовина. Збірник наукових праць, присвячений 300-літтю Батуринської трагедії*. Ред. З. Когут та ін. Київ, 2008. С. 217–230. <https://www.academia.edu/127800799>; його ж. Західні, українські та російські прийоми в архітектурі й декорі палацу І. Мазепи в Батурині. *Сіверщина в історії України: Збірник наукових праць*. Вип. 6. Київ – Глухів, 2013. С. 221. <https://www.academia.edu/127801109>; його ж. Дискусійні питання про розміри, архітектурний тип та аналогії палацу І. Мазепи на Гончарівці. *Сіверщина в історії України: Збірник наукових праць*. Вип. 7. Київ – Глухів, 2014. С. 27–36. <https://www.academia.edu/127801181>. Див. також посилання 3.
13. Когут З., Мезенцев В., Ситий Ю., Скороход В. *Археологічні дослідження у Батурині 2013–2014 рр. Палаці Івана Мазепи та Кирила Розумовського*. Торонто, 2015. С. 15–25; Когут З., Мезенцев В., Ситий Ю. *Розкопки у Батурині 2015 року. Реконструкції інтер'єрів палацу Івана Мазепи*. Торонто, 2016. С. 10–22; вказані автори, *Розкопки у Батурині 2019 року. Кахлі гетьманської столиці XVII – початку XVIII ст.* Торонто, 2020. С. 17–21, іл. 20–23; Мезенцев В. Мощення підлогу палацу І. Мазепи у Батурині: комп'ютерні реконструкції та порівняльний аналіз. *Сіверщина в історії України: Збірник наукових праць*. Вип. 8. Київ – Глухів, 2016. С. 133–144; його ж. Західні аналогії конструкцій підлогу Мазепиного палацу в Батурині. *Сіверщина в історії України: Збірник наукових праць*. Вип. 9. Київ – Глухів, 2016. С. 196–210.
14. Когут З., Мезенцев В., Ситий Ю. *Янголи у декорі палацу Івана Мазепи в Батурині: за матеріалами розкопок*. Світлій пам'яті д-р Юрія Коваленка. Торонто, 2023. С. 11–33. <https://www.academia.edu/118018338>; Мезенцев В. Західні риси зображень янголів на кахлях Мазепиної столиці. *Сіверщина в історії України: Наукове видання*. Вип. 17. Ніжин, 2024. С. 81–103. <https://www.academia.edu/124016543>.
15. Ситий Ю., МIRONENKO Л. Декоративні кахлі з оздоблення нововиявленої споруди палацового комплексу Івана Мазепи на Гончарівці. *Сіверянський літопис*. № 4–5. 2010. С. 13, 15; МIRONENKO Л. Керамічний комплекс Батурина XVII – початку XVIII ст. Кандидатська дисертація. Київ, 2017. С. 108–109. https://chtyvo.org.ua/authors/Myronenko_Liudmyla/Keramichnyi_kompleks_Baturyna_XVII_pochatku_XVIII_st
16. Величко С. *Літопис*. Перекл. В. Шевчука. Т. 2. Київ, 1991. С. 602–603; Когут З., Мезенцев В., Коваленко В., Ситий Ю. *Розкопки на садибі Івана Мазепи та фортеці Батурина у 2011 р.* Торонто, 2012. С. 11–17; Мезенцев В. Дискусійні питання про розміри, архітектурний тип та аналогії палацу І. Мазепи на Гончарівці. С. 32–34.
17. Бантыш-Каменский Д. Н. *История Малой России*. Київ, 1993. С. 399; Маркевич М. *Історія Малоросії*. Київ, 2003. С. 524; Ернст Ф. «Мазепин будинок» у Чернігові. *Чернігів і Північне Лівобережжя*. Ред. М. Грушевський. Київ, 1928. С. 350–352. Ф. Ернст посилається на свідчення про цей «замок» у Батурині шведського історика Андерса Фрікселя (1795–1881 рр.), але не вказує його публікації.
18. Ситий Ю. Гетьманські палаци Івана Мазепи в Батурині та деталі їхнього оздоблення. *Гетьман Іван Мазепа: постать, оточення, епоха*. Збірник наукових праць. Київ, 2008. С. 257, 260–261.
19. Ковалевська О. та ін. *Гетьман. Шляхи*. Київ, 2009. С. 37; Кентржинський Б. *Мазепа*. Київ, 2013. С. 97–98; Павленко С. *Іван Мазепа: догетьманський період*. Київ, 2020. С. 72.
20. Красно дякуємо Т. Таїрової-Яковлевої за цінні консультації про перебування І. Мазепи у Польщі.
21. Див., наприклад, *On the Eve of Poltava: The Letters of Ivan Mazepa to Adam Sieniawski 1704–1708*. Ed. O. Subtelny, preface by O. Ohlbblyn. New York, 1975.
22. *Доба гетьмана Івана Мазепи в документах*. Упоряд. С. Павленко. Київ, 2007. С. 373, 375, 380, 382–385, 390.
23. Мацьків Т. *Гетьман Іван Мазепа в західноєвропейських джерелах, 1687–1709*. Мюнхен, 1988. С. 105. Стосовно достовірності повідомлень Ж. Балюза про відвідання ним Мазепиної столиці див. Павленко С. Лист французького дипломата Жана Балюза про його перебування в Батурині в 1704 р. та зустріч з Іваном Мазепою – фальсифікат історика Ілька Боршача чи його переклад тексту джерела? *Сіверянський літопис*. № 4. 2024. С. 156–172.
24. Сокирко О. *Козацький Марс: Держава та військо Козацького Гетьманату в добу Мілітарної революції, 1648–1764*. Київ, 2023. С. 95–96.
25. Когут З., Мезенцев В., Ситий Ю. *Розкопки у Батурині 2015 року. Реконструкції інтер'єрів палацу Івана Мазепи*. С. 16–18, 20.
26. *Батуринський архів та інші документи з історії українського гетьманства 1690–1709 рр.* Упоряд. Т. Таїрова-Яковлева. Київ, 2021. С. 292.
27. Мезенцев В. Дискусійні питання про розміри, архітектурний тип та аналогії палацу І. Мазепи на Гончарівці. С. 36.
28. Jakimowicz T. *Dwór murowany w Polsce w wieku XVI (wieża – kamienica – kasztel)*. Warszawa – Poznań, 1979. S. 79–91, 111–115, 118–132. Rys. 23–29, 45–48, 53, 56, 58, 62–64, 67–70, 84; Lasek P. *Turris fortissima nomen Domini. Murowane wieże mieszkalne w Królestwie Polskim od 1300 r. do połowy XVI w.* Warszawa, 2013. S. 72–262, 284–289. Il. 35, 78–80, 101, 104, 115, 118, 127, 135, 146, 150, 155, 156. Широ дякуємо історикомистецтва д-р Пйотру Ласеку (Інститут мистецтва ПАН у Варшаві) за консультації в 2014 р. про архітектуру палаців-веж XIV–XVI ст. у Польщі та сусідніх країнах.
29. https://uk.wikipedia.org/wiki/Острозький_замок
30. Jakimowicz T. *Dwór murowany w Polsce*. S. 79–91. Rys. 23–31; Lasek P. *Turris fortissima*. S. 186–189. Il. 132, 133.
31. Jakimowicz T. *Dwór murowany w Polsce*. S. 82. <https://muzeumpiotrkow.pl/o-muzeum/historia-zamku-2>
32. https://en.wikipedia.org/wiki/Wawel_Castle
33. Боршак І. Людина й історичний діяч, в кн.: *Іван Мазепа*. Київ, 1992. С. 49; Ковалевська О. *Іван Мазепа у запитаннях та відповідях*. Київ, 2008. С. 28; її ж. *Гетьман. Шляхи*. С. 43, 53; Кентржинський Б. *Мазепа*. С. 98; Павленко С. *Іван Мазепа: догетьманський період*. С. 78. Див. також посилання 23, 54.
34. https://en.wikipedia.org/wiki/Pavillon_du_Roi; https://en.wikipedia.org/wiki/Louvre_Palace
35. https://en.wikipedia.org/wiki/Louvre_Palace#/media/File:Tour_du_bois,_porte_Neuve,_le_Louvre_et_la_Seine.jpg; https://en.wikipedia.org/wiki/Grande_Galerie
36. Jaroszewski T. S. *The Book of Warsaw Palaces*. Warsaw, 1985. P. 38–41; Mossakowski S. *Tilman van Gameren. Leben und Werk*. München – Berlin, 1994. S. 108–120. Abb. 72–84; *Tilman van Gameren 1632–1706 – A Dutch Architect to the Polish Court*. Eds. E.-J. Goossens, K. Ottenheim. Amsterdam, 2002. P. 28–29, 48; *Tylan z Gameren – architekt Warszawy*.

- Holender z pochodzenia, Polak z wyboru. Red. D. Galas. Warszawa, 2003. S. 46, 129–131; Mossakowski S., Tylman z Gameren (1632–1706). *Twórczość architektoniczna w Polsce*. Warszawa – Monachium – Berlin, 2011. S. 119–124, 126–129, 367–375. Rys. 75, 76, 79, 80–87. Див. також посилання 37, 38. Велими дякуємо проф. д-р габіліу Роберту М. Кункелю (Факультет архітектури Варшавської Політехніки) за цінні консультації по ранньомодерному зодчеству Варшави у 2014–2015 рр.
https://en.wikipedia.org/wiki/Kotowski_Palace; https://en.wikipedia.org/wiki/Ostrogski_Palace
 37. Tylman z Gameren – architekt Warszawy. S. 131, 168.
 38. Mossakowski S., Tylman z Gameren (1632–1706). S. 369.
 39. Цапченко М. *Архитектура Левобережной Украины XVII–XVIII веков*. С. 183–187; Мезенцев В. Західні, українські та російські прийоми в архітектурі й декорі палацу І. Мазепи в Батурині. С. 223–224. Рис. 4, 5; Когут З., Мезенцев В., Ситий Ю. *Янколи у декорі палацу Івана Мазепи в Батурині*. С. 22–24. Лл. 31–33.
 40. https://en.wikipedia.org/wiki/Carmelite_Church,_Warsaw. Щиро дякуємо істориків реставратору архітектури д-р Каролу Гутмейеру (Бюро столичного консерватора пам'яток у Варшаві) за датування описаної будівлі кляштора кармелітів кінця XVII ст. у польській столиці (рис. 17).
 41. Дякуємо С. Юрченку та директору Інституту історії мистецтва Ягеллонського університету в Кракові проф. д-р габіліу Анжею Бетлею за важливі консультації з польської та української архітектури Нового часу в 2014 р.
 42. <https://teatrnn.pl/leksykon/artykuly/ulica-narutowicza-w-lublinie-historia-ulicy>; <https://teatrnn.pl/miejsca/miejsce/lublin-ul-narutowicza-4>. Автор дякує д-р Роману Зверэховському (Національний інститут спадщини у Любліні) за фахові консультації про бароків кам'яниці Любліна у 2015 р.
 43. https://commons.wikimedia.org/wiki/Category:Grodzka_36a_tenement_house_in_Lublin; <https://www.wikidata.org/wiki/Q30100882>
 44. <https://teatrnn.pl/lexicon/articles/kowalska-street-in-lublin-history-of-the-street>
 45. Jaroszewski T. *The Book of Warsaw Palaces*. P. 5, 33–35, 88–91, 105–106; Mossakowski S. *Tylman van Gameren. Leben und Werk*. S. 64–72, 99–107, 215–217. Abb. 11, 57–60, 204, 347; Miłobędzki A. Polish country houses in the Age of the Baroque: the French connection, in *Polish and English Responses to French Art and Architecture: Contrasts and Similarities*. Ed. F. Ames-Lewis. London, 1995. P. 53, 54. Pls. 28, 32; Kaczorowski B. *The Monuments of Polish Architecture*. Warszawa, 1998. P. 16–17, 246–247; Mossakowski S. Tylman z Gameren (1632–1706). Rys. 10, 13, 15, 63, 212, 254. https://en.wikipedia.org/wiki/Brühl_Palace,_Warsaw; https://en.wikipedia.org/wiki/Palace_of_the_Four_Winds; https://en.wikipedia.org/wiki/Czapski_Palace; https://en.wikipedia.org/wiki/Modziejowski_Palace. Див. також посилання 36.
 46. https://en.wikipedia.org/wiki/Château_de_Dampierre; https://de.wikipedia.org/wiki/Schloss_Philippsruhe
 47. Beltrami G. et al., *Palladio and Northern Europe: Books, Travellers, Architects*. Geneva – Milan, 1999. P. 118, 158; Ottenheim K. Seventeenth-Century Country Seats of the Orange Court and their Influence Abroad, in *The Baroque Villa. Suburban and Country Residences, c. 1600–1800*. Ed. B. Arciszewska. Wilanów Palace Museum, 2009. P. 87. Fig. 9. https://en.wikipedia.org/wiki/Het_Loo_Palace; https://en.wikipedia.org/wiki/Kensington_Palace
 48. Ackerman J. S. *The Villa: Form and Ideology of Country Houses*. Princeton, N. J., 1990. P. 153–154. Fig. 6.1. https://en.wikipedia.org/wiki/Marble_Hill_House
 49. https://uk.wikipedia.org/wiki/Вишнівецький_палац; [https://uk.wikipedia.org/wiki/Палац_Сангушків_\(Ізяслав\)](https://uk.wikipedia.org/wiki/Палац_Сангушків_(Ізяслав)); <https://lia.lvivcenter.org/uk/objects/sv-yura-palace>
 50. [https://de.wikipedia.org/wiki/Zum_Römischen_Kaiser_\(Mainz\)](https://de.wikipedia.org/wiki/Zum_Römischen_Kaiser_(Mainz)); [https://de.wikipedia.org/wiki/Schönborner_Hof_\(Mainz\)](https://de.wikipedia.org/wiki/Schönborner_Hof_(Mainz)); https://en.wikipedia.org/wiki/Jaroměřice_nad_Rokytnou. Див. також посилання 46.
 51. Karner H. The Habsburg Country Residences around Vienna in the Seventeenth Century and their Relationship to the Hofburg Palace, in *The Baroque Villa. Suburban and Country Residences, c. 1600–1800*. Wilanów Palace Museum, 2009. P. 191–193. Fig. 6.
 52. Mossakowski S. Tylman z Gameren (1632–1706). Rys. 300.
 53. Когут З., Мезенцев В., Ситий Ю. *Архитектура палацу Івана Мазепи у Батурині та західні аналогії*. С. 23–25.
 54. Луців В. *Гетьман Іван Мазепа*. Торонто, 1954. С. 15; Mackiw T. A Biographical Sketch of Prince Mazepa (1639–1709). *The Ukrainian Review*. Vol. XII. No. 4. London, Winter 1965. P. 63; Борщак І., Мартель Р. *Іван Мазепа*. Київ, 1991. С. 8; Оглоблин О. *Гетьман Іван Мазепа та його доба*. Вид. 2. Ред. Л. Винар. Нью-Йорк – Київ – Львів – Париж – Торонто, 2001. С. 61; *Києво-Могилянська академія в іменах XVII–XVIII ст.* Енциклопедичне видання. Київ, 2001. С. 343; Полонська-Василенко Н. *Історія України*. Вид. 4. Т. 2. Київ, 2002. С. 53; Крупницький Б. *Гетьман Мазепа та його доба*. Київ, 2003. С. 21; Таїрова-Яковлева Т. *Мазепа. Життя замечательных людей*. Москва, 2007. С. 16; Гетьман. *Шляхи*. С. 37, 38, 43, 53; Кентржинський Б. *Мазепа*. С. 98; Павленко С. *Іван Мазепа: догетманський період*. С. 73, 76–78. Велими дякуємо Т. Таїровій-Яковлевій за повідомлення про відкриття нею 2025 р. нових документальних свідчень про перебування І. Мазепи у Франції та Голландії до його гетьманування. Вона оприлюднить ці документи у наступній публікації.
 55. Kucharski A. Turystyka i edukacja. Zagraniczna peregrynacja młodego polskiego magnata w relacji księdza Kazimierza Jana Wojsznarowicza (1667–1669). *Studia Gdańskie*. T. XXIX. 2011. S. 206–224. <http://cejsh.icm.edu.pl/cejsh/element/bwmeta1.element.desklight-8e4f5247-b079-4de1-b1f7-136d2b4c6bb8>. Автор щиро дякує знайомому маєпологу і дослідниці козащини, провідній науковій співробітниці Інституту історії України НАНУ д-р Ользі Ковалевській за важливі консультації у 2024 р.
 56. Див. посилання 23.
 57. Когут З., Мезенцев В., Ситий Ю., Скороход В. *Розкопки у Батурині 2012 р. Культура козацької еліти Мазепино двору*. Торонто, 2013. С. 18–19; Мезенцев В. Дискусійні питання про розміри, архітектурний тип та аналогії палацу І. Мазепи на Гончарівці. С. 33. Рис. 8, 9; Weiss D. Ukraine's Lost Capital. In 1708, Peter the Great destroyed Baturyn, a bastion of Cossack independence and culture. *Archaeology: A publication of the Archaeological Institute of America*. September/October 2023. P. 28. <https://www.archaeology.org/issues/522-2309/features/11638-ukraine-baturyn-cossack-capital>
 58. Див. посилання 23.
 59. Оглоблин О. *Гетьман Іван Мазепа*. С. 67; *Києво-Могилянська академія в іменах*. С. 344.
 60. 1690 г. Опись движимого имущества, принадлежавшего малороссийскому гетману Ивану Самойловичу и его сыновьям, Григорию и Якову. *Русская историческая библиотека, издаваемая Археографическою комиссиею*. Т. 8. Санкт-Петербург, 1884. Стб. 1029, 1047, 1049, 1060–1061, 1068, 1076, 1105, 1123, 1157–1159, 1164, 1189, 1197. <https://runivers.ru/bookreader/book428117/#page/626/mode/lup>
 61. Там само, стб. 1073.
 62. Павленко С. *Гетьман Іван Мазепа. Перше п'ятиріччя правління*. Київ, 2021. С. 36–46.
 63. Див., наприклад, Bold J. *John Webb: Architectural Theory and Practice in the Seventeenth Century*. Oxford, 1989. P. 120, 140, 147–148; Ackerman J. S. The Villa. P. 18, 22, 26, 89, 95–107, 134–158; Miłobędzki A. Polish country houses in the Age of the Baroque. P. 51, 54; Sabatier G. The Illusions of Marly, in *The Baroque Villa. Suburban and Country Residences, c. 1600–1800*. Wilanów Palace Museum, 2009. P. 35–37; Schmidt F. Dutch Arcadia: Amsterdam and Villa Culture, in *The Baroque Villa. Suburban and Country Residences, c. 1600–1800*. Wilanów Palace Museum, 2009. P. 57–58; Ottenheim K. Seventeenth-Century Country Seats of the Orange Court. P. 84–85, 90.
 64. *Krótką nauka budownictwa dworów, pałaców, zamków podług nieba i zwyczajów polskiego*. Opr. A. Miłobędzki. Wrocław, 1957. <https://kroliczajama.pl/32577-opr-adam-milobedzki-o-krotka-nauka-budownictwa-dworow-palacow-zamkow-podlug-nieba>; Jakóbczyk-Gola A. *Gabinety i ogrody. Polskie nowożytne traktaty architektoniczne wobec kultury kolekcjonowania*. Warszawa, 2019. S. 15–49.
 65. https://en.wikipedia.org/wiki/Giacomo_Barrozi_da_Vignola. Глибоко дякуємо С. Юрченку за детальні фахові консультації цього історико-архітектурного дослідження.
 66. Автор красно дякує О. Сокирку за інформацію про західну літературу з архітектури у бібліотеках Гетьманщини.
 67. Bold J. *John Webb: Architectural Theory and Practice in the Seventeenth Century*. P. 111, 125, 147, 148; Miłobędzki A. Polish country houses in the Age of the Baroque. P. 49; Kieven E. "Mostrar l'invention" – The Role of Roman Architects in the Baroque Period: Plans and Models, in Millon H. A. *The Triumph of the Baroque. Architecture in Europe 1600–1750*. London, 1999. P. 199; Ottenheim K. Seventeenth-Century Country Seats of the Orange Court. P. 89, 90.
Mezentsev V. I. Western analogies of the architecture and decor of I. Mazepa's palace in Honcharivka
This article summarizes the architectural and archaeological research of the remnants of Hetman Ivan Mazepa's principal residence in Baturyn, Chernihiv province, Ukraine. This town was the capital of the early modern Cossack state, or Hetmanate.
The site of Mazepa's palace was excavated in 1995 and 2003–2013. This Canada-Ukraine Baturyn Archaeological Project has been sponsored by the Canadian Institute of Ukrainian Studies (CIUS) at the University of Alberta and the Ukrainian Research Institute in Toronto, Canada. The project is administered by The Peter Jacyk Centre for Ukrainian Historical Research at the CIUS Toronto Office (<https://www.ualberta.ca/canadian-institute-of-ukrainian-studies/centres-and-programs/jacyk-centre/baturyn-project.html>). The Ukrainian Studies Fund in New York also supports the Baturyn project with annual subsidies. The most generous individual benefactors of the archaeological and historical investigations of early modern Baturyn are Ms. Olenka Negrych, Dr. George J. Iwanchyshyn (Toronto), Mr. Michael S. Humnicki (Murfreesboro, TN), and Dr. Maria R. Hryciak (Park Ridge, IL, USA).
This article compares the architecture and exterior decor of Mazepa's main residence in Honcharivka, the suburb of Baturyn, with similar palaces, monastic and residential buildings in Poland and Western Europe from the 16th to 18th centuries. A comparative analysis was carried out on the basis of Western publications, Internet resources, as well as firsthand on-site explorations and photos of Polish structures by the author. He attributes Mazepa's palace to the Central European baroque architecture and shows its distinction from the known mansions of the Cossack elite of the folk

tradition. This article highlights the introduction of the advanced Western baroque palatial art to Baturyn by this hetman. It is illustrated with the hypothetical computer graphic reconstruction of his principal residence, drawings and photographs of comparable early modern edifices in Poland.

Key words: Baturyn, Honcharivka Palace, I. Mazepa, Renaissance and baroque architecture and decor, Central Ukraine, Poland, Western Europe.

REFERENCES

1. Soldatova K. Pidsumky arkeolohichnykh doslidzhen' 2024 roku v Baturyni. Slovo «Het'mans'koi stolytsi». № 5 (104), veresen'-zhovten' 2024. S. 1. <https://baturin-capital.gov.ua/wp-content/uploads/2024/11/Slovo-Hetmanskoyi-stolytsi-2024-05.pdf>
2. Vyslovliuiu hlyboku podiaku dyrektorsti Kanads'koho instytutu ukrains'kykh studii (KIUS) prof. Natalii Khanenko-Frizen, dyrektoru viddilu ts'oho instytutu v Toronto prof. Franku Sysynu ta prezidentu Doslidnoho instytutu «Ukrainika», vykonavchomu dyrektoru Lihy ukrainsiv Kanady mgr Orestu Stetsevu za finansuvannia Baturyns'koho arkeolohichnoho proiektu ta vsebichnu dopomohu. Istoryko-arkeolohichni studii Baturyna ta publikatsii proiektu takozh pidtrymuit' shchorichnymy subsydiiamy Fond kafedr ukrainoznavstva u New York, Kraiova uprava Lihy ukrainsiv Kanady, ii toronts'kyi viddil, Ukrain'ska kredytova spilka, fundatsii «Buduchnist'» ta «Prometei» v Toronto. Naishchedrishymy pryvatnymy zhytvoadvatsiamy na doslidzhennia het'mans'koi stolytsi u 2024–2025 rr. ie p. Olenka Negrych, d-r Yurii Iwanchyshyn (Toronto), p. Michael S. Humnicki (Murfreesboro, TN) ta d-r Maria R. Hrycelak (Park Ridge, IL, USA).
3. Kohut Z., Mezentsev V., Sytyi Yu. *Arkhitektura palatsu Ivana Mazepy u Baturyni ta zakhidni analohii*. Toronto, 2024. S. 3–35. <https://www.academia.edu/128252943>; <https://tinyurl.com/ypx3tdx2>; vkazani avtory. Arkhitektura ta dekor palatsu Ivana Mazepy v Baturyni ta zakhidni paraleli. *Homin Ukrainy*. Rik LXXVII. № 19. Toronto, 20 travnia 2025 r. S. 7–11. <https://www.academia.edu/129522697>; Kohut Z., Mezentsev V., Sytyi Yu. Architecture and Decor of Ivan Mazepa's Palace in Baturyn and Western Analogies. *Ukrainian Echo*. Vol. 39. No. 13. Toronto, June 17, 2025. P. 1–4. <https://www.academia.edu/130017223>
4. Dyv. posylannia 28, 36, 40–42.
5. Seriiu statei V. Mezentseva, Yu. Sytoho i Yu. Kovalenka pro arkeolohichni doslidzhennia zalyshkiv maietku I. Mazepy na Honcharivtsi v Baturyni ukrains'koiu i anhliis'koiu movamy nadrukovano u zbirkakh naukovykh prats' *Sivershchyna v istorii Ukrainy*. Vyp. 3, 10–14. Kyiv – Hlukhiv – Nizhyn, 2010, 2017–2021 (<http://nz-hlukhiv.com.ua/nashi-vidannya/sivershchyna-v-istoriyi-ukrayini>). Mezentsev V. Mazepa's Palace in Baturyn: Western and Ukrainian Baroque Architecture and Decoration, in *Poltava 1709: The Battle and the Myth*. Ed. S. Plokhly. Cambridge, Mass., 2012. P. 433–470; tsiu statiiu vydano takozh v *Harvard Ukrainian Studies*. Vol. 31. Nos. 1–4. Cambridge, Mass., 2009–2010. P. 433–470. Dyv. takozh posylannia 3, 11–14.
6. Maliunok ruin palatsu I. Mazepy 1744 r. zberihaietsia u kolektzii Friedrich Wilhelm von Bergholtz. National Museum. Stockholm. Tessin-Harleman Collection. Vol. THC 9076, 25 III. Building, Baturin, fasade. Dyv. takozh Hallström B. H. *Russian architectural drawings in the Nationalmuseum*. Stockholm, 1963. P. 3–6, 12–13, 94.
7. Lenchenko V. Palats het'mana Ivana Mazepy v Baturyni. *Pam'iatky Ukrainy*. № 3. Kyiv, 2003. S. 32.
8. Kohut Z., Mezentsev V., Sytyi Yu. *Arkhitektura palatsu Ivana Mazepy u Baturyni ta zakhidni analohii*. S. 13. Rys. 11–14.
9. Tsapenko M. *Arkhitektura Levoberezhnoi Ukrainy XVII–XVIII vekov*. Moskva, 1967. S. 197; Mezentsev V. Adaptatsiia lytovs'koho baroko v arkhitekturi i dekori soboriv Troits'koho Chernihivs'koho ta Mhars'koho monastyri. *Sivershchyna v istorii Ukrainy: Zbirnyk naukovykh prats'*. Sumy, 2008. S. 64.
10. Vechers'kyi V. *Het'mans'ki stolytsi Ukrainy*. Kyiv, 2008. S. 185–186.
11. Mezentsev V. Keramichni rozetky z dekoru palatsu I. Mazepy v Baturyni: komp'iuterni rekonstruktsii ta kyivs'ki analohii. *Sivershchyna v istorii Ukrainy: Naukove vydannia*. Vyp. 10. Hlukhiv – Kyiv, 2017. S. 148–158; ioho zh. Keramichni rozetky sporud Tsentral'noi Ukrainy XVI–XVIII st. *Sivershchyna v istorii Ukrainy: Naukove vydannia*. Vyp. 11. Hlukhiv – Kyiv, 2018. S. 125–135.
12. Mezentsev V. Pro styl' arkhitektury palatsu I. Mazepy v Baturyni za rysunkom 1744 r. ta arkeolohichnymy danymy. *Baturyns'ka starovyna. Zbirnyk naukovykh prats'*, prysviacheniy 300-littiu Baturyns'koi trahedii. Red. Z. Kohut ta in. Kyiv, 2008. S. 217–230. <https://www.academia.edu/127800799>; ioho zh. Zakhidni, ukrains'ki ta rosiis'ki pryomy v arkhitekturi i dekori palatsu I. Mazepy v Baturyni. *Sivershchyna v istorii Ukrainy: Zbirnyk naukovykh prats'*. Vyp. 6. Kyiv – Hlukhiv, 2013. S. 221. <https://www.academia.edu/127801109>; ioho zh. Dyskusiini pytannia pro rozmiiry, arkhitekturnyi typ ta analohii palatsu I. Mazepy na Honcharivtsi. *Sivershchyna v istorii Ukrainy: Zbirnyk naukovykh prats'*. Vyp. 7. Kyiv – Hlukhiv, 2014. S. 27–36. <https://www.academia.edu/127801181>. Dyv. takozh posylannia 3.
13. Kohut Z., Mezentsev V., Sytyi Yu., Skorokhod V. *Arkeolohichni doslidzhennia u Baturyni 2013–2014 rr. Palatsy Ivana Mazepy ta Kyryla Rozumovs'koho*. Toronto, 2015. S. 15–25; Kohut Z., Mezentsev V., Sytyi Yu. *Rozkopky u Baturyni 2015 roku. Rekonstruktsii inter'ieru palatsu Ivana Mazepy*. Toronto, 2016. S. 10–22; vkazani avtory, *Rozkopky u Baturyni 2019 roku. Kakhli het'mans'koi stolytsi XVII – pochatku XVIII st.* Toronto, 2020. S. 17–21, il. 20–23; Mezentsev V. Moshchennia pidloh palatsu I. Mazepy u Baturyni: komp'iuterni rekonstruktsii ta porivnial'nyi analiz. *Sivershchyna v istorii Ukrainy: Zbirnyk naukovykh prats'*. Vyp. 8. Kyiv – Hlukhiv, 2016. S. 133–144; ioho zh. Zakhidni analohii konstruktsii pidloh Mazepynoho palatsu v Baturyni. *Sivershchyna v istorii Ukrainy: Zbirnyk naukovykh prats'*. Vyp. 9. Kyiv – Hlukhiv, 2016. S. 196–210.
14. Kohut Z., Mezentsev V., Sytyi Yu. *Yanholy u dekori palatsu Ivana Mazepy v Baturyni: za materialamy rozkopok*. Svitlii pam'iat d-r Yurii Kovalenka. Toronto, 2023. S. 11–33. <https://www.academia.edu/118018338>; Mezentsev V. Zakhidni rysy zobrazen' yanholiv na kakhliakh Mazepynoi stolytsi. *Sivershchyna v istorii Ukrainy: Naukove vydannia*. Vyp. 17. Nizhyn, 2024. S. 81–103. <https://www.academia.edu/124016543>.
15. Sytyi Yu., Myronenko L. Dekorativni kakhli z ozdoblennia novoviyavlenoi sporudy palatsovoho kompleksu Ivana Mazepy na Honcharivtsi. *Siverians'kyi litopys*. № 4–5. 2010. S. 13, 15; Myronenko L. Keramichni kompleks Baturyna XVII – pochatku XVIII st. Kandydats'ka dysertatsiia. Kyiv, 2017. S. 108–109. https://chtyvo.org.ua/authors/Myronenko_Liudmyla/Keramichni_kompleks_Baturyna_XVII_pochatku_XVIII_st.
16. Velychko S. *Litopys*. Perekl. V. Shevchuka. T. 2. Kyiv, 1991. S. 602–603; Kohut Z., Mezentsev V., Kovalenko V., Sytyi Yu. *Rozkopky na sadybi Ivana Mazepy ta fortetsi Baturyna u 2011 r.* Toronto, 2012. S. 11–17; Mezentsev V. Dyskusiini pytannia pro rozmiiry, arkhitekturnyi typ ta analohii palatsu I. Mazepy na Honcharivtsi. S. 32–34.
17. Bantysh-Kamenskii D. N. *Istoriia Maloi Rossii*. Kyiv, 1993. S. 399; Markevych M. *Istoriia Malorossii*. Kyiv, 2003. S. 524; Ernst F. “Mazepyn budynok” u Chernihovi. *Chernyhi i Pivnichne Livoberezhzhia*. Red. M. Hrushevs'kyi. Kyiv, 1928. S. 350–352. F. Ernst posylaietsia na svidostvo pro tsei «zamok» u Baturyni shveds'koho istoryka Andersa Frikselia (1795–1881 rr.), ale ne vkazuie ioho publikatsii.
18. Sytyi Yu. Het'mans'ki palatsy Ivana Mazepy v Baturyni ta detali ikhn'oho ozdoblennia. *Het'man Ivan Mazepa: postat', otochennia, epokha*. *Zbirnyk naukovykh prats'*. Kyiv, 2008. S. 257, 260–261.
19. Kovalevs'ka O. ta in. *Het'man. Shliakhy*. Kyiv, 2009. S. 37; Kentrzhyns'kyi B. *Mazepa*. Kyiv, 2013. S. 97–98; Pavlenko S. *Ivan Mazepa: dohet'mans'kyi period*. Kyiv, 2020. S. 72.
20. Krasno diakuemo T. Tairovii-Yakovlevii za tsinni konsul'tatsii pro perebuivannia I. Mazepy u Pol'shchi.
21. Dyv., napryklad, *On the Eve of Poltava: The Letters of Ivan Mazepa to Adam Sieniawski 1704–1708*. Ed. O. Subtelny, preface by O. Ohloblyn. New York, 1975.
22. *Doba het'mana Ivana Mazepy v dokumentakh*. Uporiad. S. Pavlenko. Kyiv, 2007. S. 373, 375, 380, 382–385, 390.
23. Mats'kiv T. *Het'man Ivan Mazepa v zakhidnoevropeis'kykh dzherelakh, 1687–1709*. Miunkhen, 1988. S. 105. Stosovno dostovirnosti povidomlen' Zh. Baliuza pro vidvidannia nym Mazepynoi stolytsi dyv. Pavlenko S. Lyst frantsuz'koho dyplomata Zhana Baliuza pro ioho perebuivannia v Baturyni v 1704 r. ta zustrich z Ivanom Mazepoiu – fal'syfikat istoryka Il'ka Borshechaka chy ioho pereklad tekstu dzherela? *Siverians'kyi litopys*. № 4. 2024. S. 156–172.
24. Sokyrko O. *Kozats'kyi Mars: Derzhava ta viis'ko Kozats'koho Het'manatu v dobu Militarnoi revoliutsii, 1648–1764*. Kyiv, 2023. S. 95–96.
25. Kohut Z., Mezentsev V., Sytyi Yu. *Rozkopky u Baturyni 2015 roku. Rekonstruktsii inter'ieru palatsu Ivana Mazepy*. S. 16–18, 20.
26. Baturyns'kyi arkhiv ta inshi dokumenty z istorii ukrains'koho het'manstva 1690–1709 rr. Uporiad. T. Tairova-Yakovleva. Kyiv, 2021. S. 292.
27. Mezentsev V. Dyskusiini pytannia pro rozmiiry, arkhitekturnyi typ ta analohii palatsu I. Mazepy na Honcharivtsi. S. 36.
28. Jakimowicz T. *Dwór murowany w Polsce w wieku XVI (wieża – kamienica – kasztel)*. Warszawa – Poznań, 1979. S. 79–91, 111–115, 118–132. Rys. 23–29, 45–48, 53, 56, 58, 62–64, 67–70, 84; Lasek P. *Turris fortissima nomen Domini. Murowane wieże mieszkalne w Królestwie Polskim od 1300 r. do połowy XVI w.* Warszawa, 2013. S. 72–262, 284–289. Il. 35, 78–80, 101, 104, 115, 118, 127, 135, 146, 150, 155, 156. Shchyro diakuemo istoryku mystetstva d-r Piotru Laseku (Instytut mystetstva PAN u Varshavi) za konsul'tatsii v 2014 r. pro arkhitekturu palatsiv-vezh XIV–XVI st. u Pol'shchi ta susidnikh krainakh.
29. https://uk.wikipedia.org/wiki/Ostrozkyi_zamok
30. Jakimowicz T. *Dwór murowany w Polsce*. S. 79–91. Rys. 23–31; Lasek P. *Turris fortissima*. S. 186–189. Il. 132, 133.
31. Jakimowicz T. *Dwór murowany w Polsce*. S. 82. <https://muzeumpiotrkow.pl/o-muzeum/historia-zamku-2>
32. https://en.wikipedia.org/wiki/Wawel_Castle
33. Borshechak I. *Liudyna i istorychnyi diiach, v kn.: Ivan Mazepa*. Kyiv, 1992. S. 49; Kovalevs'ka O. *Ivan Mazepa u zypatnaniakh ta vidpovidiakh*. Kyiv, 2008. S. 28; ii zh, *Het'man. Shliakhy*. S. 43, 53; Kentrzhyns'kyi B. *Mazepa*. S. 98; Pavlenko S. *Ivan Mazepa: dohet'mans'kyi period*. S. 78. Dyv.

takozh posylannia 23, 54.

34. https://en.wikipedia.org/wiki/Pavillon_du_Roi; https://en.wikipedia.org/wiki/Louvre_Palace

35. https://en.wikipedia.org/wiki/Louvre_Palace#/media/File:Tour_du_bois_porte_Neuve_le_Louvre_et_la_Seine.jpg; https://en.wikipedia.org/wiki/Grande_Galerie

36. Jaroszewski T. S. *The Book of Warsaw Palaces*. Warsaw, 1985. P. 38–41; Mossakowski S. *Tilman van Gameren. Leben und Werk*. München – Berlin, 1994. S. 108–120. Abb. 72–84; *Tilman van Gameren 1632–1706 – A Dutch Architect to the Polish Court*. Eds. E.-J. Goossens, K. Ottenheim. Amsterdam, 2002. P. 28–29, 48; *Tylman z Gameren – architekt Warszawy. Holender z pochodzenia, Polak z wyboru*. Red. D. Galas. Warszawa, 2003. S. 46, 129–131; Mossakowski S., *Tylman z Gameren (1632–1706). Twórczość architektoniczna w Polsce*. Warszawa – Monachium – Berlin, 2011. S. 119–124, 126–129, 367–375. Rys. 75, 76, 79, 80–87. Dyw. takozh posylannia 37, 38. Vel'my diakuemo prof. d-r habiliu Robertu M. Kunkeliu (Fakul'tet architektury Varshavs'koi Politekhniky) za tsinni konsul'tatsii po rann'omodernomu zodchestvu Varshavy u 2014–2015 rr.

https://en.wikipedia.org/wiki/Kotowski_Palace; https://en.wikipedia.org/wiki/Ostrogski_Palace

37. *Tylman z Gameren – architekt Warszawy*. S. 131, 168.

38. Mossakowski S., *Tylman z Gameren (1632–1706)*. S. 369.

39. Tsapenko M. *Arkhitektura Levoberezhnoi Ukrainy XVII–XVIII vekov*. S. 183–187; Mezentssev V. Zakhidni, ukrains'ki ta rosiis'ki pryiony my arkhitekturi i dekoru palatsu I. Mazepy v Baturyni. S. 223–224. Rys. 4, 5; Kohut Z., Mezentssev V., Sytyi Yu. *Yanholy u dekoru palatsu Ivana Mazepy v Baturyni*. S. 22–24. Il. 31–33.

40. https://en.wikipedia.org/wiki/Carmelite_Church,_Warsaw. Shchyro diakuemo istoryky i restavratoru architektury d-r Karoliu Guttmejeru (Biuro stolychnoho konservatora pam'iatok u Varshavi) za datuvannia opysanoi budivli kliashtora karmelitiv kintsia XVII st. u pol's'kii stolytsi (rys. 17).

41. Diakuemo S. Yurchenku ta dyrektoru Instytutu istorii mystetstva Yahellons'koho universytetu v Krakovi prof. d-r habiliu Anzheiu Betleiu za vazhlyvi konsul'tatsii z pol's'koi ta ukrains'koi architektury Novoho chasu v 2014 r.

42. <https://teatrnn.pl/leksykon/artykuly/ulica-narutowicza-w-lublinie-historia-ulicy>; <https://teatrnn.pl/miejsca/miejsca/lublin-ul-narutowicza-4>. Avtor diakuie d-r Romanu Zwierzchowskomu (Natsionalnyi instytut spadshchyny u Liublini) za fakhovi konsul'tatsii pro barokovi kam'ianytsi Liublina u 2015 r.

43. https://commons.wikimedia.org/wiki/Category:Grodzka_36a_tenement_house_in_Lublin; <https://www.wikidata.org/wiki/Q30100882>

44. <https://teatrnn.pl/lexicon/articles/kowalska-street-in-lublin-history-of-the-street>

45. Jaroszewski T. *The Book of Warsaw Palaces*. P. 5, 33–35, 88–91, 105–106; Mossakowski S. *Tilman van Gameren. Leben und Werk*. S. 64–72, 99–107, 215–217. Abb. 11, 57–60, 204, 347; Miłobędzki A. Polish country houses in the Age of the Baroque: the French connection, in *Polish and English Responses to French Art and Architecture: Contrasts and Similarities*. Ed. F. Ames-Lewis. London, 1995. P. 53, 54. Pls. 28, 32; Kaczorowski B. *The Monuments of Polish Architecture*. Warszawa, 1998. P. 16–17, 246–247; Mossakowski S. *Tylman z Gameren (1632–1706)*. Rys. 10, 13, 15, 63, 212, 254. https://en.wikipedia.org/wiki/Brühl_Palace,_Warsaw; https://en.wikipedia.org/wiki/Palace_of_the_Four_Winds; https://en.wikipedia.org/wiki/Czapski_Palace; https://en.wikipedia.org/wiki/Młodziejowski_Palace. Dyw. takozh posylannia 36.

46. https://en.wikipedia.org/wiki/Château_de_Dampierre; https://de.wikipedia.org/wiki/Schloss_Philippsruhe

47. Beltrami G. et al., *Palladio and Northern Europe: Books, Travellers, Architects*. Geneva – Milan, 1999. P. 118, 158; Ottenheim K. Seventeenth-century Country Seats of the Orange Court and their Influence Abroad, in *The Baroque Villa. Suburban and Country Residences, c. 1600–1800*. Ed. B. Arciszewska. Wilanów Palace Museum, 2009. P. 87. Fig. 9. https://en.wikipedia.org/wiki/Het_Loo_Palace; https://en.wikipedia.org/wiki/Kensington_Palace

48. Ackerman J. S. *The Villa: Form and Ideology of Country Houses*. Princeton, N. J., 1990. P. 153–154. Fig. 6.1. https://en.wikipedia.org/wiki/Marble_Hill_House

49. https://uk.wikipedia.org/wiki/Vyshnivetskyi_palats; [https://uk.wikipedia.org/wiki/Palats_Sanhushkiv_\(Iziaslav\)](https://uk.wikipedia.org/wiki/Palats_Sanhushkiv_(Iziaslav)); <https://lia.lvivcenter.org/uk/objects/sv-yura-palace>

50. [https://de.wikipedia.org/wiki/Zum_Römischen_Kaiser_\(Mainz\)](https://de.wikipedia.org/wiki/Zum_Römischen_Kaiser_(Mainz)); [https://de.wikipedia.org/wiki/Schönborn_Hof_\(Mainz\)](https://de.wikipedia.org/wiki/Schönborn_Hof_(Mainz)); https://en.wikipedia.org/wiki/Jaroměřice_nad_Rokytnou. Dyw. takozh posylannia 46.

51. Karner H. The Habsburg Country Residences around Vienna in the Seventeenth Century and their Relationship to the Hofburg Palace, in *The Baroque Villa. Suburban and Country Residences, c. 1600–1800*. Wilanów Palace Museum, 2009. P. 191–193. Fig. 6.

52. Mossakowski S. *Tylman z Gameren (1632–1706)*. Rys. 300.

53. Kohut Z., Mezentssev V., Sytyi Yu. *Arkhitektura palatsu Ivana Mazepy*

u Baturyni ta zakhidni analohii. S. 23–25.

54. Lutsiv V. *Het'man Ivan Mazepa*. Toronto, 1954. S. 15; Mackiw T. A. Biographical Sketch of Prince Mazepa (1639–1709). *The Ukrainian Review*. Vol. XII. No. 4. London, Winter 1965. P. 63; Borshchak I., Martel R. *Ivan Mazepa*. Kyiv, 1991. S. 8; Ohloblyn O. *Het'man Ivan Mazepa ta ioho doba*. Vyd. 2. Red. L. Vynar. New York – Kyiv – L'viv – Paryzh – Toronto, 2001. S. 61; *Kyievo-Mohylians'ka akademiia v imenakh XVII–XVIII st. Entsiklopedychne vydannia*. Kyiv, 2001. S. 343; Polons'ka-Vasilenko N. *Istoriia Ukrainy*. Vyd. 4. T. 2. Kyiv, 2002. S. 53; Krupnyts'kyi B. *Het'man Mazepa ta ioho doba*. Kyiv, 2003. S. 21; Tairova-Yakovleva T. *Mazepa. Zhyzn' zamechatel'nykh liudei*. Moskva, 2007. S. 16; *Het'man. Shliakhy*. S. 37, 38, 43, 53; Kentrzhyns'kyi B. *Mazepa*. S. 98; Pavlenko S. *Ivan Mazepa: dohet'mans'kyi period*. S. 73, 76–78. Vel'my diakuemo T. Tairovii-Yakovlevii za povidomlennia pro vidkryttia neiu 2025 r. novykh dokumental'nykh svidchen' pro perebuvannia I. Mazepy u Frantsii ta Hollandii do ioho het'manuvannia. Vona opryliudnyt' tsi dokumenty u nastupnii publikatsii.

55. Kucharski A. Turystyka i edukacja. Zagraniczna peregrynacja młodego polskiego magnata w relacji księdza Kazimierza Jana Wojsznarowicza (1667–1669). *Studia Gdańskie*. T. XXIX. 2011. S. 206–224. <http://cejsh.icm.edu.pl/cejsh/element/bwmeta1.element.desklight-8e4f5247-b079-4de1-b1f7-136d2b4c6bb8>. Avtor shchyro diakuie znanomu mazepolohu i doslidnytsi kozachchyny, providnii naukovi spivrobotnytsi Instytutu istorii Ukrainy NANU d-r Ol'zi Kovalevs'kii za vazhlyvi konsul'tatsii u 2024 r.

56. Dyw. posylannia 23.

57. Kohut Z., Mezentssev V., Sytyi Yu., Skorokhod V. *Rozkopky u Baturyni 2012 r. Kul'tura kozats'koi elity Mazepynoho dvoru*. Toronto, 2013. S. 18–19; Mezentssev V. Dyskusiini pyttannia pro rozmyry, architekturnyi typ ta analohii palatsu I. Mazepy na Honcharivtsi. S. 33. Rys. 8, 9; Weiss D. Ukraine's Lost Capital. In 1708, Peter the Great destroyed Baturyn, a bastion of Cossack independence and culture. *Archaeology: A publication of the Archaeological Institute of America*. September/October 2023. P. 28. <https://www.archaeology.org/issues/522-2309/features/11638-ukraine-baturyn-cossack-capital>

58. Dyw. posylannia 23.

59. Ohloblyn O. *Het'man Ivan Mazepa*. S. 67; *Kyievo-Mohylians'ka akademiia v imenakh*. S. 344.

60. 1690 g. Opis' dvizhimogo imushchestva, prinadlezhavshego malorossiiskomu getmanu Ivanu Samoilovichu i ego synov'iam, Grigoriu i Yakovu. *Russkaia istoricheskaia biblioteka, izdavaiaia Arkheograficheskoiu komissiei*. T. 8. Sankt-Peterburg, 1884. Stb. 1029, 1047, 1049, 1060–1061, 1068, 1076, 1105, 1123, 1157–1159, 1164, 1189, 1197. <https://runivers.ru/bookreader/book428117/#page/626/mode/lup>

61. Tam samo, stb. 1073.

62. Pavlenko S. *Het'man Ivan Mazepa. Pershe p'iatyrichchia pravlinnia*. Kyiv, 2021. S. 36–46.

63. Dyw., napryklad, Bold J. *John Webb: Architectural Theory and Practice in the Seventeenth Century*. Oxford, 1989. P. 120, 140, 147–148; Ackerman J. S. *The Villa*. P. 18, 22, 26, 89, 95–107, 134–158; Miłobędzki A. Polish country houses in the Age of the Baroque. P. 51, 54; Sabatier G. The Illusions of Marly, in *The Baroque Villa. Suburban and Country Residences, c. 1600–1800*. Wilanów Palace Museum, 2009. P. 35–37; Schmidt F. Dutch Arcadia: Amsterdam and Villa Culture, in *The Baroque Villa. Suburban and Country Residences, c. 1600–1800*. Wilanów Palace Museum, 2009. P. 57–58; Ottenheim K. Seventeenth-Century Country Seats of the Orange Court. P. 84–85, 90.

64. *Krótko nauka budownicza dworów, pałaców, zamków podług nieba i zwyczaju polskiego*. Opr. A. Miłobędzki. Wrocław, 1957. <https://kroliczajama.pl/32577-opr-adam-milobedzki-o-krotka-nauka-budownicza-dworow-palacow-zamkow-podlug-nieba>; Jakóbczyk-Gola A. *Gabinety i ogrody. Polskie nowożytnie traktaty architektoniczne wobec kultury kolekcjonowania*. Warszawa, 2019. S. 15–49.

65. https://en.wikipedia.org/wiki/Giacomo_Barozzi_da_Vignola. Hlyboko diakuemo S. Yurchenku za detal'ni fakhovi konsul'tatsii ts'oho istoriko-architekturnoho doslidzhennia.

66. Avtor krasno diakuie O. Sokyrku za informatsiiu pro zakhidnu literaturu z architektury u bibliotekakh Het'manshchyny.

67. Bold J. *John Webb: Architectural Theory and Practice in the Seventeenth Century*. P. 111, 125, 147, 148; Miłobędzki A. Polish country houses in the Age of the Baroque. P. 49; Kieven E. "Mostrar l'inventionne" – The Role of Roman Architects in the Baroque Period: Plans and Models, in Millon H. A. *The Triumph of the Baroque. Architecture in Europe 1600–1750*. London, 1999. P. 199; Ottenheim K. Seventeenth-Century Country Seats of the Orange Court. P. 89, 90.

Стаття надійшла до редакції 15.07.2025 р.
Рекомендована до друку 17.07.2025 р.

УДК 94(477)

С. О. Павленко

КНЯЗІВСЬКА ПЕЧАТКА ГЕТЬМАНА І. МАЗЕПИ ЧИ СУВЕНІР

Метою запропонованої студії є дослідження контексту надання гетьманові Івану Мазепі князівського титулу, джерел, літератури, що стосуються цієї процедури.

Завдяки проблемно-аналітичному методу автор ретельно дослідив-осмислив документи, публікації, в яких йшлося про вирішення згаданої проблеми російськими можновладцями та самим володарем булави.

Новизною матеріалу є те, що вперше завдяки детальному огляду джерел автору вдалося з'ясувати, що процедура надання підтверджувальних документів князівського статусу тривала ще в 1709 році, а відтак І. Мазепа не зміг через військові дії їх отримати.

Стаття спростовує версію про те, що лідер Гетьманщини користувався князівською печаткою, оскільки він не міг її отримати з Відня раніше, ніж офіційні документи, оформлення яких затяглося. Автор припускає, що знайдений на Черкащині артефакт – майстерно виготовлений сувенір після появи статті О. Дабіжі в кінці XIX століття.

Ключові слова: князь, гетьман, Мазепа, печатка, Відень.

У Національному заповіднику «Гетьманська столиця» 8 жовтня 2021 р. на виставці «Мазепа. Шлях до Батурина» була представлена «срібна печатка Івана Мазепи із колекції Музею Шереметьєвих, атрибутована відомою дослідницею історії Гетьманщини Тетяною Таїровою як особиста князівська печатка гетьмана» [20, с. 1]. Автор наступного інформаційного повідомлення Н. Саєнко про цю подію уточнила: «Відомий меценат і колекціонер сфрагістики Олексій Шереметьєв придбав цю печатку у 2013 році у мешканця Черкащини. Це була випадкова знахідка, виявлена у річці. Як відомо, Черкащиною пролягав шлях відступу українсько-шведських військ від Полтави влітку 1709 року» [36]. Розголос про цю печатку та її атрибуцію тривалий час посідав одну з головних новинних сенсаційно-інтригуючих позицій в ЗМІ, інтернеті.

Але оскільки артефакт виявлено не під час археологічних розкопок в Батурині чи десь інше, його легенда, чесно кажучи, дуже важко сприймається на віру. Неконкретизована річка, тим паче не вказане місце знахідки. Зрозуміло, з чорного археолога, який боїться відповідальності за злочинну діяльність, годі добитися щось певне в проясненні, як він роздобув цінну річ. Тому справді можна було б порадіти, що втрачена у 1709 р. срібна печатка нарешті знайшла своє гідне місце в музейній експозиції.

Проте версії про справжність цього срібного артефакту бракує належної доказової бази.

Насамперед зауважимо про деякі принципові деталі, на які не звернули увагу учасники піарної акції. З джерел відомо про лист І. Мазепи до цесаря Йосипа з проханням надати йому та його племіннику А. Войнаровському «Високе достоїнство Князя Священної Римської імперії і по сьому дозволити виготовити відповідний Імператорський диплом» [18, с. 14–15]. 1 вересня 1707 р. на цьому зверненні з'явилася примітка: «князівський статус тільки для його особи» [18, с. 15]. Отже, це вказує на те, що цесар задовольнив прохання гетьмана, хоча і не повністю.

Таким чином, як вважають історики С. Томашівський [40, с. 244], Т. Мацьків [21, с. 38], О. Дабіжа [10, с. 715–718.], володар булави з того часу набув князівського статусу. Але чи був виготовлений диплом-документ, який би підтвердив рішення імператора та дозволив гетьману вільно користуватися новим титулом?

Думаємо, що це питання вирішувалося цісарською підлеглою бюрократією не в один момент. Саме виготовлення коштовного диплома потребувало фінансової участі титулованого в оздобленні документа, виготовленні його майстрами відповідної справи. Відомо, що головний урядовець Московії Федір Головін у 1702 р. попросив свого посла у Відні Петра Голіцина потурбуватися про титул графа Олександрю Меншикову [26, с. 78]: «А от него (Меншикова. – Авт.) тебе заплата будет добрая, что и сам можешь разсудить. И другим бы было во угодение» [26, с. 78]. Тобто на цю справу слід було нести значні витрати й для заохочення відповідних австрійських урядовців. У 1703 р. у Відень був відряджений генерал-поручик Розен, який мав за 10000 гульденів для міністрів вирішити питання надання Меншикову князівського звання [3, с. 76]. Однак ця справа розтягнулася на роки. Тільки 21 січня 1706 р. [12] імператор поставив свій підпис на дипломі, що оголошував Меншикова князем Священної Римської імперії. Проте імперський двір направив цей підтверджувальний документ російському можновладцю не відразу, а коли у Відень надійшла звістка про перемогу 18 жовтня 1706 р. очолюваних ним військ в битві при Каліші [14, с. 5]. Ще у 1707 р. вирішувалося питання виготовлення для царського фаворита князівської печатки. Так, російський резидент у Відні Генріх фон Гюйссен писав 19 березня О. Меншикову, що «за болезнью резного мастера большая и малая печать впредь прислана будет» [31, с. 572].

У 1707 р. клопотався про отримання статусу графа й канцлер Гаврило Головкін. Посередником у цій справі був О. Меншиков. Як повідомляв його Гюйссен, він отримав від нього потрібні гроші, «которые на диплом господина Головкина в цесарской канцелярии в деле верно употреблю». Разом з тим резидент зауважив, що австрійський віце-канцлер хотів отримати більше від головного московського урядовця: «Однако ж господин Шонбор (Шенборн Фрідріх-Карл. – Авт.) думает, что такой министр полную цену, которая к нему послана, без вычета заплатит бы мог» [31, с. 567].

Як бачимо, високопосадовці Відня задовольняли прохання союзників у наданні почесних титулів не без користі для себе. Крім того, явно справи з цього питання затягувалися, аби змусити урядовців Петра I понести більше витрат на реалізацію їхніх забаганок.

Пожавішало «пробиття» титулів для московської еліти під час дипломатичної каденції (8 червня 1705 р. – березень 1708 р. [5, с. 53]) при цісарському дворі міністра, генерал-аудитора барона Генріха фон Гюйсена (Гізена), німця, що добре знав кілька мов, захистив докторську

дисертацію з юриспруденції [1, с. 213–214]. Він, завербований у 1702 р. на службу [29, с. 92] в Московію, активно займався пропагандою в Європі позитивного образу Петра I та його оточення (організовував пропетрівські статті в журналах [29, с. 94–96], був натхненником видання двох брошур [29, с. 96], сам з цією метою оперативного написав книгу-спростування на поширювані негативні писання про царя [43]). Підприємливо-енергійному дипломату також доручалося наймати на службу в Московію відомих генералів. Саме барон реалізував прагнення О. Меншикова стати князем. Зайнявся він за клопотанням останнього й питанням надання княжої гідності І. Мазепі. Хто подав цю ідею, невідомо. Напевне, гетьман, будучи у квітні 1707 р. в Жовкві [37, с. 666], під час урочистого вручення О. Меншикову диплома про надання титулу князя [16, с. 60], на одному з бенкетів отримав, так би мовити, заохочувального пряника у вигляді подібної пропозиції. Перед цим на володаря булави, як сніг на голову, сипалися неприємності.

Ще на початку 1707 року відбулася подія, яка згодом вивела з рівноваги І. Мазепу та його оточення. Цар-«реформатор» 10 лютого підписав іменний указ «Про приєднання Києва та інших черкаських міст до відомства Білгородського розряду». «Великий Государь указал, – читаємо в ньому. – Киев, також и прочие замки в черкаских городах, в которых русские воеводы, приписать к Белгороду; и из Белгорода комнатному стольнику и воеводе князю Дмитрию княж Михайловичу сыну Голицыну, осмотря их, быть к весне в Киеве, где много исправления требует; и для того ему Белгородским разрядом то исправлять. А за честь киевского места, писать его князя Дмитрия, воеводою киевским, а не белгородским, и ведать и Белгород со всем разрядом ему ж князю Дмитрию; а Киев с прочими замками черкаскими взяты в разряд. И о том ему князю Дмитрию сей Великого Государя указ сказать; а об отпуске в разряд тех городов и всех дел и ведомостей и подъячих, у которых те города в повьятях, с их денежными оклады, послать из разряда, в Малороссийский приказ память» [35, с. 31–32]. У листі від 1 березня 1707 року до Т. Стрешнева цар нагадує йому: «князь Дмитрия прикажи на честь Киевского места писать воеводою киевским, а не белгородским» [31, с. 107]. Царським указом від 19 березня належало щодо згаданого «к гетману и кавалеру к Ивану Степановичу Мазепе для ведома послать свои великого государя грамоты ис приказа Малые Росии» [38, с. 323]. Крім цього послаблення Гетьманщини шляхом відлучення від неї великої кількості міст, послали від Речі Посполитої краківський воєвода Януш Вишневецький, мазовецький воєвода Станіслав Хоментовський, литовський маршалок Марціян Волович [31, с. 93] у другій половині лютого 1707 року в Жовкві вимагали від царя повернення українських земель, захоплених Семеном Палієм [23, с. 22–23]. На початку 1707 року на вимогу коронних гетьманів Адама Сенявського та Станіслава Ржевуського, інших польських урядовців Петро I погодився віддати їм

Так звана печатка І. Мазепи, ніби знайдена на Черкащині

Правобережну Україну [6, с. 31–32]. У резолюції на пункт про повернення Речі Посполитій українських фортець цар зазначив: «Возвратить и срок назначить» [31, с. 82].

Гетьман, правдоподібно, дізнався про це, а також про підпорядкування українських міст Голіцину у Жовкві на квітневій [8, с. 79] нараді¹, яка обговорила план дій під час війни зі шведами [9, с. 35]. Крім того, О. Меншиков настирливо просував тоді ж призначення стародубським полковником Івана Черниша, з яким зблизився у кінці 1706 р. [17, с. 80]. І. Мазепа, як зазначав Г. Головкін, «в Жолкве доносил (царю. – Авт.) ... на него, что он (Черниш. – Авт.) всевал многие плевелы к возмущению народа малороссийскаго, и подал и письменные на него свидетельства» [30, с. 780]. Пилип Орлик у листі до Стефана Яворського пригадував, що гетьман не випадково «по том совету ни на обед до царского величества не пошел, а ни у себе ничего через целый день не ел, и когда мы, старшина енеральная по обыкновению в свое время тогож дня до его пришли, застали его вельми сердитого, и ничего болш нам не сказал, кроме тых слов: «Если бы Богу так верне и радительне служил, получил бых наибольшое издвоздаяние, а здесь, хотя б в ангела пременился, не могл бых службою и верностью моею жадного получить благодарствия» [19, с. 106]. Московська верхівка, напевне, відчула, що її нововведення, план дій добряче засмутили правителя України. А тому й вирішено було залагодити напруження в стосунках з ним поданням про надання йому княжого титулу. Оскільки О. Меншиков добре знав на власному досвіді, як це зробити, то й взявся за реалізацію цієї місії.

І. Мазепа, який мріяв із своїми однодумцями про створення незалежного Руського князівства, ясна річ, розумів, що останнє мав очолювати князь. Проте у колі довірників він дав досить негативну оцінку ідеї москов-

1. Петро I надіслав листа гетьману: «Мы желаем, чтоб вы для советов с нами о воинском расположении сюды в Жолкву прибыли. Вы недолго здесь мешкать будете, но паки вскоре отсюду отъедете, что зело нужно» (Голиков И. Дополнение к деяниям Петра Великого. Москва: Университетская типография, 1795. Т. 15. С. 144). І. Голиков датує цей лист 5 травня, та насправді він, правдоподібно, написаний 5 квітня 1707 року. Адже 5 травня цар був у Дубні, а 11 травня він наказував гетьманові швидше збирати козаків для ремонту Печерської фортеці.

ців як підступному задуму: «Знаю я сам барзо добре, что они и о вас думают и о мне: хотятъ меня уכותе-товать княженіем римскаго государства, а гетманство взять, старшину всю выбрать, города под свою область отобрать и воевод или губернаторов в них постановить; а когда бы спротивилися, за Волгу перегнать и своими людьми Украину осадить» [19, с. 103].

Усе ж, попри ці реалії, володар булави вирішив скористатися наданою можливістю здобути вищий статус. Хоча Мазепа у близькому колі обурювався, що цар наказав йому в 1706 р. йти на Волинь «под комендою Меншикова», не знатного походження чоловіка [19, с. 104], а останній почав роздавати команди гетьманським полкам, усе ж очільник українців не загострював стосунки з царським фаворитом. Його листи до нього сповнені улесливості, приязні. У 1706 р. згорів дім О. Меншикова [34, с. 31]. Петро I подарував своєму улюбленцю Лефортовський палац, розкішне наповнення якого після смерті 12 березня 1699 р. Франца Лефорта [11, с. 20] було роздане [34, с. 23], а саме приміщення використовувалося для різноманітних царських заходів, церемоній, дипломатичних прийомів [28, с. 221]. Для відновлення палацу для проживання фаворита цар надав йому 2000 рублів, І. Мазепа – 3000 дукатів [7, с. 131].

З джерел відомо, що гетьман того ж року передав О. Меншикову ще 3000 дукатів [7, с. 127, 131] для вирішення проблеми з наданням йому титулу князя у Відні.

Уже 8 червня 1707 р. Гюйссен звертався до міністра закордонних справ Австрії князя Шенборна у справі володаря Гетьманщини: «Також, якщо з'явиться нагода написати листа Святійшому князю Меншикову, прошу повідомити йому, що Його Величність готова надати гідність князя Імперії Генералу Мазепі. Святійший князь Меншиков написав мені кілька тижнів тому, що він надішле гроші для цього, як тільки побачить, що Його Імператорська Величність не відмовить у цій ласці князю Мазепі» [42, с. 101].

1 вересня 1707 р. на зверненні І. Мазепи з'явилася резолюція [42, с. 75–76] про надання князівського титулу лише для прохача.

Важко сказати, чи О. Меншиков отримав оперативну звістку про це та відповідно прореагував. Відомо, що Гюйссен ще у серпні 1707 р. привіз для Петра I у Смоленськ на його запит відповідь від головнокомандуючого імператорськими військами в Італії Євенія Савойського [5, с. 53]. Тобто на той момент він не володів ситуацією, як просувається справа І. Мазепи. Новий російський резидент у Відні барон Йоганн Кристоф Урбіх акредитувався при цісарському дворі у липні 1707 р. [5, с. 53]. Навряд чи він отримав від О. Меншикова якесь завдання-прохання, пов'язане з гетьманом, оскільки він навряд чи знався з ним перед цим. Адже до цього був міністром від Вольфенбюттельського двору при Віденському дворі, його найняв на службу Гюйссен з окладом в 2000 єфимків [31, с. 752; 2, с. 254]. З листа Петра Шафірова дізнаємося про трудно-

щі з фінансуванням закордонних дипломатичних місій влітку 1707 р., зокрема «о надлежащих к тайному советнику Урбиху пяти тысячах ефимков», які слід було «чрез торговых иноземцов» віддати частинами «хотя в два или три месяца» [32, с. 286]. Російський дипломат Борис Куракін повідомляв свого шефа П. Шафірова, що, прибувши у Відень, боявся «воистинну с голоду и стыда умереть» [2, с. 371]. Також він жалівся 24 січня 1708 р. О. Меншикову, що прибув в австрійську столицю майже без грошей, але Гюйссен, взявши у нього вексель, пообіцявши дати з фінансів князя 150 червоних, обдурив його, залишивши ні з чим [2, с. 372]. Урбіх, який поза австрійською столицею активно займався взимку просуванням питання від царя «о Великом союзе» [30, с. 717], найманням генералів на службу в Московію («принял многих и уже иным и деньги дал» [30, с. 758]), у квітні 1708 р. образився, дізнавшись «о Вилсдорфе, что ему объявлено, будто оной на его место в Вену послан» [30, с. 721]. Тобто бачимо, що, окрім фінансових проблем дипломатичної місії, остання ще занурилася й в певні інтриги. А тому це не сприяло пришвидшенню позитивного вирішення клопотання І. Мазепи.

У вересні 1708 р. усе ж гетьман у поході отримав звістку про просування його справи у Відні. Він дякував за це О. Меншикову:

«Что же надлежит о дыпломѣ моем, и за тое я вашей княжей свѣтлости попремному благодарствую и, донелиже в живых обрѣтаюсь, благодарствовать и отслуживать непрестану, за толикую вашей княжей свѣтлости милость и благоутробное призрѣніе, что о гоноре моем изволиш прилѣжное имѣти попеченіе, а описаніе гербов моего, Войнаровского и поколѣнной фамилии удобнѣйшею времени, по указу и по предложеніи вашей княжей свѣтлости прислать потшуся, понеже за настоящими походами вскорѣ того тепер исполнить невозможно» [4, с. 251]. Схоже, до переходу на бік Карла XII (25–26 жовтня 1708 р. – Авт.) гетьману вдалося спішно доправити потрібну інформацію про себе, Войнаровського, аби її направили у Відень для створення князівського герба. У листі до Г. Головкина від 13 жовтня 1708 року гетьман висловлював вдячність «за прислание письма Г. Урбиха², который пишет до меня о дипломе княжества моего» [33, с. 197]. Завдяки цим отриманим відомостям гетьман уклав 29–30 жовтня 1708 р. з Карлом XII у Гірках угоду про співпрацю [27, с. 113–118], в якій він фігурує вже як князь [24 с. 136] («L e P r i n c e » [25, с. 11]). Тобто правитель Гетьманщини ско-

2. Лист із Відня правдоподібно привіз російський посланець Борис Куракін. 4 жовтня 1708 року він отримав від гетьмана проїжджий лист: «Вшеляким рейменту нашего старшинам, по городах и селах обрѣтающимся, и каждому, кому колвек о том вѣдати належитъ, сым нашим подорожным листом ознаймуем, иж сياتهелнѣйший кнзъ Борис Иванович Куракин поворочает до двору его царского величества з Рыму, из иныхъ Европскихъ Гсдствъ. Зачым, абы его княжой милости, яко годной и поважной особѣ, всюды належитую честь выражено, и подвод осмѣ давано мѣти хочем, и пилю приказуем. Дан з обозу от Дѣвици Салтиковой в 4 октобрия 1708 року. Вышеименованный гетман Иван Мазепа» (Грамоты, указы, указы, письма Петра I и грамоты владетельныхъ лицъ (1697–1724). Архив кн. Ф. А. Куракина. Санкт-Петербург: Типография В. Балашева, 1890. Кн. 2. С. 17).

ристався новим титулом як зверхник краю, головною метою якого була не зміна гіршого сюзерена на кращого, а виборювання статусу незалежного князівства. Наближений короля Нордберг, який був свідком зустрічі гетьмана з Карлом XII, записав у нотатках, що Мазепа, дізнавшись про плани царя порушити «конвенції та привілеї», мав надію «зробити Україну вільною, незалежним князівством» [44, с. 248]. Учасник походу у чині капітана Філіп Страленберг (Табберт) теж зрозумів задум гетьмана: «Інтенція ж його була та, щоб область цю учинити князівством окремих» [13, с. 142]. В універсалі, підготовленому 8 грудня 1708 року в російській штаб-квартирі у Лебедині, гетьманові дорікають, що він зрадив царя, хоча останній «княжою честю римського панства его почитил» [41, с. 255]. Отже, у жовтні І. Мазепа знав про те, що диплом про присвоєння йому княжого титулу є. Єдиною проблемою у цьому плані було те, що цей важливий документ залишався у Відні. На це вказує те, що відразу після Полтавської битви на конференції міністрів 30 серпня 1709 р. у Відні розглядалася пропозиція російського дипломата барона Й. Урбіха. Останній сподівався, «що Його Імператорська Величність, після того як Мазепа зрадив царя і перейшов на службу до шведів, не видаватиме традиційного диплома про надання йому раніше обіцяного князівського титулу, а натомість, якщо Мазепа відступить до Угорщини, його можуть видати царю» [40, с. 245]. Гюйссен пізніше у своїх спогадах згадував, що цей важливий для володаря документ був виготовлений, але через брак грошей він його не зміг викупити [21, с. 36]. Дослідник М. Грітцнер ще до 1887 р. бачив цей диплом (на жаль, згодом сліди останнього загубилися. – Авт.) в Австрійському державному архіві, щоправда, без герба [45, с. 161].

На жаль, О. Дабіжа некритично сприйняв його нотатки, непідтверджені нічим, і використав у своїй статті опубліковану вищезгаданим дослідником ілюстрацію «князівського герба» І. Мазеви [10, с. 716–717.]. Як справедливо зауважив про неї геральдист І. Токаржевський-Карашевич, «джерелом, з якого взяв цей малюнок гербовник Йоганна Зібмахера (упорядником тому та автором був М. Грітцнер. – Авт.), це безвартісна книжечка Станислава Кржижанівського [46]...Звідки взяв цей опис [46, с. 58] Ст. Кржижанівський – невідомо, і тому маємо право гадати, що появлення панциря в щиті слід пояснити легко-важним і фальшивим зрозумінням представленого шолома в бароковій картуші» [39, с. 30].

Вищезгадані реалії дають підстави стверджувати, що після 1 вересня 1707 р. гетьман отримав з Відня підтвердження про позитивне вирішення його клопотання. Тому він міг вважати себе князем, щоправда, не афішуючи це в кореспонденції, очікуючи офіційного підтвердження у формі диплома цісаря. До речі, сам володар булави звертався до О. Меншикова як князя відразу після отримання тим подібного рішення з Відня [17, с. 76], хоча диплом царському

фавориту було виписано пізніше, через місяць, 21 січня 1706 р. Про присудження князівського титулу знали у дипломатичних колах, тому про Мазепу в 1709–1710 рр. писали німецький журнал «Neu-eröffneter Historischer Bilder-Saal», англійський часопис «The London Gazette» як про князя [21, с. 38]. Англійський посол у Відні Філіп Медовз у своєму листі від 26 грудня 1708 р. теж згадував, що цар «намагався добути генералу Мазепі гідність князя імперії як винагороду за його минулі заслуги» [21, с. 247].

Версія у зв'язку з цим В. Мезенцева, що П. Орлик замовив для свого дому пічну кахлю з князівським гербом Мазеви [22, с. 55–57] цікава і має право на існування. На уламку теракотової пічної кахлі із покоїв справді є княжа корона, але, крім неї, не видно жодного символу, який би можна віднести до гербових знаків керманича України. Володар булави мав можливості згадані геральдичні питання швидко вирішити на місці. Усе ж, думаємо, гетьман, обрадуваний звісткою з Відня, не поспішав з виготовленням особистої князівської печатки, нового герба. По-перше, як видно з листа О. Меншикова, Відень запросив для виготовлення традиційного диплома додаткову інформацію щодо геральдичних питань. По-друге, не сам гетьман зі своїми граверами мав вирішувати, як композиційно виглядатимуть елементи та складові нового князівського герба. Це була прерогатива геральдистів цісаря. Так, у дипломі О. Меншикова зазначається, що «герб твій родовою частию благосклонно підтвердили, частию умножили и вновь прибавили» [12, с. 13]. Тобто у Відні створили його новий зразок. Отже, таким же чином мало відбуватися створення нового герба І. Мазеви. Гетьман не міг обійти цісарські традиції та поспіхом замовити у Києві чи деінде срібну печатку зі своїм варіантом зображень-символів на ній. Можна робити різні припущення появи князівської печатки Мазеви з Музею Шереметєвих. Найбільш правдоподібною, на наш погляд, буде версія про виготовлення її як сувеніра після появи у 1885 р. статті О. Дабіжи, який використав у ній зображення «князівського» герба І. Мазеви з гербовника Й. Зібмахера. Та, схоже, це була всього-на-всього довільна інтерпретація гетьманської символіки згаданого вище С. Кржижанівського. Адже на момент переходу мазепинців на бік Карла XII процес створення князівської печатки або ще був на стадії вирішення, або закінчений, та Гюйссен не зміг через брак фінансів викупити цю важливу для гетьмана регалію.

ДЖЕРЕЛА

1. Акишин М. О. Генрих фон Гюйсен: немецкий юрист на службе Петра Великого. Проблемы истории общества, государства и права. Сборник научных трудов Всероссийской заочной научной конференции. Вып. 12. Глав. редактор А. С. Смыкалин. Екатеринбург, 2021. С. 213–214.
2. Архив князя Ф. А. Куракина. Санкт-Петербург: Типография В. Балашева, 1892. Т. 3. С. 254.
3. Бантыш-Каменский Д. Н. Биографии российских генералиссимусов и генерал-фельдмаршалов с 48 портретами. Санкт-Петербург: Типография третьего департамента Министерства государственных имуществ, 1840. Ч. 1. С. 76.
4. Батурицкий архив и другие документы по истории Украинского гетманства 1690–1709 гг. [рук. проекта и сост. д-р ист. наук

- Т. Г. Таирова-Яковлева; отв. ред. канд. ист. наук Т. А. Базарова]. Санкт-Петербург: Дмитрий Буланин, 2014. С. 251.
5. Белокуров С. А. Списки дипломатических лиц русских за границей и иностранных при русском дворе. (С начала сношений по 1800 г.). Москва: Типография Э. Лисснера и Ю. Романа, 1892. С. 53.
6. Вейс Ф. Матеріали з Стокгольмського державного архіву до історії України другої половини XVII – поч. XVIII вв. *Український археографічний збірник*. Київ, 1930. Т. 3. С. 31–32.
7. Возняк М. Бендерська комісія по смерті Мазепи. Мазепа. 36. ст. Варшава, 1938. Т. I. С. 131.
8. Гербельский Г. Ю. Русско-польский союз и Жолковский стратегический план. Полтава. К 250-летию Полтавского сражения: Сб. статей. Москва: Изд-во АН СССР, 1959. С. 79.
9. Гербельский Г. Ю. Петро Перший в Західній Україні (1706–1707 рр.). Львів: Вільна Україна, 1948. С. 35.
10. Дабижа А. Мазепа-князь и его шляхетский и княжеский гербы. *Киевская старина*. 1885. Т. 13. № 12. С. 715–718.
11. Дельвинг В. С. От царской вотчины к парадно-представительской резиденции российских монархов (Лефортовский дворец в Москве, 1696–1699 годы). *Общество. Среда. Развитие*. Научно-теоретический журнал. 2015. № 1. С. 20.
12. Диплом на княжеское Священные Римския империи достоинство, дан от его императорского величества Иосифа I, избранного римского императора, Александру Даниловичу Меншикову и его потомству с титулом светлейшего в Вене. 1706 года, генваря 21 дня. [Москва]: Печатан при типографии Императорского Московского университета, 1774. 19 с.
13. Записки капитана Филиппа Йоганна Страленберга об истории и географии Российской империи Петра Великого. Северная и восточная часть Европы и Азии. Москва; Ленинград: Институт истории СССР, Ленинградское отделение, 1985. С. 142.
14. Заслуги и подвиги его высококняжеской светлости, князя Александра Даниловича Меншикова с основанным на подлинных документах описанием всего достопримечательного, что... было совершенно под управлением и начальством его светлости, при дворе и армии, ровно как и во всем российском государстве. (Перевод с подлинной немецкой рукописи). Сын отечества. 1848. Кн. 4. С. 5.
15. Звіт англійського посла у Відні П. Медовса з 26 грудня 1708 р. Мацьків Т. Гетьман Іван Мазепа в західноєвропейських джерелах 1687–1709. Мюнхен: Український вільний університет, 1688. С. 247.
16. Калязин Е. А., Ефимов С. В. Дворянские дипломы и гербы Александра Меншикова. *Кровь. Порох. Лавры. Войны России в эпоху барокко (1700–1762)*. Сборник материалов научной конференции. Выпуск 1. Санкт-Петербург: Военно-исторический музей артиллерии, инженерных войск и войск связи, 2002. С. 60.
17. Кочегаров К. А. Мазепа и Меншиков: человеческие отношения и политическое сотрудничество. *Меншиковские чтения – 2015: Материалы Российской научной конференции: Берёзово (Ханты-Мансийский автономный округ – Югра), 27–28 ноября 2015 г.* / отв. ред. П. А. Кротов. Санкт-Петербург: Издательство «XVIII век», 2015. Вып. 10. С. 80.
18. Лист гетьмана І. Мазепи до цесаря Йосифа I (переклав з німецької та підготував до друку В. Дятлов). *Сіверянський літопис*. 2006. № 3. С. 14–15.
19. Лист Филиппа Орлика до митрополита Стефана Яворського (1721). *Збірник «Мазепа»: реконструкція видавничого проекту 1939–1949 років* / Упоряд. О. Ковалевська. Київ: Темпора, 2011. С. 106.
20. Ломко О. Мазепа. Шлях до Батурина. *Слово «Гетьманської столиці»*. 2021. Вересень – жовтень. № 5. С. 1.
21. Мацьків Т. Гетьман Іван Мазепа – князь Священної Римської імперії. *Український історик*. 1966. № 3–4. С. 38.
22. Мезенцев В. Оригінальні зображення та реконструкції княжого герба І. Мазепи. *Сіверщина в історії України*. Ніжин, 2022. Випуск 15. С. 55–57; Мезенцев В. Батуринські кахлі з гербами П. Орлика та І. Мазепи: реконструкції та аналіз. *Сіверщина в історії України*. Глухів-Київ: Центр пам'яткознавства НАН України і УТОПН, 2020. Випуск 13. С. 132–133; Mezentsev V. Summary of Archaeological and Historical Research of Baturyn in 2021. *Canadiao-Byzantina*, 2022. № 33. P. 18–22.
23. Мончаловский О. А. Петр Великий в Галицкой Руси. *Исторические записки и заметки*. Львов: Типография Ставропигийского института, 1903. С. 22–23.
24. Орлик П. Конституція, маніфести та літературна спадщина. Вибрані твори. Київ: МАУП, 2006. С. 136.
25. Орлик П. Вивід прав України: з рукопису родинного архіву Дентевілів у Франції зі вступом і примітками. Львів: Видав Ілько Борщак, 1925. С. 11.
26. Павленко Н. И. Меншиков: полудержавный властелин. Москва: Проспект, 2017. С. 78.
27. Павленко С. Військо Карла XII на півночі України. Київ: Видавничий дім «Киево-Могилянська академія», 2017. С. 113–118.
28. Павлова В. Е. Лефортовский дворец – московская резиденция Петра I. *Вестник архивиста*. 2008. С. 221.
29. Пекарский П. Наука и литература в России при Петре Великом. Санкт-Петербург: издание Товарищества «Общественная польза», 1862. Т. 1: Введение в историю просвещения в России XVIII столетия. С. 92.
30. Письма и бумаги императора Петра Великого. Москва-Ленинград: Издательство Академии наук СССР, 1946. Т. 7.
31. Письма и бумаги императора Петра Великого. Санкт-Петербург: Государственная типография, 1907. Т. 5.
32. Письма и бумаги императора Петра Великого. Санкт-Петербург: Государственная типография, 1912. Т. 6.
33. Письмо И. Мазепы Г. Головкину (13 октября 1708 г.). Голиков И. Дополнение к деяниям Петра Великого. Москва: Университетская типография, 1795. Т. 15. С. 197.
34. Подольский Р. Петровский дворец на Яузе. *Архитектурное наследство*. 1951. № 1. С. 31.
35. Рубинштейн С. Ф. Указатель указов и правительственных распоряжений по губерниям Западной России, Белороссии и Малороссии за 240 лет, с 1652 по 1892 год. Вильна: Типография А. Г. Сыркина, 1894. С. 31–32.
36. Саєнко Н. Особову печатку Мазепи представили у Батурина. Режим доступу: [https:// antikvar.ua/osobova-pechatka-knyazu-mazepu](https://antikvar.ua/osobova-pechatka-knyazu-mazepu).
37. Список місцевостей, в яких перебував Іван Мазепа у 1687–1709 рр. Універсали Івана Мазепи (1687–1709) / Упорядкування І. Бутича, В. Ринсевича. Київ-Львів: НТШ, 2006. Кн. II. С. 666.
38. Таирова-Яковлева Т. Г. Иван Мазепа и российская империя. История «предательства». Москва: Изд-во Центрполиграф, 2011. С. 323.
39. Токаржевський-Карашевич І. Гетьман Мазепа – князь Священної Римської імперії. *Визвольний шлях*. 1953. Кн. 7. С. 30.
40. Томашівський С. Мазепа й австрійська політика. *Записки наукового товариства ім. Т. Шевченка* (далі – ЗНТШ). 1909. Т. 92. С. 244.
41. Универсал, изданный в Лебедине от гетмана Ивана Скоропадского (8 декабря 1708 г.) Маркевич Н. *История Малороссии*. Москва: В типографии А. Симины, 1842. Т. 4. С. 255.
42. Der Brief vom 8. Juni 1707 von dem deutschen in russischen Diensten stehenden Diplomaten, Heinrich von Huysen, an den österreichischen Außenminister Fürst Schönborn. Theodore M. Mazepa im Lichte der zeitgenössischen deutschen Quellen. München: Verlag Ukraine, 1963. S. 101.
43. Heinrich von Huysen. Ausführliche Beantwortung Des freventlichen und lügenhaften Pasquils, welches unter dem Titel: Vertrautes Schreiben eines vornehmen Deutschen Officiers an eines gewissen hohen Potentaten Geheimen Rath von den jetzigen Conjecturen in Moscow, &c. vor einiger Zeit ans Licht gekommen: Darinnen Von dem Tractament so wohl der Fremden insgemein, als insonderheit der gefangenen Schweden in moscow, wie auch von dem Moscovitischen Hof- und Kriegs-Staat warhafte nachricht gegeben, und alles mit curiösen Anmerkungen aus der Historie, Politique und re litteraria erläutert wird. Jan 1706.
44. Nordberg J. A. Histoire de Charles XII. Roi de Suede. La Haye: P. De Hondt, 1748. T. 2. P. 248.
45. Siebmacher J. *Grosses und allgemeines Wappenbuch*, bearbeitet von M. Gritzner, Nürnberg 1887. Vol. M–Z. P. 161.
46. Słownik heraldyczny dla pomocy w poszukiwaniach archeologicznych. Ułożył Stanisław Krzyżanowski. Krakow, 1870. 59 s.

Pavlenko S. O. Princely seal of Hetman I. Mazepa or souvenir

The purpose of the proposed study is to investigate the context in which Hetman Ivan Mazepa was granted the princely title, as well as the sources and literature related to this procedure.

Using the problem-analytical method, the author carefully examined and interpreted documents and publications addressing this issue, including its resolution by Russian officials and Mazepa himself.

The novelty of the material lies in the author's discovery that, for the first time through a detailed review of sources, it was established that the procedure for issuing confirmation documents for the princely status continued into 1709. Consequently, I. Mazepa could not receive these documents due to ongoing military actions.

The article refutes the claim that the leader of the Hetmanate used a princely seal, as he could not have obtained it from Vienna before receiving the official documents, the processing of which was delayed. The author suggests that the artifact found in Cherkasy may have been a masterfully crafted souvenir created after the publication of O. Dabyszha's article at the end of the 19th century.

Key words: prince, hetman, Mazepa, seal, Vienna.

REFERENCES

- (2014). [1708 h., sentiabr]. Pysmo Y. Mazepy k A. Menshykovu. S pozdravleniyamy po sluchaiu pobedy y o sbore provyanta [Letter from I. Mazepa

to A. Menshikov. With congratulations on the victory and about the collection of provisions.]. Baturynskyi arkhiv y druhye dokumenty po ystoriyi Ukrainy hetmanstva 1690–1709 hh. [ruk. proekta y sost. d-r yst. nauk T. H. Tayrova-Yakovleva; otv. red. kand. yst. nauk T. A. Bazarova]. Sankt-Peterburh. [in Russian].

2. Akyshyn, M. O. (2021). *Henrykh fon Hiuisen: nemetskyi yuryst na sluzhbe Petra Velykoho* [Heinrich von Hüysen: A German lawyer in the service of Peter the Great.]. Problemy ystoriyi obshchestva, hosudarstva y prava. Sbornik nauchnykh trudov Vserossiyskoi zaochnoi nauchnoi konferentsyy. Vypusk 12. Hlav. redaktor A. S. Smykaly. Ekaterynburh. [in Russian].

3. Delvynh, V. S. (2015). *Ot tsarskoi votchyny k paradno-predstavitelskoi rezidentsy rossyyskikh monarkhov* (Lefortovskiy dvorets v Moskve, 1696–1699 hody) [From the Tsar's estate to the ceremonial representative residence of Russian monarchs (Lefortovo Palace in Moscow, 1696–1699)]. Obshchestvo. Sreda. Razvitye. Nauchno-teoreticheskiy zhurnal – Society. Environment. Development. Scientific-Theoretical Journal. 1. P. 20. Sankt-Peterburh. [in Russian].

4. Kaliyazyn, E. A., Efymov S. V. (2002). *Dvoriyskiye diplomy y herbe Aleksandra Menshikova* [Noble diplomas and coats of arms of Alexander Menshikov]. Krov. Porokh. Lavry. Voiny Rossyy v epokhu barokko (1700–1762). Sbornik materialov nauchnoi konferentsyy. Vypusk 1. Sankt-Peterburh. [in Russian].

5. Kocheharov, K. A. (2015). *Mazepa y Menshikov: chelovecheskiye otnosheniya y politycheskoe sotrudnichestvo* [Mazepa and Menshikov: Human relations and political cooperation]. Menshikovskie chteniya – 2015: Materialy Rossiyskoi nauchnoi konferentsyy: Berëzovo (Khanty-Mansiyskiy avtonomnyy okruh – Yuhra), 27–28 noiabria 2015 h. / otv. red. P. A. Krotov. Vyp. 10. Sankt-Peterburh. [in Russian].

6. Diatlov, V. (2006). *Lyst hetmana I. Mazepy do tsarisa Yosyfa I* [Letter from Hetman I. Mazepa to Emperor Joseph I]. Siverianskiy litopys – Siverian chronicle. 3. P. 14–15. Chernihiv. [in Ukrainian].

7. Kovalevska, O. (2011). *Lyst Pylypa Orlyka do mytropolyta Stefana Yavorskoho* (1721) [Letter from Pylyp Orlyk to Metropolitan Stefan Yavorsky (1721)]. Zbirnyk «Mazepa»: rekonstruktsiia vydavnychoho proektu 1939–1949 rokiv. Kyiv. [in Ukrainian].

8. Lomko, O. (2021). *Mazepa. Shliakh do Baturyna* [Mazepa. The Road to Baturyn]. Slovo «Hetmanskoï stolytsi». Veresen - zhovten. – The Word of the Hetman Capital. 5. P. 1. Baturin. [in Ukrainian].

9. Orlyk, P. (2006). *Konstitutsiia, manifesty ta literaturna spadshchyna* [Constitution, Manifestos, and Literary Heritage]. Vybrani tvory. Kyiv. [in Ukrainian].

10. Pavlenko, N. Y. (2017). *Menshikov: poludnerzhavnyi vlastelin* [Menshikov: Semi-sovereign ruler]. Moskva. [in Russian].

11. Pavlenko, S. (2017). *Viisko Karla XII na pivnochi Ukrainy* [The Army of Charles XII in Northern Ukraine]. Kyiv. [in Ukrainian].

12. Pavlova, V. E. (2008). *Lefortovskiy dvorets – moskovskaia rezidentsiya Petra I* [Lefortovo Palace – Moscow residence of Peter I]. Vestnyk arkhivysta Herald of the Archivist. P. 221. Sankt-Peterbuh. [in Russian].

13. Saienko, N. (2021). *Osobovu pechatku Mazepy predstavlyu y Baturyni*. Retrieved from: <https://antikvar.ua/osobova-pechatka-knyazya-mazepy>. Baturin. [in Ukrainian].

14. Butych, I., Rynsevykh, V. (2006). *Spysok mistsevestei, v yakykh perebuvav Ivan Mazepa v 1687–1709 rr. Universal Ivana Mazepy (1687–1709)* [List of Localities Where Ivan Mazepa Stayed in 1687–1709. Universals of Ivan Mazepa (1687–1709)]. NTSh, Kn. II. Kyiv–Lviv. Ukraine. [in Ukrainian].

15. Tayrova-Yakovleva, T. H. (2011). *Ivan Mazepa y rossyiskaia ymperiya. Ystoriya «predatelstva»* [Ivan Mazepa and the Russian Empire. The history of «betrayal»]. Moskva. [in Russian].

Стаття надійшла до редакції 29.04.2025 р.
Рекомендована до друку 17.07.2025 р.

УДК 94(977.52)

Д. В. Казіміров

СОЦІАЛЬНА СТРУКТУРА ТА ДОМОГОСПОДАРСТВА ЖИТЕЛІВ ГЛУХОВА У ДРУГІЙ ПОЛОВИНІ XVIII ст. (За матеріалами сповідних розписів)

У статті аналізується соціальний склад, показники населеності домогосподарств та сімейні структури жителів Глухова на основі сповідних книг 1770 р. Міська спільнота вирізнялася строкатою соціальною структурою – духовенство, козацька старшина, службовці цивільних відомств («приказні» та «різночинці»), ремісники, міщани та посадські, посполиті, слуги та підсудіки. Найменш залюдненою була територія центральної частини Глухова в межах міських укріплень, тоді як абсолютна більшість жителів мешкала на передмістях. Специфіка соціальної структури та населеності домогосподарств зумовлена й тим, що в столичному місті були сконцентровані органи цивільного та військового управління Гетьманщиною. Найбільше людей проживало у дворах священників та козацької старшини. Найменший показник середньої населеності виявився в домогосподарствах міщан, посполитих та підсудків. Аналіз сімейної структури засвідчив перевагу родин нуклеарного типу, що в цілому відповідає уявленням про тогочасне ранньомодерне місто, яке пропонувало більше можливостей для заробітку, навчання та службової кар'єри. Але питання щодо житла та забезпеченості сім'ї не спонукали більшість глухівчан до розширення своїх родин.

Ключові слова: домогосподарство, сповідний розпис, духовенство, козацька старшина, козаки, міщани, підсудіки, сімейні структури.

Дослідження різних сторін життя ранньомодерного суспільства доби Гетьманщини є одним з перспективних напрямків сучасної української історіографії. Це важливо для розуміння суспільних, соціальних, економічних процесів в Українській козацькій державі другої половини XVII–XVIII ст. Тим більше, що потенціал джерел статистичного характеру тієї доби відкриває великі можливості для вивчення демографічних характеристик міського, сільського соціуму Гетьманщини та інших локальних спільнот. Йдеться про статеву-вікову структуру населення, шлюбно-сімейні відносини, показники народжуваності, смертності, природний приріст населення та ін. В українській історичній науці подібні студії представлені насамперед працями Ю. Волошина, О. Замури, В. Дмитренка, О. Сакала, І. Сердюка та ін. [2; 3; 5; 7; 22].

В нашій розвідці звернемо увагу на соціальну структуру, населеність домогосподарств і типологію родин жителів останньої столиці Гетьманщини у другій половині XVIII ст. Для цього скористаємося матеріалами сповідних розписів глухівських церков за 1770 р. Мова йде про сповідні книги парафій Трьох-Анастасіївської, Троїцької, Різдвогородницької (знаходилася на передмісті Веригине), Покровської (стояла на передмісті Усівка), Миколаївської, Михайлівської, Василівської (розташовувалася на Білополівці), Преображенської (стояла за межами міських укріплень) церков [10; 20]. Що цікаво, парафія Михайлівського храму поділялася на дві половини, по кожній з яких велася окрема книга. Водночас Глухів був центром однойменної протопопії Київської єпархії [1, арк. 3].

Облік православного населення, яке мало щорічно сповідатися та причащатися, запроваджений на території Гетьманщини у 1720-х рр. Згідно з указом Синоду від 7 березня 1722 р., відвідання священника з цією ме-

тою було обов'язком всіх парафіян, які досягли 7-річного віку. Впродовж 1737–1742 рр. ці документи набули усталеної та уніфікованої форми, визначеної указом 1737 р. З незначними змінами вона діяла до 1917 р. [21, с. 380].

Парафіяни мали сповідатися під час Великого посту. Але облік населення священники повинні були вести повністю за власний рахунок, що позначалося на його якості та точності. Щоб не ускладнювати собі життя, вони часто вносили до сповідок за поточний рік відомості за минулий рік. Тому й трапляються такі неточності, як заміна вікової різниці між батьками та їхніми дітьми. Також це можна пояснити непринциповим ставленням людей ранньомодерного часу до свого віку [5, с. 101; 23, с. 61].

У сповідних книгах 1770 р. представлені 4815 жителів Глухова – 2432 чоловіки та 2383 жінки. Найбільш чисельною була парафія церкви Різдва Богородиці у передмісті Веригине: 159 дворів та 34 бездвірні хати, в яких мешкали 756 чоловіків та 681 жінка. Найменше парафіян відвідували Трьох-Анастасієвський храм – 18 дворів, 5 бездвірних хат та 151 житель в них (див. таблицю 1). На думку дослідників, різниця між поняттями «двір» та «бездвірна хата» полягала в тому, що для двору обов'язковою була наявність території навколо будинку господаря та іншої забудови, огороженої парканом. Жителі бездвірних хат не мали польових наділів, а лише городи біля своїх осель [14, с. 317; 16, с. 5].

Таблиця 1

Загальна чисельність домогосподарств та населення м. Глухова

№	Назва церкви/парафії	Кількість дворів та бездвірних хат	Чисельність населення	
			чоловіки	жінки
1.	Трьох-Анастасієвська	18+5 бездв. хат	66	85
2.	Троїцька	25+12 бездв. хат	126	124
3.	Різдво-Богородицька	159+34 бездв. хати	756	681
4.	Покровська	46+50 бездв. хат	368	363
5.	Михайлівська (перша половина)	27+21 бездв. хата	133	162
6.	Михайлівська (друга половина)	29	95	99
7.	Миколаївська	55+7 бездв. хат	168	175
8.	Василівська	73+49 бездв. хат	385	343
9.	Преображенська	70+38 бездв. хат	335	351
Всього:			2432	2383

Перепис парафіян здійснювався за визначеною указом формою та статусною приналежністю. Соціальний склад населення Глухова виявився досить строкатим. Населення міста було представлене наступними групами: духовенство, військові (козацька старшина та рядове козацтво), приказні та різночинці¹, цехові (ремісники), міщани та

1. Різночинці – позастановна категорія населення в Російській імперії XVIII–XIX ст., стосовно якої не було чітко визначених законодавчих норм. Це вихідці з духовенства, купців, міщан, селянства та дрібного чиновництва, що здобули освіту та вийшли зі свого соціального середовища. До них належали дрібні службовці цивільних відомств, канцеляристи, підканцеляристи, копіїсти та інші (Шандра В. Різночинці. Енциклопедія історії України: у 10 т. / редкол.: В. А. Смолій (голова) та ін.; Інститут історії України НАН України. К.: Наукова думка, 2012. Т. 9. С. 221).

посадські, посполиті та бобилі, служителі, дворові люди та підсусідки. У сповідних розписах чітко окреслені лише 2 категорії – духовенство та військові, які мешкали у всіх парафіях. Далі йшли приказні, які мешкали в парафіях Різдво-Богородицького, Покровського, Михайлівського, Василівського та Спасо-Преображенського храмів [1].

Переважну більшість в цій категорії становили військові канцеляристи, хоча до неї потрапили генеральний писар Василь Туманський, суддя земського суду Сергій Дергун, возний Яків Ляшенко, а також колезькі секретарі, адвокати та інші. Лише в Троїцькій парафії зафіксована категорія «різночинці», але без вказівки на посаду або рід занять. Чи була якась принципова різниця між цими обома категоріями? На перший погляд – ні. Але відповідно до форми-зразка сповідного розпису, встановленого указом Сенату від 16 квітня 1737 р., до приказних відносилися секретарі, канцеляристи, підканцеляристи, реєстратори, перекладачі, актуаріуси тощо. Різночинці в згаданому документі тлумачаться як «разних служб служители», тобто городові, «ямщики» (візники на поштових конях), розсильні (поштарі), сторожа тощо. Спільним для цих категорій є те, що їхні представники відбували канцелярську або іншу службу виключно в цивільних відомствах [18, с. 122; 4, с. 33].

Облік соціальних груп некозацького населення Глухова теж мав свої особливості. Наприклад, в обох половинах парафії Михайлівської церкви, яка знаходилася в межах фортечних укріплень, до них увійшли міщани, «посадські» та підсусідки. Звідки ж взялися «посадські», тим більше, що до цієї категорії зазвичай відносили мешканців торгово-промислових передмість – подолів або посадів, розташованих за межами міських укріплень? Відповідь проста: священники цих парафій теж укладали сповідні книги відповідно до згаданого зразка. Терміном «посадські» позначали купців, ремісників та інших жителів міст. Але в цьому документі присутній поділ на цехових та посадських [18, с. 122; 4, с. 33]. Спільнота парафії Миколаївської церкви поділялася на міщан, цехових, посполитих та підсусідків. У парафії Трьох-Анастасієвської церкви мешкали виключно посполиті.

Не менш цікавою виявилася ситуація в передмістях Глухова. Священники Преображенської, Веригинської Різдво-Богородицької та Усівської Покровської церков наводять у сповідках категорії цехових, посполитих та підсусідків. При Покровському храмі згадується така соціальна група, як «бобилі козачі». В розписі Василівської церкви зафіксовані цехові, міщани, посполиті та «козацькі бездвірні хати». В останньому випадку певно теж йшлося про підсусідків.

Далі проаналізуємо населеність домогосподарств та чисельність родин основних соціальних груп населення міста. Структуру сімей глухівчан розглянемо, спираючись на класифікацію британського вченого Пітера Ласлетта, розроблену в 1960-х рр. [2, с. 184–185]. Відповідно до неї, вирізняють 5 типів родин:

- домогосподарство самотніх осіб (solitaries);
- домогосподарство, яке не має сімейного ядра (nofamily);
- просте або нуклеарне домогосподарство (nuclear family household), яке складається зі шлюбної пари з дітьми, одиної матері (чи батька) з дитиною, або подружньої пари;
- розширене домогосподарство (extended family household), в якому поряд з родиною господаря живе хтось із родичів, які не утворюють шлюбних пар (овдовілі батьки, брати, сестри тощо).
- мультифокальне домогосподарство (multiple family household), яке складається з кількох нуклеарних родин. Розширені й мультифокальні домогосподарства вважаються складними.

Священно- та церковнослужителі – мабуть єдина категорія жителів Глухова, представлена в усіх сповідних книгах під назвою «духовные и их домашние». При кожній глухівській церкві позначено один великий двір, в якому жив священник з родиною, весь церковний клір, служителі та інші співмешканці (дворові люди, «богодельные»). Церковні домогосподарства були найбільш населеними – від 25 до 56 чоловік (див. таблицю 2). Церковний двір був відсутній у другій половині парафії Михайлівської церкви, яку очолював священник 63-річний Лук'ян Волковицький. Про його рідних в розписі нічого не повідомляється. Припускаємо, що він міг жити разом з іншими членами церковного причту в одному дворі.

Таблиця 2

Населеність дворів духовенства та їхніх родин

Парафія	Населеність дворів			Населеність родин			Кількість дворових людей та служителів
	Кількість дворів	Кількість осіб	Середній показник	Кількість родин	Кількість осіб	Середній показник	
Трьох-Анастасіївська	1	28	28	4	16	4	7 (25%)
Троїцька	1	33	33	3	22	7,3	4 (12,1%)
Різдвогородицька	1	56	56	7	38	5,4	11 (19,6%)
Покровська	1	28	28	3	16	5,3	8 (28,6%)
Михайлівська (перша половина)	1	25	25	4	12	3	9 (36%)
Михайлівська (друга половина)	-	-	-	-	-	-	-
Миколаївська	1	41	41	3	16	5,3	23 (56,1%)
Василівська	1	42	42	6	27	4,5	11 (26,2%)
Преображенська	1	50	50	4	22	7,3	23 (46%)
Разом	8	303	37,8	34	169	5	

Основну масу жителів церковних домогосподарств становили священно- та церковнослужителі з сім'ями та без них. Єдиним винятком була садиба при Миколаївській церкві, де перевагу у співмешканцях забезпечили «богодельные нищие» – 21 особа. До речі, цей показник – найвищий серед усіх церковних дворів Глухова. Як відомо, богадільні або шпиталі призначалися для утримання немічних, хворих та престарілих. Але там знаходили прихисток і люди працездатного віку з родинами, які потрапили у скруту, жебракували, прагнули уникнути виконання повинностей тощо. Тому «шпитальних» подаємо в числі дворових людей та служителів. Не виключено, що

за наданий притулок вони могли відпрацьовувати на користь церкви [6, с. 724–725; 22, с. 230–231].

Найчисельнішими виявилися домогосподарства парафій, розташованих на передмістях. Найперше з них – двір священника Різдвогородицької церкви, де мешкали 56 чоловік. Населеність родин в ньому теж була найвищою – 38 осіб. Далі йшли церковні двори Преображенської та Василівської парафій – 50 та 42 особи відповідно. Найменший двір належав священнику Михайлівської парафії – 25 чоловік із найнижчим показником середньої населеності родин – 3 особи. Та загалом домогосподарства священників мали найвищий показник середньої населеності – 37,8, що пояснюється спільним проживанням в одному дворі церковного причту, слуг та «шпитальних».

Тепер перейдемо до аналізу сімейних структур. Парафію Трьох-Анастасіївської церкви очолював настоятель та глухівський протопоп Корнилій Юзефович, який у свої 44 роки був бездітним вдівцем. Теж саме стосувалося вікарія – 48-річного Федора Андрієва. В одному дворі з ними мешкали диякон, церковний стряпчий, дячок та пономар з родинами. За типологією вони були прості та налічували в середньому по 4 особи [1, арк. 3].

Парафію Троїцької соборної церкви тримав 53-річний Даміян Галяховський, військовий капелан за сумісництвом. В його домогосподарстві жили родини священника Григорія Василієва, диякона Олексія Никифорова, дячка Олексія Никифорова з дружиною, дячка Семена Гаврилова, ктитора Семена Леонтієва, три псаломщики та служителі. Родина Галяховського відносилася до типу розширених, оскільки разом з його дружиною, 5 дітьми мешкала його сестра Олена (19 років). Мультифокальною була родина священника 47-річного Григорія Василієва з 9 осіб. Разом з дружиною він мав 3 дітей. З ними жила його сестра, вдова Катерина (39 років) з 2 дітьми та племінниця Марія (21 рік). Ця сім'я – одна з найбільших в середовищі духовенства Глухова загалом. До складних сімей відносилася родина ктитора Семена Леонтієва (78 років) з 5 осіб, з яким мешкав його одружений син [1, арк. 7–7 зв.].

Найбільше людей проживало в домогосподарстві глухівського намісника та священника церкви Різдва Богородиці Василя Вербицького – 56 осіб. Церковний клір цієї парафії теж був найчисельнішим. Разом з сім'ями штат служителів культу налічував 43 особи. У церковному дворі згадуються родини 2 ієреїв Іоана Муравського та Іоана Яковлева, диякона Михайла, дячка Степана Давидова, 2 пономарів та три псаломщики. Решта (13 осіб) відносилися до категорії служителів та «богодельних». В цьому домогосподарстві налічувалося аж 4 розширені родини чисельністю від 5 до 7 осіб. Це найвищий показник по всіх парафіях Глухова. Для прикладу, очільник парафії Василь Вербицький (38 років) разом з дружиною 28-річною Катериною мали 4 дітей віком від 1 до 11 років. З ними мешкала теща Вербицького 76-річна Єфимія [1, арк. 39]. Всі ці родини були розширені по висхідній лінії, оскільки поряд з господарями мешкали їхні матері та сестри без

шлюбних пар. Дві прості сім'ї відносилися до багатодітних: у священника Іоана Муравського (44 роки) було 4 дітей віком від 2 до 13 років, а диякона Михайла – 5 віком від 3 до 14 років. Найменш чисельною виявилася складна родина паламаря Іоана Стефанова (81 рік) – 4 особи. З ним мешкав його одружений син [1, арк. 15–15 зв.].

До категорії складних належала родина священника Покровської церкви Григорія Адамовича (65 років) на 8 осіб. Разом з дружиною Агафією (62 роки) вони мали 4 дітей. А ось взагалі одиничний випадок – до сповідної книги внесені відомості про службу його синів. Найстарший Потапій (32 роки), який був одружений та мав 2-річного сина, служив актуаріусом² у Генеральній рахунковій канцелярії, а 31-річний Герасим – військовим канцеляристом [1, арк. 39]. Ще одна складна сім'я – родина вдови священника 56-річної Анни Рихлицької. Разом з нею записані її доньки з дітьми із вказівкою імен їхніх чоловіків. Скоріше за все, на момент перепису їх просто не було в місті. Всього – 6 осіб. Також у сповідній книзі чітко виділяється категорія «церковнослужителі», до якої відносився дячок з дружиною та паламар [1, арк. 39 зв.].

Найбільш багатодітним виявився священник Спасо-Преображенської церкви 54-річний Діонісій Карпов. Разом з дружиною 47-річною Устиною вони мали 6 дітей віком від 7 до 20 років. Четверо дітей віком від 1 до 10 років було в диякона 33-річного Федора Лукашевича та його дружини Варвари (24 роки). Не виключено, що тут мала місце помилка в записях. До складних належала родина вдови священника Єфимія Полошковського Феодосія (54 роки), з якою мешкали її заміжня донька та інші діти [1, арк. 9 зв.].

Загалом в середовищі духовенства Глухова за типологією переважали прості сім'ї – 24 (38,1 %), але вони виявилися найбільш багатодітними. Далі йшли мультифокальні родини, яких налічувалося 6 (9,5 %), і нарешті – розширені сім'ї, яких було 5 (8 %), але тільки в Троїцькій та Різдвобогородицькій парафіях. Одинаків виявилось найбільше – 28 (44,4 %). До уваги взяті священно- і церковнослужителі – священники, дяки, паламарі та псаломщики. В основному це були хлопці та молоді люди віком 9–25 років за виключенням 2 дорослих чоловіків у Миколаївській церкві віком від 36 та 40 років. З інших однаків – 4 дяки віком 25–41 рік, 2 паламарі – 20 та 31 року. Але всі вони ще могли створити сім'ї.

Наступними в книгах йшли домогосподарства «воєнних і їх домашніх» – козацької генеральної, сотенної, неурядової старшини та рядового козацтва. Як відомо, у Глухові були зосереджені центральні органи управління Гетьманщиною: в межах фортеці – будинок генерал-губернатора, а в ньому – генеральний суд, канцелярія малоросійського скарбу, сотенне глухівське правління та інші владні інституції. На Веригині знаходилася резиденція

гетьмана Розумовського, а після ліквідації гетьманства в 1764 р. – резиденція президента Другої Малоросійської колегії П. О. Румянцева-Задунайського. Столична Глухівська сотня не перебувала під юрисдикцією полкового Ніжина. Її козаки разом з козаками п'яти сотень, відомих як засеймські, охороняли гетьмана й виконували сторожову службу [12, с. 434; 17, с. 435].

За сповідними розписами чітко простежується майже повний склад останнього Генерального уряду: генеральний обозний Семен Кочубей, генеральний писар Василь Туманський, генеральні судді Ілля Журман та Олександр Дублянський, генеральні осавули Іван Скоропадський та Іван Жоравка.

Більшість старшин та козаків проживали на Веригині та сповідувалися у Різдвобогородицькій церкві. Це могло бути пов'язано з інтенсивною розбудовою цієї частини Глухова після великої пожежі 1748 р. Тут були побудовані резиденції гетьмана К. Розумовського, президента II Малоросійської колегії П. Рум'янцева та ін. [9, с. 89]. В 66 дворах мешкали 570 чоловік, де середній показник населеності в домогосподарствах склав 8,6 а в родині – 6,34. Але найбільш густозаселеними виявилися садиби на Усівці, де відповідні показники склали 10,03 та 8,06. Хоча дворів тут було вдвічі менше – 32, в яких мешкав 321 житель. Лише одне домогосподарство військових зафіксоване в парафії Трьохсвятительської церкви. Загалом передмістя виявилися найбільш заселеними, що може пояснюватися обмеженістю внутрішнього простору глухівських укріплень, в той час як передмістя дозволяли будуватися з розмахом (див. таблицю 3).

Таблиця 3

Середня населеність дворів військових та їхніх родин

Парафія	Населеність дворів			Населеність родин			Кількість дворівих людей та служителів
	Кількість дворів	Кількість осіб	Середній показник	Кількість родин	Кількість осіб	Середній показник	
Трьох-Анастасіївська	1	11	11	1	7	7	4 (36,4 %)
Троїцька	7	62	8,8	7	38	5,42	24 (38,7 %)
Різдвобогородицька	66	570	8,6	61	387	6,34	183 (32,3 %)
Покровська	32	321	10,03	32	258	8,06	63 (19,6 %)
Михайлівська (перша половина)	11	68	6,2	9	41	4,5	27 (39,7 %)
Михайлівська (друга половина)	3	15	5	3	10	3,3	5 (33,3 %)
Миколаївська	5	28	5,6	5	19	3,8	9 (32,1 %)
Василівська	34	214	6,3	36	200	5,6	14 (6,5 %)
Преображенська	33	204	6,2	32	147	4,6	57 (28 %)
Разом	192	1493	7,8	186	1107	5,9	

За спостереженнями сучасних дослідників, родина гетьмана Розумовського встановила з багатьма старшинськими сім'ями тісні зв'язки, зокрема й сімейні. Родичами Розумовських стали Журмани, Жоравки, Кочубеї та інші, що певною мірою простежується і в сповідних книгах [19, с. 58]. На території парафії Преображенської церкви жив генеральний обозний Семен Кочубей (47 років) разом з дружиною Ксенією (39 років) та сином. У сповідному розписі він позначений як генерал-майор. В їх господарстві

2. Актуаріус – канцелярський службовець, на якого покладался обов'язок реєстрації, зберігання або складання актів в державних установах, тобто справ, протоколів, журналів.

налічувалося 5 служителів. Далі в списку йшов двір осавула Генеральної артилерії Федора Кологривого (57 років), який проживав разом з дружиною та донькою.

На Веригині жили 56-річний Ілля Журман та Олександр Дублянський (54 роки), призначені генеральними суддями в 1770 р. Ілля Журман був одружений на 36-річній Агафії Стрешенець – доньці бунчукового товариша, яка мала родинні зв'язки з Розумовськими [15, с. 62; 11, с. 353]. Дітей вони після себе не залишили. Олександр Дублянський разом з дружиною – донькою бунчукового товариша Дар'єю Гудович (43 роки) мали двох доньок, які мешкали окремо від батьків, а тому до розпису не потрапили [15, с. 474]. В господарствах Журмана та Дублянського налічувалося 24 та 23 служителі відповідно. Тут же проживав генеральний осавул Іван Жоравка, який до того часу вже овдовів, але мав двох дітей. В його господарстві мешкали 23 служителі. Серед парафіян Веригинського храму згадується член Генерального суду і титулярний радник 35-річний Семен Федорович Уманець. Напередодні він обіймав посади глухівського сотенного писаря та глухівського сотника та був одружений на доньці ірклівського сотника Марфі Федорівні (26 років). В них було 7 дітей віком від 1 до 12 років. Сім'я належала до типу розширених, оскільки з Уманцем мешкали 2 його рідні брати, які ще не створили свої сім'ї [11, с. 720].

При парафії церкви Василя Великого жив генеральний осавул 49-річний Іван Михайлович Скоропадський. Його дружиною була Уляна Василівна Кочубей, донька полтавського полковника. Вони мали трьох доньок віком від 3 до 9 років. В їхньому господарстві мешкали 11 служителів та 3 родини дворових людей чисельністю 8 чоловік [1, арк. 78–78 зв.].

Далі звернемо увагу на сотенну старшину. На території парафії Преображенської церкви мешкав останній глухівський сотник Олександр Славський [11, с. 662]. Його родина складалася з 7 чоловік, а всього у дворі налічувалося 10 чоловік. На Веригині жив сотенний хорунжий 64-річний Ничипір Сніжка. Його родина була найбільшою в Глухові – 18 чоловік. Разом з його дружиною, 47-річною Анною, мешкали троє їхніх одружених синів віком 23–34 роки, 7 онуків, а також син та донька хорунжого [1, арк. 17 зв. – 18]. В цьому ж дворі проживали зі своїми сім'ями племінники Ничипора, 30 та 34 років, кожного з яких звали Максим. Всього домогосподарство Сніжки налічувало 31 особу, що робить його найбільшим серед дворів старшини та козацтва Глухова.

У сповідах козаків ієреї церков глухівських передмість позначили курінних отаманів. При парафії Покровської церкви згадується отаман Усівського куреня Глухівської сотні Мина Лобас. Йому та дружині було по 27 років. Вони мали трьох доньок, одній з яких на момент перепису виповнилося 3 місяці. Фіксація немовлят в таких джерелах є нечастим явищем. Разом з Миною жила його «мать вторая» (себто мачуха) вдова Анна Якімова (40 років) та її 5 дітей віком від 7 до 24 років. Отже, маємо за структурою

складну родину з 11 чоловік [1, арк. 39 зв.].

Священник Василівського храму у сповідному розписі виділив окремо категорії «военные и их домашние» та «Глуховской сотни козаки». На чолі останніх знаходився отаман Білополівського куреня Сильвестр Охримов (85 років). Разом з дружиною Агафією, молодшою на 20 років, вони потрапляли в категорію «пізніх батьків», оскільки мали 3 доньки віком від 11 до 21 р. Щоправда, старша донька була заміжня. Разом із отаманом жили його два рідних брати – Григорій (57 років) та Василь (50 років) теж зі своїми сім'ями. За типологією це була складна братська родина з 14 осіб [1, арк. 79]. Також у сповідах присутні родини неурядової старшини – 2 бунчукових, 3 військових та 5 значкових товаришів.

До сповідних книг потрапили старшини й козаки компанійського полку – підрозділу особистої гетьманської гвардії. Після ліквідації гетьманства вони, ймовірно, продовжували нести охоронну, кур'єрську та іншу службу в установах управління Гетьманщиною [25, с. 562–564, 788]. На Веригині проживав з родиною компанійський охочекомонний сотник Сава Ярошкевич. З інших старшин згадуються сотенні компанійські осавули Іван Косогов та Степан Ланець, писар Іван Єлчевський. Також сповідки подають відомості про 4 двори козаків компанійців. В цілому більшість родин військових належали до типу нуклеарних або простих – 103 (55 %). Далі йшли мультифокальні родини – 61 (32,5 %), причому їхня абсолютна перевага спостерігалася у парафії Покровської церкви, у середовищі козаків Усівського куреня. Тут налічувалося 19 мультифокальних, розширених та 6 простих сімей. Розширених сімей всього було 22 (12 %), і лише одне домогосподарство одинокі вдови – 0,5 %. Найбільша кількість старшинських та козацьких родин знову ж таки мешкали на передмістях.

До категорії «приказні» у сповідних розписах увійшли військові канцеляристи, члени земського суду Глухівського повіту, службовці Малоросійської колегії та інших установ. Їх розглядаємо разом з категорією «різничинці» з вищезгаданих причин.

До парафії Михайлівської церкви відносилася родина генерального писаря Василя Григоровича Туманського. Його двір знаходився в північному куті фортеці [10, с. 67–70]. За типологією вона належала до простих, але була напевно однією з найбільш багатодітних у Глухові. Василь Туманський (51 рік) разом з дружиною, донькою генерального судді Федора Лисенка 34-річною Уляною, мали 9 дітей віком від 1 до 13 років – 5 хлопчиків та 4 дівчаток [1, арк. 63]. А якщо додати 5 служителів, то всього в його дворі проживали 16 чоловік.

У парафії Михайлівської церкви (друга половина) мешкав земський суддя Сергій Дергун (46 років) з родиною. Розпочавши службу підписком Глухівської ратуші, він будував здебільшого чиновницьку кар'єру, обіймав посади канцеляриста Генеральної військової канцелярії, генерального підскарбія, отримав чин бунчукового товариша, а з 1764 р. став суддею [11, с. 319]. Напевно, він одружився

вдруге, бо разом з дружиною Параскевією (28 років) мав 8 дітей віком від 1 до 25 років. Кількість дворових людей та служителів налічувала 9 осіб.

Також до переліку приказних додамо родини 20 військових канцеляристів. Вони мешкали в парафіях 6 церков і налічували всього 91 особу. Найбільше канцеляристів (8 осіб) з сім'ями мешкали в парафії Преображенської церкви; всі вони відносились до нуклеарних. Навіть в останні роки формального існування козацької автономії ці посади давали гарні можливості для здобуття досвіду чиновницької служби та корисних зв'язків [13, с. 273]. У підсумку показник середньої населеності домогосподарств теж був високим – 9,3, що пояснюється значною кількістю слуг та дворових людей в їхніх обійстях (див. таблицю 4). За структурою абсолютну більшість посідали прості родини – 29 (76,3 %). Далі, зі значним відривом, йшли розширені – 5 сімей (13,2 %) та мультифокальні – 2 (5,2 %) родини. Одиначами залишалися колезький секретар Семен Магденко та канцелярист Лев Тарнавський, які мешкали в одному дворі на Веригині [1, арк. 25 зв.]. Чисельність членів родин становила від 2 до 8 осіб.

Таблиця 4

Середня населеність дворів приказних, різночинців та їхніх родин

Парафія	Населеність дворів			Населеність родин			Кількість дворових людей та служителів
	Кількість дворів	Кількість осіб	Середній показник	Кількість родин	Кількість осіб	Середній показник	
Троїцька	10	59	5,9	10	42	4,2	17 (28,8 %)
Різдвобогородицька	3	25	8,3	2	8	4	13 (52 %)
Покровська	2	9	4,5	2	8	4	1 (11 %)
Михайлівська (перша половина)	6	60	10	6	32	5,3	28 (46 %)
Михайлівська (друга половина)	6	60	10	6	42	7	18 (30 %)
Миколаївська	2	8	4	2	8	4	-
Василівська	8	56	7	8	30	3,7	26 (46,4 %)
Преображенська	10	66	6,6	10	44	4,4	22 (33,3 %)
Разом	37	343	9,3	36	214	5,9	

Статистичний зріз домогосподарств, що відносились до категорії «цеховые», показав наступні результати. Розподіл ремісників по парафіях виявився дуже нерівномірним: від 3 дворів у Покровській до 34 у Веригинській парафіях. Представники ремісників не зафіксовані в парафіях Трьох-Анастасієвської та Михайлівської церков. Найбільше ремісничих дворів виявилось на Веригині. Важко сказати, наскільки цехові корпорації були міцними або ж укладачі книг записували їх до цього стану, віддаючи данину попередній традиції. До того ж з усього переліку за прізвищами вдалось ідентифікувати 13 шевців, 7 ткачів, 5 гончарів, 4 шапкарів, 3 кравців, 3 ковалів та по одному бондарю, котляру, кушніру, римарю. Середня населеність їхніх домогосподарств виявилася набагато меншою, що зумовлено як меншим відсотком дворових людей в їхніх господарствах, так і чисельністю представників цієї категорії (див. таблицю 5). За типологією сімей-

них структур в середовищі «цехових» домінували прості родини – 53 (62,3 %), а далі зі значним відривом йшли мультифокальні – 18 (21,2 %) та розширені – 14 (16,5 %).

Таблиця 5

Середня населеність дворів ремісників та їхніх родин

Парафія	Населеність дворів			Населеність родин			Кількість дворових людей та служителів
	Кількість дворів	Кількість осіб	Середній показник	Кількість родин	Кількість осіб	Середній показник	
Троїцька	7	45	6,4	7	32	4,6	13 (28 %)
Різдвобогородицька	32	202	6,3	32	155	4,8	47 (23,2 %)
Покровська	3	27	9	3	21	7	6 (22,2 %)
Миколаївська	25	127	5,1	25	104	4,2	23 (18 %)
Василівська	4	22	5,5	4	21	5,2	1 (4,5 %)
Преображенська	12	74	6,2	13	57	4,3	17 (23 %)
Разом	83	497	5,9	84	390	4,6	

Міщани та посадські були представлені лише в 4 парафіях, передусім центральній частині міста. Серед їхніх прізвищ також знаходимо вказівку на вид ремесла чи промислу, яким могли займатися їхні господарі (Шаповаленко, Серебраник, Книжник, Трубоч, Каменщик, Столяр, Свічар, Садовничий, Кухар), або національність – 5 міщан Глухова мали прізвище Грек. Помітний відсоток служителів та дворових людей, як в принципі з господарствами ремісників зумовлений тим, що серед них могли бути діти та юнаки, віддані на навчання. На думку дослідників, місто пропонувало самотнім особам більше можливостей для праці та заробітку на життя [4, с. 43]. Найбільш населеними були домогосподарства парафій Василівської та Михайлівської церков (але взятих разом). Показник їхньої населеності був одним з найнижчих в Глухові – 5,4. Ймовірно, через обмеженість внутрішнього простору, обмеженого стінами міської фортеці (див. таблицю 6). За сімейною структурою переважали прості родини – 46 (70,8 %), мультифокальних налічувалося 16 (24,6 %), а розширених найменше – всього 3 (4,6 %) родини.

Таблиця 6

Середня населеність дворів міщан, посадських та їхніх родин

Парафія	Населеність дворів			Населеність родин			Кількість дворових людей та служителів
	Кількість дворів	Кількість осіб	Середній показник	Кількість родин	Кількість осіб	Середній показник	
Михайлівська (перша половина)	9	52	5,7	9	38	4,2	14 (26,9 %)
Михайлівська (друга половина)	20	107	5,3	20	85	4,2	22 (20,5 %)
Миколаївська	10	51	5,1	10	39	3,9	12 (23,5 %)
Василівська	26	144	5,5	26	126	4,8	18 (12,5 %)
Разом	65	354	5,4	65	288	4,4	

В категорії посполитих в Миколаївській, Василівській та Преображенській парафіях укладачі книг виокремили категорії людей, які жили в бездвірних хатах. Прізвища деякого з них можуть вказувати на вид ремесла чи занят-

тя промислом – Шкляр, Шапочник, Бондар, Банник, Броварщик, Винокур, Бражник. У Різдвогородицькій церкві після посполитих йшла категорія «крайне нищетніе в бездворних хатах живущіе», які ми розглядаємо разом. Їхні прізвища теж говорять про рід занять їхніх власників (ремесло, промисли, служба) – Бондар, Кравець, Маляр, Швець, Гончий, Пастух, Салдат, Теслик, Ящик. Найбільше посполитих проживало на передмістях, особливо на Веригині. Процеси зубожіння зумовили потрапляння певної частини міщан та ремісників до посполитих. Напевно цим зумовлюється відсутність в Глухові такої категорії населення міст, як купці. Хоча про заняття дрібною торгівлею свідчить наявність міщан з прізвищем Коробейник, які подекуди трапляються в книгах. Середній показник заселеності їхніх домогосподарств був 5,7 особи (див. таблицю 7). В їхній спільноті переважали прості родини – 134 (69 %), далі йшли мультифокальні – 39 (20 %) та розширені – 21 сім'я (11 %).

Таблиця 7

Середня населеність домогосподарств посполитих та їхніх родин

Парафія	Населеність дворів			Населеність родин			Кількість дворівих людей та служителів
	Кількість дворів	Кількість осіб	Середній показник	Кількість родин	Кількість осіб	Середній показник	
Трьох-Анастасіївська	21	111	5,2	24	112	4,6	-
Різдвогородицька	63	353	5,6	65	345	5,3	8 (2,3%)
Покровська	8	91	11,3	8	79	9,8	12 (13,2%)
Миколаївська	7	30	4,2	7	28	4	2 (6,6%)
Василівська	40	207	5,1	42	207	4,9	-
Преображенська	47	266	5,6	48	261	5,4	5 (1,9%)
Разом	186	1058	5,7	194	1032	5,3	

Наостанок завершуємо категорією підсусідків, які жили в дворах різних власників. Вони по-різному позначені і в сповідних розписах: «в бездворних хатах по найму и привременно живучіе»; тимчасово проживаючи у власницьких приїжджих та інших дворах, якими володіли представники духовенства та козацької старшини. Найбільше з них належало Глухівському Успенському жіночому монастирю – 15 та земському судді Сергію Дергуну – 13 дворів.

У парафії Святотроїцької церкви більшість підсусідків, що жили в 12 хатах, мали прізвища, пов'язані з ремеслом чи промислом – Швець (4 особи), Бондар, Ткач, Пивовар [1, арк. 13]. В інших парафіях – Кушнір, Конвисарка, Шаповал, Цилурик, Тесля, Мірочник. Традиційно перевага залишалася за Веригинською парафією, де кількість підсусідків та служителів в їхніх господарствах була найвищою. Що цікаво, показник середньої населеності в них виявився нарівні з міщанськими дворами, але через те, що основна маса підсусідків жила на передмістях (див. таблицю 8). В структурі домогосподарств переважали прості родини – 96 (75,6 %), розширених було 19 (15 %), а мультифокальних – 12 (9,4 %).

Таблиця 8

Середня населеність дворів підсусідків та їхніх родин

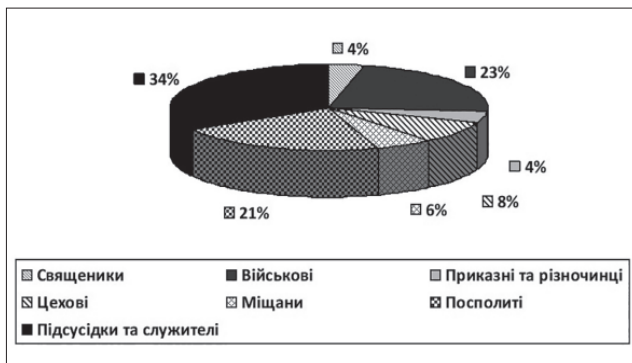
Парафія	Населеність дворів			Населеність родин			Кількість служителів
	Кількість дворів	Кількість осіб	Середній показник	Кількість родин	Кількість осіб	Середній показник	
Троїцька	12	52	4,3	12	52	4,3	-
Різдвогородицька	27	231	8,5	43	180	4,2	51 (22,1%)
Покровська	50	255	5,1	29	233	8	12 (4,7 %)
Михайлівська (перша половина)	21	93	4,4	23	83	3,6	10 (10,7%)
Михайлівська (друга половина)	4	10	2,5	2	6	3	4 (40 %)
Миколаївська	10	58	5,8	9	56	6,2	2 (4,8%)
Василівська	9	43	4,8	9	42	4,6	1 (2,3 %)
Преображенська	9	26	2,8	9	25	2,7	1 (3,1%)
Разом	142	768	5,4	136	677	4,9	

У сповідних книгах виокремлені дві категорії домогосподарств, соціальний стан жителів яких визначити важко. В переписі Василівської церкви після міщан йшли козацькі бездвірні хати – 9 господарств, а в сповідній книзі Покровської церкви – «бобилі козацькі та їх домашні» – 22 господарства. Серед прізвищ жителів цих дворів згадуються 2 фузилери³, 1 компанієць, гончар, гончар, ткач тощо. Напевно це були люди, які не мали власної землі, винаймали житло та жили за рахунок ремесла чи служби.

Підсумовуючи огляд щодо соціальної структури та показників населеності домогосподарств жителів Глухова, зазначимо, що їх специфіка зумовлена столичним статусом, топографічними особливостями та деякими типовими ознаками ранньомодерного міста (див. малюнок 1). Зокрема, перевага підсусідків пояснюється багатьма причинами – пошук вихідцями з інших місцевостей кращого життя в столиці, зубожіння місцевих жителів і потрапляння в залежність від заможних односельців, тимчасове винаймання житла на період виконання певних робіт за наймом тощо. До цього переліку також додаються різноманітні слуги, наймити та піддані, які обслуговували великі домогосподарства духовенства та козацької старшини.

Якщо взяти загальну чисельність домогосподарств та їхніх жителів, то середній показник населеності становитиме 6,7 особи. Для порівняння аналогічний показник у Ніжині складав 6,6, Полтаві – 7,3, Пирятині – 8,5 осіб. За цими параметрами міста поступалися сільським регіонам Гетьманщини. Наприклад, у селах Лубенського полку середня населеність становила 12,1, Стародубського полку – 8,5 особи. А середня населеність в сотенному містечку Мена Чернігівського полку станом на 1779 р. складала 13,8 осіб [26; 8, с. 118]. На думку дослідників, різниця полягала в тому, що міста давали більше можливостей для заробітку й працевлаштування самотнім людям або шлюб-

3. Фузилер – піхотинець в арміях XVII–XVIII ст., який був озброєний фузією – кременевою рушницею. У Глухові фузилерна рота була сформована відповідно до наказу П. Румянцева у грудні 1765 р. із залишків двох жолдацьких команд, які входили до гетьманської гвардії. Ця рота мала нести вартову службу при Малоросійській колегії, архіві, генеральному суді (Сокирко О. На варті булав. Надвірні війська українських гетьманів середини XVII–XVIII ст. К.: Темпора, 2018. 184 с.).

Мал.1. Соціальна структура населення Глухова

Мал.2. Типологія родин жителів Глухова

ним парам, які вирізнялися мобільністю і не були обтяжені домашнім господарством. Водночас така невлаштованість не сприяла зростанню родини [27, с. 360–361].

З цим напрямку пов'язана перевага нуклеарних сімей в соціумі Глухова. На відміну від сіл, де більша частка складних родин зумовлювалася постійною потребою робочих рук у сільському господарстві, в місті переважало ремісничне виробництво, дрібна торгівля та інші види діяльності, що не потребували значного людського ресурсу. Перенаселеність міського простору, інший господарський лад, вплив природних стихій на забезпечення міста харчами теж не сприяли зростанню чисельності родин, особливо підданих категорій населення. Тому в Глухові 485 сімей відносилися до простих, 154 – до мультифокальних, а 89 – до розширених. Одиноків зафіксовано 36 осіб.

Отже, Глухів був містом ранньомодерної доби, однак на специфіку суспільних процесів в ньому впливав його столичний статус. Насамперед це строкатий склад населення – священники та церковний причт, військовослужбовці, чиновники цивільних відомств, міщани, ремісники, міська біднота. Жителі міста служили при центральних установах, займалися ремеслами, промислами; мешканці околиць та вихідці з інших місцевостей шукали в столиці кращого життя, працювали за наймом або слугами в домогосподарствах можновладців, духовенства та можливих глухівчан. У сімейних структурах переважали родини нуклеарного типу, оскільки невизначеність матеріального становища не спонукала до розширення родин та народження великої кількості дітей. Також на структуру розселення вплинуло перепланування районів міста після масштабної пожежі 1748 р., у зв'язку з чим інтенсивно заселялися саме передмістя. Подальші дослідження сімейно-шлюбних відносин та статеві-вікової структури населення дозволять більш детально з'ясувати особливості функціонування соціуму Глухова у той час.

ДЖЕРЕЛА

1. Центральний державний історичний архів України в м. Києві (далі – ЦДІАК України), ф. 127, оп. 1015, спр. 47, арк. 1–110 зв.
2. Волошин Ю. Козаки і посполиті: Міська спільнота Полтави другої половини XVIII ст. Київ: К.І.С., 2016. 356 с.
3. Волошин Ю. Парафіяльна спільнота. Пирятинська протопопія другої половини XVIII ст. (соціально-історичний та історико-демографічний вимір). Львів: Український католицький

університет, 2023. 420 с.

4. Волошин Ю. Населеність домогосподарств і структура родин мешканців Полтави другої половини XVIII ст. (за матеріалами сповідних розписів). *Соціум. Альманах соціальної історії*. 2013. Вип. 10. С. 31–50.

5. Дмитренко В.А. Матеріали церковного обліку населення Київської та Переяславсько-Бориспільської єпархій як джерело з соціальної історії Гетьманщини XVIII ст.: дис. ... канд. іст. наук: 07.00.06. Київ, 2011. 190 с.

6. Ефименко П. Шпитали в Малороссии. *Киевская старина*. 1883. № 4. С. 709–722.

7. Замура О. «Великий шаленець»: смерть і смертність в Гетьманщині XVIII ст. Київ: К.І.С., 2014. 240 с.

8. Казіміров Д. Особливості формування та розвитку сотенних структур Гетьманщини другої половини XVII–XVIII ст. (за матеріалами Менської сотні Чернігівського полку): (дис. ... канд. іст. наук: 07.00.01 – Історія України). Київ, 2012. 265 с.

9. Коваленко Ю. О. Дещо про історичну топографію ранньомодерного Глухова. *Сіверщина в історії України*. 36. наук. пр. Київ: Глухів, 2009. Вип. 2. С. 86–90.

10. Коваленко Ю. О. Історична топографія Глухова доби середньовіччя та ранньомодерного часу. Ніжин: Видавець Лисенко М.М., 2024. 224 с.

11. Кривошея В. В. Козацька старшина Гетьманщини. *Енциклопедія / Український інститут національної пам'яті*. Київ: «Стилос», 2010. 792 с.

12. Лазаревский А. Описание старой Малороссии. Т. 2: Полк Нежинский. Київ, 1893. 560 с.

13. Лазаревский А. Описание старой Малороссии. Т. 3. Прилуцкий полк. Київ, 1902. С. 273–274.

14. Максимович Г. А. Деятельность Румянцева-Задунайского по управлению Малороссией. Нежин: Типо-Литогр. насл. В. К. Меленевского, 1913. Т. 1. 1913. 399 с.

15. Модзалевский В. Л. Малороссийский родословник. Київ: Типографія Т-ва Г. Л. Фронцкевич и К^о, 1910. Т. 2 (Е – К). 746 с.

16. Перковский А. О людности украинского двора и величине семьи во второй половине XVIII в. (по материалам Румянцевской описи и церковной статистики). *Проблемы исторической демографии СРСР. Сборник статей*. Таллин, 1977. С. 104–111.

17. Опис Новгород-Сіверського намісництва 1931 р. (1779–1781) / Всеукраїнська Академія наук (Київ), Археологічна комісія. Київ: Друк. Всеукр. Акад. наук, 1931. 594 с.

18. Полное собрание законов Российской империи. Т. 10. Санкт-Петербург, 1830. С. 122.

19. Путо О. І. Гетьман Кирило Розумовський та його доба (з історії українського державотворення XVIII ст.): Монографія: в 2-х частинах. Київ: ДАККіМ, 2008. Ч. І. 240 с.

20. Пуцко В. Г. Церковна топографія Глухова XVII–XVIII ст. *Сіверщина в історії України*. 36. наук. пр. Київ: Глухів, 2009. Вип. 2. С. 90–96.

21. Сакало О. Джерела історичної демографії: сповідний розпис. *Наукові записки*. Київ, 2009. Т. 19 (у 2-х кн.). Кн. 1. С. 379–386.

22. Сердюк І. Полкових городов обивателі: історико-демографічна характеристика міського населення Гетьманщини другої половини XVIII ст. / Рецензенти: В. Горобець, М. Яременко. Полтава: ТОВ «АСМІ», 2011. 304 с.

23. Сердюк І. О. Особливості відображення вікових категорій населення Лівобережної України в Румянцевському описі Малоросії. *Вісник Черкаського університету. Сер. «Історичні науки»*. Черкаси, 2008. Вип. 133–134. С. 55–62.

24. Сердюк І. Маленький дорослий: Дитина й дитинство в Гетьманщині XVIII ст. Київ: К.І.С., 2018. 456 с.

25. Сокирко О. Козацький Марс: Держава та військо Козацького Гетьманату в добу Мілітарної революції, 1648–1764. Київ: Темпора, 2023. 912 с.

26. Kovalenko O. (2018). Family Structures and Population of Craftsman Households in Cossack Ukraine in the Second Half of the 18th Century. *Przeszłość Demograficzna Polski*, issue 40, pp. 63–82. URL: <https://bibliotekanauki.pl/articles/1367918.pdf>

27. Kuklo C. Demografia Rzeczypospolitej przedrozbiorowej. Warszawa: Wydawnictwo DiG, 2009. 532 s.

Kazimirov D. V. Social structure and household support of residents of Hlukhiv in the other half of the XVIII century (beyond the materials of confidential listings)

The article analyzes the social composition, indicators of the number of households and family structures of the inhabitants of Hlukhiv based on the confessional books of 1770. The city's population had a motley social structure – clergy, Cossack officers, civil servants (“orderlies” and “miscellaneous workers”), artisans, burghers and townspeople, commoners, servants and neighbors. It was characterized by unevenness: the least populated area was the territory of the center of Hlukhiv within the city fortifications, while the absolute majority of residents lived in the suburbs. The specificity of the social structure and population of households is also due to the fact that the civil and military administration bodies of the Hetmanate were concentrated in the capital city. Most people lived in the courtyards of priests and Cossack officers. The lowest average population was found in the households of burghers, commoners and neighbors. Analysis of family structure showed a preference for nuclear families, which generally corresponded to the ideas of the early modern city of that time, which offered more opportunities for earning a living, studying, and working careers. However, issues of housing and family well-being did not encourage the residents of Hlukhiv to expand their families.

Key words: household, confessional census, clergy, Cossack officers, Cossacks, citizens, co-neighbors, family structures.

REFERENCES

1. Tsentralnyi istorychnyi arkhiv Ukrainy v m. Kyevi (dali – TsDIAK Ukrainy), f. 127, op. 1015, spr. 47, ark. 1–110 zv.
2. Voloshyn, Yu. (2016). *Kozaky i pospolyti: Miska spilnota Poltav druhoi polovyny XVIII st.* [Cossacks and peasants: the population of Poltava in the other half of the 18th century]. Kyiv. [in Ukrainian].
3. Voloshyn, Yu. (2023). *Parafialna spilnota. Pyriatynska protopopii druhoi polovyny XVIII st.* [Cossacks and peasants: the population of Poltava in the other half of the 18th century]. Kyiv. [in Ukrainian].
4. Voloshyn, Yu. (2013). *Naselenist domohospodarstv i struktura rodyn meshkantsiv Poltav druhoi polovyny XVIII st.* [Population of households and family structure of Poltava inhabitants in the second half of the 18th century (based on confessional paintings)]. *Sotsium. Almanakh sotsialnoi istorii – Socium. Almanac of Social History*, issue 10, pp. 31–50. [in Ukrainian].
5. Dmytrenko, V.A. (2011). *Materialy tserkovnoho obliku naselennia Kyivskoi ta Pereiaslavsko-Boryspilskoi yeparkhii yak dzherelo z sotsialnoi istorii Hetmanshchyny XVIII st.* [Materials of church population registration of the Kyiv and Pereiaslav-Boryspil dioceses as a source for the social history of the Hetmanate of the 18th century.] (Candidate's thesis). Kyiv. [in Ukrainian].
6. Efymenko, P. (1883). *Shpitali v Malorossii* [Spitals in Little Russia]. *Kievskaiia starina – Kyiv antiquity*, issue 4, pp. 709–722. [in Russian].
7. Zamura, O. (2014). “Velykyi shalenets” smert i smertnist v Hetmanshchyni XVIII st. [“The Great Shalens”: death and mortality in the Hetmanate of the 18th century] (240 p.). Kyiv: K. I. S. [in Ukrainian].
8. Kazimirov, D. (2012). *Osoblyvosti formuvannia ta rozvytku sotennykh struktur Hetmanshchyny druhoi polovyny XVII–XVIII st.* (za materialamy Menskoi sotni Chernihivskoho polku) [Features of Forming and Developing Company Structures in Hetmanate in the Second Half of the 17–18th Century (Based on Materials of Mena's Company/Squadron of Chernihiv Regiment)]. (Candidate's thesis). Kyiv. [in Ukrainian].
9. Kovalenko, Yu. O. (2009). *Deshcho pro istorychnu topohrafiu rannomodernoho Hlukhova* [Something about the historical topography of early modern Glukhiv]. *Sivershchyna v istorii Ukrainy. Zb. nauk. pr. – Sivershchyna in the History of Ukraine*, issue 2, pp. 86–90. Kyiv: Hlukhiv. [in Ukrainian].
10. Kovalenko, Yu. O. (2024). *Istorychna topohrafiia Hlukhova doby serednovichchia ta rannomodernoho chasu* [Historical topography of Glukhiv in the Middle Ages and Early Modern Times] Nizhyn: Vydavets Lysenko M. M. [in Ukrainian].
11. Kryvosheia, V. V. (2010). *Kozatska starshyna Hetmanshchyny. Entsyklopediia / Ukrainnyi instytut natsionalnoi pamiaty* [Cossack officers of the Hetmanate. Encyclopedia]. Kyiv: “Stylos”. [in Ukrainian].
12. Lazarevskiy, A. (1893). *Opysanye staroi Malorossy. T. 2: Polk Nezhynskiy* [Description of old Little Russia. Vol. 2: Nizhynsky Regiment]. Kyiv. [in Russian].
13. Lazarevskiy, A. (1902). *Opysanye staroi Malorossy. T. 3: Prilutskiy polk*

[Description of old Little Russia. Vol. 3. Prilutsky regiment]. Kyiv. [in Russian].

14. Maksimovich, H. A. (1913). *Deiatel'nost Rumiantseva-Zadunaiskoho po upravlenii Malorossy* [Rumyantsev-Zadunaisky's activities in governing Little Russia], vol. 1, Nezhyn: Typo-Lytohr. nasl. V. K. Melenevskoho. [in Russian].

15. Modzalevskiy, V. L. (1910). *Malorossyiskiy rodoslovnyk* [Little Russian genealogy]. Vol. 2 (E–K). Kiev: Typohrafiia T-va H. L. Frontskiyevych y K^o. [in Russian].

16. Perkovskiy, A. (1977). *O liudnosti ukrainskogo dvora y velichine semi vo vtoroi polovine XVIII v.* (po materialam Rumiantsevskoi opisi i tserkovnoi statistiki) [On the population of the Ukrainian court and the size of the family in the second half of the 18th century (based on the materials of the Rumyantsev inventory and church statistics)]. *Problemy istoricheskoi demografii SRSR. Sbornik statei – Problems of historical demography of the USSR. Collection of articles*, pp. 104–111. Tallin. [in Russian].

17. *Opys Novhorod-Siverskoho namisnystva (1779–1781)* [Description of the Novgorod-Siverskyi viceroyalty (1779–1781)]. Kyiv: Arkheohrafichna komisiia VUAN, 1931. XXI. [in Ukrainian].

18. *Polnoe sobranie zakonov Rossijskoj imperii* [Complete collection of laws of the Russian Empire]. (Vol. 10). Sankt Peterburg. (1830). [in Russian].

19. Putro, O. I. (2008). *Hetman Kyrylo Rozumovskiy ta yoho doba (z istorii ukrainskoho derzhavotvorennya XVIII st.)*: Monohrafiia: v 2-kh chastynakh [Hetman Kyrylo Rozumovsky and his time (from the history of Ukrainian statehood of the 18th century): Monograph: in 2 parts]. (part 1). Kyiv: DAKKIM. [in Ukrainian].

20. Putsko, V. H. (2009). *Tserkovna topohrafiia Hlukhova XVII–XVIII st.* [Church topography of Glukhiv XVII–XVIII centuries] *Sivershchyna v istorii Ukrainy. Zb. nauk. pr. – Sivershchyna in the history of Ukraine. Coll. of scientific works*, issue 2, pp. 90–96. Kyiv: Hlukhiv. [in Ukrainian].

21. Sakalo, O. (2009). *Dzherela istorychnoi demografii: spovidnyi rozpyis* [Sources of historical demography: confessional painting]. *Naukovi zapysky – Scientific notes* (Vol. 19 (in 2 books), book 1, pp. 379–386). Kyiv. [in Ukrainian].

22. Serdiuk, I. (2011). *Polkovykh horodov obyvateli: istoryko-demografichna kharakterystyka miskoho naselennia Hetmanshchyny druhoi polovyny XVIII st.* [Residents of regimental cities: historical and demographic characteristics of the urban population of the Hetmanate of the second half of the 18th century]. Poltava: TOV “ASMI”. [in Ukrainian].

23. Serdiuk, I. (2008). *Osoblyvosti vidobrazhennia vikovykh katehori naselennia Livoberezhnoi Ukrainy v Rumiantsevskomu opysi Malorossii* [Peculiarities of the representation of age categories of the population of Left-Bank Ukraine in Rumyantsev's description of Little Russia]. *Visnyk Cherkaskoho universytetu. Ser. “Istorychni nauky” – Bulletin of Cherkasy University. Ser. “Historical Sciences”*, issue 133–134, pp. 55–62. Cherkasy. [in Ukrainian].

24. Serdiuk, I. (2018). *Malenkyi doroslyi: Dytyna y dytynstvo v Hetmanshchyni XVIII st.* [A small adult: Child and childhood in the Hetmanate of the 18th century]. Kyiv: K.I.S. [in Ukrainian].

25. Sokyрко, O. (2023). *Kozatskyi Mars: Derzhava ta viisko Kozatskoho Hetmanatu v dobu Militarnoi revoliutsii, 1648–1764* [Cossack Mars: The State and Army of the Cossack Hetmanate during the Military Revolution, 1648–1764]. Kyiv: Tempora. [in Ukrainian].

26. Kovalenko, O. (2018). Family Structures and Population of Craftsman Households in Cossack Ukraine in the Second Half of the 18th Century. *Przeszłość Demograficzna Polski*, issue 40, pp. 63–82. Retrieved from: <https://bibliotekanauki.pl/articles/1367918.pdf> [in English].

27. Kuklo, C. (2009). *Demografia Rzeczypospolitej przedrozbiorowej*. Warszawa. [in Polish].

Стаття надійшла до редакції 11.05.2025 р.
Рекомендована до друку 17.07.2025 р.

УДК 929:821.161.2

А. М. Лагу́та

ЧИ БУЛИ НОВГОРОД-СІВЕРСЬКІ БОГУНИ НАЩАДКАМИ ІВАНА БОГУНА?

У статті на основі значної кількості архівного матеріалу зроблено спробу з'ясувати достовірність твердження про проживання нащадків Івана Богуну в Новгороді-Сіверському в кінці XVIII – на початку XIX століть.

Ключові слова: Іван Богун, Сава Богун, Дмитро Богун, нащадки, Новгород-Сіверський, Бахмацька сотня.

Іван Богун був одним із найвідоміших козацьких полководців в Україні середини XVII ст., проте біографія його досі рясніє припущеннями та версіями, жодна з яких не є безсумнівною. Зокрема, відсутні більш-менш вірогідні дані про рід, час та місце народження, немає також достовірних відомостей про родину і про його нащадків.

Дослідженням життя та діяльності Івана Богуну займалися В. Антонович, О. Апанович, М. Петровський, О. Гуржій, Б. Флоря, Ю. Мицик, Т. Чухліб та інші історики. Найбільший доробок зробила Т. Г. Таїрова-Яковлева, яка підготувала фундаментальну працю «Богун Іван Теодорович», що незабаром побачить світ, але чи буде в ній щось про нащадків Івана Богуну поки невідомо. Знаний український історик В. В. Кривошея, який займався генеалогією українського козацтва, вважав, що нащадки Івана Богуну проживали у Новгороді-Сіверському, про що він писав у багатьох своїх працях. Є необхідність представити послідовно деякі фрагменти з них докладніше.

«Сава Богун був міщанином у Стародубі (1783) (?). Його син Дмитро Савич Богун був губернським реєстратором у Новгороді-Сіверському і, на доказ свого шляхетного походження, подав до дворянського зібрання Новгород-Сіверського намісництва такий родовід. Основоположником роду був зазначений полковник Іван Богун. Він мав сина Григорія, який став значним військовим товаришем. Це, в свою чергу, свідчить, що Григорій Іванович попередньо займав якісь старшинські уряди. У Григорія був син Леонтій і онук – уже відомий нам Сава. Таким чином, родовід засвідчує, що у козацькому війську під проводом Богдана Хмельницького воювали батько Іван і один із його синів Григорій Іванович». Так повідомлялося 2002 року [25, с. 45], а вже 2004-го було уточнення про Григорія, що «раніше він був на полковничому чи сотницькому уряді» [24, с. 117]. Пізніше, 2009 року, В. Кривошея зазначав, що «Григорій – покозачений шляхтич герба «Ястржебець», в значному товаристві Чигиринського полку (1649), значний військовий товариш; Леонтій Григорович – шляхтич, онук полковника, військовий товариш» [26, с. 42]. І насамкінець 2010 року з'являється наступна інформація: «Богун Григорій Іванович – покозачений шляхтич герба «Ястржебець», син полковника, в значному товаристві Чигиринського полку (1649), значний військовий товариш. Богун Іван – шляхтич герба «Ястржебець». Військовий товариш (1649), мешканець

чигиринський. Полковник кальницький (1650.19.08.–1651). Богун Іван Іванович – син полковника. Військовий товариш (1649), мешканець чигиринський. Полковник (1674). Богун Леонтій Григорович – шляхтич, онук полковника, військовий товариш» [23, с. 220–221].

Якщо виходити з того, що Григорію 1649 року мало б виповнитися років 20, а Дмитро Богун народився бл. 1767 року, то навіть неозброєним оком можна помітити, що в цьому ланцюжку не дістає як мінімум однієї, а то і пари ланок. Ще В. Лукомський мав сумніви з цього приводу [29, с. 13]. Тим не менше, герб Дмитра Богуну «Ястржебець» [29, с. 13] став вважатися і гербом Івана Богуну. Але, як повідомлялось, історик Олеху Однороженку вдалося знайти зображення печатки та встановити, як насправді виглядав герб вінницького полковника Івана Богуну. Герб на печатці виглядав так: у ренесансному щиті напнутий лук зі стрілою вістрям додолу, згори дві шестипроменеві зірки. Навколо літери – ИБПВ (Іванъ Богунъ полковникъ вѣнницький) [22]. З приводу «знайти» необхідно уточнення: «розгледіти або ж дослідити», адже цей універсал з печаткою і підписом І. Богуну був відомий і раніше [35, с. 165].

Усі спроби знайти інші джерела, на які спирався В. Кривошея у своїх висновках, не дали результату. Єдиним джерелом для дослідника було спочатку тільки свідчення Дмитра Богуну, яке підтвержене «по свідцтвув двенадцати благородных дворян» (і нічим більше), а пізніше і «Реєстр Війська Запорозького 1649 року», в якому прізвища йдуть одним списком, де ні чини, ані родинні відносини зазначених Богунів ніяк не позначені. Адже ще М. Петровський бачив в «Реєстрі» Івана Богуну тільки козаком Чигиринської сотні [33, с. 48], що вже й говорити про іншого Івана та Григорія (Грицька). Якщо, можливо, сином Івана Богуну міг бути Іван, бо ж «Богунів» та і у списку майже за Іваном Богуном, то чому ж тоді Грицько Богун, а не Богунов також, і знаходився Грицько від них досить далеко [34, с. 27–29]. До речі, в самому «Реєстрі» Богунів більше двох десятків, а найбільше їх було в Чигиринському (6) і Черкаському (5) полках, а, як відомо, «Реєстр» мав обмежену кількість козаків. Т. Таїрова-Яковлева на презентаціях своєї нової праці про Івана Богуну доводить, що батько його походив з роду Богушів, які нещодавно вийшли з Литви, тому не може бути «уже 1649 р. Богуні – досить розгалужений козацький рід», до того ж у всіх полках [24, с. 117]. Адже мова може йти тільки про поширене прізвище (або прізвисько), а не про родичів. До того ж залишається відкритим і питання: Іван Богун і Іван Федоренко (Федорович) – одна особа чи дві різні [42; 43, с. 43–45], бо Іван Федоренко в «Реєстрі» – полковник кальницький [34, с. 267]. В. Кривошея обходить дату народження Богуну, але зазначає, що 1637 року він вже був отаманом у Гадячі [23, с. 220]. Між тим широко відзначалася умовна дата народження Івана Богуну (1618 р.). Т. Таїрова-Яковлева ж стверджує, що народився Іван Богун 1620 року, і в такому разі версія про синів значкових товари-

шів 1649 року зовсім втрачає сенс. Дослідниця допускає, що Богун таки «мав принаймні двох синів», не називаючи їх імен. Ще раніше вона писала про одного сина – Тимофія [35, с. 179]. Про нього писав і М. Грушевський [1, с. 729], який спочатку також ототожнював Івана Богуну і Івана Федоренка. Тож залишається в данному випадку дочекатись виходу монографії Т. Таїрової-Яковлевої, в якій, можливо, будуть відповіді на всі питання.

Проте можна спробувати дослідити цю «гілку» з кінця. Першу згадку про Богунів саме у Новгороді-Сіверському знаходимо в Рум'янцевському описі. 1768 року міщанин Сава Леонт'єв Богун 30 або 31 року (1737 або 1738 року народження) мав 21-річну дружину Пелагею. Дітей у них ще не було, тобто вони нещодавно одружилися. З ними проживали швагор його Хома 18 років і сестра его двоюрідна «Ефросинія 12 років дочь Федорова» [38, арк. 454 зв].

Але ж міщанин новгородський Сава Богун був «родимец полку Нежинского сотни Бахмацкой сын козакой» і власний будинок дістався йому «по наследию» від тестя його Леонтія Мешетича, міщанина новгородського. Багато чого дісталось й від діда жінки Єфрема Мешетича: на півтори сторінки перелік городів і нив [38, арк. 455]. 1777 року у сповідній книзі Новгород-Сіверської сотні в розділі «Цеховые и их домашние» є запис про те, що 41-річний Сава Леонт'єв і 31-річна Пелагея Леонтіївна Богуні мали Димітрія 9 років і Агафію 7 років [13, арк. 18 зв]; відповідно 1782 року Сава Леонт'єв – 47(?), Пелагея – 40(?), Дмитро – 15 Агафія – 11. Вони були прихожанами Воскресенської церкви, тобто будинок Богунів знаходився в цитаделі [15, арк. 23]. 19 квітня 1786 року 49-річний засідатель губернського магістрату Сава Леонт'єв Богун помер [18, арк. 29].

Збереглася справа 1791–1794 рр. про арешт, опис та подання на торги майна померлого Сави Богуну, в якій він значиться новгород-сіверським купцем. Як впливає з опису, «недвижимого» було «хата з комнатою, светлица з сеньми, амбарчик, погребня – всі ветхие. Були також «свитлица с круглого дерева, в ней груба кахель... против оной пекарня такого ж дерева з сеньми в ней варистая печь», «важница на четырех столбах брусованных» 2 амбари, сарай для повозок. Була ще й «каморка торговая на базаре». Все було оцінено в 429 крб., з яких найбільшу ціну – 300 карбованців – мало саме «дворовое место з садом разного родючего дерева». За свідченням сина Сави Дмитра Богуну, це давало прибутку 200 крб. на рік [41, арк. 2, 2 зв.]. На торгах йому вдалося викупити «недвижимое» за 451 крб. [41, арк. 12 зв.]. «Движимое имение..., а именно иконы, столы, посуда медная, черепная и прочие мелочные вещи» оцінили в 38 крб. 82 коп. [41, арк. 7], а було одержано 70 крб. 78 ½ коп. Всього виручили 521 крб. 78 коп. [41, арк. 19]. Та відшкодувати повністю заборгованість кредиторам так і не вдалось, адже «одолжена» на той час була величезна сума – 1980 крб. [41, арк. 34]. В документах справи Дмитро Богун – архіваріус губернського магістрату.

1788 року Дмитро Богун, будучи неодруженим губернським регистратором, «признан в дворянстве по свидетельству двенадцати благородных дворян уверяющими о благородном предков его происхождении с коих пра прадед Иван был полковником, а прадед Григорий и дед Леонтий Богуну знатными войсковыми товарищами служившие в войсковой службе вели жизнь дворянскую» [21, арк. 240 зв]. В липні 1810 р., перебуваючи на службі в Новгород-Сіверському повітовому земському суді, він здобув чин колезького асесора [30, арк. 285]. Як 1804 року за Дмитром Богуном в місті значилася одна душа [4, арк. 10], так вона значилася за ним і 1811 року; в повіті ж не було жодної, але винокурінням він займався [7, арк. 1 зв.].

Про його сестру відомо ще менше. Агафія 1795 року хрестила дівчинку дворянина новгородського Пантимо-на Григоровича Даморки [19, арк. 18]. За 18 жовтня того ж року у Хрестовоздвиженській церкві є незрозумілий запис: «младеница Параскевия мещанина новгородского Саве Багуна дочь представися (добавлено зверху – з воспы – А. Л.) – 3 года» [19, арк. 58]. Можливо, це була дитина Дмитра. 1798 року влітку Агафія двічі хрестила дітей вже як «мещанка новгородская Агафия Савина Богунова вдова» [17, арк. 5]. Такий запис міг свідчити про те, що вона стала вдовою незабаром після одруження. Більше згадок про Агафію знайти не вдалося.

Відомо, що Дмитро хрестив у мешканця ніжинського Костянтина Григоровича Асадовського сина Костянтина, що народився 31 березня 1816 року в с. Заньках і який згодом став батьком Марії Заньковецької [32, с. 3–4].

1817 року Дмитро Богун мав 2 душі і дохід з маєтку в розмірі 100 руб. [5, арк. 534]; 1822 року, крім 2 душ в місті, мав і ще й 5 душ у с. Калеевці [8, арк. 28 зв., 44 зв.], адже ще в грудні 1816 року придбав землю і селянина Молчаненка з сім'єю у корнета Артема Івановича Нещерета [9, арк. 5]. За неуточненими даними остання згадка про Богуну в Новгороді-Сіверському датується 1829 роком.

1836 року вдова колезького асесора Богунова Пелагея Гаврилівна проживала одна та мала вже 93-х селян чоловічої статі [3, арк. 102]. І якщо в грудні 1836 року «помещица Пелагея Гаврилова Богунова» разом з інспектором гимназии Герасимом Івановичем Івановським хрестили дочку титулярного радника Терентія Гаврилова Свириденка [10, арк. 56], то в липні 1838 року у повітового стряпчого, вже колезького асесора, Свириденка сина Ілію хрестили полковник у відставці Олексій Савин Бакай і генерал-майора Павла Іванова Ченчикова дружина Пелагея Гаврилова [11, арк. 5 зв.]. Ймовірно, Терентій Гаврилович Свириденко був її братом, але він 1836 року не мав у власності жодної душі [3, арк. 119], тому про раптове збагачення Пелагеї Гаврилівни доводиться тільки гадати, до того ж вражає коло спілкування вдови скромного чиновника невисокого рангу.

Як видно з формулярного списку (1844 року) 58-річного генерал-майора Павла Івановича Чинчика, походив він з дворян м. Сосниці. Родового маєтку не мав,

а придбаного – в Новгород-Сіверському повіті 20 душ. Дружина набутого не мала, а родового – 122 душі (!). На службі – з 1800 року, 1833 року звільнений «за раною». Мав нагороди, у тому числі за 1812 рік. З 1841 року був предводителем дворянства Новгород-Сіверського повіту [2, арк. 182, 182 зв., 191–199; 31, с. 381].

1844 року Пелагея Гаврилівна разом з директором гімназії, статським радником Андрієм Тимофійовичем Батуровським, хрестили доньку вчителя новгород-сіверського повітового училища Арсенія Романова Сікорського [12, арк. 82 зв.], але 1851 року Пелагея Чинчик була вже вдовою [6, арк. 57].

Пелагея Гаврилівна також була хресною матір'ю Олександрі Михайлівни Куліш-Білозерської (Ганни Барвінок), що народилася 23 квітня 1828 року [27, с. 476]. Пантелеймон Куліш у своїх листах згадував про поїздки дружини до хрещеної, яку він називав «образцом добродетелей» [28, с. 217] і 1855 року навіть клопотався про придбання і доставку рояля Пелагеї Гаврилівни з Петербурга до Новгорода-Сіверського [28, с. 269].

Поки не вдалося знайти сліди Сави чи Леонтія Богунів в Бахмацький сотні Ніжинського полку. В самому Бахмачі тільки одного разу 1736 року серед козаків «нищетних» промайнув Семен Бегун [20, арк. 132 зв.], а ось в с. Курінь нечисленні Богуні проживали постійно. 1732 року серед «убогих козаков» був Антун Бегун [36, арк. 70]. Ничипор Богун 1736 року теж значився в «козаках нищетних» [20, арк. 135 зв.], а вже 1763 року там проживали троє його синів: два Василя (19-ти і 33-х років) і 21-річний Терентій [40, арк. 223]. 1765 року в Курені значився тільки 21-річний козак виборний «Васил Бугун». В описі він – «испедков казак урожденец куренський и живет на месте издревле козаком. Урожденец куренской от предков его» [37, арк. 540 зв., 541]. Залишався він там одним із трьох братів і 1782 року [39, арк. 11, 13, 16], а 1793 року, окрім нього і його 35-річного сина Василя, в селі проживав ще і 40-річний Іван Яковлев Богун [14, арк. 397 зв., 398]. 1801 року в Курені значився тільки 60-річний Василь Нікіфоров [16, арк. 1008]. Рід Богунів в селі Курінь продовжувався і далі, але не розростався, та, як виявилось, вони ніякого відношення не мали до Сави, а тим більше до Івана Богунів.

Підсумовуючи інформацію зі знайдених архівних матеріалів, версія про проживання нащадків Івана Богуна в Новгороді-Сіверському поки не знаходить підтвердження. Слід зазначити, що в селах Дробишеві, Араповичах і Чулатові, що недалеко від Новгорода-Сіверського, протягом тривалого часу проживали Богуні, перша згадка про яких з'явилися на самому початку XVIII ст.

ДЖЕРЕЛА

1. Грушевський М. С. Історія України-Руси: в 11 т., 12 кн. Т. 9, кн. 1. Київ: Наук. думка, 1996. 880 с.
2. Державний архів Чернігівської області (далі – ДАЧО), ф. 127, оп. 1, спр. 823.
3. ДАЧО, ф. 128, оп. 1, спр. 3830.
4. ДАЧО, ф. 133, оп. 1, спр. 126.
5. ДАЧО, ф. 133, оп. 1, спр. 221.
6. ДАЧО, ф. 144, оп. 2, спр. 552.

7. ДАЧО, ф. 553, оп. 1, спр. 9.
8. ДАЧО, ф. 553, оп. 1, спр. 16.
9. ДАЧО, ф. 674, оп. 1, спр. 61.
10. ДАЧО, ф. 679, оп. 1, спр. 131.
11. ДАЧО, ф. 679, оп. 1, спр. 132.
12. ДАЧО, ф. 679, оп. 1, спр. 136.
13. ДАЧО, ф. 679, оп. 1, спр. 352.
14. ДАЧО, ф. 679, оп. 1, спр. 443.
15. ДАЧО, ф. 679, оп. 1, спр. 485.
16. ДАЧО, ф. 679, оп. 1, спр. 473.
17. ДАЧО, ф. 679, оп. 4, спр. 542.
18. ДАЧО, ф. 712, оп. 1, спр. 200.
19. ДАЧО, ф. 712, оп. 1, спр. 202.
20. Інститут рукопису НБУ Вернадського, ф. 1, спр. 58241 (далі – ІР НБУВ).
21. ІР НБУВ, ф. 1, спр. 60497
22. Історик розгадав таємницю герба Івана Богуна. URL: <https://vn.depo.ua/ukr/vn/stalo-vidomo-yak-viglyadav-gerb-vinnitskogo-polkovnika-ivana-boguna-202001081091326> Дата звернення 10.03.2025.
23. Козацька старшина Гетьманщини. Енциклопедія. Київ: Видавничий дім «Стилос», 2010. 792 с.
24. Кривошея В. Генеалогія українського козацтва: нариси історії козацьких полків. Вид. 2-е, доп. Київ: Видавничий дім «Стилос», 2004. 391 с.
25. Кривошея В. Генеалогія українського козацтва: Білоцерківський полк. Київ: «Стилос», 2002. 184 с.
26. Кривошея В. В., Кривошея І. І., Кривошея О. В. Неурядова старшина Гетьманщини. Київ: «Стилос», 2009. 432 с.
27. Куліш П. Повне зібрання творів. Листи. Київ: Критика, 2005. Т. I: 1841–1850. 648 с.
28. Куліш П. Повне зібрання творів. Листи. Київ: Критика, 2009. Т. II: 1850–1856. 67 с.
29. Лукомский В. К. Милорадович Г. А. Малороссийский гербовник. Чернигов. 1913.
30. Милорадович Г. А. Родословная книга черниговского дворянства. Т. 1–2. СПб., 1901. 877 с.
31. Милорадович Г. А. Родословная книга черниговского дворянства. Т. 2. Ч. 3–6. СПб., 1901.
32. Модзалевский В. Л. Малороссийский родословник. Т. 1: А–Д. Київ, 1908. 541 с.
33. Петровський М. До біографії Івана Богуна. Зап. Ніжин. ін-ту нар. Освіти. Ніжин, 1930. Кн. 10. С. 45–58.
34. Реєстр Війська Запорозького 1649 року. Київ: Наукова думка, 1995. 59 с.
35. Таїрова-Яковлева Т. Г. Гетьмани України. Історія про славу, трагедії та мужність. Київ: ТОВ «Видавництво «Кліо», 2015. 424 с.
36. Центральний державний історичний архів, м. Київ (далі ЦДІАК), ф. 51, оп. 3, т. 12, спр. 19395.
37. ЦДІАК, ф. 57, оп. 1, спр. 48.
38. ЦДІАК, ф. 57, оп. 1, спр. 138.
39. ЦДІАК, ф. 127, оп. 1013, спр. 106 а.
40. ЦДІАК, ф. 127, оп. 1016, спр. 23.
41. ЦДІАК, ф. 207, оп. 3, спр. 756.
42. Яковлева, Т. Г. Іван Богун: проблеми біографії. Український історичний журнал. 2000. № 2. С. 147–157; № 4. С. 144–152.
43. Яковлева Т. Г. Іван Богун-Федорович. Київська старовина. 1992. № 5. С. 43–53.

Lahuta A. M. Were the Novhorod-Siverskyi Bohuns descendants of Ivan Bohun?

The article, based on a substantial amount of archival material, attempts to determine the accuracy of the claim that descendants of Ivan Bohun lived in Novhorod-Siverskyi at the end of the 18th and the beginning of the 19th centuries.

Keywords: Ivan Bohun, Sava Bohun, Dmytro Bohun, descendants, Novhorod-Siverskyi, Bakhmach Sotnia.

REFERENCES

1. Hrushevskyi, M. (1996). *Istoriia Ukrainy - Rusi* [History of Ukraine-Rus] in 11 volumes, 12 books (Vol 9), book 1. Kyiv. Nauk. Dumka. [in Ukrainian].
2. Derzhavnyi arkhiv Chernihivskoi oblasti (dali – DACHO), f. 127, op. 1, spr. 823.
3. DACHO, f. 128, op. 1, spr. 3830.
4. DACHO, f. 133, op. 1, spr. 126.
5. DACHO, f. 133, op. 1, spr. 221.
6. DACHO, f. 144, op. 2, spr. 552.
7. DACHO, f. 553, op. 1, spr. 9.
8. DACHO, f. 553, op. 1, spr. 16.
9. DACHO, f. 674, op. 1, spr. 61.
10. DACHO, f. 679, op. 1, spr. 131.
11. DACHO, f. 679, op. 1, spr. 132.

12. DACHO, f. 679, op. 1, spr. 136.
13. DACHO, f. 679, op. 1, spr. 352.
14. DACHO, f. 679, op. 1, spr. 443.
15. DACHO, f. 679, op. 1, spr. 485.
16. DACHO, f. 679, op. 1, spr. 473.
17. DACHO, f. 679, op. 4, spr. 542.
18. DACHO, f. 712, op. 1, spr. 200.
19. DACHO, f. 712, op. 1, spr. 202.
20. Instytut rukopysu NBU Vernadskoho (dali – IR NBUV), f. 1, spr. 58241.
21. IR NBUV, f. 1, spr. 60497.
22. Istoryk rozhadav tayemnytsyu herba Ivana Bohuna [Historian solves the mystery of Ivan Bohun's coat of arms.] Retrieved from: <https://vn.depo.ua/ukr/vn/stalo-vidomo-yak-viglyadav-gerb-vin-nitskogo-polkovnika-ivana-boguna-202001081091326> [in Ukrainian].
23. (2010). *Kozatska starshyna Hetmanshchyny. Entsyklopediya [Cossack foreman of the Hetmanate. Encyclopedia]*. Kyiv: Stilos. [in Ukrainian].
24. Kryvosheia, V. (2004). *Henealohiia ukrainskoho kozatstva: narysy istoriyi kozatskykh polkiv [Genealogy of the Ukrainian Cossacks: Essays on the history of the Cossack regiments]*. 2nd edition, supplemented. Kyiv: Vydavnychiy dim «Stilos». [in Ukrainian].
25. Kryvosheia, V. [2002]. *Henealohiia ukrainskoho kozatstva: Bilotserkivskii polk. [Genealogy of the Ukrainian Cossacks: Bila Tserkva Regiment]*. Kyiv: Stilos. [in Ukrainian].
26. Kryvosheia, V., Kryvosheia, I., Kryvosheia, O. [2009]. *Neuridova starshyna Hetmanshchyny [Non-governmental foreman of the Hetmanate]*. Kyiv: Stilos. [in Ukrainian].
27. Kulish, P. (2000). *Povne zibrannia tvoriv. Lysty [Complete collection of works. Letters]*. (Vol 1) 1841–1850. Kyiv: Krytyka. [in Ukrainian].
28. Kulish, P. (2009). *Povne zibrannia tvoriv. Lysty [Complete collection of works. Letters]*. (Vol 2) 1850–1856. Kyiv: Krytyka. [in Ukrainian].
29. Lukomskiy, V., Myloradovych, G. (1913). *Malorosiys'kiy Herbovnik [Little Russian Heraldry]*. Chernigov. [in Russian].
30. Miloradovich, G. (1901). *Rodovid kniga Chernigov'skogo Dvoryanstva [Genealogical book of the Chernigov nobility]*. (Vol 1–2). Sankt Peterburg. [in Russian].
31. Miloradovich, G. (1901). *Rodovid kniga Chernigov'skogo dvoryanstva [Genealogical book of the Chernigov nobility]*. (Vol 3–6). Sankt Peterburg. [in Russian].
32. Modzalevskiy, V. (1908). *Malorosiys'kiy Rodovid [Little Russian Genealogy]*. (Vol 3–6). Kiev. [in Russian].
33. Petrovskiy, M. (1930). *Do biografi Ivana Bohuna [To the biography of Ivan Bohun]*. *Zap. Nezhyn. in-tu nar. Osvity*, 10, pp. 45–58. Nizhyn. [in Ukrainian].
34. (1995). *Reiestr Viiska Zaporizkoho 1649 roku [Register of the Zaporozhian Army of 1649]*. Kyiv: Naukova dumka. [in Ukrainian].
35. Tairova –Yakovlieva, T. (2015). *Hetmany Ukrainy. Istoriia pro slavu, trahedii ta muzhnist [Hetmans of Ukraine. A story of glory, tragedy and courage]*. Kyiv: TOV Vydavnytstvo Klio. [in Ukrainian].
36. Tsentralnyi derzhavnyi arkhiv Ukrainy, m. Kyiv (dali – TSDIAK), f. 51, op. 3, t. 12, spr. 19395.
37. TSDIAK, f. 57, op. 1, spr. 48.
38. TSDIAK, f. 57, op. 1, spr. 138.
39. TSDIAK, f. 127, op. 1013. Spr. 106a.
40. TSDIAK, f. 127, op. 1016, spr. 23.
41. TSDIAK, f. 207, op. 3, spr. 756.
42. Yakovlieva, T. (2000). *Ivan Bohun: problemy biografiyi [Ivan Bohun: problems of biography]*. *Ukr. ist. Zhurn*, 2, pp. 147–157; 4, pp. 144–152. [in Ukrainian].
43. Yakovlieva, T. (1992). *Ivan Bohun –Fedorovych Ivan Bohun–Fedorovych]*. *Kyivska starovyna*, 5, pp. 43–53. [in Ukrainian].

Стаття надійшла до редакції 02.06.2025 р.
Рекомендована до друку 17.07.2025 р.

УДК: 94(477):82–6.09]:316.3

М. М. Будзар

З ІСТОРІЇ РОДУ ГАЛАГАНІВ: ДВА ЛИСТИ КИРИЛА РОЗУМОВСЬКОГО

Завданням статті є публікація листів останнього гетьмана України Кирила Розумовського до осіб з сімейства Галаганів – його родичів за лінією сестри Віри Дараган. Запровадження до наукового обігу нових епістолярних матеріалів сприяє вивченню елітарного прошарку українського соціуму в реаліях другої половини XVIII ст., актуалізує історико-антропологічний ракурс таких розвідок. Публікація документів потребувала залучення інших джерел з архіву Галаганів – листів, заповітів, щоденників, юридичних паперів. Це забезпечило відтворення соціокультурного контексту комунікації Кирила Розумовського з родичами. Листи доповнюють відомості про конфлікти у родині Галаганів, що сталися з кінця 1770-х до середини 1790-х років. Це фактичне розлучення Івана Григоровича Галагана та його дружини Катерини Юхимівни, уродженої Дараган (племінниці Кирила Розумовського), й судової справи між Катериною Галаган та її сином Григорієм, який успадкував родинні статки після смерті батька. Зміст листів не лише розширює уявлення про епістолярну спадщину К. Розумовського й унаочнює дію механізмів патерналістської опіки у комунікаційному просторі української еліти. Ці документи поглиблюють розуміння особливих взаємин в елітарних родинних козацько-старшинських походженнях у складному поєднанні майнових, психологічних, емоційних складників. К. Розумовський у заочному спілкуванні з племінницею та її чоловіком використовує аргументи, що мають і соціальний, і моральний сенс. Він апелює до розрізнення публічного й приватного у родинному спілкуванні, до необхідності дотримуватися обов'язків, що накладає на людей шлюб, до переваги материнської любові над меркантильними почуттями. Листи, що публікуються, додають деталі до психологічного портрета Кирила Розумовського, до характеристики його як першої особи у патерналістській спільноті панства Лівобережної України в реаліях другої половини XVIII ст., до розуміння сутності тривалих конфліктів у родині Галаганів.

Ключові слова: листування, українське панство, родинні взаємини, Кирило Розумовський, Галагани.

Епістолярний текст дозволяє вивчати життєдіяльність людських спільнот у взаємодії соціального та індивідуального, колективного й особистого. Інформативна вага епістолярію зростає у дослідженнях приватного життя в реаліях раннього нового часу, коли маркер «приватний» позначав не лише міжособистісні стосунки у межах родинно-господарчого побутування, але й усю повноту соціальних комунікацій, що регулюються суспільними нормами, правовими засадами, релігійними віруваннями, моральними приписами тощо [3, с. 4]. Це відбилося навіть у жанрово-стилістичних ознаках ранньомодерного листування, на чому наголосив Віталій Передрієнко: «Іноді приватні листи XVIII ст. настільки нагадують листи офіційно-ділові, що їх можна розрізнити тільки за тим, писані вони в офіційному чи в приватному порядку» [14, с. 7]. Тобто листування між родичами в історико-хронологічних межах XVIII ст., зокрема другої половини його, не лише надає відомості генеалогічно-біографічного змісту, але й деталізує обставини суспільно-політичного й соціокультурного життя доби. Тому існує потреба збільшення числа опублікованих текстів, яку можуть задовольнити, зокрема, родинні архіви українського панства козацько-старшинського походження, що, попри сформовану ще у XIX – на початку XX традицію оприлюднення фамільних архівалій [13, с. 100–143], ще не вивчені в повному обсязі.

Досить значний відсоток епістолярної спадщини родинного походження вміщує добре збережений Галаганівський архів – листи самих Галаганів й осіб зі споріднених з ними сімейств з теренів колишньої Гетьманщини – Дараганів, Гудовичів, Кочубеїв, Маркевичів, Лизогубів тощо, хоча основний масив текстів датовано XIX ст. Олександр Лазаревський, який почав знайомство з цим зібранням у 1883 р., коли відвідав його тогочасного власника – Григорія Павловича Галагана – у дідовому маєтку Сокиринці, визнав цінність фамільної збірки. Це засвідчує запис за 28 серпня у щоденнику Г. Галагана («Він знаходить доволі багато цікавого для характеристики часу й людей» [4, арк. 42]), хоча пізніше, у передмові до публікації окремих документів, зауважив, що зразків приватного листування, «яке так добре змальовує побутовий бік життя наших предків» [2, с. 454], віднайшов небагато. Вочевидь, йшлося саме про епістолярії XVIII ст., коли й почав формуватися архів. Утім, навіть збережені листи (в основному за 1760-ті – 1790-ті рр.) є важливими джерелами для розуміння приватного повсякдення панства Лівобережної України в період соціально-політичних трансформацій регіону. Значну частину їх складає листування внука прилуцького полковника Гната Івановича Галагана Івана Григоровича Галагана та його родини – дружини Катерини Юхимівни, доньки подружжя Дараганів – Юхима Федоровича, полковника київського у 1750–1762 рр., і Віри Григорівни, уродженої Розумовської, сина Григорія, доньок Віри (у заміжжі – Чорби) й Уляни (у шлюбі – Стоянової). Споріднення Галаганів у цьому поколінні з сімейством Олексія та Кирила Розумовських пояснює наявність в архіві паперів, пов'язаних з їхнім родом.

Мета статті – ввести до наукового обігу два листи Кирила Григоровича Розумовського (1728–1803) до родичів Галаганів, здійснивши контекстуалізацію цих документів у родовій історії та інтерпретацію їхнього змісту відповідно до обставин повсякденного життя нащадків козацької старшини в останній третині XVIII ст.

Листи, що публікуються, знаходяться у двох частинах Галаганівського архіву, розділеного між двома архівосховищами Києва: Інститутом рукопису Національної бібліотеки України імені В. І. Вернадського (далі – ІР НБУВ), ф. II «Історичні матеріали», од. зб. 26058–26069 «Папери Галаганів», № 26061 і Центральним державним історичним архівом у м. Києві (далі – ЦДІАК України), ф. 1475 «Галагани поміщики», спр. 8. У фонді II ІР НБУВ зберігається також комплекс «Папери Розумовських» (№№25211–25223), де серед документів майнового змісту, пов'язаних з родиною Дараганів, є листи середини 1740-х рр. Олексія та Кирила до сестри Віри Дараган; з них два авторства О. Розумовського опублікував О. О. Васильчиков у генеалогічному дослідженні «Семейство Разумовских» з позначкою, що вони походять з архіву Г. П. Галагана [1, с. 112–113]. Це листування підтверджує досить сталі родинні взаємини Розумовських, наприклад, у листі до Віри за 19 березня 1746 р. Кирило просить сестру піклуватися

про матір: «Матушки прошу не покидать и хранить при всякомъ случаѣ въ здравіе. Намъ всемъ не грѣхъ старость ее почитать и беречь. Но какъ какъ вы ближе нежели мы при лицѣ ея, то вы и больше можете ей при старости служить и ея веселить...» [8, арк. 29].

Листи Кирила Розумовського, що привернули нашу увагу, не могли бути надруковані ані за життя Григорія Павловича Галагана, ані тоді, коли родинний архів перейшов до його спадкоємців Ламздорф-Галаганів, сім'ї його племінниці Катерини Павлівни, уродженої Комаровської, передусім тому, що написані вони з приводу драматичних, майже казуальних подій з сімейної історії адресатів. Хронологічно їх розділяють 15 років – лист до І. Г. Галагана (1740(39?) – 1789), датований 1778 р., до його удови К. Ю. Галаган (1746(45?) – 1823) – 1793 р., але тематично об'єднують конфлікти між близькими родичами.

Перший лист – це реакція на фактичне розлучення подружжя Галаганів. Шлюб, укладений 24 травня 1763 р. між 23-річним Іваном й 17-річною Катериною, їхні родини підготували заздалегідь (у заповіті Юхима Дарагана, датованого 20 березня 1762 р., зазначено, що Катерина «уже за сина полковника прилуцького Галагана зьговоренна» [8, арк. 23 зв.], але він виявився настільки невдалим, що в житті обох залишив травматичний слід. Набагато пізніше, у 1786 р., чоловік згадував день весілля (4 травня 1763 р.) як найгірший в житті, бідкаючись, що не зміг офіційно розлучитися: «Сіе число нещасливѣйшее въ жизни моей, потому что оногo я женился, погубля себе тѣмъ на вѣкъ! Чему окончилось уже 23 года. Рано былъ я въ своей банѣ і сию потомъ весь день въ своей горницѣ, опасаясь выходить, дабы нещастья какого не послѣдовало, кое всякій годъ въ сей день случалось мнѣ! Погубилъ я себе симъ бракомъ. Остался на всю жизнь мою ракомъ, То есть ни звѣрь, ни птица, Ні женатъ, ні дѣвица!..» [5, с. 51]. Дружина, отримавши у спадок за братами у 1787 р. дідовий маєток Покорщина у передмісті Козельця [7, арк. 2 зв.], як свідчив правнук Г. Галагана, мала 80 осіб двірні, але усі слуги були неодружені, а служниці – незаміжні [2, с. 11]. Взаємна антипатія подружжя набула суспільного розголосу насамперед тому, що пара клопоталася про офіційне розлучення, хоча, за пізнішими переказами, цього прагнув лише Іван Григорович, тоді як Катерина Юхимівна була проти заради статків дітей [2, с. 10]. Вихід сімейного скандалу за межі суто приватного викликав негативну реакцію К. Г. Розумовського не лише як родича І. Г. Галагана, але як його патрона, тому що, увійшовши до цього найвпливовішого тоді в Лівобережній Україні сімейства, той став одним з клієнтів Розумовських, як і його тесть Юхим Дараган, у чиему заповіті граф Олексій Григорович і гетьман граф Кирило Григорович зазначені як «милостиві патрони» [8, с. 22]. Протектор мав опікуватися суспільною репутацією своїх клієнтів, тому на звернення Івана Галагана з проханням підтримки Кирило Розумовський апелює до думки іншої особи, авторитетної для адресата не лише за владним статусом, але й

за приятельськими взаєминами, – Петра Олександровича Рум'янцева-Задунайського, чия думка щодо чутливого моменту родинного конфлікту – майнового забезпечення сторін – підтверджується листом до І. Галагана за 11 березня 1778 р. Тогочасний генерал-губернатор Малоросії, пояснюючи свою позицію особливою відданістю «дому графа Кирила Григоровича» й пам'яттю про діда й батька адресата, закликає його до шляхетного поводження з дружиною: «...Вы прямо докажете свою честность и снисхождение, опредѣлив ей съ остающимися при ней детьми вашими, довольное содержание, или годовую денежную сумму, сим совершите свой покой и избѣгнете нареканія...» [9, с. 6]. Відгуки майнових суперечок між подружжям знаходимо й у чернетці заповіту, написаній Іваном Григоровичем Галаганом 4 серпня 1785 р. перед від'їздом у закордонну мандрівку, коли він звертається до приятеля, колезького асесора Йосипа Андрійовича Масла, поміщика села Довгалівка на Прилуччині [11, с. 505], з проханням надати раду фамільному майну, щоб не повертатися у розорений дім, який вже доволі постраждав не лише від пожеж, а й від грабунків дружини [10, арк. 23]. На той час Катерина Юхимівна Галаган мешкала у придбаному, швидше за все з власного приданого, селі Ювковці (Івківці) поблизу Прилук, де станом на 1823 р. було «107 чоловічої статі з їхніми родинами, жилими ґрунтами всіма їхніми...» [16, арк. 2].

Другий лист К. Розумовського написаний у відповідь на звернення племінниці з проханням допомогти у вирішенні судової суперечки щодо родової спадщини Галаганів із її сином, внучатим племінником автора, яка тяглася вже більше трьох років (з 1790-го). Зокрема, у документі, адресованому в липні 1791 р. генерал-аншефу М. Н. Кречетнікову, К. Ю. Галаган звинувачувала сина, який був прямим спадкоємцем померлого у 1789 р. І. Г. Галагана, у негожій поведінці, схильності до пияцтва, марнотратств, ледарств, перебуванні у «шкідливих для нього компаніях», а ще у недбалому ставленні до господарства й недогляді за економіями. Одним з важких докорів було те, що Григорій Іванович покладався на людей, близьких до померлого батька, яких, вочевидь, його мати розцінювала як ворогів ще з часу конфлікту з чоловіком: «... в короткое время взялъ согласие с бывшими отъ рѣшенными еще мужемъ моимъ и мною неприятими по знанию прежней ихъ болшой нерадивости и скритому для себя притязанию приказчиками и управителями сущими разорителями и принялъ ихъ паки къ управлению экономий противъ волѣ моей по прежнему, найпаче на разорение ис коихъ 1-й ассесоръ коллежский Иосифъ Масло» [6, арк. 102]. У свою чергу син, прагнучи захиститися від материнських дорікань, пригадав історію невдалого розлучення батьків, вставши на бік тата й засудивши матір не лише за те, що вона «оставила отца моего домъ и дѣтей взявъ з собое тогда же все внесенное ею приданное» [15, арк. 45 зв.], не лише за те, що батько, живучи у спадкових маєтках зовсім окремо, «самъ безъ

всякаго участия матери онимы владѣя съ собственнаго своего достатка воспитал меня обучая в домѣ в чужихъ краяхъ, и по окончаніи наукъ записалъ в службу, а двухъ сестеръ моихъ вѣ замужество выдалъ...» [15, арк. 45 зв. – 46], а й за те, що помер Іван Галаган і похований був лише у присутності своєї сестри Олени Григорівни Миклашевської. Тобто бачимо, як тінь незагоєного родинного конфлікту 15-річної давнини лягла на драматичні взаємини матері та сина. За той час, поки тягся судовий розгляд, обвинувачення з обох боків накопичувалися, нерідко виходячи за межі етичних норм, про що і йдеться у листі К. Розумовського. Звертаючись до племінниці, він докоряє їй не лише за зазіхання на спадкове майно сина, не лише за потурання діям жадібних стряпчих, але й за нехтування моральними зобов'язаннями матері перед сином. Жалкуючи, що адресатка від початку не пройнялася «духом лагідності» до сина, який вчинив переступ, не скористалася порадами Священного Писання, Розумовський засуджує її за жорстокість до сина, «кого одного токмо вы имѣете, и кого съ такою непримиримою стремительностію ни полу, ни лѣтамъ вашимъ не сродною приводите къ погибели и конечному истреблению». Цей лист набагато емоційніший за попередній. Кирило Розумовський звертається до Катерини Галаган не стільки як патрон, але як близький родич, вочевидь відчувачучи певну подібність сімейного конфлікту Галаганів до негараздів його власного родинного життя.

Переконані, що публікація цих текстів не лише сприятиме кращому розумінню фамільної історії Галаганів, але й додасть промовистих деталей до портрета Кирила Розумовського як голови патерналістської спільноти українського панства в реаліях другої половини XVIII ст.

Листи подано з максимальним дотриманням граматики й стилістики оригіналів. За сприяння в опрацюванні матеріалів, необхідних для підготовки текстів до друку, дякуємо доценту кафедри історії України Київського столичного університету імені Бориса Грінченка Євгену Аркадійовичу Ковальову.

ЛИСТИ

Государь мой Иван Григорьевич.

Письмо ваше получилъ, отъ ездъ мой отседа въ Санктъ-Петербургъ, и соединенныя заботы съ онымъ, недозволяютъ мне пространно отвечать на оное. Въ разсужденіи же приносимой жалобы на жену вашу, скажу вамъ только нижеслѣдующее: кто изъ васъ двоихъ правъ, и кто виновать, тому богъ и совѣсти ваши свидѣтели, по приватному между вами поведенію, что же принадлежитъ до публичного тутъ уже никакъ васъ оправдать невозможно, ибо таскаясь по судамъ и по консисторіямъ съ женою вашею, поступили противу правилъ разумаго челоуѣка, добраго мужа, а на и паче отца законнымъ дѣтямъ вашимъ, чемъ и довели себя до такой уже съ женою вашею крайности, что вамъ въ одномъ домѣ и такъ сказать подъ одною кровъ

лею никакъ ужится невозможно; слѣдовательно и не остается ничего другого вамъ дѣлать для спокойства вашего и жены вашей, какъ выдѣлать ей изъ недвижимыхъ имѣній вашихъ такой участокъ съ котораго бы она безъ нужного могла имѣть пропитаніе. Сіе какъ слышу и его сіятельство графъ Петръ Александровичъ Румянцовъ Задунайской вамъ совѣтуетъ, учинить, сіе и я вамъ свойственнически подтверждаю, пребывая впротчемъ

вамъ доброжелатель
Графъ Разумовский

29. мая
1778го года

Батуринъ
ІР НБУВ, ф. II, од. зб. 26061, арк. 9–9 зв.
Друкується вперше.

Государыня моя любезная племянница
Катерина Ефимовна!

Письмо ваше отъ 14го марта съ приложенною бумагою я получилъ; но удержался съ моимъ на оное отвѣтомъ; в чаяніи что слухъ отъ Якубовича пронесенный в оужденіи мною дѣла вашего зъ сыномъ, довольнымъ будетъ воздѣйствіемъ къ преобращенію мыслей вашихъ, въ фамиліномъ неустроившѣ, на лучшее, но когда перемѣны въ томъ не слѣдуетъ, то мне яко свойственнику, чисто-сердечнымъ къ вамъ благорасположеніемъ преисполненному, взирать даліе на сіе фамиліное неустройство, безъ прискорбнаго сожалѣнія не можно; и для того рѣшился изобразить о томъ вамъ мои мысли в слѣдующемъ: процессъ начатый вами зъ сыномъ вашимъ, при первомъ еще о томъ ко мнѣ извѣстіи, возродилъ во мнѣ заключеніе, васъ не оправдывающее, слѣдственно, если сіе и достигло слуху вашему, я въ точности его подтверждаю; ибо – когда сынъ въ первомъ еще разѣ, поступилъ на что либо противу матери своей, не соотвѣтствующее его синовней должности, послушанію и повиновенію, то вамъ надлежало, раздѣлить соболѣзнованіе свое съ родными, и внявъ миролюбнѣйшимъ ихъ расположеніямъ, впадшаго въ преступленіе, и стяжать по словамъ священнаго писанія духомъ кротости; послѣ чего, возвратилось бы спокойствіе матерѣ обрѣтшей своего сына, и сыну горячность къ матерѣ въ должномъ почтеніи и преданности; но къ сожалѣнію моему, отъ сего ближайшаго къ миролюбію средства, вы были удалены; раздражили сына, первоначально наѣздомъ на имѣніе, по праву наслѣдства ему принадлежащее, а затѣмъ настоивали овладѣть и всѣмъ его имѣніемъ: что самое и побудило можетъ быть друзей его и совѣтниковъ, подать ему совѣтъ противной его долгу; а вы уже ни съ чемъ несразмѣрно, предавшись корыстолюбивымъ внушеніямъ стряпчихъ стремительно силы свои напрягаете видѣть его приговореннымъ буди не къ смертной казни, такъ къ самому жесточайшему и поноснѣйшему наказанію. Ужасаюсь я, слыша толико не-

ограниченное ваше раздраженіе! Содрогаюсь, воображая, когда дѣло сіе приблизится къ рѣшенію высочайшей власти! и не могу сообразить мыслей моихъ, какими очами взирать будетъ мать, на своего роднаго сына тогда, когда повлекутъ его на площадь? Представивъ себѣ трагическую сію сцену во всемъ ея ужасѣ, естественно всякой содрагаться будетъ; а родственники и свойственныя, могутъ ли изгладить черное сіе пятно въ фамиліи Галагана совершившееся? Которому виновницею будите вы! вы говорю! Которая материнское свое сердоболіе превращаетъ в жестокость къ сыну, коего одного токмо вы имѣете, и коего съ такою непримиримою стремительностію ни полу, ни лѣтамъ вашимъ не сродною приводите къ гибели и конечному истребленію. Изъяснивъ вамъ расположеніе мыслей моихъ, въ касательномъ до процесса вашего, сопровождаю и желаніе мое отъ искренняго сердца, дабы слабое оныхъ начертаніе, воспламенило въ васъ врожденную матерямъ горячность, а съ нею купно обрѣли бы вы сына, съ тою же къ вамъ приверженностію и почитаніемъ, съ коими онъ всегда былъ къ вамъ расположенъ; конецъ миролюбнаго сего соглашенія доставитъ вамъ спокойную и пріятную жизнь, до которой мы всегда стремимся достигнуть, и обрадуетъ меня всегда къ вамъ пребывающего съ искреннымъ доброжелательствомъ.

Вашъ усерднѣйшій слуга
графъ К. Разумовский

Июня. 21. Дня
1793 года
Село Петровское
ЦДІАК України, ф. 1475, спр. 2, 2 арк.
Друкується за оригіналом.

ДЖЕРЕЛА

1. Васильчиков А. А. Семейство Разумовских: в 5 т. Санкт-Петербург: Тип. М. М. Стасюлевича, 1880–1894. Т. 1. 1880. X, 486, СПб, XX с.
2. Галаган Г. П. Род Галаганов / 25-летие Коллегии Павла Галагана в Киеве; ред. А. И. Степович. Киев, 1896. С. 1–23.
3. Дзюба О. М. Приватне життя козацької старшини XVIII ст. (на матеріалах епістолярної спадщини). Київ, 2012. 348 с.
4. Інститут рукопису Національної бібліотеки України імені В. І. Вернадського (далі – ІР НБУВ), ф. I, оп. 1, од. зб. 82, 168 арк.
5. ІР НБУВ, ф. I, оп. 1, од. зб. 1043, 90 арк.
6. ІР НБУВ, ф. II, од. зб. 25059, 5 арк.
7. ІР НБУВ, ф. II, од. зб. 25202, 9 арк.
8. ІР НБУВ, ф. II, од. зб. 25211–25223, 38 арк.
9. ІР НБУВ, ф. II, од. зб. 26 070–26 075, 13 арк.
10. ІР НБУВ, ф. II, од. зб. 26058–26069, 39 арк.
11. Кривошея В. В. Козацька еліта Гетьманщини. Енциклопедія. Київ: Стило, 2010. 792 с.
12. Лазаревский А. Галагановский фамиліальный архив. Киевская старина. 1883. Т. VII, № 11. С. 432–471.
13. Папакін Г. В. Архів Скоропадських: фамиліальні архіви української еліти другої половини XVII–XX ст. та архівна спадщина роду Скоропадських: монографія. Київ, 2004. 415, [1] с.
14. Приватні листи XVIII ст. / упоряд. В. А. Передіренко. Київ: Наукова думка, 1987. 174 с.
15. Центральний державний історичний архів у місті Києві (далі ЦДІАК України), ф. 1475, оп. 1, спр. 1175, 84 арк.
16. ЦДІАК України, ф. 1475, оп. 1, спр. 1246, 5 арк.

Budzar M. M. From the history of the Halahan family: two letters by Kyrylo Rozumovskyi

The aim of this article is to publish two letters written by the last Hetman of Ukraine, Kyrylo Rozumovskyi, addressed to members of the Halahan family – his relatives through his sister Vira Darahan. The introduction of these previously unpublished epistolary sources into scholarly circulation contributes to the study of the Ukrainian elite in the socio-cultur-

al realities of the late eighteenth century and highlights the value of historical-anthropological approaches in such inquiries. The publication of these documents required the involvement of additional materials from the Halagan family archive, including letters, wills, diaries, and legal papers. This allowed for the reconstruction of the socio-cultural context of Rozumovskyi's communication with his relatives.

The letters offer new insights into intra-family conflicts within the Galagan lineage, particularly those that unfolded from the late 1770s through the mid-1790s. These include the effective separation of Ivan Hryhorovych Halahan and his wife Kateryna Yukhymivna (née Darahan), Rozumovsky's niece, and a legal dispute between Kateryna and her son Hryhorii, who inherited the family estate after his father's death. The content of the letters not only expands our understanding of Rozumovskyi's epistolary legacy but also illustrates the functioning of paternalistic mechanisms of oversight within the communication practices of the Ukrainian nobility.

These documents enrich our comprehension of interpersonal dynamics within elite families of Cossack-officer descent, shaped by a complex interplay of material, psychological, and emotional factors. In his indirect correspondence with his niece and her husband, Rozumovskyi employs arguments that carry both social and moral weight. He appeals to the distinction between public and private spheres within familial interaction, underscores the obligations inherent in marriage, and emphasizes the precedence of maternal love over material concerns. The letters presented here contribute to a more nuanced psychological portrait of Kyrylo Rozumovskyi, reinforcing his role as a central figure within the paternalistic network of the Left-Bank Ukrainian gentry in the second half of the eighteenth century, and offer deeper insight into the nature of long-standing familial conflicts within the Galagan family.

Keywords: correspondence, Ukrainian nobility, family relations, Kyrylo Rozumovskyi, Halahan family.

REFERENCES

1. Vasilchikov, A. A. (1880). *Semejstvo Razumovskikh [The Razumovsky family]*. (Vol. 1). Sankt Peterburg: Tip. M. M. Stasjulevicha. [in Russian].
2. Galagan, H. P. (1896). Rod Galaganov [Galagan's family]. In Stepovich, A. I. (ed.), *25-letie Kollegii Pavla Galagana v Kieve [25th Anniversary of the Pavlo Galagan College in Kyiv]*. Kiev. [in Russian].
3. Dziuba, O. M. (2012). *Pryvatne zhyttia kozatskoi starshyny XVIII st. (na materialakh epistolarnoi spadshchyny) [Private life of a Cossack foreman of the 18th century (based on epistolary heritage)]*. Kyiv. [in Ukrainian].
4. Instytut rukopysu Natsionalnoi biblioteky Ukrainy imeni V. I. Vernadskoho (dali – IR NBUV), f. I, op. 1, od. zb. 82, 168 ark.
5. IR NBUV, f. I, op. 1, od. zb. 1043, 90 ark.
6. IR NBUV, f. II, od. zb. 25059, 5 ark.
7. IR NBUV, f. II, od. zb. 25202, 9 ark.
8. IR NBUV, f. II, od. zb. 25211–25223, 38 ark.
9. IR NBUV, f. II, od. zb. 26 070 – 26 075, 13 ark.
10. IR NBUV, f. II, od. zb. 26065–26069, 39 ark.
11. Kryvosheia, V. V. (2010). *Kozatska elita Hetmanshchyny [Cossack elite of the Hetmanate]*. Kyiv: Stylos. [in Ukrainian].
12. Lazarevskij, A. (1883). Galaganovskij familnyj arhiv [Family archive of Galagan's]. *Kievskaya starina – Kyiv antiquity*, VII, 432–471. [in Russian].
13. Papakin, H. V. (2004). *Arkhiv Skoropadskykh: familni arkhivy ukrainskoi elity druhoi polovyny XVII–XX st. ta arkhivna spadshchyna rodu Skoropadskykh [Skoropadsky Archives: Family Archives of the Ukrainian Elite of the Second Half of the 17th–20th Centuries and the Archival Heritage of the Skoropadsky Family]*. Kyiv. [in Ukrainian].
14. Peredriienko, V. A. (Ed.). (1987). *Pryvatni lysty XVIII st. [Private letters of the 18th century]*. Kyiv: Naukova dumka. [in Ukrainian].
15. Tsentralnyi derzhavnyi istorychnyi arkhiv u misti Kyievi (dali TsDIAK Ukrainy), f. 1475, op. 1, spr. 1175, 84 ark.
16. TsDIAK Ukrainy, f. 1475, op. 1, spr. 1246, 5 ark.

Стаття надійшла до редакції 19.05.2025 р.
Рекомендована до друку 17.07.2025 р.

УДК 94(477.51)+656

С. М. Приход

ДО ІСТОРІЇ РОЗВИТКУ ПОШТОВИХ СТАНЦІЙ НА НОВГОРОД-СІВЕРЩИНІ В XVIII–XIX ст.

У статті розглядається стан поштового сполучення на території Новгород-Сіверського повіту протягом XVIII–XIX століть.

Ключові слова: поштова станція, поштові коні, утримувачі станції, повітове земство, гоньба.

Історія розвитку поштового зв'язку є невід'ємною складовою загального процесу становлення інфраструктури та адміністративного устрою українських земель. Поштова система забезпечувала комунікацію між регіонами, сприяла розвитку торгівлі та державного управління.

Дослідженням історії розвитку поштового зв'язку в Україні займалися такі науковці, як Л. Федоришина [1], І. Миронова [2]. Деякі відомості щодо організації поштового сполучення в Чернігівській губернії знаходимо в працях М. Домонтовича [3] та І. Сбітнева [4]. Окрему увагу темі поштових трактів і контор Новгород-Сіверщини приділено в дослідженнях С. Воїнова [5], а також в документах, що зберігаються в Державному архіві Чернігівської області (ДАЧО). Ці джерела дозволяють відтворити загальну картину функціонування поштової мережі в регіоні, простежити зміни в адміністративному підпорядкуванні і матеріально-технічному забезпеченні поштових установ.

Поштова служба – один з найдавніших засобів доставки повідомлень і товарів (вантажів) на теренах України – бере початок з часів Давньої Русі, коли з'явилася ямська гоньба (перевезення пошти кінним транспортом) [1, с. 32].

Протягом XV–XVI ст. поштовий зв'язок набуває широкого розгалуження. В Гетьманщині перші відомості про поштове сполучення датуються XVII ст. Відомо, що у 1716 р. було створено військово-польову пошту для обслуговування потреб армії.

Дедалі поштовий зв'язок стає регулярним та загальнодоступним. В офіційних документах з'являється термін «пошта». Засоби зв'язку об'єднуються в єдину структуру.

У 1765 р. графом П. Румянцевим був виданий наказ «Учреждение о конной почте в Малой России», згідно якого запроваджувалося поштове сполучення по всій Лівобережній Україні з прописаними вимогами до завідувачів поштових відділень (поштмейстерів) і поштарів. У наказі визначалися терміни та преїскурант на перевезення пошти, основні шляхи (тракти), якими користувалися для її доставки [6].

З 1781 р. до двох традиційних видів поштових послуг (доставка листів і посилок) додався третій – перевезення грошей.

1782 р. поштова структура була передана малоросійській філії правління Головних поштових справ із назвою «Малоросійський поштамт» (1782–1830 рр.). Місцевій владі було рекомендовано «...у кожному місці, де належало утримувати поштових коней, мати особливий для того пош-

товий будинок, споруджений за особо на те даним планом, а в губернських містах називатися їм поштамтами, в інших – поштовими дворами, а встановлені на шляхах, а не в місті – станціями» [1, с. 33]. Відстань між населеними пунктами мірялась дистанцією від поштових контор.

На Чернігівщині перші поштові станції з'явилися у 1669 році в Ніжині та Батурині. На початку XVIII ст. існував поштовий зв'язок між Глуховом і Стародубом як значними адміністративними центрами. Поштовий тракт пролягав через Локотки – Пирогівку – Новгород-Сіверський – Мамакине і складав 142 версти. Пошта відправлялась два рази на тиждень у певні години.

Станом на 1798 р. поштові станції в Малоросійській губернії були розташовані «на великих дорогах» для сполучення між суміжними губерніями і повітовими містами. На трактах встановлювались верстові стовпи з вказівкою відстані між станціями.

У Новгороді-Сіверському перетиналися важливі поштові та торгові шляхи, що вели до Чернігова, Глухова, Стародуба. Шляхами перевозилися різні вантажі: казенні, військові, приватні (купецькі). Це були тютюн, залізо, хліб тощо. За повідомленням І. Сбитнева (вчителя Новгород-Сіверської чоловічої гімназії), в роки, коли місто було центром намісництва (1782–1797 рр.), на Губернській площі (територія між гімназією та Троїцьким садом) знаходилась поштова контора [4, с. 131].

Утримання поштових станцій вимагало від держави значних фінансових вкладень. Казенні грошові витрати суворо контролювались.

У квітні 1798 р. на засіданні Чернігівського дворянського зібрання було ухвалено рішення, згідно якого підрядчики та утримувачі поштових станцій мали передати третину річних коштів, виділених на їх утримання, а також прийом, збереження та видачу квитанцій губернському та повітовому маршалу М. М. Стороженку [7, арк. 85]. Наприкінці того ж року були укладені контракти з утримувачами поштових станцій терміном на 4 роки.

В кінці XVIII – на початку XIX ст. між повітовими містами Новгородом-Сіверським та Стародубом діяла станція на хуторі Узруй, де утримувалось шість коней (3 кур'єрських, 3 поштових), на догляд за якими з державної казни було виділено 440 руб. Утримував станцію підполковник і кавалер Андрій Миклашевський.

Новгород-Сіверська поштова станція мала 12 коней (6 кур'єрських, 6 поштових), утримання яких вартувало 900 руб. на рік. Утримував станцію Дмитро Ширай.

На тракті від Новгорода-Сіверського до Глухова знаходилась поштова станція в містечку Вороніж. Її обслуговувало 6 коней (3 кур'єрських, 3 поштових) з річною сумою утримання 450 руб. Утримувач – Яків Дедевич.

По дорозі від Новгорода-Сіверського до Сосниці діяли дві станції: в селі Стахорщина та містечку Понорниця. Кожна мала по 6 коней (3 кур'єрських, 3 поштових), утримання яких обходилося в 390 руб. на рік кожній станції. Належали вони підкоморію Сосницького повіту Фе-

дору Забілі [8, арк. 81–83].

Мережа поштових відділень поступово розширювалась. У відомості за 1799 р. зазначалось, що в Новгород-Сіверському повіті налічується 6 поштових станцій. Окрім станцій у хуторі Узруй, Новгороді-Сіверському, Стахорщині, Понорниці, де все залишалось все без змін, виникло ще дві – в с. Топалівці (Стародубщина) і містечку Семенівка. На станціях було по чотири трійки коней з річною сумою на утримання 900 руб. Утримувач – Дмитро Пашенко. Всього було задіяно 18 трійок [9, арк. 290–292].

Для забезпечення утримання поштових коней Новгород-Сіверського повіту, населення обкладалось поштовим збором, який становив 8 $\frac{1}{4}$ копійки на рік з однієї душі. Збір, що становив щорічно 4196 руб. 96 коп., брався з 51655 душ: купців, міщан, козаків, казенних та поміщицьких селян [9, арк. 291].

Як було зазначено вище, контракти на утримання станцій укладалися з підрядчиками терміном на 4 роки «...на основі загальних для всієї місцевості умов тим особам, які погоджувалися взяти за кожного коня найменшу річну платню із суми земського збору, зверх визначених владою прогонних грошей за перевезення пошти, естафет і пасажирів» [2, с. 97]. Це була торгова система утримання поштових станцій.

У 1802 р. відбулось засідання Чернігівського губернського дворянського депутатського зібрання, де було вирішено заключити контракти з тими самими або новими утримувачами станцій, зазначити кількість коней і річну суму на їх утримання.

На початку XIX ст. на шляху від Стародуба до Новгорода-Сіверського працювали такі станції: в с. Понурівка, за якою було затверджено 6 поштових коней, на утримання яких підрядчику з державної казни виділялось 450 руб. на рік; в х. Узруй – 6 поштових коней, але річна сума на їх утримання становила 440 руб.; в м. Новгород-Сіверський – 9 поштових коней з річною сумою утримання 705 руб. Утримувачем цих станцій був титулярний радник Іван Скорина. До них були приписані 11 душ, які проживали в селі Смолин Чернігівського повіту. На станції в м. Вороніж, по дорозі від Новгорода-Сіверського до Глухова, все залишалось без змін.

На тракті від Новгорода-Сіверського до Сосниці працювали станції в с. Стахорщина та м. Понорниця. Вони мали по 6 поштових коней з річною сумою утримання 440 руб. Утримувач – майор Василь Скоропадський [10, арк. 260–267].

Поступово обсяг поштових і пасажирських перевезень зростав. Станом на 1825 р. згадується Чайкино-Хутірська станція на Стародубському шляху [5, с. 9].

У 1831–1853 рр. імперським урядом було введено поштові округи. Чернігівська губернія входила до VI округу з центральною губернською конторою II класу в Чернігові. В Новгороді-Сіверському знаходилась повітова контора III класу, штат якої складали поштмейстер, його помічник та три листоноші. Ці люди вважались держслуж-

бовцями і мали право носити зброю для супроводу і охорони пошти та спеціальних вантажів.

Починаючи з 1842 р., поштові станції підпорядковувалися губернським органам влади, а їх утримання здійснювалося виключно коштом місцевого населення. Для станцій, розташованих на поштових трактах, місцева влада мала виділяти приміщення з опаленням і освітленням та 40 крб. на канцелярські потреби щорічно [1, с. 34].

Згідно статистичних відомостей за 1845 рік, в Чернігівській губернії налічувалося 60 поштових станцій, на яких утримувалося 1116 коней [11, арк. 1–8 зв.].

Упродовж 1852–1853 рр. система управління поштою зазнала змін. Були ліквідовані поштові округи та створено Управління поштовими частинами в губерніях, якими завідували губернські поштмейстери [2, с. 99].

Одним з основних обов'язків поштмейстера була організація роботи поштових контор та станцій у межах губернії, забезпечення належного функціонування поштових маршрутів, розвиток поштової інфраструктури, зокрема, будівництво поштових станцій.

У жовтні 1856 р. з клопотанням про відкриття поштової станції в селі Шептаки Новгород-Сіверського повіту звернувся до губернського поштмейстера та Чернігівського цивільного губернатора Новгород-Сіверський земський справник. У документах надавалось обґрунтування: відстань між Чайкино-Хутірською станцією і містом Новгородом-Сіверським становить 25 $\frac{1}{2}$ верст; піщана та гориста дорога майже на всьому шляху складна та дуже повільно долається важкими екіпажами навіть при запряжці 6 і 8 коней. Тому пропонувалося відкрити додаткову станцію в селі Шептаки з певною кількістю коней і призначити поштоутримувачів. Відстань від с. Шептаки до Новгорода-Сіверського – 12 верст, а до Чайкино-Хутірської – 13 $\frac{1}{2}$. Отже, розташування мало бути зручним, оскільки нова станція буде знаходитись майже на однаковій відстані від обох згаданих. Більш того, не було проблем з приміщенням для Шептаківської станції.

Губернський поштмейстер Воробей підтримав клопотання про відкриття нової станції і в листі до губернатора від 10 грудня 1856 р. пропонував: для Шептаківської станції призначити комплект коней не менше 6, а на Чайкино-Хутірській залишити 9 (оскільки відстань від Чайкино-Хутірської до Понурівської становить 26 верст, що тотожно відстані від Чайкино-Хутірської до Новгород-Сіверської); Шептаківську станцію віддати на утримання Чайкино-Хутірській чи Новгород-Сіверській станції [12, арк 4–4 зв.].

Урядова установа [12, арк. 5–6 зв.], розглядаючи дану справу, підтримала клопотання про створення в Шептках поштової станції. Пропонувалося з Чайкино-Хутірської станції, де було 12 коней, 3-х надати Шептаківській. Річне утримання трійки становитиме 348 руб. 93 $\frac{3}{4}$ коп. Ще одну трійку коней пропонували придбати із залишків державних земських повинностей. Якщо грошей не вистачатиме – взяти їх з казни. З такою пропозицією вирішено було звернутись до «головноначальствуючого над

Поштовим департаментом». Але, розглянувши справу, урядовець відхилив прохання (12 лютого 1857 р.) з таким обґрунтуванням: 1. У військовий час обходились без проміжної станції, «то зараз тим паче». 2. Земство «и без того обременено значительными по содержанию почтовой гоньби расходами». 3. Чайкино-Хутірська поштова станція навряд чи буде в змозі відправляти гоньбу комплектом із 9-ти коней. 4. Не дивлячись на полегшення перегону до Новгород-Сіверської станції, інший перегон, Чайкино-Хутірський – Понурівський, також залишається складним [12, арк. 7–9].

Відповідні розпорядження про неможливість розподілу Чайкино-Хутірської поштової станції на два перегони були надіслані 28 лютого 1857 р. до Чернігівського Губернського Поштмейстера та Новгород-Сіверського земського справника [12, арк. 10–10 зв.].

Вагомим доповненням про поштовий зв'язок Чернігівської губернії середини XIX ст. є праця М. Домонтовича «Материалы для географии и статистики России. Черниговская губерния». В ній автор зазначає, що поштові дороги в Чернігівській губернії запроваджені (засновані) на відстані 1,630 верст (одна верста 1,0668 км). Проходять по піщаному, глинистому і чорноземному ґрунтах. Навесні та восени проїзд по дорогах у багатьох місцях ускладнювався через багно та розлив річок. Дорожнє полотно в належному стані утримувалося за рахунок земських повинностей. Плата за проїзд на всіх поштових трактах становила 2 $\frac{1}{2}$ коп. сріблом за версту. По дорозі з Глухова через Шосткинський пороховий завод, Новгород-Сіверський, Стародуб і Мглин щорічно проходило до 100 тис. підвод з хлібом [3, с. 46].

Повітовий поштовий тракт з Чернігова до Новгорода-Сіверського пролягав через Березну, Сосницю, Чортотичі, Авдіївку, Блистову, Риков (Троїцьке) і складав всього 172 версти 444 сажні. Дорогу перетинали річки Замглай, Снов, Мена, Убідь, Малотеч. Сполучення цим шляхом не припинялося будь-якої пори року, мости і гаті були зручними для проїзду. Дорога утримувалася натуральною повинністю селян. За рахунок земських зборів в належному стані утримувалися мости: Благовіщенський в Березні, Вознесенський в Мені, Нікольський в Новгороді-Сіверському [3, с. 52].

Ймовірно, поштова станція (відділення) в Новгороді-Сіверському знаходилась неподалік Нікольського мосту (зараз вул. Миколаївська, 10), адже ще в 1920 р. там був постійний двір, чайна, бібліотека-читальня. Крім того, є припущення, що на Базарній площі міста був заїжджий двір, де можна було зупинитись на ночівлю та поїсти [13].

Згадана дорога завжди знаходилася в задовільному стані і була зручною для перевози вантажів, тому що до неї, згідно відомості, були «приписані» 13158 міщан та селян, які періодично її ремонтували. Вартість перевозу вантажа становила від 15 до 20 коп. сріблом з пуда або від 10 до 15 коп. сріблом за 100 верст з пуда.

Від Стародуба до Новгорода-Сіверського дорога про-

ходила по рівній місцевості. Але на відстані між с. Шептаки і Новгородом-Сіверським при хуторі Крута Дебря (зараз урочище) був надзвичайно довгий і крутий спуск та підйом; ще один крутий спуск, більше версти завдовжки, вів до Новгород-Сіверської поштової станції [3, с. 55].

За рахунок міських і земських зборів утримувався Нижньо-Покровський міст у місті і відкоси, обрамлені кам'єм, а також канава.

На поштовому шляху від Новгорода-Сіверського до Пирогівки знаходилася переправа через Десну.

Ціна за транспортування вантажу від Стародуба до Глухова влітку і взимку складала 15 коп. сріблом, а весною та восени близько 35–40 коп. сріблом з пуда або від 10 до 25 коп. сріблом за 100 верст з пуда. З поштовими шляхами часто перетиналися транспортні, торгові, військові шляхи Новгород-Сіверського повіту [3, с. 62].

З Додатку до звіту начальника Чернігівської губернії за 1878 р. відомо, що ґрунтові поштові дороги перебували у підпорядкуванні як губернського, так і повітового земств. Змін щодо напрямку в поштових трактах не зафіксовано. Утримання стану доріг та невеликих споруд на них (мостів) забезпечувалося коштами повітових земств, більш капітальні споруди будувалися і ремонтувалися коштом губернського земства. Незначні дорожні роботи проводилися за рахунок натуральної повинності [14, с. 189].

Також в XIX ст., окрім державних поштових станцій, створюються приватні установи – «вільні пошти», на утримання яких держава не виділяла коштів. Дозволи на їх відкриття видавалися на 2, 3, 4 роки. Прогонна оплата підвищувалася, надавалося право перевозити приватних осіб за оплату за домовленістю [1, с. 34]. «Вільні пошти» в Чернігівській губернії існували тільки між посадом Клинці та містом Сураж [3, с. 4].

У Новгороді-Сіверському наприкінці XIX ст. у кутовому двоповерховому будинку з дерев'яним другим поверхом (вул. Захисників України, 15), господарськими прибудовами та конюшнями знаходився заїжджий двір єврея Рискіна, який займався перевезенням пасажирів. На першому поверсі розміщувалась їдальня та кімнати відпочинку. Ймовірно, Рискін був утримувачем «вільної пошти». Каретами, в які було запряжено по двоє коней, їздили до Пирогівки, Шостки, Семенівки [13].

Отже, поштові станції міста Новгорода-Сіверського та повіту забезпечували надійний поштовий зв'язок з повітовими містами Глуховом і Стародубом та губернським Черніговом. Незважаючи на складнощі, пов'язані з особливостями місцевого ландшафту, недостатністю фінансування та іншими економічними факторами, мережа поштових станцій Новгород-Сіверського повіту на той час була розвиненою. Поштовими трактами здійснювались доставлення пошти та перевезення вантажів, що позитивно впливало на соціально-економічний розвиток ре-

гіону. З'ясовано, що на Стародубському тракті в 50-х роках XIX ст. станція в хуторі Узруй не згадується.

Питання розвитку поштового зв'язку на Новгород-Сіверщині потребує подальшого вивчення.

ДЖЕРЕЛА

1. Федоришина Л. Історичні аспекти становлення поштової служби України та її взаємодії з митницею. *Сталий розвиток економіки*. 2018, № 2. С. 30–41.
2. Миронова І. «Системи утримання поштових станцій України в кінці XVIII – на початку XIX ст.». URL: <https://lib.chmnu.edu.ua/pdf/naukpraci/history/2007/74-61-3.pdf> (дата звернення: 17.12.2024).
3. Материали для географии и статистики России, собранные офицерами Генерального штаба. Черниговская губерния / Составил М. Домонтович. Санкт-Петербург: Типография Ф. Персона, 1865. 796 с.
4. Сбитнев И. Новгород-Северский. *Отечественные записки*. 1828. № 96–97. Фонды Новгород-Сіверського історико-культурного музею-заповідника «Слово о полку Ігоревім».
5. Воїнов С. С. Село Чайкине. Редакційно-видавничий комплекс «Деснянська правда», 1998. 84 с.
6. https://uk.wikipedia.org/wiki/%D0%86%D1%81%D1%82%D0%BE%D1%80%D1%96%D1%8F_%D0%BF%D0%BE%D1%88%D1%82%D0%B8_%D0%A3%D0%BA%D1%80%D0%B0%D1%97%D0%BD%D0%B8 (дата звернення: 12.12.2024)
7. Державний архів Чернігівської області (далі – ДАЧО), ф. 133, оп. 1, спр. 44.
8. ДАЧО, ф. 133, оп. 1, спр. 44.
9. ДАЧО, ф. 133, оп. 1, спр. 62.
10. ДАЧО, ф. 133, оп. 1, спр. 101, арк. 260–267.
11. ДАЧО, ф. 128, оп. 4, спр. 20, арк. 1–8 зв.
12. ДАЧО, ф. 144, оп. 2, спр. 93, арк. 1–14.
13. Фонды Новгород-Сіверського історико-культурного музею-заповідника «Слово о полку Ігоревім». Матеріали в розсіпу.
14. Чернігівській губернії – 210 років. Збірник документів і матеріалів. Чернівці, 2012. 383 с.

Prykhod S. M. Towards the history of postal station development in the Novhorod-Siversky Region in the XVIII th – XIX th centuries

The article examines the state of postal communication in the territory of Novhorod-Siversky County throughout the XVIII th and XIX th centuries.

Key words: postal station, postal horses, station keepers, county zemstvo, relay postal service.

REFERENCES

1. Fedoryshyna, L. (2018). Istorychni aspekty stanovlennia poshtovoi sluzhby Ukrainy ta yii vzaïemodii z mytnytseiu [Historical aspects of the formation of the Ukrainian postal service and its interaction with customs]. *Stalyi rozvytok ekonomiky*, № 2, pp. 30–41. [in Ukrainian].
2. Myronova, I. Systemy utrymannia poshtovykh stantsii Ukrainy v kints XVIII – na pochatku XIX st. [Systems of maintenance of postal stations in Ukraine in the late eighteenth and early nineteenth centuries]. Retrieved from <https://lib.chmnu.edu.ua/pdf/naukpraci/history/2007/74-61-3.pdf>
3. M. Domontovich (1865). *Materialy dlia geografii i statistiki Rossii, sobrannye ofitserami General'nogo shtaba. Chernigovskaia guberniia* [Materials for geography and statistics of Russia, collected by officers of the General Staff. Chernigov Province]. Sankt -Peterburg: Tipografiia F. Persona. [in Russian].
4. Sbitnev, I. (1828). Novgorod-Severskii. *Otechestvennye zapiski*, 96–97. [in Russian].
5. Voinov, S. S. (1998). *Selo Chaikyne* [Chaikino village]. Redaktsiino-vydavnychiy kompleks «Desnianska pravda». [in Ukrainian].
6. Retrieved from https://uk.wikipedia.org/wiki/Istoriia_poshty_Ukrainy
7. Derzhavnyi arkhiv Chernihivskoi oblasti (dali – DACHO), f. 133, op. 1, spr. 44.
8. DACHO, f. 133, op. 1, spr. 44.
9. DACHO, f. 133, op. 1, spr. 62.
10. DACHO, f. 133, op. 1, spr. 101, ark. 260–267.
11. DACHO, f. 128, op. 4, spr. 20, ark. 1–8 zv.
12. DACHO, f. 144, op. 2, spr. 93, ark. 1–14.
13. Fondy Novhorod-Siverskoho istoryko-kulturnoho muzeiu-zapovidnyka «Slovo o polku Ihorevim». Materialy v rozsyphu.
14. Chernihivskii hubernii – 210 rokov. Zbirnyk dokumentiv i materialiv [Chernihiv province is 210 years old. Collection of documents and materials]. Chernihiv. (2012). [in Ukrainian].

*Стаття надійшла до редакції 01.05.2025 р.
Рекомендована до друку 17.07.2025 р.*

РОЗДІЛ III. НОВА ІСТОРІЯ

УДК 94(477):303.422П.Куліш

Н. В. Міллер

ДОПОВНЮЄМО СТОРІНКИ РОДОВОДУ П. О. КУЛІША

Дослідження доповнює сторінки родоводу визначного українського культурного діяча – письменника Пантелеймона Олександровича Куліша. У статті наведена інформація з документів, які раніше залишалися поза увагою дослідників, що висвітлюють походження воронізького роду Кулішів. До обігу уводиться родовідне дерево Кулішів, складене батьком письменника – Олександром Андрійовичем Кулішем. За результатами опрацювання присяг та ревізій Воронізької сотні подаються нові відомості про Пантелеймонових прадіда, сотенного воронізького отамана Івана Куліша, уводяться нові імена, які належали до членів родини, простежується їхній життєвий шлях. Уперше оприлюднено витяги зі сповідних розписів церков містечка Вороніж за 1739 р., 1756 р. та метричної книги воронізької Трьохсвятительської церкви за 1802–1811-і роки, що суттєво доповнить знання про воронізьку родину Кулішів.

Ключові слова: Пантелеймон Куліш, Куліші, містечко Вороніж, родовід, присяги, ревізії, Воронізька сотня, сповідні розписи, метричні книги.

У 2024 році вся прогресивна українська спільнота гідно вшанувала 205-річчя від дня народження визначного українського письменника, культурника-націєтворця, одного з основоположників української мови та перекладача Біблії українською – Пантелеймона Олександровича Куліша.

Більше 35-ти років тому до 170-ї річниці від дня народження письменника було закладено основи сучасного кулішезнавства. З того часу «кулішезнавство» стало окремою площиною гуманітарних наук, одним із важливих напрямків діяльності якої стало створення наукової біографії та написання літопису життя П. О. Куліша. Відтоді активізувалася й краєзнавчо-дослідницька робота земляків митця.

Найбільше зусиль і відповідно плідних результатів у галузі дослідження сіверсько-воронізького оточення та життєпису видатного земляка досягнув відомий шосткинський письменник, публіцист, краєзнавець Віктор Володимирович Терлецький (1936–2023). З-під його пера виходять книги: «Розіллось по ріднім краю...» [20], «Пантелеймон Куліш – біограф Гоголя» [18], «Пантелеймон Куліш як художник: [малюнки гетьманів]» [19], «Доповнюємо сторінки життєпису Пантелеймона Куліша» [17] та ще десятки статей. Саме Віктор Володимирович акцентував на хибних твердженнях попередніх дослідників щодо місця народження митця і доказово довів, що дідівщиною П. О. Куліша є саме містечко Вороніж.

Новим витком активізації в дослідженні воронізького оточення та життєпису П. Куліша стала підготовка до його 200-літнього ювілею. Місцеві краєзнавці провадили пошукову роботу в українських архівних установах, бібліотеках, музеях, досліджували літературні, мемуарні дже-

рела, листування з рідними, спілкувались із воронізькими нащадками. На основі зібраних матеріалів написали низку статей, сповнених краєзнавчої конкретики, які були опубліковані в науково-краєзнавчих та періодичних виданнях, видали книгу «Вороніж і вороніжці в життєтворчості Пантелеймона Куліша» [3].

Робота над дослідженням літопису життя письменника, зокрема його воронізького періоду, не припиняється. Нещодавня стаття, що вийшла в збірнику матеріалів IV Всеукраїнської науково-практичної інтернет-конференції «Сумські історико-краєзнавчі студії» 2024 р. є цюмо підтвердженням [12, с. 34–41].

Метою цієї розвідки є доповнення родовідних фактів видатного українського діяча П. О. Куліша новими архівними здобутками. А вони вагомі.

У ході досліджень виявлено неопрацьовані раніше метричні книги, сповідні розписи церков містечка Вороніж та ревізійні й присяжні книги Воронізької сотні Ніжинського полку різних років, що принесло суттєві доповнення до скарбниці знань про прашчурів письменника й відкрило нові невідомі факти, що спростовують деякі попередні дослідження генеалогів, кулішезнавців та краєзнавців. Зокрема, це стосується Пантелеймонових прадіда – Івана Куліша, воронізького сотенного отамана. За «Малоросійським гербовником» В. К. Лукомського, В. Л. Модзалевського, Іван Куліш – Кобизький наказний сотник (1731), син військового товариша Михайла Кулішенка (1710) й онук військового товариша Леонтія Куліша (1702) [10, с. 88]. Та сповідний розпис Михайлівської церкви м. Воронежа за 1739 р. подає двох синів Михайла Кулішенка – Гната та Дем'яна. Дем'ян Михайлович Куліш на 1739 р. мав 61 рік, тобто він орієнтовно 1678 р. н. Був одружений із Ганною Опанасівною (51 р., прізвище невідоме), певно, 1688 р. н. У подружжя ріс син Іван (12 р.), прибіл. 1727 р. н.

Гнат Михайлович Куліш у 1739 р. мав 51 рік, отже він, мабуть, 1688 р. н., його дружиною була на той час Євдокія Климівна (51 р., прізвище невідоме), певно, теж 1788 р. н. Подружжя мало синів: Лук'яна (26 р., прибіл. 1713 р. н.), Лавріна (11 р., прибіл. 1728 р. н.), Григорія (10 р., прибіл. 1729 р. н.) та дочку Анастасію (7 р., прибіл. 1732 р. н.). Один із синів Гната, Лук'ян, уже був одружений з Оленою Федорівною (21 р., вірогідно, 1718 р. н., прізвище невідоме) [4, арк. 13 зв., 14]. З цього архівного документа дізнаємось, що Іван – це син Дем'яна. У наступних нещодавно виявлених джерелах знайдемо підтвердження, що прадід письменника, воронізький сотенний отаман Іван Куліш, був по батькові Дем'янович, а не Михайлович, як зазначалося раніше. Іван Куліш, що був у 1731 р. наказним Кобизьким сотником міг, звичайно, бути сином військового то-

вариша Михайла і братом Гната та Дем'яна, але прадідом Пантелеймона Куліша він не був.

Про братів Кулішів, Гната й Дем'яна Михайловичів, та Пантелеймонового прадіда, Івана Дем'яновича, ще більше ясності додали ревізійні за 1736, 1737, 1738, 1748 роки та присяжні книги Воронізької сотні Ніжинського полку за 1732, 1741, 1762 рр.

У 1732 р. бачимо відомості про Гната й Демка Кулішів як міщан міста Вороніж [11]. Приблизно у 1733–1735 рр. (точна дата не визначена) Гнат і Демко знаходяться у списку посполитих, середньогрунтових [32, 135 зв., 136]. У 1737 р. вони значаться як посполиті, малогрунтові [29, арк. 686 зв., 687], у 1738 р. Демко Куліш, Гнат Куліш та його син Лук'ян – малогрунтові, посполиті [27, арк. 433 зв.].

У 1741 році серед вороніжців, що присягнули імператриці Єлизаветі Петрівні, були: Гнат Куліш, Лаврін Куліш, Лук'ян Куліш, Грицько Куліш, Марко Куліш, Демко Куліш. У цьому списку бачимо Гната із синами (Марко, мабуть, теж його син, хоча у сповідних розписах 1739 р. його немає, певно, не був на сповіді). Усі вони йдуть у списку міщан неграмотних. За цей же рік у списку міщан грамотних, які самі підписалися на «клятвенних» обіцянках, фігурує Іван Куліш [24, арк. 16, 17].

1748 р. Іван Куліш уже ратушний служитель, комісар. Гнат Куліш – староста над посполитими володіння полковника Лодижинського, до посполитих цього ж полковника належав і Дмитро Кулешенко [28, арк. 723 зв., 724, 729]. Про Дмитра Кулешенка мова піде далі.

У 1762 р. Іван Куліш – отаман сотенний, Федір Куліш – козак (його особа не ідентифікована). 17 липня 1762 р. під присягою були й сини Івана Куліша – Дем'ян і Яків. 27 липня 1762 р. також присягнули імператриці Катерині Олексіївні отамана сотенного воронізького служителя – Іван Мурашка та Максим Лакей [26, арк. 289, 289 зв., 307 зв., 309].

Окрім вище зазначених присяжних списків, були опрацьовані: реєстр збору канцелярського податку у Ніжинському полку (1732); книга збору податків Ніжинського полку (1733); реєстри посівів у сотнях Ніжинського полку (1735–1740); книга оплати волів для російської армії, зібраних у Ніжинському полку (1737); іменна відомість набору волів у Ніжинському полку (1739); справа про набір волів у полках Гетьманщини (1743); відомості Глухівського комісарства про збір податків (1769); справа про набір погонщиків у полках Гетьманщини (1769).

Коли в 1732 р. у Воронежі збирали канцелярський податок, то Гнат і Демко Куліші як можливі (небідні) посполиті (а саме міщани) заплатили: Демко 2 злотих, Гнат – 1 злотий 10 коп. А якась Іваниха Кулішиха (тобто дружина Івана), яка була посполитою вкрай злиденною, – 4 коп. [31, арк. 187].

У книзі збору податків Ніжинського полку 1733 р. зазначено, що Демко і Гнат Куліші заплатили 40 і 20 коп. відповідно [22, арк. 169, 175]. Вони згадані також у книгах збору податків за 1736 та 1738 рр.

Реєстр посівів Воронізькій сотні приблизно за 1735–

1740 рр. зафіксував серед обивателів містечка Гната Куліша, який садив 1 чверть і 4 четвертички жита та 1 чверть гречки [33, арк. 35]. Його також зустрічаємо у книзі оплати волів для російської армії: у 1737 р. за двох волів полових він отримав 6 руб. [30, арк. 18], 1739 р. – 4 руб. й 50 коп. за сивого із записиною на лобі вола [23, арк. 252], 1743 р. – 3 руб. 50 коп. за пологового вола [36, арк. 183].

З відомості Глухівського комісарства про збір податків за 1769 р. у Воронізькій сотні містечка Вороніж дізнаємося наступне: посполитих отамана сотенного воронізького Івана Куліша хат 3, оклад 3 руб. 6 коп. [34, арк. 58 зв., 59]. Цього ж року справа про набір погонщиків у полках Гетьманщини у Воронізькій сотні з володінь абшитованого підкоморія Івана Лазаревича повідомляла, що погонщиком був Григорій Куліш 35-ти років, «прикметами: зросту великий, волосся на голові чорне, на бороді та вусах – світло-русьве, очі сірі, родимець містечка Вороніж» [21, арк. 77]. Певно, це син Гната Куліша.

У сповідних розписах церков Воронізької протопопії за 1756 р., який теж ще не був досконало опрацьований, по Троїцькій церкві знаходимо родину Лук'яна Гнатовича Куліша (54 р.): дружина Олена Потапівна (за 1739 р. дружиною значилася Олена Федорівна) 51 р.; діти – Уляна 18 р., Євдокія 9 р. Був на сповіді й Гнатів брат Дмитро, 44 р, його дружина Марія Лаврентіївна 40 р. та їхній син Дем'ян 11 р. Дмитро не зустрічався у сповідних списках 1739 р., а за 1748 р. він згаданий як посполитий володіння полковника Лодижинського) [38, арк. 19 зв.].

Ще про одного із синів Гната Михайловича Куліша, а саме Лавріна, є згадка за 1757 р. у списках посполитих Воронізької сотні для тилових робіт у Семирічній війні (1756–1763). За описом він мав 30 років, був високого зросту, сіроокий, з чорним волоссям на голові, плоским носом і продовгуватим обличчям. Належав до володіння бунчукового товариша Василя Гудовича [25, арк. 124].

Спробуємо розібратися з особою прадіда Пантелеймона Куліша – воронізьким сотенним отаманом Іваном Кулішем. Усі кулішезнавці й краєзнавці виводили родовід Івана Куліша так, як він поданий у «Малоросійському гербовнику» В. К. Лукомського, В. Л. Модзалевського [10] та статті Олександра Лазаревського «Предки П. А. Куліша» [2]. За їхніми даними, Іван Куліш був сином військового товариша Михайла Кулішенка, що згадувався в одному з документів містечка Воронежа за 1710 р. Але в світлі останніх архівних знахідок ця усталена лінія родоводу порушується.

Із ревізій та присяг Воронізької сотні Ніжинського полку, сповідних розписів 1739 р. ми бачимо двох синів (з нащадками) Михайла Кулішенка – Гната й Дем'яна. Іван же фігурує як син Дем'яна. За сповідною книгою 1739 р. йому було 12 років, тобто він приблизно 1727 р. н. Переглянувши ревізії, присяги та інші документи Воронізької сотні за 1732–1769 рр., вперше зустріли Івана Куліша 1741 р., коли він, як міщанин грамотний, сам підписався у присязі. На той час, якщо вірити сповідному розпи-

су за 1739 р., йому було приблизно 14–15 років. 1748 р. Іван Куліш уже ратушний служитель, комісар (у 21 рік).

Кар'єра Івана Куліша стрімко йшла вгору. 1759 р. за сотниківства Андрія Холодовича його обирають воронізьким сотенним отаманом. Городовий (сотенний) отаман був першим після сотника, урядовав разом з ним у сотенній канцелярії, доглядав за поліцією, а в походах був його помічником. У 1762 р. присягу імператриці Катерині Олексіївні склали вже й сини Івана – Дем'ян (старший, рік народження невідомий) і Яків (приблизно 1753 р. н.) та два його служителі. Із відомості Глухівського комісарства про збір податків у 1769 р. дізнаємося, що Івану Кулішу, сотенному отаманові, належало 3 хати посполитих.

І. С. Абрамов у статті «Розшуки про П. О. Куліша й його батьківщину» [1] навів документ 1792 р. про борг воронізького сотенного отамана Івана Куліша священникам села Богданівка (входило до Воронізької сотні). Відтоді кулішезнавцям стало відомо, що в Івана був ще старший син Дем'ян. Саме про цього Дем'яна нами знайдено невідому на сьогодні інформацію, що ще раз підтвердило наявність у Івана Куліша, окрім Якова й Андрія, старшого сина Дем'яна. Кулішезнавці вважають, що Іван Куліш і помер близько 1792 р. Та прослідковується неспівпадіння. Події, описані у статті І. Абрамова, відбувалися 1792 р. Якову було на той час 39 років (він близько 1753 р. н.), Андрію 31 рік (приблизно 1761 р. н.). А в зазначеній справі говориться: «...что де по смерти онаго отца их долгов оставалось на немалую сумму, которые брат их старший Дамиан (кой уже умре) Кулиш при их тогда малолетстве за жизни его с имения их общего всех кредиторов уистил» [1, с. 48]. Тобто, батько і старший брат Дем'ян померли, коли хлопці, Яків і Андрій, були малолітніми, а це може бути приблизно в кінці 1760-х – на початку 1770-х рр. Наша здогадка підтвердилася нещодавно знайденою ще однією архівною справою «О нало-

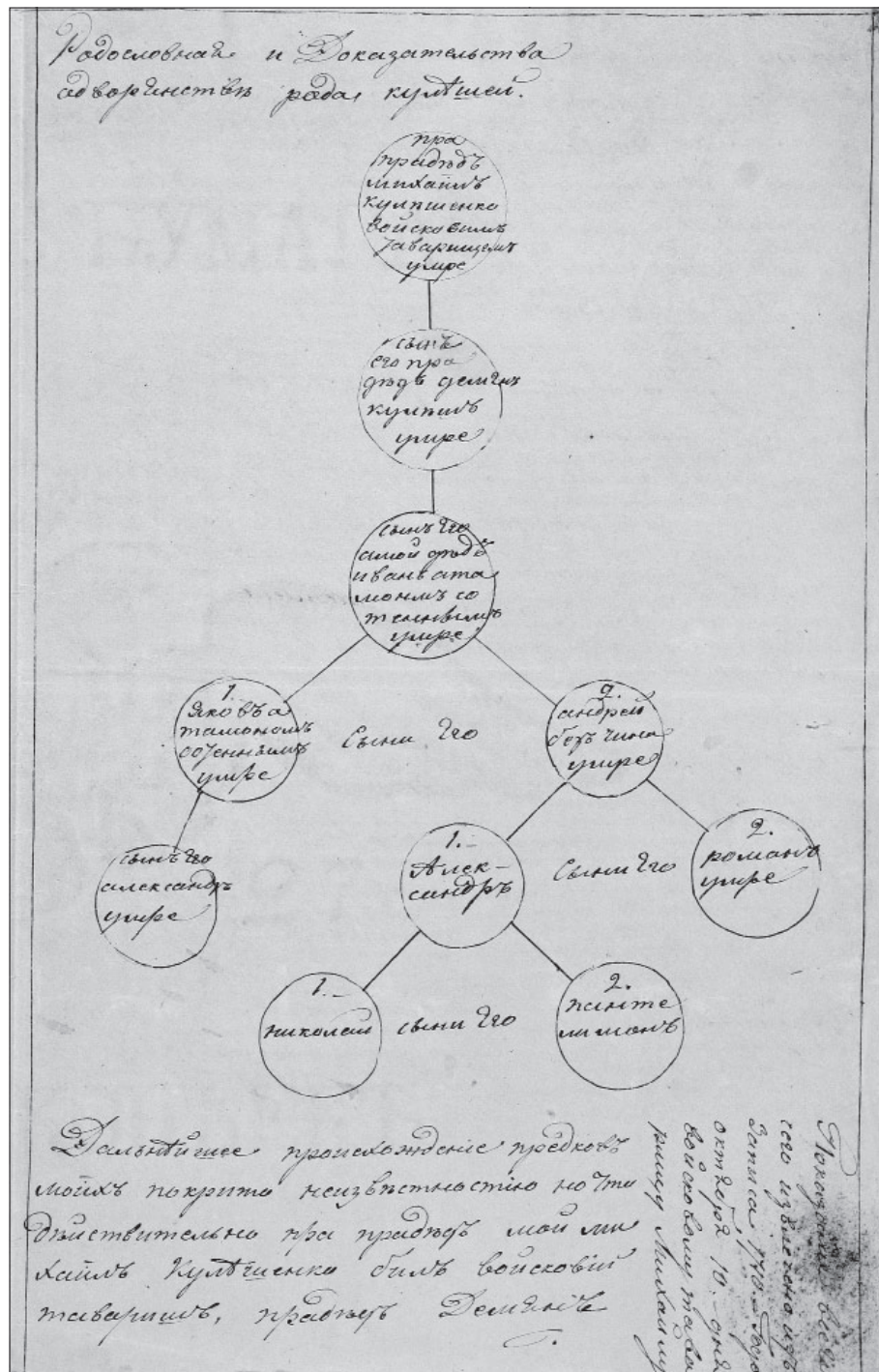

Рис. 1. Родовідне дерево й докази дворянства Кулішів (1827 р.).
ІР НБУВ, ф. II, спр. 2131, арк. 2

жении секвестра на имущество старшины и казаков Глуховской, Ямпольской и Воронежской сотен за непоставку провианта для армии» [35, арк. 4–5, 8], події в якій розглядалися з 23 січня до 4 лютого 1769 р. Там згадується Іван Куліш, на майно якого був накладений арешт уже після його смерті. Отже, він помер або в кінці 1768-го, або на початку 1769-го року. Його сотниківство продовжувалось

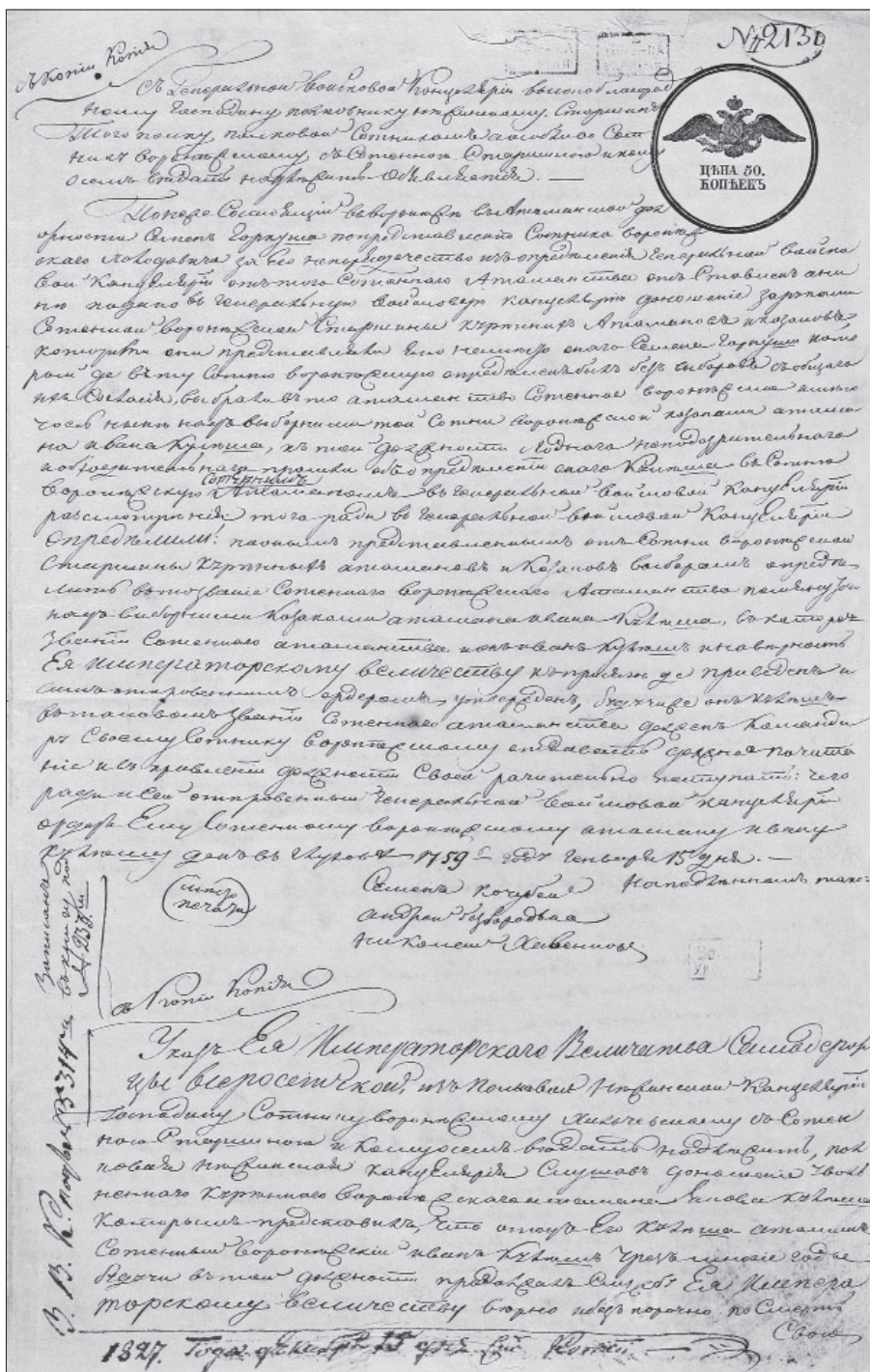

Рис. 2. Копія з копії документів на визнання роду Кулішів у дворянстві.
ІР НБУВ, ф. II, спр. 2130, арк. 1

майже 10 років. Невдовзі після батька помер чи загинув і його старший син, курінний воронізький отаман – Дем'ян Іванович Куліш (народився приблизно у кінці 1740-х).

В Інституті рукопису Національної бібліотеки України імені Володимира Вернадського віднайдено низку справ, раніше не опрацьованих і не опублікованих. Одна з них – це «Формулярный дворянский списокъ дворяни-

перейшов у стан козаків або був ним у молоді роки. Дід Іван – сотенний воронізький отаман, а батько Андрій, як і зазначалося, через хворобу не служив. Сам Олександр пише: «Я показатель Александръ хотя в службе не былъ, но владея предковскимъ недвижимымъ имениемъ отправляю разные по дворянскому моему званию поручения, и за пожертвования во время 1812 года получилъ дво-

на Глуховского повета Александра Кулиша сочинень 1827 года» (оригінал) [6, арк. 3]. Олександр Кулішу – нащадку «доказателей дворянства уже умершихъ, Якова сотенного отамана и его брата Андрея ...» було 46 років. Він один залишився на той час живим. Син Якова – Олександр (приблизно 1781 р. н.) і син Андрія, рідний брат Олександра – Роман (близько 1783–1819), уже були покійними. Олександр Куліш надає докази на підтвердження роду Кулішів у дворянстві (рис. 1). Він повідомляє, що 1784 р. його дядько Яків, сотенний воронізький отаман, і батько Андрій подали до Новгород-Сіверської дворянської комісії такі документи: 1) урядовий запис від 10 жовтня 1710 р.; 2) відкритий ордер Генеральної військової канцелярії від 10 січня 1759 р.; 3) свідчення 12 осіб дворян. За цими доказами у 1786 р. рід Кулішів був визнаний у дворянстві й занесений до 2-ї частини Дворянської родовідної книги, а 15 грудня 1790 р. рід отримав і дворянську грамоту. Додав Олександр Куліш і копії зазначених документів, що підтверджують визнання Кулішів у дворянстві (рис. 2).

Інший оригінальний документ – «Формулярный дворянский списокъ дворянина Александра Андреева сына Кулеша, сочинень 1835 года» [9, арк. 3]. Це справа, в якій Олександр Андрійович Куліш (54 р., мешканець містечка Вороніж) виводить свій родовід і подає докази на підтвердження його в дворянстві. Прадіда свого Дем'яна він називає козаком, хоча з поданих вище документів ми його бачимо посполитим, а саме міщанином. Він, певно,

рянскую бронзовую медаль» [8, арк. 2 зв.] (рис. 3). Старший його син Микола на той 1835 р. у чині колезького реєстратора знаходився у відставці, а другий син Пантелеймон навчався у Новгород-Сіверській гімназії (рис. 4).

Отже, маючи на руках копії документів, якими оперували Куліші для визнання їх у дворянстві, можемо звірити їх із дослідженням О. М. Лазаревського «Предки П. А. Кулиша» [2], у якому він опирався на ці ж документи. Виявилося, що у своїй праці Олександр Лазаревський припустився деяких неточностей, які в подальшому були підхоплені кулішезнавцями та краєзнавцями. По-перше, він неправильно називає ім'я попередника сотенного воронізького отамана Івана Куліша. Ним був не Семен Торкуша, а Семен Горкуша. А це свідчить про те, що відомий розбійник тих часів дійсно мав відношення до містечка Воронежа, а пограбування ним Матвія Холодовича не було випадковим. Так Горкуша помстився сотнику Андрію Холодовичу (рідному брату Матвія) за звільнення. Але це, як кажуть, зовсім інша історія. По-друге, О. Лазаревський вважає Івана та Дем'яна синами Михайла Кулішенка, тобто – рідними братами, й зазначає, що вони були курінними отаманами, зокрема Дем'ян після Івана. Далі, зазначаючи, що в доказах своїх на дворянство Яків та Андрій Куліші свідчили, що дід Дем'ян був козаком, він робить зноску з виправленням слова «дід» на «дядько». Олександр Матвійович помилково вважав Дем'яна старшим братом Івана, відповідно, дядьком для Якова й Андрія. Та вище наведені аргументи спростовують висновок дослідника. Дем'янів у роду було два: Дем'ян Михайлович – це батько Івана Куліша, а Дем'ян Іванович – це син Івана Куліша. Отже, для Якова й Андрія один був дідом, а другий – рідним старшим братом. Підтвердженням цьому є витяг із копії «Указа из Полковой Нежинской канцелярии господину сотнику Воронежскому Хильчевскому...»: «...через брата его просителя умершего куренного атамана Демьяна Кулиша...» [5, арк. 1 зв.]. «Просителем», як відомо, був

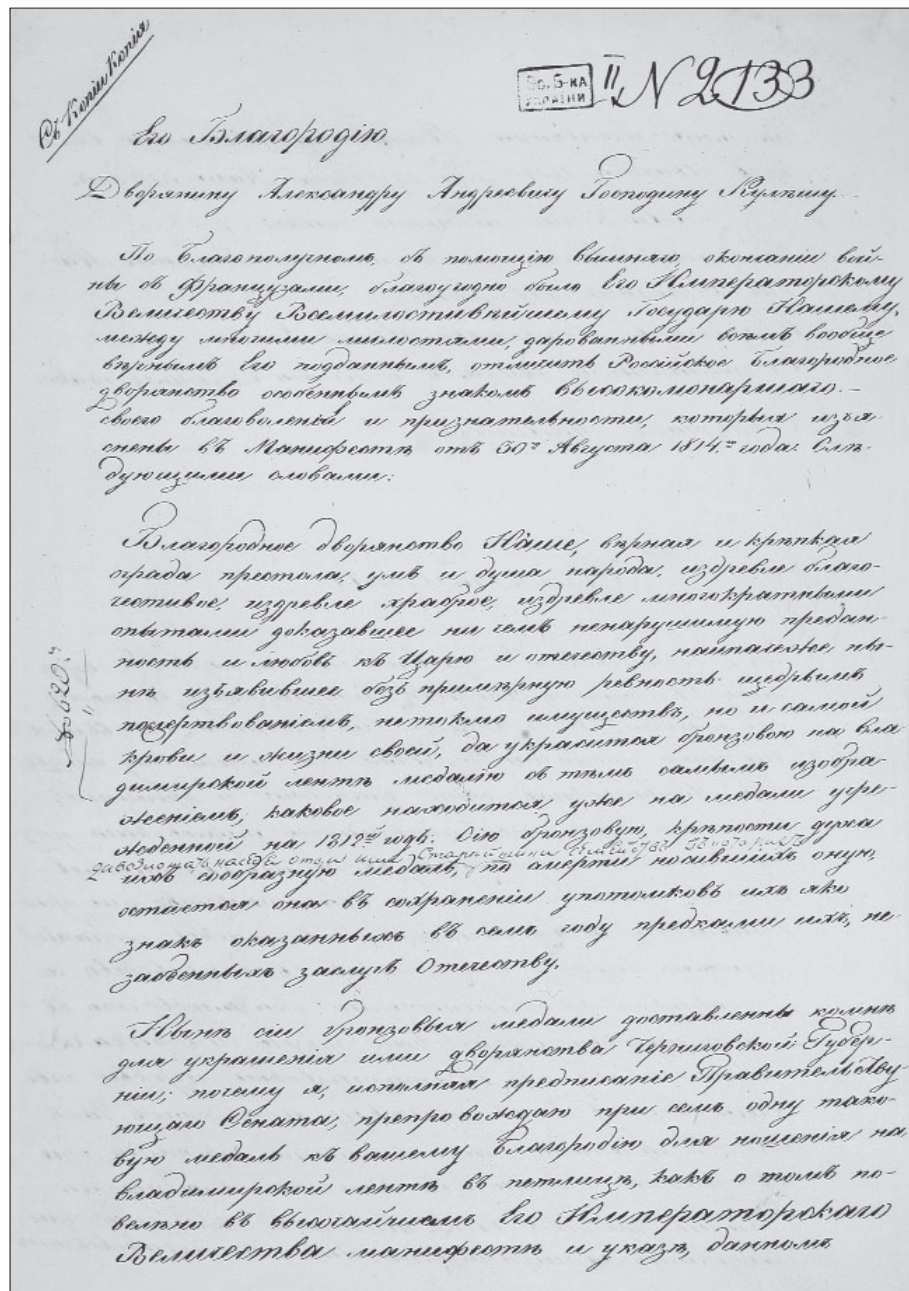

Рис. 3. Копія з копії документа про отримання Олександром Андрійовичем Кулішем бронзової дворянської медалі за пожертви під час війни 1812 р.

Яків Куліш. Та й Іван Куліш був сотенним, а не курінним отаманом. По-третє, історик робить висновок, що постановою про внесення роду Кулішів до 2-ї частини родовідної книги й видача їм грамоти на дворянство не була затверджена герольдією. Та в документі за 1835 р. на підтвердження дворянства Олександр Андрійович Куліш у графі «Ежели Герольдиею сие доказательство о благородстве будут признаны недостаточными то показывать именно когда сие последовало» зазначає: «Бывшему Новгород-Северскою дворянскою комиссиею доказательство о благородстве признаны достаточными, на Герольдию рассма-

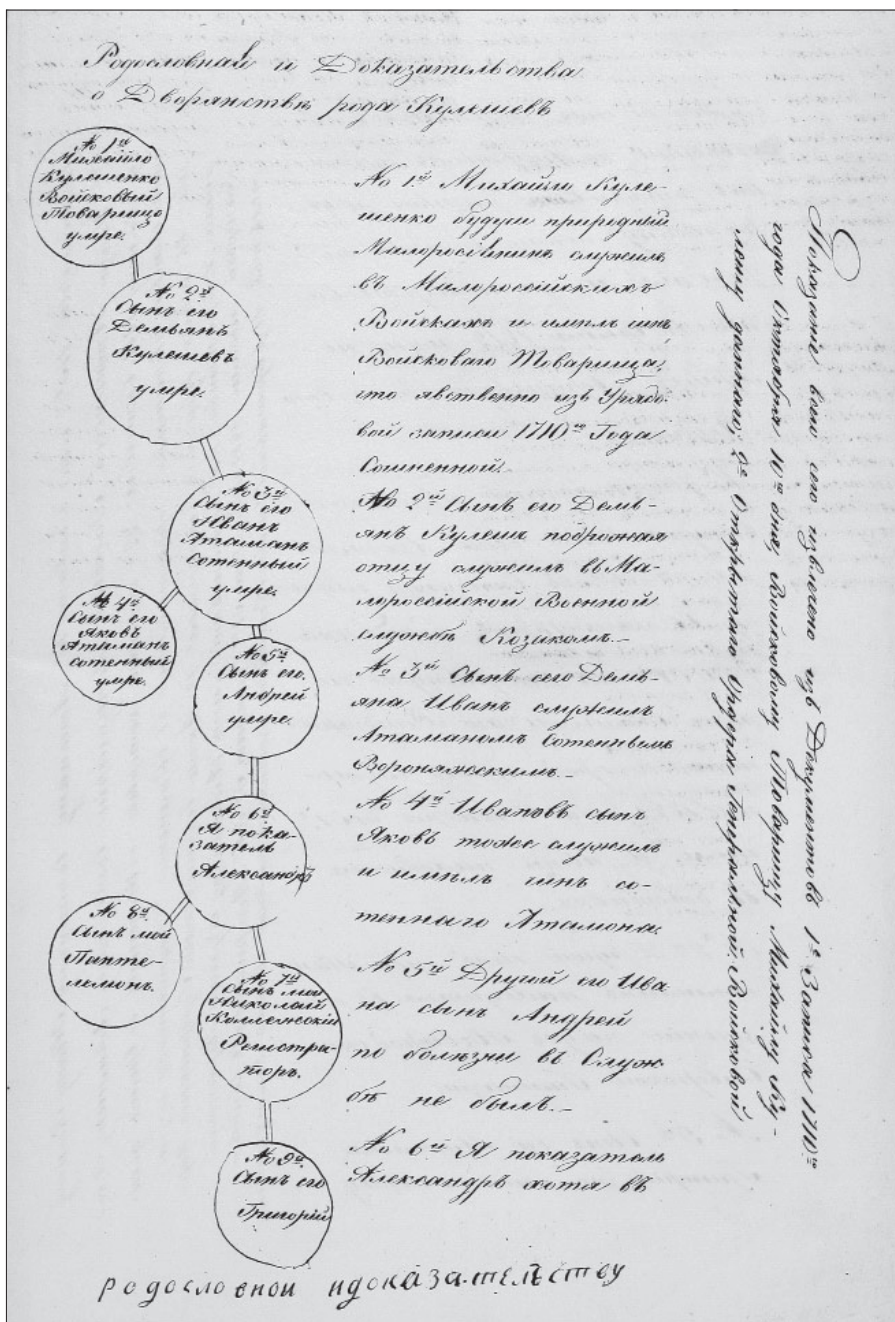

Рис. 4. Родовідна схема на доказ дворянства Кулішів (1835 р.).
ІР НБУВ, ф. II, спр. 2132, арк. 2

триваєми не були» [7, арк. 1 зв.]. Також О. Лазаревський чомусь не подав ім'я дружини Якова Куліша – Марії Григорівни Павловської, хоча там вона вказана.

Олександр Куліш два рази, у 1827-у й 1835-у роках, підтверджував свою належність до дворянського стану. Як бачимо з наведених документів, рід Кулішів був визнаний у дворянстві й занесений до 2-ї частини родовідної книги. Слід зазначити, що в документах і церковних книгах, відомих на сьогодні, усі члени родини Кулішів подаються як дворяни. Гадаємо, питання дворянства родупись-

менника Пантелеймона Куліша потребує окремого дослідження.

Нововиявлена метрична книга Трьохсвятительської церкви містечка Вороніж за 1802–1811 рр. також суттєво доповнила раніше невідомі факти з родинного оточення Пантелеймона Куліша. Стало відомо, що в шлюбі з Марією (уродженою Криско) в Олександра Андрійовича Куліша, окрім відомого на сьогодні сина Миколи, ще був син Іван: «1806 г. Генваря 4 числа в дворянина Александра Кулеша и его жены Марии родился сын Иоанн. Окрещенъ приходскимъ священникомъ Павломъ Гусаковскимъ. Восприемникомъ былъ отъ святого крещения Максимъ Кулишъ» [14, арк. 25]. Як відомо з попередніх досліджень, Олександр Куліш у 1808 р. одружився вдруге на Катерині Гладкій (перша дружина померла, ймовірно, 1806-го чи 1807-го року, запису про її смерть не знайдено). До цього часу було відомо про народження в їхньому шлюбі 4-х дітей. Метрика подає відомості про народження ще однієї дитини: «1810 г. Апреля 6 числа в дворянина Александра Кулеша и жены его Екатерины родилась дочь Ирина. Окрещена приходскимъ священникомъ Павломъ Гусаковскимъ. Восприемница была отъ святого крещения Андрея Кулеша дочь Дария» [16, арк. 53 зв.].

Доповнився новими фактами й життєпис рідного дядька Пантелеймона Куліша – Романа Андрійовича. Стало відомо прізвище його дружини та про народження у них дочки Уляни. Обраницею Романа Куліша в 1805 р. стала воронізька

міщанка Пелагея Федорівна Глюк (Глюк) [13, арк. 22]. 12 березня 1808 р. у подружжя народилася донька Уляна. Хрещеною матір'ю для неї стала дворянка Марія Дмитрівна Шкура [15, арк. 37]. У пізніших метричних книгах містечка Вороніж дружина Романа Куліша зазначена по батькові як Денисівна. Вірогідніше, що вона була по батькові Денисівна. У Дениса Глюка (Глюка) був рідний брат Федір. Певно, священник, реєструючи шлюб, помилився.

У метричних книгах Трьохсвятительської церкви за 1802–1811 рр. декілька разів зустрічається ім'я Максима

Куліша. Два рази він був хрещеним батьком у дітей Олександра Андрійовича Куліша й два рази в селян генерала Гудовича – Павла й Василя Осьмачок. За соціальним станом подається як дворянин. Особа ця ще не ідентифікована, у церковних книгах за подальші роки його ім'я відсутнє. За соціальним станом він повинен належати до роду письменника Пантелеймона Куліша, але ні в яких інших документах, що стосуються воронізьких Кулішів, запис чи згадка про нього не зустрічається.

Зовсім нещодавно вдалося віднайти й точну дату народження Олександра Андрійовича Куліша, батька письменника. До цього часу рік народження у всіх джерелах подавався приблизно. Ними встановлено, що народився він 13 березня 1782 р. Хрещеними батьками йому були Федір Закорка та Марія, дружина його дядька Якова Куліша [37, арк. 82 зв.].

Опрацювання вищезазначених архівних матеріалів, раніше не висвітлених, суттєво доповнило життєпис П. Куліша й допомогло дізнатися про роль представників родини Кулішів у соціально-історичному розвитку краю періоду Української козацької держави. Були серед них як представники рядового козацтва, так і козацької старшини, інші належали до соціального прошарку посполитих, зокрема міщан. Окремі потрапили в залежність до козацької старшини, інші самі мали підсудків чи дворових людей. Уперше в цій статті введено родовід письменника за щойно виявленими архівними документами, наводяться докази належності Кулішів до стану дворян, ідентифікуються нові члени родини, подається графічне родовідне дерево, накреслене з подачі батька письменника, називаються конкретні дати народження окремих членів родини, зокрема Пантелеймоного батька – Олександра Андрійовича.

Незаперечною є величезна роль Пантелеймона Куліша в історії українського національного самопізнання, розвитку письменства, культури й науки. Незважаючи на численні біографічні здобутки, дослідження родового коріння та родинного оточення, яке мало безпосередній вплив на формування світогляду письменника, ще потребує всебічного вивчення. Опрацювання та аналіз невідомих раніше генеалогічних джерел, які виявляються в архівах України та за кордоном, поповнюють скарбницю життєпису великого українця – П. О. Куліша.

ДЖЕРЕЛА

1. Абрамов І. С. Розшуки про П. О. Куліша й його батьківщину. Науковий збірник Ленінградського товариства дослідників української історії, письменства та мови. Київ, 1931. Т. III. С. 45–51.
2. А. Л[азаревський]. Предки П. А. Куліша. Киевская старина. 1898. Сентябрь. Отд. II. С. 62–65.
3. Вороніж і вороніжці в життєтворчості П. О. Куліша / Упорядкув., передмова, примітки Н. В. Міллер. Київ, Видавництво Ліра-К, 2019. 152 с.
4. Державний архів Чернігівської області (далі – ДАЧО), ф. 679, оп. 1, спр. 1534, арк. 13 зв.–14.
5. Інститут рукопису Національної бібліотеки України імені В. І. Вернадського НАН України (далі – ІР НБУВ), ф. II, спр. 2130, арк. 1 зв.
6. ІР НБУВ, ф. II, спр. 2131, 3 арк.
7. ІР НБУВ, ф. II, спр. 2132, арк. 1 зв.
8. ІР НБУВ, ф. II, спр. 2132, арк. 2 зв.

9. ІР НБУВ, ф. II, спр. 2132, 3 арк.
10. Лукомський В. К., Модзалевський В. Л. Малороссийский гербовник. Санкт-Петербург, 1914. С. 88, табл. XXXVI.
11. Міжнародний генеалогічний форум. URL: <http://forum.genoua.name/viewtopic.php?pid=173857#p173857>. Дата звернення 12.03.2025 р.
12. Міллер Н. Воронізьке оточення П. О. Куліша в дослідженнях І. С. Абрамова через призму сучасних краєзнавчих розвідок (до 150-річчя І. С. Абрамова й 205-ліття П. О. Куліша). *Сумські історико-краєзнавчі студії*. Збірник матеріалів IV Всеукраїнської науково-практичної інтернет-конференції (Суми, 31 жовтня 2024 р.) / Редкол.: Д. В. Кудінов (голова), О. В. Жуков, В. О. Оліцький. Суми: ФОП Цьома С., 2024. С. 34–41.
13. Російський державний архів літератури й мистецтва (далі – РДАЛМ), ф. 4339, оп. 1, спр. 1170, арк. 22.
14. РДАЛМ, ф. 4339, оп. 1, спр. 1170, арк. 25.
15. РДАЛМ, ф. 4339, оп. 1, спр. 1170, арк. 37.
16. РДАЛМ, ф. 4339, оп. 1, спр. 1170, арк. 53 зв.
17. Терлецький В. Доповнюємо сторінки життєпису Пантелеймона Куліша. Шостка: ТОВ «Шосткинська міська друкарня», 2019. 54 с.
18. Терлецький В. Пантелеймон Куліш – біограф Гоголя. Глухів: РВВ ГДПУ, 2008. 114 с.
19. Терлецький В. Пантелеймон Куліш як художник: [малюнки гетьманів]. Суми: Білий птах, 2016. 75 с.
20. Терлецький В. Розіллюсь по ріднім краю: П. Куліш у взаєминах із земляками. Суми: Мрія, 2006. 234 с.
21. Центральний державний історичний архів України, м. Київ (далі – ЦДІАК), ф. 51, оп. 3, спр. 4275, арк. 77.
22. ЦДІАК, ф. 51, оп. 3, спр. 4502, арк. 169, 175.
23. ЦДІАК, ф. 51, оп. 3, спр. 7663, арк. 252.
24. ЦДІАК, ф. 51, оп. 3, спр. 8232, арк. 16, 17.
25. ЦДІАК, ф. 51, оп. 3, спр. 14524, арк. 124.
26. ЦДІАК, ф. 51, оп. 3, спр. 17186, арк. 289, 289 зв., 307 зв., 309.
27. ЦДІАК, ф. 51, оп. 3, спр. 19319, арк. 433 зв.
28. ЦДІАК, ф. 51, оп. 3, спр. 19344, арк. 723 зв., 724, 729.
29. ЦДІАК, ф. 51, оп. 3, спр. 19371, арк. 686 зв., 687.
30. ЦДІАК, ф. 51, оп. 3, спр. 19390, арк. 18.
31. ЦДІАК, ф. 51, оп. 3, спр. 19395, арк. 187.
32. ЦДІАК, ф. 51, оп. 3, спр. 19689, арк. 135 зв., 136.
33. ЦДІАК, ф. 51, оп. 3, спр. 20064, арк. 35.
34. ЦДІАК, ф. 54, оп. 2, спр. 125, арк. 58 зв., 59.
35. ЦДІАК, ф. 54, оп. 3, спр. 3474, арк. 4–5, 8.
36. ЦДІАК, ф. 75, оп. 2, спр. 149, арк. 183.
37. ЦДІАК, ф. 127, оп. 1012, спр. 703, арк. 82 зв.
38. ЦДІАК, ф. 127, оп. 1015, спр. 26, арк. 19 зв.

Miller N. V. Completing the pages of P.O. Kulish's genealogy

The research complements the genealogy pages of the prominent Ukrainian cultural figure and writer Panteleimon Oleksandrovych Kulish, born in the northern town of Voronezh. The article provides information from previously unknown archival documents that shed light on the origins of the Kulish family of Voronezh. The genealogy tree of the Kulish family, compiled by the writer's father, Oleksandr Andriiovych Kulish, is introduced. Based on the results of the processing of oaths and revisions of the Voronezh hundred, new information about Panteleimon's great-grandfather, the centurion Voronezh ataman Ivan Kulish, is presented, new names belonging to family members are introduced, and their life paths are traced. Extracts from the confessional records of the town of Voronezh for 1739, 1756, and the metric book of the Voronezh Trinity Church for 1802–1811 are published, significantly supplementing knowledge about the Voronezh Kulish family. For the first time in this study, the writer's genealogy is derived from previously unlit archival documents, new family members are identified, a graphical genealogy tree is presented, and specific birth dates of individual family members, including Panteleimon's father – Oleksandr Andriiovych, are named.

Key words: Panteleimon Kulish, Kulish family, town of Voronezh, genealogy, oaths, revisions, Voronezh hundred, confessional records, metric books.

REFERENCES

1. Abramov, I. (1931). Rozhuky pro P.O. Kulisha i ioho batkivshynu [Search for P. O. Kulish and his homeland]. *Naukovyi zbirnyk Leninhradskoho tovarystva doslidnykiv ukrainskoi istorii, pysmenstva ta movy*, vol. 3, pp. 45–51. Kyiv. [in Ukrainian].
2. A. L[azarevskiy] (1898). Predki P. A. Kulisha [Ancestors of P. A. Kulish]. *Kievskaiia starina*, vol. II. September, pp. 62–65. [in Russian].
3. Miller, N. (Comps.). (2019). *Voronizh i voronizhtsi v zhyttietvorchosti P. O. Kulisha [Voronezh and Voronezh residents in the life and work of P. O. Kulish]*. Kyiv. Vydavnytstvo Lira - K. [in Ukrainian].
4. Derzhavnyi arkhiv Chernihivskoi oblasti (dali – DACHO), f. 679, op. 1, spr. 1534, ark. 13–13 zv. [in Ukrainian].
5. Instytut rukopysu Natsionalnoi biblioteky Ukrainy imeni V. I. Vernadskoho NAN Ukrainy (dali – IR NBUV), f. II, spr. 2130, ark. 1. [in Ukrainian].

6. IR NBUV, f. II, spr. 2131, 3 ark. [in Ukrainian].
7. IR NBUV, f. II, spr. 2132, ark. 1 zv. [in Ukrainian].
8. IR NBUV, f. II, spr. 2132, ark. 2 zv. [in Ukrainian].
9. IR NBUV, f. II, spr. 2132, 3 ark. [in Ukrainian].
10. Lukomskiy, V. K., Modzalevskiy, V. L. (1914). *Malorossiyskij gerbovnik [Little Russian Armorial]*. Sankt-Peterburg, tabl. XXXVI. [in Russian].
11. Mizhnarodnyi henealohichniy forum. Retrieved from: <http://forum.genoua.name/viewtopic.php?pid=173857#p173857>
12. Miller, N. (2024). Voronizke otochennia P.O. Kulisha v doslidzhenniakh I. S. Abramova cherez pryzmu suchasnykh kraieznavchykh rozvidok (do 150-richchia I. S. Abramova i 205-littia P. O. Kulisha) [Voronezh environment of P. O. Kulish in the research of I. S. Abramov through the prism of modern local history studies (on the occasion of the 150 th anniversary of I. S. Abramov and the 205 th anniversary of P. O. Kulish)]. *Sumski istoryko-kraieznavchi studii. Zbirnyk materialiv VI Vseukrainskoi naukovo-praktychnoi internet-konferentsii* (Sumy, 31 zhovtnia 2024 r.), pp. 34–41. [in Ukrainian].
13. Rosiiskii derzhavnyi arkhiv literatury i mystetstva (dali – RDALM), f. 4339, op. 1, spr. 1170, ark. 22. [in Russian].
14. RDALM, f. 4339, op. 1, spr. 1170, ark. 25. [in Russian].
15. RDALM, f. 4339, op. 1, spr. 1170, ark. 37. [in Russian].
16. RDALM, f. 4339, op. 1, spr. 1170, ark. 53 zv. [in Russian].
17. Terletskiy Viktor (2019). *Dopovniuemo storinky zhyttiepysu Panteleimona Kulisha [Completing the pages of Panteleimon Kulish's biography]*. Shostka. Vydrukovano TOV «Shostkynska miska drukarnia». [in Ukrainian].
18. Terletskiy Viktor (2008). *Panteleimon Kulish – bihraf Hoholia [Panteleimon Kulish – Gogol's biographer]*. Hlukhiv: RVV HDPU. [in Ukrainian].
19. Terletskiy Viktor (2016). *Panteleimon Kulish yak khudozhnyk: [maliunki hetmaniv] [Panteleimon Kulish as an artist: drawings of hetmans]*. Sumy: Bilyiptakh. [in Ukrainian].
20. Terletskiy Viktor (2006). *Rozillius po ridnim kraiu: P. Kulish u vzaimeynakh iz zemliakamy [I will spread across my native land: P. Kulish in relations with fellow countrymen]*. Sumy: Mriia. [in Ukrainian].
21. Tsentralnyi derzhavnyi istorychnyi arkhiv Ukrainy, m. Kyiv (dali – TsDIAK Ukraine), f. 51, op. 3, spr. 4275, ark. 77. [in Ukrainian].
22. TsDIAK Ukraine, f. 51, op. 3, spr. 4502, ark. 169, 175. [in Ukrainian].
23. TsDIAK Ukraine, f. 51, op. 3, spr. 7663, ark. 252. [in Ukrainian].
24. TsDIAK Ukraine, f. 51, op. 3, spr. 8232, ark. 16, 17. [in Ukrainian].
25. TsDIAK Ukraine, f. 51, op. 3, spr. 14524, ark. 124. [in Ukrainian].
26. TsDIAK Ukraine, f. 51, op. 3, spr. 17186, ark. 289, 289 zv., 307 zv., 309. [in Ukrainian].
27. TsDIAK Ukraine, f. 51, op. 3, spr. 19319, ark. 433 zv. [in Ukrainian].
28. TsDIAK Ukraine, f. 51, op. 3, spr. 19344, ark. 723 zv., 724, 729. [in Ukrainian].
29. TsDIAK Ukraine, f. 51, op. 3, spr. 19371, ark. 686 zv., 687. [in Ukrainian].
30. TsDIAK Ukraine, f. 51, op. 3, spr. 19390, ark. 18. [in Ukrainian].
31. TsDIAK Ukraine, f. 51, op. 3, spr. 19395, ark. 187. [in Ukrainian].
32. TsDIAK Ukraine, f. 51, op. 3, spr. 19689, ark. 135 zv., 136. [in Ukrainian].
33. TsDIAK Ukraine, f. 51, op. 3, spr. 20064, ark. 35. [in Ukrainian].
34. TsDIAK Ukraine, f. 54, op. 2, spr. 125, ark. 58 zv., 59. [in Ukrainian].
35. TsDIAK Ukraine, f. 54, op. 3, spr. 3474, 10 ark. [in Ukrainian].
36. TsDIAK Ukraine, f. 75, op. 2, spr. 149, ark. 183. [in Ukrainian].
37. TsDIAK Ukraine, f. 127, op. 1012, spr. 703, ark. 82 zv. [in Ukrainian].
38. TsDIAK Ukraine, f. 127, op. 1015, spr. 26, ark. 19 zv. [in Ukrainian].

*Стаття надійшла до редакції 05.05.2025 р.
Рекомендована до друку 17.07.2025 р.*

УДК (477.52)929.52ТУМ

Ю. А. Шишкіна

СЛАВЕТНИЙ РІД ТУМАНСЬКИХ У ЖИТТІ ГЛУХОВА І ГЛУХІВЩИНИ (До 225-річчя від дня народження Василя Івановича Туманського)

У статті досліджується відома дворянська родина козацько-старшинського походження – родина Туманських, представники якої залишили вагомий слід у громадсько-політичному і соціокультурному житті України. Старовинний рід Туманських має польсько-шляхетське коріння. В Україні він трансформувався спочатку в козацько-старшинський, а в кінці XVIII – у першій половині XIX ст. – у дворянський. Чоловіки родини Туманських зазвичай перебували на військовій службі, обіймали адміністративні та судові посади. Туманські були внесені до книжок родоводів дворян Чернігівської та Полтавської губерній. Герб цього прізвища в особі Тимофія Ігнатовича Туманського був внесений до затвердженого царем «Гербовника» Російської імперії.

Висвітлюються відомі особистості цієї родини, що пов'язали свою життєдіяльність із Глуховом та Глухівщиною і зробили вагомий внесок у їх розвиток. Зокрема, цього року відзначається 225 років від дня народження Василя Івановича Туманського – талановитого поета, державного діяча, дипломата, дійсного статського радника, людини дуже широких, як для свого часу, демократичних поглядів. Основні мотиви його поезії – філософські роздуми про час та сенс життя, любов до батьківщини, її народу, готовність на самопожертву заради їх честі і свободи.

Ключові слова: рід Туманських, козацька старшина, «Дворянське зібрання», поет, творчість, державний діяч.

Розвитку української історичної науки сприяє інтерес до генези національної еліти, представники якої на різних етапах суспільного прогресу значною мірою прислужилися розбудові державних інституцій, освіти, науки і культури.

Історія та генеалогія відомих дворянських родин, життєдіяльність яких пов'язана з Україною, знайшла відображення у дослідженнях Г. Д. Голубчик (рід Марковичів-Маркевичів), Т. Д. Чубіної (рід Потоцьких), Н. А. Гаврилишиної (рід Кочубеїв), А. С. Руденка (рід Дорошенків) та ін. Помітне місце серед дворянських родин козацько-старшинського походження посідає рід Туманських, представники якого залишили вагомий слід у громадсько-політичному і соціокультурному житті України. Цій родині присвятили свої роботи О. П. Оглоблин [1], О. О. Тригуб [2], О. І. Журба [3], Ю. С. Шемшученко [4] та інші дослідники. Ім'я родини завжди згадувалось у загальних історіографічних працях, енциклопедичних і довідкових виданнях, монографіях. На рахунок роду Туманських чимало добрих справ як у сфері літератури, так і у багатьох галузях громадських інтересів.

У статті акцентується увага на відомих особистостях родини, що пов'язали свою діяльність із Глуховом та Глухівщиною і зробили вагомий внесок у соціокультурний розвиток регіону. Крім того, цього року відзначається 225 років від дня народження Василя Івановича Туманського – відомого поета, державного діяча, дипломата.

Старовинний рід Туманських має польсько-шляхетське походження. Його герб знаходимо у відомому польському «Гербовнику Папроцького». В Україні цей рід трансформувався спочатку в козацько-старшинський, а в кінці XVIII – у першій половині XIX ст. – у дворянський. Один

з предків роду Туманських, Тимофій Ігнатович, в середині XVII ст. переїхав з бунтівної Польщі в українські землі, оселившись під Києвом. У козацькому війську дослужився до чину київського полковника. Його первісток – Григорій Туманський – за гетьмана І. Скоропадського був «знатним товарищем» Переяславського полку. Пізніше прийняв духовний сан і став протопопом басанським (зараз с. Нова Басань Ніжинського району Чернігівської обл.). Найстарший з п'яти синів Григорія Тимофійовича, Василь (дід майбутнього поета), став старшим військовим канцеляристом Генеральної військової канцелярії та бунчуковим товаришем за гетьмана К. Розумовського. Пізніше його оберуть генеральним писарем, а він отримає землі та майно на Чернігівщині і Полтавщині, облаштує сімейні маєтки в Черторигах та Апанасівці (нині Сумська обл.). З утворенням Другої малоросійської колегії Василь Григорович Туманський увійде до її складу в числі чотирьох представників від Лівобережної України [4, с. 8].

Протягом майже усього XVIII ст. Глухів мав статус столиці Гетьманщини і був центром розвитку державності, культури й мистецтва. Пожежа 1748 р., яка «истребила весь город і предместья по дорогам в Рильск и Путивль», започаткувала новий етап містобудування. Указом Сенату від 28 червня 1748 р. передбачалося вперше в Україні відбудувати місто за єдиним регулярним планом. Процес відновлення Глухова тривав близько пів століття. Цією справою займалась спеціально створена гетьманом К. Розумовським «Експедиция Глуховских и Батуриных строений», куратором якої згодом був член Другої малоросійської колегії Василь Туманський [2, с. 183]. Як слушно зазначив В. Вечерський, «після відбудови Глухова утворилася складна, багатопланова, мистецьки довершена композиція міста, в якій були втілені основні засади національного містобудівного мистецтва» [5, с. 263]. Глухів у середині XVIII ст. став своєрідною містобудівною лабораторією, в якій під керівництвом архітектора А. Квасова було здійснено широкомасштабну реконструкцію середмістя [6, с. 69]. Однак наступна пожежа у 1784 р. остаточно знищила колишню велич Глухова, перетворивши його, за словами Т. Шевченка, в «самый пошлый уездный городок» [5, с. 268].

Ще один яскравий представник родини – Федір Йосипович Туманський (двоюридний дядько поета) – залишив помітний слід у вітчизняному історіописанні. Серед земляків-сучасників за обсягом зібраного, опрацьованого й опублікованого історичного матеріалу з ним нікому змагатися. За широтою інтелектуальних зацікавлень, ерудицією, вмінням втілювати в життя свої проекти Ф. Й. Туманський також не має собі рівних серед малоросіян того часу: відомий журналіст, видавець, історик, археограф, письменник і поет, перекладач, етнограф, засновник одного з перших в Російській імперії спеціалізованого історичного журналу [7, с. 154]. Його батько, Йосип Григорович Туманський, був членом Генерального суду, а мати, Парасковія Романівна Яненко –

Рис. 1. Герб роду Туманських

донькою бунчукового товариша й колишнього Глухівського війта [1, с. 106]. Федір отримав освіту у Кенігсберзькому університеті. Повернувшись з навчання до Малоросії, сповнений сміливих задумів, патріотичних почуттів, просвітницьких ідей, молодий Федір Йосипович заходився щодо їх втілення на теренах Гетьманщини, докладаючи значних зусиль у справі дослідження рідного краю, розвитку місцевої науки, освіти та культури. Перекладацька діяльність в царині української історії відкрила для нього широкі можливості наукової активності у сфері загальноімперської культури: у двадцять два роки він був обраний членом-кореспондентом Петербурзької академії наук [3, с. 126]. У 1801 р. Ф. Й. Туманський вийшов у відставку в ранзі статського радника та оселився у своєму хуторі Родіонівці на Глухівщині, приєднався до кола українських дворянських патріотів, які саме в цей час розгорнули жваву літературно-публіцистичну діяльність на оборону дворянських прав лівобережно-українського шляхетства. Крім того, він переконував академічне керівництво в необхідності відкриття у Глухові Академічної книгарні, книжної лавки та бібліотеки, «которые бы снабдали всю Малоросію потребными книгами безостановочно», оскільки академічної книгарні «здешніе жители жаждают, требуют и нетерпеливо ожидают» [1, с. 110]. Також Ф. Й. Туманський пропонував серйозний проект, суть якого полягала в утворенні у Глухові Академічного зібрання – свого роду Малоросійської філії столичної Академії наук. Матеріальну сторону справи Туманський брав на себе, головне – отримання офіційного дозволу Петербурзької академії наук. І хоча план утворення був прихильно зустрінутий дирекцією Академії, він так і залишився лише на папері [3, с. 131]. Скасування автономного устрою Гетьманщини,

Рис. 2. Василь Іванович Туманський

відкриття намісництва і пов'язаний з цим занепад Глухова як політично-адміністративного й культурного центру Лівобережної України стало на заваді здійснення задумів Ф. Й. Туманського [1, с. 113].

Батько майбутнього поета, Іван Васильович Туманський, серед своїх братів і сестер був другим по старшинству, мав чотири сестри, через яких рід Туманських породнився з відомими на той час в Україні родинами Тарновських, Кочубеїв, Миклашевських, та п'ять братів, які за родинною традицією були військовими та перебували на державній службі [4, с. 11]. Мати поета, Надія Семенівна Масюкова, була донькою надвірного радника. Її рід, як і рід Туманських, мав свої корені в Польщі [4, с. 13]. В родині Івана і Надії Туманських народилися чотири сини: Семен (1798), Василь (1800), Михайло (1802), Володимир (1809) і донька Ольга (1805). Найстарший брат служив офіцером лейб-гвардії гусарського полку. Пішов з життя у двадцятирічному віці. Михайло також обрав військову службу. Дослужився до чина генерал-лейтенанта, після відставки був шталмейстером (стайничим) царського двору. Короткотривалим був життєвий шлях єдиної сестри Ольги: у тридцять два роки вона вийшла заміж, народила трьох синів та померла в сорокарічному віці.

Колоритною особистістю був наймолодший брат Володимир. Він виховувався в Імператорському Царськосіль-

ському ліцеї. Дослужившись до штабс-капітана, він пішов у відставку, повернувся на батьківщину. За кілька років до реформи 1861 р. став членом Чернігівського дворянського комітету. З 1851 по 1866 рр. Володимир Іванович Туманський був глухівським предводителем дворянства. Він дотримувався демократичних поглядів, опікувався покращенням побуту поміщицьких кріпаків, зі співчуттям ставився до тяжкого становища людей, піклувався про розвиток освіти та охорони здоров'я, користувався високим авторитетом у земляків [4, 15].

Будинок «Дворянське зібрання» в Глухові, де зараз діє міський краєзнавчий музей, збудований, на думку В. В. Вечерського, у 1811 р. на замовлення дворянства Глухівського повіту за проектом, ймовірно, А. Карташевського. Має значну історико-архітектурну цінність як типологічно унікальна будівля, включена до Зводу пам'яток історії та культури України й поставлена на державний облік як пам'ятка архітектури місцевого значення [8, с. 301]. Дворянські збори скликалися раз у три роки для обрання своєї адміністрації: предводителя дворянства, судових засідателів, капітана-справника. За три місяці до губернських дворянських зборів (зазвичай в грудні-січні) збиралися повітові збори, які тривали 15 днів [9, с. 7]. У «Дворянському зібранні» проводилися бали, окремо збиралися чоловіки та жінки у клубах за інтересами, де відбувалися обговорення політики, мистецтва, моди тощо.

Крім рідних братів та сестри, у Василя Івановича Туманського було багато родичів. Одні з них перебували на військовій службі, інші обіймали адміністративні та судові посади. Туманські були внесені до книжок родоводів дворян Чернігівської та Полтавської губерній. Герб цього прізвища в особі Тимофія Ігнатовича Туманського був внесений до затвердженого царем «Гербовника» Російської імперії (рис. 1). На червоному полі щита зображено золотий хрест, а внизу ліворуч – срібний півмісяць, рогами звернений до хреста. Щит увінчаний дворянським шоломом і короною з пір'ям павича [4, с. 16]. В експозиції Глухівського міського краєзнавчого музею розміщені герби дворянських родів Глухівщини. Грамота імператриці Катерини II 1785 р. надала можливість нащадкам колишньої малоросійської старшини залишатись у дворянських родословних книгах. Імператор Павло I своїм маніфестом від 20 січня 1797 р. наказав Департаменту Герольдії Сенату скласти «Общий Гербовник». Цим було започатковано кодифікацію російських, у тому числі малоросійських гербів. За постановою предводителя Зібрання і депутатів дворянства Чернігівської губернії від 16 серпня 1912 р. був виданий «Малоросійський гербовник» за редакцією В. К. Лукомського та В. Л. Модзалевського. До «Гербовника» наш земляк Георгій Іванович Нарбут зробив малюнки обкладинки і фронтисписа, й декілька оригінальних гербів козацько-старшинських і дворянських родів Чернігівської губернії, у тому числі і Туманських [10, с. 2].

Туманські мали у Глухові два будинки – один на розі вулиць Києво-Московської та Квасніковської

(зараз Інститутська, будинок не зберігся), другий – в передмісті Веригине на розі Ярмаркової площі та Ярмаркового проїзду (зараз вул. Миклашевських). У частині другого будинку 1987 р. відкрито музей-квартиру композитора Юрія Олександровича Шапоріна. Будинок Шапоріних був центром музично-театрального життя Глухова: тут під час гастролей бували брати Тобілевичі (Микола Садовський і Панас Саксаганський), Марія Заньковецька, Микола Лисенко [8, с. 340]. У середині XIX ст. у глухівських маєтностях порядкував Володимир Іванович Туманський. Від другого шлюбу він мав доньку Маріанну. Маріанна Володимирівна навчалася грі на фортепіано у М. С. Зверєва (одночасно з О. Скрибіним та С. Рахманіновим). Її гру слухав Антон Рубінштейн, оцінивши майстерність наступним чином: «Відмінна музикантка, але вийде заміж і все змарніє» [11, с. 15]. Проте, взявши шлюб з талановитим художником Олександром Павловичем Шапоріним і навіть ставши матір'ю трьох дітей, Маріанна Володимирівна продовжувала брати участь в концертах, багато грати, активно співпрацювати з місцевою творчою інтелігенцією. О. П. Шапорін викладав креслення та малювання у Глухівському учительському інституті, дослужився до чину колезького радника. В їхній родині народився син – Юрій Шапорін, відомий радянський композитор, диригент, викладач університету, кінокомпозитор, музичний педагог і критик [12, с. 6].

Серед дослідників української етнографії помітне місце належить етнографу, письменниці, громадській діячці, народній вчительці Пелагеї Яківні Литвиновій-Бартош. Її мати, Єлизавета Федорівна, походила з відомого роду Туманських. Пелагея Яківна присвятила своє життя дослідженню української народної творчості переважно на теренах Глухівщини. Саме вона виступила на захист доброго імені свого діда через десятиріччя після його смерті у справі про цензорську діяльність Ф. Туманського у Ризі, де позивач стверджував про необґрунтовану прискіпливість до нього. П. Я. Литвинова-Бартош деякий час проживала у глухівському будинку Василенків, спілкуючись з майбутнім академіком Всеукраїнської академії наук Миколою Прокоповичем Василенком [4, с. 196].

Цього року виповнилося 225-річчя від дня народження Василя Івановича Туманського – обдарованого, творчого, талановитого поета, дипломата, дійсного статського радника, людини дуже широких, як для свого часу, демократичних поглядів (рис. 2). Він народився 28 лютого 1800 р. в с. Чорторики (наразі с. Шевченкове Шосткинського району Сумської обл.) в маєтку свого діда – останнього генерального писаря Гетьманщини Василя Григоровича Туманського. Згодом батьки Василя разом з дітьми переїхали до власного маєтку у с. Панасівці (зараз Роменський район Сумської обл.).

Як у долі кожної людини, майбутнє В. І. Туманського значною мірою визначалося його походженням, будучи родом з відомої малоросійської старшинської родини, представники якої в другій половині XVIII ст.

відігравали провідні ролі в гетьманській адміністрації. Як і багато однолітків з його соціального середовища, він здобув ґрунтовну освіту: спочатку домашню, потім навчався в Харківській гімназії, 1818 р. успішно закінчив Петропавлівське училище в Петербурзі, а у 1819–1821 рр. в Паризькому коледжі був вільним слухачем [13, с. 448]. В перервах між навчанням Василь Туманський неодноразово відвідував свого брата Володимира в с. Чорторигах, а також близьких родичів по материнській лінії в с. Ярославці. І як кожний поважуючий себе молодий дворянин, під час таких візитів він неодмінно мусив відвідувати святкові зібрання і бали, що регулярно влаштовувалися в Глухівському дворянському зібранні. В той час тут панували ідеї та погляди, що декларували декабристи. Цілком можливо, що саме тоді зародилося у молодого дворянина гостре відчуття соціальної несправедливості тодішнього суспільного устрою. Ці відчуття ще більше зміцніли і переросли в переконання під час навчання у французькому коледжі в Парижі, звідки Василь Іванович повернувся разом зі своїм новим другом, майбутнім декабристом В. К. Кюхельбекером [14].

Спочатку В. І. Туманський хотів присвятити свою діяльність літературі. Писати вірші він почав ще в юнацькі роки. Втрата батьків наклала відбиток на характері чотирнадцятирічного хлопця та змісті його поетичної творчості. В сімнадцять років його вірші почали публікувати спочатку у журналі «Сын отечества» (вірш «Поле Бородинского сражения», потім – у журналі «Благонамеренный». Після закінчення навчання Туманський близько зійшовся з декабристською молоддю – його друзями стали К. Рилєєв, О. Бестужев та ін. Молодий поет був членом «Вольного общества любителей словесности, наук и художеств». Тут він товаришував із своїм земляком, поетом і прозаїком О. С. Сомовим, який був одним з перших авторів журналу «Украинский вестник», що виходив у Петербурзі з 1816 р. Йому Туманський присвятив вірш «Тоска по родине» [4, с. 24]. Далі вірші В. І. Туманського та рецензії на них були надруковані у популярних на той час виданнях: «Полярная звезда», «Современник», «Сын отечества», «Новости литературы», «Отечественные записки», «Утренняя заря», «Украинский вестник» тощо [4, с. 5]. Основні мотиви його поезії – філософські роздуми про час та сенс життя, любов до батьківщини, її народу, готовність на самопожертву заради їх честі і свободи. У віршах знаходимо багато прекрасних рядків про щире захоплення природою України, рідними місцями [15]. Як зазначав М. В. Гоголь, поезія В. І. Туманського була складовою загальної української поетичної спадщини першої половини XIX ст. [4, с. 179].

У 1823 р. Василь Іванович Туманський вступив на службу до канцелярії генерал-губернатора М. С. Воронцова і оселився в Одесі. У творчості настала пауза. «У тебе прекрасний талант, ти сам його не цінуєш», – писав К. Рилєєв. Напередодні грудневого повстання 1825 р. декабристи готували черговий номер свого альманаху

«Полярная звезда». В ньому був й один із кращих віршів Туманського «Греческая ода». Та цей альманах не вийшов у світ, він був конфіскований [15].

За двадцятип'ятирічний період своєї літературної діяльності В. І. Туманський написав близько двохсот відомих на сьогодні віршів. Більшість своїх творів він підписував псевдонімами, які змінював (десь до півтора десятка різновидів), що заважає ідентифікувати його твори [4, с. 164]. Літературна діяльність Василя Івановича у жанрі прози не набула такої популярності, як у поезії. Це в основному публіцистичні статті в газетах і журналах, дорожні нотатки, переклади з іноземних мов (він володів французькою, англійською та німецькою) [4, с. 389].

Більшу частину життя В. І. Туманський віддав службі у державних та дипломатичних установах. З 1828 р. він був дипломатичним чиновником у Молдавії і Валахії, брав участь у створенні умов та тексту Адріанопольської мирної угоди. З 1836 р. займав пост секретаря російського посольства в Константинополі, а згодом став помічником статс-секретаря Державної ради. У 1846 р. вийшов у відставку в чині дійсного статського радника, переїхав до родинної оселі в с. Панасівку, де й помер 21 березня 1860 р., там же і похований [15].

Живучи у своєму маєтку, Василь Іванович Туманський був почесним попечителем Полтавської гімназії. У себе вдома мав багату бібліотеку. Виписував книги та столичні журнали. Багато читав, листувався з родичами та друзями, розмірковував про пережите, думав про майбутнє [4, с. 152]. Він сподівався на оновлення батьківщини через урядові реформи, брав активну участь у роботі комітету «Про поліпшення побуту поміщицьких селян» [15]. Останнім його твором Василя Івановича була промова, звернена до «нових громадян», якою він збирався вітати селян своєї Панасівки після оголошення очікуваного в той час скасування кріпацтва. Цієї промови він так і не виголосив.

В. І. Туманський був гідним сином українського народу. Він прожив недовге, але насичене суспільними трансформаціями життя. В Україні творчість поета-земляка довгий час глибоко не вивчалась. У післявоєнний період в основному ця тема обмежилась окремими журнальними статтями. Інтерес до В. І. Туманського збільшився у 1980-х роках, зокрема у 1988 р. наукиня М. Ч. Ларионова захистила кандидатську дисертацію «В. І. Туманський – поет 20–30-х годов XIX века». На жаль, ця робота не була опублікована та відома лише вузькому колу спеціалістів [4, с. 6].

Здобуття Україною незалежності на початку 90-х рр. XX ст. створило передумови для відновлення історичної пам'яті українського народу та дослідження генеалогії національної еліти. Представники роду Туманських згадуються у працях В. В. Кривошеї в контексті дослідження козацької старшини. Важливе значення має видана у 2000 р. з нагоди 200-ліття від дня народження В. І. Туманського книга Ю. С. Шемшученка «Наш друг Туманский», в якій всебічно висвітлюється біографія «напівзабутого» поета.

До того ж, книга містить інформацію про інших відомих членів роду, відображає внесок Туманських у духовну скарбницю українського народу.

Родина Туманських лишила значний, подекуди унікальний слід в українській історії. Водночас їх творча і наукова спадщина залишається мало дослідженою. Це спричиняє подальше вивчення їх ролі і місця в українському духовно-культурному середовищі.

ДЖЕРЕЛА

1. Оглоблин О. Федір Туманський і його проект Академічної книгарні в Глухові кінця 1770-х рр. *Науковий збірник Української вільної академії наук у США*. Вип. 2. Нью-Йорк, 1953. С. 109–110.
2. Тригуб О. О. Василь Туманський і муроване будівництво у Глухові у 1776–1779 рр. *Сіверщина в історії України*. Збірник наукових праць. Вип. 3. Київ–Глухів, 2010. С. 183–185.
3. Журба О. І. Ф. Й. Туманський. [Електронний ресурс]. Режим доступу: /2003/3/16.pdf <http://history.org.ua/JournALL/journal/> (Дата звернення 10.06.2025 р.).
4. Шемшученко Ю. С. Наш друг Туманский. К 200-летию со дня рождения. Киев: Юридическая книга, 2000. 656 с.
5. Вечерський В. Гетьманські столиці України. Київ, 2008. 320 с.
6. Вечерський В., Белашов В. Глухів. Київ, 2003. 168 с.
7. Тригуб О. О. Ф. Й. Туманський і цензура в Російській імперії наприкінці XVIII – на початку XIX ст. *Сіверщина в історії України*. Збірник наукових праць. Вип. 7. К. – Глухів, 2014. С. 154–157.
8. Вечерський В. В. Пам'ятки архітектури й містобудування Лівобережної України: виявлення, дослідження, фіксація. Київ: Видавничий дім А.С.С., 2005. 586 с.
9. Карась А. Будинок дворянського зібрання у Глухові. *Соборний майдан*. 2011. № 5 (47). С. 7.
10. Маханьков М. В. Герб дворянських родів Глухівщини. *Соборний майдан*. 2010. № 6 (42). С. 2.
11. Левит С. Юрій Александрович Шапорин. М.: Наука, 1964. 396 с.
12. Макарова В., Макарова Л. Співець народу (до 125-річчя до дня народження Ю. О. Шапоріна). *Соборний майдан*. 2012. № 5 (53). С. 86.
13. Сумщина в іменах: Енциклопедичний довідник. Суми: Рекламно-видавниче об'єднання «АС-Медіа», Сумський державний університет, 2003. 608 с.
14. Його ім'я не вистачає на туристичній мапі Глухова. [Електронний ресурс]. Режим доступу: <https://kourier.in.ua/4228-yogo-mya-ne-vistachaye-na-turistichny-map-gluhova-do-220-rchchya-z-dnya-narodzhennya-v-tumanskogo.html/> (Дата звернення 27.06.2025 р.).
15. Помер Василь Туманський – поет, державний діяч, уродженець Глухівщини. [Електронний ресурс]. Режим доступу: https://rama.com.ua/kalendar_istor_podiy/pomer-vasil-tumanskij-poet-derzhavnij-dijach-urozhenec-gluhivshhni/ (Дата звернення 27.06.2025 р.).

Shyshkina Yu.A. The glorious Tumanski family in life of Hlukhiv and Hlukhivshchyna (On the 225th anniversary of Vasyl Ivanovych Tumanski's birth)

The article examines the well-known noble family of Cossack and yeomanry origin, the Tumansky family, whose representatives left a significant mark on the socio-political and sociocultural life of Ukraine. The ancient Tumanski family has Polish noble roots. In Ukraine, it was transformed first into a Cossack-officer family, and in the late eighteenth and early nineteenth centuries into a noble family. Men of the Tumanski family usually served in the military, held administrative and judicial positions. The Tumanskis were included in the genealogy books of the nobility of Chernihiv and Poltava provinces. The coat of arms of this surname, represented by Timofii Ihnatovych Tumansky, was included in the "Armorial Book" of the Russian Empire approved by the tsar.

The article highlights the famous personalities of this family, who connected their lives with Hlukhiv and Hlukhiv region and made a significant contribution to their development. In particular, this year marks the 225th anniversary of the birth of Vasyl Ivanovych Tumanskii, a talented poet, statesman, diplomat, state counselor, and a man of very broad democratic views for his time. The main motifs of his poetry are philosophical reflections on time and the meaning of life, love for the homeland, its people, and readiness for self-sacrifice for the sake of their honor and freedom.

Key words: Tumanski family, Cossack officers, «Noble Assembly», poet, work, statesman.

REFERENCES

1. Ohloblyn, O. (1953). Fedir Tumanskyi i yoho proekt Akademichnoi knygharni v Hlukhovi kintsia 1770-kh rr. [Fedir Tumansky and his project of the Academic Bookstore in Hlukhiv in the late 1770s.].

Naukovyi zbirnyk Ukrainkoï vilnoi akademii nauk u SShA [The scientific collection of the Ukrainian Free Academy of Sciences in the USA], issue 2, pp. 109 – 110. New York. [in Ukrainian].

2. Trihub, O. O. (2010). Vasyl Tumanskyi i murovane budivnytstvo u Hlukhovi u 1776 – 1779 rr [Vasyl Tumanskyi and brick construction in Hlukhiv in 1776 – 1779]. *Sivershchyna v istorii Ukrainy [Sivershchyna in the history of Ukraine. Collection of scientific papers]*. Issue 3. Kyiv – Hlukhiv, pp. 183 – 185. [in Ukrainian].

3. Zhurba O.I. F.I. Tumanskyi [F.I. Tumanskyi]. Retrieved from <http://history.org.ua/JournALL/journal/>

4. Shemshuchenko, Yu. S. (2000). Nash druh Tumanskyi. K 200-letyiu so dnia rozhdeniya [Our friend Tumanskyi. To the 200th anniversary of his birth]. Kiev: Yuridicheskaya kniga. 2000. [in Russian].

5. Vecherskyi, V. (2008). *Hetmanski stolysi Ukrainy [Hetman capitals of Ukraine]*. Kyiv. [in Ukrainian].

6. Vecherskyi, V., Bielashov, V. (2003). *Hlukhiv*. Kyiv. [in Ukrainian].

7. Tryhub, O. O. (2014). F.I. Tumanskyi i tsenzura v Rosiiskii imperii naprykintsi XVIII – na pochatku XIX st. [Tumanskyi and censorship in the Russian Empire in the late eighteenth and early nineteenth centuries]. *Sivershchyna v istorii Ukrainy. Zbirnyk Naukovykh prats*. Issue. 7, pp. 154 – 157. Kyiv – Hlukhiv. [in Ukrainian].

8. Vecherskyi, V. V. (2005). *Pamiatky arkhitektury y mistobuduvannia Livoberezhnoi Ukrainy: Vyivlennia, doslidzhennia, fiksatsiia [Architectural and urban monuments of the Left Bank of Ukraine: Identification, research, and recording]*. Kyiv: Vydavnychiy dim A.S.S. [in Ukrainian].

9. Karas, A. (2011). Budynok dvorianskoho zibrannia u Hlukhovi [House of the Noble Assembly in Hlukhiv]. *Sobornyi maidan*, 5 (47). p. 7. [in Ukrainian].

10. Makhankov, M. V. (2010). Herby dvorianskykh rodiv Hlukhivshchyny [Coats of arms of the noble families of Hlukhiv region]. *Sobornyi maidan*, 6 (42), p. 2. [in Ukrainian].

11. Levit, S. (1964). *Yuryi Aleksandrovych Shaporyn*. Moscow: Nauka. [in Russian].

Makarova, V., Makarova, L. (2012). Spivets narodu (do 125-richchia do dnia narodzhennia Yu. O. Shaporina) [Singer of the People (on the occasion of the 125th anniversary of Yuri Shaporin's birth)]. *Sobornyi maidan*, 5 (53), p. 86. [in Ukrainian].

12. *Sumshchyna v imenakh: Entsyklopedychnyi dovidnyk [Sumy region in names: Encyclopedic reference book]*. Sumy: Reklamno-vydavnyche obiednannia «AS-Media», Sumskyi derzhavnyi universytet. (2003). [in Ukrainian].

13. Yoho imia ne vystachaie na turystychnii mapi Hlukhova [His name is missing from the tourist map of Hlukhiv]. Retrieved from <https://kourier.in.ua/4228-yogo-mya-ne-vistachaye-na-turistichny-map-gluhova-do-220-rchchya-z-dnya-narodzhennya-v-tumanskogo.html/>

14. Pomer Vasyl Tumanskyi – poet, derzhavnyi diiach, urodzhenets Hlukhivshchyny [Vasyl Tumanskyi, a poet, statesman, and native of the Hlukhiv region, dies]. Retrieved from https://rama.com.ua/kalendar_istor_podiy/pomer-vasil-tumanskij-poet-derzhavnij-dijach-urodzhenec-gluhivshhyni/

Стаття надійшла до редакції 10.07.2025 р.
Рекомендована до друку 17.07.2025 р.

УДК 94(477.52–21)(092)

С. В. Пої

РОДОВІД ГРОМАДСЬКОГО ТА ПОЛІТИЧНОГО ДІЯЧА НІЖИНЩИНИ ЛЕВА ЙОСИПОВИЧА РУССО-ДЕ-ЖИВОННА

Стаття присвячена проблематиці генеалогії, визначенню походження роду Руссо-де-Живонн, окресленню основних сфер діяльності представників цього роду. Опрацьовано архівні джерела, родовідні книги дворян Харківської та Чернігівської губерній, встановлено походження даної родини, коріння якої пов'язане з Харківською губернією, зокрема Сумським повітом. Визначено вплив родини на соціально-економічне життя Харківської та Чернігівської губерній, зокрема Сумського та Ніжинського повітів, а також встановлено коло нащадків родини Руссо-де-Живонн.

Ключові слова: родовід, генеалогія, нащадки, поміщики, дворянство, предводитель повітового дворянства, майор, ротмістр, землевласник, Сумський повіт, Ніжинська земська повітова управа.

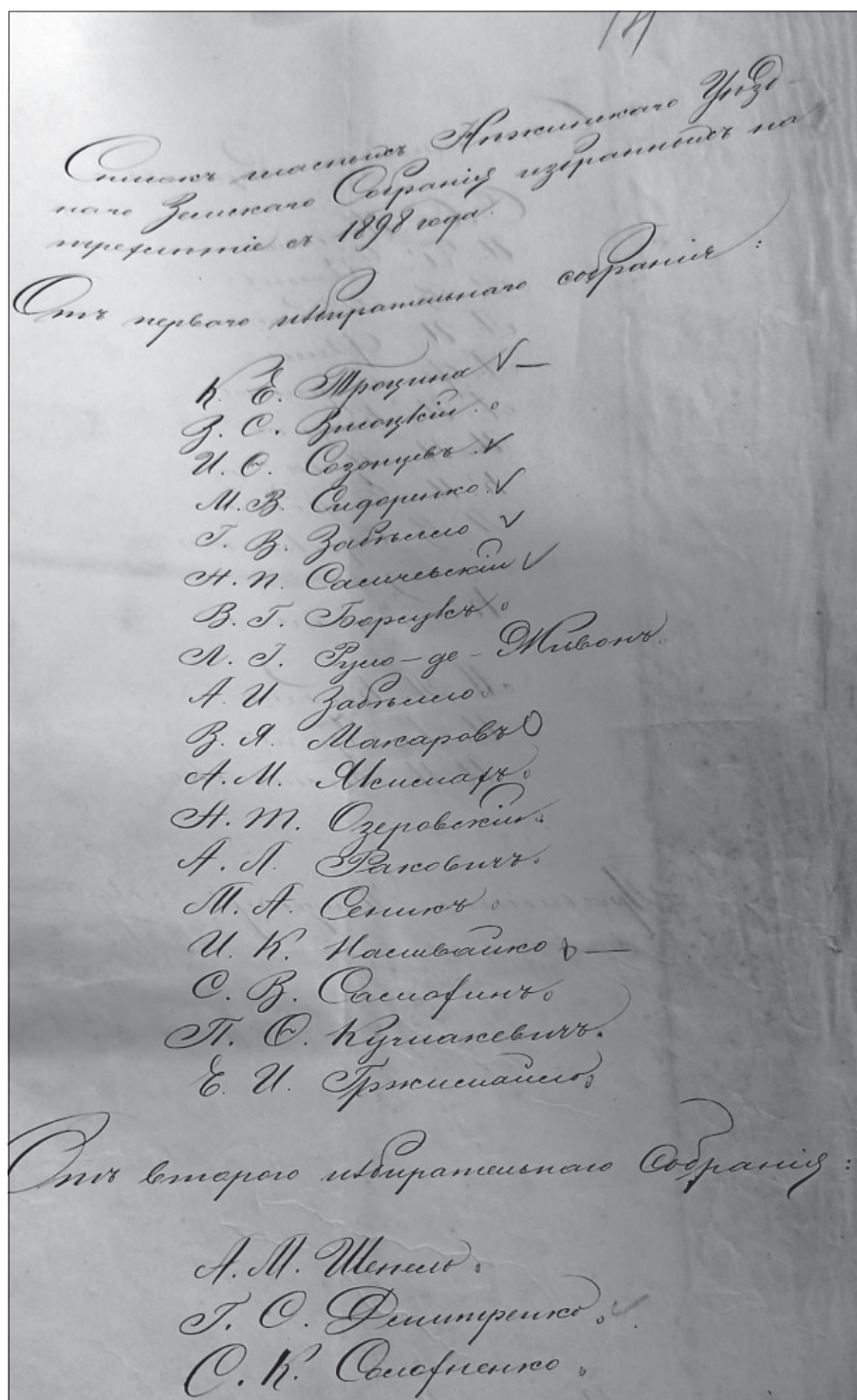
Постать Лева Йосиповича Руссо-де-Живонна довгий час не знаходила свого відображення у наукових доробках вітчизняних істориків. Незважаючи на те, що на сьогодні ця тема є мало дослідженою, став помітним інтерес до вивчення генеалогії та діяльності окремих представників Ніжинського повітового дворянства і членів Ніжинської земської повітової управи, зокрема Л. Й. Руссо-де-Живонна. Розробкою даної проблематики з початку 2000-х рр. у своїх наукових розвідках займалися Н. Баріло [5], О. Герасименко [7], О. В. Крупенко [11], М. М. Москалюк [14], В. М. Власенко [6].

Л. Руссо-де-Живонн був представником поміщицької родини, яка володіла земельними маєтками в Сумському повіті у XIX – на початку XX ст. Дане прізвище має цікаву етимологію та може означати наступне: потік; прив'язку до прийменника «який», «чий»; застосовується в якості прізвища у французькій мові; використовується для опису зовнішності (білолиций, світлий, русий). Префікс «де-Живонн» позначає місцевість, селище в регіоні Шампань.

Лев Йосипович народився у 1862 р. в сім'ї військового – полковника Йосипа Гавриловича Руссо-де-Живонна (182? – 1873), що в м. Суми перебував на державній службі та мав власний будинок. 1847 року отримав офіцерське звання. З 1865 по 1871 рр. був директором Єлисаветградського кавалерійського училища. За службу нагороджений орденом Святого Станіслава 2 ступеня. Йосип Гаврилович походив з дворянської родини, мав статус поважного мирового судді Сумського повіту Харківської губернії [17, с. 81].

Дід Льва Йосиповича – Гаврило Руссо-де-Живонн – у слободі Супрунівка (Сумського повіту) у 1846 р. збудував цукровий завод із річним виробництвом цукру та чорної патоки на суму більше 700 тис. рублів. На підприємстві працювало 300 людей. Варто відзначити, що Г. А. Руссо-де-Живонн, французький цукрозаводчик, рахувався підданим Франції [14, с. 33].

Мати Л. Й. Руссо-де-Живонна – Анна Андріївна Руссо-де-Живонн (1828–1909) – походила із знатного дво-

Лл. 1. Список гласних Ніжинської повітової земської управи (1898 р.)

рянського роду Савичів. Він має досить глибоке історичне коріння та бере початок відтоді, коли ротмістр Савич та полковник Кондратьєв прийшли на берег р. Псел та заснували м. Суми. Майже через 100 років Савичі вже мали у своїй власності кілька сотень десятин землі в Сумському повіті. Вони в історії Сум зали-

шилися як предводителі повітового дворянства, починаючи з Олексія Олексійовича Савича, який отримав цей титул 1780 р. Він був прадідом Анни Андріївни [2, арк. 111]. Її родина мала право брати участь у виборах. У її власності був винокурний завод в хуторі Локня (Сумського повіту) та 495 десятин землі у володінні. Її батько (дід Лева Йосиповича) – Андрій Олексійович Савич (1798–?) – лейб-гвардії поручик, мав маєток в Сумському повіті; у м. Суми зберігся їх родовий маєток [8, с. 3].

Мати Анни Андріївни – Єлизавета Олександрівна Савич (1805–?) – походила з князівського роду Щербатових, володіла маєтком у хуторі Локня Сумського повіту. Єлизавета Олександрівна була донькою князя Олександра Олександровича Щербатова та Параски Сергіївни Щербатової. Олександр Олександрович – прадід Лева Йосиповича по материнській лінії – служив у Канцелярії предводителя Сумського повітового дворянства з 17 серпня 1846 р. по 8 червня 1852 р., звідки був звільнений та переведений в чин губернського секретаря. З 1 січня 1853 р. по 28 вересня 1867 р. він був депутатом дворянства Сумського повіту. Мав помістя в с. Андріївка Сумського повіту та 620 десятин землі [13, с. 236]. Його син, рідний брат Єлизавети Олександрівни – Олександр Сергійович Щербатов (1804–1872) – був полковником та предводителем дворянства в Лебединському повіті Харківської губернії з 1338 по 1852 р. Анна Андріївна Савич (Руссо-де-Живонн) з 1851 р. була власницею парового цукрового заводу в х. Локня.

Лев Йосипович Руссо-де-Живонн (1862–1910) теж належав до когорти землевласників, був поміщиком та представником дворянського роду французького походження Руссо-де-Живонн, а також засновником та головою Ніжинського сільськогосподарського товариства при Ніжинській земській повітовій управі, яке сформу-

валося в кінці XIX ст. Його точна дата народження невідома. В енциклопедичному довіднику «Сумщина в іменах» вказано, що Л. Й. Руссо-де-Живонн навчався в Харківському імператорському університеті. Точних років навчання і факультету у цьому виданні не зазначено [6, с. 384]. У оцифрованих матеріалах Державного архіву республіки Татарстан (м. Казань) у фонді Казанського імператорського університету є справа студента «Росс-де-Живонна Лева», де вказані наступні роки навчання: 2 вересня 1883 р. – 12 жовтня 1887 р. (ф. 977, т. 1, спр. № 30170) [16, с. 45]. У родовідній книзі, складеній Г. О. Милорадовичем, зазначено, що з 12 липня 1893 р. Л. Й. Руссо-де-Живонн виконував обов'язки колезького секретаря, потім – земського начальника Ніжинського повіту, 1896 р. був зарахований до реєстру дворян Чернігівської губернії [12, с. 479]. Неодноразово обирався гласним Ніжинської земської повітової управи у 1898 р. [4, с. 171] (іл. 1). Брав активну участь у розвитку сільського господарства Ніжинського повіту з часу створення Ніжинського сільського сільськогосподарського товариства 1897 р.

В кінці 80-х рр. XIX ст. Л. Руссо-де-Живонном у Ніжинському повіті Чернігівської губернії був створений кінний завод задля можливості вигідно продавати тварин в Україні та експортувати за кордон [11, с. 118]. За ініціатииви Лева Йосиповича, за рахунок оборотного капіталу сільськогосподарського товариства, були закуплені нові сільськогосподарські машини та здійснювалося оновлення посівного матеріалу з провідних європейських країн. За його сприяння проводилися сільськогосподарські виставки, у яких брали участь і селяни. Ніжинське сільськогосподарське товариство, очолюване Левом Руссо-де-Живонном, ставило за мету реформування сільськогосподарської сфери [5, с. 49]. 1893 р., під час епідемії холери в Ніжинському повіті, його було призначено попечителем Талалаївської лікарської амбулаторії. У 1896 р. він купив землі в Талалаївці та Монастирищі. Надалі, 7 липня 1902 р., він був призначений управляючим економією (мастком) с. Талалаївки. В цей період йому доводилося вирішувати проблему нестачі землі для випасання худоби селян [7, с. 149]. 1907 р. він переїхав до Ніжина і у цьому ж році був обраний гласним Ніжинського повітового земського зібрання. Помер та похований у Ніжині у 1910 р. Для вшанування Л. Руссо-де-Живонна Ніжинське земство вирішило заснувати срібну медаль як нагороду

Іл. 2. Л. Й. Руссо-де-Живонн з родиною

за участь у виставках коней арденської породи.

Дружиною Лева Йосиповича Руссо-де-Живонна була Векла Яківна Руссо-де-Живонн, що походила з роду Почек (1863–1946). Народилася в с. Талалаїці (Ніжинського повіту Чернігівської губернії) у родині Якова Івановича та Катерини Олександрівни Почек. Її батько був представником козацького-старшинського, згодом дворянського роду Почек, сином Івана Яковича Почеки. Від батька та чоловіка Векла Яківна успадкувала більше 400 десятин землі [3, с. 421]. Отримала початкову освіту вдома, що відповідало традиціям дворянських родин того часу: вивчала французьку, німецьку та російську мови, а також опанувала точні науки. У Ніжині їй належав успадкований від батька будинок, в якому нині розміщується бібліотека імені академіка М. О. Лавровського (вул. Гоголя, 4.). Справами маєтку керував її чоловік Лев Йосипович Руссо-де-Живонн [10, с. 2].

В. Я. Руссо-де-Живонн входила до списку великих землевласників 3 стану. Відомо, що у 1911 р. вона мала 393 десятини землі в Ніжинському повіті [9, с. 233]. У 1908 р. брала участь у засіданні дворян в м. Стародубі Чернігівської губернії, що розглядало питання розподілу спадщини П. Л. Полуботка, адже була нащадком цього козацько-старшинського роду. Входила до Талалаївського волосного земельного комітету Чернігівської губернії від 19.04.1917 р. до його ліквідації в червні 1918 р. [1, арк. 3]. Після смерті чоловіка переїхала до Київської губернії, потім – до Москви, працювала вчителькою. Була прихильницею творчості С. Рахманінова, часто відвідувала його концерти, товаришувала з його родиною. Останні

роки життя Векла Яківна прожила у Москві, де і похована.

Подружжя Руссо-де-Живоннів мало двох доньок: Катерину (1890–26.07.1960) та Олександру (1897–1974). Олександра була одружена з Павлом Дмитровичем Вердиревським (16.07.1896–07.02.1985 рр.) – гардемарини флоту на міноносці «Орфей» та крейсері «Аврора» в період 1916–1917 рр. Емігрував до Франції після 1917 р. Другим її чоловіком був Олександр Миколайович Веригін (1895–1933 рр.) – інженер-кораблебудівельник. З ним вона познайомилася в еміграції у Франції. Ні в першому, ні в другому шлюбі дітей у Олександри Львівни не було. Померла та похована в м. Кан у Франції [15, с. 144].

Чоловіком Катерини Львівни Руссо-де-Живонн став Євген-Еміль Іванович Бадюель. Вона входила до складу Комісії юридичної допомоги біженцям у Союзі допомоги хворим та пораним військовим. Похована на кладовищі Кокад у Ніцці (Франція). Дітей подружжя не мало [15, с. 91].

Постать Льва Йосиповича Руссо-де-Живонна досить довгий проміжок часу лишалася поза увагою істориків. Своєї вагомості дослідження його життя і діяльності набуває в контексті вивчення соціально-економічного розвитку Ніжинщини кінця XIX ст. Будучи продовжувачем дворянських традицій, він зробив великий внесок у реформування та розвиток сільського господарства Ніжинського повіту. На Сумщині та Чернігівщині родина Савичів (по материнській лінії) та родина Руссо-де-Живоннів мала величезний вплив як в житті дворянства, так і в землевласницькому поміщицькому середовищі. Так склалося, що рід Л. Й. Руссо-де-Живонна не отримав продовження, закінчившись на двох його доньках – Олександрі та Катерині.

ДЖЕРЕЛА

1. Центральний державний архів вищих органів влади та управління України, ф. 1495, оп. 1., спр. 21, 34 арк.
2. Державний архів Харківської області, ф. 14, оп. 11, спр. 11, 350 арк.
3. Відділ забезпечення збереження документів Державного архіву Чернігівської області, м. Ніжин (далі – ВДАЧОН), ф. 342, оп. 1., спр. 421, 500 арк.
4. ВДАЧОН, 342, оп. 1, спр. 979, 850 арк.
5. Барило Н. Л. Й. Руссо-де-Живонна та його роль у реформуванні сільського господарства Ніжинського повіту. *Сіверянський літопис*. 2005. № 4–5. С. 48–50.
6. Власенко В. М. Руссо-де-Живонн. Сумщина в іменах: Енциклопедичний довідник. Суми: Рекламно-видавниче об'єднання «АС-Медіа», Сумський державний університет, 2003. 644 с.
7. Герасименко О. Аграрний рух на Ніжинщині у 1900 – лютому 1917 рр. (За матеріалами місцевого архіву). *Література та культура Полісся*. Вип. 29: Регіональна історія та культура в українському і східноєвропейському контексті. Відп. ред. і упорядник Г. В. Самойленко. Ніжин: Видавництво НДУ ім. М. Гоголя, 2005. С. 145–152.
8. Дом Савичей – предводителей дворянства. URL: <https://www.shans.com.ua/?m=hpage&id=37&page=4>. Дата звернення 12.03.2025 р.
9. Емельянов В. Н. Очерки истории Нежинского земства (1864–1918). Нежин: Орхидея, 2011. 259 с.
10. Козоріз А. В. Перекази давнини: історія ніжинського будинку, в якому розміщувалась бібліотека імені Миколи Гоголя. URL: <https://my.nizhyn.com/news/misto-i-region/36207-pereказi-davnini-istoriia-nizinskogo-budinku-v-iakomu-rozmishhuvalas-biblioteka-imeni-mikoli-gogolia.html>. Дата звернення 14.02.2025 р.
11. Круленко О. В. Сільське господарство лівобережних губерній у кінці XIX – на початку XX ст.: між модернізацією і традицією. *Література та культура Полісся*. Вип. 92. Серія «Історичні науки». № 10 / відп. ред. і упоряд. Г. В. Самойленко. Ніжин: НДУ ім. М. Гоголя, 2018. С. 115–125.

12. Милорадович Г. А. Родословная книга черниговского дворянства. Т. 2. Ч. 3. Санкт-Петербург, С.-Петербургская губернская типолитография. 1901. 646 с.

13. Модзалевский В. Л. Малороссийский родословник. Том IV. П. С. С. 40 портретами и 3 снимками. Киев: Типо-Литография «С. В. Кульженко», 1914. 832 с.

14. Москалюк М. М. Становлення і роль підприємців у цукровій промисловості українських губерній Російської імперії у другій половині XIX – поч. XX ст. *Наукові праці історичного факультету Запорізького національного університету*. 2014. Вип. 39. С. 31–36.

15. Незабутые могилы, Российское зарубежье. Т. 1. URL: <https://forum.vgd.ru/post/341/74254/p2118694.htm>. Дата звернення 14.02.2025 р.

16. Списки студентів Казанського імператорського університету. URL: https://archive.org/details/KazanImperialUniversityStudents/h_2/. Дата звернення 24.03.2025 р.

17. Харьковский адрес-календарь на 1882 год / Ред. И. И. Киткевич; Харьковский губернский статистический комитет. Харьков, 1882. 484 с.

Roy S. V. Pedigree of the public and political figure of Nizhyn region of the second half of the 19th century, Lev Iosypovych Rousseau-de-Givonne

The article is devoted to the problems of genealogy, determining the origin of the Rousseau-de-Givonne family, outlining the main spheres of activity of the family representatives. An attempt has been made to find out the influence of this family on the political and economic life of the Nizhyn region. Archival sources, genealogical books of the nobles of the Kharkiv and Chernihiv provinces have been studied, and the connections of this family with the Kharkiv province, in particular the Sumy district, where this family comes from, have been established. The influence of the family on the socio-economic life of the Chernihiv province, in particular the Nizhyn district, as well as the circle of descendants of the Rousseau-de-Givonne family have been determined.

The figure of Leo Rousseau-de-Givonne, for quite a long time, did not find its reflection in the scientific works of domestic historians. Despite the fact that today this problem is little studied, today there is a noticeable interest in studying genealogy issues, researching the activities of individual representatives of the Nizhyn district nobility, individual members of the Nizhyn district government, in particular Leo Iosifovich Rousseau-de-Givonne. The development of this issue since the beginning of the 2000s.

It is worth noting that the figure of Rousseau-de-Givonne, for a rather long period of time remained forgotten by the historians. The development and study of this personality acquires its importance with the need to study the socio-economic development of Nizhyn and Nizhyn region in the late. 19th century. Lev Iosifovich Rousseau-de-Givonne made a great contribution to the reform and development of agriculture in Nizhyn district. He was the continuer of noble traditions in his family, and the cause of the development of a large agro-industrial complex. In Sumy and Chernihiv regions, the Savych family (on the maternal line) and the Rousseau-de-Givonne family, of which he was a descendant, had a huge influence both in the life of the nobility and in the landowning landlord environment. It so happened that his family was not continued, ending with his two daughters: Alexandra and Kateryna.

Key words: pedigree, genealogy, descendants, landlords, nobility, leader of the county nobility, major, mayor, landowner, Sumy district, Nizhyn Zemstvo district administration.

REFERENCES

1. Tsentralnyi derzhavnyi arkhiv vyshchikh orhaniv vlady ta upravlinnia Ukrainy f. 1495, op. 1., spr. 21, 34 ark.
2. Derzhavnyi arkhiv Kharkivskoi oblasti, f. 14, op. 11, spr. 11, 350 ark.
3. Vidil derzhavnoho arkhivu Chernihivskoi oblasti v Chernihivskii oblasti (VDACHON), f. 342, op. 1., spr. 421, 500 ark.
4. VDACHON, 342, op. 1, spr. 979, 850 ark.
5. Barylo, N. (2005). L. I. Russo-de-Zhivon ta yoho rol u reformuvanni silskoho hospodarstva Nizhynskoho povitu [Rousseau-de-Givon and his role in the reform of agriculture in Nizhyn district]. *Severianskyi litopys*, 4–5, pp. 48–50. [in Ukrainian].
6. Vlasenko, V. M. (2003). Russo-de-Zhyvonn. *Sumshchyna v imenakh: Entsiklopedychnyi dovidnyk. [Sumy Region in Names: Encyclopedic Reference]*. Sumy: Reklamno-vydavnyche obiednannia «AS-Media», Sumskiy derzhavnyi universytet. [in Ukraine]
7. Herasymenko, O. (2005). Ahrarnyi rukh na Nizhynshchyni u 1900 – lyutomu 1917 rr. (Za materialamy mistsevoho arkhivu) [Agrarian movement in Nizhyn region in 1900 – February 1917 (Based on materials from the local archive)]. *Literatura ta kultura Polissia – Literature and culture of Polissya*, pp. 145–152. Issue 29: Regional history and culture in the Ukrainian and East European context. Nizhyn: Publishing house of the NDU named after M. Hohol. [in Ukrainian].
8. *Dom Savichey – predvoditeley dvoryanstva [House of Savichs - leaders of the nobility]*. Retrieved from: <https://www.shans.com.ua/?m=hpage&id=37&page=4>

9. Yemelianov, V. N. (2011). *Ocherki istorii Nezhinskogo zemstva (1864–1918)* [Yemelianov V.N. Essays on the history of the Nezhin zemstvo (1864–1918)]. Nezhin: Izdatel'stvo TBK «Orkhidea». [in Russian].

10. Kozoriz, A.V. *Perekazy davnyiny: istoriia nizhynskoho budynku, v yakomu rozmishchuvalas biblioteka imeni Mykoly Hoholya* [Legends of antiquity: the history of the Nizhyn house, which housed the library named after Nikolai Gogol.] Retrieved from <https://mynizhyn.com/news/misto-i-region/36207-perekazy-davnini-istoriia-nizynskogo-budynku-v-iakomu-rozmishhuvalas-biblioteka-imeni-mykoli-gogolia.html> [in Ukrainian].

11. Krupenko, O. V. (2018). *Silske hospodarstvo livoberezhnykh huberniy u kintsy XIX–na pochatku XX st.: mizh modernizatsiyeyu i tradytsiyeyu* [Agriculture of the left-bank provinces in the late 19th–early 20th centuries: between modernization and tradition]. *Literatura ta kultura Polissia–Literature and culture of Polissia*, issue 92. Series "Historical Sciences", 10, pp. 115–125. Nizhyn: NDU named after M. Gogol. [in Ukrainian].

12. Miloradovich, G. A. (1901). *Rodoslovnaya kniga chernigovskogo dvoryanstva* [Genealogical book of the Chernigov nobility]. Vol. 2. Part 3. Sankt Peterburg: Izdatel'stvo Sankt Peterburgskaya Gubernskaya tipografiya. [in Russian].

13. Modzalevskiy, V. L. (1914). *Malorossiyskiy rodoslovnik* [Little Russian genealogy]. Vol. 4. Kiev: izdatel'stvo tipo-litografiya "S. V. Kul'zhenko". [in Russian].

14. Moskaliuk, M. M. (2014). *Stanovlennia i rol pidpriyemstiv u tsukrovii promyslovosti ukrainskykh hubernii Rosiiskoi imperii u druhiy polovyni XIX–poch. XX st.* [Formation and role of entrepreneurs in the sugar industry of Ukrainian provinces of the Russian Empire in the second half of the 19th–early 20th centuries.]. *Naukovi pratsi istorichnoho fakultetu Zaporizkoho natsionalnoho universytetu–Scientific works of the Faculty of History of Zaporizhka National University*. Issue 39, pp. 3–36. [in Ukrainian].

15. *Nezabytyye mogily, Rossiyskoye zarubezh'ye: t.1* [Unforgotten graves, Russian diaspora: v.1]. Retrieved from <https://forum.vgd.ru/post/341/74254/p2118694.htm> [in Russian].

16. *Cpysky studentiv Kazanskoho imperatorskoho universytetu* [Lists of students of Kazan Imperial University]. Retrieved from https://archive.org/details/KazanImperialUniversityStudents/h_2/

17. Kitkevich, I. I. (1882). *Khar'kovskiy adres-kalendar' na 1882 god* [Kharkov address calendar for 1882]. Khar'kov: Tipografiya Karla Petrovicha Schasni. [in Russian].

Стаття надійшла до редакції 01.05.2025 р.
Рекомендована до друку 17.07.2025 р.

УДК 929.52+94(477.51/52)«16/20»

Л. А. Іванченко

ІСТОРІЯ ОДНІЄЇ РОДИНИ: СОФІЯ ВАСИЛІВНА ФІЛОНОВИЧ З ВУЛИЦІ ФІЛОНІВКА В СЕЛІ ДУБОВИЧІ

У представленому дослідженні йдеться про родину Філоновичів: Василя Яковича та Марію Гаврилівну, які проживали в кінці XIX – XX ст. у селі Дубовичі Глухівського повіту Чернігівської губернії; їхніх нащадків; ідеологічні погляди представників фамілії; політичний конфлікт з радянською владою; життєдіяльність та внесок у державотворчу справу; слід в історії України.

Ключові слова: Дубовичі, Філоновичі (рід), Софія Василівна Філонович, Гордій Вротновський, Петро Суценко, Українська Автокефальна Православна Церква, радянська окупація України.

Прізвище Філонович широко відоме в історичних колах. Насамперед видатною особистістю був Василь Захарович (1894–1987) – військовий діяч, генерал-хорунжий Армії УНР, військовий міністр уряду УНР в екзилі. Про його діяльність є низка публікацій, відомості в енциклопедіях. Серед іншого зазначається, що нащадки цього шляхетського роду здавна проживали в селі Дубовичі на Чернігівщині, звідти походили батьки – Захар Семенович і Марія Георгіївна [22, с. 101].

З родом Філоновичів пов'язаний Гордій Вротновський – син Костянтина Вротновського-Сивошапки, полковника Армії УНР, заступника міністра народного господарства УНР. Його життєвий шлях та участь в українському визвольному русі досліджував к. і. н. Ігор Бігун [2, с. 150–188]. Трапляються дописи інших дослідників, фрагментарні відомості у ЗМІ. Також йому присвячена частина експозиції у Рівненському обласному краєзнавчому музеї. Водночас є й інші представники цього роду, які заслуговують на нашу пам'ять і пошану.

У селі Дубовичі вздовж лівого берега річки Ретик простяглась вулиця Філонівка. Сьогодні тут проживають родини не лише з прізвищем «Філонович». У родовідно-довідкових джерелах знаходимо записи про представників цього козацько-старшинського роду, що сягають XVIII ст.

У «Родословній книзі чернігівського дворянства» авторства Г. О. Милорадовича зазначено: «Військовий товариш Філон Михайлович Філонович у 1733 р. купив у бунчукового товариша Григорія Голуба землі в селі Дубовичі та на хуторі Голубівському [26, с. 94] (тепер куток Голубівка). За часів Гетьманщини (1648–1782) ці землі підпорядковувались то Глухівській окремій «засеймській» сотні, то Кролевецькій сотні Ніжинського полку. Згодом – це території Чернігівщини, тривалий час Глухівського повіту, району, з другої половини XX ст. – Кролевецького району Сумщини. За новим адміністративно-територіальним поділом від липня 2020 р. і до сьогодні Дубовичі перебувають у складі Кролевецької ОТГ Конотопського району Сумської області.

Після смерті Філона Філоновича (без дати) маєтності відійшли синові Івану [26, с. 94]. В Описі Новгород-Сіверського намісництва за 1779–1781 рр. подано детальні відомості про власність родини Філоновичів у селі: «В Дубовичах, – що за 23 версти від міста Глухів і за 20 верст від м. Креле-

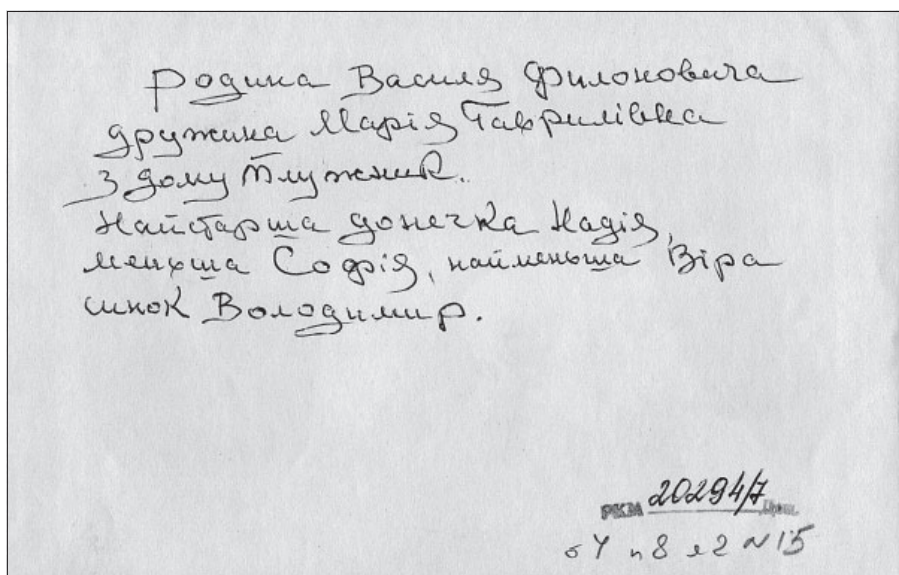

Фото 1. Лицевий та зворотний боки фото родини Василя Яковича та Марії Гаврилівни Філоновичів. Фонди Рівненського обласного краєзнавчого музею

вець, на вершині річки Ретик, яка має три греблі з млинами на них, є садиби Філоновичів – у військового товариша хата на 4 покої, значкового товариша – на 5 покоїв, осавула сотенного Філоновича – на 4 покої. У дружини військового товариша Філоновича є хата; у дружини канцеляриста Якова та Івана – по хаті; у дружини значкового товариша є 1 двір і 3 хати, в осавула сотенного – 1 хата [27, с. 363].

З огляду на це, розглянемо поколінний реєстр з книги Милорадовича. Найпершим тут записано військового товариша Філона Михайловича. У нього син Іван – отаман Генеральної військової артилерії, онуки – Олексій (значковий товариш) та Павло (без чину). У четвертому коліні записано Якова Олексійовича, колезького реє-

стратора 1750 р. н. Павлович дітей зафіксовано двоє – Григорія та Михайла (1743 р. н.). У п'ятому коліні за Яковом вписано одного сина Павла (1784 р. н.). У Григорія зареєстровано двоє синів – Трохима (1780 р. н.) та Кирила (1783 р. н.). Дітьми Михайла занотовано колезького реєстратора Михайла (1777 р. н.) та Григорія (1787 р. н.) (без зазначення чинів) [26, с. 93–94].

Звернемося до рукописних парафіяльних джерел. У сповідальних розписах церкви Архистратига Михаїла села Дубовичі за 1785 р. у графі «Військові та їх домочадці» подаються наступні відомості про жителів на прізвище Філонович:

- військовий товариш Семен (24 р.), з ним: брати Федір (21 рік), Іван (19 років), сестра Пелагея (16 років);

- значковий товариш 34-х років Михайло, його однолітка дружина Мотря, їх діти: Андрій (19 років), Михайло (8 років), Гафія (17 років);

- 50-річний сотенний осавул Іван Філонович з дружиною Параскою (42-х років) та трьома синами: 14-річним Іваном, 9-річним Олексієм, 6-річним Данилом;

- сотенний отаман Григорій (39 років) з дружиною Ганною (36 років) та трьома синами: Степаном, Трохимом, Кирилом дванадцяти, п'яти і двох років відповідно;

- 52-х річна вдова Ганна Філонович, її дев'ятнадцятирічний син Йосип [33, арк. 303 зв.–304].

За 1786 р. про родину Філоно-

вичів існують наступні відомості:

- військовий товариш Семен Філонович, його брат Федір та сестра Пелагея;

- возний сотенний Іван Павлович Філонович (49 р.), дружина Параскева Іванівна, сини Іван, Олексій, Данило.

- сотенний отаман Григорій Павлович Філонович, дружина Ганна Олексіївна, сини Степан, Трохим, Кирило.

- значковий товариш Михайло Павлович Філонович (38 р.), дружина Параскева (28 р.), діти: Андрій (19 р.), Гафія (18 р.), Михайло (9 р.).

- вдова Ганна Василівна Філонович, 53 р., її син Йосип Юхимович [14, арк. 430 зв. – 431 зв].

Досліджуючи доступні на сьогодні метричні книги

Різдно-Богородицької церкви села Дубовичі, зроблено наступні виписки щодо громадян з прізвищем Філонович:

- 1793 р.: у родини Краснощоків вказаний кумом Іван Філонович [15, арк. 134]; військовий товариш Семен Філонович охрестив хлопчика в родині полкового осавула Карпеки [15, арк. 134]; про смерть дружини військового товариша Ганни (50 р.) [15, арк. 137].

- у 1843 р. згадується дяк Микола Никифорович Філонович [12, арк. 500 зв. – 501];

- у 1897 р. від старості у 68 літ померла вдова штатного паламаря Олександра Дем'янівна Філонович [10, арк. 380 зв.] та від запалення легень – 67-річна Олена Федорівна Філонович, дружина померлого губернського секретаря Якова Філоновича [10, арк. 383 зв.].

Існують записи й про інших носіїв цього прізвища, проте до уваги беремо ті, що є найбільш дотичними до родини Василя Яковича та Марії Гаврилівни Філоновичів, адже наша подальша розповідь буде про нащадків цієї пари.

Отже, в середині XIX ст. на Філонівці жила пара: губернський секретар Яків та дружина його Олена Федорівна Філоновичі. Василь Якович у кінці XIX ст. одружився з Марією Гаврилівною (Плужник). У подружжя народилось четверо дітей: Надія, Софія, Віра, Володимир. Доньки навчалися у Глухівській гімназії, про що є відмітки успішності учениць в протоколах іспитів [4] та Журналах Глухівських земських зборів. Надія значиться у списках гімназисток, які у навчалися впродовж 1901–1910 освітніх років, Софія – у переліку за 1906–1915 рр. У 1912/1913 н. р. земство профінансувало навчання учениці 6-го класу Глухівської жіночої гімназії Софії Філонович [16, с. 123–124]. Також у 1913 н. р. земство оплатило їй навчання у 8-му класі [17, с. 244]. У 1915 н. р. коштом земства здобувала освіту учениця 5-го класу Віра Філонович [18, с. 147].

У 1912 р. Надія Василівна Філонович (1888 р. н. –?) [28, с. 123] взяла шлюб з Костянтином Германовичем Вротновським-Сивошапкою (1890–1929) [5]. Чоловік цей народився в Миколаєві, зростав у Варшаві, там закінчив ветеринарний інститут¹. Ще студентом організовував спектаклі та концерти українською мовою, очолив Українську військову ветеринарну управу Українського Генерального Військового Секретаріату [25]. Під час визвольних змагань 1917–1920 рр. був членом Української Центральної Ради. Полковник Армії УНР.

Первісткою в подружжя Вротновських-Філоновичів стала донька Тетяна, що народилась у Глухові 25 листопада 1915 р. Через вир політичних подій, ймовірно, сім'я переїхала в Дубовичі – таки в сільській місцевості, серед лісового масиву в далекому хуторі було спокійніше. Там 15 січня 1917 р. охрестили Гордія (нар. 1 вересня 1916 р.). За кумів були дворяни Філоновичі – Василь Якович, Марія Гаврилівна, Софія Василівна та Йосип Павлович Комосиний [11, арк. 2 зв. – 3]. Після сина Гордія, у 1918 р. в родині ще народився хлопчик Богдан. Найменшою дитиною була донька Ольга (бл. 1924–1990).

1. За іншими відомостями – Московський ветеринарний інститут.

Перш, ніж перейти до подальшої розповіді про родину Філоновичів, варто побіжно описати атмосферу та настрої в суспільстві України в буремні часи здобуття незалежності після 1917 р. та в роки зміни влад.

12 березня 1917 р. у Петрограді управління державою прийняв Тимчасовий уряд. 16 березня у Києві була створена Українська Центральна Рада, очолена М. С. Грушевським. 7 листопада після збройного повстання в Петрограді було повалено Тимчасовий уряд, до влади прийшла партія більшовиків. Центральна Рада не визнавала влади більшовиків і виголосила створення Української Народної Республіки (УНР). Щоб утримати Україну в попередній структурі державної влади, більшовики розпочали війну проти УНР. «У Глухівському повіті безчинствували банди без політичного забарвлення. На боротьбу з ними піднялися білогвардійські офіцери Глухівського і Батуринського полків. Добровольців долучатись до їхніх лав не було, хоч населення й ненавиділо більшовиків» [9, арк. 12].

У грудні 1917 р. в Дубовичах було проголошено радянську владу і створено тимчасовий революційний комітет на чолі з П. Т. Ганжою, який до того перебував у в'язниці за антиурядову діяльність [8, с. 74]. У січні 1918 р. в селах Кролевецького та Глухівського повітів встановлено владу пролетаріату. Та більшовики не змогли втриматись через тиск військ Німеччини та Австро-Угорщини, що прийшли на допомогу армії Центральної Ради, тож у березні-квітні були змушені відступити на територію Росії. «Коли німці зайшли в Глухів, то встановили кордон між Україною і Росією» [9, арк. 17]. Місцеве населення самоорганізувалось і створило піший курінь (близько 400 осіб) із гімназистів, білих офіцерів та цивільних. Все літо точились бої з більшовиками, що дошкуляли тамтешнім жителям. Європейські комбатанти не сприймали більшовиків як повноцінного противника, бо так вони дійсно виглядали. Це не була армія, це була банда грабіжників, що вчиняла страшні звірства [9, арк. 18]. Німецький військовий контингент був зацікавлений у виконанні продовольчих поставок і забезпеченні внутрішньої стабільності на місцях.

Земельний закон про соціалізацію землі Центральна Рада не встигла втілити в життя. На черговій хвилі пограбувань поміщицьких маєтків селяни почали самостійно ділити такі володіння. У січні 1918 р. із представників сільської громади створено земельний комітет більшовиків, який почав розподіл поміщицької землі селянам [24, с. 337]. Рішення, прийняті земельним комітетом, схвалювали на сільських сходах і в такий спосіб їх «узаконювали».

Водночас населення швидко зрозуміло, що дії російської соціал-демократичної партії спрямовувались на примусове вилучення місцевих щедот, їхня політика будувалась на викачуванні всіх багатств на власну користь. Так 18 січня 1918 р. зі станцій Хутір-Михайлівський і Конотоп було відправлено до Москви і Петрограда 140 пудів цукру. А 12 березня 1918 р. було пограбовано устаткування з підприємств Конотопа і вивезено до Курська [21, с. 12].

У червні 1918 р. в Дубовичах було проголошено неза-

лежну республіку у складі Української Держави на чолі з гетьманом П. Скоропадським. На жаль, вона проіснувала недовго. Втім серед населення не згасали дух свободи, прагнення непідвладності Російській імперії і політичному режиму більшовиків. На початку листопада 1918 р. прийшли урядові війська Директорії УНР [9, арк. 22–24 зв.]. Попри прийняття декларації про земельну реформу, земельне питання залишалось невирішеним. Сільські господарі прагнули працювати на власній землі, через що більше вірили більшовицькій агітації. Тому революційна стихія селянства виявилася неспроможною протистояти наступові регулярних російських, більшовицьких, радянських військ.

Упродовж 1920–1921 рр. радянська влада загалом завершила процес конфіскації приватновласницького землеволодіння і зрівняльний розподіл землі. Головною продуктивною силою сільськогосподарського виробництва залишалися одноосібні селянські господарства. Аграрне питання уряд пролетаріїв вирішував за допомогою політики «воєнного комунізму». Та населення чинило спротив більшовизму. Щоб утихомирити незадоволених, влада рад встеляла свій шлях розстрілами заручників, масовими ув'язненнями, грабунком українських селян, нищенням духовних святинь. За непокірність арештовували навіть жінок і дітей, відправляли до концентраційних таборів, майно конфіскували, хутори спалювали [7, с. 126].

На тлі постреволюційних подій в Україні історичний процес на Сіверщині був невід'ємною її частиною та все ж мав свої особливості як територія прикордоння і землі-простори вільного козацького духу.

8 квітня 1918 р. у Дубовичі зайшли австро-німецькі війська. У грудні 1918 р. влада змінилась – прийшли петлюрівці, а в січні 1919 р. – російська влада з диктатурою «воєнного комунізму», продрозкладкою. «У середині січня 1919 р. більшовицька дивізія витіснила війська Директорії. Вдруге було встановлено савецьку владу. Знову відбирали землі у поміщиків, розділяли землю між незаможними й лінивими. Та й друга спроба більшовиків була невдалою. У кінці вересня на початку жовтня 1919 р. прийшла Добровольча армія Денікіна, встановила терористичний режим – денікінці грабували майно, відбирали врожай. Частина населення партизанила проти всіх – гайдамаків, білогвардійців, більшовиків, денікінців» [24, с. 336]. Рух опору на Сіверщині 1918–1919 рр. набув масовості. У сусідньому селі Ярославці він продовжувався ще у 1921 р. [34, с. 512].

У кінці листопада 1919 р. знову прийшли більшовики [3, с. 69–71]. 24 грудня Глухівський повітовий з'їзд ради робітничих, селянських і червоноармійських депутатів розглянув питання встановлення радянської влади на місцях. Разом з відступом армії УНР відступала ціла епоха боротьби і сподівань [1, с. 275].

З того часу окупаційний російсько-більшовицький режим почав укорінюватись на території сучасної Сумщини. 1920 р. вважають першим роком конститування більшовизму в українську радянську владу. Проте рух опору населення новій владі не припинявся. Як зазна-

чає Г. М. Іванущенко, ще до 1923 рр. антибільшовицький рух на Сіверщині був масовим. Діяло понад 100 повстанських загонів, у яких налічувалось до 40 тис. осіб. Лише у Глухівському повіті було виявлено 56 груп. Там існувала ціла повстанська республіка [21, с. 9].

З 1921 р. антибільшовицький рух стає підпільним. Шляхта, учительство й селянська інтелігенція, що вийшли з заможних верств, розробляли ідеологічну платформу руху. Селяни, які здобули освіту, а за період війни ще й військові звання, ставали на чолі загонів. В губернії діяла організація «Вільне козацтво», яку чекістам вдалось ліквідувати лише в 1931 р. [34, с. 1058].

Наші діди й прадіди ставали учасниками збройного руху опору, партизанського підпілля, яке більшовики називали бандами. Селяни, що допомагали партизанам, зазнавали переслідувань. Відбулось узаконення каральної політики, права на сімейне заручництво або ж практики репресій проти родин «ворогів народу» – заможних селян (куркулів), свідомих мислячих громадян. У селах Глухівського, Кролевецького повітів основу більшовицьких карних органів становили вихідці із неукраїнських територій – брянські чекісти. Акцент у підборі кадрів більшовики робили на люмпенів, а за рахунок грабунків українських сіл совети рятували своє становище в Росії [7, с. 126].

Радянська влада вдавалась до маніпулятивних кроків. Один з таких дістав назву «коренізація», яка сприяла утворенню культурних, просвітницьких організацій, українських хорів, театральних труп тощо. На початку влада толерантно поставилась до утворення Української Автокефальної Православної Церкви, та вже з 1929 р. почалися негласні і відомі переслідування – репресії. Як зазначалось, основними кадрами контрреволюційної діяльності були представники петлюрівської армії [34, с. 1059]. Тож найпершою постраждала інтелігенція – педагоги, просвітники, культурні діячі, духовенство. Адже в їх руках була найгрізніша зброя – виховання суспільства, формування світогляду. Саме цього й боялися московсько-більшовицькі поневолювачі. Їх лякали і «колишні буржуа», яким дали клеймо «ворог народу», приписували «контрреволюційну діяльність».

Попри все, підпільні центри існували, повстанський рух діяв. Вистачало і підсадних загонів, які були організовані чекістами і називали себе українськими повстанцями: грабували і вбивали, щоб скомпрометувати учасників національно-визвольної боротьби. Протягом 1937–1938 рр. країну сколихнули репресії, Сіверщиною котились розстріли [19, с. 96].

Не оминуло лихо родину Філоновичів.

У 1920 р. сім'я найстаршої доньки Василя Яковича та Софії Гаврилівни – Надії Вротновської – емігрувала до Польщі, згодом переїхала до Рівного, де Костянтин Германович Вротновський-Сивошопка працював головним ветлікарем. Активний громадянин, організатор створення «Мистецького товариства», голова батьківського комітету Рівненської української приватної гімназії. Він іні-

ціював пошук могили генерал-хорунжого, командувача Дієвої армії УНР Василя Тютюнника (1890–1919) та встановлення там пам'ятника². Надія Василівна очолювала Союз українок Волині впродовж 1928–1929 рр., входила до управи цієї спілки в подальші роки. Окрім виховання власних дітей, керувала фаховими курсами для молоді та колоніями для дітей [6].

Про внуків Василя Яковича та Марії Гаврилівни відомо наступне. Старша донька Надії і Костянтина Врогновських Тетяна вийшла заміж за Гіацинта Лукіяновича – сина відомого письменника Дениса Лукіяновича [2, с. 153]. Була членкинею УПА, яку заарештували в 1944 р. Від 1947 р. перебувала 8 років у таборах Воркути. Додому повернулася лише в жовтні 1955 р. – там її чекала донька Христина (1940 р. н.). Надалі проживала у Львові. Була меценаткою Державного меморіального музею Михайла Грушевського у Львові. У 1993 р. Тетяну Костянтинівну реабілітували. Померла у 2000-х.

Гордій у 1936 р. закінчив рівненську гімназію, навчався в Академії лісничій у Кракові. Стояв біля витоків УПА, створивши один із перших її підрозділів, який воював на теренах Центральної України. Під псевдо «Гордієнко», «Варва» у 1943–44 рр. командував відділами на ВО «Богун» (Волинь) і ВО «Башта» (Львів). Вдачу мав завзяту, ризиковану. Прославився рейдами в центральні області України, переможними боями з німецькими частинами та совєцькими партизанськими загонами. Загинув близько 16 квітня 1944 р.

Ольга вийшла заміж за Миколу Спиридоновича Колянківського (1912–1985) – журналіста, письменника. Він у 1936 р. закінчив Богословську академію у Львові. Був редактором щоденника «Краківські вісті», тижневика «Час». У 1949 р. родина емігрувала. У Парижі Колянківський видавав український журнал «Ми і світ». У 1955 р. Колянківські переїхали до Канади. Микола Спиридонович був редактором часопису «Наша мета». Мав псевдо М. Точило; писав фейлетони, гуморески. Згодом родина створила українську образотворчу галерею в Торонто – перший мистецький заклад в Канаді. У 1957 р. переїхали в штат Онтаріо (м. Ніагара-Фолс), де відкрили першу картинну галерею «Ми і світ». У 1970 р. збудували на дорозі до знаменитого водоспаду будинок для однойменного музею, де експонували твори провідних митців з України. Після смерті чоловіка у 1985 р. Ольга Костянтинівна активно продовжувала їхню спільну справу. Померла у 1990 р. у віці 66 років.

Надія Василівна з сином Богданом у 1950 р., як члени сім'ї учасника підпілля УПА, були виселені в Зирянський р-н Томської обл. Реабілітовані у 1991 р. [28, с. 123]. Їх нащадки проживають у Криму.

Софія Василівна Філонович – друга донька Василя Яковича та Марії Гаврилівни, хрещена мама Гордія Врогновського – народилась у 1896 р. в містечку Ічня [29, с. 256]. Про роки навчання у Глухівській гімназії вказано вище. З 1918 р. молода й тендітна дівчина брала активну участь у петлюрівському русі: організовувала вступ рекрутів до армії

2. За заповітом, Костянтин Германович похований поруч.

Фото 2. Фрагмент хреста на могилі С. В. Філонович

УНР, працювала в аптечному складі. Була заміжня за гайдамацьким офіцером. Після розгрому петлюрівців емігрувала до Польщі у м. Тарнопіль (нині Тернопіль) [13, арк. 2]. У 1921 р. повернулася на підсовєцьку Україну [23, с. 234].

У ті грізні часи, щоб не потрапити під опалу, людям доводилось переховуватись. Тож є часові відрізки, в яких відсутня інформація про долю людей. У розсекречених архівах, протоколах слідства по справі Софії Василівни Філонович читаємо наступне. У 1934 р. – позбавлена права вчителювати через контакти з петлюрівськими підрозділами, а також за підтримку зв'язку з матір'ю і сестрою, що тоді проживали на території Речі Посполитої [21, с. 162–163]. Ось як про це згадує Грицько Сірик: «У Білогривській школі мою першою вчителькою була Софія Василівна, знаю напевно, що родом вона з села Дубовичі. Коли вчителювала у Білогривській школі, мала доньку років зо три і сина-немовля. Чи була вона якась дальша родичка батька, напевно не скажу, але в період лихоліття вони переховувались у нас деякий час. Згадується мені, що в світлиці дальній зачиненій жили в нас дівчина в заячій шубці з братом. Наказано мені було до них не заходити і про них нікому чужому не згадувати. ... Чи був з ними чоловік – сказати не можу. ... Вчителювала Софія Василівна один рік. Діти любили її за гарне ставлення, доброзичливість.... Одного разу ми прийшли в школу – а улюбленої вчительки нема. Шепотіли по закутках, що забрали її...» [31, с. 151].

Усуненням від роботи, позбавленням виборчих прав

3. Свидетель В*** Иван Афанасьевич допрошен 26/X-37 г. показал, что во время пребывания Петлюровской банды ФИЛОНОВИЧ С.В. выехала в Киев к своему зятю петлюровскому офицеру и при отступлении петлюровцев, совместно с зятем эмигрировала в Польшу и возвратилась лишь в 1921 году нелегально. /л.д. 14/.

Фото 3. Фрагмент кримінальної справи [20, с. 162–163]

радянська влада не обмежилась. «Перебування Філонович на свободі може вплинути на хід слідства», – записано у кримінальному провадженні. З 28 вересня 1937 р. її утримують під вартою за статтею КУ 54–13 [13, арк. 1]. За позбавлення волі Софії Філонович ратували сусіди – Водостой і Ковальчук. Та основним свідком по справі звинувачення проходить Іван Афанасійович Власенко [21, с. 162–163], який згодом стане полковником радянської армії, героєм Радянського Союзу. Він разом з батьками виїхав з села до 1940 р. Жив у Кисловодську. В Дубовичі вони більше не приїздили. Натомість Софія Василівна (1896–1982), що проживала в Кременчуці, щоліта приїздила з племінниками на канікули до родичів у село. Похована на кладовищі вулиці Філонівка [23, с. 233–234].

Чоловік третьої доньки Василя Яковича та Марії Гаврилівни – Віри – Петро Сущенко, очільник дубовицької «Просвіти», священник УАПЦ [33, арк. 1–7]. Станом на 1937 р. теж перебував під арештом [13, арк. 2]. Дубовичанин³ народився у 1902 р., закінчив 7 класів Дубовицької семилітньої трудової школи; конторний працівник [32, арк. 2]. У серпні 1922 р. у «Сохвійському соборі його на служіння висвячував єпископ Марко Грушевський». У персональній картці справи репресованого священника УАПЦ Петра Йосиповича Сущенка зазначено: бездоганний сім'янин, іподиякон митрополита Василя Липківського [32, арк. 3]; дружина Віра Василівна; доньки: Ольга – 1 липня 1926 р., Наталка – 1 квітня 1928 [33, арк. 10 зв.]. У грудні 1926 р. направлений на парафію до села Горінка Конотопської округи, що від станції Дмитрівка за 15 верст [32, арк. 11].

Про сина Філоновичів є поодинокі відомості. З часом, можливо, знайдеться більше інформації, засекреченої радянським режимом. Юрія Філоновича (так зазначено в справі) розстріляно у 1920 р. за зв'язок і постачання петлюрівських банд [13, арк. 22].

Філоновичі – відомий рід на Чернігівщині. Вони посіли чинне місце в історії України не лише як представники козацько-старшинського роду, а й ревні борці української державності. Родина Філоновичів мала проукраїнські погляди, націоналістичні ідеї самостійництва щодо більшовицької окупації. Такими виховали дітей, онуків, таким було коло їхніх друзів, близьких.

На честь родини Вротновських названа одна з вулиць у м. Рівне [6]. А фотоматеріали для публікації люб'язно надані для оприлюднення очільницею КЗ «Рівненський обласний краєзнавчий музей» Аллою Степанівною Жижке-3. Похідне від «Дубовичі».

вич [31]. Про життєдіяльність родини розповіла старша наукова співробітниця музею Наталія Гавриш.

ДЖЕРЕЛА

1. Артемова Л. В. Глухів в Українській революції 1917–1920 рр. *Сіверщина в історії України*. Київ – Глухів, 2018. Вип. 11. С. 273–276.
2. Бігун І. Командир Гордії Вротновський – «Гордієнко» («Варва») в українському повстанському русі. *Український визвольний рух*. Інститут українознавства ім. І. Крип'якевича НАН України, Центр досліджень визвольного руху. Львів, 2016. Збірник 21. 376 с.
3. Боровик І. В., Сахно А. В. Алтинівка крізь віки: краєзнавчо-етнографічний нарис. Ніжин: ПП Лисенко М. М., 2008. 239 с.
4. Воспитаникам глуховських гімназій посвящается... URL: <https://www.glukhov-gymnasien.com/mujskayagymnasien/420> (дата звернення: вересень 2018).
5. Вротновський-Сивошапка Костянтин Германович. URL: <https://uk.wikipedia.org/wiki/%D0%92%D1%80%D0%BE%D1%82%D0%BD%D0%BE%D0%B2%D1%81%D1%8C%D0%BA%D0%B8%D0%B9-%D0%A1%D0%B8%D0%B2%D0%BE%D1%88%D0%B0%D0%BF%D0%BA%D0%B0-%D0%9A%D0%BE%D1%81%D1%82%D1%8F%D0%BD%D1%82%D0%B8%D0%BD-%D0%93%D0%B5%D1%80%D0%BC%D0%B0%D0%BD%D0%BE%D0%B2%D0%B8%D1%87> (дата звернення: липень 2018).
6. Вулиця Вротновських. Рубрика «Вуличні історії». Суспільне Рівне. URL: <https://www.youtube.com/watch?v=jVeDsoSrQFA> (дата звернення: вересень 2019).
7. Гриценко А. Рух опору проти влади більшовиків на Глухівщині у 1920–1921 роках: діяльність повстанських та партизанських загонів. *Сіверщина в історії України*. Ніжин, 2023. Вип. 16. С. 125–130.
8. Гурба В. та ін. Дубовичі: історико-краєзнавчий нарис. К.: Бізнесполіграф, 2012. 279 с.
9. ДАРФ. № 7037, Спогади білого офіцера, 1–24 зв.
10. Державний архів Сумської області (далі – ДАСО), ф. 1190, оп. 1, спр. 16, арк. 335–395 зв.
11. ДАСО, ф. 1190, оп. 3, спр. 257, арк. 1–45.
12. ДАСО, ф. 624, оп. 1, спр. 34, арк. 498–593 зв.
13. ДАСО, ф. Р-7041, оп. 1, спр. 298, арк. 1–81.
14. Державний архів Чернігівської області (далі – ДАЧО), ф. 712, оп. 1, спр. 208, арк. 430 зв.–457 зв.
15. ДАЧО, ф. 712, оп. 1, спр. 168, арк. 133–138.
16. Журнали Глуховського уездного земського собрания 1912 года. Глухов. Тип. Дворкина, 1913. 409 с.
17. Журнали Глуховського уездного земського собрания 1913 года. Глухов. Тип. Дворкина, 1914. 425 с.
18. Журнали Глуховського уездного земського собрания 1915 года. Глухов. Тип. Дворкина, 1916. 239 с.
19. Іванущенко Г. М. Залізом і кров'ю. Сумщина в національно-визвольній боротьбі першої половини ХХ ст. Історико-документальні нариси. Суми: «Собор», 2001. 192 с.
20. Іванущенко Г. М. Українське відродження 1917–1920 рр. на Сумщині. Т. 1. Суми: ФОП Наталуха А. С., 2010. 280 с.
21. Іванущенко Г. М. Повстанський рух 20-х–30-х рр. ХХ ст. на Сумщині: Т. 1 Суми: ФОП Наталуха А. С., 2011. 340 с.
22. Іванущенко Г. М. Сумщина в боротьбі за волю (10 біографій). Вид. 2. Суми: Мрія, 2016. 192 с.
23. Іванченко Л., Проценко Л. Сторінки історії села Дубовичі Глухівського повіту Чернігівської губернії: XVIII – початок ХХ ст.: за матеріалами парафіяльних та інших джерел. Київ: НУБіП, 2021. Вип. 1. 366 с.
24. Історія міст і сіл Української РСР: В 26 т. Сумська область. Інститут історії. Київ: Голов. ред. УРЕ АН УРСР, 1973. 696 с.
25. Костянтин Вротновський-Сивошапка. Історична Волинь. URL: <https://www.istvolyn.info/post/1516> (дата звернення: травень 2024).
26. Милорадович Г. А. Родословная книга черниговского дворянства. Т. 1. Санкт-Петербург, 1901. 646 с.
27. Опис Новгородсiверського намісництва (1779–1781). Київ: ВУАН, 1931. 594 с.
28. Реабілітовані історією. Кн. 15. Львівська область. Львів:

Проскрип-М, 2023. 812 с.

29. Реабілітовані історією. Сумська область. у 27 томах, у 3-х кн.: кн. 2. Упор.: О. М. Бажан та ін. Суми: Мрія-1, 2013. 756 с.

30. Рівненський обласний краєзнавчий музей. URL: <https://museum.rv.gov.ua/> (дата звернення: січень 2025).

31. Сірик Г. Під сонцем обездолених. Ч. 1. Торонто, Онтарія, Канада, 1982. 274 с.

32. Центральний державний архів вищих органів влади України, ф. 3984, оп. 2, спр. 1264, 12 арк.

33. Центральний державний історичний архів України, ф. 127, оп. 1016, спр. 72, арк. 303–322.

34. Чекістське досьє окупованої України: зб. док. Т. 3. Р. Круцик та ін. Київська орг. т-ва «Меморіал» ім. В. Стуса, Громад. ін-т іст. пам'яті. Київ: Преса України, 2014–2015. 1210 с.

Ivanchenko L. A. A story of a family: Filonovych Sofia Vasylyvna from Filonivka Street in the village of Dubovychi

The Filonovych family of Cossack starshyn (foremen) is well-known in Ukrainian historical circles. In the 18th century Filon purchased an estate near the village of Dubovychi. During the Hetmanate (1648–1782), those lands first belonged to the Hlukhiv separate Zaseym Cossack military hundred, then to the Krolevets Cossack hundred of the Nizhyn Regiment. Later, those were the territories of Chernihiv region and for a long time of Hlukhiv district. Since the second half of the 20th century they belonged to Krolevets district of Sumy region. According to the new administrative-territorial division since July 2020 up to now Dubovychi is a part of the Krolevets separate territorial community of Konotop district of Sumy region. Today Filonivka is one of the village streets. And it is not only the Filonovych families who live there.

Vasyl Zakharovich Filonovych (1894–1987) was an outstanding personality – a military figure, a general-coronet of the Ukrainian Army of the Ukrainian People's Republic government in exile.

One of the first commanders of the Ukrainian Insurgent Army, Hordiy Kostiantynovych Vrotnovsky, was baptized in Dubovychi in the Church of the Nativity of the Virgin. His mother Nadiia is from the Filonovych family.

The presented study (research) deals with the Filonovych family of Vasyl Yakovych and Maria Gavrylyvna as well as their descendants. They lived in the village of Dubovychi, Hlukhiv district, Chernihiv province at the end of the 19th – 20th centuries. They were fighters for Ukrainian statehood. The family was pro-Ukrainian minded, they shared nationalist ideas of independence against the Bolshevik occupation of Ukraine. In the 1930s, there was a political conflict between the family and the Soviet authorities. The family was subjected to repressions. Here is the story of the life and contribution of the Filonovych family to the state-building cause, about their place in the history of Ukraine.

Key words: Dubovychi Filonovychi (family), Filonovych Sofia Vasylyvna, Hordiy Vrotnovsky, Petro Sushchenko, Ukrainian Autocephalous Orthodox Church, Soviet occupation of Ukraine.

REFERENCES

1. Artemova, L.V. (2018). Hlukhiv v Ukrainskii revoliutsii 1917–1920 rr. [Hlukhiv in the Ukrainian Revolution of 1917–1920]. Zb. nauk. prats. Sivershchyna v istorii Ukrainy, issue 11. (pp. 73–276). Kyiv. [in Ukrainian].
2. Bihun, I. (2016). Komandyr Hordii Vrotnovskiy – «Hordiienko» («Varva») v ukrainskomu povstanskomu rusi. Ukrainisky vyzvolnyi rukh [Commander Gordiy Vrotnovsky – «Gordiienko» («Varva») in the Ukrainian insurgent movement. Ukrainian Liberation Movement]. Lviv, Zbirnyk 21. [in Ukrainian].
3. Borovyk I.V., Sakhno A.V. (2008). Altynivka kriz viky: kraieznachov-etnografichnyi narys. [Altynivka through the ages: a local history and ethnographic story]. Nizhyn. [in Ukrainian].
4. Vospytannymam hlukhovskym hymnaziy posviashchaetsia... [The students of Glukhov gymnasiums are dedicated to...] Retrieved from: <https://www.glukhov-gymnasien.com/mujskayagymnasien/420> [in Russian].
5. Vrotnovskiy-Syvoshapka Kostiantyn Hermanovych. [Vrotnovskiy-Syvoshapka Kostiantyn Hermanovych]. Retrieved from: https://uk.wikipedia.org/wiki/%D0%92%D1%80%D0%BE%D1%82%D0%BD%D0%BE%D0%B2%D1%81%D1%8C%D0%BA%D0%B8%D0%B9-%D0%A1%D0%B8%D0%B2%D0%BE%D1%88%D0%B0%D0%BF%D0%BA%D0%B0_%D0%9A%D0%BE%D1%81%D1%82%D1%8F%D0%BD%D1%82%D0%B8%D0%BD_%D0%93%D0%B5%D1%80%D0%BC%D0%B0%D0%BD%D0%BE%D0%B2%D0%B8%D1%87 [in Ukrainian].
6. Vulytsia Vrotnovskiykh. Rubryka «Vulychni istorii». Suspilne Rivne. [Vrotnovsky Street. Heading «Street stories». Social Rivne]. Retrieved from: <https://www.youtube.com/watch?v=JVeDsoSrQFA> [in Ukrainian].
7. Hrytsenko, A. (2023). Rukh oporu proty vladly bilshovykiv na Hlukhivshchyni u 1920–1921 rokakh: diialnist povstanskykh ta partyzanskykh zahoniv. [The resistance movement against the Bolshevik government in Hlukhiv region in 1920–1921: the activities of insurgent and partisan units]. Zb. nauk. prats. Sivershchyna v istorii Ukrainy, issue 16. (pp. 125–130). Nizhyn. [in Ukrainian].

8. Hurba, V. (2012). Dubovychi: istoryko-kraieznachnyi narys. [Dubovychi: historical and local history essay]. Kyiv. [in Ukrainian].

9. DARE, № 7037. Spohady biloho ofitsera [Memoirs of a white officer]. ark. 1–24 zv. [in Russian].

10. DASO, f. 1190, op. 1, spr. 16, ark. 335–395 zv. [in Russian].

11. DASO, f. 1190, op. 3, spr. 257, ark. 1–45. [in Russian].

12. DASO, f. 624, op. 1, spr. 34, ark. 498–593 zv. [in Russian].

13. DASO, f. R-7041, op. 1, spr. 298, ark. 1–81. [in Russian].

14. DACHO, f. 712, op. 1, spr. 208, ark. 430 zv.–457 zv. [in Russian].

15. DACHO, f. 712, op. 1, spr. 168, ark. 133–138. [in Russian].

16. Zhurnaly Hlukhovskoho uездnaho zemskaho sobranyia 1912 hoda. [Journals of the Glukhov district zemstvo assembly 1912]. Hlukhov, 1913. 409 p. [in Russian].

17. Zhurnaly Hlukhovskoho uездnaho zemskaho sobranyia 1913 hoda. [Journals of the Glukhov district zemstvo assembly 1913]. Hlukhov, 1914. 425 p. [in Russian].

18. Zhurnaly Hlukhovskoho uездnaho zemskaho sobranyia 1915 hoda. [Journals of the Glukhov district zemstvo assembly 1915]. Hlukhov, 1916. 239 p. [in Russian].

19. Ivanushchenko, H.M. (2001). Zalozom i krovui. Sumshchyna v natsionalno-vyzvolnyi borotbi pershoi polovyny XX st. Istoryko-dokumentalni narysy. [With iron and blood. Sumy Region in the National Liberation Struggle of the first half of the 20th century]. Historical and Documentary Essays]. Sumy. [in Ukrainian].

20. Ivanushchenko, H.M. (2010). Ukrainke vidrodzhennia 1917–1920 rr. na Sumshchyni [Ukrainian revival of 1917–1920 in Sumy region]. Vol. 1. Sumy. [in Ukrainian].

21. Ivanushchenko, H.M. (2011). Povstanski rukh 20-kh–30-kh rr. XX st. na Sumshchyni [The insurgent movement of the 1920s–1930s in the Sumy region]. Vol. 1. Sumy. [in Ukrainian].

22. Ivanushchenko, H.M. (2016). Sumshchyna v borotbi za voliu (10 biografiy) [Sumy region in the struggle for freedom (10 biographies)]. 2nd ed. Sumy. [in Ukrainian].

23. Ivanchenko, L., Protsenko, L. (2021). Storinky istorii sela Dubovychi Hlukhivskoho povitu Chernihivskoi hubernii: XVIII–pochatok XX st.: za materialamy parafialnykh ta inshykh dzherel [Pages of the history of the village of Dubovychi, Hlukhiv district, Chernihiv province: 18th–early 20th centuries: based on materials from parish and other sources]. Issue 1. Kyiv. [in Ukrainian].

24. Istorii mist i sil Ukrainiskoi RSR: V 26 t. Sumska oblast [History of Cities and Villages of the Ukrainian SSR: In 26 volumes. Sumy region]. Kyiv. [in Ukrainian].

25. Kostiantyn Vrotnovskiy-Syvoshapka. Istorychna Volyn. [Konstantin Vrotnovskiy-Syvoshapka. Historical Volyn]. Retrieved from: <https://www.istvolyn.info/post/1516> [in Ukrainian].

26. Myloradovych, H.A. Rodoslovnaia knyha Chernyovskoho dvorianstva T. 1. [Genealogical book of the Chernigov nobility. Vol. 1]. Sankt-Peterburg. (1901). [in Russian].

27. Opyt Novhorodsiverskoho namisnytstva (1779–1781) [Description of the Novhorod-Siverskyi Governorate (1779–1781)]. Kyiv. (1931). [in Ukrainian].

28. Reabilitovani istoriieiu. Kn. 15. Lvivska oblast [Rehabilitated by history. Book 15. Lviv region]. Lviv. (2023). [in Ukrainian].

29. Reabilitovani istoriieiu: Sumska oblast : u dvadtsiaty semy tomakh: u trokh knyakh: knyha druha [Rehabilitated by history: Sumy region: in twenty-seven volumes: in three books: book two]. Sumy. (2013). [in Ukrainian].

30. Rivnenskyi oblasnyi kraieznachnyi muzei [Rivne Regional Museum of Local Lore]. Retrieved from: <https://museum.rv.gov.ua/> [in Ukrainian].

31. Siryk Hrytsko. Pid sontsem obezdozlenykh [Under the Sun of the Destitute. Part 1]. Toronto, Ontario, Canada. (1982). [in Ukrainian].

32. TsDAVOV, f. 3984, op. 2, spr. 1264, 12 ark. [in Ukrainian].

33. TsDIAU, f. 127, op. 1016, spr. 72, ark. 303–322. [in Russian].

34. R. Krutysky. Chekistske dosie okupovanoi Ukrainy: zb. dok. [Chekist dossier of occupied Ukraine: collection of documents] (Vol. 3). Kyivska orh. t-va «Memorial» im. V. Stusa, Hromad. in-t ist. pam'iaty. Kyiv. (2014–2015). [in Ukrainian].

Стаття надійшла до редакції 11.03.2025 р.
Рекомендована до друку 17.07.2025 р.

УДК 929(81)ПедруII(1825-1891):94(81+477)«19»

О. В. Кужельна

**«ІНКОГНІТО» ІЗ БРАЗИЛІЇ:
ІМПЕРАТОР ПЕДРУ ІІ У ПОДОРОЖАХ
КРАЇНАМИ ЄВРОПИ ТА СВІТУ.
ДО ПИТАННЯ ВІДВІДУВАННЯ НИМ
УКРАЇНСЬКИХ МІСТ У 1876 РОЦІ**

У статті наводяться сторінки біографії видатного політичного діяча Бразилії, «великого мандрівника» – бразильського імператора Педру ІІ (1825–1891). Основну увагу зосереджено на його подорожах країнами світу. На підставі матеріалів тогочасної преси, мемуарної літератури та інших джерел автор намагається дослідити питання, яке досі майже не висвітлене у сучасній вітчизняній історіографії, щодо перебування Педру ІІ у містах Києві, Одесі, Ялті у 1876 році.

Ключові слова: Педру ІІ, Бразилія, імператор, подорож, Європа, Київ.

Протягом останнього десятиліття ХІХ ст. відбулося масове переселення українців (переважно з Галичини) до Бразилії. Воно пояснювалося тим, що 1888 р. у цій країні було скасоване невольництво, що в свою чергу викликало зростання потреби в робочій силі [1, с. 51]. Скасування рабства у Бразилії відбулося за часів правління імператора Педру ІІ. «Конституційний імператор і незмінний захисник Бразилії», – так називали Педру ІІ у тогочасній пресі [2, с. 580]. Він відомий не лише як «імператор-визволитель». Сучасники вважали його ще й «великим мандрівником». Петро Валуєв у своєму щоденнику називав Педру ІІ «неутомимейший и любознательнейший из туристов» [3, с. 543]. На початку 1870-х років він побував у багатьох країнах світу, протягом 1875–1876 рр. подорожував Європою, відвідав «інкогніто» Київ, Одесу, Ялту. Саме ця сторінка його життя залишається майже недослідженою. Немає повідомлень про відвідини ним українських міст у багатьох виданнях, присвячених життю і діяльності Педру ІІ, що вийшли на батьківщині бразильського імператора наприкінці ХІХ – на початку ХХ ст. Пройшла ця тема поза увагою і наших вітчизняних істориків. Тож автор даної статті намагатиметься заповнити цю прогалину, використовуючи матеріали тогочасної преси, мемуари сучасників подій та інші джерела.

Педру ІІ народився 2 грудня 1825 р. в палаці Боа-Віста в передмісті Ріо-де-Жанейро (Palácio da Boa Vista, em S. Christovam, arrabalde do Rio de Janeiro – *порт.*) [4, с. 28]. Він був сином бразильського імператора Педру І (1798–1834) та його дружини Леопольдіни-Кароліни-Жозефіни (1797–1826), уродженої ерцгерцогині австрійської [2, с. 580]. Леопольдіна Австрійська була сестрою другої дружини Наполеона І, імператриці Марії-Луїзи [5, с. 124].

У більшості видань ім'я бразильського імператора подається у скороченому вигляді: Педру ІІ (*укр.*), D. Pedro II (*порт.*) (у російськомовних дореволюційних виданнях, які використовувалися при написанні даної статті, застосовується наступне написання імені бразильського імператора – *Дон Педру ІІ* або *Дон-Педру* – *прим. О. К.*). Повне його ім'я звучить як Педру ді Алкантара Жуан

Карлуш Леопольду Сальвадор Бібіану Франсішку Шаві'єр ді Паула Леокадіо Мігель Габріель Рафаель Гонсага ді Браганса і Габсбурго (Pedro de Alcântara João Carlos Leopoldo Salvador Bibiano Francisco Xavier de Paula Leocádio Miguel Gabriel Rafael Gonzaga de Bragança e Habsburgo – *порт.*) [6, с. 18–19]. На деяких документах він власноруч підписувався як Педру ІІ Алькантара.

23 липня 1840 р. на засіданні Генеральної Асамблеї Бразилії було оголошено про повноліття Педру ІІ (на той час йому виповнилося 14 років) і визнано його повновладним імператором [6, с. 42; 7, с. 99]. 18 липня наступного року «у кафедральному соборі Ріо відбулася церемонія освячення та коронації Педру ІІ» [6, с. 42].

23 липня 1842 р. у Відні було підписано шлюбний договір бразильського імператора Педру ІІ з принцесою Терезою Христіною Марією де Бурбон (Thereza Christina Maria de Bourbon – *порт.*) – дочкою Франциска І, короля обох Сицилій [6, с. 43].

Одним із перших політичних кроків, що були зроблені на початку правління Педру ІІ, стало рішення про оголошення вільними рабів, які забажають вступити до лав урядової армії [7, с. 100].

Водному з енциклопедичних видань кінця ХІХ ст. зазначалося, що перші роки правління Педру ІІ були сповнені народними виступами та війнами проти Буенос-Айреса (1851–1852, 1854–1855), Уругваю (1864–1865) та Парагваю (1865–1870), при цьому додавалося, що у якості правителя Педру ІІ строго тримався у рамках конституції і законності, впливаючи на різні політичні партії лише «примиряючим образом» [8, с. 87]. Педру ІІ став ініціатором багатьох економічних, політичних і соціальних реформ у країні.

У середині 1850-х років чисельність населення Бразилії становила 8 млн. осіб, у тому числі вільних громадян – 5,5 млн., рабів – 2,5 млн. [7, с. 103]. Поступово Бразилія «стає ареною аболіціоністського руху – руху за відміну рабства» [7, с. 104]. «По заключении мира (по закінченню війни з Парагваем у 1870 р. – *прим. О. К.*) бразильское правительство приступило, по личному настоянию императора, к решению трудной задачи уничтожения невольничества в Империи», – писалося в одній з кореспонденцій журналу «Всемирная иллюстрация» [5, с. 124].

В урочистій тронній промові Педру ІІ відкрито оголосив про свої наміри щодо поступової відміни рабства [7, с. 105]. 27 вересня 1871 р. у Бразилії був виданий «Закон про вільне лоно», який проголошував, що з цього дня «усі діти, народжені від жінок, що перебували у рабстві, будуть вважатися вільними» [7, с. 105]. На виконання цього закону був створений спеціальний фонд, кошти якого спрямовувалися на викуп рабів у їх власників [7, с. 105].

Поступово відбувалися зміни у соціальному складі населення. В середині 1850-х рр. кількість рабів складала третину від загальної чисельності населення країни. У 1886 р. на 14 млн. населення вже припадало 700 тис. рабів [7, с. 107] або 5 % від загальної чисельності населення. Крапку над всіма зусиллями Педру ІІ поставив лаконіч-

ний і доленосний для країни закон від 13 травня 1888 р. Він наголошував: «1. Рабство в Бразилії скасовується. 2. Усі розпорядження, що мають протилежний характер, скасовуються» [7, с. 107].

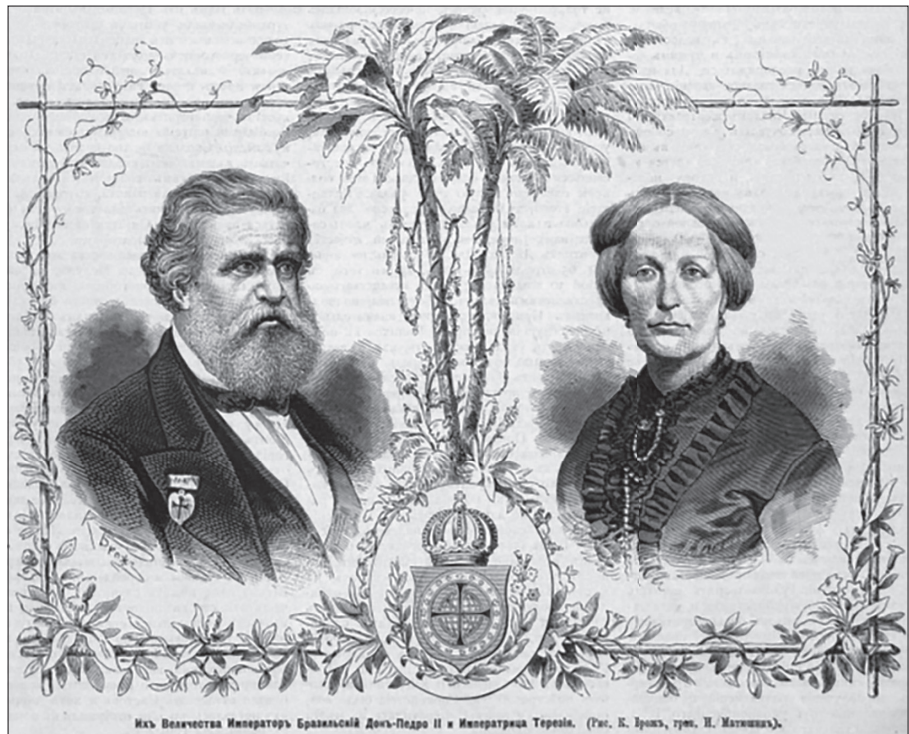
Протягом 1889 р. у країні відбулася низка заворушень. 15 листопада 1889 р. був сформований перший (тимчасовий) уряд федеративної Бразильської республіки, а за два дні Педру II був вимушений покинути країну [7, с. 108].

Слід зазначити, що окрім політичних і економічних реформ, за часи правління Педру II відбулися значні зміни у культурному і освітньому просторі країни. Так, наприклад, у 1857 р. в Бразилії було лише 2595 державних початкових шкіл, у яких навчалося 70 000 учнів. У 1886 р. кількість шкіл зросла більш ніж у 2,5 рази (6605), а кількість учнів в них збільшилася втричі (213 670 осіб) [4, с. 246]. Фонди Національної бібліотеки Бразилії на той час нараховували 171 тис. томів, 8 тис. рукописів [4, с. 248].

Сам Педру II був досить освіченою людиною. Цікавився математикою, хімією, фізикою, «космографією». Завжди знаходився в курсі новинок світової літератури. Одним з перших був обізнаний з вченням Чарльза Дарвіна [6, с. 113]. Володів багатьма мовами. Так, під час своєї подорожі 1871 р. до Європи він розмовляв з угорськими державними діячами латиною [6, с. 113]. Переклав португальською окремі твори історика Миколи Карамзіна та байкаря Івана Крилова [9, с. 617]. Під час перебування у Санкт-Петербурзькому університеті «с профессором Васильевым император много беседовал о китайском языке» [9, с. 617]. Цікавився орнітологією; був учасником Орнітологічного з'їзду, що відкрився у Санкт-Петербурзі 20 серпня 1876 р., і виступив там з промовою [9, с. 617].

То ж не дивно, що, маючи великі знання у різних галузях науки, Педру II під час поїздок світом більше цікавили наукові і мистецькі питання, ніж офіційні візити. «Путешествие императора бразильского по Европе не имеет никакого политического характера, а вызвано лишь научной целью», – так писалося на сторінках журналу «Всемирная иллюстрация» [10, с. 142].

Відвідуючи інші країни, Педру II насамперед оглядав навчальні заклади, університети, академії наук, музеї, виставки, обсерваторії, спілкувався з літераторами, священниками, науковими діячами. Особливу увагу імператора привертала бібліотеки. У столиці Російської імперії він відвідав Імператорську бібліотеку, при цьому обсяг і тематика видань, що там зберігалися, спонукали його до повторно-

Бразильський імператор Педру II з імператрицею [5, с. 121]

го візиту. Тогочасна преса писала: «18 августа [1876 р.] император бразильский посетил Императорскую публичную библиотеку. ...Читал свободно тексты русские, латинские, древне-германские, арабские и даже еврейские и самаритянские в древнейших рукописях публичной библиотеки» [11, с. 162]. 26 серпня 1876 р. Педру II вдруге відвідав бібліотеку, де знов вразив присутніх своєю обізнаністю з багатьох питань: «Его Величество в продолжении двух часов расспрашивал библиотекаря г. Гаркави о времени написания древнейших еврейских рукописей... интересовался узнать подробности возникшего в недавнее время археологического спора о крымско-иудейских древностях» [12, с. 179].

Бразильський імператор уникав спілкування з «царственными» та посадовими особами. Так, зокрема, Санкт-Петербург він відвідав тоді, коли у ньому не було ані царя Олександра II, ані його спадкоємців [13, с. 147]. 19 серпня 1876 р. Петро Валуєв писав у щоденнику: «Бразильский кесарь ... приехал с таким расчетом, чтобы не видеть государя здесь и не беспокоить накануне выезда... Государь уехал третьего дня ... в Варшаву; императрица ... вчера в Ливадию» [3, с. 542].

Під час подорожі Києвом Педру II обходив офіційні заходи і прийоми, організовані на його честь київським генерал-губернатором. За спогадами Олександра Кістяківського, «Дон-Педро не принял [генерал-губернатора] Дондукова» [14, с. 185]; «Кажется, Дондуков и другие власти остались не совсем довольными поведением императора. Предвкушали удовольствие знакомства и общения с таким важным лицом; генерал-губернатор приготовил

даже обед, у многих, вероятно, разыгрались розовые надежды на получение ордена – и вдруг все надежды рушились. Чудак император предпочитал посещать рынки гостинным. Вероятно, этому человеку глубоко опротивели угодничество и низкопоклонство» [14, с. 186].

Отже, Педру II подорожував неофіційно, інкогніто. Так, колишній міністр закордонних справ Російської імперії Петро Валуєв у своєму щоденнику писав: «Бразильский кесарь ... осматривает достопримечательности. Он incognito...» [3, с. 542]. Анонсуєчи приїзд бразильського імператора, у статтях журналу «Всемирная иллюстрация» повідомлялося, що «Педро II путешествует, соблюдая строжайшее инкогнито» [5, с. 126]; «во время пребывания в России он будет сохранять строжайшее инкогнито, как это делалось в других государствах Нового и Старого Света, которые он посетил» [10, с. 142].

Слід зазначити, що мимоволі сам імператор порушував своє інкогніто. Наприклад, під час огляду Царськосільського арсеналу 19 серпня 1876 р. він зробив власноручний підпис у книзі відвідувачів: «Don Pedro II» [9, с. 617], а у книзі відвідувань Гірничого інституту (Санкт-Петербург) 20 серпня 1876 р. розписався як «Дон Педро д'Алькайтара» [3, с. 543].

Більшість людей, що залишили свої спогади про перебування Педру II у містах тогочасної Російської імперії, згадують про нього як людину просту, відкриту. Публіцист, колишній видавець журналу «Беседа» Олександр Кошелєв так відгукувався про бразильського імператора: «Человек умный, совершенно простой в обхождении и очень любезный в разговоре» [15, с. 177]. А ось згадки щодо особистих якостей і зовнішності бразильського імператора, наведені у щоденниках Олександра Кістяківського: «Высокий, статный мужчина, с седой бородой, лицо очень симпатическое» [14, с. 186].

Граф Петро Валуєв, який на той час обіймав посаду міністра державного майна Російської імперії, писав про Педру II: «Позы ни малейшей, но есть и достоинство, и aïssance (непринужденность)» [3, с. 543]. «Дон Педро II имеет вид старца (хотя ему с небольшим 50 лет), с седой окладистой бородой, высокого роста и довольно тучный», – занотував у своєму щоденнику граф Дмитро Мілютін (військовий міністр Російської імперії) [16, с. 120]. Він же підкреслював «своеобразие и добродушие императора, путешествующего простым туристом» [16, с. 120].

Перша трансатлантична подорож бразильського імператора тривала з 25 травня 1871 р. по 30 березня 1872 р. [4, с. 293]. Педру II побував у Європі та на Сході разом з імператрицею. Він відвідав Францію за кілька місяців після того, як там відбулися доленосні революційні події. Потім імператор відвідав «всю Европу», Єгипет, Палестину і Малу Азію [4, с. 293].

Під час подорожі імператор цікавився усім, що стосувалося науки, мистецтва, промислового виробництва. У журналі «Нива» повідомлялося: «В Лондоне, Берлине и Париже Дон Педро осматривал фабрики, причем управите-

ли и рабочие должны были объяснять ему все до мельчайших подробностей; школы и университеты в Германии интересовали его не меньше» [2, с. 580].

«Друга подорож Його Величності» тривала з 26 березня 1876 р. по 26 вересня 1877 р. [4, с. 294]. 1876 року цікавість політичними питаннями спрямувала його шлях до Сполучених Штатів Америки саме під час святкування цієї країною 100-річчя незалежності [17, с. 184]. Педру II відвідав також Міжнародну виставку в Філадельфії [4, с. 294].

Супутником імператора була його дружина. Одне з журнальних видань повідомляло: «Он явился в Европу вместе со своей супругою, здоровье которой требует лечения на германских водах» [5, с. 126].

Про окремі факти подорожей Педру II можна дізнатися з біографічних видань, надрукованих на його батьківщині у Бразилії. Автором даної статті було переглянуто декілька таких видань [4; 6; 17], але, на жаль, в них ані слова не сказано про його подорож країнами Східної Європи (зокрема, Російської імперії), як і про його перебування у Києві.

На початку серпня 1876 року Педру II відвідав Копенгаген, Стокгольм, Велике Князівство Фінляндське. Протягом 18–22 серпня він здійснив візит до Санкт-Петербурга (у т. ч. і до Петергофа, Кронштадта), а упродовж 29 серпня – 5 вересня відвідав Москву, Нижній Новгород, Тверь. Далі з 7 по 9 вересня він перебував у Києві, 15–17 вересня – у Ялті (більшу частину часу провів у Лівадії). 17 вересня 1876 року бразильський імператор відбув до Одеси, а звідти – до Константинополя [2, с. 580; 9, с. 617; 12, с. 179; 3, с. 542; 14, с. 185–186; 16, с. 121–122].

Одночасно зазначимо, що вище наведені дані взяті не з «профільної» історичної літератури, а узагальнені на підставі мемуарних джерел та матеріалів тогочасної періодики, що зайвий раз свідчить про недостатнє дослідження даного питання істориками.

Цікаву інформацію про перебування бразильського імператора у Києві можна отримати зі сторінок мемуарної літератури, зокрема, щоденника відомого правознавця, громадського діяча, доктора кримінального права, викладача Київського Імператорського університету святого Володимира Олександра Федоровича Кістяківського (1833–1885) та споминів історика, етнографа, викладача Київської духовної академії Миколи Івановича Петрова (1840–1921).

Стисло опишемо початок маршруту Педру II по Києву. О шостій ранку він відвідав ринок, о сьомій ранку – ботанічний сад університету святого Володимира, о восьмій ранку оглянув фізичну обсерваторію, хімічну лабораторію, астрономічну обсерваторію [14, с. 185].

Першу звістку про прибуття бразильського імператора до Києва Олександр Кістяківський отримав 8 вересня 1876 р. від свого колеги, викладача університету, доктора математичних наук Павла Ромера, який розповів «что Дон-Педро ... успел сегодня в 6 часов утра побывать на рынке, что вообще он чуждается [официи] и потребовал,

чтобы полицмейстер переменял военную шкуру на штатскую» [14, с. 185]. Далі О. Кістяківський продовжує: «Идя с визитом к Минху, вновь приезжему профессору... я видел толпу перед у[ниверсите]том, что указывало на присутствие в у[ниверсите]те императора. Утром в четверг я пошел в ½ 7 ч[асов] утра в ботанический сад для обычной прогулки. Смотрю, метут дорожки. «Не бразильский ли император будет?». Отвечают: «Да, в 7 ч[асов]». Я подумал, вечера. Когда я возвращался из Нижнего сада, то сторож мне сказал, что император будет в 7 ч[асов] утра, что уже экзекутор его ждал. И действительно, едва я приблизился к главной аллее, как проехало две коляски к физической обсерватории. Я пошел по аллее около самого здания у[ниверсите]та, с целью встретить и действительно встретил лицом к лицу... В ботаническом саду он осмотрел только физическую обсерваторию, затем пошел осматривать химическую лабораторию, а оттуда отправился на астрономическую обсерваторию. Осмотр он делал так быстро, что когда я в конце 8 ч. шел домой, то он уже ехал в обсерваторию» [14, с. 185]. Витративши багато годин на відвідування Київського університету, Педру II так і не знайшов часу, аби взяти участь в обіді, що був організований на його честь генерал-губернатором [14, с. 185].

Оглядаючи наукові інституції Імператорського університету, Педру II звернув увагу присутніх на захаращений вигляд навколишньої території. З його легкої руки незабаром поруч з університетом було впорядковано сквер. Коротенька згадка про цей випадок у книзі Д. Малакова і А. Прибегі «Київ столітньої давнини» [18] має, на жаль, деякі помилки і неточності. Наведемо цитату з цього видання: «Одна з місцевих легенд пов'язує створення парку імператором Бразилії Доном Педро, який під час відвідування університету Святого Володимири був здивований розташованим навпроти захаращеним пустирем. Тогочасний генерал-губернатор Олександр Безак дав доручення створити на цій ділянці парк. Спочатку він отримав назву Університетський сквер, а після зведення пам'ятника Миколі I – Миколаївський. Розробив проект парку в 1868 році садівник Карл Христіані» [18, с. 119].

По-перше, зазначимо, що під час перебування Педру II у Києві генерал-губернатором був Дондуков-Корсаков, а не Безак. Олександр Павлович Безак був Київським, Подольським і Волинським генерал-губернатором у період з 19.01.1865 р. по 16.01.1869 р., а його правонаступником став Олександр Михайлович Дондуков-Корсаков, який обіймав цю посаду у період з 16.01.1869 р. по 16.04.1878 р. [19, с. 19]. По-друге, виникає запитання до авторів видання: якщо сквер було створено за «ініціативи» бразильського гостя, що була озвучена 1876 р., то яким чином на виконання цієї «ініціативи» міг бути розроблений проект парку у 1868 р.? Залишається лише жалкувати, що подібні помилки не додають «бонусів» таким досвідченим дослідникам і вводять в оману читачів...

Відвідав Педру II і Колегію Павла Галагана. На той час це був відносно «молодий» навчальний заклад – його було

відкрито 1871 р. У виданні, присвяченому 25-річчю існування Колегії, наведено невеликий список почесних гостей цього навчального закладу, у якому зазначено: «Удостоили посещением следующие лица: (...) 1876 – Бразильский император Дон-Педро» [20, с. 133].

Також бразильський імператор побував у Київській духовній академії, спілкувався там з Преосвященним Филаретом. Дізнавшись, що при Духовній академії нещодавно заснований музей, Педру II зажадав побачити його експонати, але зіткнувся з непередбачуваною «перепорою». Ось як про це розповідає секретар Київського Церковно-археологічного товариства, викладач КДА, що опікувався на той час новоствореним музеєм, Микола Петров у «Споминах старого археолога»: «В теплое время, когда не нужно было отапливать старый корпус и Музей, ключи от него обыкновенно находились у меня на квартире. Но квартира моя находилась в двух-трех верстах от Музея, – и это представляло для приезжих посетителей Музея, особенно ученых и высокопоставленных лиц, большое неудобство. Еще в ректорство Преосвященного Филарета был такой случай. Приехал в Киев путешествовавший тогда по Европе бразильский император Дон-Педро II, который узнал о новом музее при Киевской Академии и пожелал его видеть. С этой целью он приехал в одно из воскресений, перед обеднею, в здание Киевской Академии, где ему представился Преосвященный Филарет, готовившийся тогда к обедне. Преосвященный Филарет велел послать за мной академического курьера Антона, который, как бы в насмешку над своим курьерским званием, волочил по земле свои ноги. Но пока-то быстротечный Антон добрался до моей квартиры, пока-то я наскоро одевался и пока-то я ехал на извозчике до Академии, за это время от бразильского императора и след простыл» [21, с. 127]. Як не дивно, цей прикрий випадок мав для Миколи Петрова і позитивний наслідок. У споминах він писав: «Вероятно во избежание подобных случаев на будущее время... правление Академии в 1877 г. предложило мне нанимать квартиру ... в доме на штатном академическом дворе» [21, с. 127].

15 вересня 1876 р. Педру II приїхав до Ялти (до Ливадії). Цього дня Дмитро Мілютин записав у своєму щоденнику: «Сегодня же вечером, когда все ливадийское общество было в сборе, доложили государю о приезде в Ялту императора бразильского дона Педро II и принесли от него письмо. Письмо это было прочитано государем вслух и возбудило общий смех оригинальностью своего содержания и языка. Император дон Педро приглашен завтра к императорскому завтраку» [16, с. 120].

Наступного дня (16 вересня 1876 р.) Дмитро Мілютин занотував у щоденнику: «Сегодня ливадийское общество имело развлечение; оно занято было исключительно бразильскими гостями, которые своей оригинальностью, простотой и развязностью произвели резкий диссонанс с натянутым, сдержанным тоном наших придворных нравов. Бразильский император путешествует до того скромно и неприхотливо, что, приехав в Ялту, не имел при себе

шляпы и, чтобы приехать сюда, взял в гостинице чью-то чужую ... С государем и императрицей он обращался, как с близкими, давнишними друзьями, чуть не трепал по плечу. Свита его состоит из гофмаршала Buon-Retiro – толстого, смуглого человека, который беззастенчиво болтал все время за завтраком и за обедом на каком-то уродливом языке полуфранцузском, полупортугальском. Другой спутник императора – французский ориенталист Гобино, занимающий место посланника французского в Стокгольме; наконец, молодой, довольно благообразный секретарь. Все эти личности возбуждали в среде придворной челяди насмешки и были предметом всяких острот и шуток» [16, с. 120]. При цьому автор щоденника звертає увагу на простоту і щирість Педру II у спілкуванні з іншими людьми: «Своеобразность и добродушие императора, путешествующего простым туристом, не подчиняющегося общепринятого при европейских дворах формам этикета, не могли не внушать некоторого уважения даже и в нашем пошлом кружке. После обеда, когда все общество с обычной чопорностью расположилось в гостиной вокруг царственных хозяев, бразильский император, пожелав переговорить о чем-то со своим министром и другом, бесцеремонно взял его под руку и отвел в соседнюю, неосвещенную комнату – кабинет императрицы. Затем гости распростились с хозяевами, не торопясь забрали свои пледы и все четверо уселись в извожичью двухместную коляску, чтобы возвратиться в ялтинскую гостиницу» [16, с. 121].

Перебування бразильського імператора в Ялті було недовгим. 17 вересня 1876 р. він разом зі своїм «почесним оточенням» мав продовжити подорож і виїхати до Одеси. Дмитро Мілютин 16 вересня 1876 р. записав у щоденнику: «Завтра рано утром они уезжают в Одессу и оттуда в Константинополь» [16, с. 121]. Тогочасна преса повідомляла: «Государь Император изволил 16 сентября [1876 р.] утром посетить приехавшего накануне в Ялту императора бразильского, который того же числа завтракал и обедал у Их Величеств в Ливадии. Сегодня утром Дон-Педро выехал в дальнейшее свое путешествие через Севастополь и Одессу в Константинополь» [13, с. 235].

Випадковим супутником у подальшій подорожі Педру II виявився Олександр Кошелев. У своїх «записках» за 1876 р. він згадував: «После первого сентября мы с дочерью ...отправились в Крым, где я еще никогда не бывал. Мы пробыли несколько дней в Киеве, посетили Лавру, Николаевский мост, церковь Андрея Первозванного и вообще много ходили, ездили, любовались... Переезд из Одессы в Севастополь был очень удачен: погода была великолепная... Вместе с нами ехал бразильский император [дон Педро II Алькантара], человек умный, совершенно простой в обращении и очень любезный в разговоре. Много мы с ним побеседовали. На следующий день в 10 часов утра, после 19-часового плавания, мы были уже в Севастополе» [15, с. 177, с. 230].

Насамкінець звертаємо увагу на такий факт. Приїзду бразильського імператора Педру II до тієї чи іншої країни, незважаючи на його «інкогніто», зазвичай передували публікації у пресі, у яких повідомлялися дані щодо біографії цього поважного гостя, а також наводилися сторінки історії Бразилії. Так, наприклад, у журналі «Нива» було розміщено статтю «Несколько слов о Бразилии и о литературе, имеющей предметом исследование этой страны», у якій писалося: «По случаю приезда... императора Бразильского Дон Педро II естественным образом пробудился интерес к Бразилии, к ее государственному устройству, ее политическому, социальному и экономическому характеру. Несколько слов о Бразилии и о литературе, имеющей предметом исследование этой страны. Надо сказать, что наша литература весьма бедна книгами, трактующими о Бразилии в каком бы то ни было отношении» [22, с. 613]. У статті навіть наводився перелік літератури, з якої можна було дізнатися про давню та новітню історію цієї країни.

Констатуємо, що при вивченні історії будь-якої країни завжди знайдуться «білі плями», які варто дослідити. Автор статті має надію на пробудження у дослідників уваги до одного з маловивчених питань в історії України зокрема та новій історії світу в цілому.

ДЖЕРЕЛА

1. Бондаренко М. Українці Бразилії: минуле і сучасність (гол. наук. ред. М. Гримич та ін.). Київ: Дуліби, 2011. 262 с.
2. Император и императрица бразильские. *Нива*. 1876. № 34. С. 574, 580.
3. Дневник П. А. Валуева, министра иностранных дел. В 2-х т. Т. II. 1865–1876 гг. Москва, Берлин: Директ-Медиа, 2020. 812 с.
4. Mossé B. Dom Pedro II. Imperador do Brasil. São Paulo. Edições Cultura Brasileira. 1889. 328 p.
5. Дон Педро II, император Бразильский и супруга его императрица Терезия. *Всемирная иллюстрация*. 1876. № 398. С. 124–126.
6. Calmon Pedro. O Rei Filósofo. Vida De D. Pedro II. Companhia Editora Nacional. S. Paulo - Rio de Janeiro - Recife - Porto Alegre. 1938. 478 p.
7. Альперович М., Слезкин Л. История Латинской Америки (с древнейших времен до начала XX в.). Москва: Высшая школа, 1981. 295 с.
8. В. В.-в. Педро II (1825–1891). Энциклопедия Брокгауза и Ефрона. Т. XXIII. Санкт-Петербург, 1898. С. 87.
9. Пребывание Императора Бразильского в Петербурге. *Нива*. 1876. № 36. С. 617.
10. Пребывание Его Величества Императора бразильского в России. *Всемирная иллюстрация*. 1876. № 399. С. 142.
11. Пребывание Его Величества Императора бразильского в России. *Всемирная иллюстрация*. 1876. № 400. С. 162.
12. Пребывание Его Величества Императора бразильского в России (продолжение). *Всемирная иллюстрация*. 1876. № 401. С. 179.
13. Придворные известия. *Всемирная иллюстрация*. 1876. № 404. С. 235.
14. Кістяківський О. Ф. Щоденник (1874–1885). У двох томах. Том 1 (1874–1879). Київ: Наукова думка, 1994. 648 с.
15. Русское общество 40–50-х годов XIX в. Часть I. Записки А. И. Кошелева. Москва: Издательство МГУ, 1991. 237 с.
16. Милютин Д. А. Дневник. 1876–1878 / Под ред. Л. Захаровой. Москва: РОССПЭН, 2009. 704 с.
17. Vianna Hélio. D. Pedro I e D. Pedro II. Acrecimos às suas biografias. São Paulo: Companhia Editora Nacional. 1966. 326 p.
18. Малаков Д., Прибега А. Київ столітньої давнини. Київ: Мистецтво, 2018. 320 с.
19. Губернии Российской империи. История и руководители. 1708–1917. Москва, 2003. 480 с.
20. 25-летие Коллегии Павла Галагана в Киеве (1 октября 1871 – 1 октября 1896) / ред. А. Степович. Киев, 1896. 338 с.
21. Петров М. Скрижалі пам'яті / Упорядк. В. Ульяновського, І. Карсим. Київ: Либідь, 2003. 336 с.
22. Несколько слов о Бразилии и о литературе, имеющей предметом исследование этой страны». *Нива*. 1876. № 36. С. 613.

Kuzhelna O. V. «Incognito» from Brazil: emperor Pedro II on his travels through Europe and the world. On the question of his visit to ukrainian cities in 1876

The article presents pages from the biography of a prominent Brazilian politician, the «great traveler» – Brazilian Emperor Pedro II (1825–1891). The main attention is focused on his travels around the world. Based on materials from the contemporary press, memoir literature, and other sources, the author attempts to investigate the issue, which has so far been almost completely ignored in modern Ukrainian historiography, of Pedro II's stay in the cities of Kyiv, Odessa, and Yalta in 1876.

Key words: Pedro II, Brazil, emperor, travel, Europe, Kyiv.

REFERENCES

1. Bondarenko M. (2011). *Ukrainci Brazylії: mynule i suchasnist [Ukrainians in Brazil: historical and ethnographic research]* (red. M. Hrymnych ed.). Kyiv: Duliby. [in Ukrainian].
2. *Imperator i imperatritsa brazilskie*. (1876). *The Emperor and Empress of Brazil*. Niva, 34. p. 580 [in Russian].
3. *Dnevnik P.A. Valueva, ministra inostrannikh del*. (2020). *Diary of P. Valuev, Minister of Foreign Affairs Vol. II. 1865–1876*. Moskva, Berlin: Direkt-Media. [in Russian].
4. Mossé B. (1889). *Dom Pedro II. Emperor of Brazil*. S. Paulo. Brazilian Culture Editions. [in Portuguese].
5. *Don Pedro II, imperator Brazylskii i supruga yego imperatritsa Tereziya*. (1876). *Don Pedro II, Emperor of Brazil and his wife Empress Teresa*. *Vsemirnaya illyustratsiya*. [World illustration], 398, pp. 124–126. [in Russian].
6. Calmon Pedro. (1938). *The Philosopher King. Life of D. Pedro II*. S. Paulo. National Publishing Company. [in Portuguese].
7. Alperovich M., Slezkin L. (1981). *Istoriya Latinskoi Ameriki (s drevneishikh vremen do nachala XX v.) [History of Latin America (from ancient times to the beginning of the 20th century)]*. Moskva: Vsshaya shkola. [in Russian].
8. V.V.-v. (1898). *Pedro II (1825–1891)*. *Pedro II (1825–1891)*. Brokgauz F. A., Efron I. N. *Entsiklopedicheskiy slovar. Encyclopedic Dictionary*. Vol. XXIII. p. 87. St. Petersburg. [in Russian].
9. *Prebivanie Imperatora Brazylskogo v Peterburge*. (1876). *The stay of the Emperor of Brazil in St. Petersburg*. Niva, 36, p. 617. [in Russian].
10. *Prebivanie Yego Velichestva Imperatora brazylskogo v Rossii*. (1876). *The stay of His Majesty the Emperor of Brazil in Russia*. *Vsemirnaya illyustratsiya*. [World illustration], 399, p. 142. [in Russian].
11. *Prebivanie Yego Velichestva Imperatora brazylskogo v Rossii*. (1876). *The stay of His Majesty the Emperor of Brazil in Russia*. *Vsemirnaya illyustratsiya*. [World illustration], 400, p. 162. [in Russian].
12. *Prebivanie Yego Velichestva Imperatora brazylskogo v Rossii (prodolzhenie)*. (1876). *The stay of His Majesty the Emperor of Brazil in Russia (continued)*. *Vsemirnaya illyustratsiya*. [World illustration], 401, p. 178. [in Russian].
13. *Pridvorniya izvestiya*. (1876). *Court news*. *Vsemirnaya illyustratsiya*. [World illustration], 404, p. 235. [in Russian].
14. Kistiakivskiy O.F. (1994). *Shchodennyk (1874–1885)*. *Diary (1874–1885)*. Vol. 1. (1874–1879). Kyiv: Naukova dumka. [in Ukrainian].
15. *Russkoe obshchestvo 40–50-kh godov XIX v. Chast I. Zapiski A.I. Kosheleva* (1991). *Russian society of the 40–50s of the 19th century. Part I. Notes of A. Koshelev*. Moskva: Izdatelstvo MGU. [in Russian].
16. Milyutin, D.A. (2009). *Dnevnik. 1876–1878*. [Diary. 1876–1878]. Moskva: ROSSPEN. [in Russian].
17. Vianna Hélio. (1966). *D. Pedro I and D. Pedro II. Additions to their biographies*. S. Paulo. [in Portuguese].
18. Malakov D., Prybieha A. (2018). *Kyiv stolitnoi davnyiny. Kyiv a century ago*. Kyiv: Mystetstvo. [in Ukrainian].
19. *Gubernii Rossiyskoy imperii. Istoriya i rukovoditeli. 1708–1917*. (2003). *The provinces of the Russian Empire. History and leaders. 1708–1917*. Moskva. [in Russian].
20. *25-letie Kollegii Pavla Galagana v Kieve (1 oktyabrya 1871 – 1 oktyabrya 1896)*. (1896) / red. A. Stepovich. *The 25th anniversary of the College of Pavel Galahan in Kyiv (October 1, 1871 October 1, 1896)*. Kyev. [in Russian].
21. Petrov Mykola. (2003). *Skrizhali pamiati. [Tablets of Memory]*. Kyiv: Lybid. [in Ukrainian].
22. *Neskolko slov o Brazylii i o literature, imeyushchei predmetom issledovanie etoi strani*. (1876). *A few words about Brazil and the literature that studies this country*. Niva, 36, p. 613. [in Russian].

Стаття надійшла до редакції 19.05.2025 р.
Рекомендована до друку 17.07.2025 р.

УДК 9+37.093.2

Н. А. Котельницький

ПРАЦІ В. М. ХИЖНЯКОВА ЯК ДЖЕРЕЛО З ІСТОРІЇ ФУНДАЦІЇ ЖІНОЧОЇ ОСВІТИ ЗЕМСЬКИМ ЛІБЕРАЛІЗМОМ ПІВНІЧНОЇ УКРАЇНИ (60–80 рр. XIX ст.)

Розвідка присвячена запровадженню до міжнародного науково-го обігу публіцистичних праць з історії розвитку жіночої просвіти та виховання міського голови Чернігова, члена опозиційної аристократичної фронди північної України – Василя Михайловича Хижнякова (1842–1917). Автор прийшов до висновку про те, що роботи В. М. Хижнякова є вагомими джерелами з історії фундації жіночої освіти земським лібералізмом регіону у 60–80 рр. XIX ст., доповнюють існуючі дослідження про роль опозиційної аристократичної фронди краю у розвитку та поступі жіночого виховання і просвіти, надають дуже цікаві та яскраві факти з історії функціонування Чернігівської жіночої гімназії, які мають суттєве значення для історії Північного Лівобережжя. У цілому можемо констатувати, що публіцистичні праці членів земської ліберальної партії є незамінним джерелом з історії вказаної течії у визвольному русі у Російській імперії другої половини XIX ст.

Ключові слова: жіноча освіта, Чернігівська жіноча гімназія, земська ліберальна партія, філантропізм.

Історія земського ліберального руху на півночі Лівобережної України залишається малодослідженою сторінкою вітчизняної історії другої половини XIX ст. Більшість напрямів прогресивної діяльності земської ліберальної партії північної України і до цього часу являють собою «незаповнену лакуну» української історіографії. Сказане повною мірою стосується і освітньої політики опозиційної аристократичної фронди Північного Лівобережжя, зокрема принципово важливої проблеми фундації жіночої просвіти на території регіону. Автор цих рядків вже зробив декілька кроків у справі дослідження вказаного питання [1].

Однак недостатньо вивченими залишилися ще кілька історичних сюжетів, які варті уваги як громадськості, так і професійної історичної корпорації. Відтак метою цієї розвідки є доповнення уже існуючих праць з цієї тематики та введення до міжнародного наукового обігу вагомим історичним джерелом, публіцистичних робіт члена земської ліберальної партії північної України – Василя Михайловича Хижнякова (1842–1917).

У своїй профільній розвідці, присвяченій відкриттю у м. Чернігові спеціальної жіночої гімназії, яка була видана як окремою брошурою, так й у форматі ґрунтовної статті для офіційного масмедіа краю – «Черніговських губернських ведомостей», В. Хижняков у лаконічному вигляді розповів широкій аудиторії громадськості історію заснування цього вкрай необхідного для північної України навчального закладу.

Василь Михайлович відзначив, що очільник Чернігівської губернії – князь С. Голіцин сприяв відкриттю жіночого учбового закладу, очоливши спеціальний комітет, який з лютого по травень 1865 р. підготував пакет усієї необхідної документації. До речі, одним з поважних членів комітету був батько майбутнього керманіча земської ліберальної партії північної України Івана Петрункевича – Ілля Якович, який обіймав високу посаду голови кримінального суду краю. 15 жовтня того ж року гімназія від-

крила свої двері і почала функціонувати. У стінах нового учбового закладу відразу була створена Попечительська рада, до складу якої увійшли репрезентанти ліберальної аристократії. Одним з опікунів став й В. Хижняков.

В. Хижняков, не дивлячись на те, що основним контингентом студенток гімназії були дівчата з забезпечених родин регіональної бюрократії, наполягав на тому, що вже сам факт появи учбового закладу, який повинен був забезпечувати виховання та освіту представниць прекрасної статі, можна було вважати явищем революційного характеру, тим більше зважаючи на історичні традиції та реалії Російської імперії. Автор зауважив, що процедура урочистого відкриття гімназії мала великий суспільний резонанс і викликала, так би мовити, громадський «фурор» – ніхто і мріяти не міг про таке у провінції у дореформені часи.

В. Хижняков наголошував, що призначений директор та більшість персонального складу викладацького корпусу гімназії виявили свій гуманний філантропізм і заявили, що будуть виконувати свої педагогічні обов'язки безоплатно. Серед викладачів, захоплених великими перспективами жіночої просвіти, були й представники земських лібералів, зокрема М. Константинович. Автор інформував громадськість про те, що студентський контингент учбового закладу відразу ж був поповнений за рахунок вихованок приватного Чернігівського пансіону шляхетних дівчат, який очолювала представниця відомої ліберальної родини краю – М. Волк-Карачевська, мама Н. і Г. Волк-Карачевських – членів опозиційної аристократичної фронди Північного Лівобережжя. З метою побудови нового приміщення для гімназії була розпочата добродійна акція для зібрання спонсорських коштів від відомих благодійників та меценатів регіону [2].

Незважаючи на очевидну прогресивність гімназії, її фінансовий стан бажав бути кращим: ресурсів філантропів не вистачало, а чиновництво північної України байдуже ставилось до усього нового, що принесла епоха Великих реформ, зокрема жіночої просвіти. Адміністрація учбового закладу, з огляду на те, що широкі верства громадськості краю не поспішали віддавати туди своїх нащадків на виховання, була змушена впровадити комерційні умови навчання. У результаті цього контингент студенток гімназії почав стрімко зменшуватись, оскільки далеко не кожна родина регіону могла собі дозволити контрактні умови навчання.

Проіснувавши 15 років, спеціалізований навчальний заклад почав занепадати. Василь Михайлович прямо заявив, що політика контрреформ у Російській імперії, яку запровадив імператор Олександр III, звела нанівець усі прогресивні досягнення пореформеного періоду, інтерес до жіночої освіти значно впав, а система просвіти загалом отримала усі риси соціальної кастовості. Тим не менше, В. Хижняков був переконаний у тому, що заклад потрібно зберегти, а коли настануть сприятливі внутрішньополітичні умови у державі – продовжити роботу щодо його розвитку [3].

Резюмуючи викладене, можемо стверджувати, що праці В. М. Хижнякова, які уперше запроваджуються до міжнародного наукового обігу, є вагомими джерелами з історії фундації жіночої освіти земським лібералізмом північної України у 60–80 рр. XIX ст., доповнюють існуючі дослідження про роль опозиційної аристократичної фронди регіону у розвитку та поступі жіночого виховання і просвіти, надають дуже цікаві та яскраві факти з історії функціонування Чернігівської жіночої гімназії, які мають суттєве значення для історії Північного Лівобережжя. У цілому можемо констатувати, що публіцистичні праці членів земської ліберальної партії є незамінним джерелом з історії вказаної течії у визвольному русі у Російській імперії другої половини XIX ст.

ДЖЕРЕЛА

1. Котельницький Н. Жіноча просвіта та земський лібералізм Північного Лівобережжя (70–80 рр. XIX ст.). *Культурологічний альманах*. 2022. Випуск 3. С. 77–88; Він же. Внесок земської ліберальної фронди північної України у розвиток жіночої просвіти у Російській імперії (70 рр. XIX ст.). *Актуальні питання у сучасній науці*. Серія: Історія та археологія. 2022. № 4. С. 42–49; Він же. Політика земської ліберальної партії Північного Лівобережжя у галузі жіночої освіти (80 рр. XIX ст.). *Актуальні питання у сучасній науці*. Серія: Історія та археологія. 2022. № 5. С. 44–52; Kotelnitsky N.A., Degtyarev S.I. The Policy on Women's Education Pursued by the Zemstvo Liberal Party in Chernigov Governorate in the Period between the 1870s and 1880s. Part 1. *European Journal of Contemporary Education*. 2022. № 11(3): P. 994–1003. DOI: 10.13187/ejced.2022.3.994; Nazar A. Kotelnitsky, Sergey I. Degtyarev, Vadim A. Nesterenko. The Policy on Women's Education Pursued by the Zemstvo Liberal Party in Chernigov Governorate in the Period between the 1870s and 1880s. Part 2. *European Journal of Contemporary Education*. 2022. 11(4): 1345–1352. DOI: 10.13187/ejced.2022.4.1345
2. Хижняков В. Краткая записка об основании Черниговской женской гимназии. Чернигов: Типография Губернского правления, 1896. 21 с.
3. Хижняков В. Краткая записка об основании Черниговской женской гимназии. *Черниговские губернские ведомости*. Часть неофициальная. 1896. № 979. 22 ноября. С. 2–3.

Kotelnitsky N. A. The works of V. M. Khyzhniakov as a source for the history of the foundation of women's education by zemstvo liberalism in northern Ukraine (1860s–1880s)

The research is dedicated to the introduction into international scientific circulation of journalistic works on the history of the development of women's education and upbringing of the mayor of Chernihiv, a member of the opposition aristocratic front of northern Ukraine – Vasyl Mykhailovych Khyzhniakov (1842–1917). The author came to the conclusion that the works of V. M. Khyzhniakov are important sources on the history of the foundation of women's education by the zemstvo liberalism of the region in the 60s–80s of the 19th century, complement existing research on the role of the opposition aristocratic front of the region in the development and progress of women's education and enlightenment, and provide very interesting and vivid facts on the history of the functioning of the Chernihiv Women's Gymnasium, which are of significant importance for the history of the Northern Left Bank. In general, we can state that the journalistic works of members of the Zemstvo Liberal Party are an indispensable source for the history of this trend in the liberation movement in the Russian Empire of the second half of the 19th century.

Key words: women's education, Chernihiv Women's Gymnasium, Zemstvo Liberal Party, philanthropy.

REFERENCES

1. Kotelnitskyi, N. (2022). Zhinocha prosvita ta zemskii liberalizm Pivnichnoho Livoberezhzhia (70–80rr. XIX st.) [Women's education and zemstvo liberalism of the Northern Left Bank (70–80s of the 19th century)]. *Kulturolohiichnii almanah*, 3, pp. 77–88. [in Ukrainian]; Kotelnitskyi, N. (2022). Vnesok zemskoi liberalnoi frondy pivnichnoi Ukrainy u rozvytok zhinochoi prosvity u Rosiiskii imperii (70 rr. XIX st.). [The contribution of the Zemstvo Liberal Front of Northern Ukraine to the development of women's education in the Russian Empire (1870s)]. *Aktualni pytannia u suchasni nauksy. Seriia: Istoriia ta arheolohiia*, 4, pp. 42–49. [in Ukrainian]; Kotelnitskyi, N. (2022). Polityka zemskoi liberalnoi partii Pivnichnoho Livoberezhzhia u halu-

zi zhinochoi osvity (80 rr. XIX st.). [The policy of the Zemstvo Liberal Party of the Northern Left Bank in the field of women's education (1880s)]. *Aktualni pytannia u suchasni nauki. Seriya: Istorii ta arheolohiia*, 5, pp. 44–52. [in Ukrainian]; Kotelnitskyi, N. A., Dehtiariev, S. I. (2022). The Policy on Women's Education Pursued by the Zemstvo Liberal Party in Chernigov Governorate in the Period between the 1870s and 1880s. Part 1. *European Journal of Contemporary Education*. 2022. № 11(3): P. 994–1003. DOI: 10.13187/ejced.2022.3.994 [in English]; Nazar, A. Kotelnitsky, Sergey, I. Dehtiariev, Vadim, A. Nesterenko. The Policy on Women's Education Pursued by the Zemstvo Liberal Party in Chernigov Governorate in the Period between the 1870s and 1880s. Part 2. *European Journal of Contemporary Education*. 2022. 11(4): 1345–1352. DOI: 10.13187/ejced.2022.4.1345. [in English].

2. Hizhnjakov, V. (1896) *Kratkaja zapiska ob osnovanii Chernigovskoj zhenskoj gimnazii*. [Brief note on the foundation of the Chernigov Girls' Gymnasium]. Chernigov: Tipografija Gubernskogo pravlenija. 21 s. [in Russian]

3. Hizhnjakov, V. (1896) *Kratkaja zapiska ob osnovanii Chernigovskoj zhenskoj gimnazii*. [Brief note on the foundation of the Chernigov Girls' Gymnasium]. *Chernigovskie gubernskie vedomosti*. Chast' neoficial'naja. №979. 22 nojabrja. S. 2–3. [in Russian]

*Стаття надійшла до редакції 04.04.2025 р.
Рекомендована до друку 17.07.2025 р.*

УДК 94(477.52)364-54

Л. В. Артемова

ДИТЯЧИЙ ПРИТУЛОК ТЕРЕЩЕНКІВ У ГЛУХОВІ: ІСТОРІЯ БЛАГОДІЙНОСТІ ТРИВАЛІСТЮ У ПІВ СТОЛІТТЯ

У статті здійснено історико-регіональне дослідження благодійної діяльності родини Терещенків у місті Глухові в контексті загальноукраїнського філантропічного руху останньої третини XIX – початку XX ст., зокрема історії заснування та функціонування дитячого притулку у 1871–1915 рр.

В основі дослідження – архівні матеріали Центрального державного історичного архіву України у Києві (ЦДІАКУ), на основі яких відтворено фінансову, організаційну й побутову структуру функціонування притулку. Простежено еволюцію доброчинної діяльності Терещенків протягом майже пів століття. Особлива увага приділена виявленню у 1915 р. кризовим проявам у роботі притулку, що відображені в інспекційному документі-звіті.

Наголошено на ролі меценатства як інструменту соціальної відповідальності і джерела культурного поступу міста Глухова.

Ключові слова: Терещенки, меценатство, благодійність, дитячий притулок, Глухів, регіональні студії, ЦДІАК, підприємництво, соціально-гуманітарний простір.

Сучасний історичний дискурс усе частіше звертається до проблематики благодійності в останній третині XIX – на початку XX ст. у дев'яти українських губерніях, що входили до складу Російської імперії. В означені хронологічні рамки фундаторами філантропічних, медичних, культурно-освітніх, релігійних закладів, як і колекціонерами мистецьких творів, була нова буржуазія, котра сформувалася з представників різних соціальних верств і етносів торгово-промислового прошарку населення –

промисловців і купців [1, с. 92].

У Глухові такою заможною аристократією капіталу і каталізатором соціально-культурних змін стали успішні бізнесмени-цукрозаводчики Терещенки. Представники цієї численної родини брали активну участь у громадському житті і роботі місцевих органів самоврядування, становленні загальної та середньої професійної освіти, формуванні закладів охорони здоров'я. Їхня благодійна діяльність змінила архітектурне обличчя колишньої гетьманської столиці, забезпечила місто інфраструктурою, сприяла впорядкуванню соціально-гуманітарного простору й перетворенню Глухова в другій половині XIX – на початку XX ст. із «самого пошлого уездного городка» [1, с. 288] на культурний центр Лівобережжя [2, с. 92].

Соціокультурний феномен меценатської практики Терещенків було покладено в основу наукових статей О. Яся, С. Поляруша, О. Доніка, М. Кальницького, М. Факторовича, П. Ходоса, І. Павловської, І. Суровцевої, І. Лісніченка, Т. Ніколаєвої, В. Ковалинського, С. Жукової, В. Назарової, П. Біліченка, С. Єсюніна та інших. Джерельна база цих розвідок складає широкі коло документальних матеріалів, а географія досліджень охоплює сучасну Київську, Сумську, Чернігівську, Житомирську, Черкаську, Вінницьку області України і Курську область Росії. У контексті розвитку меценатства в загальноукраїнському просторі в другій половині XIX – на початку XX ст. означені студії українських науковців набули форм широких узагальнень, окремі – навіть оприлюднені в ґрунтовних монографіях. Натомість внесок підприємців Терещенків у становлення соціально-гуманітарного середовища Глухова залишається схарактеризованим лише фрагментарно.

Мета нашого дослідження – інтеграція локальної історії в національний контекст шляхом заповнення існуючих інтелектуальних прогалин сучасної історичної регіоналістики та встановлення достовірностей щодо благодійних ініціатив Терещенків у Глухові у другій половині XIX – на початку XX ст.

Вивчення досвіду багатогранної діяльності представників родини Терещенків здійснено нами через призму історичних фактів на основі матеріалів ЦДІАКУ – джерел, які є віддзеркаленням часу, першорядними за своєю інформативністю, оскільки дають змогу реконструювати конкретні обсяги статистичних даних, особливості фінансування освітніх і медичних закладів, адресатів допомоги та особисту участь членів родини в різних сферах громадського життя.

Методологічні засади осмислення історичного матеріалу репрезентовані двома основними принципами: історизму та об'єктивності.

Попередньо встановлено, що першим кроком підприємців Терещенків на треку благодійності у Глухові було заснування у 1871 р. дитячого притулку (нині Глухівська ЗОШ №3) [3, с. 198]. На цей проєкт засновник цукрової династії – Артемій Терещенко – пожертвував кам'яний триповерховий будинок з садом та надвірними спорудами.

Дитячий притулок Терещенків у Глухові. Початок XX ст.

Будинок коштував 50 000 руб. і «був збудований як житло для одного з братів Терещенків з деякого роду розкішню»: з мармуровими сходами в інтер'єрі будівлі та атлантами при вході. Нікола Артемійович Терещенко віддав у нерухому власність притулку «одноповерховий флігель вартістю 15 000 руб., що розташовувався поруч і був пристосований для лазні і пральні» [4, арк. 12].

Дитячий притулок у місті Глухові розпочав свою діяльність у 1872 р. Згідно установчого документа-статуту, його вихованці – діти вразливих верств населення віком від 6 до 12 років – отримували в закладі початкову освіту. Кількість підопічних – 20 хлопчиків і 10 дівчат [5]. Проте впродовж функціонування чисельність дітей в установі була значно більшою (у 1872 р. – 39 осіб; у 1913 р. у притулку Терещенка для дітей і сиріт перебувало 73 хлопчиків і 13 дівчат – усього 86 душ) [4, арк. 8].

У ході наукових пошуків нещодавно виявлено, що значна частина вихованців притулку – це діти працівників безлічі терещенківських цукроварень, підприємств, господарств, контор, економій та садиб з усієї України і навіть міста Києва. За умов тогочасної економічної нерівності робітники здебільшого не мали змоги заробляти стільки, щоб повністю забезпечити себе й свої багатодітні родини. На цій підставі, через власну неспроможність гарантувати дітям харчування, одяг та освіту, батьки або опікуни у «прошеніях» (заявах) на зарахування до притулку просили надати своїм синам та донькам місце у стінах благодійного закладу [6].

Упродовж майже п'ятдесяти років, у період активного розвитку благодійництва в другій половині XIX – на початку XX ст., обов'язки попечителя дитячого притулку у Глухові виконували різні представники великої родини Терещенків. Така спадкоємність була характерною рисою доброчинної діяльності, коли меценатство розглядалося не лише як особистий вияв милосердя, а й як родинна традиція соціальної відповідальності.

У 1871 р. фундатором дитячого притулку був Артемій Якович Терещенко. Пізніше обов'язки попечителя виконував його син – Нікола Артемійович Терещенко, а у 1912 р. установою опікувався уже онук Артемія Яковича Терещенка – Федір Федорович Терещенко [7, арк. 1–4]. Федір Федорович Терещенко – авіаконструктор, один із піонерів вітчизняного літакобудування. На тоді він мешкав у с. Червоне Бердичівського повіту Волинської губернії (нині Житомирська обл.), де у власній майстерні з травня 1909 р. займався авіабудуванням.

Керування справами у притулку здійснювалося комітетом, що

діяв в установі відповідно до статуту. До складу комітету входили представники родини Терещенків та інші шановані особи [3, с. 199]. Комітет забезпечував гідні умови праці і заробітної плати для вчителів, сприяв організації навчання, побуту та дозволяв дітей, контролював господарську діяльність закладу. Вихованці притулку займалися музикою, рукоділлям, співали у церковному хорі. Хлопчики з 10-річного віку навчалися в місцевій прогімназії, ремісничому училищі або (з 1891 р.) у Глухівському міському трикласному училищі Ф. Терещенка, що дозволяло їм отримати професійну освіту. Таке опікування Терещенками діяльністю дитячого притулку багато в чому диктувалося як історично притаманними українському народу ідеалами християнської доброчинності, так і прагненнями бізнесменів вирішити проблему підготовки культурно-освічених фахівців робітничих спеціальностей для своїх підприємств, від яких у багато чому залежав подальший поступальний розвиток їхньої цукрової імперії.

Фінансування дитячого притулку здійснювалося за рахунок щорічних відсотків, отриманих від цінних паперів із канцелярії Імператорського Людинолюбного товариства на недоторканий капітал у розмірі 274 446 руб. Ці папери – 4 % державної ренти, 4,5 % облігацій внутрішньої позики, 3,5 % заставних листів дворянського земельного банку – юридично були оформлені родиною Терещенків протягом 1872–1878 рр. У 1910–1912 рр. щорічний прибуток від цінних паперів становив 13 234 руб. 05 коп., що було надійним фінансовим фундаментом. Кошти на функціонування закладу надходили також від пожертвувань: у 1910 році – 700 руб. від Глухівської міської управи «на утримання 7-ми міських стипендіатів у притулку»; у 1912 році – 50 руб. від Крелевецького дворянства «на утримання одного стипендіата протягом пів року»; у 1910 р. – 900 руб. від одноразових пожертв попечителя притулку «на покриття витрат на ремонт будівель», у 1912 р. – 752 руб. 50 коп. «на влаштування електричного освітлення». Заклад прагнув

частково забезпечити фінансування шляхом залучення власних додаткових грошових ресурсів від господарської та комерційної активності. Так, у 1910–1912 рр. 72 руб. було отримано від продажу старого одягу, 1451 руб. 63 коп. – «за прання одягу у пральні стороннім особам», 403 руб. 80 коп. – від «проданих свиней» [2, арк. 3].

Аналізуючи особливості витрат наявного кошторису, дійдемо висновку, що бюджет закладу витрачали на побутові потреби, поточні ремонти, утримання персоналу, на забезпечення вихованців медичним обслуговуванням, їжею, одягом, навчальними матеріалами тощо. У 1910 р. було виділено «на платню посадовцям – 2142 руб.; на платню обслуги – 741 руб.; на їжу для вихованців, посадовців та обслуги – 6426 руб. 82 коп.; на одяг, взуття, білизну, постільну білизну – 2211 руб. 47 коп.; на ліки для хворих – 33 руб. 41 коп.; на навчальні посібники, письмове приладдя і канцелярські витрати – 359 руб. 65 коп.; на ремонт рухомого майна (меблів, посуду) – 118 руб. 62 коп.; на дрібні витрати, господарські потреби і непередбачувані витрати – 346 руб. 56 коп.; на ремонт музичних інструментів, на засоби для прання – 183 руб. 94 коп.; на опалення будівель – 910 руб. 95 коп.; на освітлення будівель – 227 руб. 90 коп.; на ремонт будівель – 680 руб. 76 коп.; на страхування будівель – 94 руб. 45 коп.; на утримання коня – 88 руб. 30 коп.; на підтримання чистоти – 65 руб. 60 коп.; на облаштування електричного освітлення» [2, арк. 4–6]. Усього у 1910 р – 14 631 руб. 43 коп. У 1911 році витрати у дитячому притулку становили 15 264 руб. 86 коп., у 1912 році – 15 692 руб. 19 коп. [2, арк. 6].

На жаль, за роки свого існування дитячий притулок поступово накопичив ряд системних проблем, які в умовах соціально-економічних, політичних зрушень і під впливом Першої світової війни розв'язувалися неефективно.

У нещодавно віднайденому у ЦДІАКу (ф. 830, спр. 1045) документі «Доповідній записці щодо стану дитячого притулку Терещенка у Глухові від 28 червня 1915 року» реально проглядається криза благодійної ініціативи Терещенків. Численні проблеми функціонування, матеріального забезпечення притулку та відповідності умов санітарним, гуманітарним і освітнім завданням, на нашу думку, були свідченням поступового занепаду закладу.

Через 44 роки від дня заснування у дитячому притулку «не здійснювалися виплати за 1914–1915 навчальні роки вчителям, які були запрошені на роботу замість тих, які

Обязательство зятя о освещении
детского притулка и больницы Терещенко
в г. Глухові

ДЕЛО № 1045

Начато 1915г. Кончено

на 6 листах

Государственный исторический архив
УССР

оп. № 1

Титульна сторінка архівної справи № 1045, ф. 830 ЦДІАКу

пішли на війну» [6, арк. 1]. Аналіз внутрішньої документації засвідчує, що, хоча касові книги велися акуратно, проте платежі за надані притулку послуги та матеріали здійснювалися із затримкою в кілька місяців. При цьому штат закладу був досить численним і включав як адміністративний, так і допоміжний персонал: від попечителя, наглядачів, письмоводителя до економки, буфетниці, покоївки, кухарок, прачок та двірника. Усього – 26 осіб на 34 вихованці (26 хлопчиків та 8 дівчаток) [6, арк. 1–2].

У «Доповідній записці» є чимало інших детально описаних тривожних фактів щодо матеріально-технічного стану дитячого притулку Терещенка у Глухові: іржаві дахи будівель, прогнилі балки, запліснявілі стіни, пошкоджені, аварійні вікна, забруднені кімнати, діри

Мастерська отавагово-прохорова Вильнева			13.50
Надиратинська			10. —
Патякина Рукавич			30. —
Прислуга Пріота			10. —
Будетина	1 кв.	7	21. —
Вулициней	1		7. —
Авдеев	1		5. —
Чистополь в зимов. місц.	1		30. —
Потеря	1	5	5. —
Виданка при рахунку	1		5. —
Кухаров	2	50	11. —
Митрофан	1		6. —
Бригидина	1		4. 50
Сорочина	1		5. —
104. 50			
На 28 лист 1916 в Пріоті составили:			
Малюков	26 жовт.		
Авдеев	8		
Романовий солдат	22		
Осмотр строения и хозяйства Пріота			
На осмотр здания Пріота скаржили в незначительной степени повреждена штукатурка и в значительной мере от верхнего карниза над крышей обвалился отсыпавший кирпич. Крыша leaking в 4х местах требуется			

Аркуш 2(зв.) архівної справи № 1045, ф. 830 ЦДІАКУ

в підлозі, які погризли щури, поширення смороду від вигрібних ям у приміщеннях.

На основі ретельного візуального огляду стану будівель і приміщень, умов проживання вихованців інспектор зазначає: «на головній споруді ззовні у декількох місцях пошкоджене тинькування і в деяких місцях від верхнього карниза під дахом відпала цегла. Металевий дах іржавий у 4-х місцях, на ньому утворилися дірки і протікання. Проржавіли також підвіконня та стічні труби. Віконні рами старі, прогнилі, розхитані і тому їх небезпечно відчиняти. Віконні рами потребують ремонту, а окремі варто замінити на нові. У балконі над головним входом прогнили дерев'яні балки, з отворів балок вивалилися цеглини. У фігури на головному вході відпала голова, рука і пояс» [6, арк. 2–3]. Для реставраційних робіт фігури атланта інспектор рекомендує знайти ліпника саме у Глухові.

«Будівля пральні і лазні кам'яна, вкрита залізом. Стіни всередині сирі, а у лазні стіна вкрита зеленою цвілью.

Дах протікає, бо старий і проржавілий, балки прогнили» [6, арк. 3].

Щодо інтер'єру головної будівлі, то тут «на першому поверсі вестибюль із мармуровими сходами чистий і у гарному стані. Чистою є і дитяча їдальня» [6, арк. 3]. Дві класні кімнати на момент написання звіту ремонтуються (здійснюється побілка стелі і фарбування панелей олійною фарбою). Проводиться поточний ремонт також і у гардеробній (побілка стелі і стін). Але «кімната швейцара брудна, тут необхідне фарбування стін та підлоги. У такому ж занедбаному стані кімната наглядача і вітальня, а у гардеробній у підлозі багато дір, прогризених щурами» [6, арк. 3].

«Клозет зацементований на трьох осіб на верхньому і на нижньому поверхах зі спільною вигрібною ямою, що поширює сморід на всі приміщення обох поверхів» [6, арк. 3] та волає про потребу негайного втручання.

Велика зала на другому поверсі «пристосована під лазарет на 20 ліжок, де перебуває 12 поранених солдатів». На другому поверсі знаходяться також «приміщення для дівчаток (класна кімната, спальня, їдальня) та кімната для вчительки рукоділля». Інспектор записав, що «усі вони чисті» [6, арк. 3–4].

У підвальному поверсі дитячого притулку є кухня. Вона «дуже брудна із стінами, вкритими кіптявою. Дерев'яні сходи, які ведуть до кухні у підвальний поверх витерті і поламані. Ходити цими сходами із їжею і самоваром до їдальні дуже незручно» [6, арк. 4–5].

«Комору для продуктів, речей і білизни утримують у чистоті. Сало, борошно, крупу та ін. заготовляють у невеликій кількості, але свіже і доброї якості. Білизну для дітей і поранених солдатів миють добре і зберігають в окремих шафах у порядку» [6, арк. 5].

Отже, попри те, що загалом дитячий притулок зберігав свою структуру, оцінка атмосфери та загального стану будівель у ньому через майже пів століття від дня відкриття свідчили про брак системного управління і належного нагляду.

Незважаючи на кризу, яку заклад переживав в умовах соціально-політичних трансформацій і нестабільності напередодні революційних змін 1917 р., спадщина родини Терещенків у Глухові залишається надзвичайно вагомою. Історія дитячого притулку – це не лише розповідь про благодійність, а й урок про необхідність сталого управління соціальними ініціативами, адже ніщо не може функціонувати ефективно без належного контролю, постійного оновлення ресурсів і чутливості до суспільних зрушень.

ДЖЕРЕЛА

1. Шевченко Т. Кобзар: у 3 т. / за ред. О. Білецького. Київ: Державне видавництво художньої літератури, 2004. Т. 2. 641 с.
2. Артемова Л. В. Солодка високорентабельність або чому цукроваріння сприяло розвитку благодійних атракцій Терещенків у Глухові. Сіверщина в історії України. Ніжин, 2022. № 15. С. 90–93.
3. Артемова Л. В. Перші благодійні ініціативи родини Терещенків у Глухові. Дитячий притулок (1871–1915 рр.). Сіверщина в історії України. Ніжин, 2021. № 14. С. 197–201.
4. Центральний державний історичний архів України, м. Київ, ф. 830, оп. 1, спр. 1391.
5. Єсунін С. М. «Повне зібрання законів Російської імперії» (зібрання друге) як джерело дослідження історії міста Глухова 1825–1881 р. Сіверщина в історії України. Ніжин, 2020. № 13. С. 181–184.
6. Центральний державний історичний архів України, м. Київ, ф. 830, оп. 1, спр. 1513.
7. Центральний державний історичний архів України, м. Київ, ф. 830, оп. 1, спр. 1393.

Artemova L. V. The Tereshchenko children's shelter in Hlukhiv: a half-century history of charity

The article presents a historical and regional study of the charitable activities of the Tereshchenko family in the city of Hlukhiv within the context of the broader Ukrainian philanthropic movement of the late 19th and early 20th centuries. Special attention is given to the history of the establishment and functioning of a children's shelter during the years 1871–1915.

The research is based on archival materials from the Central State Historical Archives of Ukraine in Kyiv, which have allowed the reconstruction of the financial, organizational, and everyday aspects of the shelter's operation. The evolution of the Tereshchenko family's philanthropic work over nearly half a century is traced. Particular focus is placed on the crisis phenomena identified in the shelter's operation in 1915, as documented in an inspection report.

The study emphasizes the role of philanthropy as a tool of social responsibility and a source of cultural development for the city of Hlukhiv.

Key words: the Tereshchenko family, patronage, charity, orphanage, Hlukhiv, regional studies, entrepreneurship, social and humanitarian space.

REFERENCES

1. Shevchenko, T. (1949). *Kobzar: u 3 t.* (Ed.) O. Biletskyi. T. 2. [Kobzar]. Kyiv: Derzhavne vydavnytstvo khudozhnoi literatury. [in Ukrainian].
2. Artemova, L. V. (2022). Solodka vysokorentabelnist abo chomu tsukrovarinnia spriyalo rozvytkovi blahodiinykh atraktsii Tereshchenkiv u Hlukhovi [Sweet highly profitable or why sugar making contributed to the development of charitable attractions of the Tereshchenko family in Hlukhiv]. *Sivershchyna v istorii Ukrainy – Sivershchyna in the history of Ukraine*, 15, pp. 90–93. [in Ukrainian].
3. Artemova, L. V. (2021). Pershi blahodiini initsiatyvy rodyny Tereshchenkiv u Hlukhovi. Dytiachyi prytulok (1871–1915 rr.) [The first charitable initiatives of the Tereshchenko family in Hlukhiv. Children's shelter (1871–1915)]. *Sivershchyna v istorii Ukrainy – Sivershchyna in the history of Ukraine*, 14, pp. 197–201. [in Ukrainian].
4. Tsentralnyi derzhavnyi istorychnyi arkhiv Ukrainy, m. Kiev, f. 830, op. 1, spr. 1391. [in Ukrainian].
5. Yesiunin, S. M. (2020). «Povne zibrannia zakoniv Rosiiskoi imperii» (zibrannia druhe) yak dzhерело doslidzhennia istorii mista Hlukhova 1825–1881 r. [The Complete Collection of Laws of the Russian Empire (Collection Two) as a source for researching the history of the city of Hlukhiv in 1825–1881]. *Sivershchyna v istorii Ukrainy – Sivershchyna in the history of Ukraine*, 13, pp. 181–184. [in Ukrainian].
6. Tsentralnyi derzhavnyi istorychnyi arkhiv Ukrainy, m. Kyiv, f. 830, op. 1, spr. 1513. [in Ukrainian].
7. Tsentralnyi derzhavnyi istorychnyi arkhiv Ukrainy, m. Kyiv, f. 830, op. 1, spr. 1393. [in Ukrainian].

Стаття надійшла до редакції 02.01.2025 р.
Рекомендована до друку 17.07.2025 р.

УДК 94(477.52)325.83«1905/1907»

Н. О. Мірошниченко

БОРОТЬБА З РУСИФІКАЦІЄЮ В ГЛУХІВСЬКОМУ ПОВІТІ ПІСЛЯ РЕВОЛЮЦІЇ 1905–1907 рр. ОГЛЯД ДОПИСІВ ГАЗЕТИ «РАДА»

Стаття досліджує проблему боротьби з русифікацією у Глухівському повіті на початку XX століття на основі матеріалів газети «Рада». Використовуючи архівні джерела, автор аналізує соціокультурний контекст регіону, роль освіти, зокрема Глухівського учительського інституту, та вплив місцевої влади на процес русифікації. Стаття висвітлює ініціативи місцевих жителів, направлені на боротьбу з русифікацією регіону, а також системний опір місцевої адміністрації як-от земства та імперської влади загалом. Окремо простежено роль преси у формуванні національної свідомості.

Ключові слова: Глухівський повіт, газета «Рада», освіта, український національний рух, дерусифікація, революція 1905–1907 рр., земство.

Одним із результатів революції 1905–1907 років в Російській імперії стало послаблення цензурних обмежень, зокрема і для періодичних видань. Це дозволило використовувати друкований орган як рупор для виголошення проблем національного відродження та розширило можливості для українського національного руху. Ключовим українським медіа на тоді була громадсько-політична, економічна та літературна газета «Рада». Цей україномовний часопис друкувався в Києві з 1906 по 1914 рік, його видання велося за сприяння публіциста, мецената, ідеолога українського визвольного руху Євгена Чикаленка. «Рада» була єдиною тогочасною періодикою, що висвітлювала національне життя усіх українських територій. На її сторінках зафіксована робота з виборювання українцями власної державності.

Публікації в газеті «Рада» дають змогу реконструювати реальний стан справ у освітній, культурній та політичній сферах. У Глухівському повіті боротьба з русифікацією відбувалася особливо складно через його географічне положення і відповідно інтенсивний культурний та політичний вплив Росії. Проте навіть у таких прикордонних провінційних регіонах, як Глухівщина, розвивалися та активно діяли осередки національного пробудження.

Боротьба українського народу за власну державність після Першої російської революції проаналізована в наукових напрацюваннях Ф. Лося [1], В. Сарбея [2], О. Реєнта [3], дисертаційному дослідженні П. Токаленка [4] та ін. Проблема дерусифікації Чернігово-Сіверського регіону, зокрема Глухівщини, висвітлена в історичних розвідках О. Курка, А. Гриценка, О. Чумаченко [5], І. Мошик [6]. Проте названі дослідники звертають свою увагу на період після революції 1917 р., далі охоплюючи 20-ті роки XX ст. В. Крижанівський [7] побіжно розглядає націотворчу діяльність у Глухівському вчительському інституті в першій декаді XX ст. в контексті історії навчального закладу від року його створення. Тож рух за українське національне відродження в Глухівському повіті після 1905 р. є малодослідженим і потребує вивчення. Цінним джерелом для цього напрямку історичних студій постає газета «Рада».

Глухівщина на початку ХХ ст. була регіоном, що мав помітне українське етнічне ядро, але водночас перебував під впливом російської колоніальної політики. Про загальну ситуацію зі станом української мови та культури у визначеному регіоні на шпальтах газети «Рада» 1907 р. значиться наступне: «Глухівський повіт межується з одного боку із цілком обмосковним повітом Новгородсіверським, а з другого з російськими губерніями – Курською та Орловською. Таке становище дуже прикро одбивається на мові, в звичаях і взагалі на всьому побуті місцевої української людности. Особливо останніми роками, коли повіт у декількох місцях пронизала залізниця, обмосковлювання пішло широким кроком. Успіхові обмосковлювання місцевих українців дуже багачко сприяє ще й те, що майже вся місцева, так звана, інтелігенція вороже становиться до українського питання. І коли ще по селах цей шкідливий процес трохи гальмувався через різні умови (напр.: далечінь сіл від містечок та залізниць, брак почти і т. и.), то по таких місечках як от Шостка, Марчихина-Буда, Янполь, Вороніж і Дубовичі (про самий Глухів нема чого й казати) вже зараз українську мову страшенно покалічено, забруднено москалізмами через силкування пристосовані рідні, щиро-українські слова й цілі вислові до чужої московської вимови. Замість гарних українських пісень все частіше вигукують безглузді московські «частушки», теж поперевертані українською вимовою. Виробляється якийсь бридкий вкраїнськомосковський жаргон, в якому непризвичасне вухо без жалощів ріжуть «акання» та «йокання» (наприклад: «хадів», «хадьом» – замість ходив, ходім), жаргон, який незабаром доведе українську мову до повного знищення» [8, с. 2].

Роком пізніше на шпальтах «Ради» з'явився схожий за настроєм та проблематикою допис, в якому підкреслювалося, що «людність глухівського повіту... по багатьох місцях потроху змосковилася, трохи згубила свою колись цілком українську вдачу... Тому то, не кажучи вже про багато інших загально-українських причин, національне укр. життя у Глухові ледве помітно. Правда, є тут чоловіка з десяти членів чернігівської «Просвіти», котрі, як-би охота – могли б відкрити філію і у великій пригоді стати зростові націон. свідомості серед глухівчан. Та, на жаль, глухівські «просвітяне», очевидно, «всецело» та «всермерно» уподобали «патріотичний» український принцип «удавати, ніби їх нема», бо за весь минулий рік на більше, ніж внесення одного карбованця членської вкладки, не спромоглись... З місцевих книгарів тільки один одержував примірників з «Рідного Краю», що всі, здається, й розкуповувались. Зо всіх громадських інституцій тільки одна «Публичная Библиотека» в 1907 році передплачувала українські журнали, та й то тільки саму «Україну»... [9, с. 2].

Публікації в «Раді» того часу були наповнені закликами про недопущення «обрусіння» українського народу, що становило дуже серйозну загрозу для ідеї відродження України та її культурного життя. Привертаючи увагу прогресивного українського суспільства до проблеми зросійщення, дописувач «Ради» І. В. Тарасенко доводив: «Чи можемо ми

спокійно чекати, поки Глухівський район повністю обруситься, а потім і Кролевецький, а також інші райони піддадуться цьому процесу? Чи можемо ми це допустити, коли українське слово вже має право на існування в нашій державі? Ні, це неприпустимо! Я впевнений, що процес «обрусіння» ще не є незворотним, і ми можемо зупинити його або навіть повністю знищити, якщо будемо діяти рішуче... Гаятись з цією справою не можна. Тепер саме слушний час поставити народню свідомість на певний ґрунт і за змарнування сього часу важка відповідь перед історією впаде на сучасне українське громадянство» [8, с. 2].

Процес «обмосковлення» Глухівського повіту лише частково є природним результатом географічного сусідства, про що згадувалося у цитованих дописах вище. У першу чергу він був наслідком цілеспрямованої тривалої політики Російської імперії щодо поневолених народів. Нагадаємо, що до революції 1905 р. фактично діяв Емський указ, виданий в 1876 р., який передбачав повне зросійщення українців. Указом заборонялося: використання української мови в сфері культури (музика, театр), викладання українською в початковій школі, друк україномовної літератури та ввіз її з закордону на територію Російської імперії [10]. Передував цьому указу циркуляр П. Валюева, підписаний в 1863 р., що забороняв видання україномовної наукової та релігійної літератури. Та навіть попри жорстку політику русифікації, населенню Глухова та повіту досить довгий час вдавалося зберігати «цілком українську вдачу».

Місто Глухів, як адміністративний і культурний центр повіту, відігравав подвійну роль. З одного боку, тут діяли осередки української культури, з іншого – проросійська адміністрація активно просувала імперські ідеали. Ця амбівалентність робила Глухівщину прикладом складного переплетення національного відродження та асиміляції. Селянське населення, яке становило більшість жителів повіту, зберігало українську мову в повсякденному спілкуванні, але брак доступу до національної освіти та літератури поступово послаблював їхню культурну ідентичність. І це стало нагальною проблемою, на вирішення якої поклали свої сили активні учасники руху українського національного відродження.

Рух за націоналізацію української школи активізувався з кінця 1906 р. Студенти стали головною рушійною силою революції 1905 р., оскільки надання університетам внутрішньої автономії зробило їх осередками опозиційних настроїв і простором відносної свободи слова [11]. Свідомо українська молодь із запалом приєдналася до ініціативи київського студентства із запровадження українських кафедр в університеті, українізації середньої та нижчої школи. Заповзятість у підтримці руху проявили ніжинські й лубенські гімназисти, які почали домагатись від шкільного керівництва введення до свого навчального курсу предмета українознавства [12, с. 2]. Студентів Глухівського учительського інституту також схопила хвиля національної ідеї – вони виступили із вимогою українізації освіти в своєму навчальному закладі.

На тоді на всю Російську імперію функціонувало 9 учительських інститутів, з них потреби України обслуговували переважно два – Феодосійський і Глухівський [12, с. 2]. На початку XX ст. вихованці Глухівського учительського інституту організували на його базі осередок національного руху. У 1907 р. студенти інституту склали «Петіцію учнів глухівського учительського інституту в справі українських предметів в інституті» до Міністерства народної освіти з вимогою запровадити викладання української мови, літератури та історії. У документі наголошувалося: «Ми, вихованці глухівського учительського інституту, українці по національності, довідавшись, що питання про реформу учительських інститутів незабаром буде розглядатися в міністерстві народної освіти, вважаємо за необхідне через представника од глухівського інституту упоминутися о своїх місцевих потребах. Вважаючи, що школа повинна бути національною, ми визнаємо, що учитель мусить знати культуру і побут того народу, якому його педагогічна діяльність буде присвячена.

А між тим ця, одна із головних підвалин педагогіки, цілком ігнорується, що до української школи. Виклад шкільного курсу ведеться в неї на чужій для дитини мові, російській, та і сама російська мова дається дитині дуже тяжко, через те, що до вчення її діти не підготовані попередньою наукою рідної мови.

Ми, бувші вчителі серед українського народу, із власної практики переконалися, що такий порядок не дасть можливості здійснити педагогічні правила: переходити од відомого до невідомого, од більш близького до далекого. Наука в народній школі російської мови і інших предметів шкільного курсу значно полегшується з введенням української мови як предмета викладу.

Ми, як будучі народні вчителі, не хочемо стати чужими українському народові, а через це і мусимо рахуватися з його місцевими інтересами і потребами, а це просто неможливо без знання його історії і літератури. На підставі всього вище згаданого ми вважаємо необхідним введення в глухівському учительському інституті таких предметів: української літератури і історії з викладовою українською мовою, а коли тепер, по технічним причинам, це неможливо, то з російською викладовою мовою. Ми, нижче підписані вихованці глухівського учительського інституту, твердо віримо, що міністерство народної освіти задовольнить наше справедливе бажання мати у себе в інституті означені предмети і заведе їх в курс у реформованному інституті. Р. 1907, 15 лютого. (Далі ідуть 35 підписів)» [12, с. 2].

Петиція вихованців учительського інституту відображала спроби реформувати освіту, ґрунтуючись на педагогічних принципах, що враховували б рідну мову та культуру. Не отримавши відповіді через рік, студенти ще раз звернулися до освітнього відомства стосовно українознавчого питання, але знову безрезультатно. В 1909 р. активісти втретє порушили проблему викладання українською мовою у своєму навчальному закладі, унаслідок цього жандармське управління посилює нагляд за викладачами та студентами установи [7, с. 15]. Курси української мови та літератури в

навчальній програмі вчительського інституту з'являться в кінці 1917 р. як початкові кроки політики коренізації [5, с. 37].

Як осередок культурного опору в Глухівському вчительському інституті у 1907 р. студенти заклали український гурток. Мета його діяльності окреслювалася наступним чином: 1) самоосвіта в національному дусі; 2) поширення серед громадянства загалом та серед вихованців інституту зокрема ідеї націоналізації школи. Задля досягнення своїх цілей гуртківці відкрили бібліотеку української літератури, що була єдиною на все місто, готували реферати з українознавства та організовували дискусії, оформили передплату періодичних українських видань, таких як «Рада», «Слово», «Вісник», «Рідний край». Діяльність гуртка мала вплив і на навколишні села, де вчителі – випускники інституту намагалися впроваджувати українську мову в початкових школах та розповсюджували україномовну літературу. Ще одним позитивним результатом роботи гуртка була поява його своєрідної філії, яку сформували учні однієї з місцевих шкіл. Український національний гурток продемонстрував потенціал молоді як рушія національного відродження, хоча брак ресурсів і зв'язків із місцевою владою обмежував їхній вплив [9, с. 2].

З кожним післяреволюційним роком розвиток українського руху все більше стикався з протидією з боку імперської влади. Адміністрація Глухівського інституту як інструмент політичної реакції стримувала ініціативи національної боротьби активного студентства. Так, у 1909 р. у Глухівському інституті мав відбутися літературно-вокальний вечір. Вихованці запропонували вмістити до програми заходу кілька українських номерів, «та інститутська рада педагогічна всі українські номери – од байок Глібова й до «Чернеця» Т. Шевченка – з програми повикидала: байки ніби через те, що це, мовляв, річі нехудожні. «Чернеця» просто тому, що «не стоить»...» [13, с. 4]. У підсумку захід так і не відбувся, бо студенти із принциповою українською позицією відмовилися брати в ньому участь. Рішення про заборону української складової у студентській культурній події було не лише бюрократичним, але й ідеологічним, адже імперська політика розглядала українську культуру як другосортну. Цей інцидент став прикладом ширшого тренду: будь-які спроби українізації в офіційних установах нашоувхувалися на звинувачення у «низькій якості» чи «сепаратизмі».

Загалом Глухівський повіт постає як регіон, де ініціативи знизу – від студентів до селян – нашоувхувалися на опір імперської адміністрації та місцевої еліти. Земство, яке мало б стати інструментом просвітництва, натомість займало вичікувальну позицію та гальмувало дерусифікацію. Головував у повіті на той час достойник з «істинно-руським» світоглядом М. Амосов, «який вже дуже виразно виявив себе, як лютий ворог народньої освіти, і його почесні помішники, які навіть зрікаються власних щиро-українських прізвищ, і перекручують їх не знати по якому» [14, с. 2]. За такої місцевої влади, як наголошував кореспондент «Ради», «нема нічого дивного, коли у нас у повіті цілком заселеному українським людом ні в одній

бібліотеці-читальні, ні в одній школі нема й жодної української книжки. Українське питання за для нашого земства зовсім не існує» [14, с. 2]. Така позиція відображала загальну політику імперської адміністрації, яка намагалася уніфікувати культуру під російським стандартом.

Підсумовуючи розглянутий матеріал, зазначимо, що видання «Рада» піднімало проблему зросійщення Глухівського повіту, фіксувало реалії національного пробудження місцевого населення та загалом слугувало платформою для мобілізації суспільства навколо ідеї дерусифікації після Першої російської революції. У соціокультурному контексті початку ХХ ст. освіта, зокрема Глухівський учительський інститут, відігравала ключову роль у формуванні національної свідомості, збереженні й розвитку рідної мови та протидії колоніальній політиці Російської імперії. Безперечно, що одразу після 1905 р. активісти вільного руху були сповнені надії та піднесених настроїв. Вони вбачали, що «національна українська свідомість все глибше й глибше захоплює наше громадянство», але цей запал поступово гасили імперські сили.

Отже, розглянуті історичні події у Глухівському повіті підкреслюють неперервність боротьби за українську державність і культурну окремішність. Проблема дерусифікації й деколонізації і досі залишається гострою для означеного, переважно російськомовного, регіону. У цьому контексті історична спадщина стає не лише предметом академічного інтересу, а й важливим ресурсом формування національної єдності та стійкості перед сучасними загрозами. Зв'язок між минулим і сучасністю увиразнює необхідність подальшого вивчення національного руху початку ХХ ст. як підґрунтя для розуміння глибинних причин і перспектив нинішньої боротьби України за свою ідентичність і суверенітет.

ДЖЕРЕЛА

1. Лось Ф. Є. Революція 1905–1907 рр. на Україні. Київ, Вид-во АН УРСР, 1955. 404 с.
2. Україна крізь віки. У 15-ти тт. Т. 9: Сарбей В. Г. Національне відродження України / За заг. ред. В. Смолія. НАН України. Інститут історії України. Київ: Альтернативи, 1999. 336 с.
3. Реєнт О. П. Україна в імперську добу (XIX – початок XX століття) / Гол. ред. Р. Стасюк. Київ: Вид-во «Арії», 2016. 320 с.
4. Токаленко П. О. Особливості політичної реакції імперського режиму на Першу російську революцію в Південній Україні (1905–1910 рр.): дис... канд. іст. наук: 07.00.01 Херсонський національний технічний університет, Херсон, 2021. 244 с.
5. Курок О., Гриценко А., Крижанівський В., Чумаченко О. Глухівський інститут в 1917–1924 рр.: між дерусифікацією та українізацією. *Сіверянський літопис*. 2023. № 1. С. 37–43.
6. Мошків І. В. Проведення політики українізації у Глухівському окрузі у 20-х роках ХХ ст. *Путівський краєзнавчий збірник*. 2008. Вип. 4. С. 174–183.
7. Крижанівський В. М. З історії становлення та розвитку учительського інституту в Глухові (1874–1954 рр.). *Глухівський національний педагогічний університет імені Олександра Довженка: 150 років розвитку: монографія* / за ред. Олександра Курка, Наталії Ткаченко, Андрія Гриценка. Глухів. 2024. С. 9–36.
8. Тарасенко І. В. Велика небезпека (Лист з Глухівського повіту). *Рада*. 1907. № 66, С. 2.
9. Малий Е. Лист з Глухова. (З життя місцевих українців). *Рада*. 1908. № 33, С. 2.
10. Інститут історії України. Емський акт 1876. URL: http://resource.history.org.ua/cgi-bin/eiu/history.exe?Z21ID=&I21DBN=EIU&P21DBN=EIU&S21STN=1&S21REF=10&S21FMT=eiu_all&C21COM=S&S21CNR=20&S21P01=0&S21P02=0&S21P03=TRN=&S21COLORTERMS=0&S21STR=Emsky_akt_1876. (дата звернення: 19.05.2025).
11. Інститут історії України. Революція 1905–1907 в Україні.

(дата звернення http://resource.history.org.ua/cgi-bin/eiu/history.exe?&I21DBN=EIU&P21DBN=EIU&S21STN=1&S21REF=10&S21FMT=eiu_all&C21COM=S&S21CNR=20&S21P01=0&S21P02=0&S21P03=TRN=&S21COLORTERMS=0&S21STR=Revoliutsiia_1905). (дата звернення: 21.05.2025).

12. До націоналізації української школи. *Рада*. 1907. № 52, С. 2.

13. *Рада*. 1909. № 36, С. 4.

14. *Рада*. 1906. № 89, С. 2.

Miroshnychenko N.O. The struggle against Russification in the Hlukhiv County after the 1905–1907 Revolution: a review of articles in the newspaper «Rada»

The article examines the issue of resistance to Russification in the Hlukhiv County at the beginning of the 20th century based on materials from the newspaper «Rada». Using archival sources, the author analyzes the socio-cultural context of the region, the role of education – in particular, the Hlukhiv Teachers' Institute – and the influence of local authorities on the Russification process. The article highlights the initiatives of local residents aimed at countering Russification in the region, as well as the systemic resistance of the local administration, including the zemstvo and the imperial authorities in general. Special attention is paid to the role of the press in shaping national consciousness.

Key words: Hlukhiv County, «Rada» newspaper, education, Ukrainian national movement, de-Russification, 1905–1907 Revolution, zemstvo.

REFERENCES

1. Los, F. Ye. (1955). *Revoliutsiia 1905–1907 rr. na Ukraini*. [The revolution of 1905–1907 in Ukraine]. Kyiv: Vyd-vo AN URSR, [in Ukrainian].
2. (1999). *Ukraina kriz viky*. U 15-ty tt. T. 9: Sarbei V. H. *Natsionalne vidrodzhennia Ukrainy*. [Ukraine Through the Ages. In 15 volumes. Vol. 9: Sarbey, V. H. *The National Revival of Ukraine*]. NAN Ukrainy. Instytut istorii Ukrainy. Kyiv: Alternatyvy. [in Ukrainian].
3. Reient, O. P. (2016). *Ukraina v impersku dobu (XIX – pochatok XX stolittia)*. [Ukraine in the Imperial Era (19th – Early 20th Century)]. Kyiv: Vyd-vo «Arii». [in Ukrainian].
4. Tokalenko, P. O. (2021). *Osoblyvosti politychnoi reaktsii impers'koho rezhymu na Pershu rosiisk'u revoliutsiiu v Pivdennii Ukraini (1905–1910 rr.)* [Peculiarities of the Political Reaction of the Imperial Regime to the First Russian Revolution in Southern Ukraine] (1905–1910) (Candidate's thesis). Kherson, [in Ukrainian].
5. Kurok, O., Hrytsenko, A., Kryzhanivskiy, V., Chumachenko, O. (2023). *Hlukhivskiy instytut v 1917–1924 rr.: mizh derusyfikatsiieiu ta ukrainizatsiieiu* [The Hlukhiv Institute in 1917–1924: Between Derussification and Ukrainization]. *Siveryanskii litopys – Siverian Chronicle*, 1. pp. 37–43. [in Ukrainian].
6. Moshyk, I. V. (2008). *Provedennia polityky ukrainizatsii u Hlukhivskomu okruzi u 20-kh rokakh XX st.* [Implementation of the Ukrainization Policy in the Hlukhiv District in the 1920s.]. *Putyivskiy kraieznachnyi zbirnyk – Putyiv Local History Collection*. Vol. 4. pp. 174–183. [in Ukrainian].
7. Kryzhanivskiy, V. M. (2024). *Z istorii stanovlennia ta rozvytku uchytelskoho instytutu v Hlukhovi (1874–1954 rr.)* [From the History of the Formation and Development of the Teachers' Institute in Hlukhiv (1874–1954)]. *Hlukhivskiy natsionalnyi pedahohichnyi universytet imeni Oleksandra Dovzhenka: 150 rokiv rozvytku – Hlukhiv Oleksandr Dovzhenko National Pedagogical University: 150 Years of Development*, pp. 9–36. [in Ukrainian].
8. Tarasenko, I. V. (1907). *Velyka nebezpeka*. (Lyst z Hlukhivskoho povitu) [Great Danger. (A Letter from Hlukhiv County)]. *Rada – Council*, 66, p. 2. [in Ukrainian].
9. Malyy, Ye. (1908). *Lyst z Hlukhova*. (Z zhyttia miszevykh ukrainiv) [A Letter from Hlukhiv. (From the Life of Local Ukrainians)]. *Rada – Council*, 33, p. 2. [in Ukrainian].
10. Instytut istorii Ukrainy. *Emskyi akt 1876* [Institute of History of Ukraine. The Ems Act]. Retrieved from http://resource.history.org.ua/cgi-bin/eiu/history.exe?Z21ID=&I21DBN=EIU&P21DBN=EIU&S21STN=1&S21REF=10&S21FMT=eiu_all&C21COM=S&S21CNR=20&S21P01=0&S21P02=0&S21P03=TRN=&S21COLORTERMS=0&S21STR=Emsky_akt_1876. [in Ukrainian].
11. Instytut istorii Ukrainy [Institute of History of Ukraine. The Revolution of 1905–1907 in Ukraine]. Retrieved from http://resource.history.org.ua/cgi-bin/eiu/history.exe?&I21DBN=EIU&P21DBN=EIU&S21STN=1&S21REF=10&S21FMT=eiu_all&C21COM=S&S21CNR=20&S21P01=0&S21P02=0&S21P03=TRN=&S21COLORTERMS=0&S21STR=Revoliutsiia_1905. [in Ukrainian].
12. (1907). *Do natsionalizatsii ukrainskoi shkoly* [Towards the Nationalization of the Ukrainian School]. *Rada – Council*, 52, p. 2. [in Ukrainian].
13. (1909). *Rada – Council*, 36, p. 4. [in Ukrainian].
14. (1906). *Rada – Council*, 89, p. 2. [in Ukrainian].

Стаття надійшла до редакції 01.07.2025 р.
Рекомендована до друку 17.07.2025 р.

ГЛУХІВСЬКИЙ УЧИТЕЛЬСЬКИЙ ІНСТИТУТ ЗА ДИРЕКТОРСТВА Л. АПОСТОЛА (1913–1916)

На межі XIX–XX ст. Глухівський учительський інститут став важливим осередком підготовки педагогічних працівників для міських училищ Київського навчального округу. Керівництво навчального округу відповідально ставилося до вибору кандидатури очільника педагогічного закладу, який мав проводити цілеспрямовану політику русифікації. У зв'язку з цим 1913 р. директором інституту було призначено не чернігівця С. Криловського, а уродженця Кубані Л. Апостола. Новий директор у навчально-виховній сфері дотримувався політики москвоцентризму. За ініціативи Л. Апостола в учительському інституті була відкрита сучасна метеорологічна станція. З початком Першої світової війни частина педагогічного персоналу учительського інституту (П. Рева, О. Ларін) та зразкової школи (М. Іонов, К. Піскун, В. Піскун, П. Петровський) при ньому була мобілізована. У зв'язку з цим безперервність освітнього процесу в зразковій школі забезпечували вихованці 2-го, 3-го курсів та вчителі-біженці з Волинської губернії. У роки війни зазнає істотного коригування навчальний план учительського інституту, тому вихованці мали закінчити установу на кілька місяців раніше.

Ключові слова: учительський інститут, мобілізація, Перша світова війна, зразкове училище, викладач.

На початок 2020-х рр. сформувалася достатньо представницька історіографія вивчення історії Глухівського учительського інституту в 1874–1916 рр. У своїх дослідженнях науковці, краєзнавці акцентували увагу на історії установи, її кадровому забезпеченні, організації навчального процесу та повсякденному житті вихованців інституту, науковій та творчій спадщині відомих викладачів та випускників навчального закладу [5; 6; 7; 9; 10; 11; 12; 13; 14; 15]. Утім до сьогоднішнього дня «білою лакуною» залишається історія Глухівського учительського інституту за часів керівництва Леонідом Яковичем Апостолом (1913–1916 рр.), осмислення якої є метою нашого дослідження.

Методологія дослідження ґрунтується на принципах історизму, науковості та системності. У статті для розкриття окресленої теми використано історико-генетичний та історико-системний методи. На основі широкого кола джерел схарактеризовано питання організації навчально-виховної роботи в інституті в 1913–1916 рр.

26 березня 1913 р. успішний та шанований директор Глухівського учительського інституту М. Григоревський був переведений на посаду директора народних училищ Нижньогородської губернії. Упродовж 26 березня 1913 р. – червень 1913 р. обов'язки директора були покладені на викладача природничої історії С. Криловського. Останній користувався підтримкою очільника глухівського повітового дворянства, депутата IV Державної Думи М. Маркевича і почесного попечителя учительського інституту В. Кочубея та очікував на затвердження на посаді. Утім у Міністерстві освіти пам'ятали важкі 1905–1909 рр., коли інститут очолювали уродженці України й навчальний заклад лихоманило через потужний рух прихильників соціал-демократів, есерів та «Просвіти» [11]. Тому після 1909 р. в педагогічний заклад намагалися призначати

«чужинців», які значний період свого життя пропрацювали за межами України. Так, 1909 р. інститут очолював уродженець Курської губернії М. Григоревський, який протягом 1896–1905 рр. працював в Архангельському духовному училищі та семінарії, а 1913 р. – уродженець Кубані Л. Апостол [12, с. 7; 13].

Леонід Якович Апостол народився 1865 р. в селищі Ладозька Кубанської області в сім'ї священника. Закінчив Кубанську військову гімназію та фізико-математичний факультет Київського університету св. Володимира (1889). Утім після університету не був призначений в навчальні заклади України, а впродовж 1890–1913 рр. працював в освітній сфері Курляндської, Тифліської губернії, Кубанської області [1, арк. 4; 6; 7, с. 84]¹.

Л. Апостол на новій посаді виховну роботу організовував відповідно до політики русифікації краю та власного педагогічного досвіду керівництва учительським інститутом на Ставрополі. Так, Л. Апостол під час тривалої роботи в Ставропольському учительському інституті познайомився з місцевим композитором, педагогом В. Беневським, який був відомий своєю постановкою «патріотичної» дитячої опери на слова К. Лукашевич «Червоненька квіточка» (1906). Цей досвід був перенесений до Глухова й у лютому 1914 р. силами викладачів (викладач музики С. Леонідов, викладач російської мови В. Голубев, викладач праці П. Рева, викладач малювання В. Мохов, викладач малювання гімназії І. Литовченко) та вихованців учительського інституту жіночої гімназії була поставлена ця опера [2, арк. 27–27 зв.; 16].

Москвоцентризм відчувався й в екскурсійній роботі інституту. Так, улітку 1914 р. вихованці інституту під керівництвом заочника О. Ларіна відвідали Москву та Троїце-Сергіїву лавру. Зрозуміло, що більш логічною була б організація подорожі для інститутців у Києво-Печерську лавру, а не в Сергіїв Посад. При чому на цю далеку подорож попечитель інституту В. Кочубей пожертвував 1200 руб. [2, арк. 67–68].

Глухівський учительський інститут за попередників Л. Апостола брав активну участь у регіональних виставках (1911 р., Глухівська сільськогосподарська виставка, Велика срібна медаль) та загальноімперських і міжнародних виставках (Нижній Новгород (1895), Київ (1913), Париж (1900)). За Леоніда Яковича ця традиція була продовжена й упродовж двох тижнів на Великодні свята (5–19 квітня 1914 р.) була організована виставка картин та художніх творів, які зробили вихованці інституту та жіночої гімназії на уроках праці [2, арк. 44; 15, арк. 159–160].

До безумовних заслуг Л. Апостола доцільно віднести відкриття 18 жовтня 1914 р. метеорологічної станції в Глухівському інституті, яка була забезпечена термометричною будкою англійського зразка, термометрами різних типів,

1. Л. Апостол у 1890–1913 рр. обіймав наступні посади: наставник Прибалтійської учительської семінарії, викладач математики Тифліського реального училища, інспектор народних училищ Кубанської області, директор Ставропольського учительського інституту (1903–1913) (див. [1, арк. 4; 6; 7, с. 84].

волосяним гігрометром, опадоміром, флюгером, анероїдом, геліографом Кемпеля та ін. Вихованці інституту під контролем дипломованого географа Л. Апостола здійснювали відповідні дослідження з метеорології [2, арк. 110].

1 серпня 1914 р. Німеччина оголосила війну Російській імперії. Держава Романових вступила в Першу світову війну. Вона істотно позначилася на кадровому забезпеченні та навчальному процесі Глухівського учительського інституту та зразкового училища, що функціонувало при ньому з 1876 р.

Спочатку схарактеризуємо ситуацію, яка склалася в зразковому училищі при Глухівському учительському інституті. Улітку 1914 р. були мобілізовані всі чотири вчителі зразкового училища: М. Іонов², К. Піскун³, В. Піскун⁴ та П. Петровський⁵. 22 серпня 1914 р. педагогічна рада інституту прийняла рішення, що навчальний процес в зразковому училищі будуть проводити вихованці 3-го курсу після спеціальної підготовки (26–28 серпня). Зміни вносилися й в навчальний план третьокурсників – з 1 вересня 1914 р. теоретичне навчання скорочувалося на 6 годин. Щодня 4 вихованці-третьокурсники мали провести по 3 уроки в зразковому училищі, а їх колеги мали слідкувати за дисципліною учнів [2, арк. 95, 104]. Також допомагав третьокурсникам викладач співів учительського інституту С. Лошак (Леонідов) [3, арк. 89].

У 1915–1916 н. р. ситуація дещо покращилася. Восени 1915 р. учительські вакансії в зразковому училищі частково були заповнені за рахунок учителів-біженців з Волинської губернії: інспектора Кременецького вищого початкового училища П. Хомчука, вчителя цього ж училища В. Сахно, вчителя Володимир-Волинського жіночого училища А. Вдовицького. Проте лише П. Хомчук, дружина якого була з с. Тулиголове (Глухівський повіт), постійно проживав у місті, а інші педагоги працювали наїздами. У зв'язку з цим виникла необхідність знову залучати до проведення уроків з 1 вересня до 1 грудня усіх вихованців 3-го курсу. Для полегшення викладання кожен третьокурсник мав викладати тільки один визначений предмет в училищі. 1 грудня 1915 р. у третьокурсників розпочалася державна екзаменаційна сесія, тому до навчального процесу в училищі були залучені вихованці 2-го курсу [3, арк. 16 зв.–17; 8].

З початком Першої світової війни прослідковуються серйозні кадрові проблеми й у самому учительському інституті. Улітку 1914 р. мобілізували викладача праці та гімнастики П. Реву. У серпні 1915 р. директор учительського інституту Л. Апостол звернувся з проханням до попечителя Київського навчального округу з пропозицією прислати

2. Іонов Микола Федорович (1883 р. н.) – випускник Глухівського учительського інституту (1910), вчитель зразкового училища з 01.08.1913 р.

3. Піскун Кирило Сергійович (1889 р. н.) – вчитель зразкового училища з 01.09.1909 р.

4. Піскун Володимир Вікторович (1883 р. н.) – випускник Глухівського учительського інституту (1909), вчитель зразкового училища з 01.08.1911 р.

5. Петровський Петро Автономович (1884 р. н.) – понадштатний вчитель математики зразкового училища з 01.08.1908 р.

майстра ручної праці з окупованих німцями місцевостей. Очільник Глухівського інституту у листі зазначав, що, за умови заповнення вакансії, якісно облаштований клас-майстерня на 20 верстатів могла б забезпечувати виробами з дерева царську армію. На жаль, пропозиція була проігнорована й виробничі потужності не використовувалися за призначенням. 10 вересня 1915 р. був мобілізований багаторічний викладач Закону Божого О. Ларін, тому відповідний курс інститутцям мав викладати законовчитель чоловічої гімназії О. Білопольський, а вихованцям зразкової школи – студент 3-го курсу І. Діхтярьов [3, арк. 17, 30, 46; 4, арк. 91]. Кадрова ситуація ще більше загострилася, оскільки влітку-восени 1915 р. у зв'язку з психічним розладом фактично вибув з штату викладач історії та географії В. Соболев [2, арк. 33]. Новий викладач цих предметів В. Федоренко в навчальному закладі з'явився лише в лютому 1916 р. [12, с. 51]. Тому до заповнення цієї вакансії вихованці складали іспити з історії та географії спеціально створеній комісії. Ба більше, у січні 1915 р. виникла загроза, що викладач російської мови та літератури В. Голубев на два місяці буде направлений у Галичину, а влітку 1915 р. викладач математики В. Овсяний був залучений до «заготовки снарядів» у м. Києві й керівництву інституту з великими труднощами вдалося його повернути [3, арк. 16 зв., 18, 112].

Також певні труднощі виникли з півстолітнім приміщенням Глухівського учительського інституту. 23 лютого 1915 р. будівельний комітет Міністерства народної освіти прийняв рішення, що приміщення навчального закладу потребує негайного капітального ремонту [3, арк. 39]⁶. Ситуація ускладнювалася ще й тим, що половину навчальних площ освітнього закладу займали військові та учні Глухівського 3-класного міського училища ім. Ф. Терещенка, які навчалися в другу половину дня [3, арк. 18].

З початком війни істотні зміни відбулися і в організації навчального процесу. До 1914 р. вихованці інституту навчалися 3 роки і складали державні екзаменаци впродовж квітня-червня останнього року навчання [2, арк. 59–60]⁷. Утім з 1914 р. відбувається ущільнення навчального процесу й третьокурсники мали завершити навчання не влітку, а в квітні 1915 р. Причому майже всі випускники (20 з

6. «Строительный Комитет Министерства Народного Просвещения в заседании 23 февраля 1915 г. постановил, что существующее здание Глуховского учительского института и городского училища незамедлительно было подвергнуто капитальному ремонту; это заключение основано на отзыве Глуховского городского техника, который дал очень тревожное и едва ли не преувеличенное заключение, а именно что трещины и отходы стен таковы, что здание может простоит всего лет десять-двенадцать [...]» (див. 3, спр. 4, арк. 39).

7. Розклад випускних екзаменів 3-го курсу Глухівського учительського інституту (24 квітня 1914 р. – 3 червня 1914 р.): 24 квітня – російська мова (письмовий екзамен); 25 квітня – арифметика (письмовий екзамен); 26 квітня – алгебра (письмовий екзамен); 28 квітня – малювання; 29 квітня – російська мова; 3 травня – Закон Божий; 5 травня – географія; 8 травня – методика російської мови; 12 травня – педагогіка; 16 травня – алгебра; 19 травня – космографія та тригонометрія; 22 травня – методика арифметики; 27 травня – історія, методика історії та географії; 2 червня – фізика, природознавство, методика фізики та природознавства; 3 червня – методика фізичних вправ (див: [2, спр. 4, арк. 59–60]).

23) отримали дипломи для подальшого вступу у військові училища. До цього (узимку 1914–1915 р.) троє вихованців інституту (Денисевич, Я. Дикий, О. Стороженко), яким виповнилося 27 років, були мобілізовані до діючої армії. Утім мобілізовані вихованці інституту від держави продовжували отримувати стипендію, тому вони мали право продовжувати навчання за індивідуальним графіком та приїжджати тільки на іспити. Зрозуміло, що служба в діючій армії не найкраще позначилася на рівні знань цих студентів [4, арк. 6, 97; 3, арк. 98, 105]⁸.

Їхні наступники виконали навчальний план ще в більш стислі терміни. У липні 1915 р. керівництво учительського інституту отримало повідомлення, що всі вихованці 3-го курсу, які старші за 24 роки, будуть мобілізовані до діючої армії. У свою чергу інститутці-випускники подали прохання до Міністерства внутрішніх справ про надання відстрочки від мобілізації якщо не до весни 1916 р., то до кінця календарного року. 30 серпня 1915 р. керівництво інституту отримало згоду міністерства на надання відповідної відстрочки. З 7 по 20 грудня 1915 р. відбулися державні екзамени й усі випускники до 1 січня 1916 р. отримали дипломи [3, арк. 64, 75].

Доцільно відмітити, що Л. Апостол був першим директором Глухівського учительського інституту, який сам проявив ініціативу й полишив установу. 1916 р. директор Глухівської чоловічої гімназії латвієць Кл. Каужен вийшов на пенсію та поїхав у свій маєток біля м. Рига. Л. Апостол, який був поважного віку, розумів, що висока заробітна плата очільника чоловічій гімназії позитивно відобразиться на розмірі його пенсії, тому в липні 1916 р. полишає інститут.

Отже, Л. Апостол впродовж 1913–1916 рр. керував інститутом відповідно до власного багаторічного педагогічного досвіду та політики русифікації, яку проводив царський уряд. Утім початок Першої світової війни серйозно вплинув на роботу педагогічного закладу. На перше місце вийшли проблеми кадрового забезпечення та організації навчального процесу в інституті та в зразковому училищі при ньому.

ДЖЕРЕЛА

1. Центральний державний історичний архів України, м. Київ (далі – ЦДІАК України), ф. 707, оп. 229 (1913 р.), спр. 23.
2. ЦДІАК України, ф. 707, оп. 229 (1914 р.), спр. 4.
3. ЦДІАК України, ф. 707, оп. 229 (1915 р.), спр. 4.
4. ЦДІАК України, ф. 707, оп. 229 (1915 р.), спр. 4 а.
5. Альманах університетської слави. Глухівський національний педагогічний університет мені Олександра Довженка (1874–2019) / ред.: О. Курок. Суми, 2019. 195 с.
6. Белашов В., Гурець М., Заїка В. Глухівський державний педагогічний інститут (1874–1994 рр.). Суми, 1994. 46 с.
7. Белкіна Н. Освітня діяльність та педагогічні погляди М. І. Демкова (1859–1939). К., 1999. 19 с.
8. Галина Леонідівна Гордасевич, Розмова. Інтерв'ю з України.
8. Характеристика на О. Стороженка: «Средний юноша во всех отношениях. Много болел, два раза брали его из института на действительную службу, что не могло не отразиться на его знаниях...»; Характеристика на Я. Дикого: «Средних способностей. В начале войны (он был во 2-м классе) он был взят во флот и служил там почти целый учебный год, что не могло не отразиться на его учебных занятиях и здоровье...» (Див.: [4, спр. 4 а, арк. 6, 97; 3, спр. 4, арк. 98, 105]).

3 лютого 2001 р. URL.: <https://rozмова.wordpress.com/2020/04/25/halyna-hordasevych/> (дата звернення – 12.03.2025 р.)

9. Грищенко А., Колієнко А. Глухівський учительський інститут: філософські засади заснування та функціонування. *Культурологічний альманах*. 2023. Вип. 2. С. 157–162.

10. Задорожна Л. Педагогічні здобутки викладачів Глухівського учительського інституту дореволюційного періоду (1874–1917 рр.). Глухів, 1999. 75 с.

11. Крижанівський В. Вихованці Глухівського учительського інституту в добу революції (1905–1907) та консервативного курсу П. Столипіна. *Сіверщина в історії України*. Глухів-Київ, 2019. Вип. 12. С. 274 – 278.

12. Крижанівський В. Викладачі Глухівського інституту (1874–1924 рр.). Біобібліографічний словник. Глухів, 2017. 96 с.

13. Крижанівський В. Випускники Глухівського учительського інституту (1874–1906). Біографічний словник Кропивницький, 2019. 135 с.

14. Крижанівський В. Повсякденне життя вихованців Глухівського учительського інституту в 1874–1914 рр. *Сіверянський літопис*. 2021. Вип. 2. С. 107–114.

15. Огієнко Д. Трудове виховання учнів у навчальних закладах Чернігівщини другої половини XIX – початку XX століття. Чернігів, 2011. 250 с.

16. Пархоменко Л. Беневський Василь Дмитрович. Енциклопедія Сучасної України. URL.: <https://esu.com.ua/article-22909> (дата звернення – 02.06.2024 р.).

Kryzhanivskiy V.M. Hlukhiv teacher's institute in 1914–1916

At the turn of the 19–20th centuries the Hlukhiv teacher's Institute became an important preparation center of pedagogical personnel for city colleges in the Kyiv educational district. The educational district leadership took a responsible approach to the select the candidate for the head of the pedagogical institution, who was to carry out a targeted policy of Russification. Thereby, in 1913, not S. Krylovskiy from Chernihiv, but L. Apostol, a native of Kuban was appointed as a director. The new director followed the policy of Moscow centrism. On the initiative of L. Apostol, a modern meteorological station was opened at the teachers' institute. With the beginning of the First World War, part of the teaching staff of the teachers' institute (P. Reva, O. Larin) and the model school (M. Ionov, K. Piskun, V. Piskun, P. Petrovskiy) were mobilize. In this regard, the continuity of the educational process in the model school was ensured by the 2nd and 3rd years students and refugee teachers from the Volyn province. During the war, the curriculum of the teachers' institute underwent significant adjustments, so the students had to graduate from the institution several months earlier.

Key words: teacher's institute, mobilization, The Great War, model school, teacher.

REFERENCES

1. Central State Historical Archives of Ukraine in Kyiv, f. 707, des. 229 (1913), case 23.
2. Central State Historical Archives of Ukraine in Kyiv, f. 707, des. 229 (1914), case 4.
3. Central State Historical Archives of Ukraine in Kyiv, f. 707, des. 229 (1915), case 4.
4. Central State Historical Archives of Ukraine in Kyiv. f. 707, des. 229 (1915), case 4 a.
5. Kurok, O. (2019). *Almanakh universytetskoï slavy. Hlukhivskiy natsionalnyi pedahohichnyi universytet menі Olexandra Dovzhenka (1874–2019)* [Almanach of university fame. Hlukhiv National Pedagogical University of Olexandr Dovzhenko]. Sumy. [in Ukrainian].
6. Bielashov, V. (1994). *Hlukhivskiy derzhavnyi pedahohichnyi instytut (1874–1994 pp.)* [Glukhiv State Pedagogical Institute]. Sumy. [in Ukrainian].
7. Bielkina, N. (1999). *Osvitnia diialnist i pedahohichni pohliady M. I. Demkova (1859–1939)* [Educational activity and pedagogical views of M. I. Demkov (1859–1939)]. Kyiv. [in Ukrainian].
8. Halyna Leonidivna Gordasevich (2001). [Rozмова. Interviu z Ukrainy.]. Conversation. Interview from Ukraine. Retrieved from <https://rozмова.wordpress.com/2020/04/25/halyna-hordasevych>
9. Hrytsenko, A., Kolienko, A. (2023). *Hlukhivskiy uchytelskyy instytut: filosofski zasady zasnuvannia ta funktsionuvannia. [Hlukhiv teacher's institute]. Kulturolohiichnyi almanakh – Cultutological almanac*, 2, pp. 157–162. [in Ukrainian].
10. Zadorozhna, L. (1999). *Pedahohichni zdobutky vykladachiv Hlukhivskoho uchytelskoho instytutu dorevoliutsiinoho periodu (1874–1917)* [Pedagogical achievements of the teachers of the Hlukhiv Teacher's Institute in the prerevolutionary period (1874–1917)]. Hlukhiv. [in Ukrainian].
11. Kryzhanivskiy, V. (2019). *Vykhovantsi Hlukhivskoho uchytelskoho instytutu v dobu revoliutsii (1905–1907) ta konservativnoho kursu P. Stolypina* [Pupils of the Glukhiv Teachers' Training Institute during the Revolution (1905–1907) and P. Stolypin's conservative course]. *Sivershchyna v istorii Ukrainy – Siverian region in the history of Ukraine*, 12, pp. 274–278. [in Ukrainian].

12. Kryzhanivskiy, V. (2017). Vykkladachi Hlukhivskoho instytutu (1874–1924 rr.) [Teachers of the Hlukhiv Institute (1874–1924)]. *Bibliografichnyi slovnyk [Bibliographic dictionary]*. Hlukhiv. [in Ukrainian].

13. Kryzhanivskiy, V. (2019). Vypuskniky Hlukhivskoho uchytelsoho instytutu (1874–1906). [Graduates of the Hlukhiv Institute (1874–1924)]. *Biohrafichnyi slovnyk [Bibliographic dictionary]*. Hlukhiv, Ukraine. [in Ukrainian].

14. Kryzhanivskiy, V. (2021) Povsiakdenne zhyttia vykhovantsiv Hlukhivskoho uchytelsoho instytutu v 1874–1914 rr. [The everyday life of Hlukhiv teacher's institute students in 1874–1914]. *Siverianskyi litopys –Siverian chronicle*, 2, pp. 107–114. [in Ukrainian].

15. Ohienko, D. (2011). *Trudove vykhovannia uchniv u navchalnykh zakladakh Chernihivshchyny druhoi polovyny XIX – pochatku XX stolittia. [Labor education of students in educational institutions of Chernihiv Oblast in the second half XIX–XX century]*. Chernihiv. [in Ukrainian].

16. Parkhomenko, L. Benevskyi Vasyl Dmytrovych. *Entsyklopediia Suchasnoi Ukrainy [Encyclopedia of modern Ukraine]*. Retrieved from: <https://esu.com.ua/article-22909>

Стаття надійшла до редакції 23.04.2025 р.
Рекомендована до друку 17.07.2025 р.

УДК 929:[377.8+378.4]

Е. В. Семешин

ЖИТТЄВИЙ ШЛЯХ ГРИГОРІЯ АНДРІЄНКА ЗА МАТЕРІАЛАМИ АРХІВНО-КРИМІНАЛЬНОЇ СПРАВИ

У статті на основі матеріалів архівно-кримінальної справи висвітлено життєвий шлях Григорія Івановича Андрієнка. Детально проаналізовано обставини його арешту, протоколи допитів обвинуваченого та свідків у справі, зміст висунутого обвинувачення та формулювання вироку. У межах дослідження проаналізовано осіб, згаданих в архівно-кримінальній справі, та здійснено спробу виявити додаткові біографічні й контекстуальні матеріали про них на основі доступних джерел. Це дало змогу сформувати основу для подальшої науково-пошукової роботи, зокрема в напрямку реконструкції соціального кола Григорія Івановича Андрієнка та глибшого розуміння історичного контексту, у якому розгорталися події.

Ключові слова: Григорій Іванович Андрієнко, архівно-кримінальна справа, сталінські репресії, Глухівщина.

Постать Григорія Івановича Андрієнка, репресованого радянською владою, є показовою для розуміння долі багатьох колишніх учасників білогвардійського руху, армії УНР та інших антирадянських формувань, які після тривалого перебування в еміграції повернулися на батьківщину. Дослідження його біографії на основі архівно-кримінальної справи дозволяє не лише реконструювати ключові події його життя, а й поглибити розуміння репресивної політики радянського режиму щодо політично неблагонадійних осіб. Вивчення таких історій розкриває механізми фальсифікації справ, фабрики обвинувачень та

використання репресій як засобу політичного контролю над суспільством у міжвоєнний період.

Коротка біографія Г. Андрієнка оприлюднена в книзі «Реабілітовані історією» та в спільній праці дослідників Романа Коваля та Віктора Моренця [8], однак ця постать залишалася поза увагою інших науковців. Окремо в контексті цього дослідження слід згадати наукову працю В. Назарової, присвячену єврейським погромам у Глухові [6]. Її робота є важливою, оскільки одним із пунктів обвинувачення Г. Андрієнка була його участь у погромі.

Мета статті – реконструювати біографію Григорія Андрієнка на основі матеріалів його архівно-кримінальної справи та проаналізувати обставини його арешту, хід слідства, обвинувачення.

Григорій Іванович Андрієнко народився 24 січня 1887 р. в м. Канів Київської губернії (нині Черкаський район Черкаської області). Його батько, дрібний службовець Іван Феодосійович Андрієнко, почав свою кар'єру листоводієм мирового суду у м. Канів, але потім був переведений у м. Тарашу (нині Білоцерківський район Київської області) на посаду секретаря з'їзду мирових судів. Звідти був переведений на таку ж посаду до м. Радомишль Київської губернії (нині – Житомирська область). У 1891 р. він вийшов у відставку та переїхав у село Негребівку Радомишльського уїзду (нині Житомирський район Житомирської області), де почав займатися сільським господарством на ділянці землі, що належала його дружині. За словами Г. Андрієнка, проживаючи в селі, влітку він пас скот, а взимку вчився у школі. З 1899 по 1902 рік він навчався в міському училищі міста Радомишль. У 1904 р. влаштувався учнем в міську Поштово-Телеграфну контору, але незабаром залишив її, оскільки змушений був працювати вдома у с. Негребівка, де в його матері була невелика ділянка землі у 20–25 десятин. Потім вступив до вчительської семінарії у м. Коростишев, але не зміг закінчити її через відсутність коштів на навчання. У 1907 р. він здав екстерном іспит при Чернігівській класичній гімназії та отримав право викладати в повітових школах. З 1 вересня 1908 р. був призначений вчителем школи у с. Ущерп'є Суразького повіту Чернігівської губернії (нині Клинцовський район Брянської області РФ), де прослужив до 1 вересня 1911 р. У 1911–1914 рр. навчався у Глухівському вчительському інституті (нині – Глухівський національний педагогічний університет імені Олександра Довженка). У своїй автобіографії Г. Андрієнко зазначив осіб, які могли підтвердити його педагогічну діяльність у с. Ущерп'є в 1908–1911 роках:

- 1) **Михайло Миколайович Бруєвич**, колишній завідувач училища, а на час свідчень – касир ЦРК у м. Чернігів;
- 2) **Михайло Якович Пирогов**, колишній вчитель училища, на момент свідчень – викладач Чернігівського сільськогосподарського технікуму;
- 3) **Людмила Олександрівна Артемонова**, вчителька училища, на час свідчень – вихователька Чернігівського дитячого будинку та ін.

Що стосується його навчання в Глухівському вчительському інституті, це могли підтвердити:

1) **Василь Андрійович Мохов**, колишній професор інституту, який на час свідчень жив у Глухові;

2) **Степан Якович Зайковський**, однокурсник по інституту, на час свідчень проживав у Глухові;

3) **Олександр Петрович Довженко**, однокурсник по інституту, проживав у Києві, кінорежисер та ін.

З початком Першої світової війни 1 серпня 1914 р. був мобілізований Глухівським повітовим війським начальником до російської армії та направлений до м. Кременчук. До листопада 1914 р. служив солдатом рядового звання у 2 роті 27 запасного піхотного батальйону. Згодом був відряджений до Чугуївського військового училища для проходження курсу підготовки. Про його навчання могли свідчити:

1) **Степан Якович Зайковський**, який був мобілізований одночасно з ним і служив у 27 запасному піхотному батальйоні, а потім також навчався в Чугуївському військового училищі;

2) **Олександр Піскун**, одночасно мобілізований і служив у 27 піхотному батальйоні – на час свідчень вчитель;

3) **Дмитро Ковшуля**, одночасно служив у Чугуївському полку, на час свідчень – вчитель села Волокитине Глухівського (нині Конотопського) району;

4) **Надія Олексіївна Іонівна**, яка жила в той час у м. Кременчук у зв'язку з мобілізацією чоловіка у 27 запасний піхотний батальйон.

Після закінчення Чугуївського військового училища 1 травня 1915 р. він отримав звання прапорщика та був закріплений в училищі на посаді помічника курсових офіцерів, де прослужив до 17 вересня 1916 р. Потім був відправлений в розпорядження штабу Одеського військового округу, звідки його перевели до 15 запасної стрілецької дивізії. У кінці жовтня 1916 р. Г. Андрієнка було відправлено в розпорядження штабу Сибірської стрілецької дивізії, а згодом – у 38-й Сибірський стрілецький полк, де він прийняв командування 11-ю ротою. За його словами, під час боїв у Добруджі за переправу через Дунай, які розпочалися на початку грудня 1916 р., він був поранений. Із строю вибув 18 грудня того ж року. Після поранення був евакуйований у глибокий тил: спочатку перебував у Ніжинському госпіталі, а згодом – у Києві. У лютому 1917 р. його направили до Київського військового санаторію, звідки він був виписаний у травні. Після одужання Г. Андрієнка направили до складу 79-ї артилерійської бригади. На початку червня 1917 р. він прибув до підрозділу та був призначений молодшим офіцером 1-ї батареї, де очолив взвод. Згодом став завідувачем господарства батареї. У складі цієї бригади він служив до своєї демобілізації у лютому 1918 р. Розформування батареї, де він служив, відбулося в с. Бабчинці колишнього Могилівського повіту на Поділлі (нині – Могилів-Подільський район Вінницької області) [3, арк. 7, 7 зв., 8, 25, 25 зв., 27, 27 зв., 28].

У книзі Р. Ковалю та В. Моренця зазначається, що після

демобілізації Г. Андрієнка працював інспектором 11 Київської вищої початкової школи до мобілізації в білу армію [8, с. 36]. Однак, за свідченнями Г. Андрієнка, він із села Бабчинці виїхав до Глухова. Разом із ним був прапорщик батареї на прізвище Сабатовський – син нотаріуса з міста Ніжин. 3–4 березня 1918 р. вони разом прибули до Києва, окупованого німецькими військами. Від коменданта станції дізналися, що пасажирські поїзди не курсують через Дніпро. У пошуках ночівлі Сабатовський пішов до своїх знайомих, а Г. Андрієнка – до свого товариша по Чугуївському військового училищу та 38 стрілецькому полку Георгія Демидовича Сачека, який на той час проживав у Києві на Львівській вулиці, буд. 75, кв. 2. Андрієнка прожив у нього 3–4 дні. За цей час почали курсувати поїзди з Києва до Бахмача. Це дало йому та Сабатовському змогу приїхати до Ніжина, але через пошкоджену залізницю виїхати до Глухова не вдалося. У Ніжині він зупинився у свого брата, Костянтина Івановича Андрієнка, який на той час був завідувачем Першого Ніжинського вищого початкового училища. У місті також перебували німецькі війська. Прибувши до брата 8 або 9 березня, він пробув у нього близько місяця й лише в 20-х числах квітня 1918 р. дістався Глухова. У Глухові він прожив усю весну й літо у родичів своєї дружини, допомагаючи їм по сільському господарству. Крім того, з липня того ж року він був залучений як учитель для підготовки до нового навчального року на курсах української мови та українознавства, які до цього сам прослухав при Глухівській земській управі. З осені 1918 р. й до січня 1919 р. працював учителем у Глухівському вищому початковому училищі. Лише після цього виїхав до Києва, де вчителював до 1 жовтня 1919 р. Цього дня його мобілізували до білої армії Денікіна [3, арк. 5, 7 зв., 26].

За свідченнями колгоспника **Петра Гавриловича Мороза**, у 1918 р., коли м. Глухів зайняли гайдамаки, обвинувачений Г. Андрієнка добровільно вступив до них на службу та служив у варті на посаді офіцера. Після того, як у 1919 р. місто захопили денікінські війська, разом із ними прибув і Г. Андрієнка. Свідок стверджував, що під час перебування в місті гайдамаків, німців, а згодом білої армії відбувалися масові розстріли, однак йому невідомо було, чи брав у них участь обвинувачений. Також П. Мороз зазначив, що нічого не знає про будь-яку антирадянську діяльність Г. Андрієнка [3, арк. 18, 19].

Залман Лейзарович Самойлович, 1878 р. народження, уродженець м. Батурин Конотопського округу (нині Чернігівська область), свідчив, що знав Г. Андрієнка як сусіда. За його словами, обвинувачений служив у денікінській армії в чині офіцера та в 1919 р. брав активну участь у єврейському погромі в м. Житомир. Нібито він знущався над єврейськими сім'ями, грабував та гвалтував жінок. Після захоплення м. Глухів гайдамаками, Г. Андрієнка добровільно вступив до них на службу. Потім разом з ними відступав, а в Києві добровільно вступив до білої армії [3, арк. 20].

Ізраїль Якович Вітухновський, 1899 р. народження, уродженець м. Глухів, також стверджував, що Г. Андрієнко служив у гайдамацькому загоні в званні поручика або підпоручика, а згодом – у каральному загоні дроздовського полку денікінської армії. За словами свідка, перебуваючи в лавах білогвардійського війська, обвинувачений брав участь у грабунках, головним чином – єврейського населення. Зокрема, за його вказівкою було пограбоване майно Зоріна, який служив у Червоній армії. Білогвардійці, за словами свідка, згвалтували його матір, жінку віком близько 40–45 років та жорстоко побили її, вибивши кілька зубів. Батька Зоріна вивели на розстріл, але з невідомих причин не вбили – його сильно побили та залишили непритомним у снігу. Пізніше його доправили до лікарні, після чого він втратив розум. Також свідок зазначив, що в будинку Г. Андрієнка регулярно відбувалися нічні пияцтва білогвардійських офіцерів. Свідок також стверджував, що обвинувачений нібито брав участь у придушенні протестів селян у с. Студенок [3, арк. 21, 21 зв.].

Як зазначає дослідниця В. Назарова, у Глухові відбулося два єврейських погроми: 22–23 лютого 1918 р. та в листопаді 1919 р. Під час першого, за більшовицької влади, загинуло багато людей, тоді як другий тривав близько шести тижнів [6, с. 178]. Г. Андрієнко у своїх свідченнях зазначив, що ніколи не бував у м. Житомир. Також він стверджував, що ніколи не був у с. Студенок (нині Шосткинський район Сумської області) й навіть не знав, де саме воно розташоване. Він стверджував, що після мобілізації до денікінської армії його було направлено в розпорядження командира 4-ї стрілецької артилерійської бригади, звідки його перевели до новоствореної батареї. Формування цієї батареї відбувалося в передмісті Києва – на Куренівці. Через два тижні його відрядили в розпорядження командира бази 2-ї батареї тієї ж бригади, де він був призначений на посаду каптенармуса. На цій посаді Андрієнко перебував упродовж усього часу своєї служби в лавах білої армії. До його обов'язків входила видача продовольства та фуражу [3, арк. 28, 31 зв.].

У складі денікінської армії він був інтернований до Польщі та перебував в таборі м. Стшалково. Звідти перейшов до української армії. Інтернований у таборі м. Олександрова-Куявського. 27 серпня 1922 р., перебуваючи у таборі Стшалково, подав документи на агрономічно-лісовий відділ УГА в Подєбрадах. Не прийнятий «як спізнений». 23 червня 1923 р., перебуваючи в таборі м. Каліша, знову подав документи на той же відділ [8, с. 36]. У своїх свідченнях Г. Андрієнко повідомив слідству, що його було направлено до табору в м. Стшалково. Туди він прибув лише наприкінці березня 1920 р., пізніше за інших, оскільки близько місяця хворів і перебував у львівському госпіталі. За його словами, у таборі білі поділилися на два окремі угруповання – «чисті» білі та мобілізовані, серед яких більшість становили українці. Між цими групами нерідко траплялися сутички, навіть доходило до бійок. Через це польська адміністрація табору прове-

ла реєстрацію за національністю і виділила окремо всіх, хто записався українцем. Так у травні 1920 р. було створено окрему «українську секцію» під керівництвом полковника Приходька. Г. Андрієнко теж потрапив до цієї секції, оскільки вказав себе українцем. Наприкінці липня 1920 р. за розпорядженням польської влади їх перевели до табору в м. Ланцут, де вони увійшли до складу резервних військ армії УНР. Із офіцерського складу, який прибув туди, сформували «резервну старшинську сотню». У Ланцуті Г. Андрієнко перебував до жовтня 1920 р., після чого надійшло розпорядження про переведення всіх резервних військ до Проскурова. Туди він прибув наприкінці жовтня того ж року, але вже за кілька тижнів усіх знову перевели на інтернування до Олександрівського табору. Там він провів усю зиму 1921 р. На початку березня польська влада знову перевела їх до табору в Ланцуті. У вересні того ж року їх направили назад до табору в Стшалково, а в серпні 1922 р. Г. Андрієнка перевели до табору в м. Каліш. Під час перебування в ув'язненні він брав участь у музично-хоровому гуртку. Згідно з довідкою у кримінальній справі, Г. Андрієнко, колишній хорунжий Волинської дивізії петлюрівської армії, станом на 1920 р., перебував в таборі інтернованих петлюрівців в Ланцуті. Крім того, «під час громадянської війни знаходився в білобанді генерала Бредова (денікінська армія)», а станом на 7 липня 1920 р. – у таборі інтернованих петлюрівців у Стрелково (Польща). Станом на 1922 р. перебував у Варшаві, був студентом університету [3, арк. 29, 58].

За свідченнями Г. Андрієнко, під час перебування у таборі він познайомився з **Антоном Васильович Ів'яновцем**, який у період його ув'язнення, до повернення на батьківщину у квітні 1920 р., був членом хорового гуртка. За його словами, А. Ів'яновець був уродженцем с. Попівка (нині – Новгород-Сіверський район Чернігівської області). Серед інших осіб, з якими Андрієнко мав контакт, були: **Ігор Костянтинович Білявський** – уродженець Києва; **Віктор Павлович Жорновський** – родом із району Сумського цукрового заводу, де його батько працював бухгалтером; брати **Андрій та Григорій Талани**, з якими Андрієнко познайомився вже під час повернення з еміграції. За його словами, Андрій служив у відділі постачання армії С. Петлюри, а Григорій був молодшим офіцером у петлюрівській армії; **Іван Кирилович** (або **Кіндратійович**) **Нечипоренко** – працював учителем у селі Вирки Білопільського повіту Харківської губернії (на території сучасної Білопільської міської громади Сумського району Сумської області, де нині існують села Нові Вирки та Старі Вирки); **Володимир Іванович Пожар** – працював на цукровому заводі на станції Бобринська; **Микола Миколайович Олексієнко** – знайомий Андрієнку ще з Каменського табору. Він був помічником командира петлюрівської Херсонської дивізії. Після звільнення з цієї посади організував гурток у таборі Каліш; **Іван Миколайович Подлиняєв** – Андрієнко познайомився з ним після повернення до Глухова з еміграції. Подлиняєв був

кадровим офіцером царської армії. За словами Андрієнка, зустрічалися вони рідко, а його місце перебування на момент арешту було невідоме [3, арк. 6].

Вже під час додаткового розслідування були подані матеріали на розшук зазначених осіб. Зокрема, було встановлено, що Іван Миколайович Подліняєв, 1889 р. народження, уродженець с. Н. Гребля Глухівського району, був засуджений особливою нарадою при колегії ГПУ 21 липня 1933 р. на термін в 3 роки. Трійкою НКВС по Чернігівській області 23 квітня 1938 р. був засуджений до розстрілу [3, арк. 62]. Його архівно-кримінальні справи знаходяться в Державному архіві Сумської області (ДАСО, ф. Р7641, оп. 4, спр. 502, 503) [7, с. 468]. Згідно з довідкою у справі, Іван Миколайович Подліняєв, Антон Гаврилович Хохлов, Іван Архипович Гордейчук, Василь Федорович Верченко, Павло Гаврилович Шпак та інші були репресовані у 1932–1933 рр. і засуджені до трьох років позбавлення волі. Проте Г. Андрієнко в матеріалах їхньої справи не згадується [3, арк. 65, 66]. Архівно-кримінальні справи П. Г. Шпака (ДАСО, ф. Р7641, оп. 4, спр. 503), В. Ф. Верченко (ГДА СБУ, м. Суми, спр. П7843) автором не досліджувалися. У ході науково-пошукової роботи вдалося встановити, що Андрій Сергійович Талан, 1894 року народження, уродженець села Перемога (нині Шосткинський район Сумської області), працюючи рахівником шляхової дільниці у м. Глухів, 16 жовтня 1930 року був заарештований і засуджений до 3 років заслання у Північний край Росії (архівно-кримінальна справа – ДАСО, ф. Р-7641, оп. 4, спр. 188). Його брат – Григорій Сергійович Талан, 1892 року народження, також уродженець с. Перемога, на момент арешту 15 жовтня 1930 р. працював бухгалтером міського товариства мисливців та рибалок у м. Глухів. Він також був засуджений до 3 років заслання (архівно-кримінальна справа – ДАСО, ф. Р7641, оп. 1, спр. 721) [7, с. 473, 474].

27 жовтня 1923 р., з дозволу радянського уряду, він повернувся до м. Глухів, де й проживав. Його дружина була уродженкою цього міста і упродовж Першої світової війни, а також у революційні роки мешкала тут у батьків. У Глухові він жив безвиїздно до моменту арешту – 16 жовтня 1930 р. На той час у нього були дружина Уляна Іванівна, 38 років, домогосподарка, та донька Ліда. Серед близьких родичів згадуються його брати: Костянтин Іванович Андрієнко, який до революції мешкав у м. Ніжин, та Віктор Іванович Андрієнко, що до 1930 р. проживав у Києві. Обидва працювали вчителями. На момент арешту Г. Андрієнко працював землеміром [3, арк. 5, 6, 26].

Слід зазначити, що постанова про арешт Г. Андрієнка була видана лише 31 жовтня 1930 р., тобто майже через два тижні після його фактичного затримання. У документі зазначено, що вчитель Глухівської профтехшколи Г. Андрієнко під час Першої світової війни (у тексті вживається термін «імперіалістична») обіймав посаду поручика в царській армії. Пізніше його мобілізували до денікінської армії, у складі якої він відступав у 1919 р., після чого був інтернований до табору в м. Ланцут. Пе-

ребуваючи в таборі, він вступив до петлюрівської дивізії як офіцер. У 1923 р. повернувся в Україну та намагався приховати свою службу в царській армії й участь у петлюрівських формуваннях, а також подав неправдиві відомості щодо перебування в таборі для інтернованих. Після повернення до Радянського Союзу, згідно з матеріалами (переклад з російської мови), Г. Андрієнко «проявив себе як шовініст-петлюрівець, поширював чутки про війну та неминучий прихід англійців і французів, неодноразово висловлював відверто ворожі погляди щодо Радянського Союзу під час конфлікту на Китайсько-Східній залізниці, радів труднощам, що виникали під час розповсюдження селянської позики. Під час Женевської конференції з роззброєння заявляв, що якби світ домовився про роззброєння, “голодна, озвіріла російська зграя пограбувала б увесь світ”». Усі викладені обвинувачення ґрунтувалися на свідченнях Марії Проценко та агентурних даних із шести джерел. Постановою передбачалося порушення клопотання перед Особливою трійкою при колегії ДПУ УРСР про ув'язнення Г. Андрієнка в концтабір строком на п'ять років [3, арк. 11].

Він назвав слідству своїх знайомих: 1. **Микола Кіндратійович Агієнко** – познайомився з ним у 1927 р., коли той був призначений завідувачем Глухівської профтехшколи. Вони були лише колегами, а не близькими друзями. Г. Андрієнко бував у нього вдома лише двічі, а М. Агієнко ніколи не відвідував його. Всі розмови стосувалися виключно шкільних справ: фінансів та інструментів для учнівських майстерень. М. Агієнко народився в м. Ніжин, за його словами, працював директором технічного училища в м. Пенза, згодом – інспектором профосвіти (нерозбірливо, ймовірно, в м. Курськ). В армії не служив. Під час Першої світової війни працював у Спільці міст. Про його подальше місце проживання обвинувачений нічого не знає.

2. **Павло Іванович Козуб** – знайомство почалося ще у 1914 р., коли обидва навчалися у зразковому училищі при Глухівському інституті. Близьче познайомились у 1925 році під час спільної роботи в профтехшколі. Рідко, але бували один в одного в гостях. П. Козуб народився в Глухові, походив з міщанської родини середнього достатку. Освіту здобув у Глухівському вчительському інституті. Під час війни, за його словами, служив писарем.

3. **Федір Іванович Ляшенко** – знайомство відбулося у 1925 р. під час спільної роботи в профтехшколі. Вони рідко бували один в одного в гостях. Ляшенко родом з Катеринославської губернії, закінчив Гнідинське ремісниче училище, в армії не служив. На момент дачі свідчень проживав у Глухові.

4. **Павло Іванович Рева** – знав його з 1911 р. як викладача ручної праці при Глухівському учительському інституті. З 1925 р. працювали разом у профтехшколі. Їхні стосунки були нейтральними – не ворожими, але й не дружніми, в гостях один в одного не бували. П. Рева народився в Глухові, освіту здобув у Новозибківському сільськогосподарському

училищі. Служив у старій армії в чині поручика, потім був мобілізований до денікінської армії. Емігрував до Польщі, а звідти в липні 1920 р. – до Болгарії. Після повернення працював у Глухівському промтресті. На момент свідчень, ймовірно, проживав у Глухові, але точне його місцеперебування обвинуваченому не було відоме.

5. Іван Миколайович Подліняєв – знайомий з 1924 р. Спілкувались через родинні зв'язки: дружини Подліняєва і Андрієнка були двоюрідними сестрами. Розмови мали виключно побутовий характер. І. Подліняєв – син селянина з с. Нова Гребля. Освіту здобув у зразковому міському училищі при Глухівському вчительському інституті. Служив у старій армії в чині поручика. Працював рахівником у Глухівському банку. На момент свідчень працював у Конотопі.

6. В. С. Волоцький – познайомилися у 1929 р. під час спільної роботи в комунальному відділі м. Глухів. Один у одного в гостях не бували. Волоцький – уродженець Глухова, здобув освіту в Глухівській гімназії. Служив у старій армії, чин невідомий. Працював бухгалтером у конторі «Укрутілсьиловина», згодом – у конотопському ДОПР, звідки згодом вибув.

7. Петро Степанович Закорко – майже незнайомий обвинуваченому. Останнім часом працював у Конотопському ДОПР.

8. Микола Антонович Климонтонович – познайомився з ним у 1928 р. у Глухівській профтехшколі. Спілкувались лише на ділові теми. Одного разу, за словами обвинуваченого, Антонович нібито висловився так: «Мені здається, що політика радянської влади щодо церкви не правильна. Якби вона залучала до роботи попів, то могла б мати хороших пропагандистів». Обвинувачений знав, що Климонтонович походив з родини вчителя, закінчив Московський університет, працював у чоловічій гімназії у Шаблях (ймовірно, мова йде про нинішнє с. Шаблі в Костюковицькому районі Могилівської області Білорусі), до війни був директором Віленської гімназії. Після евакуації переїхав до Глухова. Попів він називав не служителями ідеалів Христа, а слугами капіталу. У розмові зазначив: «Хоч я і не прихильник радянської влади, але ніколи б не погодився, щоб нами правили інтервенти замість неї». В армії не служив. На момент надання свідчень працював у Глухівському індустріальному технічному училищі.

9. Володарський. Цю людину він майже не знав [3, арк. 29 зв., 30, 31].

У ході науково-пошукової роботи вдалося встановити, що 28 січня 1930 р. був заарештований **Ілля Степанович Закорко**, 1881 р. народження, уродженець смт Вороніж (нині – Шосткинський район Сумської області), який проживав у тому ж населеному пункті. Його засуджено до трьох років ув'язнення в концтаборі (архівно-кримінальна справа – ДАСО; ф. Р-7641, оп. 1, спр. 567). **Іван Стефанович Закорко**, 1893 р. народження, також родом із Воронежа, був репресований 28 вересня 1939 р. на території Білорусі. За рішенням Особливої наради при НКВС

СРСР від 9 січня 1941 р. його, як «соціально небезпечний елемент», засудили до восьми років таборів. Покарання він відбував у Комі АРСР, однак 27 серпня того ж року був звільнений. Можна припустити, що Ілля та Іван Закорки були братами згаданого у свідченнях Петра Степановича Закорка.

Павло Іванович Рева, 1881 р. народження, уродженець м. Глухів. Станом на 5 листопада 1937 р., під час надання свідчень у справі репресованого викладача С. Є. Мацелинського, обіймав посаду помічника директора Глухівського вчительського інституту з господарських питань. Згідно з анкетною, мав середню спеціальну освіту – закінчив технікум. У 1905 р. був відрахований із навчального закладу як «політично неблагонадійний». До революції працював учителем російської літератури у Глухівському вчительському інституті. Був одружений із Валерією Іванівною (47 р.) та мав двох дочок – Марію (18 р.) і Наталію (16 р.) [2, арк. 19, 19 зв.]. **Федір Іванович Ляшенко**, ймовірно, працював у 1938–1939 рр. викладачем річних педагогічних курсів при Глухівському учительському інституті [5, с. 129]. Отже, архівно-кримінальна справа Г. Андрієнка містить важливі матеріали, що відкривають нові можливості як для дослідження репресивної політики на Глухівщині, так і для створення біографічних нарисів.

21 грудня 1930 р. у справі давала свідчення **Уляна Іванівна Андрієнко**. Згідно з анкетною, їй було 40 років, народилася в м. Глухів, мала середню освіту, безпартійна. За її словами, вона вийшла заміж за Г. Андрієнка у 1914 р., але вже через два тижні його призвали на військову службу, де він служив поручиком. Навесні 1918 р. він демобілізувався та повернувся додому. У серпні або жовтні того ж року виїхав до Києва, де працював у 2-й або 11-й школі. Проживав на квартирі в Олександра Васильовича Зайцева до липня 1919 р., коли знову повернувся до Глухова. Провівши там один або два місяці, знову поїхав до Києва. Восени 1919 р. його мобілізували до денікінської армії як колишнього офіцера царської армії. Разом із білими військами він опинився за кордоном і, через хворобу, не зміг утекти. У Польщі перебував до 1923 р. За словами Уляни Андрієнко, під час перебування гайдамаків у Глухові її чоловіка там не було. Далі вона перелічує осіб, які добре знали Г. Андрієнка. Ці прізвища він згадував раніше у власних свідченнях. 11 грудня 1930 р. давав свідчення **Ілля Макарович Хромущенко**. Він не повідомив нічого нового, однак охарактеризував обвинуваченого з позитивного боку. **Дарія Костянтинівна Зайковська** повідомила, що до неї доходили чутки, нібито під час німецької окупації Глухова Г. Андрієнко знущався над полоненими та мирним населенням, а також займався грабежами. Водночас вона не змогла назвати конкретних осіб, від яких чула ці чутки. За її словами, Г. Андрієнко виїхав із м. Глухів разом із німцями наприкінці 1918 р. Після цього, за її свідченням, він не з'являвся вдома аж до 1924 р. Також вона зазначила, що, ймовірно, під час перебування німців у місті Г. Андрієнко

служив у гайдамацьких формуваннях. 13 грудня 1930 р. **Іван Федорович Зубков** стверджував, що під час його служби в Глухівській міській раді було отримано достовірні свідчення про службу Г. Андрієнка в денікінській армії у званні офіцера. Після поразки білогвардійців він емігрував за кордон разом з ними. Також надходили повідомлення про його можливу участь у єврейському погромі 1919 р., проте ці дані залишаються неперевіреними й непідтвердженими. **Свідок Іван Сидорович Шаленко** заявив, що Г. Андрієнко служив у білій армії у званні підпоручика, а також був мобілізований до денікінського війська. За його словами, обвинувачений нібито також служив у гайдамаків і разом із ними виїхав з Глухова. Про службу Г. Андрієнка в гайдамацькому загоні повідомив слідству свідок Петро Гаврилович Мороз. Він також стверджував, що обвинувачений виїхав із Глухова разом із гайдамаками. За його словами, під час перебування в місті німців, гайдамаків і денікінців у Глухові відбувалися масові розстріли. Однак йому було невідомо, чи брав участь у них Г. Андрієнко [3, арк. 13–17 зв.].

Обвинувальний вирок. Матеріали обвинувачення ґрунтувалися на свідченнях кількох осіб, згідно з якими Г. Андрієнко добровільно служив у петлюрівській та білій арміях. Перебуваючи на службі у денікінській армії, у складі Дроздовського полку, він нібито брав участь у єврейських погромах у Житомирі та Глухові. Зокрема, в Глухові, за його наказом, білогвардійці пограбували квартиру сім'ї червоноармійця Зоріна: матір було зґвалтовано, побито, їй вибили зуби. Батька вивели на розстріл, але він випадково врятувався. Згодом обидва батьки Зоріна втратили розум. Крім того, за тими ж свідченнями, Андрієнко нібито брав участь у складі карального загону в придушенні селянського повстання в с. Студенок Глухівського округу (нині – Шосткинський район Сумської області), де вчиняв грабунки, насильство над жінками, а майно, здобуте під час погромів, солдати привозили до нього на квартиру в Глухові. Також стверджувалося, що він особисто брав участь у розстрілах полонених червоноармійців у Глухові за часів Денікіна – виводив їх із місцевої в'язниці на страту, а одного з них нібито застрелив особисто, коли той намагався втекти. За агентурними даними, після повернення з еміграції до СРСР Андрієнко, згадуючи події в Китаї, стверджував, що причиною конфлікту стала комуністична пропаганда. Висловлював симпатії до опозиції, зокрема зазначав, що Л. Троцького і Г. Зінов'єва виключили з партії «за те, що вони пішли правильним шляхом відновлення порядку в СРСР». Критикував пропозицію СРСР на міжнародній конференції з роззброєння, заявляючи, що її успішне прийняття дало б змогу комунізму зайняти домінуючу позицію у світі. На підставі зібраних матеріалів справу Г. Андрієнка було передано на розгляд Судової трійки при Колегії ДПУ УРСР, яка ухвалила застосувати до нього найвищу міру соціального захисту – розстріл. Три Георгіївські хрести, які було у нього вилучено, підляга-

ли конфіскації. Однак, за рішенням трійки від 9 лютого 1931 р., відповідно до статей 54–10 та 54–13 КК УРСР, Андрієнка було засуджено до 8 років ув'язнення в концтаборі [3, арк. 36, 37].

Із довідки у справі відомо, що 12 вересня 1937 р. було відкрите нове кримінальне провадження щодо Г. Андрієнка. Його звинувачували в проведенні антирадянської агітації. Обвинувачення ґрунтувалося на свідченнях інших ув'язнених. Свідки стверджували, що він серед в'язнів говорив, що не буде звертатися з проханням про помилування, а чекатиме, поки його звільнять японці. Також він, за словами свідків, висловлювався про те, що в Радянському Союзі дуже суворо карають за державні злочини, а багато невинних людей опиняються в таборах. Крім того, Андрієнко висловлював співчуття з приводу розстрілу М. Тухачевського та інших. При цьому свідки не вказували, у присутності кого саме обвинувачений нібито робив ці заяви. Під час слідства Г. Андрієнко своєї вини не визнав. Очних ставок зі свідками не проводили. Свідки були допитані в день його арешту, а вже наступного дня, 13 вересня, слідство було завершено. Відповідно до постанови «трійки» Управління НКВС Новосибірської області від 28 жовтня 1937 р. Г. Андрієнка було розстріляно. Свідок Я. П. Павлов стверджував, що зі слів Андрієнка йому стало відомо: той служив у царській армії командиром батареї та мав офіцерське звання. У побуті Андрієнко був замкнутим і намагався уникати розмов з оточуючими. У довідці зазначено, що кримінальна справа Г. Андрієнка 1937 р. зберігалася у м. Кемерово (Кемеровська область, Росія) [3, арк. 50, 51].

14 лютого 1963 р. О. М. Сухоцька, мешканка м. Ново-зібків Брянської області (Росія), звернулася з листом до Микити Хрущова з проханням допомогти дізнатися про долю її чоловіка. Вона знала лише, що його заслали до Західно-Сибірського краю, у Кузнецькбуд. Дізнавшись, де саме він перебуває, жінка поїхала до нього й деякий час жила разом із ним. Однак згодом їй довелося повернутися на батьківщину, щоб завершити курси медсестри. Під час її навчання чоловік писав листи, в яких повідомляв, що його направили працювати на будівництво залізниці до Монголії. Після закінчення курсів О. М. Сухоцьку призначили завідувачкою медичного пункту при швейній фабриці у м. Клинці (нині – Брянська область РФ). З часом листи від чоловіка перестали надходити. Вона зверталася до різних інстанцій, однак так і не отримала жодної відповіді про його долю. У своєму листі вона розповідала, що залишилася зовсім одна: її батьків вже давно немає, брати загинули на фронті, а сестра померла від раку. Під час війни вона зазнала контузії. Останнім часом працювала в Клинцях, а нині перебуває на пенсії. Проте отримує лише 29 крб. замість повної пенсії у 45 крб., оскільки не змогла допрацювати шість років через травми, завдані під час бомбардувань. Тимчасово вона мешкала в Ново-зібкові, оскільки не мала власного житла. У Клинцях у неї була окрема кімната,

але її знищено під час війни. Жінка десять років стояла в черзі на житло, але так нічого й не отримала. У завершенні листа О. М. Сухоцька благала Микиту Хрущова допомогти знайти її чоловіка й звільнити його, щоб хоча б у старості вони змогли бути разом. Вони не жили по справжньому, а лише страждали [3, арк. 48–49 зв.].

На підставі її листа 24 квітня 1963 р. помічник прокурора Сумської області з наглядом за слідством в органах державної безпеки, молодший радник юстиції Сницар, розглянув справу та видав постанову про призначення додаткового розслідування. Він доручив провести повторний допит свідків, а також перевірити в державних архівах факти служби Г. Андрієнка в білих арміях Денікіна й Петлюри (так у документі – авт.). Крім того, було наказано перевірити в особливому архіві, чи не належав він до агентури іноземної розвідки (зокрема, польської) [3, арк. 46].

У процесі додаткового розслідування справи у 1963 р. були допитані свідки: І. М. Хромущенко, П. І. Козубова, Ф. І. Кудіна, Г. В. Орленко, І. В. Бурик. Було встановлено, що Г. Андрієнко у 1918–1920 рр. дійсно служив офіцером у військах Петлюри та Денікіна, а згодом перебував в еміграції у Польщі. Свідків Самойловича, Витуховського та Янова не вдалося допитати повторно через неможливість встановити їхнє місцезнаходження [3, арк. 83]. **Іван Васильович Бурик** 9 травня 1963 р. повідомив слідству, що знав Г. Андрієнка по спільній роботі в Глухівській профтехшколі у 1927–1930 рр. У той час Андрієнко працював викладачем української мови, а сам І. Бурик – завідувачем навчальної частини. Свідок охарактеризував Андрієнка з позитивного боку. У 1930 р. І. Бурик перейшов на роботу до Глухівського інституту соціального виховання. Після цього він більше не бачив Андрієнка і нічого не знав про його арешт чи його причини. Інший свідок – **Георгій Васильович Орленко** – розповів, що працював викладачем фізики та математики в Глухівській профтехшколі з 1923 по 1930 рр. з перервою у 1925–1927 рр. За його словами, Г. Андрієнко викладав у цьому закладі приблизно з 1925 по 1930 рр. Г. Орленко також охарактеризував його позитивно та додав, що приблизно у 1930 або 1931 р. Г. Андрієнко був заарештований. Це викликало подив у колективі, оскільки, за словами свідка, ніхто не помічав за ним жодної підозрілої або негативної поведінки [3, арк. 55, 56].

Іван Макарович Хромущенко був родичем Г. Андрієнка – за ним була заміжня донька двоюрідної сестри свідка. У 1924–1925 рр. вони разом працювали в районному колгоспі. Тоді Андрієнко розповідав, що під час Першої світової війни служив у царській армії, а під час Громадянської війни потрапив у полон до іноземних військ. Свідок зазначив, що до нього доходили чутки про те, що Андрієнко був офіцером царської армії, проте достеменно цього він не знав. У 1925 р. І. Хромущенко перейшов працювати до поштового відділення і з того часу більше нічого не чув про подальшу долю Андрієнка. Зустрічей між ними більше не було. І. Хромущенко підкреслив, що особисто від Андрієнка ніколи не чув висловлювань в

антирадянському дусі. Також він додав, що наприкінці 1930-х років його вже допитували щодо цієї справи, і тоді він давав аналогічні свідчення. З того часу він більше не бачив Андрієнка. Свідок також повідомив, що дружина Андрієнка повторно вийшла заміж, але жодного листування з нею він не мав [3, арк. 52, 52 зв.].

Слід зазначити, що згаданий у справі **Степан Якович Зайковський** також служив у лавах білої армії. У 1931 р. його було заарештовано органами ДПУ, однак невдовзі звільнено з-під арешту. 20 грудня 1932 р. він знову був репресований і засуджений до трьох років заслання за контрреволюційну діяльність. Відбувши термін покарання, у 1937 р. повернувся до м. Глухів. Ніде не працював [1, арк. 43, 44]. 24 лютого 1938 р. його повторно репресували й засудили до розстрілу (архівно-кримінальна справа ДАСО, ф. Р-7641, оп. 3, спр. 982) [7, с. 457]. Його брат, **Дмитро Якович Зайковський**, був заарештований 25 квітня 1929 р., однак 28 травня того ж року Глухівське окружне відділення ДПУ закрило справу. Працював викладачем математики Глухівського педагогічного комбінату (інститут соціального виховання, технікум та робітничий факультет). 21 грудня 1932 р. він був знову репресований та висланий на 3 роки на північ СРСР [4, арк. 6–9 зв.].

Архівно-кримінальна справа Григорія Андрієнка є трагічним свідченням дії безжалюсної репресивної машини радянської доби, яка протягом десятиліть переслідувала осіб, що брали участь у боротьбі проти більшовиків під час революційних подій початку ХХ ст. Документи, зокрема протоколи допитів, дозволяють відтворити життєвий шлях цієї людини на основі його власних свідчень, які він дав під тиском слідства. Ці матеріали не лише проливають світло на долю самого Андрієнка, а й створюють загальну картину становища учасників білого руху – спочатку в польських таборах для інтернованих, а згодом після їхнього повернення з еміграції до радянської України, де на них чекали арешти, допити та переслідування.

Подальше вивчення архівно-кримінальних справ інших осіб, згаданих у матеріалах справи Григорія Андрієнка, дає можливість значно розширити наші знання про масштаб репресій, методи слідства та умови життя колишніх учасників антибільшовицького спротиву. Ці джерела становлять важливу основу для глибшого розуміння трагедій окремих людей і цілих соціальних груп у контексті політичного терору сталінського режиму.

ДЖЕРЕЛА

1. Державний архів Сумської області (ДАСО), ф. Р-7641, оп. 1, спр. 347.
2. ДАСО; ф. Р-7641, оп. 2, спр. 447.
3. ДАСО; ф. Р-7641, оп. 3, спр. 486.
4. ДАСО; ф. Р-7641, оп. 3, спр. 882.
5. Крижанівський В. М. Матеріали до біографічного словника «Науково-педагогічні працівники Глухівського національного педагогічного університету ім. О. Довженка, 1924–1941 рр. *Історичні студії суспільного прогресу*. 2018. Вип. 6, С. 112–147.
6. Назарова В. Єврейські погроми в Глухові у 1918–1919 роках. *Сіверянський літопис*. 2019. № 1, С. 178–185.
7. Реабілітовані історією. Сумська область. У трьох книгах. Книга 1. Суми: Видавничо-виробниче підприємство «Мрія-1» ТОВ, 2005. 756 с.

8. Коваль Р., Моренець В. «Подєбрэдський полк» Армії УНР. Київ: Історичний клуб «Холодний Яр»; «Український пріоритет», 2015. 376 с.

Semeshyn E. V. Hryhorii Andriienko's life story based on archival and criminal case files

This article, based on materials from an archival criminal case, examines the life of Hryhorii Ivanovych Andrienko. It provides a detailed analysis of the circumstances surrounding his arrest, the interrogation protocols of the accused and witnesses, the content of the charges, and the wording of the verdict. Special attention is given to the political context of the time, which influenced both the investigation and trial. The study also explores the individuals mentioned in the archival criminal case and attempts to identify additional biographical and contextual information about them from available sources. This approach helps establish a foundation for further research, particularly in reconstructing Andrienko's social circle and gaining a deeper understanding of the historical context in which these events took place. The archival criminal case of Hryhorii Andrienko serves as a tragic testament to the ruthless repressive mechanisms of the Soviet era, which relentlessly persecuted individuals who had been involved in the anti-Bolshevik struggle during the revolutionary events of the early twentieth century. The documents, including interrogation protocols, provide a means to reconstruct Andrienko's life based on his own testimony, given under duress during the investigation. These materials not only illuminate the fate of Andrienko but also offer a broader picture of the experiences of participants in the White Movement—first in Polish internment camps, and later, after their return from exile to Soviet Ukraine, where they faced arrest, interrogation, and ongoing persecution.

Key words: Hryhorii Ivanovych Andrienko, archival and criminal case, Stalinist repressions, Hlukhiv district

REFERENCES

1. Derzhavnyi arkhiv Sumskoi oblasti (DASO), f. r-7641, op. 1, spr. 347
2. DASO, f. r-7641, op. 2, spr. 447
3. DASO, f. r-7641, op. 3, spr. 486
4. DASO, f. r-7641, op. 3, spr. 882
5. Kryzhanivskyi, V. M. (2018). Materialy do biohrafichnoho slovnyka «naukovo-pedahohichni pratsivnyky Hlukhivskoho natsionalnoho pedahohichnoho universytetu im. O. Dovzhenka, 1952–1991 r. [Materials for the Biographical Dictionary “Scientific and Pedagogical Workers of Hlukhiv National Pedagogical University named after O. Dovzhenko, 1952–1991”]. *Istorychni studii suspilnoho prohesu –Historical Studies of Social Progress*, 6, 112–147 [in Ukrainian].
6. Nazarova, V. (2019). Yevreiski pohromy v Hlukhovi u 1918–1919 rokakh [Jewish pogroms in Hlukhiv in 1918–1919]. *Siversianskyi Litopys*, 1, 178–185. [in Ukrainian].
7. Reabilitovani istoriiei. Sumska oblast: naukovo-dokumentalna seriia knyh [Rehabilitated by history. Sumy region]. (2005). Book 1. Sumy: Mriya-1. [in Ukrainian].
8. Koval, R., Morenets, V. (2015). «Podiebradskyi polk» Armii UNR [«Podobradsky Regiment» of the UPR Army]. Kyiv: Historical Club «Kholodnyi Yar»; «Ukrainian Priority». [in Ukrainian].

Стаття надійшла до редакції 28.04.2025 р.
Рекомендована до друку 17.07.2025 р.

УДК 007:304:070(477)(09)

М. В. Горох

ЧЕРНІГІВЩИНА РОКІВ ГОЛОДОМОРУ (1932–1933) НА СТОРІНКАХ ЧАСОПІСУ «ВІСТІ ВУЦВК»: ВІД ПОШУКУ «КЛАСОВО-ВОРОЖОГО» ЕЛЕМЕНТУ ДО РОЗВИТКУ ПРОМИСЛОВОСТІ, ТОРГІВЛІ, ОСВІТИ

Одним із основних інструментів пропаганди, які активно використовували комуністичний тоталітарний режим, була преса. Центральна преса досліджуваного періоду, яка представлена газетою «Вісті ВУЦВК», є специфічним історичним джерелом, опрацювання якого вимагає детальної верифікації. Часопис містить багатий джерельний потенціал щодо вивчення процесів примусового вилучення продовольчих культур у селян, так званих хлібозаготівель, боротьби з «класово-ворожим» елементом, змінами в промисловості, торгівлі, соціальній, освітній та культурних сферах, що відбувалися в складних, часто несумісних з життям, умовах голоду. Газета «Вісті ВУЦВК» рясніла матеріалами локальної (місцевої) історії, зокрема Чернігівщини.

Ключові слова: газета, «Вісті ВУЦВК», Чернігівська область, Голодомор, «класово-ворожий» елемент, промисловість, торгівля, освіта.

Щоденна республіканська газета «Вісті Всеукраїнського Центрального Виконавчого Комітету» чи «Вісті ВУЦВК» – важливе джерело з вивчення історії України. Попри статус рупора компартійної системи та ідеологічної заангажованості матеріалів, уникати поданої в ній інформації при вивченні історичних особливостей та регіональної специфіки певної території неможливо. Ставитися до неї, звісно, слід критично, слід перевіряти достовірність, порівнювати наведені факти з наявними архівними документами тощо.

Пропонована стаття є третьою та фінальною частиною дослідження «Чернігівщина років Голодомору (1932–1933) на сторінках часопису «Вісті ВУЦВК»». Перші дві частини побачили світ протягом 2023–2024 рр. на сторінках збірника наукових праць «Сіверщина в історії України» [1; 2]. Їхня мета – пошук, систематизація та аналіз масиву відомостей з історії Чернігівщини років Голодомору, оприлюднених виданням. Там же давалася характеристика часопису та було окреслено коло дослідників, що його вивчали. У фокусі даної розвідки перебуватимуть питання боротьби з «класово-ворожим» елементом, змінами в промисловості, функціонуванням транспорту, розвитком торгівлі та будівництва, потребами освіти. Територіально дослідження обмежується Чернігівською областю в адміністративних кордонах 1931–1936 рр., а хронологічно – охоплює період з 1932 р. по 1933 р.

Страх, відчуття безпорадності, неадаптивні моделі поведінки – це далеко неповний перелік травматичних емоційних реакцій на пережитий голод. Знесилені, емоційно виснажені, психологічно зломлені люди не могли і не бажали ефективно працювати, повністю віддавати своїй справі. Цього не розуміли або не бажали розуміти ні редакція часопису «Вісті ВУЦВК», ні її дописувачі. Дихотомії «свій-чужий» чи «товариш-ворог» викривляли сприйняття реальності, прищеплюючи читачам віднос-

но простий поділ світу на «чорне» і «біле», «правильне» і «хибне». Стосувалося це будь-якої тематики чи сфери життя. Наприклад, повідомляючи 27 червня 1933 р. про розподіл хліба поміж колгоспників Прилуцького району, автор матеріалу переймався не можливістю надати людям якомога більше продуктів, щоб вижити і прогодувати сім'ю, а тим, що «ледарі одержують однаково, як і ударники». Водночас викривалися факти незаконного збагачення, ба більше, зловживання становищем, коли дирекція Рубанівської МТС привласнила хліб, спрямований на стимулювання робітників [3].

Звісно, радянська влада мусила вдаватися до заохочень. Копачам буряків обіцяли збільшити розмір виробітку на 10–15% та кількості нарахованих трудовнів, якщо ті перевершуватимуть плани. На місцях про подібні ініціативи часто не знали, тому вдавалися до самодіяльності. В артілі «Нове Життя» Конотопського району вирішили зараховувати працівнику 25 трудовнів за викопування 1 га буряків, а не за заздалегідь встановлений їх об'єм [4]. Таку ж практику вподобали і в колгоспі «Більшовик» (с. Дубов'язівка Конотопського району). Цей підхід складно вважати «оптимальним» та «справедливим». Дописувачка «Вістей ВУЦВК» В. Калабуха називала його не інакше, як «куркульська зрівнялівка»: «Колгоспниці Т. Горбань за накопані понад 20 ящиків буряків записали 12,5 трудовнів, стільки ж записали і тим колгоспникам, що не виконують норми, припускаються втрат» [5].

Часопис з піднесенням подавав інформацію про зростання вартості трудовня. Якщо 1931 р. колгоспник отримував 1,5 кг зернових (в грошовому еквіваленті десь 45 коп.), то 1932 р. – 2–3 кг (80 коп.), а 1933 р. – 4,5–5 кг [6; 7]. Однак навіть ці мізерні обсяги видавалися несвоєчасно. Фіксувалися випадки свідомого завищення поточних чи адміністративно-господарських витрат, штучного утримання за рахунок колгоспів службовців із різних сільських організацій. Зокрема, у с. Матвіївка (колгосп «Хвиля революції») до списку непрацездатних, на яких розподіляли хліб, зарахували померлих. До маніпуляцій вдавалися й під час нарахування самих трудовнів. Якщо в колгоспі с. Дягова обробіток земельної ділянки в один гектар оцінювався у 80 трудовнів, то в сусідніх Когутах – лише у 18 [7].

Різновидом заохочень, нехай і не найважливішим в умовах голоду, було економічне стимулювання. У грудні 1932 р. Чернігівський оргкомітет винагородив преміями по 1 тис. руб. Конотопський, Корюківський, Сновський і Глухівський райони, які виконали квартальний план по м'ясозаготівлі [8]. Фіксуємо й чимало прикладів персоніфікованих виплат. У червні 1932 р. преміювали кращих ударників комуни «Перемога» Конотопського району (Миколаєнкову, Н. Топчіюву, О. Тимоніну), які відзначилися на бурякових ланах [9].

Імена кращих працівників радянська влада популяризувала, перетворювала на позитивні приклади для наслідування. Зразком «більшовицької боротьби за підвищення врожайності» став партійний осередок колгоспу ім. 3-го вирішального Тулиголівської сільради Глухівського райо-

ну, який не лише організував власну посівну, але й керував сівбою одноосібників [10]. В постанові Всеукраїнського центрального виконавчого комітету й Ради народних комісарів УСРР «Про преміювання кращих комсомольців і молодих ударників промисловості і колгоспів України» від 31 жовтня 1933 р. віднаходимо ім'я комсомольця колгоспу «13-річчя Жовтня» Ніжинського району Григорія Кацевича (об'їждчика, барабанщика на молотарці, організатора виконання плану хлібоздачі по одноосібному сектору, ініціатора створення гуртків агротехніки, військової справи, хорового), нагородженого урядовою грамотою та рушницею. Насправді ж, головним його здобутком стало затримання 5 «куркулів», що «крали колгоспний хліб». Урядовою грамотою та духовим оркестром відзначили членів осередку ЛКСМУ колгоспу «Новый Свет» Бахмацького району – безпосередніх учасників успішної сівби, заготівлі картоплі, мобілізації коштів, зяблевої оранки та копання буряку, організаторів колгоспу ім. XV-річчя ВЛКСМ та радіоустановки. Вони ж надали допомогу 80 одноосібникам, прослідкувавши за виконанням ними «плану хлібоздачі, картоплездачі і осіннього засіву» [11].

Сліди «класово-ворожого елементу» радянська влада віднаходила з небувалою регулярністю. Будь-яке відхилення від усталених шаблонів поведінки, правових, моральних чи соціальних норм каралося так чи інакше. Звична, на перший погляд, кампанія з призову на строкову службу швидко перетворювалася на політичну акцію з широкою популяризацією через пресу, кіно, радіо, стінгазети. Для цього робселькорівські бригади виїздили на села, а товариство сприяння обороні, авіації і хімії (ТСО-АВІАХІМ) готувало спеціальні тематичні випуски газети «Сирена», передаючи примірники її на місця. У 1932 р. урочисті заходи з нагоди призову пройшли в Комарівці, Вертіївці та Ніжині. У райцентрі навіть організували військовий похід призовників міста. Майбутнім солдатам, на переконання дописувача «Вістей ВУЦВК» В. Ващенко, мало було вчасно прибути на призовні пункти в чистій білизні, вони зобов'язувалися боротися за ліквідацію неписьменності та допомагати з виконанням хлібозаготівлі [12]. Серед призовників Конотопщини не було малописьменних, крім того, вони нібито ініціювали збір коштів на будівництво літака. Згадану іділію руйнували вороги радянської влади, які усіма правдами і неправдами «намагалися пролізти до армії». Напередодні осіннього призову 1932 р. (мав розпочатися 20 вересня) в Ніжинському районі до таких зарахували майже 50 осіб [12]. Ще двох, вивчивши характеристики та обговоривши їх кандидатури на спеціальних зборах колективу, «забракувало» депо станції «Конотоп» [13].

Чимало порушень фіксувалося в сільському господарстві та тваринництві. Передусім це стосувалося так званого «розкрадання колгоспної власності», що було типовим явищем для тих років. Влітку 1932 р. у с. Ярославці Бобровицького району злодії, що викрадали велику рогату худобу, курей, гусей, вільно пиячили з головою сільради Савченком і сек-

ретарем Буряком, отримуючи від тих своєрідне «заступництво» і уникнення відповідальності [14]. У грудні того ж року з комори колгоспу «Перемога Жовтня» (с. Чорнотичі Менського району) невідомі викрали 18 пудів сала [15].

Голови колективних господарств, які часто із «зневагою» ставилися до вирощування технічних культур, про що йшлося в попередній статті [2], не лише ігнорували чималі втрати врожаю, а й вдавалися до відвертого грабунку. У Конотопському районі дільничний прокурор Солодник виявив факти вчинення протиправних дій керівниками колгоспів ім. К. Маркса (с. Жовтнєве), ім. Ворошилова (с. Козацьке), «Іскра» (с. В'язове) та «Більшовик» (с. Дубов'язівка). Справи на Селивоненко, Шинкарьова, Мищенко, Гутицю очікували свого судового розгляду [16].

Чимало поширення серед місцевих керівників набуло пияцтво, що в поєднанні зі зловживанням становищем, недолугістю, невіглаством, самодурством лише погіршувало ситуацію. Під час хлібозаготівель 1932 р. в с. Краснопілля Коропського району фіксували випадки розбазарювання колгоспного хліба, призначеного для громадського харчування, привласнення речей розкуркулених, єднання «ледарів, симулянтів і куркулів» з головою сільради Халімоновим. Вимогу ж повернути «незаконно розданий та розкрадений хліб» винні вирішили здійснити за рахунок колгоспників-ударників, а не «куркулів та їхніх агентів». Розголос у пресі змусив втрутитися обласну прокуратуру. У вересні 1933 р. помічник облпрокурора Калій поінформував редакцію про закінчення перевірки, що повністю підтвердила викладені в статті факти. До відповідальності тоді притягнули 19 осіб, серед яких – заступник РВК, голова райспоживспілки та інші [17].

«Брутальне ставлення» до людей і пияцтво закидали голові Петрівської сільради Бахмацького району Д. І. Десятнику, якого за результатами розслідування зняли з посади, передавши справу до суду. Більше пощастило начальнику Понорницького райбюро ПТР Новицькому, який, ймовірно, мав впливових «покровителів». Хтось з Новгород-Сіверської прокуратури закрити очі на пияцтво, вимагання хабаря, привласнення 1 тис. руб., підробку документів, направивши його слідчим до Семенівського району замість примушування відповісти за свої вчинки [18; 19].

Попри переважно аграрний статус Чернігівщини, на сторінках часопису «Вісті ВУЦВК» зустрічаємо ряд згадок про промислові об'єкти, їх здобутки, потреби. Область перебувала серед лідерів із видобутку торфу в Україні. Лише від Мньовських торфозробок протягом 1932 р. очікували виробітку щонайменше чверті загальноукраїнського плану. Для цього завербували до 1,5 тис. працівників, яких вирішили розселити по гуртожиткам. Останніх встигли збудувати не більше половини від необхідного. Під час добору кадрів влада переймалася не професіоналізмом чи досвідченістю претендентів, а їх належністю до «куркулів» чи «ворожого елементу». Неготовим до виклику виявився транспорт. 30 із 128 коней підприємства мали незадовільний вигляд і не могли виконувати покладені на них робо-

ти. Не вистачало фуражу для їх утримання [20].

На реконструкцію очікував Конотопський електромеханічний завод, який щорічно випускав продукції на 4 млн. руб. Після модернізації виробництва, у 1933 р., він мав виробляти товарів на 12 млн., а наприкінці другої п'ятирічки – на 100 млн. Амбітні плани потребували збільшення штату підприємства з 700–800 осіб до понад 6 тис. з часткою жінок у 80%. Для забезпечення заводу кваліфікованими кадрами у Конотопі запропонували відкрити технікум [21].

Попри всі негаразди, підприємства розширювали асортимент товарів. У 1932 р. Ніжинський деревообробний комбінат ім. XVI партз'їзду розпочав виробництво дерев'яних діжок, цебер, балій, столів, стільців, шухляд, табуреток, для чого організували спеціальний цех. До кінця року він мав виготовити товарів на майже 150 тис. руб. Реалізовували їх на місцевому колгоспному базарі, відкривши для цього власну крамницю [22]. Чернігівський машинобудівний завод налагодив виробництво речей ширвжитку для села й міста, а саме – плиток до печей, клямок до дверей [23].

Місцеві виробники залучалися до ремонту сільськогосподарської техніки або виробництва запчастин до неї. Напередодні збиральної кампанії 1933 р. лагодженням локомотивів займалися механічні заводи у с. Свеса (Шосткинський район) та Прилуках, паровозоремонтний завод у Конотопі, машинобудівний завод у Ромнах, завод «Жовтневий молот» у Чернігові [24]. Ефективність робіт була різною. Якщо січневі плани 1933 р. з виробництва деталей для тракторів та поршнів до них Прилуцький механічний завод виконав на 80,2% та 3,9% відповідно, то березневе замовлення Харківського автоскладального заводу з виготовлення толокових кілець (2155 шт.) реалізували достроково [25; 26].

Сировина, що використовувалася підприємствами, подекуди була вторинною. Очікувалося, що оголошений Чернігівським облбюро КП(б)У місячник зі збору металобрухту посприятиме отриманню додаткових 2,4 тис. тонн чорного та 15,1 тис. тонн кольорового металів. Насправді відсоток виконання плану ледь сягнув 14,5% та 66% відповідно [27].

На умови праці, політичну свідомість колег та керівників можна було поскаржитися. У Конотопі на механічному і паровозоремонтному заводах, а також у депо, для цього обладнали шість спеціальних постів. Аналогічні пости існували і в селах [28]. Час від часу на місця виїздили групи активістів з так званими «рейдами», які знайомилися із записами у спеціальних книгах установ і підприємств, перевіряли їх достовірність [29]. Розгляд останніх міг розтягнутися у часі. У вересні 1932 р. до редакції часопису «Вісті ВУЦВК» звернувся червоноармієць Бугненко, який був незадоволений квалістю розгляду справи про надання матеріальної допомоги його батькам. Відповідне клопотання чоловік направив командуванню 19-го стрілецького полку, яке перенаправило документи до Ніжинського райвійськкомату, а той – до Лосинівської сільради Носівського району, де проживала родина. Остання, одержавши папери в травні 1932 р., почала

Рис. 1. Михайло Данилович Голубятніков (1897–1937), голова Чернігівського облвиконкому («Вісті ВУЦВК» за 23 грудня 1933 р.)

Рис. 2. Йоффе (Остерський район), учасник дебатів із питань обговорення бюджету УСРР на 1934 р. («Вісті ВУЦВК» за 26 грудня 1933 р.)

передавати їх між різними установами. У липні Бугненко спробував поскаржитися на в Ніжинську прокуратуру, проте відповіді не отримав. На початку серпня він особисто навідався до місцевого прокурора, який, ретельно вивчивши зміст власної шухляди, «випадково» знайшов запит зі скаргою чоловіка, однак вона, звісно, не була розглянута. Розголос по справі швидко дійшов до Київської обласної прокуратури, яка пригрозила притягненням до відповідальності всіх винних у затягуванні [30; 31]. Чи вдалося позивачу домогтися свого нам невідомо.

Чимало вантажних перевезень в СРСР здійснювали залізницею. Ефективність її функціонування цілком залежала від кількості одиниць рухомого складу, своєчасності ремонту вагонів, кадрів. Серед кращих депо, що успішно завершили підготовку до осінньо-зимових перевезень 1932 р., називали Сновське. Його працівники вчасно та якісно відремонтували усі 25 паровозів. Все-союзне визнання даного здобутку підкріпили грошовою винагородою в розмірі 100 тис. руб. Ці кошти планували витратити на поліпшення матеріально-побутових умов робітників, зокрема, побудову нової їдальні [32]. Дрібні пошкодження вагонів намагалися усунути прямо на станціях. На ніжинському обмінному пункті вдавалося виправляти до 15% всіх виявлених дефектів [33].

Чималою вадою в роботі залізниці залишався розподіл вагонів між станціями та населеними пунктами [34]. Несвоєчасність подання заявок на їх отримання, бюрократія, «статистичний хаос» негативно впливали на роботу підприємств та організацій. Складські приміщення затоварювалися продукцією, яка втрачала товарний вигляд, псувалася. Пів року на станції «Чернігів» без жодного руху пролежала велика партія виробів ширвжитку (підкови, напилки, замки, білизна, штани), яких влітку 1932 р. гостро потребували колгоспники. Місцева облспоживспілка або

забула про їх існування, або загубила наряди на них [23]. У грудні того ж року 35 вагонів картоплі зберігали просто неба на станції «Талалаївка» [35]. До речі, своєчасне відправлення продукції не гарантувало швидкого отримання її замовником. Два ящики взуття, які з нетерпінням очікували у Прилуках, чотири дні (з 25 по 28 червня 1932 р.) пролежали на станції «Харків-Сортувальна», ще два дні – на станції «Полтава», ще два – на станції «Гребінка» [36].

Своєрідним засобом порятунку для населення мали стати колгоспні базари. Перший подібний захід відбувся у Конотопі 19 червня 1932 р. та викликав цікавість у містян і жителів навколишніх сіл. Готувалися до нього, як до першотравневого свята. Планували відкрити чайну, голярню, медпункт, консультаційне бюро, кіоск Всеукраїнського галузевого об'єднання оптово-роздрібної торгівлі книгами і культтоварами («Вукоопкнига»). Запрацював лише останній, однак в ньому не було книг. Сама Базарна площа перебувала у відверто антисанітарному стані. Збудованих рундуків, яток, рядів для торгівлі не вистачало. Практикувалася «торгівля з землі». Ятки для продажу м'яса не відповідали жодним санітарним вимогам, столи не були оббиті залізом, бракувало крюків для м'яса та вагівниць. Кустпромспілка, артіль інвалідів та інші місцеві організації торгували на ринку предметами широкого вжитку – косами, лемешами, хомутами, обручами тощо. Відчувався дефіцит галантереї, готового одягу, мануфактури, залізо-клямкових товарів, меблів, лимарних виробів. Жодного узгодженого графіку роботи не існувало. Одні установи торгували зранку, інші – «після від'їзду колгоспників додому». Промкран, до речі, не продавався, а розподілявся за талонами поміж колгоспниками, що позбавляло одноосібників можливості отримати необхідні товари. Процвітало таке явище як «спекуляція». Дописувачі часопису «Вісті ВУЦВК» зазначали, що «спекулянти і перекупники» вільно пересувалися базаром, без перешкод скуповували продукти у колгоспників, одноосібників, державних організацій, вдавалися до різноманітних заплутаних систем продажу [37; 38].

Прилуцькі районні організації ігнорували застереження ЦК ВКП(б) і РНК СРСР стосовно заборони торгівлі хлібом до повного виконання краєм, областю чи республікою зобов'язань перед державою. На місцевих базарах спекулянти вільно реалізовували хліб в необмеженій кількості. Торгували хлібом, за наявності, всі кооперативні крамниці та кіоски інвалідної кооперації. Дописувач газети С. Резніков стверджував, що спекулянти в райцентрах перебували у «великій пошані»: «Тут є два колгоспні базари, але колгоспники, виїжджаючи торгувати своїми продуктами, не мають де притулитися, бо всі місця «монопольно» зайняті спекулянтами. На другому колгоспному базарі неможлива антисанітарія. Куди не повернешся – скрізь сміття. Про це добре відомо міськомгоспу, проте його це не обходить» [39].

Окремою тематикою, якій часопис приділив чимало уваги, стали примусові державні позики на індустріалізацію.

За 3,5 декади липня 1932 р. Бобровицький район, приміром, реалізував позик на 244,9 тис. руб. або чверть від запланованого [40]. На початок серпня плани по робітниках і службовцях виконали на 76,2%, колгоспниках – на 30,3%, одноосібниках – на 0,4%. Комісія сприяння при райколгоспспілці змогла тоді оформити передплату тільки у 2 з 54 колгоспів [41]. Котопський район станом на 1 листопада 1932 р. виконав завдання на 58,5% або майже на 1,1 млн. руб. Головними постачальниками коштів стали колгоспники [42]. Сільради, які пасли задніх, удостоювалися прапору «ледаря» за «мляві темпи». Саме його влітку 1932 р. отримала Талалаївка на зльоті фінударників, що проходив у Ніжині [43]. Попри це, четвертий квартал Чернігівська область завершила з показником мобілізації коштів на рівні 43,8 млн. руб. [44].

Протягом січня – травня 1933 р. в Україні реалізували позик другої п'ятирічки на 510,2 млн. руб. або 94,5% від плану. Робітники та службовці виконали його на 106,5%, кустарі на 83%, колгоспники на 85,1%, одноосібники на 13,2%. Значні відставання фіксувалися на Чернігівщині та Вінниччині (51% та 60,3% відповідно) [45]. Ледь не найгіршим вважалося становище в Носівському районі, керівництво якого, стверджував дописувач з ініціалами «Л. Г.», нехтувало своїми обов'язками, не організовувало передплат навіть в тих населених пунктах, де проживало [46]. Закиди лунали в бік районних друкованих видань, зокрема, газети «Червона Носівщина», редакції яких «недооцінювали важливість питання», не акцентували увагу на причинах «зриву», шкідництві [47].

Одночасно з позикою радянська влада агітувала громадян зберігати наявні у них кошти в ощадкасі. Остання, як і будь-яка організація чи установа, мала власні фінансові завдання, виконання яких, в умовах голоду, сумнівно чи були реальними. Ощадкаса Ніжинського району, до слова, закінчивши перший квартал 1932 р. зі значним проривом, не змогла запропонувати жодних дієвих способів, щоб зупинити відтік вкладників [48].

Чимало уваги «Вісті ВУЦВК» приділяли різноманітним з'їздам і конференціям. Протягом 1933 р. лише в Чернігові пройшли або були заплановані наступні заходи: перший обласний з'їзд рибальських колгоспників (січень) [49]; перший обласний з'їзд колгоспників-ударників Чернігівської області (березень; вступну промову виголосив секретар облоргбюро КП(б)У П. П. Маркітан) [50]; обласний зліт голів передових сільрад області (15 липня; проходив у при-

Рис. 3. Делегати VI сесії ВУЦВК XII скликання: Дудка (колгосп «Червона перемога» Менського району) і Завгород, член ВУЦВК і ЦВК СРСР (колгосп «Новий світ» Кам'янського району Київської області). Мал. Г. Дубинського («Вісті ВУЦВК» за 22 грудня 1933 р.)

міщенні чернігівського міського театру за участі понад 300 делегатів) [51]; об'єднані міські збори партійно-комсомольської організації (25 липня; ухвалили рішення про направлення на село для роботи на ланах 600 комуністів і стільки ж комсомольців міста) [52]; перша обласна наукова нарада лікарів (16–18 жовтня; серед учасників значився президент ВУАН академік О. О. Богомолець) [53]; перший обласний з'їзд рад робітничих, селянських і червоноармійських депутатів (грудень; відбулося обрання обласного виконавчого комітету I скликання в складі 143 чол.) [54; 55] (Рис. 1); перший обласний з'їзд рад (15 грудня) [56]; обласна нарада редакторів районних і політвідділівських газет (19 грудня; запрошено 20 кращих редакторів) [57]; заочна конференція обміну досвідом та підбиттям підсумків всесоюзного конкурсу на кращу сільраду (грудень; ініційована редакцією газети «Більшовик» та облоргкомітетом, участь брало до 10 тис. виборців, понад 100 представників депутатських груп, секретарів сільрад, голів райвиконкомів і сільського активу виступили на сторінках газети) [58]; перша обласна партконференція Чернігівщини (12 січня 1934 р., підготовку Облбюро КП(б)У розпочало ще у грудні 1933 р.) [59] (Рис. 2, 3).

По селах регулярно проводили сільськогосподарські виробничі конференції. У березні 1932 р. в с. Макишин учасники подібного заходу заслухали звіт спеціальної бригади про виявлення 58 ц прихованого насіння та зарахували до колгоспу 77 одноосібників, бідняків і середняків. 55 господарств зголосилося вступити в колгосп у с. Куликівка, про що повідомили на зібранні 500 колгоспників та одноосібників [60]. У переддень свята 8 березня 1932 р. у

Чернігівському районі скликали жіночу конференцію, де обговорили цілком буденні питання: підготовка та проведення «3-ї більшовицької весни»; зміцнення колгоспів; поліпшення тваринництва; підвищення врожайності. Під час заходу 32 делегатки оголосили себе ударницями, самообілізувалися та роз'їхалися по селах «штурмувати прорив в мобілізації коштів та хлібозаготівлях» [61].

У лютому 1933 р. в області пройшли районні зльоти, учасники яких зобов'язалися «боротися за успішність весняної сівби», «вичищення» колгоспів від ворожого елементу (с. Веркіївка (нині Вертіївка) Ніжинського району) [62; 63]. На 20–21 жовтня був запланований третій роменський районний зліт колгоспників-ударників за участі 100 одноосібників, що «сумлінно виконували свої зобов'язання перед державою». Під час його проведення планувалося занести кращі колгоспи, бригади та колгоспників до районної книги пошани [64].

Зі сторінок часопису читач дізнавався про масштабні проекти, заплановані радянською владою. Найбільш молодю галуззю народного господарства СРСР значився цивільний повітряний транспорт. Часопис стверджував, що за десять років (з 1923 р.) тоннаж авіаперевезень в УСРР збільшився з 0,3 до 24,7 тонн, а наліт – з 60 до 500 тис. км. За сім місяців 1933 р. літаки, які пролетіли 519 тис. км, перевезли понад 5 тис. пасажирів. Протягом наступних двох років планувалося встановити постійний повітряний зв'язок з усіма обласними центрами України, передусім з Черніговом та Вінницею [65].

Якщо повітряний транспорт робив лише перші кроки, то судноплавство по р. Десна вже було досить розвиненим. У лютому 1932 р. Чернігівська судноремонтна база перевірила готовність флоту до навігації. Передусім її цікавив перебіг ремонту пароплавів «Піонер», «Дніпровець» та «Лев». Готовність машин мотофлоту становив 80%, а непарової флотилії – 70% [66].

До менш масштабних проєктів можемо зарахувати плани облоргкомітету з будівництва в області 20–25 кінотеатрів коштом бюджетних і позабюджетних надходжень. Ідея оцінювалася в суму від 4 до 5 млн. руб. [67]. До 10 млн. руб. уряд з облоргкомітетом вирішив надати 1934 р. для поліпшення соціально-побутових умов жителів обласного центра. Ці кошти слід було використати на будівництво другої електростанції, нового готелю та лазні, прокладання 12 км водогінних труб. Серед задумів значилися: побудова кількох нових житлових будинків, надбудови над одноповерховими будинками, ремонт тротуарів і шосе [68].

У 1933 р. в колишньому маєтку князя Урусова (с. Качанівка Ічнянського району) розпочалися роботи з облаштування неврологічного курорту всеукраїнського значення на 300 ліжок для лікування колгоспників, робітників МТС, радгоспів, Ліспромгоспів та лісництв. Складався він із декоративного парку (площею 500 га з системою шлюзових озер на 180 га), саду (20 га), палацу на 72 кімнати, електростанції, водогону. Згодом тут мали з'явитися фізіотерапевтич-

ний інститут та різні санаторно-курортні заклади. Урочище відкриття курорту запланували на 15 травня 1934 р. [69].

Ремонтна кампанія поширювалася й на освітню сферу. Традиційно вона охоплювала період з початку липня по кінець серпня кожного року. Дописувачка часопису Н. Сіра бідкалася, що червень 1932 р. добігав, а керівники міських шкіл ще навіть не подали відповідних заявок. Якщо лісоматеріалу чи цегли було вдосталь, то по залізу, цвяхах, склу відчувався дефіцит. Не поспішали виконувати замовлення підрядники. Закінчення будівництва очікували школи в Антоновичах, Мохнатині, Янівцях, Количівці, Халявині, Клочкові, ще 26 шкіл потребували ремонту. На все це влада асигнувала 116,7 тис. руб. [70]. Неготовою до нового 1932/1933 навчального року виявилася Прилуччина, сільради якої насамперед вирішували політично-господарські питання, ігноруючи потреби освіти й культури. Внаслідок цього школи виявилися незабезпеченими паливом, а вчителі – сніданками, взуттям, одягом [71].

1932 р. виникли проблеми з фінансуванням Новгород-Сіверської школи фабрично-заводського учнівства (ФЗУ), спровоковані позицією Ніжинського спецмінералпромсоюзу. Навчальний заклад, який не перший рік готував фахівців грубої кераміки, перебував на межі виживання. Через брак коштів шкільні приміщення, майстерні та гуртожитки не ремонтувалися, паливо для опалення не заготовлялося, необхідне устаткування для майстерень не купувалося. Заборгованість по заробітній платі учителів, стипендій учнів сягала 2–4 місяців. Вони півтора місяці перебували без хліба та продуктів. Ще в травні 1932 р. адміністрація школи розпочала перемовини з Ніжинським спецмінералпромсоюзом, надсилала тому листи, особисто приїздила. Дієвих результатів вони не дали. Обіцяних у вересні коштів так ніхто і не отримав, викладачі масово звільнялися [72].

До наукових здобутків 1931–1932 рр., на думку редакції газети, слід було неодмінно зарахувати експедицію в с. Мізин Понорницького району, що досліджувала «археологічну пам'ятку першорядної наукової цінності, що має європейське значення». Характеризували її так: «Це є станція палеолітичного оселища, покрита земляним намулом завтовшки менше одного метра, що існувало близько 10000 років тому. Оселище виявили під лівим (північним) схилом так званої Мізинської балки, що тягнеться з заходу на схід і впадає в долину р. Десни. Частково проведеними розкопками виявлено ряд надзвичайно цінних речей сивої давнини приміром рідкі мамутові кістки...». У 1933 р. до Мізина планували направити чергову наукову експедицію кабінету антропології ВУАН під керівництвом професора М. Я. Рудинського [73].

Отже, редакція газети «Вісті ВУЦВК», незважаючи на статус всеукраїнського республіканського видання, чимало уваги приділяла подіям та людям з різних куточків Чернігівщини. Пошук «класово-ворожого елементу», зміни в промисловості, функціонування залізничного та річкового транспорту, розвиток торгівлі, проблеми будівництва, потреби освіти – ось далеко не повний перелік

тем, яким дописувачі присвячували свої матеріали. Викриваючи злочинців, звинувачуючи саботажників і ворогів радянської влади, часопис зрідка корелював виявлені недоліки чи порушення з реальним станом справ на селі й у містах, охоплених голодом. Попри це, наведена на його сторінках інформація є цінним джерелом для локальної (місцевої) історії, оскільки дозволяє зрозуміти, як історичні події вплинули на життя людей в конкретний проміжок часу, в конкретному місці.

ДЖЕРЕЛА

1. Горох М. В. Чернігівщина років Голодомору (1932–1933) на сторінках часопису «Вісті ВУЦВК»: адміністративно-територіальні зміни, вирощування зернових, хлібозаготівлі. *Сіверщина в історії України: збірник наукових праць*. 2023. Вип. 16. С. 130–142.
2. Горох М. В. Чернігівщина років Голодомору (1932–1933) на сторінках часопису «Вісті ВУЦВК»: вирощування технічних і кормових культур, тваринництво. *Сіверщина в історії України: збірник наукових праць*. 2024. Вип. 17. С. 177–185.
3. Чернігівські обласні організації все ще не забезпечили швидкого обробітку буряків. Створюють умови для... зриву кампанії. *Вісті ВУЦВК*. 1933. 27 червня. С. 2.
4. І. С. «Бригади організуються в процесі роботи». *Вісті ВУЦВК*. 1932. 17 вересня. С. 5.
5. Калабуха В. Крадіжки та втрати цукробуряків стали звичайним явищем. *Вісті ВУЦВК*. 1933. 24 жовтня. С. 2.
6. На обласному з'їзді рад Чернігівщини. *Вісті ВУЦВК*. 1933. 18 грудня. С. 4.
7. Чернігівка. Перекручують директиви уряду. *Вісті ВУЦВК*. 1932. 21 грудня. С. 5.
8. Калоша. Чотири райони Чернігівщини ведуть перед. *Вісті ВУЦВК*. 1932. 15 грудня. С. 4.
9. Водоп'ян, Шлома, Бондаренко (бригада „Вістей“). Ущільнюють строки робіт. *Вісті ВУЦВК*. 1932. 24 червня. С. 1.
10. Чіткий партпривід забезпечив успіх. *Вісті ВУЦВК*. 1932. 28 вересня. С. 1.
11. Преміювання кращих комсомольців і молодих ударників промисловості і колгоспів України. *Вісті ВУЦВК*. 1933. 4 листопада. С. 3.
12. Ващенко В. Ніженщина зразково готується до призова. *Вісті ВУЦВК*. 1932. 18 вересня. С. 4.
13. Дорожний П. Домогтися зламу по всіх лініях. *Вісті ВУЦВК*. 1932. 18 вересня. С. 4.
14. Крадуть вдень і вночі. *Вісті ВУЦВК*. 1932. 8 серпня. С. 4.
15. Лист колгоспника. Хто розкрадає колгоспну власність. *Вісті ВУЦВК*. 1932. 9 грудня. С. 4.
16. «Крадіжки та втрати цукробуряків стали звичайним явищем». *Вісті ВУЦВК*. 1933. 14 листопада. С. 3.
17. За перекурчення лінії партії знято з роботи і віддано до суду. *Вісті ВУЦВК*. 1933. 22 вересня. С. 3.
18. Егоров. Новгород-Сіверська прокуратура милує розтратників (Лист судді). *Вісті ВУЦВК*. 1932. 18 грудня. С. 4.
19. За порушення ревзаконності – до суду. *Вісті ВУЦВК*. 1933. 1 серпня. С. 4.
20. Не підготувалися і на Чернігівщині. *Вісті ВУЦВК*. 1932. 20 квітня. С. 3.
21. Дорожний П. Конотопський електро-механічний завод буде реконструйований. *Вісті ВУЦВК*. 1932. 5 вересня. С. 7.
22. На директиви партії – відповідь ділом. *Вісті ВУЦВК*. 1932. 12 липня. С. 3.
23. І. К. Підкова в... маринаді. *Вісті ВУЦВК*. 1932. 28 липня. С. 3.
24. *Вісті ВУЦВК*. 1933. 10 червня. С. 4.
25. Бронцовський. У Прилуках саботують вироблення запчастин. *Вісті ВУЦВК*. 1933. 15 січня. С. 3.
26. План випуску запчастин виконали до строку. *Вісті ВУЦВК*. 1933. 22 березня. С. 3.
27. Виткварка Д. Недооцінюють важливої справи (лист працівника обконтори «Металолом»). *Вісті ВУЦВК*. 1933. 20 листопада. С. 3.
28. За чітку роботу бюро скарг. *Вісті ВУЦВК*. 1932. 15 квітня. С. 3.
29. Пономар, Печериця. Залучили сотні з робітничого активу. *Вісті ВУЦВК*. 1932. 21 квітня. С. 6.
30. Бугненко. Ніженська прокуратура маринує червоноармійські скарги. *Вісті ВУЦВК*. 1932. 14 вересня. С. 7.
31. Ніженська прокуратура маринує червоноармійські скарги. *Вісті ВУЦВК*. 1932. 12 жовтня. С. 5.
32. Сто тисяч карбованців на поліпшення побутових умов. *Вісті ВУЦВК*. 1932. 24 серпня. С. 3.
33. Поліпшити роботу Ніженського обмінного пункту. *Вісті*

ВУЦВК. 1932. 29 травня. С. 4.

34. Заявки для клієнтури... «не обов'язкові». *Вісті ВУЦВК*. 1932. 5 липня. С. 3.
35. На ст. Талалаївка 35 вагонів картоплі під загрозою загибелі. *Вісті ВУЦВК*. 1932. 23 грудня. С. 4.
36. Л. С. Союзтранс і досі не перебудував своєї роботи. *Вісті ВУЦВК*. 1932. 4 серпня. С. 3.
37. Дорожний П. «Зустрічний потік» на конотопському базарі. *Вісті ВУЦВК*. 1932. 28 червня. С. 5.
38. Шварцман М. Після одноденного піднесення. *Вісті ВУЦВК*. 1932. 29 липня. С. 4.
39. Резніков С. У Прилуках спекують хлібом. *Вісті ВУЦВК*. 1933. 23 листопада. С. 3.
40. Марченко В. В Бобровицькому районі ще черга до позики не дійшла. *Вісті ВУЦВК*. 1932. 22 липня. С. 6.
41. Марченко В. Зрушення непомітно. *Вісті ВУЦВК*. 1932. 16 серпня. С. 6.
42. На Конотопщині досі розкачуються. *Вісті ВУЦВК*. 1932. 12 листопада. С. 8.
43. Зоренко. Поспішили з преміюванням. *Вісті ВУЦВК*. 1932. 6 серпня. С. 6.
44. *Вісті ВУЦВК*. 1933. 6 січня. С. 1.
45. Реалізовано позики на 510.202 тисячі крб. *Вісті ВУЦВК*. 1933. 30 травня. С. 3.
46. Л. Г. Трудящі одноосібники, рівняйтеся на колгоспників! *Вісті ВУЦВК*. 1933. 6 червня. С. 3.
47. Відсталі газети – відсталі райони. Чому з газет випала передплата серед одноосібників. *Вісті ВУЦВК*. 1933. 11 червня. С. 3.
48. Зоренко. Ніженська райошадкаса працює... на відплив. *Вісті ВУЦВК*. 1932. 20 квітня. С. 8.
49. *Вісті ВУЦВК*. 1933. 3 січня. С. 1.
50. З'їзд колгоспників-ударників Чернігівщини. *Вісті ВУЦВК*. 1933. 3 березня. С. 3.
51. Зліт голів передових сільрад Чернігівщини. *Вісті ВУЦВК*. 1933. 16 липня. С. 4.
52. Кращих комуністів і комсомольців – на збиральну й хлібоздачу. *Вісті ВУЦВК*. 1933. 27 липня. С. 3.
53. Наукова нарада лікарів. *Вісті ВУЦВК*. 1933. 20 жовтня. С. 4.
54. 5 грудня – перший з'їзд рад Чернігівщини. *Вісті ВУЦВК*. 1933. 28 листопада. С. 1.
55. На голову чернігівського облвиконкому обрано тов. Голубятнікова. *Вісті ВУЦВК*. 1933. 20 грудня. С. 4.
56. Іванов. Відкрився перший облз'їзд рад Чернігівської області. *Вісті ВУЦВК*. 1933. 17 грудня. С. 2.
57. Обласна нарада редакторів районних і політвідділівських газет. *Вісті ВУЦВК*. 1933. 9 грудня. С. 4.
58. *Вісті ВУЦВК*. 1933. 17 грудня. С. 2.
59. 12 січня – обласна чернігівська партконференція. *Вісті ВУЦВК*. 1933. 10 грудня. С. 3.
60. Чернігівка. За два-три дні мобілізувати насіння. *Вісті ВУЦВК*. 1932. 27 березня. С. 2.
61. Готування до 8 березня перетворити на масовий огляд роботи трудящих жінок. *Вісті ВУЦВК*. 1932. 5 березня. С. 5.
62. Калоша. Зліт викликав нову хвилю ентузіазму у готуванні до весняної сівби. *Вісті ВУЦВК*. 1933. 11 лютого. С. 4.
63. Цілкою схвалюють заходи партії. *Вісті ВУЦВК*. 1933. 12 лютого. С. 4.
64. Зліт колгоспників. *Вісті ВУЦВК*. 1933. 14 жовтня. С. 4.
65. Повітряний транспорт УСРР за 10 років. *Вісті ВУЦВК*. 1933. 18 серпня. С. 2.
66. В Чернігові організовано бригади огляду. *Вісті ВУЦВК*. 1932. 11 березня. С. 2.
67. Важливий почин Чернігівської області. *Вісті ВУЦВК*. 1933. 12 вересня. С. 4.
68. Соціально-побутове будівництво в Чернігові. *Вісті ВУЦВК*. 1933. 23 листопада. С. 4.
69. Новий курорт для працівників соціалістичний ланів. *Вісті ВУЦВК*. 1933. 20 вересня. С. 4.
70. Сіра Н., Зільбович. Ні нового будівництва, ні ремонту. *Вісті ВУЦВК*. 1932. 28 червня. С. 8.
71. Пам'ятайте про перше вересня! *Вісті ВУЦВК*. 1932. 30 серпня. С. 2.
72. Шумара, Жуків, Удко, Ляшенко, Лошаков. Врятувати ФЗУ від розвалу. *Вісті ВУЦВК*. 1932. 15 жовтня. С. 6.
73. Мізинське палеолітичне оселище. *Вісті ВУЦВК*. 1933. 16 червня. С. 1.

Horokh M. V. Chernihiv region during Holodomor (1932–1933) on the pages of «Visti VUTSVK» journal: from the search for a «class-hostile» element to the development of industry, trade and education

One of the propaganda tools used by communist totalitarian regime was the press. It helped to implant the mass campaigns and political decisions

which were necessary for the regime. «Visti VUTSVK» is a specific historical source which represents the central press of the researched period. It still needs the detailed verification. The magazine has depicted various topics concerning politics, economy, education, cooperation, social and female issues, global problems. Its contributions are the unique source for studying the different aspects of Holodomor (1932–1933).

In the middle of the research are the publications dedicated to the struggle against the «class-hostile» element, changes in industry, transport, trade and construction, and educational needs. The «Visti VUTSVK» contributors devoted many articles and reports to these topics.

Exposing criminals, accusing saboteurs and enemies of the Soviet regime, the newspaper occasionally correlated the identified shortcomings or violations with the real state of affairs in the countryside and in cities affected by the famine. Nevertheless, the information provided on its pages is a valuable source for local history, as it allows us to understand how historical events affected people's lives in a particular period of time, in a particular place.

Key words: newspaper, «Visti VUTSVK», Chernihiv region, Holodomor, «class-hostile» element, industry, trade, education.

REFERENCES

- Horokh, M. V. (2023). Chernihivshchyna rokiv Holodomoru (1932–1933) na storinkakh chasopysu «Visti VUTSVK»: administrativno-terytorialni zminy, vyroshchuvannia zernovykh, khlibozahotivli. [Chernihiv region during Holodomor (1932–1933) within the pages of «Visti VUTSVK»: administrative and territorial changes, corn growing, grain collection]. *Sivershchyna v istorii Ukrainy: zbirnyk naukovykh prats*, 16, pp. 130–142. [in Ukrainian].
- Horokh, M. V. (2024). Chernihivshchyna rokiv Holodomoru (1932–1933) na storinkakh chasopysu «Visti VUTSVK»: vyroshchuvannia tekhnichnykh i kormovykh kultur, tvarynnystvo. [Chernihiv region during Holodomor (1932–1933) on the pages of «Visti VUTSVK» journal: cultivation of technical and fodder crops, animal husbandry]. *Sivershchyna v istorii Ukrainy: zbirnyk naukovykh prats*, 17, pp. 177–185. [in Ukrainian].
- Chernihivski oblasni orhanizatsii vse shche ne zabezpechyly shvydkoho obrobittu buriakiv. Stvorili umovy dlia... zryvu kampanii. (1933). [Chernihiv regional organisations have not yet ensured that beetroot cultivation is carried out quickly. They are creating conditions for... disruption of the campaign]. *Visti VUTSVK*, 27 chervnia, 2. [in Ukrainian].
- S., I. (1932). «Brygady orhanizuiutsia v protsesi roboty» [«Brigades are organised on the job»]. *Visti VUTSVK*, 17 veresnia, 5. [in Ukrainian].
- Kalabukha, V. (1933). Kradizhky ta vtraty tsukroburiakiv staly zvychnym yavyschem. [Thefts and losses of sugar beet have become commonplace]. *Visti VUTSVK*, 24 zhovtnia, 2. [in Ukrainian].
- Na oblasnomu zizdi rad Chernihivshchyny. (1933). [At the regional congress of Chernihiv Oblast councils]. *Visti VUTSVK*, 18 hrudnia, 4. [in Ukrainian].
- Chernihivka. (1932). Perekruchuiut dyrektyvy uriadu. [Distorting government directives]. *Visti VUTSVK*, 21 hrudnia, 5. [in Ukrainian].
- Kaloshia. (1932). Chotyry raiony Chernihivshchyny vedut pered. [Four districts of Chernihiv region are leading the way]. *Visti VUTSVK*, 15 hrudnia, 4. [in Ukrainian].
- Vodopian, Shloma, Bondarenko (bryhada «Vistei»). (1932). Ushchilnuiut stroky robot. [Shorten the timeframe of work]. *Visti VUTSVK*, 24 chervnia, 1. [in Ukrainian].
- Chitkyi partprovod zabezpechyv uspih. (1932). [Clear partner support ensures success]. *Visti VUTSVK*, 28 veresnia, 1. [in Ukrainian].
- Premiiuvannia krashchykh komsomoltsiv i molodykh udarnykh promyslovosti i kolhospiv Ukrainy. (1933). [Awarding the best Komsomol members and young drummers of Ukrainian industry and collective farms]. *Visti VUTSVK*, 4 lystopada, 3. [in Ukrainian].
- Vashchenko, V. (1932). Nizhenshchyna zrazkovo hotuietsia do pryzova. [Nizhyn region is exemplarily preparing for the draft]. *Visti VUTSVK*, 18 veresnia, 4. [in Ukrainian].
- Dorozhnyi, P. (1932). Domohtysia zlamu po vsikh liniakh. [Achieve hacking on all lines]. *Visti VUTSVK*, 18 veresnia, 4. [in Ukrainian].
- Kradut vden i vnochi. (1932). [Stolen day and night]. *Visti VUTSVK*, 8 serpnia, 4. [in Ukrainian].
- Lyst kolhospnyka. Khto rozkradaie kolhospnu vlasnist. (1932). [A letter from a collective farmer. Who steals collective farm property]. *Visti VUTSVK*, 9 hrudnia, 4. [in Ukrainian].
- «Kradizhky ta vtraty tsukroburiakiv staly zvychnym yavyschem». (1933). [Thefts and losses of sugar beet have become commonplace]. *Visti VUTSVK*, 14 lystopada, 3. [in Ukrainian].
- Za perekuchennia linii partii znizato z roboty i viddano do sudu. (1933). [Party members dismissed from work and taken to court for distorting the line]. *Visti VUTSVK*, 22 veresnia, 3. [in Ukrainian].
- Yehorov. (1932). Novgorod-Siverska prokuratura myluie roztratnykh (Lyst suddi). [Novgorod-Siversk Prosecutor's Office pardons embezzlers (Letter from a judge)]. *Visti VUTSVK*, 18 hrudnia, 4. [in Ukrainian].
- Za porushennia revzakonnosti – do sudu. (1933). [For violation of the revision law – to court]. *Visti VUTSVK*, 1 serpnia, 4. [in Ukrainian].
- Ne pidhotuvalysia i na Chernihivshchyni. (1932). [Chernihiv region was not prepared either]. *Visti VUTSVK*, 20 kvitnia, 3. [in Ukrainian].
- Dorozhnyi, P. (1932). Konotopskiy elektro-mekhanichnyi zavod bude rekonstruiovanyi. [Konotop Electro-Mechanical Plant to be reconstructed]. *Visti VUTSVK*, 5 veresnia, 7. [in Ukrainian].
- Na dyrektyvy partii – vidpovid dilom. (1932). [Responding to party directives with action]. *Visti VUTSVK*, 12 lypnia, 3. [in Ukrainian].
- K., I. (1932). Pidkova v... marynadi. [Horseshoe in... marinade]. *Visti VUTSVK*, 28 lypnia, 3. [in Ukrainian].
- Visti VUTSVK (1933), 10 chervnia, 4. [in Ukrainian].
- Brontsovskiy. (1933). U Prylukakh sabotuiut vyroblennia zapchastyn. [Production of spare parts is being sabotaged in Pryluky]. *Visti VUTSVK*, 15 sichnia, 3. [in Ukrainian].
- Plian vypusku zapchastyn vykonaly do stroku. (1933). [The spare parts production plan was met on time]. *Visti VUTSVK*, 22 bereznia, 3. [in Ukrainian].
- Vytkvarka, D. (1933). Nedootsiniuiut vazhlyvoi spravy (lyst pratsivnyka obkontory «Metalolom»). [They underestimate the importance of the case (a letter from an employee of the regional office of Metalolom)]. *Visti VUTSVK*, 20 lystopada, 3. [in Ukrainian].
- Za chitku robotu biura skarh. (1932). [For the efficient work of the complaints office]. *Visti VUTSVK*, 15 kvitnia, 3. [in Ukrainian].
- Ponomar, Pechierysia. (1932). Zaluchyly sotni z robitnychoho aktyvu. [Hundreds of employees have been recruited from the workforce]. *Visti VUTSVK*, 21 kvitnia, 6. [in Ukrainian].
- Buhnenko. (1932). Nizhenska prokuratura marynuie chervonoarmiiskiy skarhy. [Nizhyn prosecutor's office marines Red Army complaints]. *Visti VUTSVK*, 14 veresnia, 7. [in Ukrainian].
- Nizhenska prokuratura marynuie chervonoarmiiskiy skarhy. (1932). [Nizhyn prosecutor's office marines Red Army complaints]. *Visti VUTSVK*, 12 zhovtnia, 5. [in Ukrainian].
- Sto tysiach karbovantsiv na polipshennia pobutovykh umov. (1932). [One hundred thousand rubles to improve living conditions]. *Visti VUTSVK*, 24 serpnia, 3. [in Ukrainian].
- Polipshyty robotu Nizhenskoho obminnogo punktu. (1932). [Improve the work of the Nizhyn exchange office]. *Visti VUTSVK*, 29 travnia, 4. [in Ukrainian].
- Zaiavky dlia kliientury... «ne oboviazkovi». (1932). [Applications for the clientele... «optional»]. *Visti VUTSVK*, 5 lypnia, 3. [in Ukrainian].
- Na st. Talalaivka 35 vagoniv kartopli pid zahrozoiu zahybeli. (1932). [At Talalaivka station, 35 wagons of potatoes are under threat of destruction]. *Visti VUTSVK*, 23 hrudnia, 4. [in Ukrainian].
- S., L. Soiuztrans i dosi ne perebuduvav svoiei roboty. (1932). [Soyuztrans still hasn't restructured its work]. *Visti VUTSVK*, 4 serpnia, 3. [in Ukrainian].
- Dorozhnyi, P. (1932). «Zustrichnyi potik» na konotopskomu bazari. [«Counterflow» at the Konotop market]. *Visti VUTSVK*, 28 chervnia, 5. [in Ukrainian].
- Shvartsman, M. (1932). Pislia odnodennoho pidnesennia. [After one day of excitement]. *Visti VUTSVK*, 29 lypnia, 4. [in Ukrainian].
- Reznikov, S. (1933). U Prylukakh spekuluiut khlibom. [In Pryluky, bread is being speculated on]. *Visti VUTSVK*, 23 lystopada, 3. [in Ukrainian].
- Marchenko, V. (1932). V Bobrovytskomu raioni shche cherha do pozyky ne diishla. [Bobrovytsia district is not yet in line for a loan]. *Visti VUTSVK*, 22 lypnia, 6. [in Ukrainian].
- Marchenko, V. (1932). Zrushennia nepomitno. [Shifts are imperceptible]. *Visti VUTSVK*, 16 serpnia, 6. [in Ukrainian].
- Na Konotopshchyni dosi rozkachuiutsia. (1932). [Konotop district is still rolling out]. *Visti VUTSVK*, 12 lystopada, 8. [in Ukrainian].
- Zorenko. (1932). Pospishyly z premiiuvanniam. [We were in a hurry to award bonuses]. *Visti VUTSVK*, 6 serpnia, 6. [in Ukrainian].
- Visti VUTSVK (1933), 6 sichnia, 1. [in Ukrainian].
- Realizovano pozyky na 510.202 tysiachi krb. (1933). [Loans for RUB 510,202 thousand were sold]. *Visti VUTSVK*, 30 travnia, 3. [in Ukrainian].
- H., L. (1933). Trudiashchi odnoosibnyky, rivniaitesia na kolhospnykiv! [Individual farmers, look up to the collective farmers!]. *Visti VUTSVK*, 6 chervnia, 3. [in Ukrainian].
- Vidstali hazety – vidstalykh raioniv. Chomu z hazet vypala peredplata sereb odnoosibnykh. (1933). [Backward newspapers - backward districts. Why newspaper subscriptions among single-owner households have dropped]. *Visti VUTSVK*, 11 chervnia, 3. [in Ukrainian].
- Zorenko. (1932). Nizhynska raioishchadkasa pratsiuie... na vidplyv. [Nizhyn District Savings Bank operates... on the tide]. *Visti VUTSVK*, 20 kvitnia, 8. [in Ukrainian].
- Visti VUTSVK (1933), 3 sichnia, 1. [in Ukrainian].
- Zid kolhospnykh udarnykh Chernihivshchyny. (1933). [Congress of collective farmers in the Chernihiv region]. *Visti VUTSVK*, 3 bereznia, 3. [in Ukrainian].

51. Zlit holiv peredovoykh silrad Chernihivshchyny. (1933). [Meeting of heads of advanced village councils of Chernihiv region]. *Visti VUTSVK*, 16 lypnia, 4. [in Ukrainian].

52. Krashchyykh komunistiv i komsomoltsiv – na zbyralsnu y khlibozdachu. (1933). [The best communists and Komsomol members were sent to the harvest and grain delivery]. *Visti VUTSVK*, 27 lypnia, 3. [in Ukrainian].

53. Naukova narada likariv. (1933). [Scientific meeting of doctors]. *Visti VUTSVK*, 20 zhovtnia, 4. [in Ukrainian].

54. 5 hrudnia – pershyi zizd rad Chernihivshchyny. (1933). [5 December – the first congress of councils in Chernihiv region]. *Visti VUTSVK*, 28 lystopada, 1. [in Ukrainian].

55. Na holovu chernihivskoho oblvykonkomu obrano tov. Holubiatnikova. (1933). [Comrade Holubiatnikov is elected head of the Chernihiv regional executive committee]. *Visti VUTSVK*, 20 hrudnia, 4. [in Ukrainian].

56. Ivanov. (1933). Vidkryvsia pershyi oblzizd rad Chernihivskoi oblasti. [First regional congress of Chernihiv Oblast councils opened]. *Visti VUTSVK*, 17 hrudnia, 2. [in Ukrainian].

57. Oblasna narada redaktoriv raionnykh i politviddilivskykh hazet. (1933). [Regional meeting of editors of district and political department newspapers]. *Visti VUTSVK*, 9 hrudnia, 4. [in Ukrainian].

58. Visti VUTSVK (1933), 17 hrudnia, 2. [in Ukrainian].

59. 12 sichnia – oblasna chernihivska partkonferentsiia. (1933). [12 January – Chernihiv regional party conference]. *Visti VUTSVK*, 10 hrudnia, 3. [in Ukrainian].

60. Chernihivka. (1932). Za dva-try dni mobilizuvaty nasinnia. [Mobilise the seeds in two to three days]. *Visti VUTSVK*, 27 bereznia, 2. [in Ukrainian].

61. Hotuvannia do 8 bereznia peretvoryty na masovyi ohliad roboty trudiashchyykh zhinok. (1932). [Turn preparations for 8 March into a massive review of the work of women workers]. *Visti VUTSVK*, 5 bereznia, 5. [in Ukrainian].

62. Kalosha. (1933). Zlit vyklykav novu khvyliu entuziazmu u hotuvanni do vesnianoi sivby. [The take-off sparked a new wave of enthusiasm in preparations for spring sowing]. *Visti VUTSVK*, 11 liutoho, 4. [in Ukrainian].

63. Tsikom skhvaliuiut zakhody partii. (1933). [Fully approve of the party's measures]. *Visti VUTSVK*, 12 liutoho, 4. [in Ukrainian].

64. Zlit kolhospnykiv. (1933). [Rally of collective farmers]. *Visti VUTSVK*, 14 zhovtnia, 4. [in Ukrainian].

65. Povitrianyi transport USRR za 10 rokiv. (1933). [Air transport of the Ukrainian SSR in 10 years]. *Visti VUTSVK*, 18 serpnia, 2. [in Ukrainian].

66. V Chernihovi orhanizovano brygady ohliadu. (1932). [Inspection teams organised in Chernihiv]. *Visti VUTSVK*, 11 bereznia, 2. [in Ukrainian].

67. Vazhlyvyi pochyn Chernihivskoi oblasti. (1933). [An important initiative of the Chernihiv region]. *Visti VUTSVK*, 12 veresnia, 4. [in Ukrainian].

68. Sotsialno-pobutove budivnytstvo v Chernihovi. (1933). [Social and domestic construction in Chernihiv]. *Visti VUTSVK*, 23 lystopada, 4. [in Ukrainian].

69. Novyi kurort dla pratsivnykiv sotsialistychnyi laniv. (1933). [New resort for socialist farm workers]. *Visti VUTSVK*, 20 veresnia, 4. [in Ukrainian].

70. Sira, N., Zilbovykh. (1932). Ni novoho budivnytstva, ni remontu. [No new construction or repairs]. *Visti VUTSVK*, 28 chervnia, 8. [in Ukrainian].

71. Pamiataite pro pershe veresnia! (1932). [Remember the first of September!]. *Visti VUTSVK*, 30 serpnia, 2. [in Ukrainian].

72. Shumara, Zhukiv, Udko, Iliashenko, Loshakov. (1932). Vriatuvaty FZU vid rozvalu. [Saving the FZU from collapse]. *Visti VUTSVK*, 15 zhovtnia, 6. [in Ukrainian].

73. Mizynske paleolitychne oselyshche. (1933). [Mizynske Palaeolithic site]. *Visti VUTSVK*, 16 chervnia, 1. [in Ukrainian].

*Стаття надійшла до редакції 19.02.2025 р.
Рекомендована до друку 17.07.2025 р.*

УДК 94.329.733(477.52)1939/1945

Н. М. Демиденко

БОРІТЬБА НАЦІОНАЛІСТИЧНИХ ОРГАНІЗАЦІЙ НА СУМЩИНІ У ПЕРІОД ДРУГОЇ СВІТОВОЇ ВІЙНИ

У статті проведений історичний аналіз боротьби націоналістичних організацій проти радянського режиму на території Сумської області у період Другої світової війни. На основі документів Державного архіву Сумської області відзначено, що Організація Українських Націоналістів діяла в Сумах з 1941 до 1943 року. Констатовано, що у період німецької окупації Сумщини (1941–1943 рр.) члени ОУН проводили активну просвітницьку роботу, а саме – розповсюджували українські журнали та газети, на сторінках яких висвітлювали матеріал про правдиву історію України та справжніх борців за її визволення.

Доведено, що після звільнення Сумської області від німецьких окупантів восени 1943 року загони Української Повстанської Армії, керовані основним проводом з центру, діяли на території Сумської області з 1943 року до 1949 року. Відзначено, що вихідці із Сумської області активно боролись у структурах ОУН УПА не лише на сумській землі, а і на території Західної України.

Ключові слова: Сумська область, Організація Українських Націоналістів, Українська Повстанська Армія, С. Сапун, товариство «Прогрес», Друга світова війна.

Історія героїчної боротьби ОУН-УПА за українську державність і дотепер залишається дискусійною. Довготривала заборона на дослідження даної теми сприяла тому, що з'явилося багато міфів, які викривлено у дусі радянської пропаганди, що розповідали про учасників ОУН-УПА як ворогів радянської держави і ворогів народу.

Відомий український історик С. Кульчицький справедливо зазначає, що в сучасній Україні «...нема більш гострої у своїй дискусійності проблеми, ніж проблема ОУН-УПА. Ставлення до неї розділяє політичні партії, парламент, націю... За ветеранами стоять діти, онуки й правнуки, які переймаються їхніми настроями. Естафета ворожнечі триває, хоч молодші покоління не орієнтуються в конкретних подіях і фактах» [1, с. 74].

Довгий час радянською пропагандою насаджувались свідомо брехливі прорадянські наративи, «...штучно створені криві дзеркала показували цілим поколінням українців їхніх героїв у образах бандитів, різунів, зрадників, а їхніх катів глорифікували, підносили до рівня «билинних богатирів», носіїв прогресу, культури, захисників українського народу» [2, с. 5]. Найбільша трагедія полягала у тому, що «проти українця, який воював за демократичну незалежну батьківщину, стояв також українець, котрий боровся за світле майбутнє своєї радянської України» [3, с. 211].

У радянській історіографії вояки ОУН-УПА традиційно представлялись як агенти німецько-фашистських спецслужб, як банди буржуазних націоналістів і т. п. Але і після розпаду Радянського Союзу пострадянська Росія «підхопила прапор» викривленого трактування історії. Молода Українська держава, на жаль, не забезпечила ефективних контрзаходів брехливій проросійській пропаганді. Війна ОУН-УПА проти радянської тоталітарної машини закінчилася у 1955 р. (принаймні цю дату визнають більшість сучасних дослідників), але учасники національно-визвольного руху, які виборювали незалежність

Рис. 1. Газета «Голос Охтирщини» (травень, 1942 р.)

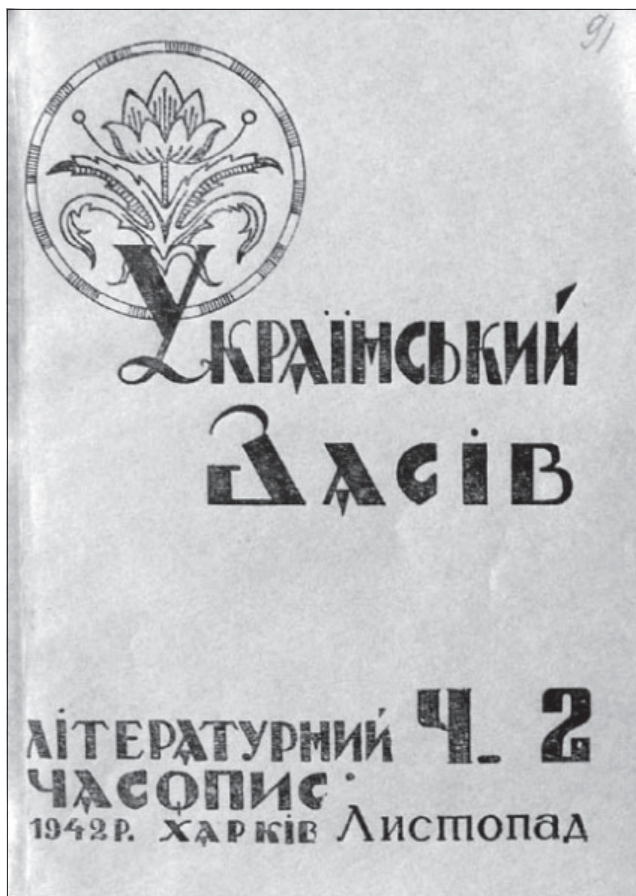

Рис. 2. Титульна сторінка журналу «Літературний часопис» (листопад, 1942 р.)

України, не лише не були вшановані на державному рівні, а й категорично засуджувались частиною суспільства.

Подібний образ членів ОУН-УПА як «бандитів», ворогів радянської держави популяризувався на теренах СРСР до кінця 80-х років минулого століття, до початку перебудови і початку лібералізації. І якщо раніше свідчення про діяльність ОУН-УПА можна було дізнатися лише із спогадів окремих людей, то в останні десятиліття з'явився ряд фундаментальних праць, які незаангажовано, спираючись на конкретні документи і факти, висвітлюють цю дискусійну тему. Зокрема, робота групи провідних істориків з вивчення діяльності ОУН-УПА, яку очолив професор інституту історії Національної академії наук С. Кульчицький, підготували книгу (історичний висновок) «Організація українських націоналістів і Українська повстанська армія», у якій всебічно розглянута боротьба ОУН і УПА, особливо в роки Другої світової війни, бо діяльність саме цього періоду викликали найбільше дискусій [4].

Двадцять три роки гнобили нас більшовики. Двадцять три роки більшовики й жиди переслідували х-жну українську думку. Та не збили її. Вона жила й житиме надалі серед українського народу.

По смерті славного Героя Петлюри другим найважливішим провідником українського народу був полковник Євген Коновалець. Полковник Коновалець був нічим революційним організатором і командиром найкращої частини Української Армії — Стрілецької. Коли Москва і Польща знищили Українську Державу, полковник Коновалець продовжував боротьбу іншим способом. Він заснував таємну Українську військову організацію. Ця організація провадила далі боротьбу проти більшовизму.

В 1929 році Коновалець заснував нову, ще більшу організацію Українських Націоналістів. Під провідом полковника Коновальця згуртувались всі найкращі українські сили. Організація ця поширювала

Діяльність ОУН-УПА розкриває видання В. Косика «Правда історії. Роки окупації України 1939–1944» (2008 р.) [2]. Автор повністю розвінчує інформацію про погроми «Дні Петлюри», які приписувались ОУН у Львові у 1941 році.

Діяльність УПА в останні десятиліття стала ширше висвітлюватися і на шпальтах періодичних наукових видань. Привертає увагу, наприклад, стаття В. Скуратівського «Нотатки про проблеми УПА», де автор, аналізуючи ідеологію підпільної структури, зазначає, що вона «не дуже різнилася від інтегрального націоналізму» [5, с. 76]. З'являються також окремі праці про діяльність ОУН-УПА і на регіональному рівні, навіть на рівні окремих районів та сіл.

Але наукові розвідки стосуються лише регіонів Західної України. Тобто, сталим залишався міф про те, що ОУН-УПА діяла винятково на території Західної України. Повністю розвінчує цей підхід збірник «ОУН-УПА на Сумщині» (2016 р.), упорядником якого є краєзнавець, архівіст Г. М. Іванушенко. Працюючи на посаді директора

Державного архіву Сумської області, він зміг організувати роботу з розшуку та долученню до наукового обігу резонансних документів, що розкривають боротьбу ОУН-УПА на території Сумської області [6].

Таким чином, на основі документів Державного архіву Сумської області стало відомо, що осередки Організації Українців Націоналістів на Сумщині почали створюватись від початку окупації німцями Сумської області восени 1941 р. Вони діяли в основному на базі просвітницьких організацій, проводили активну просвітницьку роботу.

Німці, на противагу радянській владі, дозволяли видання україномовних газет, на шпальтах яких подавався матеріал про правдиву історію України та справжніх борців за її визволення, наприклад, Симона Петлюру, Євгена Коновальця (рис. 1). Активно розповсюджувалися українські журнали, де друкувалися твори вітчизняних літераторів (рис. 2).

За часів німецької окупації у Сумах почали працювати українські школи, ставитися спектаклі українською мовою. В області відкривалися українські церкви, які були заборонені радянською владою.

Але якщо на початку війни у 1941 р. німці дозволяли українським націоналістам проводити активну просвітницьку діяльність, то у 1942 р. подібна діяльність обмежувалась або взагалі стала під заборобою. Які були на це причини?

У грудні 1942 р. німці викрили в Сумах осередок ОУН. У донесенні до міської німецької комендатури від 12 грудня 1942 р. зазначалося, що театральні групи в місті Суми ведуть нелегальну пропаганду за утвердження української державності, причому подібну пропаганду важко контролювати. Німців лякав той факт, що рух опору української інтелігенції ставав все більш агресивним, адже ходили чутки навіть про намір ОУН будувати в Конотопі фабрику боєприпасів.

Гестапівці зазначали, що підпілля ОУН діє надзвичайно професійно «за принципом кілець, де можна бачити зовнішнє кільце, а серцевина завжди залишається недосяжною» [7, с. 267].

На основі документів архіву Управління Служби Безпеки України в Сумській області стало відомо, що керівником Сумської організації ОУН, яка діяла під прикриттям «Просвіти» у місті Суми, був Семен Сапун, на той час директор сумської приватної гімназії (рис. 3).

З біографічних даних дізнаємося, що він народився у

Рис. 3. Керівник Сумського осередку товариства «Просвіта», керівник Сумської організації ОУН Семен Сапун (зліва). Фото довоєнного періоду

1893 р. в с. Попівка на Полтавщині, у 1930-х роках вчителював у Путивлі. До початку війни викладав фізику у Сумській школі № 4 [8, с. 3]. З приходом німців до Сум С. Сапун організував осередок товариства «Просвіта», яке опікувалося школою перекладачів, українською гімназією, школою художньої вишивки.

Школа вишивки розташовувалась у колишньому банку «Україна» на Українській площі (після війни і до періоду декомунізації називалась «Червона площа»). Саме у цій школі відбувалась підготовка підпільників ОУН, куди С. Сапун вдавалось влаштувати на роботу членів підпілля під виглядом викладачів. Є свідчення, що штат школи художньої вишивки складався з 46 чоловік, хоча насправді вчителів було всього 4, а всі решта – підпільники ОУН [9, арк. 3].

Серед підпільників також були режисер Сумського театру Яків Васильович Шовкун-Дунайський та Михайло Степанович Козацький (уродженець Західної України). Відомо, що на зборах, де обговорювалися плани подальшої боротьби, готувалися і пропагандистські листівки.

Також, виконуючи наказ Проводу, створювалися підпільні осередки в деяких районах області.

У лютому 1943 р. члени Сумської ОУН, разом з іншими сумчанами, були заарештовані, розстріляні і спалені на подвір'ї сумської в'язниці: «У лютому місяці 1943 р., покидаючи Суми, німці зігнали всіх заарештованих у ями двох овочесховищ, замкнули двері овочесховищ, відчинили отвори і почали кидати туди гранати, потому вилили в ті ж отвори гарячу рідину й підпалили, у результаті чого всі люди, які там знаходилися, згоріли живцем».

Серед тих, хто згорів, були мешканці м. Суми: фельдшер 2-ї міської поліклініки Довгополов, фельдшер залізничної станції Суми Гузик, директор школи № 18 Саленко, учи-

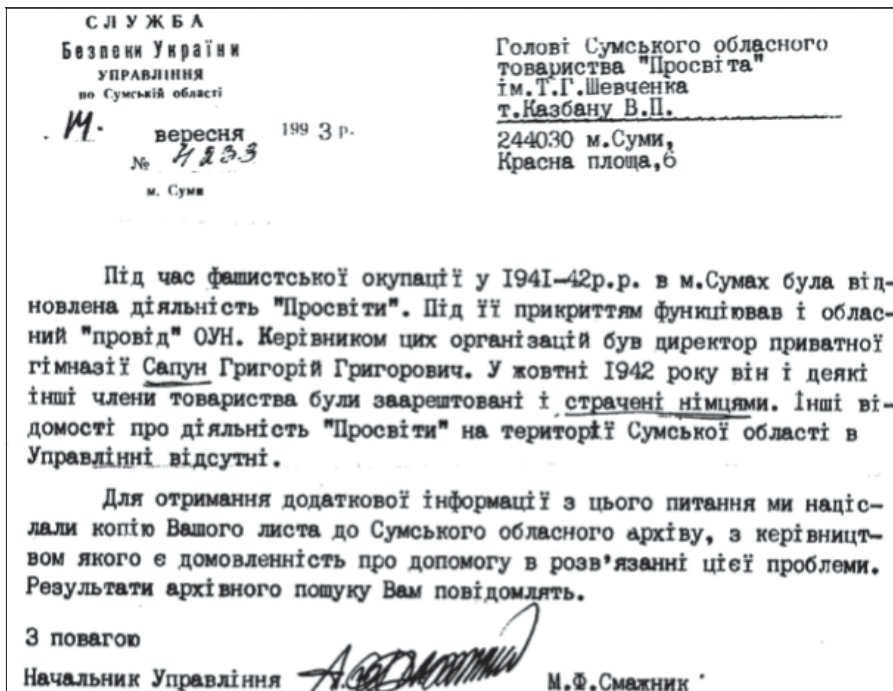

Рис. 4. Документ Служби Безпеки України, управління по Сумській області, що засвідчує страту німцями керівника Сумської «Просвіти» та Сумського проводу ОУН С. Сапуну у 1942 р.

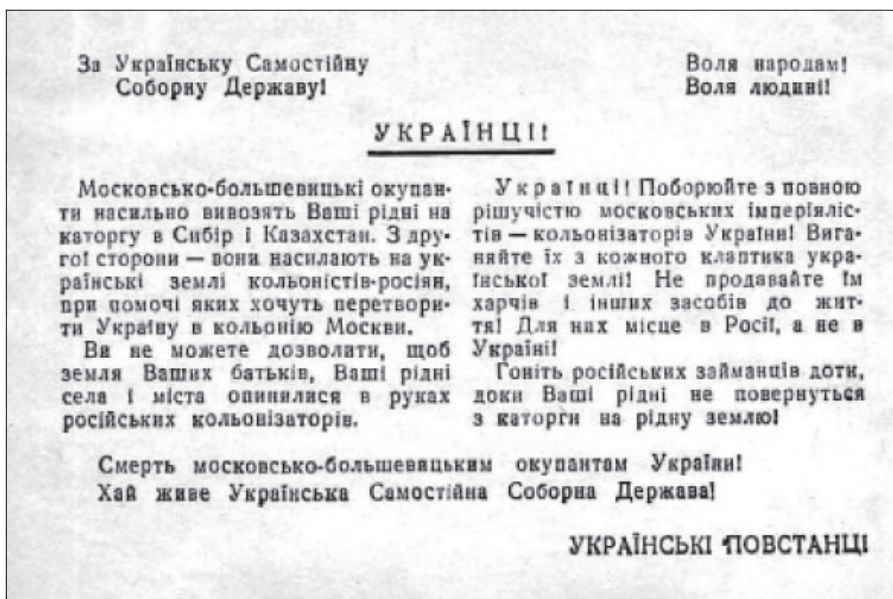

Рис. 5. Листівки, які роздавались селянам на Сумщині у повоєнні роки українськими повстанцями (Державний архів Сумської області)

тель однієї із шкіл Сапун і багато інших [10, арк 1] (рис. 4).

У Роменському районі на Сумщині член похідної групи «Остап» також організував підпілля ОУН. Його учасниками стали письменники Леонід Полтава, Михайло Чигирин. На Лебединщині також діяли осередки ОУН. Відомо, що актив налічував близько 50 чоловік [7, с. 269].

Необхідно зазначити, що активістам обласної ор-

ганізації вдавалося створювати підпільні групи ОУН не лише у районних центрах, а і у великих селах. Прикладом тому є село Улянівка Білопільського району (тепер село Миколаївка Сумського району), де підпільною діяльністю керував С. Олійник.

Наведені факти засвідчують, що до націоналістичних організацій здебільшого належали представники інтелігенції, які діяли під прикриттям культурно-просвітницьких установ. Наприклад, під час нацистської окупації у місті Охтирка Сумської області діяла філія Харківської «Просвіти», тісно пов'язана з ОУН (б) [11, с. 38].

Отже, виникає необхідність у ретельному дослідженні документів культурницьких, освітніх установ — шкіл, творчих гуртків тощо, що діяли у 1941–1943 рр. за німецької окупації, створених за ініціативи членів ОУН. Саме такі документи могли б додати чимало конкретної інформації щодо висвітлення діяльності членів ОУН-УПА на Сумщині.

Що стосується боротьби Української Повстанської Армії на Сумщині, то підтвердженням тому знову ж таки є ряд документів Державного архіву Сумської області, котрі засвідчують, що після звільнення Сумської області восени 1943 року від німецьких окупантів загони УПА, які були розпорошені по всій її території, продовжили боротьбу проти радянської влади. Керівниками загонів УПА на Сумщині були представники її центрального проводу.

Безапеляційно засвідчує боротьбу УПА на території Сумщини документ Конотопського міського відділу МГБ, надісланий до Конотопського райкому

КП (б) У у березні 1948 року: «На території Конотопського та Кролевецького районів тривалий час діяла терористична банда УПА. Основним клубком цієї банди було с. Озаричі, оскільки в селі Озаричі жили й перебували ватажки банди УПА, брати Лузани» [7, с. 270].

У березні 1948 року загін бійців під керівництвом братів Олександра та Івана Лузанів нападав на радян-

ські установи, які знаходились на території Конотопського та Кролевецького районів Сумської області. Причому «під час нападів на культурні об'єкти, як от: клуби та ленінські куточки, контори колгоспів, сільрад, знищували портрети керівників партії й радянського уряду та революційні плакати» [12, арк. 52].

Архівні документи засвідчують діяльність подібного загону в селі Попівка Конотопського району Сумської області під проводом братів Тимофія та Григорія Супрунів.

Невеликий загін УПА діяв на Глухівщині під керівництвом братів Семенцових. Дещо пізніше загін розширив свою діяльність на територію Путивльського та Шалигінського районів Сумської області. У кінці травня 1947 року відбувся важкий бій упівців із загonom міліції, який тривав понад 4-х годин.

Тим повстанцям, які залишилися живими, вдалося вийти з оточення, але всі вони були ліквідовані восени 1948 року.

Великий резонанс мала діяльність вояків УПА у Кролевецькому районі, де повстанський загін очолював М. Дуля, який прибув з Волині. Упівці на Кролевецьчині здійснювали доволі успішні напади на колгоспи, сільські ради. Зокрема, у травні 1946 року під час засідання сільради у селі Поділки повстанці розстріляли місцевих активістів, у тому числі і секретаря партійної організації. Інформація дійшла до М. Хрущова, який особисто контролював операцію по знищенню повстанців [7, с. 271].

Недавно до наукового обігу введені відомості про діяльність УПА на території Недригайлівського та Роменського районів Сумської області у 1946–1947 рр. За спогадами міліціонерів, провідники загонів прибули на Сумщину із Західної України. Одним із загонів керував Микола Цуба, який у складі 14–16 осіб вів знищення партійного активу та проводив серед місцевого населення агітаційну роботу, спрямовану проти радянської влади [7, с. 271].

Зокрема, у грудні 1946 року у селі Коровинці Недригайлівського (тепер Роменського) району відбувся бій повстанців із загonom міліції. Міліціонерам дісталось чимало трофеїв повстанців: зброя, три друкарські машинки і майже 75 тисяч листівок націоналістичного змісту (рис. 5, 6).

З листа до Виконавчого комітету Сумської обласної ради від 22 червня 1955 року стало відомо, що до розгрому загонів УПА, що діяли на території Недригайлівського, Смілівського та Роменського районів Сумської області, провідну роль зіграв голова колгоспу села Коровинці В. П. Шеремет (рис. 7).

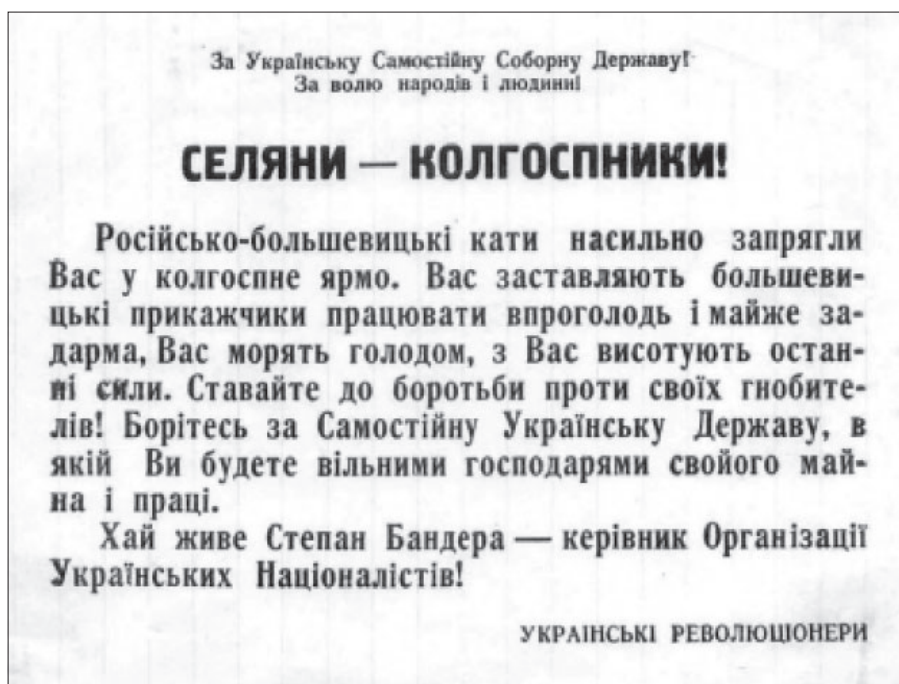

Рис. 6. Листівки, які роздавались селянам на Сумщині у повоєнні роки українськими повстанцями (Державний архів Сумської області)

Один із останніх рейдів УПА на Сумщині відбувся восени 1949 року. Жителі села Погребки Шосткинського району згадували, що загін приблизно з 25 вояків увійшов до села. Попросивши у селян харчів, заплатили за них гроші, чим дуже здивували місцевих. Вранці, піднявшись за тривогою, бійці швидко вирушили в напрямку села Ярославця (тоді Кролевецького району). Приймавши нерівний бій із загonom НКВС, всі загинули. Дотепер місця їх поховання не встановлені [7, с. 270].

Отже, наведені у статті факти повністю розвінчують сталий міф, що боротьба ОУН-УПА за українську державність велася виключно в Західних областях України.

На основі документів Державного архіву Сумської області доведено, що Організація Українських Націоналістів активно діяла на території Сумщини з 1941 року, з початком німецької окупації. Діяльність ОУН на Сумщині не припинилася з поверненням радянської влади. Навпаки, вона переходила в партизанську форму боротьби.

Окремі загони Української Повстанської Армії, керовані основним проводом з центру, діяли на території всієї Сумської області з 1943 до 1949 року, проводячи антирадянську агітацію серед місцевого населення. Бої УПА відбувалися здебільшого на території Кролевецького, Конотопського, Недригайлівського, Роменського, Шосткинського районів Сумської області.

Варто сподіватися, що у період сучасної російсько-української війни, коли український народ виборює свою державність, збільшиться інтерес до вивчення діяльності ОУН-УПА, представники якої були і залишаються яскравим символом звияжної боротьби за власну свободу.

№ 78
3 листа до виконкому Сумської обласної ради
про участь Шеремета В.П. у ліквідації бойвки УПА

22 червня 1955 року

Копія

ПІДТВЕРДЖЕННЯ

Про активну участь ШЕРЕМЕТА Василя Петровича в розгромі банди бендерівців в 1943-1945 р., яка діяла на території лісів Недригайлівського, Смілівського та Роменського районів Сумської області Української РСР.

Після того, як Радянська армія звільнила від німецько-фашистських загарбників територію Недригайлівського району Шеремет В.П. повернувшись з Саватовської області, був обраний головою колгоспу ім. Молотова Коровинської сільради Недригайлівського району. Будучи головою колгоспу він зумів потрапити на сліди дій банди, яка грабувала і розповсюджувала антирадянські листівки убила комуніста директора Коровинського пенькозаводу т. Кігітова Кондрата Семеновича. Ця банда діяла на протязі двох років і лише по ініціативі чл. КПРС тов. Шеремета В.П. вона була викрита і притягнута до суворої відповідальності, а главарь банди був убитий.

Що й підтверджуємо.

Маницька Параска Лук'яновна /підпис/

Хоменко Микола Логвинович /підпис/

Калініченко Федір Корнійович /підпис/

Гриценко Ганна Тихоновна /підпис/

Підписи Маницької, Хоменко, Калініченко і Гриценкової Коровинська сільрада свідчить

Печать. Голова с/Р /підпис/

Секретар /підпис/

22 червня 1955 р.

С подлинным верно: Директор роменского краеведческого музея^{***} (Егоров)

Фонди ДІКЗ "Посуля". КН. 8446.

Копія. Машинопис.

^{*} Так в тексті – у порядку.

^{**} За документами відділу ББ УМВС України в Сумській обл. обвинув. Кігітова насправді очинило інше утворення з суто кримінальних причин.

^{***} Підпис

Рис. 7. Документ, що підтверджує діяльність УПА на території Недригайлівського, Смілівського, Роменського районів Сумської області у 1943–1945 рр.

ДЖЕРЕЛА

1. Кульчицький С. Українські націоналісти в червоно-коричневій Європі. *Сучасність*. 1999. № 4. С. 74.
2. Косик В. Правда історії. Роки окупації України 1939–1944 URL: https://shron1.chtyvo.org.ua/Kosyk/Pravda_istorii_Roky_okupatsii_Ukrainy_1939-1944.pdf? Дата звернення 14.04.2025 р.
3. Попович О. І. Аналіз діяльності ОУН-УПА в сучасній українській історіографії. *Науковий вісник Ужгородського університету. Серія «Історія»*. 2003. № 9. С. 211–225.
4. Організація українських націоналістів і Українська повстанська армія. Історичні нариси. Відп. редактор С. В. Кульчицький. Київ: Наукова думка, 2006. 495 с.
5. Скуратівський В. Нотатки до проблеми УПА. *Сучасність*. 2001. № 2. С. 76.
6. ОУН УПА на Сумщині: частина 1. Автор-упорядник Г. М. Іванущенко. Суми: Мрія, 2016. 156 с.
7. Іванущенко Г. Деякі факти діяльності ОУН і УПА на Сумщині. *Український визвольний рух*. Зб. наукових праць, № 3. Львів. С. 260–272.
8. В застінках Сумського НКВС. *Сумський вісник*. 1942. 7, 17, 19 червня. С. 3.
9. Державний архів Сумської області (далі – ДАСО), ф. Р. 2002,

оп. 1, спр. 4, арк. 3.

10. ДАСО, ф. Р. 2191, оп. 1, спр. 102, арк. 1.

11. Коваль М. Просвіта в умовах «нового порядку» (1941–1944 рр.). *Український історичний журнал*. 1995. № 2. С. 37–42.

12. ДАСО, ф. Р. 42, оп. 1, спр. 302, арк. 52.

Demydenko N. M. Activities of nationalist organizations in Sumy region during World War II

The article provides a historical analysis of the struggle of nationalist organizations against the Soviet regime in Sumy region during World War II.

Based on the found documents of the State Archives of Sumy Region, it is noted that the Organization of Ukrainian Nationalists had been operating in Sumy from 1941 to 1943. It was found that during the German occupation of Sumy region (1941–1943), members of the OUN carried out active educational work. They distributed Ukrainian magazines and newspapers, the pages of which covered materials about the true history of Ukraine and the real fighters for its liberation.

It was established that after the liberation of Sumy region from the German occupiers in the fall of 1943, units of the Ukrainian Insurgent Army, led by the main leadership from the center, operated in the territory of Sumy region from 1943 to 1949. It is noted that people from Sumy region actively fought in the structures of the OUN UPA not only in Sumy, but also in the territory of Western Ukraine.

Key words: Sumy region, Organization of Ukrainian Nationalists, Ukrainian Insurgent Army, H. Sapun, Prosvita society, World War II.

REFERENCES

1. Kulchytskyi, S. (1999). Ukrainski natsionalisty v chervono-korychnyevii Ievropi [Ukrainian nationalists in red-brown Europe]. *Suchasnist*, 4, p. 74 [in Ukrainian].
2. Kosyk, V. Pravda istorii. Roky okupatsii Ukrainy 1939–1944 [The truth of history. The years of occupation of Ukraine 1939–1944]. Retrieved from: https://shron1.chtyvo.org.ua/Kosyk/Pravda_istorii_Roky_okupatsii_Ukrainy_1939-1944.pdf? [in Ukrainian].
3. Popovych, O. I. (2003). Analiz dialnosti OUN-UPA v suchasniy ukrainskii istoriografii [Analysis of the activities of the OUN-UPA in modern Ukrainian historiography]. *Naukovyi visnyk Uzhhorodskoho universytetu. Series «History»*, 9, pp. 211–225. [in Ukrainian].
4. Orhanizatsiia ukrainskykh natsionalistiv i Ukrainska povstanska armii. Istorychni narysy [Organization of Ukrainian Nationalists and the Ukrainian Insurgent Army. Historical Essays]. Kyiv: Naukova dumka. [in Ukrainian].
5. Skurativskiy, V. (2001). Notatky do problem UPA [Notes on the UPA problem]. *Suchasnist*, 2, p. 76. [in Ukrainian].
6. Ivanushchenko, H. (2004). Deiaki fakty diialnosti OUN i UPA na Sumshchyni [Some facts about the activities of the OUN and UPA in the Sumy region]. *Ukrainskyi vyzvolnyi rukh*, pp. 260–272. Vol.3. Lviv. [in Ukrainian].
7. Ivanushchenko, H. M. (2016). (Ed.). OUN UPA na Sumshchyni: chastyna 1 [OUN UPA in Sumy region: part 1]. Sumy: Mriia. [in Ukrainian].
8. V zastinkakh Sumskoho NKVS (1942) [Behind the walls of the Sumy NKVD]. *Sumskyi visnyk*, p. 3 [in Ukrainian].
9. State Archive of Sumy Oblast, f.r. 2002, inv. 1, file 4, p. 3. [in Ukrainian].
10. State Archive of Sumy Oblast, f.r. 2191, inv. 1, file 102, p. 1 [in Ukrainian].
11. Koval, M. (1995). Prosvita v umovakh «novoho poriadku» (1941–1944 rr.) [Enlightenment in the conditions of the «new order» (1941–1944)]. *Ukrainskyi istorychnyi zhurnal*, 2, pp. 37–42. [in Ukrainian].
12. State Archive of Sumy Oblast, f.r. 42, inv. 1, file 302. [in Ukrainian].

Стаття надійшла до редакції 30.05.2025 р.
Рекомендована до друку 17.07.2025 р.

А. В. Печена

ГЛУХІВСЬКА ПУБЛІЧНА БІБЛІОТЕКА В СОЦІОКУЛЬТУРНОМУ ТА ОСВІТНЬОМУ СЕРЕДОВИЩІ КІНЦЯ ХVІІІ – СЕРЕДИНИ ХХ ст. (До 235-річчя від часу заснування)

У статті, присвяченій 235-річчю від часу заснування Глухівської публічної бібліотеки, уперше здійснено спробу наукового осмислення її історичного шляху в умовах соціокультурних, освітніх, історико-політичних, адміністративно-територіальних трансформацій суспільного середовища. Висвітлено особливості створення Глухівської публічної бібліотеки в системі формування народної освіти ХVІІІ – ХІХ ст. Визначено основні етапи її розвитку з 1790 р. до завершення післявоєнного відновлення у 1960-х роках ХХ ст.

Ключові слова: Глухів, публічна бібліотека, краєзнавчий музей, історія бібліотечної справи, народна освіта, читання, культурно-просвітницька робота.

Постановка проблеми. Глухівська публічна бібліотека була заснована в 1790 р. Вона входить до числа трьох найстаріших книгозбірень України разом з науковою бібліотекою Львівського держуніверситету ім. І. Франка (1608 р.) та бібліотекою Національного університету «Києво-Могилянська академія» (1701 р.) [6]. Значний за тривалістю період функціонування, що розпочався у ХVІІІ і триває у ХХІ ст., заслуговує на цілісне наукове дослідження з історії та діяльності публічної бібліотеки Глухова. Ця стаття є першою спробою наукового осмислення і узагальненого відтворення особливостей заснування та основних етапів розвитку Глухівської публічної книгозбірні в умовах трансформації соціокультурного й освітнього середовища кінця ХVІІІ – середини ХХ ст.

Мета статті – визначити основні етапи становлення і розвитку Глухівської публічної бібліотеки в означений період шляхом систематизації та історичного аналізу відомостей з літературних джерел за темою дослідження.

Аналіз останніх досліджень і публікацій. Маємо констатувати, що актуальних наукових досліджень, які б системно і послідовно висвітлювали історію Глухівської публічної бібліотеки в цілому або певні етапи її діяльності, під час науково-бібліографічного опрацювання означеної теми не виявлено. В доступних літературних джерелах ХІХ–ХХ ст. трапляються поодинокі згадки про міську бібліотеку, а також про приватні книжкові зібрання у м. Глухів. Окремі лаконічні факти з деяких аспектів історії публічної бібліотеки в період з ХVІІІ ст. і до нашого часу зустрічаємо в монографії В. Белашова [2]. У соціокультурному та навчально-просвітницькому контексті міська бібліотека побіжно згадується у наукових розвідках В. Заїки, В. Терлецького та інших дослідників, чиї праці стосуються вивчення Глухова та Глухівського періоду в історії України. Часткове висвітлення означеної теми знаходимо у краєзнавчих нарисах В. Ткаченка, статтях і замітках до ювілейних дат бібліотеки Я. Кривка, К. Осьмакової, Т. Привалової, Н. Шубнікової та ін. у газетах «Глухівщина», «Ленінська правда», «Народна трибуна» різних років видання, а також на електронних ресур-

сах відкритого доступу. В умовах дослідницького поля, що не відзначається вичерпністю і глибиною інформації, важливим доповненням, на наш погляд, є спогади колишніх співробітників бібліотеки, зокрема директорки Л. Андрійчук (1980–1990 рр.), записки Я. Кривка, а також фотознімки з фондів міського краєзнавчого музею, міської публічної бібліотеки, особистих архівів. Означений інформаційний масив слугує джерельною базою нашого дослідження.

Виклад основного матеріалу. Бібліотечна царина України у ХVІІІ ст. була представлена переважно приватними книжковими зібраннями та бібліотеками при школах, церквах, монастирях. Вони не були публічними у сучасному розумінні, однак виконували функції локальних центрів збереження й поширення знань, закладаючи тим самим підвалини для формування бібліотек, доступних широким верствам населення.

В історії вітчизняної культури і просвітництва Глухову випало відіграти особливу роль. У ХVІІІ ст. йому були притаманні риси повітового міста з розвинутими культурно-мистецькими і освітніми традиціями, закладеними в часи столичної автономії, коли серед гетьмансько-старшинської еліти, духовенства та місцевого чиновництва у великій пошані були освіта, книга, читання. Діти заможних глухівчан мали змогу навчатись у місцевому пансіоні або вдома. Також існувала школа при одній з церков міста. Більшість привілейованих громадян мали особисті бібліотеки. Зазвичай вони складались з невеликої кількості церковно-богословських книг, літератури з природничих наук, медицини, історії, філософії. У книгозбірнях козацької старшини, канцеляристів були популярними рукописні лікарські та господарські порадики, щоденники (діаріюші) [19].

Публічної бібліотеки, доступної усім бажаючим, у місті на той час не було. Можливість її створення з'явилась у процесі загального розвитку народної освіти Чернігівської губернії, коли рішенням царського імперського уряду було започатковано відкриття шкіл для народу у всіх її намісництвах.

Як вже було зазначено, точкою відліку історії Глухівської міської публічної книгозбірні є 1790 рік. Найдавнішим друкованим документом, що зафіксував цю дату, є праця М. Домонтовича [8], згідно якої бібліотеку було засновано при міському народному училищі. Його було відкрито 18 травня 1790 р. при Преображенській церкві у передмісті Красна Гірка [20, с. 35]. Книжковий фонд бібліотеки у перші роки її існування був невеликим – загалом близько 100 примірників [11; 12; 14; 15; 17]. Здебільшого це була література релігійного спрямування і підручники, за якими викладачі – випускники Києво-Могилянської академії та учительської семінарії в С.-Петербурзі – викладали церковну грамоту, основи граматики, латини та інших мов, математичних наук [2, с. 129]. Бібліотекою могли користуватись не лише учні і викладачі училища – на платній основі книги надавались для читання усім бажа-

Рис. 1. Бібліотека у 1940-х роках XX ст. Фото з особистого архіву Г. Г. Кудіної

ючим. Однак, зважаючи на високу вартість користування та невеликий вибір книг, коло читачів з числа місцевих чиновників та духовенства було обмежене.

На початку XIX ст. в імперській освітній системі загострились певні проблеми. Народні школи двох рівнів (головні у великих містах і малі у повітових) виявились неспроможними як охопити навчанням широкі верстви населення, так і забезпечити формування якісних і доступних бібліотек, у тому числі для просвіти місцевих громад. Багато в чому це залежало від фінансування: на річне утримання головної народної школи з державної скарбниці виділялось 2500 крб., малої – 800 крб. Більшу частину суми становила заробітна плата педагогічного колективу. Видатки на бібліотеку обчислювались сукупно з витратами на ремонт і освітлення в обсязі 900 крб. для головної та 170 крб. для малої школи [8, с. 456–457]. Покращення ситуації вбачалось у зміні підходів до організації народної освіти. Відтак у 1804 р. розпочався процес перетворення народних шкіл в освітні заклади чотирьох видів: приходських училищ для початкової освіти селян, повітових – для містян, а також гімназій та університетів для здобуття вищих рівнів освіти. У Чернігові, Новгороді-Сіверському, Глухові, Ніжині, Стародубі на базі народних шкіл почали відкривались повітові училища. Їх фінансове утримання, в тому числі комплектування бібліотек, здійснювалось за рахунок державної скарбниці в сумі 1250 крб. на рік [8, с. 461]. Глухівське народне училище в 1807 р. було перетворене в мале повітове, а в 1839 р. – в міське приходське [2, с. 147.] Бібліотека при ньому продовжувала існувати, однак через мізерне фінансування упродовж наступних кількох десятків років розвивалась повільно, книжковий фонд належним чином не поповнювався. Це засвідчують дані за 1860 р., згідно

яких протягом семи десятиліть загальний фонд зріс лише до 1281 примірника, 580 назв, а річна сума на утримання бібліотеки становила лише 42 крб. 85 коп. [11; 12; 15; 16; 17]. Очевидним є те, що користуватись бібліотекою з обмеженим фондом, та ще й на платній основі, у потенційних читачів особливого бажання не виникало. Зазначимо, що подібне ставлення до бібліотек з боку суспільства і влади було на той час типовим явищем. Царський уряд, Міністерство народної освіти тримали бібліотеки під наглядом і постійним контролем, фонди комплектувались лише дозволеною літературою [7, с. 10].

У другій половині XIX ст. народний бібліотечний рух дещо пожвавився. Цьому сприяв

загальний економічний та культурно-історичний прогрес, зміна імперської політики у бік просвітництва, розвиток бібліотечної справи як галузі. Публічні бібліотеки функціонували не лише при навчальних закладах, а й засновувались як окремі установи. Значною мірою цьому сприяла діяльність органів місцевого самоврядування, громадських об'єднань і товариств, а також ініціатива приватних осіб, від яких надходили добровільні пожертви на придбання книг для заснування громадських, народних бібліотек та кабінетів для читання. Переважно це відбувалось у великих містах. А в повітових зростала кількість закладів освіти, яким царський уряд дозволяв відкривати свої бібліотеки для публічного користування. Очілиництвом Чернігівської губернії було прийнято рішення про обов'язкове функціонування бібліотек повітових училищ на комерційних засадах для усіх бажаючих. За визначену плату книгами могли користуватись представники усіх прошарків населення, однак сама книгозбірня продовжувала перебувати у власності училища, де займала одну кімнату і працювала щоденно. Обов'язки бібліотекаря виконував один з викладачів. Він мав видавати і приймати книги та журнали, забезпечувати їх збереження, а також приймати гроші від читачів за користування бібліотекою. На таких умовах у 1861 р. почали функціонувати бібліотеки у Новгороді-Сіверському та Глухові. До Глухівської бібліотеки тоді надходило 17 найменувань періодики. Річна вартість користування була досить високою – 5 крб. сріблом. Читачів було небагато, адже сплатити цю суму могли далеко не всі. Також потенційних читачів не задовольняв доволі бідний репертуар: художня добірка бібліотечних книг була обмежена літературою кількох популярних на той час письменників. Зокрема, це були романтичні твори О. Бестужева (літературний псевдонім Марлінський),

історичні й пригодницькі романи М. Загоскіна, О. Дюма тощо [13, с. 149–151].

В процесі розвитку системи регіонального управління після 1864 р. в Глухові було створене міське земство. З-поміж інших завдань, зокрема, відкриття у місті учительського інституту, в 1873 р. перед ним постало питання про заснування в будинку земства публічної бібліотеки як окремого закладу культури і просвітництва для міської громади. Для цього в 1874 р. з міської скарбниці було виділено 700 крб. Передбачалось, що земська бібліотека діятиме на комерційних засадах. Оскільки єдиних нормативних вимог щодо вартості бібліотечних послуг тоді не існувало, засновники визначали суму річного користування на власний розсуд: за право читати книги й періодику належало сплатити наперед від 3 до 7.50 крб. Разове відвідування читального залу коштувало 3 коп. Для земських службовців існувала знижка: річний читацький абонемент коштував 2 крб. 50 коп. [11]. Попри це бібліотека поступово набувала популярності серед містян. У 1875 р. її фонд налічував 765 примірників, 310 назв літератури. Упродовж наступних 20 років його обсяг зріс учетверо: в 1895 р. він становив 3384 примірники, 859 назв. Фонд оновлювався новою галузевою літературою та белетристикою, за передплатою надходили газети і журнали. Для утримання бібліотеки виділялось до 750 крб. на рік. Збільшувався і контингент читачів: до кінця XIX ст. він зріс до 400 осіб. Річна книговидача становила в середньому 7 тис. примірників [15]. Ймовірно, на збільшення статистичних показників могла вплинути та обставина, що до числа читачів бібліотеки долучились деякі учні і викладачі Глухівського учительського інституту, заснованого 1874 р. У перші два роки свого існування інститут не мав окремого приміщення і тимчасово розміщувався в будинку публічної бібліотеки та земства [2, с. 156].

У 1889 р. міська бібліотека отримала можливість значно покращити свою матеріально-технічну базу: її розмістили у новому будинку, спорудженому в центрі міста спеціально для потреб земства. Згодом постало питання про модернізацію споруди: під час технічної підготовки земства до телефонізації у 1908–1910 рр. до цієї будівлі з двох боків було надбудовано треті поверхи. Один з них призначався для бібліотеки, в другому розмістилась телефонна станція [2, с. 187].

На початку XX ст. у Глухові значно розширилась освітня мережа: діяли 8 початкових шкіл, чоловіча та жіноча гімназія, учительський інститут, ремісничі училища.

Рис. 2. Обслуговування читачів на абонементі бібліотеки. 1937 р. [4]

Міська бібліотека розвивала свої соціокультурні функції, набувала стійких ознак осередку народного просвітництва, впроваджувала популярні форми масової роботи, які сприяли навчанню, духовному та культурному розвитку містян. Колишня бібліотекарка О. В. Ключева згадувала, що її бабуся і дідусь, навчаючись у гімназії, часто відвідували бібліотеку, були присутні на заходах. Тут відбувались голосні читання, публічні лекції, влаштовувались художні виставки.

Саме бібліотеці належить важлива роль в організації музею старовини і мистецтва (нині це Глухівський міський краєзнавчий музей) на основі приватної колекції голови окружного ніжинського суду, уродженця Глухівщини, великого шанувальника історії М. В. Шугурова. Дбайливо зібрані ним за життя гравюри, архівні документи, старовинні предмети побуту, зразки зброї, книги були подаровані місту вдовою колекціонера у 1902 р. Рішенням міської управи музейну збірку передали на зберігання до бібліотеки, де вона перебувала до 1920 р. За відсутності штатного працівника функції доглядача музею були покладені на завідувача бібліотеки [17; 18]. Урочисте відкриття і освячення першої експозиції, розміщеної в читальному залі, відбулось 18 червня 1903 р. [2, с. 173].

Докорінних змін в організації роботи Глухівська бібліотека зазнала у часи революційних змін та в перші роки становлення радянської влади, коли відбувалась націоналізація бібліотек, друкарень, видавництв. Культурно-просвітницькі та навчальні заклади, бібліотеки, книгарні ставали не лише осередками популяризації культури та знань, а й засобами ідеологічного впливу на народні маси. В цей час книга для народу активно просувалась шляхом бібліотечної роботи та книготоргівлі, особливо у сільській місцевості: у магазинах організовувались книж-

Рис. 3. Читальний зал бібліотеки. 1937 р. [3]

кові відділи або полиці для продажу ідеологічної літератури, бібліотеки були зобов'язані здійснювати пропагандистську роботу шляхом організації масових заходів та виставок [9, с. 175–176].

У 1920-х рр. у місті значно активізувалась освітня, культурно-масова, дозвілєво-виховна робота. Крім навчальних закладів, діяли робітничий та молодіжний клуби, кінотеатр, будинок культури, самодіяльний театр, міський краєзнавчий музей. Продовжувала зростати кількість бібліотек при закладах освіти, заводах, сільських клубах. Міська бібліотека продовжувала залишатись важливою складовою соціокультурного середовища. Її фонд в середині 1920-х рр. налічував понад 20 тис. примірників [10, с. 213].

Під впливом політико-ідеологічних, адміністративно-територіальних, соціокультурних трансформацій у 1920–1930-х рр. відбувалось формування мережі державних бібліотек, які діяли на єдиних методичних засадах і принципах. У 1932 р. Глухів з населенням понад 20 тис. осіб став районним центром Чернігівської, а з 1939 р. – районним центром Сумської області. Завданням бібліотеки, яка на той час виконувала функції методичного центру для відомчих та спеціальних книгозбірень міста, стало охоплення бібліотечним обслуговуванням якомога більше читачів. Під впливом змін Глухівська книгозбірня перетворилась на масову, а згодом, коли на неї було покладено обов'язки з координації та методичного супроводу роботи сільських бібліотек, стала Глухівською районною бібліотекою [16].

У 1937 р. було створено окрему районну бібліотеку для дітей. Вона спочатку розміщувалась в одному з приміщень по нинішній вул. Спаській, а з 1938 р. – у тодішньому Будинку піонерів. Відбувалось також формування бібліотек навчальних закладів, збільшувалась кількість сільських бі-

бліотек. До кінця 1930-х р. загальний книжковий фонд районних бібліотек для дітей та дорослих, а також навчальних закладів міста загалом налічував до 180 тис. примірників. Читачами були студенти фельдшерсько-акушерської школи, педагогічного інституту, технікуму механізації сільського господарства, працююча молодь, медичні та педагогічні працівники, колгоспні фахівці [10, с. 215].

З утворенням у 1939 р. Сумської області Глухівська районна бібліотека стала одним з перших регіональних культурно-просвітницьких закладів з укомплектованими фондами, сформованими каталогами, налагодженим обліком літератури згідно прийнятих вимог (рис. 1). З кінця 1930-х р. і до початку німецько-фашистської

окупації міста книгозбірня розміщувалась у будинку відомої в Глухові дворянської родини Лютих. Цей будинок є пам'яткою архітектури місцевого значення. Він стоїть біля перехрестя сучасних вулиць Київської та Терещенків. За спогадами колишніх бібліотекарів, у приміщенні навпроти головного входу в будівлю розташовувався Будинок культури, а двері праворуч вели до бібліотеки, яка займала кілька кімнат. У першій був абонемент, де книги видавались для користування вдома (рис. 2 [4]). Наступною кімнатою було книгосховище, звідки бібліотекарі приносили книги за запитом читачів. Далі розміщувались читальний зал та робоче місце завідувача (рис. 3 [3]). Уздовж бібліотечних стін стояли громіздкі шафи з періодикою, якої на той час надходило дуже багато [1]. Бібліотечний фонд комплектувався в основному комуністичною партійною літературою, творами російських письменників.

Німецько-фашистська окупація завдала непоправної шкоди місцевій бібліотечній сфері: книги з усіх книгозбірень міста, враховуючи шкільні, учительського інституту та інших закладів освіти, були перевезені до приміщення школи № 6 (нині це КП «Глухівський водоканал»). Окупаційна влада дала дозвіл на функціонування бібліотеки з фондом класичної та зарубіжної літератури, знищивши перед тим всі книжки радянських авторів. За спогадами першої повоєнної завідувачки бібліотеки С. К. Дубини, працівники бібліотеки, які вимушено залишились в окупації, разом з іншими глухівчанами працювали в сільськогосподарській бригаді на Усівці на вирощуванні полуниць та інших ягідних культур. Після майже дворічної окупації 30 серпня 1943 р. місто було звільнене радянськими військами. І вже з 1 вересня новопризначена завідувачка С. К. Дубина, досвідчений фахівець і організатор, приступила до виконання своїх обов'язків. Під її керівництвом невеликий

колектив почав повоєнне відродження бібліотеки. Працювати доводилось у складних фізичних та матеріальних умовах. Завідувачка сама отримувала і розподіляла гроші на зарплату працівникам, а також видавала хлібні та промислові картки – у країні ця система забезпечення громадян зберігалась до 1948 р. Бібліотекарям доводилось не лише обслуговувати читачів і проводити масові заходи, а й власними силами заготовляти дрова для опалення бібліотеки, виконувати ремонти приміщень та іншу господарську роботу.

Першочерговим і найскладнішим завданням стало відновлення і упорядкування бібліотечних фондів. Всю літературу, що перебувала у створеному окупантами загальному сховищі, доводилось уважно переглядати, ідентифікувати за штампами бібліотек, із загальної маси книжок відбирати вцілілі. Поступово зусиллями колективу було сформовано ядро бібліотечного фонду. Окремо відібрано масив літератури для дітей. Це дало змогу до 1947 р. відновити обидві бібліотеки районного значення. С. К. Дубина очолила дитячу районну книгозбірню і працювала на цій посаді до 1978 р. Завідувачем Глухівської районної бібліотеки (для дорослих) з 1947 р. було призначено М. С. Литвинця, колишнього фронтовика-партизана, який воював у складі партизанського загону під командуванням С. А. Ковпака. М. С. Литвинець не мав спеціальної освіти, однак відзначався неабияким талантом лідера і успішного кадрового менеджера. Під час його управлінської роботи бібліотека здобула заслужену популярність і авторитет не лише на місцевому, а й на обласному рівні (рис. 4).

У післявоєнний відбудовчий період активно здійснювався добір кваліфікованих кадрів. У 1940–1950-х рр. до бібліотеки прийшли працювати М. І. Ласкавенко, К. І. Юрченко, В. Г. Могиліна, Г. А. Столбишева, Н. П. Сировицька, Л. Г. Андрійчук. Вони професійно обслуговували читачів, проводили масову роботу, створювали бібліотечні каталоги і тематичні картотеки, займалися організацією пересувних бібліотек у віддалених підприємствах міста, Будинку офіцерів, а також у сільській місцевості. За спогадами колишньої директорки Л. Г. Андрійчук (1980–1990 рр.), бібліотека виконувала функції методичного центру для сільських бібліотек (рис. 5). Співробітників зазвичай направляли у відрядження до сіл не лише для допомоги з професійних питань, а й для участі у збиранні або переробці урожаю. За відсутності автобусного сполучення між селами доводилось переміщуватись колгоспною підво-

Рис. 4. Курси підвищення кваліфікації для керівників бібліотек. 2-й ряд, третя справа – С. К. Дубина, 4-й ряд, п'ятий справа – М. С. Литвинець. 1950-ті роки XX ст. Фото з особистого архіву Г. Г. Кудіної

дою. Розширення зони обслуговування і збільшення обсягу методичної роботи дало можливість увести до штату посаду методиста. Ним став фахівець з вищою освітою М. П. Манойленко. Для читачів бібліотека в ті часи працювала з 12 до 21 години з вихідним у вівторок. Цей розпорядок дещо змінився з 1968 р. із запровадженням у країні п'ятиденного робочого тижня: читачів обслуговували з 11 до 20 години, загальний вихідний був у понеділок.

У 1961 р. бібліотека перемістилась до нового районного Будинку культури, де отримала просторий читальний зал, книгосховище, кімнату для методичного кабінету та завідувача. У цей час зав. абонементом Г. А. Столбишевою вперше було організовано відкритий доступ читачів до фондів. Разом з методисткою районного Будинку культури М. Г. Ляськовою зав. читального залу бібліотеки Л. Г. Андрійчук проводила різноманітні масові заходи: усні журнали, літературні вечори, лекції, читальні конференції, огляди літератури та ін., які на той час були дуже популярні і завжди збирали багато відвідувачів [1].

До кінця 1960-х років післявоєнну відбудову соціокультурної сфери міста в основному було завершено. Сукупний фонд усіх бібліотек міста досяг майже 200 тис. примірників. У районній бібліотеці в 1966 р. він становив 32475 примірників книг з різних галузей знань та 20450 примірників періодичних видань. Кількість періодики з 1959 по 1965 рік збільшилась у два з половиною рази. На цей час бібліотека значно розширила зону надання своїх послуг. Масові заходи проводились як у бібліотеці, так і в навчальних закладах та на підприємствах. Нерідко це були огляди нових надходжень або лекції, які читали бібліотекарі навіть під час виробничого процесу. У самій кни-

Рис. 5. Районний семінар бібліотечних працівників. 1960-ті роки XX ст. Фото з особистого архіву Г. Г. Кудіної

гозбірні було створено районний консультаційний пункт для студентів заочної форми навчання. Кількість пересувних бібліотек для обслуговування підприємств, установ та організацій міста і району збільшилась до 10 [5, с. 47]. Значно зросла кількість читачів: у 1964 р. їх було зареєстровано 3300, а в 1966 р. – 4545. Збільшувалось фінансування для поповнення фонду. Зокрема, на 1964 рік було виділено 8103 крб. [11].

У 1968 р. бібліотека вчергове змінила місце розташування: під її розміщення було виділено увесь перший поверх у багатоквартирній новозабудові по вул. Радянській (сучасна назва – Київська). У цьому приміщенні вона перебуває і донині.

Висновки і перспективи подальших розвідок. З огляду на історичний шлях Глухівської публічної бібліотеки можна дійти висновку, що кожен етап її діяльності відбувався в умовах суспільно-історичної трансформації суспільства. Відповідно до періоду функціонування бібліотека була пов'язана з народною освітою (кінець XVIII – друга половина XIX ст.), діяла як культурно-освітній осередок (кінець XIX – початок XX ст.), в умовах комуністичної пропаганди виконувала роль ідеологічно-просвітницького центру. Її діяльність завжди була невід'ємною складовою соціокультурного і освітнього середовища міста.

Започаткована розвідка в означеному напрямі спонукає до виявлення та опрацювання архівних документів, що дасть можливість збагатити і розширити історію шляху Глухівської публічної книгозбірні новими фактами. Логічним продовженням цієї статті може бути дос-

лідження історії Глухівської районної централізованої бібліотечної системи.

ДЖЕРЕЛА

1. Андрійчук Л. Г. Бібліотека – моє життя. Глухів: б. в., 2003. 15 с.
2. Белашов В. І. Глухів – столиця Гетьманської України (1708–1782 рр.): (від перших поселень до сучасності). Суми : ТОВ «ВПП «Фабрика друку», 2019. 420 с.
3. Глухівський краєзнавчий музей. КН-6574, ФН 1335.
4. Глухівський краєзнавчий музей. КН-6576, ФН 1337.
5. Глухівщина: історичний нарис / редкол.: М. І. Грибенко (гол. ред.) та ін. Глухів : б. в., 1966. С. 3–48.
6. Грищенко Т. Глухівська центральна районна бібліотека – місце спілкування, творчості, відпочинку. *Бібліотечна планета*. 2018. № 4. С. 21–24.
7. Дубровіна Л. А., Онищенко О. С. Бібліотечна справа в Україні в XX ст. Київ: 2009. 530 с. URL: https://irbis-nbuv.gov.ua/E_LIB/PDF/00000057.pdf. (дата звернення 16.04.2025 р.)
8. Домонтович М. Матеріали для географії і статистики России. Черниговская губерния. СПб, 1865. 686 с.
9. Історія видавничої справи Сумщини / упоряд. Н. С. Подоляка. Суми: ВД «Білий птах», 2017. 210 с.
10. Історія міст і сіл Української РСР: В 26 т. Сумська область. Київ: Гол. ред. Української рад. енциклопедії Акад. наук УРСР, Інститут історії Акад. наук УРСР, 1973. 694 с.
11. Кривко Я. Глухівська бібліотека. *Народна трибуна*. 1964. 21 листопада. С. 4.
12. Кривко Я. Одна з найстаріших бібліотек України. *Народна трибуна*. 1966. 31 травня.
13. Общественные библиотеки на юге. Основа: южно-русский литературно-ученый вестник. Санкт-Петербург: Тип. Н. Тиблена и Комп. Июль. 1861. С. 139–152. URL: https://archive.org/details/osnova_1861_7/page/146/mode/2up (дата звернення 16.04.2025 р.).
14. Осьмакова К. Третя за віком в Україні. *Народна трибуна*. 2015. 3 жовтня. С. 1.
15. Привалова Т. Глухівській районній бібліотеці – 200 років. Сходінки знаменного ювілею. *Народна трибуна*. 1990. 1 грудня. С. 2.
16. Привалова Т. 210-літній ювілей бібліотеки – скарбниці книжкового світу. *Народна трибуна*. 2000. 25 листопада. С. 3.
17. Привалова Т. Скарбниця культури та духовності. *Народна трибуна*. 2010. 29 вересня. С. 1–2.
18. Пуцко В. Музей у Глухові. *Сумська старовина*. 1997. № 1. С. 43.

19. Соколов В. Книжкові зібрання козацької старшини наприкінці XVII–XVIII століття. *Вісник Книжкової палати*. 2014. № 1, С. 1–6.
20. Ткаченко В. К. Глухів. Харків: Прапор. 1968. 144 с.

Pechena A. V. The Hlukhiv public library in the socio-kultural and educational environment of the late XVIII – mid XX centuries (to the 235th anniversary of its foundation)

In the article dedicated to the 235th anniversary of the founding of the Hlukhiv Public Library, an attempt is made for the first time to scientifically understand its historical path in the context of socio-cultural, educational, historical-political, administrative-territorial transformations of the social environment. The features of the creation of the Hlukhiv Public Library in the system of public education formation are highlighted. The main stages of its development from 1790 to the completion of the post-war restoration in the 1960s of the XX century are identified.

Key words: Hlukhiv, public library, local history museum, history of librarianship, public education, reading, cultural and educational work.

REFERENCES

1. Andriichuk, L. G. (2003). *Biblioteka–moie zhyttia* [The Library is my life]. Hlukhiv. [in Ukrainian].
2. Bielashov, V. I. (2019). *Hlukhiv – stolytsia hetmanskoï Ukrainy (1708–1782 rr.): (vid pershykh poselen do suchasnosti) (Hlukhiv – the capital of Hetman's Ukraine (1708–1782): (from the first settlements to the present))*. Sumy: TOV VPP «Fabryka druku». [in Ukrainian].
3. Hlukhivskiy kraieznachnyi muzei [Hlukhiv local history museum]. KN-6574.FN 1335.
4. Hlukhivskiy kraieznachnyi muzei [Hlukhiv local history museum]. KN-6576.FN 1337.
5. Hrybenko, M. I. (Ed.). (1966). *Hlukhivshchyna: istorichniy narys* [Hlukhiv district: a historical sketch]. Hlukhiv. [in Ukrainian].
6. Hryshchenko, T. (2018). Hlukhivska tsentralna raionna biblioteka – mistse spilkuvannya, tvorchosti, vidpochynku [Hlukhiv central district library – a place of communication, creativity, and recreation]. *Bibliotekna planeta*, 4, pp. 21–24. [in Ukrainian].
7. Dubrovina, L. A., Onyshchenko, O. S. (2009). *Bibliotekna sprava v Ukraini v XX st.* [Library business in Ukraine in the XX century]. Retrieved from https://irbis-nbuv.gov.ua/E_LIB/PDF/00000057.pdf. [in Ukrainian].
8. Domontovych, M. (1865). *Materialy dlia heohrafii i statistiki Rossii. Chernihovskaia guberniia* [Materials for geography and statistics of Russia. Chernihiv province]. Sankt Peterburg. [in Russian].
9. Podoliaka, N. S. (2017). *Istoriia vydavnychoi spravy Sumshchyny* [History of publishing in Sumy region]. Sumy: Bilyi ptakh. [in Ukrainian].
10. *Istoriia mist i sil Ukrainy RSR (1973): V 26 t. Sumska oblast. [History of Cities and Villages of the Ukrainian SSR: In 26 vols. Sumy region]. Kyiv. [in Ukrainian].*
11. Kryvko, Y. (1964). Hlukhivska biblioteka. [Hlukhiv library]. *Narodna tribuna*, 21 lystopada. [in Ukrainian].
12. Krivko, Y. (1966). Odná z naistarišykh bibliotek Ukrainy [One of the oldest libraries in Ukraine]. *Narodna tribuna*, 31 travnia. [in Ukrainian].
13. Obshchestvennyye biblioteki na yuhe. (1861). [Public libraries in the south]. *Osnova: yuzhno-russkii literaturno-uchenii vestnyk*. Retrieved from https://archive.org/details/osnova_1861_7/page/146/mode/2up. [in Russian].
14. Osmakova, K. (2015). Tretia za vikom v Ukraini [The third oldest in Ukraine]. *Narodna trybuna*, 3 zhovtnia. [in Ukrainian].
15. Pryvalova, T. (1990). Hlukhivskii raionnii bibliotetsi – 200 rokov. Skhodynyky znamennoho yuvileiu [Hlukhiv District Library is 200 years old. Steps of a significant anniversary]. *Narodna trybuna*, 1 hrudnia. [in Ukrainian].
16. Pryvalova, T. (2000). 210-litnii yuvilei biblioteki – skarbnyi knyzhkovoho svitu [The 210th anniversary of the library – the treasury of the book world]. *Narodna tribuna*, 25 lystopada. [in Ukrainian].
17. Pryvalova, T. (2010). Skarbnytsia kultury ta dukhovnosti [Treasury of culture and spirituality]. *Narodna trybuna*, 29 veresnia. [in Ukrainian].
18. Putsko, V. (1997). Muzei u Hlukhovi [Museum in Hlukhiv]. *Sumska starovyna*, 1, pp. 43. [in Ukrainian].
19. Sokolov, V. (2014). Knyzhkovi zibrannia kozatskoi starshyny naprykintsi XVII–XVIII stolittia [Book collections of Cossack officers in the late seventeenth and eighteenth centuries]. *Visnyk Knyzhkovoï palaty*, 1, pp. 1–6. [in Ukrainian].
20. Tkachenko, V. K. (1968). *Hlukhiv* [Hlukhiv]. Kharkiv: Prapor. [in Ukrainian].

Стаття надійшла до редакції 19.06.2025 р.
Рекомендована до друку 17.07.2025 р.

УДК 930.2:)477.51+52)«16»

о. Ю. Мицик
І. Ю. Тарасенко

З ЛИСТУВАННЯ ВИДАТНИХ УКРАЇНСЬКИХ НАУКОВЦІВ (Л. БИКОВСЬКИЙ ТА В. КУБІЙОВИЧ)

У статті вперше друкується взаємне листування двох видатних українських науковців-емігрантів Льва Биковського та Володимира Кубійовича, яке було виявлене в канадських архівах. Воно проливає світло не тільки на їх працю над фундаментальною Енциклопедією Українознавства, але й на роботу обох учених над спогадами, бібліографічною працею Биковського, пошуки незбереженої п'єси поета Юрія Липи тощо. Визначено найбільш цінні свідчення листів, вказано на причини початку і завершення кореспонденції.

Ключові слова: Ю. Липа, епістолиї, еміграція, енциклопедія, бібліографія.

Імена двох видатних українських науковців Лева Биковського і Володимира Кубійовича були донедавна під суворою забороною як емігрантів та «українських буржуазних націоналістів», а Кубійович був ще й членом ОУН (М), якого НКВС планувало вбити ще в 1944 р. Тому, перш ніж розпочинати розмову по суті, дуже коротко нагадаємо головні моменти їхньої біографії.

Лев Биковський (1895–1992) був видатним українським бібліографом і книгознавцем, відзначився і як історик, журналіст та мемуарист. Він народився в с. Вільховатка (нині село в Звенигородському районі Черкащини). Здобував вищу освіту в Петербурзі, а під час Першої світової війни воював на турецькому фронті. Після її закінчення навчався в Українському державному університеті в Кам'янці-Подільському і одночасно працював в його бібліотеці, а у 1920–1921 рр. – у Всенародній Національній бібліотеці України. Тоді ж він друкував наукові статті і видавав журнал «Хроніка». З осені 1921 р. – на еміграції (Польща, Чехословаччина), навчався в Українській господарській академії в Подебрадах, отримав у 1927 р. диплом інженера-економіста. У 1928–1944 рр. працював у міській бібліотеці Варшави, викладав на Вищих курсах бібліотекознавства, організував з Юрієм Липою та Іваном Шовгеновим Чорноморський інститут. У 1945 р. емігрував на Захід, а з 1949 р. осів у США (Денвер). Брав участь в організації УВАН (Української вільної академії наук), видав понад 500 праць з питань книгознавства та бібліотекознавства, мемуари.

Володимир Кубійович (1900–1985) був видатним українським географом, енциклопедистом, громадсько-політичним діячем. Він народився у Новому Санчі на Лемківщині (нині – у Польщі). Після гімназії навчався в Ягеллонському університеті (Краків). Воював за незалежність України у 1918–1919 рр., а після поразки ЗУНР продовжив навчання в університеті, працюючи у ньому як доцент у 1928–1939 рр. Досліджував етнічні українські землі під владою Польщі, Чехословаччини і Румунії. За українські патріотичні погляди був звільнений з роботи, став професором Українського вільного університету в Празі (1939–1940). У 1940–1944 рр. очолював Український Центральний Комітет, який координував

діяльність українських громадсько-культурних організацій в Генерал-губернаторстві, допомагав українським біженцям. У 1944 р. емігрував до Франції, осів під Парижем у місті Сарсель, займався науковою діяльністю, був ініціатором видання «Енциклопедії Українознавства» (далі – ЕУ) і її головним редактором.

Якщо друковані роботи обох вчених були лише в спецфондах СРСР, то що казати про їхню епістолярну спадщину, яка зберігається в архівах, переважно в зарубіжних. Під час першого наукового стажування в Канаді завдяки стипендії Івана Коляски одного з авторів цієї статті в 1999 р. (о. Юрія Мицика) були виявлені, а пізніше опубліковані листи обох вчених до митрополита Іларіона (Огієнка) з його фонду у консисторському архіві у Вінніпезі [1]. Під час аналогічного стажування другої авторки (Інни Тарасенко) в Бібліотеці-архіві Канади (Оттава) [2] вдалося виявити листування Биковського з Кубійовичем 1965–1979 рр. і зробити їх фотокопії. Саме ці 14 листів (причому по сім листів написав кожен вчений) наводяться нижче. Вірогідно це і є вся взаємна кореспонденція. Справа в тому, що заочно Биковський хоч і знав Кубійовича як мінімум з 1943 р., але вони жили на різних континентах, репрезентували різні науки і лише пропозиція написати статті до ЕУ спонукала Биковського до листування; головною його темою стала співпраця в ЕУ. Биковський зберіг не тільки листи свого адресата, але й машинописні копії своїх послань.

Вже в першому листі згадується про обставини його написання, приводом до чого стала пропозиція засновника і головного редактора журналу «Український історик» Любомира-Романа Винара (1932–2017) укласти бібліографію творів лікаря й письменника Юрія Липи (1900–1944), закатованого НКВС. Варто відзначити, що бібліографія творів Липи була укладена Биковським і надрукована у скороченому вигляді поетом Євгеном Маланюком у збірці поезій Липи [3]. Лист проливає світло на невідому досі п'єсу Липи, присвячену повстанню 1791 р. рабів під приводом Туссена Лувертюра, яке поклато початок революції і проголошенню незалежності держави Гаїті у 1804 р. Ця п'єса хоч і здобула перемогу на конкурсі «Українського видавництва», але через війну не побачила світла і подальша її доля невідома. Дуже цікавим є і те, що Биковський зберігав у себе частини «архіву А. Жука (Відень) про Ю. Липу», згадував і про долю архіву Липи в Яворові. Тут варто відзначити, що Андрій Жук (1880–1968) був членом СВУ, потім дипломатом УНР. Лист свідчить і про вболівання Биковського над розпорошеністю освітніх та культурних зусиль української еміграції. Відповідь Кубійовича (№ 2) підтверджує відсутність твору Липи серед рукописів «Українського видавництва», але Кубійович рекомендував звернутися в цій справі до керівника видавництва Миколи Шлемкевича. Водночас цей лист проливає трохи світла на хід роботи над ЕУ. У черговому посланні Биковського (№ 3) міститься звістка про безрезультатну спробу дізнатися щось про архів

Липи у Шлемкевича, який уже був близький до смерті. Більше уваги в листі приділяється статтям Биковського для ЕУ, помилкам в деяких її статтях, підготовці ним бібліографії праць Липи. Знову ним порушувалося питання про розпорошеність наукових сил еміграції через створення другого університету. Міститься тут і запрошення Кубійовича відвідати осередок ВУАН в Денвері. Ці ж сюжетні лінії розвиваються і в листі Биковського (№ 4), де йдеться про хід роботи над його спогадами і про співробітництво з ЕУ, і в листі Кубійовича (№ 5). В останньому він пише про смерть Шлемкевича і високо оцінює його роль («не має між нами другого йому подібного, щоб міг хоч частинно його заступити. Це був учитель-мислитель»), погоджується з думкою Биковського, що «два укр[аїнські] університети на еміграції забагато». У листі № 6 порушуються як попередні сюжети (бібліографія творів Липи, написання статей для ЕУ), так і нові (відхід в інший світ науковців-емігрантів). Серед наступних чотирьох листів найбільш важливими є листи Биковського №№ 7 і 9, в котрих він ділиться новинами про видання своїх мемуарів, ходом наукової бібліографічної праці, висловлює критичні думки щодо деяких статей ЕУ. Ще один лист Биковського (№ 11) доповнює інформацію про написання його мемуарів, причому другу частину спогадів «доповнили й виправили В. Міяковський, проф. Ол. Оглоблин та проф. Наталя Полонська-Василенкова», також і Кость Туркало. Йдеться в листі і про спогади Биковського «за час від 18.І. до 15.ХІ. 1945 року», наукову бібліографічну працю. У свою чергу Кубійович у листі № 12 поділився інформацією про свою наукову роботу і написання спогадів. В останньому листі (№ 13) Биковський нарікає на економічні труднощі, поганий стан здоров'я, через що він був змушений відмовитися від співпраці з ЕУ. Він інформує також про відсилку свого архіву «до УВАН у Нью Йорку та українського Гарварду». Після цього кореспонденція зупиняється. Але через два роки Кубійович знову звертається до Биковського (лист № 14), в котрому пропонує написати для ЕУ гасло «Український Чорноморський Інститут». Ця стаття вийшла [4], але без підпису і невідомо, чи писав її Биковський (що більш вірогідно), чи хтось інший.

Отже, листування Л. Биковського з В. Кубійовичем важливі насамперед для дослідників наукової діяльності історії української повоєнної еміграції, особливо щодо ЕУ, висвітлює контакти між цими видатними вченими. При публікації нами збережено особливості авторського правопису.

№ 1

1965, травня 27. – Денвер. – Лист Л. Биковського до В. Кубійовича

«До ВП. пана проф. В. Кубійовича, філ. д-ра в Сарселі, Франція.

Дня 27 травня 1965. Денвер, Колорадо.

Високоповажаний пане професоре!

Я знаю, що Ви дуже зайняті, але в інтересі укр[аїнської] науки дозволяю собі забрати Вам хвилину Вашого цінного часу. А саме: редакція квартальника «Український історик», що досі видає Укр[аїнське] Історичне Товариство під ред. д-ра Любомира Винара, з осідком в Денвері, Колорадо, ЗДА – «умовилася» зі мною (властиво попросила) після закінчення життєписного нариса про пок[ійного] д-ра Юрія Липу (кінець буде в ч. 1 за 1965 і знаходиться тепер в друку) укласти також і БІБЛІОГРАФІЮ його творів, у вигляді «бібліографічної документації» (точний опис кожного твору, ілюстрації до головніших творів з титульних сторінок під знаком «завершеного і недовершеного», тобто це має бути бібліографія задумів, писань друкованих і рукописних, звичайно все це в міру можливостей. Я погодився їм це зробити, бо віддавна, як Вам відомо, займаюся ЛИПОЗНАВСТВОМ, бо був близьким до Ю. Липи і його співробітником. Поза тим частина архіву А. Жука (Відень) про Ю. Липу переходить у мене.

У 1943 році Видавництво Українське Краків-Львів, на чолі якого Ви, пане професоре, стояли, оголосило було конкурс. В ньому взяв уділ і Ю. Липа, в останньому майже речінці. Він написав твір – «Король Сан-Домінго». То була п'єса про повстання «чорного консула» Тусина Лювертюра на острові Сан-Домінго проти Наполеона. Мала то бути алюзія до спротиву українства проти А. Гітлера. П'єса була написана, на моїх майже очах, впродовж останнього (згідно) конкурсу тижня у 1943 році в Варшаві і надіслана видавництву. Вона була нагороджена в 1944-ому році нагородою «Укр[аїнського] Видавництва» Краків-Львів. Але обставини не дозволили видавництву цей твір видати. Отже один – перший примірник того твору (в машинописі) залишився в архівах видавництва, а копія у автора. Що з авторським примірником сталося, не знаємо, так само як і про долю всього його архіву в Яворові під Львовом.

Мені здається, що архів «Укр[аїнського] Видавництва» Краків-Львів частинно також пропав, а частинно може знаходитися в Вашій збірці в Сарселю, про що Ви самі краще знаєте. Тому я дозволяю собі просити Вас, якщо дійсно той твір в машинописі якось щасливо заховався у Вас і Ви його маєте, або щось про нього знаєте, описати його для мене (я подам джерело відомостей в друку) бібліографічно і все, що можете про нього, а рівно ж зробити мені фотознімку з титульної сторінки його твору, який буде залучений у виді ілюстрації до відповідної бібліографічної позиції, з поданням з якої збірки походить. Видатки зв'язані з цим я беру на себе, бо вони здається незначні, аби той машинопис лише був? В противному разі я буду змушений обмежитися лише – бібліографічною позицією, без опису твору, даючи ті скромні відомості про нього, які тут дозволив собі Вам зреферувати. Мені вистачить негатив фотостату з титульної сторінки, я сам тут зроблю позитивів стільки мені треба і Вам також для архіву надішлю.

При цій нагоді повідомляю, що нетерпляче чекаємо на

закінчення 4-го тому Енциклопедії Українознавства, бо-ліємо над тим, що засоби українського громадянства на чужині розпорошуються на різні цілі (будування катедр різних віровизнань, конкуренційних університетів, партійні видавництва і т. п. другорядні справи), а на справи першорядної ваги – всеукраїнські, тривалої вартості – як то видання Енц[иклопедії] Українознавства на тому терплять і хочемо вірити, що Вам вдасться довести Ваш труд до бажаного кінця – 8-го тому. Тому зі своєї сторони, згідно Вашому повідомленню, моя передплата в сумі 50 дол. на дальші томи 5–8 буде своєчасно виплачена на руки Вашого представника в Денвері проф. д-ра Б. Винара.

Одночасно повідомляю, що я всюди намагався дістати збірник НТШ присвячений проф. Кузелі і Вами виданий у Франції. Просив Б. Винара виписати від Вас один примірник для мене, але й досі по двох роках його не маю! Отже не відмовте мені його вислати на мою адресу й повідомити про належність, котру разом з передплатою за ЕУ я вирівняю згаданому Вашому представникові. Якщо представник в міжчасі змінився, то вкажіть кому маю заплатити в ЗДА разом з передплатою за Енц[иклопедію] Українознавства.

З цим лишаюся з глибокою до Вас і до Вашої цінної праці пошаною Лев Биковський (підпис).

(Машинопис)

№ 2

1965, липня 7. – Лист В. Кубійовича до Л. Биковського

«7 липня [196]5 р.

Високоповажаний пан Лев Биковський. Денвер, ЗДА
2245 Julian st. Denver Colorado].

Високоповажаний і дорогий пане колего!

Вибачайте, що з деяким запізненням відповідаю на Ваш лист з 27.V.

Серед рукописів «Українського Видавництва» Краків-Львів нема твору Юрія Липи «Король Сан-Домінго». Може міг би Вам ще дати деякі інформації д-р Микола Шлемкевич, який був одним з редакторів Українського Видавництва.

Збірник, присвячений пам'яті проф. Кузелі одночасно посилаємо.

Дякую за теплу згадку про «ЕУ 2». Нашу працю гальмує як брак тривкої фінансової бази, так і поступовання співробітників. В 4 числі «Вістей із Сарселю», які незабаром будуть у Ваших руках, пишу про пляни дальшої праці над 5–7 тт., що до нього мусять увійти всі гасла на На-Я (8 том міститиме доповнення, виправлення і алфавітний покажчик). Тепер закінчуємо IV том. Більшість матеріалів до 21 зошита (гасла на Міт-Над) вже вискладані.

При складанні пляну над 5–7 тт. дозволю собі звернутися до Вас з проханням написати кілька гасел з Вашого фаху.

Сердечно вітаю

(проф. д-р Володимир Кубійович, головний редактор ЕУ 2)».

(Машинописна копія)

№ 3

1966, січня 25. – Денвер. – Лист Л. Биковського до В. Кубійовича

«До ВП. пана проф. В. Кубійовича, філ. д-ра в Сарселі, Франція, Європа.

25 січня 1966. Денвер, Колорадо.

Високоповажаний пане професоре!

Наспіли деякі справи, про які дозволяю собі писати Вам і цим, на жаль, Вас відривати від Вашої цінної праці

Я час від часу надсилаю деякі машинописи (про С. Гольдельмана, М. Івасюка і т. п.) для використання для Енциклопедії Укр[аїнознавства] і потім для переховання в бібліотеці НТШ в Сарселі. Вони є вислідом наших тут скромних зусиль і допоможуть скорегувати та доповнити гасла до тепер подані в Енциклопедії Укр[аїнознавства]. Наприклад гасло «ВИСОЧАНСЬКИЙ Павло» подає помилкову дату його народження. В цій справі буде розвідка В. Дубова на тему – П. Височанський, його життя та діяльність. Після зачитання на засіданнях Денв[ерської] Групи УВАН буде Вам надіслана. В гаслі – Івасюк Микола, помилково подана дата образу «Іван Богун під Берестечком» – 1921, повинно бути – 1912. Окрім того доповнення, Вам вислані т. п. матеріали.

Я звертався в справі рукопису Юрія Липи «Король Сан-Домінго до д-ра М. Шлемкевича, але він був довший час немічний, вже видужав і тепер очевидно має багато клопотів, тому мені не відповів!.. Отже мій первісний текст лишиться в силі...

Нас дуже турбує акція творення «совєтським громадянином» Верх[овним] архієпископом Йос[ипом] Сліпим в Римі другого «Укр[аїнського] університету» (католицького). Тим самим ослаблюється Укр[аїнський] Вільний Університет в Мюнхені. Помимо важливості цієї акції, гадаємо, що два університети для еміграції забагато, один з них буде шкульгати, а обидва будуть ослаблені...

Як Вам відомо укр[аїнська] преса на еміграції не відображає докладно настроїв, що нуртують і думок значного відламу тверезо думаючої укр[аїнської] еміграції. Отже вони собі допомагають тим, що важніші листи і думки в машинописній формі пересилає в копіях один другому і у той спосіб є в курсі важливіших справ. По тій дорозі я довідався, що Ви, пане професоре, плянуєте ще пару разів відвідати ЗДА в різних науково-організаційних цілях. При тому маєте намір за 99 дол. об'їхати туристом майже всі ЗДА. Отже дуже просимо Вас в цій турі не минати й Денверу, бути нашим милим гостем, трохи тут відпочити в горах, а при тому виголосити відповідну доповідь на чергових зборах Денв[ерської] Групи УВАН на тему Вам відповідаючи і не потребуючи спеціальної підготовки...

Я отримав від видавництва «Молоде Життя», яке дбає про видання «Енциклопедії Укр[аїнознавства] і інших видань стан мого рахунку на початку грудня 1965. Був дуже здивований хаотичним його станом в представленні видавництва. Звернувся у цій справі до Вашого представника в Денвері п. д-ра Б. Винара у цій справі. Він повідомив мене що й інші передплатники «Енциклопедії

Укр[аїнознавства]» скаржаться на неправильність записів і порадив мені нічого не реагувати і нічого не платити на це візвання доки він сам не вияснить цих справ безпосередньо з видавництвом...?!

Я зараз, як то писав Вам, підготую для квартальника «Укр[аїнський] Історик» БІБЛІОГРАФІЮ Юрія Липи. Справою посувається жваво, мало що мені бракує. У тому числі мені потрібні докладні бібліографічні відомості про деякі твори Ю. Липи, що їх видало видавництва Краків-Львів і які правдоподібно знаходяться в бібліотеці НТШ в Сарселі. Тому звертаюся з проханням надіслати мені ці відомості про такі публікації: Юрій Липа. – Козаки в Московії, друге вид[ання] 1942; Юрій Липа – Ліки під ногами, 1943. Я потребую докладний опис: розмір[у] в сантиметрах і т. д. Відомості про обгортку, друкарню і т. п. Крім того – ЗМІСТ, взятий з оглаву з поданням розділів і на якій сторінці (копія ЗМІСТУ). Окрім того бібліографія має бути ілюстрована фотостатами з обгортки й титульної сторінки. Можливо що маєте й перше видання – Козаки в Московії, то просив би так само зробити для мене.

Може в бібліотеці знаходиться дуже рідке видання: Юрій Липа – Світільник негасимий. Про Івана Липу. Каліш, 1924. Рівнож я потребую докладний опис і фотостат з обгортки і титульної сторінки. Нарешті останнє прохання: Юрій Липа – Лист до літераторів, Варшава, 1936 (?). 32 стор. Так само опис і фотостати. Як зазначив покрию кошти і в своїй праці зазначу, що відомості подав Сарсельський Осередок НТШ, з вдячністю. Зі своєї сторони і в дальшому служитиму різним машинописами і відбитками з інших рідких праць Ю. Липи. На пр. Світлість, Каліш 1925, 44 ст., яких було друквано тільки 100 нумерованих прим.

З глибокою пошаною до Вас, пане професоре остаю Ваш Л. Биковський (*Підпис*)

L. Bykowski 2245 Julian st. Denver, Colorado 80211

(*Машинопис*)

№ 4

1966, квітня 3. – Денвер. – Лист Л. Биковського до В. Кубійовича

«ДО ВП пана проф. В. Кубійовича,

філ. д-ра в Сарселі, Франція, Європа

Дня 3 квітня 1966. Денвер, Колорадо, ЗДА

L. Bykowski 2245 Julian st. Colorado 8020 USA 80211

Високоповажаний пане професоре!

У відповідь на Ваш останній цінний лист до мене:

1. Дякую за бібліографічні відомості про обидва твори Ю. Липи, я їх вже використав в своїй бібліографії.

2. Додаю до цього три світлини і тексти з відомостями для ЕУ, може вони Вам придатуться.

У Вашому листі була згадка про «сфатигований примірник» «Козаків в Московії» Ю. Липи у Вашій книгозбірні. Додана відомість – тому що з нього був зроблений передрук! (по черзі вже третій Л.Б.) Отже правдоподібно у Вашій книгозбірні і каталозі є той примірник «з передруку» або третього видання? Я про нього знаю і тому Вам нічого

про це не писав, маючи надію знайти його в ЗДА або в Канаді. Але й досі ці заходи безуспішні, ніде його тут немає! Тому усильне до Вас прохання – надішліть мені докладний бібліографічний його опис, з вимірами в сент[иметрах].

4. Так само я мав у своїх руках «Нотатник», I–III, Юрія Липи, оригінал з Львова, 1936–1937 і зробив бібліографічний його опис. Натомість відомо мені що було 2-го видання, де вже на чужині. В своєму часі він продавався і були оголошення в місцевій укр[аїнській] пресі, але мені не вдалося його набути. Отже це мені бракує! Тому так само – усильне прохання зробити докладний його опис і надіслати мені... Зі свого боку віддячусь в інший спосіб.

5. Маємо знову смерть – 23 квітня б. р. помер історик Василь Васильович Дубровський, що в віці щойно – 69 літ, в Річмонді, Вірджинія. Це кидає мене в депресію, бо мені вже 71! Д-р Тиміш Олесіюк пише те саме, що перебуває в сильній депресії і не годен взятися за перо, але ж за нами ще великі «борги» треба повиписувати все, що знаємо за час свого життя!.. Зараз друкується «друга книжка» моїх споминів п[ід] з[аголовком] «Книгарні, Бібліотеки та Академія» за час від 1918 до 1921 року. Друкується в місячнику «Самостійна Україна», Чикаго і потім звідтіля, нібито мають зробити відбитку. Тоді її Вам пришлю. Я повинен би взятися за «третю» книжку спогадів, від 1922 до 1928 рр., але ніяк не почну, хоч конспект вже маю...

6. Інж. Василь Прохода, що прибув до ЗДА (Сан Дієго, Каліфорнія) написав свої автоспогади від «уродження» до нині. Д-р Росоха має, нібито вскорі їх друкувати в своєму часописі і потім зробити відбитку, в двох томах, вже про це оголосив.

7. Зараз друкується «Український історик», чч. 6–7, за 1965 рік, чекаємо на нього з дня на день. Тематикою часопису буде святкування ювілею проф. М. Грушевського на довший час.

8. У свій час Ви загадали мені дещо написати для ЕУ з моєї тематики. Передовсім мали на увазі КНИГОЗНАВЧУ тематику. Я збув мовчанням цю пропозицію. Думав про це, але дійшов до переконання, що нам книгознавчі теми мені не слід писати з багатьох причин: в Денвері я не маю відповідних матеріалів, я вже давно відійшов від цієї тематики, краще буде, щоби про це писав автор, який пише на цю тему в англomовній енциклопедії, бо мої концепції є «новітні» і напевно не йтимуть в парі з його думками, за старою «німецькою» школою. Натомість я можу, маючи відповідні архіви, написати короткі нотатки до гасел: Океанічний Інститут, Чорноморський Інститут, Суходоловий Інститут, і т. п. На ці теми я в майбутньому маю виготовити відповідні еляборати для часопису Укр[аїнський] Історик», і це мені не тяжко зробити... Дайте знати якщо потрібуєте, бо в УРЕ цих гасел не сподіваємося!...

9. Незалежно від гороскопів Вашого майбутнього перебування в ЗДА, якщо Вам доведеться відвідати Денвер, і не будете мати кращого льокум, то просимо бути нашим милим гостем, бо здається д-р Б. Винар має намір, не знаю коли, виїхати до Нью Йорку, наразі він є тут

і всі справи поладжує...

10. Фінансові справи з видавництвом ЕУ і т. п. д-р Б. Винар вже мені задовільно поладовив.

З глибокою до Вас, пане професоре, пошаною Ваш Лев Биковський (підпис)».

(Машинопис)

№ 5

1966, квітня 13. – Лист В. Кубійовича до Л. Биковського «13.4.1966.

Високоповажаний пан інж[енер] Лев Биковський. Денвер.

Високоповажаний пане колего!

Вибачайте, що з таким спізненням відписую Вам листа, це відповідь на Ваш лист з 25.І. Знаєте, що у мене все робота, турботи, і все подібне з обома «Е», а ще треба було і в Мюнхен їздити.

Дуже гарно дякуємо за надсилання Ваших цінних праць на машині писаних – для нашої бібліотеки дістали ми про С. Гольдельмана. Про Івасюка – не маємо.

Рівно ж дуже гарно дякуємо за звернення уваги на помилки в нашій енциклопедії. Вправді немає на світі енциклопедії, щоби не мала помилок, а в нашій відносно ще є мало, хоч я свідомий того, що є, мусять бути.

Пишете, що д-р Шлемкевич був хворий, вже видужав...а нині його між нами вже немає. І не має між нами другого йому подібного, щоб міг хоч частинно його заступити. Це був учитель-мислитель.

Правильно пишете, що два укр[аїнські] університети на еміграції забагато. Я гадаю, що ми фактично не маємо ніяких високих шкіл на еміграції, бо ними є ними лише з назви, а не із змісту. Це відноситься також до УВУ: немає там студентів, в Мюнхені живе ледве кількох науковців, переважно старші віком, і немає грошей. УВУ треба б докорінно переорганізовувати, але й тоді невідомо, чи це була би життєздатна поважна установа. Серед цих умов «Укр[аїнський] Кат[олицький] Університет» в Римі міг би бути спасінням для укр[аїнської] науки, якщо б був учбово-науковим заведенням. Треба ще згадати про konieczність дати високу освіту богословам – кандидатам на священників. Не знаю, чи УКУ хоче й зможе сповнити ці завдання – я при тому не причасний.

Було би гарно об'їхати американський континент автобусом, чи літаком і заглянути до чудового Денверу (повітря, природа). Але це мрії – а ми мусимо жити дуже реально, щоб мати силу на нашу працю. Мабуть, з кінцем цього року таки приходу до ЗДА в справах 2-го тому АКУ, але чи їздитиму по американському континенті? Радше – ні!

Прикро мені читати про недогляд в Молодому житті, я раз їх про це повідомив, думаю, що вже все в порядку. В справі творів Липи: на додатковій карточці з бібліотеки.

Сердечно вітаю, буду вдячний за дальшу пам'ять про нашу Енциклопедію і бібліотеку!

Христос Воскрес!

Ваш (В. Кубійович)».

(Машинописна копія)

№ 6

1966, травня 9. – Лист В. Кубійовича до Л. Биковського

«9.5.1966.

Високоповажаний пан Лев Биковський. Денвер.

Дорогий колего!

Дякую за Ваш лист з 3.4.66 та три світлини й тексти для ЕУ-2.

Юрій Липа. Козаки в Московії. Роман з XVII-го століття. Париж, накладом видавництва «Українець», 1957. 206 стор. і 2 непагіновані. На 207-ій непагінованій є біографія Ю. Л[ипи]. Бібліотека вибраних творів ч. I. Редактор: Дмитро Штикало. Обкладинка роботи Якова Гніздовського. П'ятьдесят примірників цього видання, позначених Нр. Нр. від 1 до 50, надруковано на папері офсет (наш примірник Нр. 30) 19 x 14 см.

Юрій Липа. Нотатник. Новелі. Том I. 2. 3. Вид-во Україна, 1955. Друк: «Укр[аїнський] Прометей», Детройт. 112+96+124 і в 3-ому т. 4 стор. непагіновані. 21/14 см. (всі три томи).

Так, так, відходимо у вирій. Але це кожному з нас призначено; працюймо до кінця, залишаймо за собою тривалі сліди. Трудніше передати далі ведення праці молодшому поколінню, бо молодих обмаль; але в цьому чимало і нашої вини.

Шкода Василя Василевича Дубровського. Ми з ним знайомі з 1943 р., коли він приїхав з харківською групою до Львова.

Тиміш Гнатевич, на жаль, в депресії, останньо прибила його смерть Миколи Шлемкевича. Я вже роками пишу до Тиміша Гнатевича, щоби написав історію Підляшшя (її написав Євген Пастернак при його допомозі) і свої спомини. Мало є серед нас таких, які б стільки бачили й знали, що Тиміш Гнатевич. Це й може додати йому сил до життя. Добре, що Ви пишете спомини. Велика шкода, що не залишили своїх споминів такі діячі, як Микола Лівіцький, Степан Баран, Степан Витвицький і багато інших.

Дякую за готовність написати деякі гасла до ЕУ-2. Згадуєте про Океанічний Інститут, Чорноморський Інститут, Середземноморський Інститут. Але прошу звернути увагу на невеликі розміри ЕУ-2. Прошу дати короткі гасла про ці установи, щось використовуємо, а щось залишиться в архівах – хоча б як матеріал для ЕУ-III (Енциклопедія Української Еміграції), яку може пущу в рух? А мої наступники її зреалізують.

Сердечно вітаю! Ваш (В. Кубійович).

(Машинописна копія)

№ 7

1969, лютого 26. – Денвер. – Лист Л. Биковського до В. Кубійовича

«До ВП пана проф. В. Кубійовича, філ. д-ра

Науковий Осередок НТШ, Франція, Європа

26 лютого 1966. Денвер, Колорадо

L. Bykowski 2245 Denver Colo[rado]

Високоповажаний пане професоре!

Із-за моїх біжучих праць дозволяю собі Вас турбувати:

1. Дня 25 лютого б. р. я вислав Вам мою чергову книжку п[ід] з[аголовком] «На кавказько-турецькому фронті», спомини з 1916–[19]18 рр. Вінніпег, 1968, 151 ст. З неї можете почерпнути деякі матеріали для наступних томів ЕУ.

2. Я зараз сиджу над темою «Матеріали для бібліографії» укр[аїнських] книгознавчих періодиків і збірників за першу половину XX-го ст., текст і ілюстрації. Поміж позиціями є деякі сумніви, в справі яких дозволяю собі звернутися до Вас.

3. В ЕУ, гасл. част., т. 1, стор. 126 у Вас подано: «Бібліотечний журнал», вид. Всенародної Бібліотеки України у Києві (1925–27). Рівно ж в ЕУ, част. синтетична, т. 1, стор. 1006 П. Зленко подає що вийшли навіть чч. I–XVIII? Звідкіля такі відомості? І що то за часопис, про якого я не знаю!... Бо у той же час в списку видань, дуже докладному, Всенародної Бібліотеки України, опублікованому у 1930 році на обкладинці зб[ірни]ка 3 «Журналу Бібліотекознавства та бібліографії», тої ж Всенародної Б[ібліоте]ки, Київ 1929 цей часопис не згаданий!!!! Чи міг би я отримати від Вас докладніші відомості про цей бібліотекознавчий часопис? Я здогадуюсь, що то міг бути орган і внутрішнього вжитку Всенародної Бібліотеки, подібно до такої ж ХРОНІКИ (щоденної, щотижневої і щомісячної), що видавалася впродовж 1920–21 рр.? Згадана ХРОНІКА також не подана в цьому реєстрі. Але це лише мій здогад!! Якщо такий орган дійсно існував, то чи не міг би я отримати від Вас відбитку (фотостат) з першої титулової сторінки, або обгортки цього часопису і відомості про нього. Звичайно що при кожній позиції я покликаюсь на джерела відомостей.

3. Рівнож я прошу уклінно зробити мені відбитку з титулової сторінки часопису ХРОНІКА НТШ, ч. 1, 1900, Львів. Я маю вже відбитку з нім[ецького] видання цього органу і потребу передовсім з укр. видання. У цій справі я звертався до Бібліотеки НТШ у Нью Йорку, але не отримав відповіді, мабуть вони не мають.

4. Рівнож у виданому Вами (НТШ) збірнику в пошану проф. З. Кузелі і в згаданій синтетичній част[ині] ЕУ, НТШ згадано про австрійський часопис, згодом в 1900–1918 рр. Zeitschrift fur Ostencische Bibliographie (Журнал східної бібліографії). (В зб. Кузелі на стор. 112, вгорі). Я перевернув всі посібники, бібліографії і т. п. і такого часопису не знайшов!!! Це якесь непорозуміння. Натомість існував тоді – Zeitschrift fur Osterreichische Bibliothekswesen. Але його зміст не пасує до теми, він не був органом реєстрації укр[аїнських] друків на терені колишньої Австро-Угорщини. У чому справа і чи не можете подати про згаданий часопис деякі відомості?

4. Зараз кінчається друком чергова моя книжка – «Від привороття до Трапезунду», спомини за час від 1895–1918 рр. Мюнхен, Денвер 1968, біля 160 ст. В серії видань Укр[аїнського] Історичного Товариства, мемуаристика ч. 1, котру як тільки вийде, дозволю собі Вам прислати.

5. Інші праці: Книгарні, бібліотеки, академія, спомини за час 1918–22, біля 160 стор., та моя автобіо-бібліо-

графія п[ід] з[аголовком] В Службах української книжки, також того ж розміру, ілюстр[ації] також вже готові для друку, але мусять вилежатися з огляду на речінець та за-
соби для їх видання.

З глибокою пошаною до Вас Л. Биковський».

(Машинопис)

№ 8

1969, грудня 31. – Лист В. Кубійовича до Л. Биковського

«31 грудня [19]69.

Високоповажаний пан Лев Биковський.

Денвер, ЗДА.

Дорогий пане колего!

Насамперед сердешно вітаю Вас з Різдвом Христовим і бажаю всього найкращого, зокрема здоров'я, сил і снаги до дальших успіхів у Вашій науковій, публіцистичній і громадській праці. Христос Рождається!

Мені щойно тепер відповідати на Ваш лист з 20 лютого. Головна причина є та, що на всі Ваші запити можу відповісти тільки негативно.

Не можу відповісти на ваші запити, бо у нас нема відповідних матеріалів. Не маємо «Хроніки НТШ» за 1900 рік, ч. 1, ні «Бібліотечного журналу» (К., 1925–27). Згадку про «Цайтшріфт люп Оестер. Бібліографі» зроблено на підставі нотаток проф. Кузеля, а вони не завжди були певні.

З приємністю я прочитав Ваші книжки: «На кавказько-турецькому фронті» та «Від Привороття до Трапезунду». Багато, крім мистецької вартості, матеріалів до історії і соціології нашого недавнього минулого.

А як посувається праця «Матеріали для бібліографії українських книгознавчих періодиків і збірників в першій половині XX століття»? Минулої весни 1969 р. був у нас Ваш знайомий з Варшави Лев Лукасевич з своєю пані і ми не раз Вас згадували. Вони тепер в Празі, якось живуть.

Чи видали під час війни чи по війні брошуру про Степана Рудницького. Чи можна б її у Вас дістати. Справа в тому, що незабаром доведеться писати гасло про Рудницького і, мабуть, у виданій Вами брошурі я знайшов би цікаві факти.

Ще раз сердечно вітаю! (проф. д-р Володимир Кубійович)».

(Машинописна копія)

№ 9

1970, січня 6. – Денвер. – Лист Л. Биковського до В. Кубійовича

«До ВП пана проф. В. Кубійовича, філ. д-ра через НТШ у Франції

6 січня 1970. Денвер, Колорадо, ЗДА

Високоповажаний пане професоре!

У відповідь на Ваш ласкавий лист з дня 31 грудня 1969:

1. Взаємно вітаю Вас зі святами Різдва Христового і Новим 1970-им роком і бажаю впродовж цього року Вам докінчити Ваші цінні задуми.

2. Подаю до цього вирізку з часопису «Гомін України» про наглу смерть редактора часопису «Нові Дні», Торонто,

Канада Петра Волиняка з деякими відомостями про нього.

3. Ваші примітки в справі проф. З. Кузеля використаю.

4. Дякую за позитивну оцінку моїх останніх двох книжок і ввічливо повідомляю, що в друку знаходиться друга книжка моїх споминів п[ід] з[аголовком] «Книгарні, Бібліотеки, Академія, 1918–1922», що вже отримала апробату рецензентів Укр[аїнського] Історичного Товариства. Ця публікація буде своєчасно надіслана бібліотеці НТШ у Франції.

5. Тішуся, що вийшов у світ вже п'ятий том Енциклопедії Українознавства, хоч його ще не маю.

6. Моя розвідка – «Матеріал для бібліографії укр[аїнських] періодиків і збірників з книгознавства за першу половину XX-го віку», успішно посувається наперед. Властиво текст вже закінчений і тепер здобуваю різними шляхами ілюстрації до тексту, тобто по окремих бібліографічних позицій, укладених за роками появи першого числа. Бракують мені ще деякі, але маю надію, що їх здобуду. «Хроніку» НТШ, ч. 1, 1900 року я вже мав у своїх руках і зробив з нього відбитку з титульної сторінки. Річ у тому, що чч. 1, 2 і 3 «Хроніки» НТШ за 1900 рік вийшли було у нім[ецькій] мові. Від ч. 4-го 1900, почали друкуватися вірнолегло укр[аїнські] і нім[ецькі] серії, все це я вже занотував і маю ілюстрації. Відомості ці достачила мені Ягеллонська Бібліотека у Кракові, яка посідає майже комплект цієї публікації.

7. В справі «Бібліотечного журналу», Київ, чч. I–XVIII, 1925–27 (вид. Всенародної Бібліотеки України) роблю заходи через Наукову Бібліотеку філії Академії наук УРСР у Львові, кол[ишнього] НТШ у Львові, може щось від них дістану. Рівно ж звідтіля намагаюсь дістати відбитки з «Книжного Вістника», чч. 1–2, за 1919 рік, Київ, вид. Всенародної Бібліотеки України. Зміст тих чисел мені відомий, потребую тільки відбитку з титульної сторінки, будь-якого числа. Не знаю, як буде з виданням цієї розвідки, тому що це вельми спеціальна річ, доведеться мабуть видавати «десятками», методом ЗІРАКСОВОЮ, яка тепер вельми поширена не тільки в ЗДА, для бібліотек і установ та фахівців. У своєму часі може в кінці 1970-го року надішлю Вам цю публікацію.

8. Одночасно викінчив публікацію п[ід] з[аголовком] «В службах укр[аїнської] книжки», автобіо-бібліографія від 1917 до 1970 року включно, маю вже нього біля 400 позицій (короткий життєпис, перегляд публікацій, скорочення в англ[ійській] мові, показники, ілюстрації, відбитки титульних сторінок творів, що вийшли брошурами або книжками). Має піти до друку у 1971-ому році, тому що скінчиться моє 75-ліття (10.IV.1895–1970). Фундує мені цю ювілейну публікацію моя дружина, своїми заробітками.

9. Своєї брошури про проф. Ст. Рудницького я вже не маю. Тому вислав Вам одночасно для Ваших архівів: машинопис тої розвідки та часопис з видрукованою другою частиною того машинопису. Дозволю собі звернути Вашу увагу що найобсяглиша розвідка про проф. Ст. Рудницького, що її опублікував перед своєю смертю є проф.

М. Дольницького, географа, й учня проф. Ст. Рудницького, п[ід] з[аголовком] «Проф. Степан Рудницький – учений й педагог». Ця розвідка друкувалася в часописі «Гомін України», Торонто, Канада, чч. 10, 11, 12 і 13 за 1957 рік! Мені здається, що Ви могли би від «Гомону України», здобути ці числа.

З глибокою пошаною і сердечно Вас вітаю Ваш Лев Биковський (підпис).

L. Bykowski
2245 Julian Str. Denver Colo[rado] 80211.

(Машинопис)

№ 10

1970, лютого 10. – Лист В. Кубійовича до Л. Биковського

«10 лютого [19]70.

Високоповажаний і дорогий пане колего!

Сердечно дякую за Ваш лист з 6 січня та за низку інформацій. Приємно довідатися, що Ви маєте не тільки багато плянів, але й послідовно їх реалізуєте. Вітаю з працею і тішуся на появу Ваших нових робіт.

Властиво появою нових праць найкраще відсвяткувати наші 70-річчя, Ваше – 75-ліття, а моє майбутнє 70-ліття. На жаль, у мене весь час забирає «ЕУ», але може цього року появиться – Історія Укр[аїнського] Центрального Комітету (1939–41)»; до вибуху нім[ецької]-сов[єцької] війни. Важлива робота «Етнічні групи Галичини» т. II – Статистичні таблиці спочивають вже другий рік в друкарні.

Щиро дякую за інформації про статті покійного Дольницького, про С. Рудницького, а ще більше за Вашу посилку з розвідкою про нашого найвизначнішого географа. Його належатиме відповідне місце в «ЕУ 2».

Чи Ви вже одержали 5 том «ЕУ 2»? Його розсилали щойно в другій половині грудня і першій січня.

З щирим привітом і найкращими побажаннями.

(проф. д-р Володимир Кубійович)».

(Машинописна копія)

№ 11

1970, серпня 4. – Денвер. – Лист Л. Биковського до В. Кубійовича

«До ВП пана проф. В. Кубійовича, філ. д-ра
Сарсель, Франція 4 серпня 1970. Денвер, Колорадо, ЗДА
Leo Bykowski
2245 Julian Street.
Denver Colorado 80211.

Високоповажаний пане професоре!

У відповідь на Ваші ласкаві листи з дня 31 грудня 1969 та 10 лютого 1970:

1. Насамперед вітаю Вас пане професоре з Вашим 70-літтям! І бажаю много здоров'я й сил для закінчення задуманих і розпочатих праць...

2. На жаль «Енциклопедії Укр[аїнознавства]» том 5-ий я й досі не отримав, хоч заплатив у своєму часі всі належні 100 дол. на руки проф. д-ра Богдана Винара, в Денвері. На мій запит у цій справі д-р Б. Винар пояснив це безладдям, яке панує в видавництві ЕУ в Мюнхені та розсилці

ЕУ і порадив узброїтись у терпеливість...

3. Як стоїть справа з перевиданням Вашої «Географії України»? Коли буде оголошена передплата на це цінне Ваше видання, воно є дуже на часі! Прошу мене рахувати наперед передплатником на два примірники.

4. Дякую за позитивний оцін моїх останніх двох книжок (На кавказькому... та Від Привороття). Це додає сил для продовження цієї праці.

5. Друга книжка моїх споминів за час від 1918 до 1922 рр. п[ід] з[аголовком] «Книгарні, Бібліотеки, Академія» є вже майже в друку: її доповнили й виправили В. Міяковський, проф. Ол. Оглоблин та проф. Наталя Полонська-Василенкова. Остання написала до цієї книжки також гарну ПЕРЕДМОВУ. Після цього книжка потрапила до інж. Костя Туркала, в Нью Йорку, на перегляд мови. Після цього йде до друку в серії видань «Укр[аїнського] Історичного Товариства. Останньо трапилася затримка із-за того, що дня 28 липня 1970 померла дружина інж. Костя Туркала – Марія Петрівна Туркало, мовознавчиня, в Нью Йорку, похорон дня 1 серпня 1970. Отже він мусить переболіти втрату дружини, а потім візьметься за виправку мови в моїй книжці. Вийде з друку правдоподібно навесні 1971 року. Кошти забезпечені. Як тільки вийде, надішлю Вам.

6. Дякую за відомости в справі помилкових бібліографічних нотаток проф. д-р З[енона] Кузеля.

7. Розвідку п[ід] з[аголовком] «Матеріали для бібліографії українських книгознавчих періодиків і збірників за першу половину XX-го століття» я фактично вже закінчив і зареєстрував понад 100 того роду періодиків, з різних ділянок книгознавства. Тепер перевіряю, перепису на чисто і буду відбивати ЗІРАКСОМ десятками та розсилати бібліотекам, науковим установам і на замовлення. Друкувати не буду із-за браку коштів, обмеженої теми і вузького кола заінтересованих осіб. У той спосіб може відіб'ю біля 50 прим[ірників]. У тому числі пришлю і Вашій книгозбірні.

8. Рівно ж закінчив свою автобіо-бібліографію, ілюстровану світлинами та відбитками титульних сторінок брошур та книг мого пера або перекладу. Вона вже переписана на чисто і доведена до 1969 року включно. Рівнож буду відбивати десятками, максимум до 100 прим[ірників], які розсилатиму по книгозбірнях і наукових установах, Вам у тому числі, тому що вузька тема і мале коло відборців. Могтиму робити нові відбитки на замовлення.

9. Закінчив також, розміром біля двох аркушів друку і з двома ілюстраціями свої спомини за 1945 рік, за час від 18.I. до 15.XI.1945 року п[ід] з[аголовком] «Ваймарські часи», в яких брав безпосередню участь. Ці спомини перевірили і доповнили пані Ольга Дубровська, вдова по пок[ійному] проф. В. Дубровському і Марія Куниця, вдова по пок[ійному] інж. Сергієві Куниці, безпосередні учасниці тих подій. Буду пробувати друкувати в якомусь місячнику з відбиткою. Будуть Вам надіслані.

10. Зараз в «Наукових записках УТП» в Мюнхені друкуються дві мої розвідки: Доповнення й рецензія на книжку д-ра Богдана Винара – «Матеріали до бібліографії...» та «Укр[аїн-

ський] Чорноморський Інститут», маленький монографічний огляд зі схемою і світлинами. Після видруккування статтями з них буде зроблена відбитка і надіслана Вам також.

11. Щойно після цього всього, як вистачить енергії, візьмуся за укладання третьої книжки споминів, за час від 1922 до 1925 рр. – «В Чехословаччині». Кошти для видання маються.

З глибокою до Вас пошаною і сердечним привітом Ваш Л. Биковський (*підпис*).

(*Машинопис*)

№ 12

1970, серпня 26. – Денвер. – Лист В. Кубійовича до Л. Биковського

«26 серпня [19]70.

Високоповажаний пан проф. Лев Биковський

Денвер, ЗДА

Дорогий пане колего!

Сердечно дякую за Ваш лист з 4 серпня та за привіт з моїм 70-літтям (це 23 вересня). Під впливом моїх приятелів я написав на швидку руку своєрідні спомини «Мені 70» (140 сторінок); друк книжки закінчується.

1. Ще раз пишу до нашого видавництва в Мюнхені, що Вам не вислали 5 тому «ЕУ 2». Але чому цього не пильнує д-р Винар?

2. Перевидати мою географію України неможливо: а) застаріла й треба щонайменше 2 роки, щоб її написати; б) я написав приблизно 55% цього твору, а тепер співробітників не знайду (або ж не до всіх ділянок). Згадую ще, що вийшов (2 видання) лише 1 том (загальна географія України), другий (поодинокі землі України) був на 2/3 готовий і частково вискладаний: все знищили більшовики. Часами мрію, щоб написати лише Антропогеографію України. Але цього не дасться реалізувати, бо майже весь час з'їдає «Енциклопедія».

3. Сердечно дякую за Ваші вичерпні інформації про Ваші праці, спогади, авто- бібліографію, матеріали для бібліографії, все це цінні матеріали. Також дякую за обіцянку прислати Ваші праці нашої бібліотеці.

Прикро мене вразила смерть Дарії Петрівни Туркало. Я познайомився з покійною в Нью-Йорку і був кілька разів в їх хаті.

4. Хочу Вам зрештовуватися також деякими інформаціями про мої роботи. Незабаром появиться у видавництві М. Денисюка моя праця «Історія Українського Центрального Комітету в Генеральній Губернії» і том (до вибуху німецько-советської війни). В друку (може появиться 1971 року) II частина моєї праці «Етнографічні групи Південно-Західньої України (Галичини) – статистичні таблиці. Це нелегко складати: друкарня в Мюнхені дуже повільно працює.

Бажаю нам обом ще прожити в здоров'ї кілька років і закінчити наші праці. Сердечно вітаю і залишаюся з правдивою пошаною Ваш

(проф. д-р Володимир Кубійович)».

(*Машинописна копія*)

№ 13

1977, квітня 20. – Лист Л. Биковського до В. Кубійовича

«До ВП пана проф. В. Кубійовича, філ. д-ра в Сарсельському осередку НТШ, Франція 20 серпня [19]77.

Денвер, Колорадо, ЗСА Leo Bykowski

245 Julian Str. Denver olo[rado] 80211.

Високоповажаний і дорогий пане професоре!

Взаємно вітаю Вас з Новим 1977-им роком і сердечно бажаю дальших успіхів у Вашій цінній праці на хосен укрнауки.

З огляду на лихий стан мого здоров'я і похилий вік та зв'язану з цим зменшену працездатність праця Денв[ерської] групи УВАН майже зовсім занепала. Я намагаюсь у хвилиналих вільних від лікарів та ліків, і переважно викінчувати розпочаті праці і поволі вже відсилаю свої архіви до УВАН у Нью Йорку та укр[аїнського] Гарварду. Вже від 10.IV. 1977 розпочав 83-й рік життя. Гадаю ще коло 4–5 літ якось протягнути.

Це відповідь на Ваш ласкавий лист з запитом: про співпрацю в Енц[иклопедії] Українознавства. Ніяких нових праць і ніяких нових зобов'язань я вже не можу на себе взяти... Це сумно, але правдиво! Це треба собі і іншим усвідомити.

Щоб хоч чимось небудь спричинитися у Вашій цінній праці я вислав одночасно Вам дві брошури: про проф. інж. Ів. Шовгенова і про Укр[аїнський] Чорном[орський] Інститут (літери Ш і У) з яких можете скористати для цих гасел. Буду намагатися що зможу і інше надіслати, але ніяких зобов'язань вже не можу на себе взяти. Колись я був оптимістом, тепер стаю щораз то більше песимістом: інфляція робить своє – передплати часописів обмежили до мінімуму, книжок ми не в стані більше купувати тому, що ціни зросли до 20–30 дол. за книжку. Колись тижневий закуп продуктів на нас двох коштував коло 8 дол., тепер понад 20 дол. Черевиків мужеських за 10 дол. вже немає, платимо від 15 до 20 дол. Суконки були коло 6–7 дол., тепер коло 16–25 дол. і т. д. І це все при обмежених прибутках, які з року на рік зростають тільки на 6–7%. Так само і з друком книжок: за сторінку друку друкарня жадає коло 18–19 дол. за сторінку. Я колись друкував накладом у 1 000 прим., потім зійшов на 750, потім на 500 офсетом, потім на 300 прим[ірників] деякі друки навіть 100 прим[ірників] (а тепер власне «Огляд укр[аїнських] книгознавчих періодиків» маю відбити тільки в 10 примірниках і розіслати для архіву-пам'яті по головніших укр[аїнських] наук[ових] осередках – у тому числі й до Вашої книгозбірні.

На цьому лишуюся з глибокою пошаною до Вас і Вашої праці Ваш Лев Биковський (*Підпис*)

Увага! Прошу не відмовте залучений лист передати бібліотеці – Вашій достойній дружині. Л. Б.»

(*Машинопис*)

№ 14

1979, жовтня 5. – Лист В. Кубійовича до Л. Биковського

«5 жовтня [197]9

Високоповажаний пан Лев Биковський

Денвер, ЗДА

Дорогий пане колего!

Працюємо тепер над гаслами на літеру «У». Серед них є гасло Український Чорноморський Інститут, який Ви організували і очолювали. Напишіть з Вашої ласки про У.Ч.І. Коротка довідка на 10–18 рядків (не більше). Коли заснований? Осідок? Яка конкретна діяльність – мабуть, лише видавнича? В чому спеціалізуються видання? Чи лише циклоstileвий тип видань? (який наклад), чи й друком. Заголовки найважливіших видань.

Ще друге прохання – стосується англomовного видання «ЕУ 2» (т. зв. АЕУ 2). В ЕУ 2 було гасло про Вас, хочу його дати й в АЕУ 2, але його треба відсвіжити. Серед ін. докладна дата і місце народження тощо. Пришліть з Вашої ласки.

Заздалегідь дякую.

Які новини у Вас? Як здоров'я? Я 80-ку почав, а Ви на 5 років старший за мене.

Сердечно Вас вітаю (проф. д-р Володимир Кубійович)».

(Машинописна копія)

Коментар

№ 1

«Б. Винара». Биковський помиляється, оскільки Винара звали Любомир-Роман.

«Збірник НТШ присвячений проф. Кузелі». Мається на увазі книга: «Збірник на пошану Зенона Кузелі» за редакцією Володимира Янева (Париж-Нью-Йорк – Мюнхен-Торонто-Сідней, 1962).

№ 2

«Шлемкевича». Микола Шлемкевич (1894–1966), український філософ, публіцист, громадсько-політичний діяч. У 1941–1944 – головний редактор «Українського видавництва» (Краків – Львів).

№ 3

«Молоде життя» – ілюстрований молодіжний журнал «Пласту». Виходив як місячник у Львові (1921–30), кварталник у Празі (1931–33), як двомісячник у Мюнхені (1946–50), Детройті (1950–59). Публікував статті переважно національно-патріотичного спрямування, пропагував необхідність продовження боротьби за побудову незалежної Української Держави.

«ВИСОЧАНСЬКИЙ». Височанський Павло Федорович (1892–1940) – відомий кооперативний діяч, історик української кооперації. Репресований у 1930 р., засланий на мідні копальні, де й губляться його сліди.

«С. Гольдельвана». Соломон Гольдельван (1885–1974), єврейський журналіст і економіст, працював в Центральній раді і урядах УНР. З 1920 р. на еміграції (Австрія, Чехословаччина), викладав в Українській Господарській Академії у Подєбрадах та Українському Технічно-Господарському Інституті. 1939 р. виїхав до Палестини (май-

бутнього Ізраїлю), організував Заочний Інститут сіоністської освіти (1940–1960 рр.), підтримував міцні зв'язки з українською еміграцією.

«М. Івасюк». Микола Івасюк (1865–1937), видатний український художник, автор полотен з історії Національно-визвольної війни українського народу 1648–1658 рр., насамперед таких як «В'їзд Хмельницького до Києва» (1912), «Богун у бою під Берестечком» (1912).

«архієпископом Йос[ифом] Сліпим». Митрополит Йосиф Сліпий (1892–1984), спадкоємець митрополита Андрія Шептицького як предстоятель Галицької митрополії. В 1945 р. заарештований НКВС, 18 років перебував у концтаборах Сибіру й Мордовії. Звільнений у 1963 р. осів у Ватикані, займався справами УГКЦ, зокрема у 1963 р. організував Український католицький університет св. Климента.

№ 4

«Дубровський». Дубровський Василь (1897–1966), науковий і громадський діяч, в'язень більшовицьких таборів 1934–1937).

«Д-р Тиміш Олесіюк». Олесіюк Тиміш (1895–1978), лікар, громадсько-політичний діяч, член Центральної Ради, аташе УНР у Варшаві (1919), репрезентант українців Холмщини в Державному центрі УНР на еміграції (1920–1948), з 1947 р. на еміграції в США.

«Василь Прохода». Прохода Василь (1891–1971), військовий і громадсько-політичний діяч, активний учасник українських визвольних змагань 1917–1921 рр. З 1920 р. інтернований у Польщі, згодом виїхав до Чехословаччини. У 1945 р. заарештований до СРСР, засуджений до 10 років позбавлення волі. Після повернення до Чехословаччини, виїхав до США, осів у Денвері. У 1967 р. вийшли друком його спогади «Записки непокінченого: Історія національного усвідомлення, життя і діяльність звичайного українця».

«Д-р Росоха». Росоха Степан (1908–1986), український журналіст, видавець і політичний діяч на Закарпатті, член ОУН, заступник голови Сойму Карпатської України, після угорської окупації 1939 р. на еміграції, у 1949 р. виїхав до Канади, де працював у газетах «Новий шлях» 1952–1960) та «Вільне слово» (1960–1986).

№ 6

«Тиміш Гнатевич». Йдеться про Тиміша Гнатовича Олесюка.

«Євген Пастернак». Євген Пастернак (1907–1980), український громадський і кооперативний діяч, інженер, історик-аматор, в'язень польського концтабору Береза Картузька. З 1945 р. – на еміграції, у 1948 р. виїхав до Канади. Автор праць з історії Холмщини й Підляшшя, спогадів.

«Лівицький». Микола Лівицький (1907–1989), український громадсько-політичний діяч, журналіст, син Андрія Левицького – першого президента УНР, з 1945 р. на еміграції, президент УНР в екзилі (1967–1989),

«Баран». Степан Баран (1879–1953), український громадський і політичний діяч, адвокат, журналіст, член Української національно-демократичної партії (УНДП), з 1944 р.

на еміграції, у 1951–1953 рр. – голова уряду УНР в екзилі.

«Витвицький». Степан Витвицький (1884–1965) – український політичний діяч, правник, журналіст, член УНДП, 2-й Президент УНР в екзилі.

№ 7

«З. Кузеля». Зенон Кузеля (1882–1952), український мовознавець, бібліограф, фольклорист, історик, журналіст, етнограф, редактор, видавець, громадський діяч. З 1914 р. на еміграції, в 1949 р. обраний головою Наукового товариства ім. Т. Шевченка. Про збірник на його пошану див. коментар до листа № 1.

«Якова Гніздовського». Яків Гніздовський (1915–1985), американський художник українського походження, кераміст, мистецтвознавець, член молодіжної організації ОУН, з 1944 р. на еміграції, в 1949 р. переїхав до США.

«П. Зленко». Петро Зленко (1891–1954), український публіцист, бібліограф, книгознавець. Учасник українських визвольних змагань 1917–1921 рр. Інтернований у Польщі у 1920 р., з 1921 р. працював у Бресті, у 1923 р. переїхав до Чехословаччини, де вчився і працював, видав низку праць з бібліографії та книгознавства. У 1945 р. був заарештований НКВС і засуджений, помер у концтаборі.

№ 8

«Лев Лукасевич». Левко Лукасевич (1901–1982), український економіст-статистик, професор, ройовий студентської сотні у бою під Крутами. З 20-х рр. XX ст. жив у Чехословаччині, у 1968 р. під час «празької весни» заарештовувався комуністичними органами безпеки Чехословаччини.

№ 9

«Петра Волиняка». Петро Волиняк (Чечет) (1907–1969), український громадський діяч, журналіст, видавець, дослідник історії української еміграції в Канаді, автор підручників для українських шкіл. В'язень сталінських концтаборів (1933–1936), з 1945 р. на еміграції, у 1948 р. осів в Канаді, з 1950 р. видавав журнал «Нові дні».

«Рудницький». Степан Рудницький (1877–1937), український географ, картограф та етнограф, академік ВУАН. В'язень сталінських концтаборів (1933–1937), у 1937 р. розстріляний в Сандармоху.

«проф. М. Дольницького». Мирон Дольницький (1892–1968), український військовик, географ. Активний учасник українських визвольних змагань 1917–1921 рр., з 1920 р. на еміграції.

№ 11

«В. Міяковський». Володимир Міяковський (1888–1972), український історик і філолог, архівіст, професор. У зв'язку із справою СВУ був репресований, з 1944 р. на еміграції. Один з організаторів УВАН і керівник її музею-архіву, автор багатьох наукових праць.

«проф. Ол. Оглоблин». Олександр Оглоблин (Мезько) (1899–1992), видатний український історик. У 1930–1931 рр. арештовувався НКВС. З 1944 р. – на еміграції.

«проф. Наталя Полонська-Василенкова». Наталя Полонська-Василенко (1884–1973), українська історикиня,

з 1944 р. на еміграції, член УВАН.

«інж. Костя Туркала». Кость Туркало (1892–1979), український громадсько-політичний діяч, інженер, хімік, член Центральної Ради, мемуарист. Кілька разів заарештовувався НКВС, з 1943 р. на еміграції.

«Марія Петрівна Туркало». Марія Туркало (1895–1970), українська письменниця й перекладачка. На еміграції з 1943 р. Осіла в США (Нью-Йорк).

№ 12

«М. Денисюка». Микола Денисюк (1915–1976), редактор, видавець, громадський і церковний діяч.

«Ів. Шовгенова». Іван Шовгенів (1874–1943), український вчений-гідротехнік, у 1918 р. очолив Департамент Міністерства шляхів Української держави, з приходом більшовиків емігрував (Польща, Чехословаччина), у 1922–1928 рр. був професором Української господарської академії в Подебрадах, потім повернувся до Польщі і брав участь у роботі Українського наукового інституту у Варшаві Олени Теліги.

ДЖЕРЕЛА

1. Листування митрополита Іларіона (Огієнка). Київ, 2006. С. 52–61 (шість листів Биковського 1951–1953 рр. до митрополита і один лист-відповідь), 302–304 (три листи Кубійовича 1947–1949 рр. до нього ж).

2. Бібліотека-архів Канади (Library and Archives of Canada). Фонд В. Кубійовича. – Box MG 31 D 203 16 13.

3. Юрій Липа. Поезія. Торонто, 1967. С. 283–287. Ця праця Биковського «Матеріали до бібліографії творів Юрія Липи. 1917–1948» була прислана Леонідом Бачинським з Українського музею в Клівленді і видана у скороченому вигляді.

4. Український Чорноморський Інститут // Енциклопедія Українознавства. Львів, 2000. С. 3446–3447.

Mytsyk Yu.A., Tarasenko I.Yu. From the correspondence of prominent ukrainian scientists (I. Bykovsky and V. Kubiiovych)

The article publishes for the first time the mutual correspondence between two prominent Ukrainian émigré scholars, Lev Bykovskyi and Volodymyr Kubiiovych, which was discovered in Canadian archives. This correspondence sheds light not only on their work on the fundamental Encyclopedia of Ukrainian Studies but also on their efforts in memoir writing, Bykovskyi's bibliographic research, the search for the lost play by poet Yurii Lypa, and other scholarly endeavors. The most valuable testimonies from the letters are identified, and the reasons for the beginning and end of their correspondence are discussed.

Keywords: Yurii Lypa, epistolary, emigration, encyclopedia, bibliography.

REFERENCES

1. *Lystuvannia mytropolyta Ilariona (Ohienka)*. [Correspondence of Metropolitan Hilarion (Ogiienko)]. (2006). pp. 52 – 61, pp. 302 – 304. Kyiv. [in Ukrainian].

2. Biblioteka-arkhiv Kanady. Fond V. Kubiiovycha. - Box MG 31 D 203 16 13. [Library and Archives of Canada. V. Kubiiovych's collection - Box MG 31 D 203 16 13]. [in Ukrainian].

3. Yurii Lypa. (1967). *Poeziia [Poetry]*, pp. 283 – 287. Toronto. [in Ukrainian].

4. Ukrainskyi Chornomorskyi Instytut [Ukrainian Black Sea Institute]. *Encyclopedia of Ukrainian Studies*, pp. 3446 – 3447. Lviv. (2000). [in Ukrainian].

*Стаття надійшла до редакції 05.03.2025 р.
Рекомендована до друку 17.07.2025 р.*

УДК 929/82–6:[745/749+75](82)

О. С. Сулима

ЕПІСТОЛЯРНИЙ ДІАЛОГ ПЕТРА РОТАЧА
І МИХАЙЛА КОРГУНА

У статті поданий аналіз приватного листування двох діячів української культури другої половини ХХ – початку ХХІ століть – різьбяр-малюра з північноамериканської української діаспори Михайла Коргуна (1924–2016) та полтавського історика-енциклопедиста, публіциста та літературознавця Петра Ротача (1925–2007). Корпус епістол склав цінне підґрунтя для дослідження міжособистісної комунікації та співпраці краян. Їхня кореспонденція – це не лише розповідь про побачене й пережите, але й справжній діалог, що засвідчує високий рівень взаємопорозуміння та уміння вибудувати продуктивну співпрацю, незважаючи на відстань. Закцентовано увагу на з'ясуванні історичних та особистісних контекстів, що обумовили особливості спілкування між чоловіками. Окреслено коло тем, що були порушені в їхній переписці, виокремлені основні наративи, трансльовані у посланнях означених історичних постатей.

Ключові слова: П. П. Ротач, М. В. Коргун, лист, епістолярний діалог, біографія.

Серед домінуючих тенденцій наукового дискурсу новітньої доби є гуманізація та антропологічний поворот в історичних дослідженнях. Ця спрямованість актуалізувала розвідки персоніологічного/біографічного характеру та обумовила посилення інтересу науковців до джерел особового походження – еґо-документів (мемуари, щоденники, епістолярій та ін.), що раніше вважалися надто суб'єктивними і посідали другорядне місце в ієрархії джерельної бази. Дані, що містяться у приватному листуванні, відтворюють особисте й часто унікальне у житті історичних постатей.

Із відновленням державної незалежності України 1991 р., долаючи багаторічні заборони й штучне замовчування, поступово повертаються та займають свої місця у національній історії митці-емігранти. Важливим аспектом для об'єктивного й всебічного вивчення доробку представників української діаспори слугує джерельна база, одну з домінуючих ланок якої складає приватна кореспонденція. Тим вагомішого значення набувають персональні фонди діячів української культури, в яких відклались значні пласти приватного листування. До таких відомих полтавських сподвижників, які доклали значних зусиль для відновлення історичної правди та повернення до наукового обігу ряду забутих імен, належить Петро Петрович Ротач (1925–2007) – історик-енциклопедист, поет, прозаїк, публіцист, літературознавець, педагог [1, с. 241].

У перебудовчий період П.П. Ротач ініціював створення у Державному архіві Полтавської області свого особового фонду (ф. 9092), який нині нараховує 1469 справ за 1838–2007 рр. Особливо цінною є переписка вченого із інтелігенцією як з України, так і з представниками української діаспори. Розділ «Епістолярій» – найінформативніший у колекції – репрезентує десятки відомих прізвищ [1, с. 242]. Серед адресатів Петра Петровича був і Михайло Васильович Коргун (1924–2016) – різьбяр, художник, представник третьої хвилі еміграції, активний учасник північноамериканської української діаспори (м. Трої штат Нью-Йорк) [2, с. 67].

Про Петра Петровича Ротача, як одного з видатних літературознавців-краян на межі ХХ–ХХІ ст., з'явилася значна кількість статей, підготованих Ф. Гаріним, В. Мирним, Т. Дениско, М. Костенком та ін. В останнє десятиліття літературознавчі, мовознавчі, краєзнавчі розвідки уклали М. Степаненко, М. Жулинський, С. Білокінь, Ю. Антипович, В. Дудко, Т. Пустовіт, Г. Радько, М. Федорова, Г. Дідусенко та ін.

У дослідницький фокус вітчизняних науковців постать Михайла Коргуна потрапила після 1991 р. Це публікації Л. Майби, І. Злобіної, М. Галич, Т. Кондратенко, О. Парасочки, Н. Шумейко, П. Ротача, В. Ханка, Ю. Самойленка та ін.

Метою розвідки є археографічний огляд листування Петра Ротача та Михайла Коргуна. Вказана мета обумовлює постановку кількох завдань: з'ясувати історичні та особистісні контексти, що обумовили особливості спілкування між діячами; окреслити коло тем, що були порушені в їхніх посланнях; виокремити комунікативні візії епістолярної спадщини обраних історичних постатей щодо знакових подій 1990-х рр.

Петро Ротач та Михайло Коргун познайомились у 1992 р. на імпрезах, які влаштовувалися в Університеті українознавства імені Василя Кричевського, що діяв при Полтавському краєзнавчому музеї (назва Полтавського краєзнавчого музею імені Василя Кричевського до 2013 р., далі ПКМВК) та був покликаний відновлювати зв'язки із закордонням, тим самим розвінчуючи радянські міфи про українську еміграцію. Саме того року Михайло Васильович разом із дружиною Марією та донькою Уляною відвідав Україну і представив свої різьблені твори на виставці у Полтаві [3, с. 8].

Чоловіки мали досить спільного у життєвих та творчих долях. Михайло Васильович та Петро Петрович майже однолітки – перший народився 29 вересня 1924 р. у с. Яцини Пирятинського р-ну Полтавської області, другий – 24 січня 1925 р. на хуторі Калениківщина на Роменщині (тепер – Талалаївського р-ну Чернігівської області). Вони із покоління українців, які у дитинстві настраждалися від розкуркулення, Голодомору 1932–1933 рр., колгоспного рабства під час колективізації, а в юнацтві зазнали знущань від німецьких окупантів – у 1942 р. обох вивезли на примусові роботи [4, с. 448, 453; 5, с. 10].

Незважаючи на те, що перераховані обставини підштовхнули до вибору протилежних шляхів – Петро Петрович повернувся на Батьківщину, де, як сам згодом свідчив, «протягом 40 років перебував під моральним тиском і наглядом органів КГБ» [6, с. 855], а Михайло Васильович обрав життя емігранта (у 1952 р. оселився в м. Трої штат Нью-Йорк) – незмінним залишився глибокий зв'язок із рідним краєм. Спільність життєвих планів, бажання налагодити зв'язки між українцями Світу, уможливила якісну співпрацю між майстром та письменником за часів незалежності України, що знайшло відображення у їхньому листуванні за 1997–1999 рр. [7; 8]. Примітно, що сформулювати цілісну картину міжособистісного спілкування до-

помагають машинописні дублети послань П. П. Ротача, що теж відклались у його особистому фонді.

Контекст кореспонденції свідчить про прихильні та близькі стосунки між родинами Ротачів та Коргунів. Кореспонденти дотримуються епістолярного етикету, надаючи побажанням та звертанням персоніфікованого характеру. Петро Петрович звертається до Михайла Васильовича та його дружини Марії не інакше як «Вельмишановний», «Дорогий», «Дорогі і шановні»; у відповідь митець називає полтавських адресатів: «Дорогі наші знакомі-земляки», «Високошанований», «Дорогі наші друзі» тощо. Також диференційованими є формули прощання Петра Ротача з адресатом: «Кланяємося Вам низько», «Вдячний і щирий до Вас», «Сердечно Ваші», «З найщирішими почуттями до вас», «З найсердечнішим вітанням» тощо [8, арк. 2, 5, 11, 13, 30]. Красномовні побажання-прощання читаємо у листах Михайла Коргуна: «Хай Вам Бог допомагає і тримає під своєю опікою! Бажаємо Вам великих успіхів у Ваших задумах!», «Здоровіть Вашу дружину, дякую їй за співчуття! Хай Бог допомагає Вам у Ваших денних муках. Ваші друзі Михайло і Марія» та подібні [7, арк. 2, 12].

Про рівень душевності стосунків свідчить і те, що в епістолах П. Ротача відобразилися деякі деталі його родинного життя та буттєві рефлексії. Ці сюжети знайшли місце у кількох посланнях. Наприклад, у посланні від 28 травня 1998 р. читаємо: «Минулого тижня я їздив до 80-річної сестри своєї аж на Чернігівщину... Був я в селі, бачив неорані землі, чув розпач пограбованих селян, яких позбавили навіть мізерної пенсії. А у Верх. Раді, як і раніше, немає порядку, а одне протистояння сил. Я повернувся додому з тяжким настроєм»; від 16 липня 1999 р. – «Стоїть неймовірна спека, яку ми ледве переносимо. Особливо тяжко переживає А. О. (Алла Олександрівна – дружина П. П. Ротача – авт.); від 6 жовтня 1999 р. – «...я був відсутній протягом тижня – навідав сім'ю сина в Донецьку» [8, арк. 8, 23, 31]. Про стан погоди 1999 р. згадує і Михайло Коргун: «Коло нас страшенна спека і посуха, що побила всі рекорди. Ми мали огорож, який ми уже продовжуємо понад 30 років. Цього року все згоріло, а якщо і вродило що, то недоросло, скорчилось, помідори хоч і є, але в половину менші як звичайно» [8, арк. 23].

На момент листовного спілкування Петро Петрович та Михайло Васильович були людьми поважного віку (обоє підходили до 75-річного ювілею), тому певна частина послань містить інформацію про негаразди зі здоров'ям. Однак обоє дописувачі постають в епістолах мудrimi людьми, які усвідомлюють свою життєву ситуацію та намагаються підтримати один одного: «Дуже сумно, що Ви хворі. Залишається покладатись на Бога та добрих лікарів і чекати покращення»; «...прикроші, на жаль, підточують наше здоров'я, але життя само по собі – це найбільша цінність, його слід берегти» – писав П. П. Ротач, натомість М. В. Коргун відповідав: «...новин немає цікавих, про хворобу писати не буду вона є і буде, її не сховаєш», «Дякувати Богу що ми іще рухаємося, уже багато наших ровесників піш-

ло з цього світу» [7, арк. 5, 18; 8, арк. 8, 11].

Епістолярій свідчить, що Михайло Васильович, як представник третьої хвилі українських емігрантів, спирався на негативний досвід, потребував інформації і водночас демонстрував недовіру до політичної ситуації в Україні. У 1998 р. в Україні проходили парламентські вибори. Петро Петрович писав американському товаришу: «У нас попереду вибори. Що буде, хто візьме гору – це покаже майбутнє. Нам же залишається сподіватись на краще» [8, арк. 7]. Різьбяр проявив живий інтерес до цієї події: «Напишіть як пройшли вибори і яка Ваша опінія на новий парламент?» (01.03.1998); «Прошу написати що діється в Полтаві. Чи вона цілком стала комуністичною? Але я думаю, що листи іще не забороняють писати за кордон» (10.05.1998) [7, арк. 7, 8–8зв].

Іншим постає Петро Ротач, коли йдеться про ділові справи (видання та редагування книг, вступ до спілки художників Михайла Коргуна) – він зібраний, відповідальний, максимально дипломатичний. Про ці його риси свідчать і рукописні позначки на маргінесах листів щодо вирішення питань, згаданих у кореспонденції.

Значну частину наукових пошуків Петро Петрович спрямував на віднайдення та систематизацію інформації про представників української творчої діаспори. У 1999 р. зібрані відомості про більше сотні митців-емігрантів знайшли відображення у довіднику «Розвіяні по чужині: полтавці на еміграції». Непростий шлях до виходу в світ цієї книги можемо прослідкувати у епістолах краєзнавця до Михайла Васильовича.

У посланні від 22 березня 1997 р. Петро Ротач із прикрістю констатував: «На Ваше колишнє оголошення за моїм проханням про надсилку біографій від земляків ніхто не відгукнувся. Тим часом словник «Полтавська літературна діаспора» наш ж. «Криниця» (літературно-мистецький альманах Полтавської організації Спілки письменників України – авт.) закінчив друкувати. Треба б видати окремою книжечкою, але бракує коштів на видання...» [8, арк. 1]. У наступних листах дослідник також нарікає на відсутність меценатів і прохає американського друга переслати «нашому землякові з Миргородщини Олексію Коновалу (публіцист, голова Фонду імені Івана Багряного – авт.)» копію рецензії, опублікованої в київській газеті «Україна молода» [8, арк. 2]. Згодом Михайло Васильович повідомив, що «до пана Коновала я без затримки переслав листи», а також надіслав пожертву для видання довідника [7, арк. 6]. 7 серпня 1997 р. Петро Ротач схвилювано повідомляв: «Учора прийшов Ваш лист, а кількома днями раніше – пожертва на Словник. Не знаю, як і дякувати Вам за цей вчинок», а згодом щиро запевняв небайдужого товариша: «Ваше прізвище як жертводавця буде обов'язково обумовлене в цьому виданні» [8, арк. 3, 6].

2 травня 1998 р. краєзнавець повідомив американському дописувачу: «Завершив роботу над рукописом книжки «Розвіяні по чужині: полтавці на еміграції». Крім літераторів додав туди ще й політичних, громадських та

церковних діячів, мистців, скульпторів – вишло більше сотні імен. Тепер почну клопотати з виданням» [8, арк. 7]. Наприкінці того ж року продовжив інформувати про стан справ із довідником: «Моя робота «Розвіяні по чужині...» знаходиться в видавництві, сподіваюся вийде на початку наст. року. Я одразу ж вишлю Вам» [8, арк. 11]. І нарешті разом із різдвяними привітаннями 1999 р. поділився радісною новиною: «Щойно вийшла з друку моя книжечка «Розвіяні по чужині...», а згодом відзвітувався: «На початку лютого вислав Вам, як Ви того хотіли, 3 прим. «Розвіяних» [8, арк. 14, 15]. У листі від 16 січня 1999 р. різдвяр тепло вітав земляка-літератора з виходом означеного видання: «Книжка є хороша, Ви вклали в цю книжку усю свою душу. То є велика праця і Ви цю працю досить добре виконали. Я ніколи не думав що нас з Полтавщини так багато на еміграції. То є поважна сума діячів яка працювала і ще працює на чужині» [7, арк. 14].

Окремою віхою, що знайшла відображення в епістолярії, стала робота Петра та Алли Ротачів над підготовкою та виданням у Полтаві посібника Михайла Коргуна «Моя техніка різьби і точіння». Цей підручник з'явився друком навесні 1998 р., однак майстер залишився ним незадоволений, тому у листі від 21 жовтня того ж року звернувся до Петра Петровича з питанням: «...чи згодні б перебрати справу і докінчити її, поправити так як воно треба» [7, арк. 11; 8, арк. 8]. У відповідь 2 та 20 листопада публіцист висловив занепокоєння стосовно «згоди на доопрацювання книжки», бо мав сумніви: «Чи справлюсь я з такою роботою, не будучи кваліфікованим у галузі, якою Ви займаєтесь?» [8, арк. 9, 13]. Та майстру вдалося переконати подружжя Ротачів взятися за цей проєкт: «Дорогий пане Петре Ви побоюєтесь чи зможете цю справу виконати, я маю надію, що так Ви є письменник-редактор, Ваша дружина має високу школу і я цілком можу довіритися Вам... я маю трохи надії що ту справу якось може ми разом докінчимо» [7, арк. 13].

Отримавши 18 лютого 1999 р. матеріали від стурбованого митця, Петро Петрович відкинув попередні вагання і взявся до роботи. Він продемонстрував хист редактора – ретельно вчитував рукопис, постійно уточнював та радився із різдвярем щодо специфічних термінів, перекладу та слововжитку окремих слів, виявляв лояльність до правок: «...зробіте певні зауваження, а може помітите якісь неточності чи й помилки – про все це одверто напишіть мені, я буду вдячний за правдиве слово» [8, арк. 14]. Михайло Васильович неодноразово просив Петра Ротача прискорити справу випуску книги, у листі від 28 лютого 1999 р. писав з цього приводу: «...залагодьте справу книжки, бо час іде, а життя коротке, хотілося побачити і скінчити цю справу» [7, арк. 18]. І тут публіцист виявив розуміння та терпіння, постійно інформував схвилюваного автора про динаміку підготовки посібника: «Поспішаю... повідомити, що роботу над Вашою книжкою я вже розпочав, рухаюсь уперед, і коли закінчу, то одразу пришлю Вам машинопис для виправлення

помилки і затвердження» (13.03.1999); «Посилаю для погодження, виправлення помилок і можливих недоречностей, допущених мною під час переписування тексту» (19.03.1999); «Услід за бандероллю з матеріалами до Вашої майбутньої книжки...посилаю текст вступної статті» (22.03.1999) [8, арк. 16, 19, 20]. По виконанню редакторської функції переймався долею книги та здійснював нагляд за її друком: «...ще липень-серпень, як я гадаю, піде на завершення рукопису і підготовки до здачі в друкарню на тиражування» (15.07.1999); «Сьогодні (16 липня) забрав у видавництві «Верстка» уже складену книжку. Вичитка...» (16.07.1999); «Повідомляю, що Ваша книжка ось-ось буде завершена» (21.08.1999); «Сьогодні забрав у видавництві зверстану Вашу книжечку і негайно посилаю Вам для ознайомлення, виправлення помилок, якщо вони є, і Вашого візування для передачі до друку» (26.08.1999) [8, арк. 22–24, 30]. Алла Олександрівна та Петро Петрович були «...зацікавлені, щоб книжка була зроблена на доброму поліграфічному рівні і зроблена якнайшвидше» [8, арк. 22]. У листі від 15 липня вони висловили сподівання, що «справа буде завершена» восени, однак через завантаженість видавців потребами у друкованій продукції до 1100-річчя Полтави виникли затримки. «Ми контролюємо видання і будемо підштовхувати, аби в листопаді книжка вийшла», – повідомив Петро Ротач у посланні від 6 жовтня 1999 р. [8, арк. 31].

Михайло Коргун був утішений співпрацею із родиною Ротачів як на початковому етапі («Дякую Вам, що взяли за мою книжку. Перейшов через усі поправки і впорядкування і дуже з того задоволений» (03.04.1999), так і у процесі поточних правок («Вступне слово є дуже добре і змістово написане. Я дуже задоволений і дуже дякую, що Ви відклали свої важні справи і взяли за мою книжку. Усе у книжці добре укладене і я думаю, що можна приступати до друку» (05.04.1999) та на фініші («Я дякую і gratulюю вас обох за дуже добру працю. Пане Петре, Ви доказали що не тільки музою займаєтесь, а й добрим майстром можете бути. Я в тому ніколи не сумнівався» (05.09.1999) [7, арк. 19, 21, 25].

Окрім того, Михайло Васильович збагатив книгозбірню Петра Петровича – захопленого бібліофіла. У листі від 8 липня 1997 р. полтавець відмітив: «Не далі як учора привезли Вашу посилку з книжками і журналами. Я вже встиг переглянути журнали «Форум», «Молода Україна»... З Вашого дозволу ми залишаємо в себе чудову книгу-монографію про В. Кричевського» [8, арк. 2]. У фондах ПКМВК зберігається невелика збірка книг із бібліотеки Петра Ротача (50 од. зб.), дві з них містять наліпки «Mr. Michael Korhun. 147 Sherman Ave. Troy, NY 12180–6133». Це рідкісні видання 1947 р., видрукувані за кордоном, – психологічна новела Миколи Хвильового «Я (Романтика)» (ПКМВК 93401 К6 5065) та історична повість про ліквідацію Запорозької Січі «Зруйноване гніздо» Адріана Кащенко (ПКМВК 93405 К6 5069).

Одним із питань, яке часто виридало в листуванні, –

предмет особливого клопоту Михайла Васильовича – його вступ до Спілки художників України. Процес тягнувся майже два роки, змушуючи немолодого майстра хвилюватися та постійно шукати розради у Петра Ротача: «Дорогий приятелю п. Петре напишіть що там нового і що почуєте від п. Самойленка (Самойленко Юрій Олексійович – художник, Голова правління Полтавської обласної організації Національної спілки художників України СХУ з 1996 р. – авт.)» (10.05.1998); «Від пана Самойленка я не маю ніяких відомостей, не знаю як є справи з вступом до спілки и чи щось із того вийде» (21.10.1998) [7, арк. 8 зв, 9]. Краєзнавець постійно тримав це питання на контролі: відшукав та повідомив київську адресу Спілки, вів перемовини із Юрієм Самойленком, передавав необхідні листи та матеріали. Окрім суто ділового ведення справи, Петро Петрович словами підтримки вгамовував хвилювання митця: «...є шанс позитивно завершити справу... Ніби вирішиться остаточно десь на початку осені» (02.05.1998); «Пан Юрій запевняє, що все буде гаразд, хоча справа рухається повільно» (02.11.1998); «...зв'язався з Самойленком... Спілка готує нові членські квитки з українським гербом і через це затримка» (16.07.1999) [8, арк. 7, 11, 23]. У епістолі від 26 серпня 1999 р. Петро Ротач повідомив американському адресату про позитивне вирішення справи: «Кілька днів тому, як відіслав Вам листи Ю. Самойленка та В. Чепелика (Чепелик Володимир Андрійович – скульптор, Голова Національної спілки художників України у 1990–2021 рр. – авт.), якими підтверджено Ваш прийом до Спілки художників України». Михайло Васильович висловив щире подяку колезі: «...за клопотання про вступ до спілки Х[удожників], бо Ви то рушили і все вийшло добре. Прошу передати картку п. Юрію і подякувати від мене що він зробив для мене веселу радість» [7, арк. 18; 8, арк. 30].

Отже, рівень відвертості та взаємопорозуміння у листах Петра Ротача та Михайла Коргуна визначила сукупність спільних подій у їхніх біографіях. Вони з покоління, яке у дитинстві настраждалося від більшовицького розкуркулення, штучного голоду, колективізації, а в юнацтві зазнало нацистської неволі. Подібність життєвого досвіду, бажання налагодити зв'язки між українцями Світу обумовили якісну співпрацю між майстром та письменником за часів незалежності України – Петро Петрович став незамінним помічником Михайла Васильовича у справі видання посібника «Моя техніка різьби і точіння», а також активним дієвцем під час тривалого процесу вступу майстра до Спілки художників України. Окрім того, у епістолах указаних кореспондентів зустрічаємо широке коло тем, які турбували обох, – від обміну відомостями про стан здоров'я та деякі родинні справи до рефлексій щодо суспільно-політичної ситуації в Україні. Аналіз приватної кореспонденції відомих постатей краю, зокрема зафіксованих у них наративів, підсилює розуміння настроїв представників інтелігенції кінця ХХ – початку ХХІ ст., що доповнює знання вітчизняної історії, зокрема, у регіональному вимірі.

ДЖЕРЕЛА

1. Пустовіт Т. П. Письменник, літературознавець і великий патріот України (до 90-річчя від дня народження Петра Ротача). *Архів України*. 2015. № 1. С. 241–252.
2. Ротач П. П. Розвіяні по чужині. Полтавці на еміграції: короткий біобібліографічний довідник. Полтава: Верстка, 1998. 164 с.
3. Коргун М. В. Моя техніка різьби і точіння / упоряд. П. Ротач. Полтава: Верстка, 1999. 88 с.
4. Ротач П. Перебіг літ і подій (Автобіографічне). *Українська біографістика – Biographistica Ukrainica* : зб. наук. праць. Київ, 2008. Вип. 4. С. 448–465.
5. Михайло Коргун. Різьбяр : Альбом / упоряд. В. Ханко. Київ: Мистецтво, 1994. 144 с.
6. Дудко В. Ротач Петро Петрович (1925–2007). *Український археографічний щорічник*. Київ, 2007. Вип. 12. С. 854–857.
7. Листи Коргуна Михайла Васильовича, різьбяр з розповіддю про видання своєї книги / Трой, НІ, Америка / . 6 серпня 1997 – 5 вересня 1999. Державний архів Полтавської області (далі ДАПО), ф. Р-9092, оп. 7, spr. 210. 25 арк.
8. Листи Коргуну Михайлу Васильовичу. 22 березня 1997 – 6 жовтня 1999. ДАПО, ф. Р-9092, оп. 7, spr. 155, 31 арк.

Sulyma O. S. Epistolary dialogue of Petro Rotach and Mykhailo Korhun
Analysis of personal letters of two Ukrainian cultural figures of the second half of the 20th – early 21st centuries wood carver and painter from northern American diaspora Mykhailo Korhun (1924–2016) and Poltava historian encyclopedist, publicist and literary scholar Petro Rotach (1925–2007) is given in the article. Piece of epistolary gives great area for researching personal communication and interaction of countrymen. Their letters are not simple tale about seen and experienced episodes, but also a real dialogue that proves high level of understanding and ability to cooperate productively regardless of the distance. Special attention is paid to historic and personal contexts that can explain communicative peculiarities of men. Range of topics discussed in their letters are mentioned; main narratives used in letters by mentioned figures are outlined.

Key words: P. P. Rotach, M. V. Korhun, letter, epistolary dialogue, biography.

REFERENCES

1. Pustovit, T. P. (2015). Pysmennyk, literaturoznaveць i velykyi patriot Ukrainy (do 90-richchia vid dnia narodzhennia Petra Rotacha) [Writer, literary scholar and great patriot of Ukraine (to the 90th day of birth of Petro Rotach)]. *Arkhiv Ukrainy*, 1, pp. 241–252. [in Ukrainian].
2. Rotach, P. P. (1998). Rozviiani po chuzhyni. Poltavtsi na emihratsii [Chased away at foreign land. Poltava citizens in emigration]. Poltava: Verстка. [in Ukrainian].
3. Korhun, M. V. (1999). Moia tekhnika rizby i tochinnia [My technique of wood carving and turning]. Poltava: Verстка. [in Ukrainian].
4. Rotach, P. (2008). Perebih lit i podii (Avtobiografichne) [The passing of years and events (Autobiographic sketch)]. *Ukrainska bihrafistyka – Biographistica Ukrainica*, 4, pp. 448–465. [in Ukrainian].
5. Khanko, V. (Ed.). (1994). Mykhailo Korhun. Rizbiar [Mykhailo Korhun. Wood carver]. Kyiv: Mystetstvo. [in Ukrainian].
6. Dudko, V. (2007). Rotach Petro Petrovych (1925–2007) [Rotach Petro Petrovych (1925–2007)]. *Ukrainskyi arkhеографічний shchorichnyk*, 12, pp. 854–857. [in Ukrainian].
7. Derzhavnyi arkhiv Poltavskoi oblasti (dali DАPO), f. R-9092, op. 7, spr. 210, ark. 25.
8. DАPO, f. R-9092, op. 7, spr. 155, ark. 31.

*Стаття надійшла до редакції 22.04.2025 р.
 Рекомендована до друку 17.07.2025 р.*

УДК 378.4(477.52-21)ГНПУ

А. П. Гриценко

**ІСТОРІЯ РЕКТОРСТВА О. І. КУРКА
НА ЧОЛІ ГЛУХІВСЬКОГО НАЦІОНАЛЬНОГО
ПЕДАГОГІЧНОГО УНІВЕРСИТЕТУ
ІМЕНІ ОЛЕКСАНДРА ДОВЖЕНКА
(До 70-річчя від дня народження
та 25-річчя керівництва ЗВО)**

Автором статті було досліджено та проаналізовано історію керівництва закладом вищої педагогічної освіти у Глухові протягом чверть століття Олександром Івановичем Курком, а також педагогічну й наукову діяльність відомого українського освітянина та громадського діяча, доктора історичних наук (2011), професора (2002), заслуженого працівника народної освіти (1999) за матеріалами відомчого архіву Глухівського національного педагогічного університету імені Олександра Довженка, у фондах якого зберігається особова справа. Однак інформація, що представлена в статті, ширша за період роботи в педагогічному виші, починаючи з 1981 року. Завдяки опрацюванню матеріалів особистого характеру, наказів та щорічних звітів ректора чи не вперше представлено ґрунтовний життєпис О. Курка від його народження в 1955 році і до сьогодення.

Представлений матеріал, безперечно, стане в нагоді при вивченні історії закладу вищої освіти в Глухові упродовж непростих трансформаційних періодів від брежнєвського застою і радянської перебудови до становлення й розвитку вищої освіти за доби незалежності в Україні.

Ключові слова: біографістика, Глухівський національний педагогічний університет ім. О. Довженка, пропосографія, колективний портрет, О. Курок.

У контексті підвищення інтересу до історії освіти, вивчення розвитку та діяльності Глухівського національного педагогічного університету ім. О. Довженка, до того ж з огляду на його 150-літній ювілей, стає одним із пріоритетів історико-педагогічних досліджень. Історіографія цього питання починається від часу заснування закладу, активізуючись в періоди підготовки до ювілеїв у 1970-ті, 1990-ті та в 2020-ті рр. Серед публікацій, присвячених історії глухівського закладу вищої освіти (далі – ЗВО), слід окреслити дослідження наступних учених: Т. Ащатулової [1; 35; 41], В. Белашова [3; 4], О. Валуха [8], Я. Гирича [14; 15], А. Голуб (Колієнко) [16; 22; 33], А. Гриценка [24; 25; 27; 28; 37; 39; 40; 49; 50; 51; 61; 69; 71; 78; 80], В. Гриценка [42], В. Заїки [3; 45], М. Заремського [46], В. Крижанівського [52–60], О. Курка [38; 65; 67; 68; 70], І. Ляшка [73] та ін. Однак вони не носять системного характеру та зосереджують увагу на окремих освітніх чи соціально-економічних питаннях.

В останні десятиліття зростає запит на розвиток біографістики, що спричинило вивчення життєписів викладачів ЗВО м. Глухова: В. Белашова [2; 7; 26; 34], О. Горбенко [9], П. Горілого [43], В. Заїки [11; 20; 29; 32], М. Заремського [36; 76], Г. Кабанової [10], В. Кубицького [13; 19], В. Куриленка [12], М. Лавриненка [21], І. Ляшка [5], Л. Нарочної [30; 72], В. Прокопчука [18; 66], Г. Сапітона [17; 23], М. Стожка [31; 77] та ін.).

Попри цей список, залишаються маловивченими або навіть недослідженими індивідуальні чи колективні портрети цілого ряду відомих особистостей. Безперечно, що постать Олександра Івановича Курка – відомого

українського освітянина та громадського діяча, який уже понад чверть століття (найбільше в історії) очолює Глухівський національний педагогічний університет імені Олександра Довженка – потребує більшої уваги з боку дослідників-біографістів.

Метою даної статті є дослідження життєпису, а також управлінської, педагогічної та наукової діяльності О. І. Курка. Вона посилюється двома ювілеями – 70-річчям від дня його народження та 25-річчям керівництва ЗВО м. Глухова.

Олександр Іванович Курок народився 13 червня 1955 р. у с. Мутин Кролевецького району (з 2020 р. – у складі Кролевецької міської територіальної громади Конотопського району) Сумської області в родині Івана Васильовича та Софії Олександрівни Курків. 1 вересня 1962 р. 7-річний Олександр вступив до 1-го класу Мутинської середньої школи. Після закінчення 8-ми класів в червні 1970 р. вступив до Антрацитівського ПТУ № 68 Ворошиловградської області, яке закінчив у червні 1974 р. та здобув кваліфікацію електрослюсаря по обслуговуванню загальношахтних стаціонарних установок та засобів автоматизації 5-го розряду. З 6 серпня по 16 вересня 1974 р. 19-річний юнак працював вантажником хлібозаводу в с. Мутин, звідки був звільнений у зв'язку з призовом до лав Радянської армії. Строкову військову службу в ракетних військах проходив у Дагестані до листопада 1976 р.

1 грудня 1976 р. 21-річний Олександр Курок був зарахований слухачем підготовчого відділення Чернігівського державного педагогічного інституту імені Т. Г. Шевченка (з 2017 р. – Національний університет «Чернігівський колегіум» імені Т. Г. Шевченка), а 28 липня 1977 р. – зарахований студентом 1-го курсу факультету фізичного виховання Чернігівського педагогічного інституту імені Т. Г. Шевченка після успішного закінчення підготовчого відділення. Уже в студентські роки він проявив свої організаторські здібності як староста групи, командир студентського будівельного загону «Олімп». У 1979 р. його було обрано членом Деснянського районного комітету комсомолу м. Чернігова. У 1981 р. за високі виробничі показники, досягнуті в складі студентських будівельних загонів та успіхи у навчанні, науковій і громадській роботі, Олександр був нагороджений орденом «Знак пошани».

Закінчивши Чернігівський педагогічний інститут за спеціальністю «фізичне виховання», рішенням Державної екзаменаційної комісії від 26 червня 1981 р. О. Курку було присвоєно кваліфікацію «учитель фізичної культури». За направленням Міністерства освіти УРСР № 43-К від 10.08.1981 р. 26-річний молодий викладач розпочав педагогічну діяльність у Глухівському державному педагогічному інституті імені С. М. Сергєєва-Ценського (нині – Глухівський національний педагогічний університет імені Олександра Довженка), переїхавши з родиною до Глухова. 15 серпня 1981 р. О. Курок був прийнятий на посаду викладача педагогічного інституту. Згідно рішення Ради інституту (протокол № 14) з 1 вересня 1982 р. був обра-

ний на посаду завідувача кафедри фізичного виховання, старшого викладача (наказ № 89-К від 01.09.1982 р.) [47].

Вже під час першого навчального року на посаді викладача проявилися організаторські та професійні здібності Олександра Івановича. Зокрема, за сумлінну підготовку команди лижників інституту йому була оголошена подяка (наказ ректора Миколи Великолуга № 8-К від 04.03.1982 р.). Також і наступного року була оголошена подяка за I місце, зайняте в IV зимовій спартакіаді, що проходила під егідою Міносвіти УРСР. Ще через рік наказом № 140 від 17.09.1984 р. була оголошена подяка з нагоди 90-річчя від дня народження О. П. Довженка. За якісну підготовку студентів та зайняте II місце згідно наказу № 15 від 04.02.1985 р. О. Курку знову була оголошена подяка. Наказом № 537/5-85 7 травня 1985 р. він був занесений на Дошку Пошани з нагоди 40-річчя Перемоги у німецько-радянській війні. Він разом з колегами по інституту та футбольній команді брав участь у спортивно-патріотичному пробігу «Від Путивля до Карпат» по місцях рейду партизан-ковпаківців під час німецько-радянської війни, беручи участь у патріотичних заходах та футбольних товариських зустрічах, зокрема в Делятині та Яремчі Івано-Франківської області [74, с. 97–98; 75, с. 102–103].

Наступного року викладачу та відомому активісту, 31-річному О. Курку, знову була оголошена подяка вже як командир туристичної групи за забезпечення проведення походу (наказ № 47 від 21. 05. 1986 р.). На той час у Глухівському педагогічному інституті традиційною для викладачів була участь в організації та проведенні туристичних походів керівниками груп студентів та суддів змагань, зокрема, В. Борисенка, А. Бора, В. Шпака та ін. Це були піші туристичні походи патріотичного спрямування «Місцями партизанської слави», які проходили територією півночі Сумщини. Щорічно у травні 350 студентів, об'єднаних у загони по 20–25 осіб, ремонтували й оновлювали меморіальні пам'ятки, доглядали за могилами полеглих солдат. На фініші походів відбувалися масові збори учасників, де облаштовувався загальний табір та проводилися мітинги до Дня Перемоги, влаштовувались змагання з туристичного багатоборства та святкові концерти. Також О. Курку була оголошена подяка за зайняте I місце у змаганнях з футболу на першість Сумської області серед вишів (наказ № 53 від 05.06.1986 р.) [64, с. 241].

З 1981 по 1987 р. Олександр Курок був лідером глухівської футбольної команди, яка на той час успішно виступала в першій групі обласного чемпіонату, надійно грав у захисті. Зокрема, в сезонах 1983 та 1986 рр. він став бронзовим призером чемпіонату Сумської області з футболу.

У червні 1987 р. викладач здобув ще одну вищу освіту, завершивши навчання у Чернігівському державному педагогічному інституті ім. Т. Г. Шевченка за спеціальністю «історія» з присвоєнням кваліфікації «учитель історії та суспільствознавства». Згідно рішення Ради Глухівського державного педагогічного інституту (протокол № 2 від 12.09.1987 р.) вже за ректорства Леоніда Гнатюка О. Курок

був переобраний з 14 вересня 1987 р. на посаду завідувача кафедри фізичного виховання, старшого викладача. З 1 жовтня 1990 р. Олександр Іванович був переведений на посаду стажера-дослідника Глухівського державного педагогічного інституту ім. С. М. Сергєєва-Ценського (наказ № 104-а від 03.10.1990 р.). У зв'язку з перебуванням на стажуванні, наказом № 69-К від 10.09.1992 р. було продовжено термін перебування його на посаді завідувача кафедри фізичного виховання з 10 вересня 1992 р. до повернення зі стажування. З 1 лютого 1993 р. О. Курок був переведений з посади стажиста-дослідника на посаду старшого викладача, завідувача кафедри фізичного виховання (наказ № 6-К від 03.02.1993 р.) [47].

У 1994 р. 38-річний науковець захистив дисертацію на тему «Педагогічні умови навчання дітей старшого дошкільного віку рухових дій з м'ячем (на матеріалі ігор з елементами футболу)». Рішенням спеціалізованої вченої ради Харківського державного педагогічного університету ім. Г. С. Сковороди від 24 березня 1994 р. О. Курку було присвоєно науковий ступінь кандидата педагогічних наук (13.00.04 – теорія і методика професійної освіти) [44, с. 7].

29 червня 1994 р. з ним був укладений контракт на посаду старшого викладача кафедри фізичного виховання на 5 років, а вже 1 лютого 1995-го укладений контракт на посаду доцента кафедри фізичного виховання терміном на 2 роки.

30 червня 1995 р. О. Курок наказом ректора Володимира Куриленка № 65-К від 30.06.1995 р. був призначений на посаду декана відновленого факультету дошкільного виховання Глухівського державного педагогічного інституту. Завдяки його активній педагогічній діяльності протягом 1995–1997 рр. щороку ліцензувалися нові спеціальності: «інструктор з фізичного виховання», «практичний психолог у закладах освіти», «вихователь дітей дошкільного віку з правом проведення занять англійською мовою» [64, с. 241].

Рішенням Вченої ради Глухівського державного педагогічного інституту від 29 лютого 1996 р. О. І. Курку було присвоєно вчене звання кафедри доцента психології і дошкільної педагогіки. З нагоди 124-ї річниці інституту (жовтень 1998 р.) молодому науковцю була оголошена подяка ректора Володимира Чирви за проведену значну організаційну роботу по зміцненню навчально-матеріальної, фізкультурно-спортивної бази інституту та постійну турботу по розвитку перспективних напрямків діяльності колективу факультету. Того ж року О. Курку також була оголошена подяка за активну участь в забезпеченні підготовки та проведення обласного конкурсу КВК [44, с. 7].

1 жовтня 1999 р. Олександр Іванович був переведений з посади доцента кафедри дошкільної педагогіки на посаду проректора з соціально-економічних питань Глухівського державного педінституту (наказ № 80-К від 01.10.1999 р.), залишившись на громадських засадах на посаді декана факультету дошкільного виховання. За вагомий особистий внесок у підготовку фахівців для народної освіти Олек-

сандру Івановичу Курку було присвоєно почесне звання «Заслужений працівник народної освіти України» (Указ Президента України № 1272 від 21.10.1999 р.) [44, с. 7].

Наказом № 4 Міністерства освіти і науки України від 18 січня 2000 р. О.І. Курок був призначений першим заступником / виконувачем обов'язки ректора Глухівського державного педагогічного інституту ім. С.М. Сергєєва-Ценського, а відомчим наказом з 1 червня 2000 р. 44-річного О. Курка було призначено на посаду ректора Глухівського державного педагогічного інституту ім. С. М. Сергєєва-Ценського на умовах, викладених у контракті, терміном на 5 років.

Новий ректор та оновлена команда управлінців відразу почали працювати над покращенням функціонування і підвищенням статусу ЗВО з 125-річною історією. Постановою Кабінету Міністрів України від 16 травня 2001 р. № 504 Глухівському державному педагогічному інституту було надано статус університету, а наказом Міністерства освіти і науки України від 29.05.2001 р. № 419 О. Курка було затверджено з 29 травня 2001 р. на посаді ректора Глухівського державного педагогічного університету зі збереженням умов укладеного раніше контракту [47].

Протягом 2001–2004 рр. значні зусилля ректора та його професійної команди були спрямовані на покращення матеріальної бази закладу: ліцензовано за IV рівнем акредитації 5 спеціальностей (дошкільне виховання, початкове навчання, фізика, біологія, українська мова), а за III рівнем акредитовані нові спеціальності (англійська мова, практична психологія), продовжувалася робота з комп'ютеризації освітнього процесу [62].

Заклад вищої освіти вже на той час співпрацював спільно з Лебединським і Путивльським педагогічними училищами та Конотопським індустріально-педагогічним технікумом щодо забезпечення ступеневої підготовки фахівців з основних напрямів освітньої діяльності. Запрацювали навчально-консультаційні центри в містах Коломия, Кременчук, Путивль та Сосниця.

15 листопада 2002 р. Міністерство освіти і науки України видало наказ за № 657 «Про створення соціально-гуманітарного факультету Глухівського державного педагогічного університету», що постав на базі навчально-консультаційного центру університету в м. Кролевець. За підтримки Кролевецької районної державної адміністрації на базі спортивного комплексу розпочалася підготовка фахівців із фізичної культури та соціальної педагогіки [63, с. 59].

Крім активної і, найголовніше, ефективної та плідної управлінської діяльності, Олександр Іванович також не менш якісно працював як науковець. 18 квітня 2002 р. рішенням Атестаційної колегії Міністерства освіти і науки України (протокол № 2/14-П) О. Курку було присвоєно вчене звання професора кафедри дошкільної педагогіки. За його підтримки активізувалася наукова робота всього університету. Систематично в Глухові проводилися всеукраїнські науково-практичні конференції, семі-

нари, зокрема у 2001 р., з ініціативи ректора, проведено міжвузівський науково-практичний семінар «Теорія і практика особистісно-орієнтованого підходу до дитини в процесі реалізації базового компонента дошкільної освіти», у 2002 р. – всеукраїнські науково-практичні конференції «Регіональні аспекти реалізації національної доктрини у розвитку дошкільної освіти», «Зміст та структура шкільної літературної освіти» [44, с. 7].

За особливі заслуги перед українським народом О. Курок нагороджений Почесною грамотою Верховної Ради України (наказ МОН України № 295 від 31.03.2003), за багаторічну сумлінну працю, плідну науково-педагогічну діяльність – Почесною грамотою Міністерства освіти і науки України (наказ МОН № 1063 від 21.10.2004), з нагоди 50-річчя – нагрудним знаком «Петро Могила» (наказ МОН № 662-К від 30.06.2005) [48, с. 64].

Наказом Міністра освіти і науки України Станіслава Ніколаєнка за № 680 від 01.07.2005 О. Курка було призначено з 1 липня 2005 р. на посаду ректора Глухівського державного педагогічного університету як обраного за конкурсом на умовах, викладених у контракті. Робота з розбудови закладу вищої педагогічної освіти набула ще більших масштабів. У 2005 р. згідно з наказом ректора «Про реорганізацію структурних навчальних підрозділів університету» з метою оптимізації структури вищого навчального закладу та створення потужних підрозділів, що здатні ефективно та результативно забезпечувати освітній процес, був організований факультет дистанційно-заочного навчання, контингент якого на 2005 р. становив 2 710 осіб: студенти Барського – 438 осіб, Могилів-Подільського – 245 осіб, Кременчуцького – 866 осіб, Конотопського – 319 осіб, Севастопольського – 167 осіб, Сумського – 393 особи, Сосницького НКЦ – 282 особи. Станом на 2006 р. кількість студентів університету досягла 5,5 тисяч – найбільшого показника за всю історію закладу освіти [48, с. 64–65].

Протягом 2001–2009 рр. здійснювалася цілеспрямована робота щодо забезпечення кафедр університету науково-педагогічними кадрами найвищої кваліфікації відповідно до затвердженої Вченою радою цільової програми «Кадри». Зокрема, у 2007 р. в університеті було відкрито постійно діючу аспірантуру зі спеціальності 13.00.04 «Теорія і методика професійної освіти», що в подальшому дозволило суттєво покращити якісний склад викладачів. Наприклад, вже у 2009 р. в аспірантурі університету навчалася 15 осіб. Результатом зростання якісних показників та інтенсифікації наукової діяльності викладачів університету стала відомча нагорода Міністерства освіти України його керівників. У травні 2008 р., згідно з наказом Міністерства освіти і науки України за № 465-К Олександра Івановича було нагороджено нагрудним знаком «За наукові досягнення» з нагоди Дня науки [44, с. 7; 79, с. 111].

Але найголовнішим, чим запам'ятався 2008 рік – це історичною справедливістю з найменування глухівсько-

го вишу іменем його чи не найвідомішого його випускника – Олександра Довженка. Завдяки системній роботі з удосконалення якісного складу науково-педагогічних працівників протягом 2001–2009 рр. кількість науково-педагогічних кадрів вищої кваліфікації зросла з 63 осіб у 2001 р., що становило 39,4 %, до 97 осіб у 2009 р. або 45 %. Також і зросла кількість кафедр університету, які очолювали доктори наук і професори, з двох у 2005-му до десяти у 2009 р. [62].

Рішенням Державної акредитаційної комісії від 2 липня 2009 р., протокол № 79, ЗВО було визнано акредитованим за IV рівнем. На той час в університеті функціонували: 6 факультетів (педагогічний, фізико-технічний, філологічний, природничий, дистанційно-заочного навчання та соціально-гуманітарний інститут) 15 кафедр, професійно-педагогічний коледж, аспірантура. Навчально-матеріальна база закладу нараховувала 7 навчальних корпусів, 3 з яких є пам'ятками історії і архітектури національного значення. В освітньому процесі на той час використовувалося 290 комп'ютерів, 27 спеціалізованих лабораторій, навчально-виробничі майстерні, спортивний комплекс з 2 басейнами. Фонди бібліотеки університету нараховували понад 400 тис. примірників. До послуг студентів було 5 читальних залів та 3 оновлені гуртожитки [48, с. 66].

Згідно з Указом Президента України від 1 жовтня 2009 р. № 792/2009 за загальнодержавне і міжнародне визнання результатів діяльності Глухівського державного педагогічного університету імені Олександра Довженка, його вагомий внесок у розвиток національної освіти і науки, заклад вищої педагогічної напередодні свого 135-річного ювілею набув статусу національного університету. За багаторічну сумлінну працю на освітянській ниві та з нагоди 135-річчя університету Олександра Івановича особисто Президентом України Віктором Ющенком було нагороджено орденом «За заслуги» III ступеня (Указ Президента України № 791 від 01.10.2009 р.). За плідну науково-педагогічну діяльність очільника університету було нагороджено медаллю Академії педагогічних наук України «Ушинський К.Д.» від 15.10.2009 р. [6, с. 79].

За активну депутатську діяльність, вагомий внесок у розвиток місцевого самоврядування області та з нагоди Дня місцевого самоврядування О. Курка було нагороджено Почесною грамотою Сумської обласної ради (наказ № 128 від 01.12.2010). Якраз 2010 р. на місцевих виборах ректора вже втретє було обрано депутатом Сумської обласної ради (до цього – у 2002 та 2006 рр.). Крім того, виборці довірили йому представляти Глухівщину на рівні області ще й в 2015 р. [62].

Свідченням визнання управлінського досвіду О. Курка та вагомих показників роботи всього закладу вищої освіти стало його обрання (за конкурсом) на посаду ректора Глухівського національного педагогічного університету імені Олександра Довженка з 24 грудня 2010 р. строком на 7 років, (наказ Міністра освіти і науки України №544-К від 24.12.2010 р.) [47].

Рішенням спеціалізованої вченої ради Державного вищого навчального закладу «Переяслав-Хмельницький державний педагогічний університет імені Григорія Сковороди» (нині – Університет імені Григорія Сковороди в Переяславі) від 22 квітня 2011 р. на підставі прилюдного захисту дисертації О. І. Курку було присуджено науковий ступінь доктора історичних наук зі спеціальності «Історія науки і техніки».

Протягом 2011–2012 рр. у структурі університету працювало 2 інститути, 4 факультети, професійно-педагогічний коледж, 21 кафедра, а також 6 навчально-консультаційних пунктів (Барський, Кременчуцький, Конотопський, Сосницький, Могилів-Подільський, Севастопольський) та 1 навчально-консультаційний центр, наукова бібліотека, спортивні комплекси, оздоровчі бази, прес-центр, видавництво, молодіжний центр, розвинена господарсько-фінансова інфраструктура. У 2013 р. кількість кафедр (22) зросла до максимального показника в історії закладу.

Неухильно зростав якісний склад науково-педагогічних працівників. Станом на 2014 р. освітній процес в університеті забезпечували 33 доктори наук, професори, у тому числі 1 академік НАПН України, 143 кандидати наук, доценти; 11 удостоєні почесного звання «Заслужений працівник освіти». Тут на той час здобували вищу освіту 5170 студентів. У аспірантурі університету навчалося 25 осіб, в аспірантурах й докторантурах інших ЗВО та НДУ – ще 19 [63, с. 59].

У 2014–2015 рр. активізувалася міжнародна співпраця університету з установами Німеччини, Польщі, Республіки Білорусь. За ініціативи ректора було створено центр міжнародного співробітництва. Провідними вченими закладу було заявлено 8 проєктів для реєстрації в міжнародній базі даних. Незважаючи на анексію Криму, університет не втратив баз з виховної практики в літніх оздоровчих установах. Було підписано нові угоди про співпрацю з оздоровчими закладами м. Очаків (Миколаївської обл.), м. Скадовськ (Херсонської обл.) та м. Одеса. У 2016 р. ЗВО став партнером-учасником реалізації проєкту Еразмус+ (напрями КА 2 – академічна мобільність студентів; КА 107 – стажування викладачів), де гарантом програми був університет Афьон Коджатепе (Туреччина).

Наказом Міністра освіти і науки України Сергія Квіта «Про затвердження рішень Атестаційної колегії Міністерства щодо діяльності вчених рад від 31 жовтня 2014 р.» № 1279 від 06.11.2014 р. в університеті було відкрито спеціалізовану вчену раду з правом прийняття до розгляду та захисту дисертацій на здобуття наукового ступеня кандидата педагогічних наук за спеціальністю 13.00.04 «Теорія і методика професійної освіти». Очолила раду доктор педагогічних наук, професор Віра Панасівна Курок, заслужений працівник освіти України, а з 2019 р. – член-кореспондент Національної академії педагогічних наук України, знаний науковець, автор численних монографій, посібників, рекомендацій, довідникової літератури. Перше засідання спецради Д. 56.146.01, яка працює і

на тепер, відбулося 14 травня 2015 р. Загалом протягом 2014–2025 р. відбулося 55 захистів, з них 16 – на здобуття наукового ступеня доктора педагогічних наук. Найбільше захистів відбулося упродовж 2016–2019 рр. (21 захист), 2014–2016 рр. (20 захистів), у тому числі докторських дисертацій (10) – з 2019 по 2021 рр. [63, с. 59; 79, с. 121–122].

У 2016 р. Глухівський національний педагогічний університет імені Олександра Довженка отримав ліцензії для провадження освітньої діяльності на третьому (освітньо-науковому) рівні за спеціальностями 011 «Науки про освіту» (з 2017 року – 011 «Освітні, педагогічні науки»), 015 «Професійна освіта», 032 «Історія та археологія», 073 «Менеджмент». Перший набір (12 осіб) до аспірантури нового типу здійснено у вересні 2016 р. Водночас продовжувалася підготовка аспірантів за попереднім Порядком за такими науковими спеціальностями: 13.00.04 «Теорія та методика професійної освіти», 13.00.07 «Теорія і методика виховання», 13.00.02 «Теорія та методика навчання» (українська мова) (з 2007 р.); 10.01.01 «Українська література»; 13.00.05 «Соціальна педагогіка» (з 2010 р.). У 2016 р. О. Курок очолив редакцію університетського фахового журналу «Історичні студії суспільного прогресу», до якої увійшли фахівці кафедри історії, правознавства та методики навчання за співпраці з Національною науковою сільськогосподарською бібліотекою НААН України [6, с. 83–84; 79, с. 113–114].

Олександр Іванович Курок – член спеціалізованої вченої ради Національної наукової сільськогосподарської бібліотеки НААН України (Д 26.373.01 з правом прийняття до розгляду та проведення захисту дисертацій на здобуття наукового ступеня доктора (кандидата) історичних наук за спеціальністю 07.00.07 «Історія науки й техніки») [62]. Це сприяє розвитку співпраці з іншими ЗВО, зростанню наукового потенціалу. Так протягом 2017 р. глухівський університет за головуванням ректора став організатором та співорганізатором 41 наукового заходу: 7 міжнародних, 20 всеукраїнських, 14 регіональних науково-практичних конференцій (семінарів, олімпіад та конкурсів). Зокрема, 8 вересня 2017 р. відбулося спільне засідання Президії Національної академії педагогічних наук України та Вченої ради Глухівського національного педагогічного університету імені Олександра Довженка під головуванням В. Кременя та О. Курка, в результаті роботи якого стало підписання Угоди про співпрацю.

Наказом Міністра освіти і науки Лілії Гриневич №97-К від 23.03.2018 р. О. Курка, як обраного на виборах колективу університету, було призначено з 27 березня 2018 р. на посаду ректора строком на 5 років. Протягом 2018–2020 рр. ЗВО провадив освітню діяльність за двома галузями знань (01 «Освіта/Педагогіка», 07 «Управління та адміністрування»), 7 спеціальностями освітньо-кваліфікаційного рівня «Молодший спеціаліст»; за 3 галузями знань (01 «Освіта/Педагогіка», 05 «Соціальні та поведінкові науки», 23 «Соціальна робота»); 16 спеціальностями бакалаврату; за 4 галузями знань (01 «Освіта/Педагогіка»,

05 «Соціальні та поведінкові науки», 23 «Соціальна робота» 07 «Управління та адміністрування») і 17 спеціальностями магістрату, а також за 3 галузями знань (01 «Освіта/Педагогіка», 03 «Гуманітарні науки», 07 «Управління та адміністрування») ОНС «Доктор філософії». Університет здійснював перепідготовку спеціалістів освітньої педагогічної галузі за 11 спеціальностями; за всіма акредитованими напрямками (спеціальностями) у виші проводилося підвищення кваліфікації, стажування фахівців [63, с. 59].

У структурі університету функціонували 6 факультетів (дошкільної освіти, початкової освіти, педагогіки і психології, природничої і фізико-математичної освіти, технологічної і професійної освіти, філології та історії), професійно-педагогічний коледж, 3 філії (Барська, Кременчуцька, Сумська), відділ наукової роботи та міжнародних зв'язків, наукова бібліотека, центр допрофесійної та післядипломної освіти, виховний відділ, молодіжний центр, прес-центр, навчальний відділ, навчально-методичний відділ, сектор моніторингу якості освіти, розвинена господарсько-фінансова структура, відділ кадрів, загальний відділ, науково-дослідні лабораторії, студентський парламент. Освітній процес забезпечували 18 кафедр.

Ректор О. Курок став ініціатором численних поїздок представників адміністрації та викладачів до закладів вищої освіти Туреччини протягом 2017–2020 рр. за програмами стажування та викладання. Також і здобувачі освіти у 2018–2020 рр. навчалися за програмами кредитної академічної мобільності. Натомість студенти і викладачі закладів-партнерів Туреччини перебували в глухівському університеті з аналогічною метою.

Ці процеси були призупинені карантинними обмеженнями через пандемію COVID протягом 2020–2021 рр. [6, с. 88]. Саме цього навчального року в університеті розпочалася підготовка іноземців та осіб без громадянства за акредитованими освітніми програмами бакалаврату, магістратури та аспірантури. Станом на 2020 р. освітній процес забезпечували 163 штатних науково-педагогічних працівники: 25 докторів наук, професорів (15 %); 107 кандидатів наук, доцентів (66 %), 31 старший викладач та асистент (19 %). Кількість викладачів із науковими ступенями і вченими званнями за основним місцем роботи становила 81 %. Щороку цей показник зростає.

14 липня 2020 р. згідно з наказом Міністерства освіти і науки України була створена Наглядова рада університету на чолі з Василем Григоровичем Кременем – президентом Національної академії педагогічних наук України. Заступником ради став Юрій Сергійович Шемшученко – директор Інституту держави та права імені В. М. Корецького Національної академії наук України, членами ради – відомі науковці, громадські та політичні діячі. За підтримки Наглядової ради вироблені важливі стратегічні рішення щодо перспективних шляхів розвитку ЗВО, реалізація яких сприятиме подальшому розвитку установи як центру вищої освіти, науки і культури в регіоні [6, с. 89].

Попри карантинні обмеження протягом 2020–2021 років

та у в умовах повномасштабного російського вторгнення 24 лютого 2022 р., Глухівський національний педагогічний університет імені Олександра Довженка продовжує стабільно функціонувати під керівництвом його ректора. Після закінчення терміну дії контракту з березня 2023 р. і до тепер Олександр Іванович виконує обов'язки керівника до призначення його в установленому законом порядку згідно наказу Міністерства освіти і науки України № 90-К від 24.03.2023 р.

Наразі в структурі ЗВО, який понад чверть століття очолює О. І. Курок, функціонують: 2 навчально-наукові інститути (ННІ Педагогіки і психології, директор А. Шерудило; ННІ Філології та історії, директор А. Гриценко), 3 факультети (дошкільної освіти, декан А. Дмитренко; природничої і фізико-математичної освіти, декан І. Коренева; технологічної і професійної освіти, декан С. Бурчак), 15 кафедр, відокремлений структурний підрозділ «Професійно-педагогічний фаховий коледж Глухівського національного педагогічного університету імені Олександра Довженка» (директор І. Бояринова), відділ аспірантури, докторантури та наукової роботи, бібліотека, центр допрофесійної освіти, працевлаштування та додаткових освітніх послуг, центр інформаційно-комунікаційних технологій та дистанційної освіти; відділ виховної роботи та молодіжної політики, навчальний відділ, навчально-методичний відділ, центр моніторингу якості освіти, розвинена господарсько-фінансова структура, відділ кадрів, загальний відділ, планово-фінансовий відділ, бухгалтерія, відділ договорів та забезпечення, адміністративно-господарський відділ, інженерно-технічний відділ, центр охорони праці та здоров'я, науково-дослідні лабораторії, студентський парламент. Координацію діяльності цих підрозділів за різними напрямками забезпечують проректори: М. Хроленко (перший проректор), Г. Луценко (проректор з науково-педагогічної роботи), Н. Ткаченко (проректор з наукової роботи та міжнародних зв'язків), помічник ректора А. Коротич [6, с. 88–89].

Університет провадить освітню діяльність за 2 галузями знань (01 «Освіта/Педагогіка», 07 «Управління та адміністрування»), 7 спеціальностями (освітніми програмами) освітньо-кваліфікаційного рівня «Молодший спеціаліст» (освітньо-професійного ступеня «Фаховий молодший бакалавр»); за 3 галузями знань (01 «Освіта/Педагогіка», 05 «Соціальні та поведінкові науки» 23 «Соціальна робота»), 17 спеціальностями, 24 освітньо-професійними програмами бакалаврату; за 4 галузями знань (01 «Освіта/Педагогіка», 05 «Соціальні та поведінкові науки», 23 «Соціальна робота», 07 «Управління та адміністрування») і 17 спеціальностями, 23 освітньо-професійними програмами магістрату; за 3 галузями знань (01 «Освіта/Педагогіка», 03 «Гуманітарні науки», 07 «Управління та адміністрування») та 5 спеціальностями, 4 освітньо-науковими програмами ОНС «Доктор філософії». У закладі функціонує близько п'ятдесяти освітньо-професійних та освітньо-наукових програм за ОС «Бакалавр», «Магістр»,

«Доктор філософії», зміст яких переглядався та оновлювався відповідно до змін, що відбуваються у сфері вищої освіти, рекомендацій стейкхолдерів та роботодавців, а також з огляду на підготовку та проведення акредитаційних процедур.

У 2021 р. була підписана Угода про співробітництво в освітній галузі з Ханчжоу Дін'їн Закордонних Освітніх послуг Ко., Лтд. Ця подія поклала початок наданню освітніх послуг іноземним громадянам, зокрема Китаю, а в подальшому – Туркменістану, Азербайджану та Туреччині. Наразі контингент іноземних студентів становить близько 60 осіб. Безперечно, їх кількість не зростає через безпекову ситуацію в Глухові, що розташований на прикордонні з ворожою країною. 31 березня 2021 р. під час візиту керівництва університету до Таджикистану відбулося підписання угоди про співпрацю з Державним аграрним університетом імені Шіріншо Шотемур з м. Душанбе (Республіка Таджикистан).

Попри розгортання російсько-української війни у 2022 р., відновлено програму академічної мобільності в Університеті Нігде Омер Халісдемір у Туреччині за програмою Erasmus +, на пряму КА 107 «проекти мобільності». Також за підтримки Олександра Івановича делегація викладачів та студентів у червні 2024 р. проходила міжнародне стажування на базі Міжнародної академії прикладних наук у м. Ломжа (Польща).

Протягом 2023–2024 рр. в глухівському університеті за підтримки О. Курка реалізовано міжнародний українсько-ізраїльський проект «Збереження культурної спадщини єврейського кладовища в Глухові Сумської області як єдиного єврейського некрополя на сході України засобами цифрової гуманітаристики». За результатами 2023/24 н. р. здобувачі вищої освіти у Глухові вибороли призове третє місце в загальнокомандних змаганнях на XIX Всеукраїнській літній універсіаді [81, с. 105].

Отже, життєпис відомого українського освітянина вже понад чверть століття нерозривно пов'язаний з розвитком та управлінням Глухівського національного педагогічного університету імені Олександра Довженка, який перетворився з суто педагогічного на заклад вищої освіти, що готує майбутніх педагогів не лише за ОС «Бакалавр» та «Магістр», а й науково-педагогічні кадри найвищої кваліфікації в 6 аспірантурах, докторантурі, конкуруючи з іншими закладами вищої освіти навіть в кризових умовах, викликаних російсько-українською війною.

ДЖЕРЕЛА

1. Ащанулова Т. Володимир Михайлович Куриленко та його вклад у розбудову Глухівського педагогічного інституту ім. С. М. Сергєєва-Ценського (1990–1995). *Глухівські історико-філософські читання*: зб. наук. пр. / редкол.: А. П. Гриценко та ін. Глухів, 2024. Вип. 2. С. 69–71.
2. Белашов Валерій Іванович: життєпис, наукова і педагогічна діяльність: до 75-річчя від дня народження / Укладачі: А. П. Гриценко, О. А. Чумаченко. Глухів, 2024. 77 с.
3. Белашов В. І., Гурець М. П., Заїка В. В. Глухівський державний педагогічний інститут (1874–1994 рр.). Суми: Мрія, 1994. 80 с.
4. Белашов В. І. Історіографічна традиція та джерельна база вивчення історії педагогічного університету імені Олександра Довженка (1874–2014 рр.). *Історичні студії історичного прогресу*.

2014. Вип. 2. С. 39–51.

5. Белашов В. І. Ляшко Іван Михайлович: людина, педагог, дослідник. *Історичні студії історичного прогресу*. 2014. Вип. 1. С. 116–117.

6. Біліченко П. Г. Нова доба в становленні Глухівського національного педагогічного університету імені Олександра Довженка (2009 р. – сьогодні). *Глухівський національний педагогічний університет імені Олександра Довженка: 150 років розвитку: монографія* / за ред. О. Курка, Н. Ткаченко, А. Гриценка. Глухів, 2024. С. 78–94.

7. Валерій Іванович Белашов (1949–2022): біобібліогр. Показчик / уклад.: А. Гриценко, С. Жукова, О. Чумаченко, О. Белашова. Глухів, 2023. 68 с.

8. Валюх О. Аналіз діяльності проректорів Глухівського педагогічного інституту за ректорства Миколи Великолуга та Леоніда Гнатюка. *Консенсус*. 2025. № 2. С. 77–89.

9. Валюх О. Анна Кирилівна Кабанова – очільниця заочного відділу Глухівського державного педагогічного інституту. *Глухівські читання – 2024. Освіта і наука ХХІ ст.: зб. матеріалів щорічної звітної науково-практ. конф. здобувачів фахової передвищої, вищої освіти, аспірантів і молодих учених*. За заг. ред. Луценка Г. В. Глухів, 2025. Ч. 2. С. 99–103.

10. Валюх О. Олена Горбенко – єдина жінка-очільниця Глухівського державного педагогічного інституту. *Глухівські читання – 2024. Актуальні питання суспільних та гуманітарних наук: Зб. матеріалів XIV міжнар. науково-практ. інтернет-конф.* / За заг. ред. О. О. Сорока. Глухів, 2024. С. 143–147. URL: https://drive.google.com/file/d/1EaDzeY81rFNpXydPP_BdL4kSvSf2nRoI/view (дата звернення: 11. 04. 2025).

11. Віктор Володимирович Заїка (1957–2020): біобібліогр. показчик / уклад.: А. П. Гриценко, О. Я. Заїка. Глухів, 2023. 60 с.

12. Володимир Михайлович Куриленко (1948–2012): біобібліогр. показчик до 75-річчя з дня народження / уклад.: А. Гриценко, Н. Гоголь. Глухів, 2023. 48 с.

13. В'ячеслав Антонович Кубицький (1924–2008): біобібліогр. показчик до 100-річчя від дня народження / уклад.: А. Гриценко, І. Коренева. Глухів, 2024. 48 с.

14. Гирич Я. М. Історико-культурна спадщина україно-російського прикордоння: досвід трьох наукових конференцій. *Історичні студії суспільного прогресу*. 2014. Вип. 2. С. 120–130.

15. Гирич Я. М. Матеріали до біографічного словника «Науково-педагогічні працівники Глухівського національного педагогічного університету ім. О. Довженка, 1952–1991 рр.» (літери «П, Р, Т, У, Ф, Ц, Ч, Я»). *Історичні студії суспільного прогресу*. 2017. Вип. 5. С. 180–217.

16. Голуб А. Віктор Заїка – видатна особистість у історії міста Глухова Сумської області. *Глухівські історико-філософські читання: зб. наук. пр. / редкол.: Гриценко А. П. та ін.* Глухів, 2024. Вип. 2. С. 71–74.

17. Григорій Львович Сапітон (1901–1954): біобібліогр. показчик до 70-річчя від дня смерті / уклад.: А. Гриценко, В. Гриценко. Глухів, 2024. 48 с.

18. Гриценко А. Віктор Степанович Прокопчук – знаний історик, дослідник питань пам'яткоохоронної діяльності та краєзнавчого руху. *Сіверянський літопис*. 2024. № 4. С. 182–184.

19. Гриценко А. В'ячеслав Кубицький: видатний фізик та педагог. *Глухівські історико-філософські читання: зб. наук. пр. / редкол.: Гриценко А. П. та ін.* Глухів, 2024. Вип. 2. С. 44–46.

20. Гриценко А. Глухівський дослідник срібного віку Віктор Заїка. *Глухівські історико-філософські читання: зб. наук. пр. / редкол.: Гриценко А. П. та ін.* Глухів, 2024. Вип. 2. С. 28–33.

21. Гриценко А. П. Глухівський період життя М. Ф. Лавриненка за матеріалами Відомчого архіву Глухівського національного педагогічного університету імені Олександра Довженка (до 30-річчя від часу обрання народним депутатом України). *Сіверщина в історії України: зб. наукових праць*. Вип. 17. Ніжин, 2024. С. 194–203.

22. Гриценко А. П., Колієнко А. А. Глухівський учительський інститут: філософські засади заснування та функціонування. *Культурологічний альманах*. 2023. № 2. С. 157–162. URL: <https://doi.org/10.31392/cult.alm.2023.2.21> (дата звернення: 11. 04. 2025).

23. Гриценко А. Директорство Григорія Сапітона у Глухівському учительському інституті. *Глухівські історико-філософські читання: зб. наук. пр. / редкол.: Гриценко А. П. та ін.* Глухів, 2024. Вип. 2. С. 24–28.

24. Гриценко А. П. Діяльність Глухівського педагогічного інституту в 1954–2000 рр. *Глухівський національний педагогічний університет імені Олександра Довженка: 150 років розвитку: монографія* / за ред. О. Курка, Н. Ткаченко, А. Гриценка. Глухів, 2024. С. 36–61.

25. Гриценко А. П., Курок О. І. До питання періодизації історії Глухівського державного педагогічного інституту на рубежі ХХ–ХХІ століть. *Освіта і наука ХХІ століття: матеріали звітної наук.-практ. конф. викладачів*. (м. Глухів, 4 трав. 2022 р.). С. 48–49.

26. Гриценко А., Голуб А. Історична школа «Глухівського періоду в історії Гетьманщини» В. І. Белашова. *Глухівські історико-філо-*

софські читання»: зб. наук. пр. / редкол.: Гриценко А. П. та ін. Глухів, 2024. Вип. 2. С. 16–21.

27. Гриценко А. П. Історичний аспект виникнення та становлення Навчально-наукового інституту філології та історії. *Глухівський національний педагогічний університет імені Олександра Довженка: 150 років розвитку: монографія* / за ред. О. Курка, Н. Ткаченко, А. Гриценка. Глухів, 2024. С. 406–431.

28. Гриценко А. П. Історія впровадження методики використання інформаційних ресурсів у практику навчання історії у вітчизняних школах на рубежі ХІХ–ХХ ст. *Сіверщина в історії України: зб. наукових праць*. Вип. 7. Київ – Глухів, 2014. С. 249–252. URL: http://nbuv.gov.ua/UJRN/sviiu_2014_7_62 (дата звернення: 11. 04. 2025).

29. Гриценко А. Краєзнавча діяльність історика Віктора Заїки. *Перші краєзнавчі читання в пам'ять професора Лева Баженова: Матеріали всеукр. наук.-практ. конференції* (м. Хмельницький, 2 червн. 2023 р.). Хмельницький: ХКТЕІ, 2023. С. 76–79.

30. Гриценко А., Хроленко М. Лідія Нарочна – видатна українська методистка викладання природознавства та авторка підручників. *Глухівські історико-філософські читання: зб. наук. пр. / редкол.: Гриценко А. П. та ін.* Глухів, 2024. Вип. 2. С. 107–108.

31. Гриценко А. Наукова діяльність Миколи Павловича Стожка. *Глухівські історико-філософські читання: зб. наук. пр. / редкол.: Гриценко А. П. та ін.* Глухів, 2024. Вип. 2. С. 36–40.

32. Гриценко А. П. Некрологи. Пам'яті Віктора Володимировича Заїки. *Сіверянський літопис*. 2023. № 6. С. 147. URL: <https://sl-journal.com.ua/index.php/journal/article/view/413/356>

33. Гриценко А. П., Колієнко А. А. Особливості викладання історії та релігійного виховання в Глухівському учительському інституті (1874–1917 рр.). *Культурологічний альманах*. 2023. Вип. 3. С. 119–125. URL: <https://doi.org/10.31392/cult.alm.2023.3.16> (дата звернення: 11. 04. 2025).

34. Гриценко А. Пам'яті Валерія Івановича Белашова (1949–2022). *Сіверянський літопис*. 2023. № 3. С. 141–142. URL: <https://sl-journal.com.ua/index.php/journal/article/view/353/299>

35. Гриценко А. П., Ащанулова Т. А. Порівняльна характеристика соціального статусу та рівня життя викладачів Глухівської чоловічої гімназії та Глухівського учительського інституту в 1870-х – 1900-х роках. *Сумський історико-архівний журнал*. 2022. № XXXIX. С. 26–32. DOI: <https://doi.org/10.21272/shaj.2022.139.p.25> (дата звернення: 11. 04. 2025).

36. Гриценко А. Постає видатного глухівського філософа Мечислава Заремського. *Глухівські історико-філософські читання: зб. наук. пр. / редкол.: Гриценко А. П.* Глухів, 2024. Вип. 2. С. 99–103.

37. Гриценко А. П. Розвиток Глухівського педагогічного інституту у 1990-х роках. *Сіверщина в історії України*. 2022. Вип. 15. С. 140–147. URL: https://nz-hlukhiv.com.ua/wp-content/uploads/sivershuna/sivershuna_2022.pdf (дата звернення: 10.11.2024).

38. Гриценко А. П., Курок О. І. Традиції проведення науково-практичних конференцій з історії у Глухівському національному педагогічному університеті імені Олександра Довженка. *Актуальні питання дослідження історичної науки й викладання предметів громадянської та історичної освітньої галузі в умовах реформування: зб. наук. пр. Глухів, 2023*. Вип. 2. С. 13–22.

39. Гриценко А. П., Прокопчук В. С. Трансформація історичної та суспільствознавчої освіти в Глухівському національному педагогічному університеті імені Олександра Довженка. *Глухівський національний педагогічний університет імені Олександра Довженка: 150 років розвитку: монографія* / за ред. О. Курка, Н. Ткаченко, А. Гриценка. Глухів, 2024. С. 469–519.

40. Гриценко А. П. Святкування 50-річчя від дня створення Глухівського учительського інституту у 1924 році. *Наука та освіта в умовах війни: Глухівський національний педагогічний університет імені Олександра Довженка: матеріали звітної науково-практичної конференції (розділ вища школа)*. Глухів, 2024. С. 49–52.

41. Гриценко А. П., Ащанулова Т. А. Управління Глухівського учительського інституту (1874–1991 рр.). *Історико-краєзнавчі дослідження: традиції та інновації: матеріали VI Міжнародної наукової конференції* (Суми, 8–9 грудня 2023 р.). У 2-х ч. Ч. 1. Суми: ФОП Цьома С. П., 2024. С. 75–79.

42. Гриценко В. Діяльність євреїв у глухівському педагогічному інституті. *Глухівські історико-філософські читання: зб. наук. пр. / редкол.: Гриценко А. П. та ін.* Глухів, 2024. Вип. 2. С. 84–88.

43. Гриценко В. Постає директора глухівського педагогічного технікуму Платона Горілого. *Глухівські історико-філософські читання: зб. наук. пр. / редкол.: Гриценко А. П. та ін.* Глухів, 2024. Вип. 2. С. 94–96.

44. Давиденко Г. Мудрий керівник, людина щедрої душі! Вітаємо з ювілеєм ректора університету – заслуженого працівника народної освіти України, кандидата педагогічних наук, професора Олександра Івановича Курка. *Освітницька обрії: газета Глухівського державного педагогічного університету*. 2005. № 7–8 (66–67). Червень – липень. С. 7.

45. Заїка В. В. Глухівський вчительський інститут в системі освітництва північно-східної України другої половини XIX – початку XX ст. *Сумська старовина*. 2013. № 41–42. С. 51–52.
46. Заремський М. Й. Історіографія Я. М. Колубовського та її вплив на розвиток філософського процесу. *Матеріали 4-ї Сумської обласної наукової історико-краєзнавчої конференції*. Суми, 2001. С. 63–67.
47. Зінченко В. П. Курок Олександр Іванович. *Енциклопедія Сучасної України* / НАН України, НТШ. Київ: Інститут енциклопедичних досліджень НАН України, 2016. URL: <https://esu.com.ua/article-52023>
48. Зінченко В. П. Функціонування Глухівського державно-педагогічного університету у 2001–2009 рр. *Глухівський національний педагогічний університет імені Олександра Довженка: 150 років розвитку: монографія* / за ред. О. Курка, Н. Ткаченко, А. Гриценка. Глухів, 2024. С. 62–77.
49. Історія Глухівського національного педагогічного університету імені Олександра Довженка. Курс лекцій для здобувачів вищої освіти ОС «Бакалавр» / Автор-упорядник: доц. А. П. Гриценко. Глухів: ГНПУ ім. О. Довженка, 2024. 128 с. URL: <https://repository.gnpu.edu.ua/handle/123456789/3478> ISBN 978-966-376-131-2
50. Календар знаменних дат і подій історії Глухівщини: 2023 рік. Довідкове видання / Автор-упорядник А. Гриценко. Глухів, 2023. 78 с.
51. Календар знаменних дат і подій історії Глухівщини: 2024 рік. Довідкове видання (електронне видання) / Автор-упорядник А. Гриценко. Глухів, 2024. 78 с.
52. Кириченко А. В. Історія Глухівського учительського інституту з 1874 по 1924 роки: біобібліогр. покажчик до 150-річчя з часу заснування університету / уклад.: А. П. Гриценко; В. М. Крижанівський. Глухів, 2024. 48 с.
53. Крижанівський В. М. Викладачі Глухівського інституту (1874–1924 рр.). Біобібліографічний словник. Глухів; Кропивницький, 2017. 95 с.
54. Крижанівський В. М. Історія в системі навчальних дисциплін Глухівського учительського інституту (1874–1914 рр.). *Сіверщина в історії України*: зб. наук. пр. Київ – Глухів, 2017. Вип. 10. С. 310–312.
55. Крижанівський В. М. Матеріали до біографічного словника «Науково-педагогічні працівники Глухівського національного педагогічного університету ім. О. Довженка, 1924–1941 рр.». *Історичні студії суспільного прогресу*. 2018. Вип. 6. С. 112–147.
56. Крижанівський В. М. Матеріали до біографічного словника «Науково-педагогічні працівники Глухівського національного педагогічного університету ім. О. Довженка, 1952–1991 рр.». *Історичні студії суспільного прогресу*. 2014. Вип. 2. С. 99–112.
57. Крижанівський В. М. Матеріали до біографічного словника «Науково-педагогічні працівники Глухівського національного педагогічного університету ім. О. Довженка, 1952–1991 рр.» (літера «К»). *Історичні студії суспільного прогресу*. 2015. Вип. 3. С. 113–125.
58. Крижанівський В. М. Матеріали до біографічного словника «Науково-педагогічні працівники Глухівського національного педагогічного університету ім. О. Довженка, 1952–1991 рр.» (літери «Л, О»). *Історичні студії суспільного прогресу*. 2016. Вип. 4. С. 149–158.
59. Крижанівський В. М. Матеріали до біографічного словника «Науково-педагогічні працівники Глухівського національного педагогічного університету ім. О. Довженка, 1952–1991 рр.» (літери «С, Ш, Х, Ю»). *Історичні студії суспільного прогресу*. 2017. Вип. 5. С. 31–333.
60. Крижанівський В. М. Спогади родини Полярушів про Глухівський педагогічний інститут (1964–1972 рр.). *Історичні студії суспільного прогресу*. 2014. Вип. 1. С. 88–94.
61. Курок В. П., Гриценко А. П., Ткаченко Н. М. Історія факультету технологічної і професійної освіти. *Глухівський національний педагогічний університет імені Олександра Довженка: 150 років розвитку: монографія* / за ред. О. Курка, Н. Ткаченко, А. Гриценка. Глухів, 2024. С. 147–190.
62. Курок Олександр Іванович. (2025, червня 3). *Wikipedia*. Процитовано 7 червня 2025 р. URL: https://uk.wikipedia.org/w/index.php?title=%D0%9A%D1%83%D1%80%D0%BE%D0%BA_%D0%9E%D0%BB%D0%B5%D0%BA%D1%81%D0%B0%D0%BD%D0%B4%D1%80_%D0%86%D0%B2%D0%B0%D0%BD%D0%BE%D0%B2%D0%B8%D1%87&oldid=45412367.
63. Курок Олександр Іванович. *Альманах університетської слави. Глухівський національний педагогічний університет імені Олександра Довженка (1874–2019)* / гол. ред. Курок О. І. Суми: ПВП «Видавничий будинок «Еллада», 2019. С. 59.
64. Курок Олександр Іванович. *Сумщина в іменах: Енциклопедичний довідник*. Суми: Рекламно-видавниче об'єднання «АС-Медіа», Сумський державний університет, 2003. С. 241–242.
65. Курок О., Гриценко А. Крижанівський В., Чумаченко О. Глухівський інститут в 1917–1924 рр.: між дерусифікацією та українізацією. *Сіверянський літопис*. 2023. № 1. С. 37–43. DOI: <https://doi.org/10.58407/litopis.230105>.
66. Курок О. І., Гриценко А. Глухівський період наукової школи історика Віктора Степановича Прокопчука. *Суспільні трансформації в умовах війни Росії проти України: виклики часу і завдання краєзнавців (до 80-річчя Віктора Степановича Прокопчука): матеріали Всеукр. науково-практ. конф. (м. Хмельницький, 26 лип. 2024 р.)* / [редкол.: Ю. Телячий та ін.]. Хмельницький: ФОП Стрихар А. М., 2024. С. 88–105.
67. Курок О. І., Гриценко А. П. Досвід формування професійної компетентності майбутніх учителів історії у Глухівському учительському інституті у 1874–1917 роках. *Сіверщина в історії України*. 2020. Вип. 13. С. 233–237.
68. Курок О., Гриценко А. Заснування Глухівського учительського інституту. *Актуальні питання дослідження вітчизняної історії й викладання предметів громадянської та історичної освіти в умовах НУШ*: зб. наук. пр. Глухів, 2022. Вип. 1. С. 19–23.
69. Курок О. І., Гриценко А. П. Організація фахової підготовки майбутніх педагогів у Глухівському учительському інституті у 1870-х роках. *Вісник Глухівського національного педагогічного університету імені Олександра Довженка*. 2022. Вип. 50, № 3, Ч. 1. С. 12–24.
70. Курок О., Гриценко А. Славні ювілеї Глухівського національного педагогічного університету в 2024 році. *Глухівські історико-філософські читання*: зб. наук. пр. Глухів, 2024. Вип. 2. С. 11–15.
71. Курок О. І., Гриценко А. П. Традиції історико-філософської школи Глухівського університету: роль персоналіїв в її розвитку. *Глухівські історико-філософські читання пам'яті Валерія Белаשוка, Мечислава Заремського, Віктора Заїки та Юрія Коваленка*: зб. наук. пр. Глухів, 2023. Вип. 1. С. 10–14.
72. Лідія Кирилівна Нарочна (1924–2015): біобібліогр. покажчик до 100-річчя від дня народження / уклад.: А. Гриценко, М. Хроленко, І. Коренева. Глухів, 2024. 48 с.
73. Ляшко І. М., Гамалій А. Т. Глухівський державний педагогічний інститут: фотоочерк (фото Є. О. Павлова) / відповід. за випуск ректор інституту І. Т. Качан. Харків: Прапор, 1974. 47 с.
74. Мамай В. Матч с легендарним «Динамо». *Романенко В. І., Мамай В. В., Шумицький В. А., Сакун С. Г. «Спартак», рождённий «Штурмом»*. Київ: Новий друк, 2016. С. 95–99.
75. Романенко В. В. Полушаге от чемпионства. *Романенко В. І., Мамай В. В., Шумицький В. А., Сакун С. Г. «Спартак», рождённий «Штурмом»*. Київ: Новий друк, 2016. С. 102–104.
76. Мечислав Йосипович Заремський (1951–2022): біобібліогр. Покажчик / уклад.: А. П. Гриценко, І. М. Заремська. Глухів, 2023. 48 с.
77. Микола Павлович Стожок (1923–2003): біобібліогр. покажчик до 100-річчя з дня народження та 20-річчя з дня смерті / уклад.: А. П. Гриценко. Глухів, 2023. 68 с.
78. Пам'яткоохоронна робота в закладах загальної середньої освіти: навчально-методичний посібник / укладачі: Прокопчук В. С., Гриценко А. П. Глухів: Глухівський НПУ ім. О. Довженка, 2023. 146 с.: фото. URL: <http://46.201.250.252/handle/123456789/2066> (дата звернення: 11. 04. 2025).
79. Ткаченко Н. М. До нових наукових вершин та міжнародного співробітництва. *Глухівський національний педагогічний університет імені Олександра Довженка: 150 років розвитку: монографія* / за ред. О. Курка, Н. Ткаченко, А. Гриценка. Глухів, 2024. С. 108–126.
80. Хлус Н. О., Гриценко А. П., Курілова В. І., Бутенко Г. О., Сініговцев В. І., Цись Д. І., Кузюра Г. М., Петрикєй О. О., Редько С. Ю. З історії становлення та розвитку предметної спеціальності «Середня освіта (Фізична культура)» в Глухівському національному педагогічному університеті імені Олександра Довженка. *Глухівський національний педагогічний університет імені Олександра Довженка: 150 років розвитку: монографія* / за ред. О. Курка, Н. Ткаченко, А. Гриценка. Глухів, 2024. С. 587–626.
81. Хроленко М. В. Традиції та інновації в підготовці майбутніх педагогів. *Глухівський національний педагогічний університет імені Олександра Довженка: 150 років розвитку: монографія* / за ред. О. Курка, Н. Ткаченко, А. Гриценка. Глухів, 2024. С. 95–107.

Hrytsenko A. P. History of the rectorship of O. I. Kurok at the head of the Hlukhiv National Pedagogical University named after Oleksandr Dovzhenko (to the 70 th anniversary of his birth and the 25 th anniversary of the leadership of the higher education institution in the city of Hlukhiv)

The author of the article researched and analyzed the history of the leadership of the higher pedagogical education institution in Hlukhiv for a quarter of a century by Oleksandr Ivanovich Kurok, as well as the pedagogical and scientific activities of the famous Ukrainian educator and public figure, Doctor of Historical Sciences (2011), Professor (2002), Honored Worker of Public Education (1999) based on materials from the departmental archive of the Oleksandr Dovzhenko Hlukhiv National Pedagogical University, in whose funds his personal file is kept. However, the information presented in the source is broader than the period of work at the pedagogical university, starting from 1981. Thanks to the processing of personal materials, orders and annual reports of the rector, a thorough

biography of O. Kurok from his birth in 1955 to the present is presented, perhaps for the first time.

The presented material will undoubtedly be useful in studying the history of the higher education institution in Hlukhiv during such a difficult transformational period of Brezhnev stagnation, Soviet perestroika, and, most importantly, the formation and development of higher education during the period of independence in Ukraine, both on the example of the development of the University in Hlukhiv and Ukraine as a whole.

Key words: biographical studies, Hlukhiv National Pedagogical University named after O. Dovzhenko, proposography, collective portrait, O. Kurok.

REFERENCES

- Ashchaulova, T. (2024). Volodymyr Mykhailovych Kurylenko ta yoho vklad u rozbudovu Hlukhivskoho pedahohichnoho instytutu im. S.M.Serhieieva-Tsenskoho (1990–1995) [Volodymyr Mykhailovych Kurylenko and his contribution to the development of the S.M.Sergeev-Tsensky Hlukhiv Pedagogical Institute (1990–1995)]. *Hlukhivski istoriko-filosofski chytannia*: zb. nauk. pr. Hlukhiv, 2, pp. 69–71. [in Ukrainian].
- Hrytsenko, A. P., Chumachenko, O. A. (2024). *Bielashov Valerii Ivanovych: zhyttiepyss, naukova i pedahohichna diyalnist: do 75-richchya vid dnya narodzhennya* [Valery Ivanovich Belashov: biography, scientific and pedagogical activity: to the 75th anniversary of his birth]. Hlukhiv. [in Ukrainian].
- Bielashov, V. I., Hurets, M. P., Zaika, V. V. (1994). *Hlukhivskiy derzhavnyi pedahohichnyi instytut (1874–1994 rr.)* [Hlukhiv State Pedagogical Institute (1874–1994)]. Sumy: Mriia. [in Ukrainian].
- Bielashov, V. I. (2014). Istoriografichna tradytsiia ta dzherelna baza vyvchennia istorii pedahohichnoho universytetu imeni Oleksandra Dovzhenka (1874–2014 rr.) [Historiographical tradition and source base for studying the history of Oleksandr Dovzhenko Pedagogical University (1874–2014)]. *Istorychni studii istorichnoho prohresu*, 2, pp. 39–51. [in Ukrainian].
- Bielashov, V. I. (2014). Liashko Ivan Mykhailovych: liudyna, pedahoh, doslidnyk [Lyashko Ivan Mykhailovych: man, teacher, researcher]. *Istorychni studii suspilnoho prohresu*, 1, p. 116–117. [in Ukrainian].
- Bilichenko, P. H. (2024). Nova doba v stanovlenni Hlukhivskoho natsionalnoho pedahohichnoho universytetu imeni Oleksandra Dovzhenka (2009 r. – sohodennia) [A new era in the formation of the Oleksandr Dovzhenko Hlukhiv National Pedagogical University (2009 – present)]. *Hlukhivskiy natsionalnyi pedahohichnyi universytet imeni Oleksandra Dovzhenka: 150 rokiv rozvytku: monohrafiia* / za red. O. Kurka, N. Tkachenko, A. Hrytsenka. Hlukhiv, p. 78–94. [in Ukrainian].
- Hrytsenko, A. P. (2023). Valerii Ivanovych Bielashov (1949–2022): biobibliohr. pokazhchyk [Valery Ivanovich Belashov (1949–2022): biobibliographic index]. Hlukhiv, 68. Retrieved from: <http://46.201.250.252/handle/123456789/1959> [in Ukrainian].
- Valiukh, O. (2025). Analiz diialnosti prorektoriv Hlukhivskoho pedahohichnoho instytutu za rektorstva Mykoly Velykoluha ta Leonida Hnatiuka [Analysis of the activities of the vice-rectors of the Hlukhiv Pedagogical Institute during the rectorships of Mykola Velykoluha and Leonid Hnatiuk]. *Konsensus*, 2, p. 77–89. [in Ukrainian].
- Valiukh, O. (2025). Anna Kyrylenko –Kabanova –ochilnytsia zaochnoho viddilu Hlukhivskoho derzhavnoho pedahohichnoho instytutu [Anna Kyrylenko-Kabanova –Head of the Correspondence Department of the Hlukhiv State Pedagogical Institute]. *Hlukhivski chytannia – 2024. Osvita i nauka XXI st.* Hlukhiv, 2, p. 99–103. [in Ukrainian].
- Valiukh, O. (2024). Olena Horbenko – yedyna zhinka ochilnytsia Hlukhivskoho derzhavnoho pedahohichnoho instytutu [Olena Horbenko is the only female head of the Hlukhiv State Pedagogical Institute]. *Hlukhivski chytannia – 2024. Aktualni pytannia suspilnykh ta humanitarnykh nauk*: Zb. materialiv. Hlukhiv, 143–147. Retrieved from: https://drive.google.com/file/d/1EaDzeY81rFNpXyDPP_BdL4kSvSf2nRoI/view [in Ukrainian].
- Hrytsenko, A. P., Zaika, O. Ya. (2023). Viktor Volodymyrovych Zaika (1957–2020): biobibliohr. pokazhchyk [Viktor Volodymyrovych Zaika (1957–2020): biobibliography. index]. Hlukhiv, 60. Retrieved from: <http://46.201.250.252/handle/123456789/1957>. [in Ukrainian].
- Hrytsenko, A. P., Hohol, N. V. (2023). Volodymyr Mykhailovych Kurylenko (1948–2012): biobibliohr. pokazhchyk do 75-richchya z dnya narodzhennya [Volodymyr Mykhailovych Kurylenko (1948–2012): biobibliographer. index to the 75th birthday]. Hlukhiv. [in Ukrainian].
- Hrytsenko, A. P., Koreneva, I. M. (2024). Viacheslav Antonovych Kubyskyi (1924–2008): biobibliohr. pokazhchyk do 100 -richchya vid dnya narodzhennya [Vyacheslav Antonovych Kubyskyi (1924–2008): biobibliography. index to the 100th anniversary of the birth]. Hlukhiv. [in Ukrainian].
- Hyrych, Ya. M. (2014). Istoryko -kulturna spadshchyna ukraïno-rosiiskoho prykordonnia: dosvid trokh naukovykh konferentsiy [Historical and cultural heritage of the Ukrainian-Russian border: experience of three scientific conferences]. *Istorychni studii suspilnoho prohresu*, 2, p. 120–130. [in Ukrainian].
- Hyrych, Ya. M. (2017). Materialy do biohrafichnoho slovnyka «Naukovo -pedahohichni pratsivnyky Hlukhivskoho natsionalnoho pedahohichnoho universytetu im. O. Dovzhenka, 1952–1991 rr.» [literary «P, R, T, U, F, Ts, Ch, Ya <»] [Materials for the biographical dictionary «Scientific and pedagogical workers of the Oleksandr Dovzhenko Hlukhiv National Pedagogical University, 1952–1991.» (letters «P, R, T, U, F, C, Ch, Y»)]. *Istorychni studii suspilnoho prohresu*, 5, pp. 180–217. [in Ukrainian].
- Holub, A. (2024). Viktor Zaika – vydatna osobystist u istorii mista Hlukhova Sumskoï oblasti [Viktor Zayka is an outstanding person in the history of the city of Hlukhova, Sumy region]. *Hlukhivski istoriko-filosofski chytannia*: zb. nauk. pr.. Hlukhiv, 2, 71–74. Retrieved from: <http://46.201.250.252/handle/123456789/2919>. [in Ukrainian].
- Hrytsenko, A. P., Hrytsenko, V. A. (2024). Hryhorii Lvovych Sapiton (1901–1954): biobibliohr. pokazhchyk do 70 -richchya vid dnia smerti [Hryhorii Lvovych Sapiton (1901–1954): biobibliography. index to the 70th anniversary of the death]. Hlukhiv, 76. [in Ukrainian].
- Hrytsenko, A. (2024). Viktor Stepanovych Prokopchuk – znanyi istoryk, doslidnyk pytan pamiatkookhoronnoi diialnosti ta kraieznavchoho rukhu [Viktor Stepanovych Prokopchuk is a well-known historian, researcher of issues of monument protection and the local history movement.]. *Sivierskyy litopys*, 4, 182–184. Retrieved from: <https://sl-journal.com.ua/index.php/journal/article/view/494> [in Ukrainian].
- Hrytsenko, A. (2024). Vyacheslav Kubyskyi: vydatnyi fizyk ta pedahoh [Vyacheslav Kubyskyi: outstanding physicist and teacher]. *Hlukhivski istoriko-filosofski chytannia*: zb. nauk. pr.. Hlukhiv, 2, pp. 44–46. Retrieved from: <http://46.201.250.252/handle/123456789/2911> [in Ukrainian].
- Hrytsenko, A. (2024). Hlukhivskiy doslidnyk sribnoho viku Viktor Zaika [Viktor Zayka, researcher of the Silver Age from Hlukhiv]. *Hlukhivski istoriko-filosofski chytannia*: zb. nauk. pr.. Hlukhiv, 2, pp. 28–33. Retrieved from: <http://46.201.250.252/handle/123456789/2905> [in Ukrainian].
- Hrytsenko, A. P. (2024). Hlukhivskiy period zhyttia M. F. Lavrynenka za materialamy Vidomchoho arkhivu Hlukhivskoho natsionalnoho pedahohichnoho universytetu imeni Oleksandra Dovzhenka (do 30-richchia vid chasu obrannia narodnym deputatom Ukrainy) [The Hlukhiv period of M.F.Lavrynenko's life based on materials from the Departmental Archive of the Oleksandr Dovzhenko Hlukhiv National Pedagogical University (to the 30th anniversary of his election as a People's Deputy of Ukraine)]. *Sivierschyna v istorii Ukrainy*. Zb. naukovykh prats, 17, pp. 194–203. [in Ukrainian].
- Hrytsenko, A. P., Koliyenko, A. A. (2023). Hlukhivskiy uchytelskyy instytut: filosofski zasady zasnuvannia ta funktsionuvannia [Hlukhiv Teacher's Institute: philosophical principles of establishment and functioning]. *Kulturolohiichniy almanakh*, 2, pp. 157–162. Retrieved from: <https://doi.org/10.31392/cult.alm.2023.2.21> [in Ukrainian].
- Hrytsenko, A. (2024). Dyrektorstvo Hryhorii Sapitona u Hlukhivskomu uchytelskomu instytuti [Directorship of Hryhorii Sapitona at the Hlukhiv Teachers' Institute]. *Hlukhivski istoriko-filosofski chytannia*: zb. nauk. pr. Hlukhiv, 2, pp. 24–28. Retrieved from: <http://46.201.250.252/handle/123456789/2904> [in Ukrainian].
- Hrytsenko, A. P. (2024). Diialnist Hlukhivskoho pedahohichnoho instytutu v 1954–2000 rr. [Activities of the Hlukhiv Pedagogical Institute in 1954–2000]. *Hlukhivskiy natsionalnyi pedahohichnyi universytet imeni Oleksandra Dovzhenka: 150 rokiv rozvytku: monohrafiia*. Hlukhiv, pp. 36–61. [in Ukrainian].
- Hrytsenko, A. P., Kurok, O. I. (2022). Do pytannia periodyzatsii istorii Hlukhivskoho derzhavnoho pedahohichnoho instytutu na rubezhi XX –XXI stolit [On the issue of periodization of the history of the Hlukhiv State Pedagogical Institute at the turn of the XX –XXI centuries]. *Osvita i nauka XXI stolittya: materialy zvitnoyi nauk. -prakt. konf. vykladachiv*. Hlukhiv, pp. 48–49. [in Ukrainian].
- Hrytsenko, A., Holub, A. (2024). Istorychna shkola «Hlukhivskoho periodu v istorii Het'manshchyny» V.I.Belashova [Historical school «Hlukhiv period in the history of the Hetmanship» V.I.Belashova]. *Hlukhivski istoriko-filosofski chytannia*: zb. nauk. pr.. Hlukhiv, 2, pp. 16–21. Retrieved from: <http://46.201.250.252/handle/123456789/2902> [in Ukrainian].
- Hrytsenko, A. P. (2024). Istorychni aspekt vyniknennia ta stanovlennia Navchalno-naukovoho instytutu filolohii ta istorii [Historical aspect of the emergence and formation of the Educational and Scientific Institute of Philology and History]. *Hlukhivskiy natsionalnyi pedahohichnyi universytet imeni Oleksandra Dovzhenka: 150 rokiv rozvytku: monohrafiia*. Hlukhiv, pp. 406–431. [in Ukrainian].
- Hrytsenko, A. P. (2014). Istoriya vprovadzhennia metodyky vykorystannya informatsiynykh resursiv u praktyku navchannia istorii u vitchyznyanykh shkolakh na rubezhi XIX –XX st. [The history of the introduction of the method of using information resources into the practice of teaching history in domestic schools at the turn of the 19th and 20th centuries]. *Sivierschyna v istorii Ukrainy*, 7, pp. 249–252. Retrieved from: http://nbuv.gov.ua/UJRN/svui.2014.7_62. [in Ukrainian].
- Hrytsenko, A. (2023). Kraieznavcha diialnist istoryka Viktora Zaiky [Local history activities of historian Viktor Zayka]. *Pershi*

kraieznavchi chytannia v pamiat profesora Leva Bazhenova: materialy vseukr. nauk.-prakt. konferentsii (m. Khmel'nyts'kyy, 02 cherv. 2023 r.). Khmel'nyts'kiy, pp. 76–79. [in Ukrainian].

30. Hrytsenko, A., Khrolenko, M. (2024). Lidia Narochna –vydatna ukrainska metodystka vykladannia pryrodoznaststva ta avtorica pidruchnykyv [Lydia Narochna is an outstanding Ukrainian natural science teaching methodologist and author of textbooks]. *Hlukhivski istoriko-filosofski chytannia*: zb. nauk. pr. Hlukhiv, 2, pp. 107–108. Retrieved from: <http://46.201.250.252/handle/123456789/2931> [in Ukrainian].

31. Hrytsenko, A. (2024). Naukova diialnist Mykoly Pavlovycha Stozhka [Scientific activity of Mykola Pavlovich Stozhko]. *Hlukhivski istoriko-filosofski chytannia*: zb. nauk. pr. Hlukhiv, 2, pp. 36–40. Retrieved from: <http://46.201.250.252/handle/123456789/2909> [in Ukrainian].

32. Hrytsenko, A. P. (2023). Nekrolohy. Pamiati Viktora Volodymyrovycha Zaika [Obituaries. In memory of Viktor Volodymyrovych Zaika]. *Sivierskyy litopys*, 6, 147. Retrieved from: <https://sl-journal.com.ua/index.php/journal/article/view/413/356> [in Ukrainian].

33. Hrytsenko, A. P., Koliienko, A. A. (2023). Osoblyvosti vykladannia istorii ta relihiinoho vykhovannia v Hlukhivskomu uchyteľskomu instytuti (1874–1917 rr.) [Peculiarities of teaching history and religious education at the Hlukhiv Teacher's Institute (1874–1917)]. *Kulturolohiichnyi almanakh*, 3, pp. 119–125. Retrieved from: <https://doi.org/10.31392/cult.alm.2023.3.16> [in Ukrainian].

34. Hrytsenko, A. (2023). Pamiati Valerii Ivanovycha Bielashova (1949–2022) [In memory of Valery Ivanovich Belashov (1949–2022)]. *Sivierskyy litopys*, 3, pp. 141–142. Retrieved from: <https://sl-journal.com.ua/index.php/journal/article/view/353/299> [in Ukrainian].

35. Hrytsenko, A. P., Ashchaulova, T. A. (2022). Porivnialna kharakterystyka sotsialnogo statusu ta rivnia zhyttia vykladachiv Hlukhivskoho cholovcheyi himnazii ta Hlukhivskoho uchyteľskoho instytutu v 1870–kh – 1900–kh rokakh [Comparative characteristics of the social status and standard of living of the teachers of the Hlukhiv Men's Gymnasium and the Hlukhiv Teacher's Institute in the 1870s–1900s]. *Sums'kyi istoriko-arkhivnyi zhurnal*, XXXIX, pp. 26–32. Retrieved from: doi.org/10.21272/shaj.2022.i39.p.25. [in Ukrainian].

36. Hrytsenko, A. (2024). Postat vydatnogo hlukhivskoho filosofa Mechyslava Zaremskoho [The figure of the prominent Hlukhiv philosopher Mechyslav Zaremskyi]. *Hlukhivski istoriko-filosofski chytannia*: zb. nauk. pr. Hlukhiv, 2, pp. 99–103. Retrieved from: <http://46.201.250.252/handle/123456789/2929>. [in Ukrainian].

37. Hrytsenko, A. P. (2022). Rozvytok Hlukhivskoho pedahohichnogo instytutu u 1990–kh rokakh [Development of the Hlukhiv Pedagogical Institute in the 1990s]. *Siviershchyna v istorii Ukrainy*, 15, pp. 140–147. Retrieved from: https://nz-hlukhiv.com.ua/wp-content/uploads/sivershyna/sivershyna_2022.pdf. [in Ukrainian].

38. Hrytsenko, A. P., Kurok, O. I. (2023). Tradytsiia provedennia naukovo-praktychnykh konferentsii z istorii u Hlukhivskomu natsionalnomu pedahohichnomu universyteti imeni Oleksandra Dovzhenka [The tradition of conducting scientific and practical conferences on history at the Hlukhiv National Pedagogical University named after Oleksandr Dovzhenko]. *Aktualni pytannia doslidzhennia istorichnoi nauky i vykladannia predmetiv hromadianskoi ta istorichnoi osvity v umovakh reformuvannia*: zb. nauk. pr. Hlukhiv, 2, pp. 13–22. Retrieved from: <http://46.201.250.252/handle/123456789/2224> [in Ukrainian].

39. Hrytsenko, A. P., Prokopchuk, V. S. (2024). Transformatsiia istorichnoi ta suspilstvoznavchoi osvity v Hlukhivskomu natsionalnomu pedahohichnomu universyteti imeni Oleksandra Dovzhenka [Transformation of history and social studies education at the Oleksandr Dovzhenko Hlukhiv National Pedagogical University]. *Hlukhivskyy natsionalnyi pedahohichnyi universytet imeni Oleksandra Dovzhenka: 150 rokiv rozvytku: monohrafiia*. Hlukhiv, pp. 469–519. [in Ukrainian].

40. Hrytsenko, A. P. (2024). Sviatkovannia 50-richchia vid dnia stvorennia Hlukhivskoho uchyteľskoho instytutu u 1924 rotsi [Celebration of the 50th anniversary of the founding of the Hlukhiv Teachers' Institute in 1924]. *Nauka ta osvita v umovakh viiny: Hlukhivskyy natsionalnyi pedahohichnyi universytet imeni Oleksandra Dovzhenka*: materialy zvitnoi naukovo -praktichnoi konferentsii. Hlukhiv, pp. 49–52. [in Ukrainian].

41. Hrytsenko, A. P., Ashchaulova, T. A. (2023). Upravlintsi Hlukhivskoho uchyteľskoho instytutu (1874–1991 rr.) [Managers of the Hlukhiv Teachers' Institute (1874–1991)]. *Istorko-kraieznavchi doslidzhennia: tradytsii ta innovatsii: materialy VI Mizhnarodnoi naukovo konferentsii*, 1, pp. 75–79. Sumy: FOP Tsoma S. P. [in Ukrainian].

42. Hrytsenko, M. (2024). Diialnist yevreiv u hlukhivskomu pedahohichnomu instytuti [Activities of Jews at the Hlukhiv Pedagogical Institute]. «Hlukhivski istoriko-filosofski chytannia»: zb. nauk. pr. Hlukhiv, 2, pp. 84–88. Retrieved from: <http://46.201.250.252/handle/123456789/2924>. [in Ukrainian].

43. Hrytsenko, V. (2024). Postat dyrektora hlukhivskoho pedahohichnogo tekhnikum Platona Horiloho [The figure of Platon Horily, director of the Hlukhiv Pedagogical Technical School]. «Hlukhivski istoriko -filosofski chytannia»: zb. nauk. pr. Hlukhiv, 2, pp. 94–96. Retrieved

from: <http://46.201.250.252/handle/123456789/2927>. [in Ukrainian].

44. Davydenko, H. (2005). Mudryi kerivnyk, liudyna shchedroi dusii! Vitaieim z yuvileiem rektora universytetu – Zasluženoho pratsivnyka narodnoi osvity Ukrainy, kandydata pedahohichnykh nauk, profesora Oleksandra Ivanovycha Kurka [A wise leader, a man with a generous soul! Congratulations on the anniversary of the rector of the university – Honored Worker of Public Education of Ukraine, Candidate of Pedagogical Sciences, Professor Oleksandr Ivanovych Kurok]. *Osvitianski obrii: hazeta Hlukhivskoho derzhavnogo pedahohichnogo universytetu*, pp. 7–8, 7 [in Ukrainian].

45. Zaika, V. V. (2013). Hlukhivskyy vchytelskyi instytut v systemi osvitynstva pivnichno-skhidnoi Ukrainy druhoi polovyny XIX – pochatku XX st. [Hlukhiv Teacher's Institute in the education system of northeastern Ukraine in the second half of the 19th–early 20th centuries]. *Sumska starovyna*, pp. 41–42, pp. 51–52. [in Ukrainian].

46. Zaremskyi, M. Y. (2001). Istoriografii Ya. M. Kolubovskoho ta yii vplyv na rozvytok filosofskoho protsesu [Historiography of Y. M. Kolubovsky and its influence on the development of the philosophical process]. *Materialy chetvertoi Sumskoj oblasnoi naukovo istoriko-kraieznavchoi konferentsii*. Sumy, pp. 63–67. [in Ukrainian].

47. Zinchenko, V. P. (2016). Kurok Oleksandr Ivanovych. [Kurok Oleksandr Ivanovych]. *Entsyklopediia Suchasnoi Ukrainy*. Kyiv: Instytut entsyklopedychnykh doslidzhen NAN Ukrainy. Retrieved from: <https://esu.com.ua/article-52023> [in Ukrainian].

48. Zinchenko, V. P. (2024). Funktsionuvannia Hlukhivskoho derzhavnogo pedahohichnogo universytetu u 2001–2009 rr. [Functioning of the Hlukhiv State Pedagogical University in 2001–2009]. *Hlukhivskyy natsionalnyi pedahohichnyi universytet imeni Oleksandra Dovzhenka: 150 rokiv rozvytku: monohrafiia / za red. O. Kurka, N. Tkachenko, A. Hrytsenka*. Hlukhiv, pp. 62–77. [in Ukrainian].

49. Hrytsenko, A. P. (2024). Istoriia Hlukhivskoho natsionalnogo pedahohichnogo universytetu imeni Oleksandra Dovzhenka. Kurs lektsii dlia zdobuvachiv vyshchoi osvity OS «Bakalavr» [History of the Oleksandr Dovzhenko Hlukhiv National Pedagogical University. Lecture course for higher education students of the Bachelor's degree program]. Hlukhiv: HNPUI im. O. Dovzhenka, 128. Retrieved from: <https://repository.gnpui.edu.ua/handle/123456789/3478> ISBN 978-966-376-131-2 [in Ukrainian].

50. Hrytsenko, A. P. (2023). Kalendar znamennykh dat i podii istorii Hlukhivshchyny: 2023 rik. Dovidkove vydannia [Calendar of significant dates and events in the history of Hlukhiv region: 2023. Reference edition]. Hlukhiv, 78. [in Ukrainian].

51. Hrytsenko, A. P. (2024). Kalendar znamennykh dat i podii istorii Hlukhivshchyny: 2024 rik. Dovidkove vydannia [Calendar of significant dates and events in the history of Hlukhiv region: 2024. Reference edition]. Hlukhiv. [in Ukrainian].

52. Kyrychenko, A. V. (2024). Istoriia Hlukhivskoho uchyteľskoho instytutu z 1874 po 1924 roky: biobibliohr. pokazchych do 150–richchya z chasu zasnuvannia universytetu [History of the Hlukhiv Teacher's Institute from 1874 to 1924: biobibliography. index to the 150th anniversary of the founding of the university]. Hlukhiv. [in Ukrainian].

53. Kryzhanivskyy, V. M. (2017). Vykladachi Hlukhivskoho instytutu (1874–1924 rr.). Biobibliografichnyi slovnyk [Teachers of the Hlukhiv Institute (1874–1924). Biobibliographic dictionary]. Hlukhiv; Kropyvnyts'kiy. [in Ukrainian].

54. Kryzhanivskyy, V. M. (2017). Istoriia v systemi navchalnykh dystsyplin Hlukhivskoho uchyteľskoho instytutu (1874–1914 r.) [History in the system of educational disciplines of the Hlukhiv Teacher's Institute (1874–1914)]. *Siviershchyna v istorii Ukrainy*, 10, pp. 310–312. [in Ukrainian].

55. Kryzhanivskyy, V. M. (2018). Materialy do bihografichnogo slovnyka «Naukovo-pedahohichni pratsivnyky Hlukhivskoho natsionalnogo pedahohichnogo universytetu im. O. Dovzhenka, 1924–1941 rr.» [Materials for the biographical dictionary «Scientific and pedagogical workers of the Oleksandr Dovzhenko Hlukhiv National Pedagogical University, 1924–1941.». *Istorychni studii suspilnoho prohresu*, 6, pp. 112–147. Retrieved from: http://nbuv.gov.ua/UJRN/ispc_2018_6_13. [in Ukrainian].

56. Kryzhanivskyy, V. M. (2014). Materialy do bihografichnogo slovnyka «Naukovo-pedahohichni pratsivnyky Hlukhivskoho natsionalnogo pedahohichnogo universytetu im. O. Dovzhenka, 1952–1991 rr.» [Materials for the biographical dictionary «Scientific and pedagogical workers of the Oleksandr Dovzhenko Hlukhiv National Pedagogical University, 1952–1991.». *Istorychni studii suspilnoho prohresu*, 2, pp. 99–112. Retrieved from: http://nbuv.gov.ua/UJRN/ispc_2014_2_16. [in Ukrainian].

57. Kryzhanivskyy, V. M. (2015). Materialy do bihografichnogo slovnyka «Naukovo-pedahohichni pratsivnyky Hlukhivskoho natsionalnogo pedahohichnogo universytetu im. O. Dovzhenka, 1952–1991 rr.» [litera «K»] [Materials for the biographical dictionary «Scientific and pedagogical workers of the Oleksandr Dovzhenko Hlukhiv National Pedagogical University, 1952–1991» (letter «K»)]. *Istorychni studii suspilnoho prohresu*, 3, pp. 113–125. Retrieved from: http://nbuv.gov.ua/UJRN/ispc_2015_3_16. [in Ukrainian].

58. Kryzhanivskiy, V. M. (2016). Materialy do biohrafichnoho slovnyka «Naukovo-pedahohichni pratsivnyky Hlukhivskoho natsionalnoho pedahohichnoho universytetu im. O. Dovzhenka, 1952–1991 rr.» (litery «L, O») [Materials for the biographical dictionary «Scientific and pedagogical workers of the Oleksandr Dovzhenko Hlukhiv National Pedagogical University, 1952–1991.» (letters «L, O»)]. *Istorychni studii suspilnoho prohresu*, 4, pp. 149–158. Retrieved from: http://nbuv.gov.ua/UJRN/iscp_2016_4_16. [in Ukrainian].
59. Kryzhanivskiy, V. M. (2017). Materialy do biohrafichnoho slovnyka «Naukovo-pedahohichni pratsivnyky Hlukhivskoho natsionalnoho pedahohichnoho universytetu im. O. Dovzhenka, 1952–1991 rr.» (litery «S, Sh, Kh, Yu») [Materials for the biographical dictionary «Scientific and pedagogical workers of the Oleksandr Dovzhenko Hlukhiv National Pedagogical University, 1952–1991.» (letters «C, III, X, IO»)]. *Istorychni studii suspilnoho prohresu*, 5, pp. 311–333. Retrieved from: http://nbuv.gov.ua/UJRN/iscp_2017_5_23. [in Ukrainian].
60. Kryzhanivskiy, V. M. (2014). Spohady rodyiny Poliarushiv pro Hlukhivskiy pedahohichnyi instytut (1964–1972 rr.) [Memories of the Polyarush family about the Hlukhiv Pedagogical Institute (1964–1972)]. *Istorychni studii suspilnoho prohresu*, 1, pp. 88–94. Retrieved from: <http://issp.gnpu.edu.ua/sites/default/files/doc/14.pdf>. [in Ukrainian].
61. Kurok, V. P., Hrytsenko, A. P., Tkachenko, N. M. (2024). Istorii fakultetu tekhnolohichnoi i profesiinoi osvity [History of the Faculty of Technological and Vocational Education]. *Hlukhivskiy natsionalnyi pedahohichnyi universytet imeni Oleksandra Dovzhenka: 150 rokiv rozvytku: monohrafiia*. Hlukhiv, pp. 147–190. [in Ukrainian].
62. Kurok Oleksandr Ivanovych (2025). [Kurok Oleksandr Ivanovych]. *Vikipediia*. Retrieved from: https://uk.wikipedia.org/w/index.php?title=%D0%9A%D1%83%D1%80%D0%BE%D0%BA_%D0%9E%D0%BB%D0%B5%D0%BA%D1%81%D0%B0%D0%BD%D0%B4%D1%80_%D0%86%D0%B2%D0%B0%D0%BD%D0%BE%D0%B2%D0%B8%D1%87&oldid=45412367. [in Ukrainian].
63. Kurok Oleksandr Ivanovych. (2019). [Kurok Oleksandr Ivanovych]. *Almanakh universytetskoï slavy. Hlukhivskiy natsionalnyi pedahohichnyi universytet imeni Oleksandra Dovzhenka (1874–2019)*. Sumy: PVP «Vydavnychiy budynok «Ellada». [in Ukrainian].
64. Kurok Oleksandr Ivanovych. (2003). [Kurok Oleksandr Ivanovych]. *Sumshchyna v imenakh: Entsyklopedychniy dovidnyk*. Sumy: Reklamno-vydavnyche obiednannya «AS-Media». Sumskiy derzhavnyi universytet, pp. 241–242. [in Ukrainian].
65. Kurok, O., Hrytsenko, A. Kryzhanivskiy, V., Chumachenko, O. (2023). Hlukhivskiy instytut u 1917–1924 rr.: mizh derusyfikatsiyei ta ukrajinizatsiyei [The Hlukhiv Institute in 1917–1924: between Derussification and Ukrainization]. *Sivierskyy litopys*, 1, pp. 37–43. Retrieved from: <https://doi.org/10.58407/litopys.230105>. [in Ukrainian].
66. Kurok, O. I., Hrytsenko, A. (2024). Hlukhivskiy period naukovoï shkoly istorika Viktora Stepanovycha Prokopchuka [The Hlukhiv period of the scientific school of historian Viktor Stepanovych Prokopchuk]. *Suspilni transformatsii v umovakh viinyi rosii proty Ukrainy: vyklyky chasu i zavdannia kraieznavtsiv (do 80-richchia Viktora Stepanovycha Prokopchuka)*. materialy Vseukr. Naukovo-prakt. konf. (m. Khmelnytskyi, 26 lyp. 2024 r.). Khmelnytskyi: FOP Strykhar A. M., pp. 88–105. [in Ukrainian].
67. Kurok, O. I., Hrytsenko, A. P. (2020). Dosvid formuvannya profesiinoi kompetentnosti maibutnikh uchyteliv istorii u Hlukhivskomu uchytelskomu instytuti u 1874–1917 rokakh [The experience of forming the professional competence of future history teachers at the Hlukhiv Teachers' Institute in 1874–1917]. *Siviershchyna v istorii Ukrainy*, 13, pp. 233–237. [in Ukrainian].
68. Kurok, O., Hrytsenko, A. (2022). Zasnuvannia Hlukhivskoho uchytelskoho instytutu [Foundation of the Hlukhiv Teacher's Institute]. *Aktualni pytannia doslidzhennia vitchyznianoï istorii i vykladannia predmetiv hromadianskoi ta istorichnoi osvityi haluzi v umovakh NUSH: zb. nauk. pr. Hlukhiv*, 1, pp. 19–23. [in Ukrainian].
69. Kurok, O. I., Hrytsenko, A. P. (2022). Orhanizatsiia fakhovoi pidhotovky maibutnikh pedahohiv u Hlukhivskomu uchytelskomu instytuti u 1870 -kh rokakh [Organization of professional training of future teachers at the Hlukhiv Teacher's Institute in the 1870s]. *Visnyk Hlukhivskoho natsionalnoho pedahohichnoho universytetu imeni Oleksandra Dovzhenka*, 50, pp. 12–24. Retrieved from: <https://drive.google.com/file/d/182VCBkC9-qYdkoz1j2mGgLebtmGkpLdo/view>. [in Ukrainian].
70. Kurok, O., Hrytsenko, A. (2024). Slavni yuvilei hlukhivskoho natsionalnoho pedahohichnoho universytetu v 2024 rotsi [Glorious anniversaries of the Oleksandr Dovzhenko Hlukhiv National Pedagogical University in 2024]. «Hlukhivski istoriko-filosofski chytannia»: zb. nauk. pr. Hlukhiv, 2, pp. 11–15. Retrieved from: <http://46.201.250.252/handle/123456789/2906>. [in Ukrainian].
71. Kurok, O. I., Hrytsenko, A. P. (2023). Tradytzii istoriko-filosofskoi shkoly Hlukhivskoho universytetu: rol personalii v ii rozvytku [Traditions of the historical and philosophical school of Hlukhiv University: the role of personalities in its development]. *Hlukhivski istoriko-filosofski chytannia pamyati Valerii Bielashova, Mechyslava Zaremskoho, Viktora Zaiky ta Yurii Kovalenka: zb. nauk. pr. Hlukhiv*, 1, pp. 10–14. [in Ukrainian].
72. Hrytsenko, A. P., Khrolenko, M. V., Koreneva, I. M. (2024). Lidia Kyrylivna Narochna (1924–2015): biobibliohr. pokazhchyk do 100-richchia vid dnia narodzhennia [Lidia Kyrylivna Narochna (1924–2015): biobibliography. index to the 100th anniversary of the birth]. Hlukhiv. [in Ukrainian].
73. Liashko, I. M., Hamalii, A. T. (1974). Hlukhivskiy derzhavnyi pedahohichnyi instytut: fotoocherk (foto Ye. O. Pavlova) [Hlukhiv State Pedagogical Institute: photo essay (photo by E. O. Pavlov)]. Kharkiv: Prapor. [in Ukrainian].
74. Mamai, V. (2016). Match s legendarnim «Dinamo» [Match with the legendary Dynamo]. *Romanenko V. I., Mamai V. V., Shumitskii V. A., Sakun S. H. «Spartak», rozhdyonnyi «Shturmom»*. Kiev: Novyi druk, pp. 95–99. [in Russian].
75. Romanenko, V. (2016). V polushage ot chempionstva [Half a step away from the championship]. *Romanenko V. I., Mamai V. V., Shumitskii V. A., Sakun S. G. «Spartak», rozhdyonnyi «Shturmom»*. Kiev: Novii druk, pp. 102–104. [in Russian].
76. Hrytsenko, A. P., Zaremska, I. M. (2023). Mechyslav Yosypovych Zaremskyi (1951–2022): biobibliohr. pokazhchyk [Mechyslav Yosypovych Zaremskyi (1951–2022): biobibliography. index]. Hlukhiv, 48. Retrieved from: <http://46.201.250.252/handle/123456789/1958>. [in Ukrainian].
77. Hrytsenko, A. P. (2023). Mykola Pavlovych Stozhok (1923–2003): biobibliohr. pokazhchyk do 100-richchia z dnia narodzhennia ta 20-richchia z dnia smerti [Mykola Pavlovych Stozhok (1923–2003): biobibliography. index to the 100th anniversary of the birth and the 20th anniversary of the death]. Hlukhiv. Retrieved from: <http://46.201.250.252/handle/123456789/2182>. [in Ukrainian].
78. Prokopchuk, V. S., Hrytsenko, A. P. (2023). Pamiatkoohoronna robota v zakladakh zahalnoi serednoi osvity: navchalno-metodychnyi posibnyk [Monument preservation work in general secondary education institutions: educational and methodological manual]. Hlukhiv. Retrieved from: <http://46.201.250.252/handle/123456789/2066>. [in Ukrainian].
79. Tkachenko, N. M. (2024). Do novykh naukovykh vershyn ta mizhnarodnoho spivrobitnytstva [Toward new scientific heights and international cooperation]. *Hlukhivskiy natsionalnyi pedahohichnyi universytet imeni Oleksandra Dovzhenka: 150 rokiv rozvytku: monohrafiia*, pp. 108–126. [in Ukrainian].
80. Khlus, N. O., Hrytsenko, A. P., Kurilova, V. I. ta in. (2024). Z istorii stanovlennia ta rozvytku predmetnoi spetsialnosti «Serednia osvita (fizychna kultura)» v Hlukhivskomu natsionalnomu pedahohichnomu universyteti imeni Oleksandra Dovzhenka [On the history of the formation and development of the subject specialty «Secondary Education (Physical Culture)» at the Oleksandr Dovzhenko Hlukhiv National Pedagogical University]. *Hlukhivskiy natsionalnyi pedahohichnyi universytet imeni Oleksandra Dovzhenka: 150 rokiv rozvytku: monohrafiia*. Hlukhiv, pp. 587–626. [in Ukrainian].
81. Khrolenko, M. V. (2024). Tradytzii ta innovatsii v pidhotovtsi maibutnikh pedahohiv [Traditions and innovations in the training of future teachers]. *Hlukhivskiy natsionalnyi pedahohichnyi universytet imeni Oleksandra Dovzhenka: 150 rokiv rozvytku: monohrafiia*. Hlukhiv, pp. 95–107. [in Ukrainian].

Стаття надійшла до редакції 09.06.2025 р.
Рекомендована до друку 17.07.2025 р.

**Т. Ф. Дорохіна
О. Б. Коваленко**

З ДОСВІДУ УСНОІСТОРИЧНИХ ДОСЛІДЖЕНЬ ПОВСЯКДЕННОГО ЖИТТЯ МЕШКАНЦІВ ЧЕРНІГІВЩИНИ ПІД ЧАС РОСІЙСЬКО- УКРАЇНСЬКОЇ ВІЙНИ У 2022–2024 РР.

Мета статті полягає в узагальненні досвіду усноісторичних досліджень повсякденного життя мешканців Чернігівщини під час російсько-української війни у 2022–2024 рр., які проводять викладачі та студенти Навчально-наукового інституту історії та соціогуманітарних дисциплін імені О. М. Лазаревського Національного університету «Чернігівський колегіум» імені Т. Г. Шевченка під час етнографічної практики. Особлива увага була спрямована на з'ясування емоційно-психологічного стану населення, особливостей поведінки людей, їхньої реакції на заходи окупантів, а також основних життєвих стратегій та способів виживання мешканців населених пунктів під час активної фази бойових дій.

Ключові слова: російсько-українська війна, Чернігівщина, окупація, повсякденне життя, респондент, усна історія.

Навчально-науковий інститут історії та соціогуманітарних дисциплін імені О. М. Лазаревського Національного університету «Чернігівський колегіум» імені Т. Г. Шевченка значну увагу приділяє практичній підготовці студентів. Проведення етнографічної практики було започатковане у 1993 р. На тоді йшлося про дослідження особливостей побутової культури нашого регіону – календарно-обрядові заходи та свята, народна кухня, господарська діяльність, рибальство, бортництво, мисливство, фольклор та ін.

Повномасштабне російське вторгнення у 2022 р. докорінно змінило форми, методи і тематику етнографічних досліджень [1]. Проведення етнографічної практики влітку 2022 р. стало можливим лише після звільнення області від російських окупантів за умови неухильного виконання низки приписів та обмежень, запроваджених після введення воєнного стану. Напрямок дослідження в умовах російсько-української війни був погоджений із завідувачем відділу воєнно-історичних досліджень Інституту історії України НАН України, доктором історичних наук, професором, членом-кореспондентом НАНУ О. Є. Лисенком. Ретельно вивчивши і проаналізувавши усі можливості та ризики, було прийнято рішення провести етнографічну практику влітку 2022 р. у змішаному форматі – у польових умовах та за місцем проживання. Основна тематика дослідження та її напрямки були обговорені та визначені під час консультацій керівників практики з О. Є. Лисенком. В результаті було прийнято рішення обрати основний напрям дослідження за темою: «Повсякденне життя мешканців Чернігівщини в умовах російського вторгнення в Україну». Для роботи з респондентами було укладено два види опитувальників – для населених пунктів, які перебували під тимчасовою окупацією ворога, і для неокупованих територій, які знаходилися в ізоляції (блокаді).

Усноісторичні дослідження влітку 2022 р. були присвячені вивченню повсякдення мешканців регіону, їхнього

емоційно-психологічного стану, особливостей поведінки, реакцій на вжиті окупантами заходи, дезінформації та фейкових повідомлень, проявів згуртованості, взаємодопомоги тощо. Вони відбувалися у Бахмацькій, Ічнянській, Київській, Козелецькій, Менській, Михайло-Коцюбинській, Новобілоуській, Понорницькій, Холминській територіальних громадах, а також у містах Чернігів та Новгород-Сіверський. Окрема увага була приділена Тупичівській територіальній громаді, де для збирання інформації було створено окрему підгрупу дослідників.

Влітку 2023 р. студенти-практиканти продовжили усноісторичні дослідження із зазначеної теми. Охоплено було населені пункти попередньо опитаних і новообраних населених пунктів Тупичівської, Новобілоуської, Ріпкинської, Остерської, Любецької, Батуринської, Холминської, Менської, Коропської, Новгород-Сіверської, Малодівицької територіальних громад. Особливу увагу було приділено Седнівській територіальній громаді, деякі населені пункти якої, розміщені на шляху ворога до Чернігова, були окуповані. Опитали також мешканців міст Городні та Чернігова. До двох видів Опитувальників було додано третій – для тимчасово переміщених громадян, які опинилися в інших регіонах чи за кордоном. Цей опитувальник використав студент С. Макаренко, який знаходиться за кордоном. Він опитав наших релокантів у Польщі, Чехії та Данії. Крім того, студенти працювали з респондентами з Чернігова, які вже повернулися в Україну.

Також слід зазначити, що практиканти провели опитування працівників Чернігівського хлібокомбінату № 2, які не зупиняли виробництво в надзвичайно складних умовах лютого-березня 2022 р. Студенти записували свідчення багатьох учасників тогочасних подій, зокрема, директорки комбінату Ольги Заїки: «Підприємство працювало на ентузіазмі, на підйомі, тому що ми розуміли – ми повинні дати об'єм хліба, який тоді замовляли, а замовляли в два-три рази більше <...> Надходили заявки, вони були посилені і підприємство працювало в посиленому режимі». Інженерка-технологиня хлібокомбінату С. М. Єнакі зауважила: «Вимушені простої були... Ви ж розумієте – без світла ми нікуди. Без води також... Але керівництво намагалося якось зарадити цьому, щоб хліб випікати людям, щоб була вода, щоб було світло – знаходили вихід з такої ситуації».

Влітку 2024 р. викладачі та студенти, за попередньою угодою з керівництвом Київської територіальної громади, провели опитування її мешканців. Деякі населені пункти громади можна вважати околицями Чернігова, відтак люди ділилися своїми спостереженнями про те, як обласний центр вистояв в умовах російської агресії. Тимчасово окупована з 28 лютого до 31 березня с. Шестовиця пройшла неабиякі випробування. Місяць окупації був тяжким та жахливим для місцевого населення.

Крім того, у 2024 р. опитуваннями були охоплені населені пункти Сновської, Березнянської, Малодівиць-

кої, Олишівської, Седнівської та Тупичівської територіальних громад.

До програми практики було додано Опитувальник для співробітників Національного університету «Чернігівський колегіум» імені Т.Г. Шевченка. Студенти зібрали інформацію про те, як працівники університету витримали випробування активними бойовими діями ворога у лютому-березні 2022 р., як вирішували проблеми із забезпеченням хлібом та іншими продуктами, ліками і, до речі, кормом для домашніх тварин. Важливо зазначити, що опитані потребували не так матеріальної допомоги, як моральної та психологічної підтримки. Головними незручностями в умовах блокади Чернігова були відсутність води, світла, газу, черги за продуктами тощо, проте основною проблемою вважали загрозу життю від постійного бомбардування міста. На питання «Чи з'ясовували Ви моменти, пов'язані з професійною діяльністю: телефонували керівництву, студентам тощо?» 100 % респондентів відповіли «так», що вказує на небайдужість працівників до своєї справи, а дехто ходив до Університету мало не щодня, надавав допомогу студентам, які залишилися в гуртожитку.

Аналізуючи отримані матеріали, важливо зазначити, що відповіді, реакції респондентів на запитання різнилися в залежності від часу пережитих випробувань. Часом залишалися без відповіді питання «Чи посилюлися у вашому населеному пункті релігійні почуття місцевого населення? Чи присутні при цьому вимоги відмовитися від московської церкви і перейти до ПЦУ?». Приємне враження справляють відповіді на питання про піднесення патріотичних почуттів – фактично одностайне «так». Питання про згуртованість та взаємодопомогу майже у всіх населених пунктах викликали позитивні емоції та відповіді. Більшість респондентів відзначили суттєві зміни в ставленні до власної історії, культури та мови.

Останнє питання Опитувальника «Які головні уроки Ви засвоїли і яких висновків дійшли щодо сенсу життя, значення родини, Батьківщини тощо для Вас?» виявилось одним з найемоційніших. Людяність, любов, патріотизм, високі ціннісні орієнтири (родина, діти, Батьківщина) присутні фактично у всіх відповідях респондентів.

Готуючись до етнографічної практики влітку 2025 р., заплановано доповнити перелік опитувальників, а саме «Дитинство під час війни (за матеріалами усної історичної досліджень)». Мета дослідження полягає у фіксації досвіду, емоцій, уявлень, практик і трансформацій дитинства в умовах російсько-української війни через свідчення дорослих, вихователів, батьків.

Крім того, буде продовжено опитування мешканців тих населених пунктів, в яких дослідження уже проводилися. До прикладу, у Тупичівській територіальній громаді щорічно (з 2022 р.) додається кількість опитаних, і ми дійшли висновку, що з часом мешканці переглядають своє ставлення до подій, змінюють відповіді на те чи інше питання. Дослідники долучилися до збирання

матеріалів про волонтерський рух у громадах, відновлення інфраструктури та увічнення пам'яті про загиблих.

Оволодіваючи навичками усної історичної досліджень, студенти набувають досвіду працювати з людьми в умовах травматичних життєвих ситуацій, вчаться акумулювати та інтерпретувати отриману інформацію. Крім того, вміння спілкуватися з різними групами населення, удосконалення навичок соціальної взаємодії та комунікації, отримання знань щодо психології пересічних громадян у травматичних ситуаціях і навичок працювати з ними для молодшої людини (незалежно, де й ким вона себе уявляє у майбутньому) є важливим здобутком. Можна також висвітлити емоційно-психологічний стан самих дослідників: у студентів (з їх розповідей) не тільки під час проведення опитування, але й при опрацюванні записів інколи наворачувались сльози, що вказує на їхню людяність та небайдужість. Не можна залишити без уваги й поглиблення знань про російську агресію на Чернігівщині, формування власного бачення воєнних подій на прикордонних територіях [2].

Після проведення усної історичної досліджень студенти заповнюють щоденники практики, готують звіти та презентації, зібрану наочність (пропагандистські листівки, газети, залишені рашистами сухпайки, елементи пошкодженої техніки тощо) для представлення на звітній конференції. Керівники практики перевіряють звітну документацію практикантів та готують програму звітної конференції. На заході присутні викладачі кафедри історії України, археології та краєзнавства, куратори та студенти груп, які планують проходити етнографічну практику на наступний рік, запрошені керівники громад. Після виступу студентів відбуваються дискусії, виступи гостей тощо.

Отримана під час етнографічної практики інформація становить неабияку історичну цінність, слугує важливим фактором формування історичної пам'яті [3]. Після проведення звітних конференцій учасники усної історичної досліджень, студенти та викладачі продовжують висвітлювати отриману інформацію на обласних, всеукраїнських та міжнародних наукових форумах, а також у збірнику студентських наукових праць «JUVENIA STUDIA», всеукраїнському науковому журналі «Сіверянський літопис», збірниках матеріалів наукових конференцій. Викладачі та студенти Навчально-наукового інституту історії та соціогуманітарних дисциплін імені О. М. Лазаревського організовують та проводять круглі столи у центрах територіальних громад, традиційно беруть участь у Міжнародному воркшопі «Війна, наука та емоції: (не)проговорене», організованому управлінням культури та туризму Чернігівської міської ради, Чернігівським науково-дослідним центром антропології війни, Українською асоціацією усної історії.

У такий спосіб формується джерельна база для створення узагальнюючих праць з історії російсько-української війни в регіоні та меморіалізація цих трагічних подій.

ДЖЕРЕЛА

1. Дорохіна Т., Токарев С. Етнографічна практика в Інституті історії: досвід та перспективи. *Вісник Національного університету «Чернігівський колегіум» імені Т. Г. Шевченка*. Серія: Педагогічні науки. Чернівці, 2023, Вип. 24 (180). С. 157–168.

2. Дорохіна Т. Ф., Коваленко О. Б. Організація роботи студентів з різновіковими групами населення під час етнографічної практики в умовах воєнного стану. *Василь Сухомлинський у діалозі з сучасністю. Шлях до серця дитини в травматичних ситуаціях життя: Електронний збірник матеріалів XII Міжнародних і XXIX Всеукраїнських педагогічних читань*. Чернівці: НУЧК імені Т. Г. Шевченка, 2022. С. 67–69.

3. Дорохіна Т., Коваленко О. Усні історичні джерела про повсякденне життя мешканців Чернігівщини під час російської агресії. «Війна, наука та емоції: (не)нові концепції і підходи. Збірник матеріалів круглого столу (м. Чернівці, 21–22 лютого 2023 р.) / Редакція та упорядкування С. Маховської. К.: ТОВ «Юрка Любченка», 2023. С. 28–32.

Dorokhina T. F., Kovalenko O. B. From the experience of oral history research on the everyday life of Chernihiv region residents during the Russian-Ukrainian war in 2022–2024.

The purpose of the article is to summarize the experience of oral history research on the everyday life of residents of Chernihiv region during the Russian-Ukrainian war in 2022–2024, conducted by teachers and students of the Lazarevsky Educational and Research Institute of History and Socio-Humanitarian Disciplines of the National University «Chernihiv Collegium» named after T. G. Shevchenko during ethnographic practice. Particular attention was paid to finding out the emotional and psychological state of the population, the peculiarities of people's behavior, their reaction to the occupiers' actions, as well as the main life strategies and ways of survival of the inhabitants of the settlements during the active phase of hostilities.

Key words: Russian-Ukrainian war, Chernihiv region, occupation, everyday life, respondent, oral history.

REFERENCES

1. Dorokhina, T. F., Tokarev, S. A. (2023). Ethnografichna praktyka v Instytuti istorii: dosvid ta perspektyvy [Ethnographic Practice at the Institute of History: Experience and Prospects]. *Visnyk Natsionalnoho universytetu «Chernihivskiy kolehium» imeni T. H. Shevchenka. Seriya: Pedagogichni nauky – Bulletin of the National University «Chernihiv Collegium» named after T. G. Shevchenko. Series: Pedagogical sciences*, 24 (180), pp. 157–168. [in Ukrainian].

2. Dorokhina T. F., Kovalenko O. B. (2022). Orhanizatsiia roboty studentiv z riznovikovymy hrupamy naselennia pid chas etnografichnoi praktyky v umovakh voiennoho stanu [Organization of students' work with different age groups during ethnographic practice under martial law]. *Vasyl Sukhomlynskyi u dialozi z suchasnistiu. Shliakh do sertsia dytyny v travmatychnykh sytuatsiakh zhyttia: Elektronnyi zbirnyk materialiv XII Mizhnarodnykh i XXIX Vseukrainskykh pedahohichnykh chytan – Vasyl Sukhomlynskyi in Dialogue with Modernity. The way to the child's heart in traumatic situations of life: Electronic collection of materials of the XII International and XXIX All-Ukrainian Pedagogical Readings*, pp. 67–69. [in Ukrainian].

3. Dorokhina T. F., Kovalenko O. B. (2023). Usni istorychni dzherela pro povsiakdenne zhyttia meshkantsiv Chernihivshchyny pid chas rosiiskoi ahresii [Oral historical sources about the everyday life of Chernihiv region residents during the Russian aggression]. «Viina, nauka ta emotsii: (ne)novi kontseptsii i pidkhody. Zbirnyk materialiv kruhloho stolu (m. Chernihiv, 21–22 liutoho 2023 r.) – «War, Science and Emotions: (Un)new Concepts and Approaches. Collection of roundtable materials (Chernihiv, February 21–22, 2023)», pp. 28–32. [in Ukrainian].

**Стаття надійшла до редакції 03.06.2025 р.
Рекомендована до друку 17.07.2025 р.**

РОЗДІЛ IV. МУЗЕЙНА СПРАВА

УДК 069(477-25)«193»

**А. С. Яненко
І. М. Олексюк**

ПРИЧИНКИ ДО ВІЗУАЛЬНОЇ ІСТОРІЇ КИЇВСЬКОГО АНТИРЕЛІГІЙНОГО МУЗЕЮ – ВОЛОДИМИРСЬКОГО ФІЛІАЛУ ВСЕУКРАЇНСЬКОГО МУЗЕЙНОГО ГОРОДКА

У статті на підставі зображальних джерел – фотографічних негативів й відбитків із колекції Національного заповідника «Києво-Печерська лавра» з'ясовано додаткові аспекти діяльності Київського (Всеукраїнського) антирелігійного музею – філіалу Державного культурно-історичного заповідника «Всеукраїнський музейний городок», що функціонував протягом першої третини 1930-х рр. у Володимирському соборі. Простежено трансформацію музейного показу, оприлюднено реекспозиції виставкових груп, доповнено й деталізовано дані про антирелігійні тексти, музейні предмети й пояснення низки експозиційних відділів, локалізовано читальню філіалу й відтворено її загальний вигляд, візуалізовано фондосховища антирелігійного музею, а також розширено коло збережених пам'яток, експонованих у Володимирському соборі.

Ключові слова: Київський (Всеукраїнський) антирелігійний музей, Всеукраїнський музейний городок, експозиція, фотографії, Київ, УСРР, 1930-ті рр.

Історія Всеукраїнського музейного городка (ВМГ) – державного історико-культурного заповідника на теренах Києво-Печерської лаври, та його філіалів, передовсім Святогірського та Володимирського, є локальною репре-

зентацією політизації музейництва та інструменталізації музеїв й історико-культурної спадщини в контексті втілення геноцидної політики радянської імперії перших десятиліть більшовицького тоталітаризму на теренах України. Інформація про методи й практики перетворення Лаврського заповідника, його архітектурних пам'яток та музейних експозицій на «підсобне знаряддя революції» і ефективну «зброю антирелігійного фронту», висвітлена у низці публікацій [1; 2], постійно доповнюється з огляду на виявлення нових матеріалів, оприлюднення маловідомих джерел, уточнення атрибуції музейних предметів тощо. Встановити додаткові факти про Київський (Всеукраїнський) антирелігійний музей – Володимирський філіал ВМГ, діяльність якого узагальнено у кількох студіях [3; 4], дозволяють візуальні джерела – світлини з колекції Національного заповідника «Києво-Печерська лавра», не залучені раніше до наукового обігу.

Мета цієї розвідки – висвітлити додаткові аспекти функціонування Володимирського філіалу Лаврського заповідника у Києві на підставі аналізу фотографічних знімків першої третини 1930-х рр. Зокрема реконструювати просторову організацію музеєфікованого собору, доповнити дані про музейні антирелігійні тексти виставкових груп, уточнити й розширити інформацію про експону-

Іл. 1. Біля каси Київського антирелігійного музею – Володимирського філіалу Всеукраїнського музейного городка у Києві. Початок 1930-х рр. [КПЛ-Н-3968]

вані історико-культурні об'єкти та їхній стан.

Київський (Всеукраїнський) антирелігійний музей у Володимирському соборі, урочисто відкритий для відвідувачів 17 квітня 1930 р., протягом першої третини 1930-х рр. пропонував для ознайомлення низку експозиційних блоків: «Володимирський собор на службі царатові», «Церковна торгівля», «Релігія й медицина», «Мистецтво на послугах церкви», «Культ Варвари» та «Культ Володимира» [3, с. 392]. Для членів комітетів незаможних селян колгоспів, червоноармійців, музейних робітників, безробітних та учнів безоплатно передбачили індивідуальні відвідування й екскурсійне обслуговування. Члени профспілок, комсклад Червоної армії та студенти сплачували за вхід до музею 10 коп., а всі інші категорії відвідувачів – 20 коп. Екскурсія для 60 осіб коштувала 1 крб. 20 коп. У касі музею – ліворуч у тамбурі центрального входу – розповсюджували пропагандистську антирелігійну літературу, агітаційні видання щодо партійних рішень і настанов, досягнень соціалістичного будівництва, колективізації тощо. Зокрема, відвідувачам пропонували брошуру Комуністичного інтернаціоналу молоді, російськомовні книжечки «Наше хозяйство за 5 років», «Культура та побут у колгоспах», газету «Войовничий безвірник» – орган Київської міської ради Співки войовничих безвірників тощо [5] (іл. 1).

На двох світлинах, попередньо визначених як «фрагмент експозиції Центрального антирелігійного музею»¹, зафіксовано один із перших варіантів організації музеєфікованого простору в основному об'ємі Володимирського собору. Пропагандистські агітаційні «щити з написами й гасла», що їх запропонував П. А. Карпенко, завідувач Київського антирелігійного музею, у «Перспекті організації Всеукраїнського антирелігійного музею (у Володимирському соборі) з деталізацією розташування музейної експозиції» на початку 1930 р., розташували біля й на пілонах храму. Вздовж середньої нави собору розставили вітрини зі зразками церковного облачення й богослужбових тканин з університетської церкви в ім'я святого Володимира, а також пам'ятками Михайлівського Золотоверхого монастиря у Києві – срібну раку святої великомучениці Варвари XVIII ст., постамент (подіум) під нею, мощевик для зберігання часточок святих з мартирію, що стояв біля південної стіни Катеринин-

Іл. 2. Середня нава Володимирського собору. Початок 1930-х рр. [КПІЛ-Н-3949]

Іл. 3. Образ св. Володимира у головному іконостасі Володимирського собору. Перша третина 1930-х рр. [КПІЛ-Н-3718]

1. Український центральний антирелігійний музей функціонував на території Києво-Печерської лаври від кінця 1930-х до початку німецько-радянської війни.

ського приділу Михайлівського собору тощо [6; 7] (іл. 2). Фотографічні негативи та відбитки дозволяють де-

Іл. 4. Тематична вітрина «Церковно-знахарська магія замість медичної допомоги» експозиційної групи «Релігія й медицина». Перша третина 1930-х рр. [КПЛ-Ф-9371]

Іл. 5. Вотивна привіска, експонована у відділі «Релігія й медицина» [КПЛ-М-7866]

Іл. 6. Вотивна привіска, експонована у відділі «Релігія й медицина» [КПЛ-М-7459] Перша третина 1930-х рр. [КПЛ-Н-3718]

талізувати наратив експозиційної групи «Мистецтво на послугах церкви» («Мистецтво на службі церкви»), втіленої через тенденційні пояснення й інтерпретації пропагандистського змісту монументального стінопису і іконопису собору. На одному з щитів відвідувача переконували, що «мистецтво засобами релігійно-декоративного малярства сприяло затамуванню клясової свідомості трудящих» [7]. Композицію «Розп'яття», виконану П. О. Сведомським у північній наві храму, супроводжував підпис: «Сюжет подано згідно з т. званням Євангелієм. Завдання сюжету – прищепити трудящим співчуття до страждань вигаданого Ісуса, якими церква намагалася підмінити соціальні страждання трудящих» [8]. Образ св. Володимира у головному іконостасі храму доповнили відповідним текстовим коментарем: «Князь Володимир,

запроваджуючи християнство й збожествляючи князівську владу, виставляє на релігійне вшанування труну з т. зв. останками княгині – Ольги – типової представниці панівної класи рабовласницько-торговельного суспільства давньої Руси. Спалення й грабування осель своїх підданців, торгівля цими підданцями, – так літопис характеризує її діяльність. Близько р. 1240 кн. Ол. Невський, вводить культ кн. Володимира; а 1636 р. церква «обретає» й т. зв. мощі кн. Володимира. Худ. Васнецов найзапекліших ворогів трудящих давньої Руси – князів: Ольгу й Володимира подає поруч вигаданого Христа. Таке поєднання земних царів-богів з вигаданим небесним Богом-Царем мало закріпити в уяві трудящих «божественне встановлення» капіталістичного ладу та його прислужниці церкви» [9; 10; 11; 12] (іл. 3).

Західна частина північної нави Володимирського собору протягом першої третини 1930-х рр. кілька разів змінювала своє функціональне музейне пристосування. Зокрема тут змонтували один із варіантів експозиції відділу «Релігія й медицина», який вірогідно передував музейному показові цієї тематики на хорах храму. У вітринах демонстрували «культові речі, що через цілування були за поширювачів соціальних хвороб серед трудящих» (Євангелія у

коштовних окладах, плащаниця, напрестольний хрест, богослужбові вбрання тощо), а також «дітей-уродів, що з'явилися шляхом народження від не вповні здорових батьків». Вздовж західної стіни, під композицією «Розп'яття», у стенді-вітрині представили тематику «церковно-знахарська магія замість медичної допомоги» через експонування різноманітних вотивних предметів [13; 14; 15] (іл. 4). Світлина цієї вітрини, яка тривалий час мала помилкову атрибуцію як фрагмент експозиції Музею культів і побуту², є підставою стверджували, що в колекції НЗКПЛ збережено привіски «вотум нога – кисть до коління» і «вотум з виображенням серця металевий, зі зворотного боку ви-

2. Лаврський музей культів та побуту утворили на початку 1922 р. Його правонаступником став Всеукраїнський музейний городок, утворений відповідно до постанови ВУЦВК і РНК УСРР від 29 вересня 1926 р.

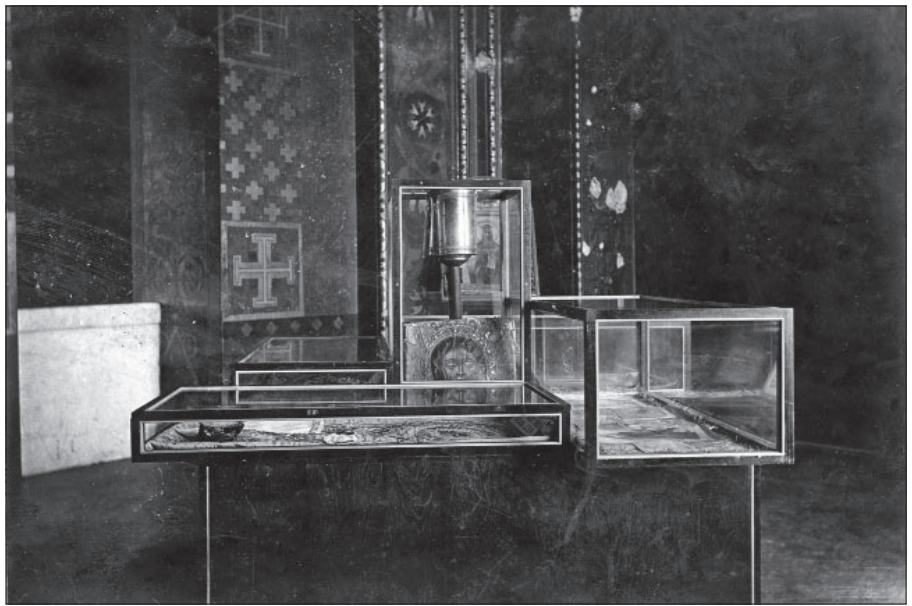
гравійовані Л. СК. Дата 1844 г.», які після ліквідації Володимирського філіалу записали до книги вступу (т. зв. «загального інвентарю») під № 40991 і 40993 [16, арк. 31–31 зв.; 17; 18; 19, с. 209] (іл. 5–6). Вірогідно, до експонованих у Володимирському філіалі ВМГ також належить і срібна штампована вота трикутної форми [20].

У вітринах експозиційної групи «Релігія й медицина» на хорах собору демонстрували на престольний хрест, копіє, Євангеліє у коштовному окладі, мантию Тори, шофар, скляні флакони тощо [21], кілька зразків *Thoracopagus Dissymmetros* (сіамських близнюків) – «уродів, народження яких церква з'ясовувала втручанням “нечистої сили”» [22]. На одному з інформаційних щитів відділу висновкували: «Хвороби не кара Божа, а тільки біологічно-соціально не явище. Релігія – джерело хвороб. Жодного лікаря поза лавами Співки войовничих безвірників» [23].

Фотографія південного Ольгинського вівтаря, очевидно, зафіксувала один із варіантів експонування «Культу Варвари» виставкової групи «Православ'я на Україні» на хорах храму [24]. На світлині – барокова рака святої великомучениці Варвари встановлена на престол у скляній вітрині із пояснювальним текстом: «Так звані моці вигаданої Варвари, що довгий час перебували в кол. соборі кол. Михайлівського монастиря, яко об'єкт шкідливої релігійної пропаганди. Зважаючи на посилені вимоги трудящих ці моці незабаром буде вскрито»³ [22]. Обабіч мармурової передвітарної огорожі вівтаря св. княгині Ольги зазначували щити, що вірогідно використовували для експозиційної групи «Церковна торгівля»: «У класових інтересах визискувачів церква уміло використовувала метал, друк, тканину, щоб підсилити розвиток церковної торгівлі і за рахунок якої активізувала проти трудящих контрреволюційну чорносотенну релігійну пропаганду»; «Релігія – це одна з форм духовного гніту, що лежить на народніх масах задавлених вічною працею на інших, злиднями та самотністю. Ленін» [24]. На одному із фотовідбитків зафіксовано вітрини із покрывами і облаченням моцей св. Варвари [26] (іл. 7).

Два фотографічних негативи уможливають локалізацію т. зв. читальні, улаштованої у Київському антирелігійному музеї. Ймовірно, довгий стіл та стільці для відвідувачів розставили у західній частині північної нави храму після демонтажу вітрин тематико-експозиційної групи «Релігія й медицина» і перенесення її на хори собо-

3. 4 листопада 1933 р. моці святої Варвари «обслідувала група професорів» [25, с. 39].

Іл. 7. Вітрини розділу «Культ Варвари» виставкової групи «Православ'я на Україні» на хорах храму. Перша третина 1930-х рр. [КПЛ-Ф-4173]

Іл. 8. Антирелігійний плакат «Хрест і трактор». 1928 р.

ру. На столі читальні сфотографовано розкладені газети, брошури й листівки (т. зв. «метелики»), очевидно, пропа-

Лл. 9. Петро Курінний (другий ліворуч) в оточенні комсомольського активу Всеукраїнського музейного городка у читальні Володимирського філіалу. Перша третина 1930-х рр. [КПЛ-Н-3958]

Лл. 10. Розчинена шафа із «іконографічним матеріалом» у фондосховищі Київського антирелігійного музею. [КПЛ-Н-3954]

гандистського змісту, вздовж західної стіни – щити із прикріпленими плакатами: «Кількість зачинених молитовних будинків», «Кількість релігійних громад на Україні», «Хрест і трактор» (російською із віршем Дем'яна Бедного) (іл. 8), «Усі сили безвірників на завершення побудови фундаменту соціалістичної економіки», «За марксо-ленінський світогляд проти релігійних забобонів». Уздовж північної стіни розташували шафи, вірогідно, із антирелігійною друкованою продукцією, над шафами – гасла «За промфінплян – проти шкідливого релігійного побуту» та «Хай живе комуністичне 1-е травня!». На одній зі світлин у читальні зазнимкували чільника ВМГ П. П. Курінного в оточенні комсомольського активу музейної інституції [8; 27; 28] (іл. 9).

Два знімки вірогідно зроблено у фондосховищі Володимирського філіалу ВМГ. На одній зі світлин посередині сфотографовано невеликий стіл, за яким сидять О. М. Жаров та М. В. Венгрженівська (?), члени комісії з перевірки стану Київського антирелігійного музею, що розпочала свою роботу улітку 1933 р. [3, с. 385]. Уздовж стін розставлені масивні дерев'яні шафи із підписами: «Металь», «Іконографічний матеріал», «Тканина», «Фондовий матеріал»; у куті приміщення – складено зразки живопису [29]. На другому фотонегативі зафіксовано розчинену шафу із «іконографічним матеріалом» [30] (іл. 10).

Серед маловідомих візуальних джерел, що свідчать про стан предметів, експонованих у Всеукраїнському антирелігійному музеї, є світлини ушкоджень плащаниці Володимирського собору, вишиваної О. А. Праховою за ескізом В. М. Васнецова [31; 32; 33]. Вірогідно, фотофіксація втрат на нижній та лівій бічній каймі із написами, що їх гаптована пам'ятка зазнала 1926 р., здійснили під час обстеження й консерваційних робіт 1933 р. у Всеукраїнських художньо-реставраційних та репродукційних майстернях [34, с. 322] (іл. 11).

Уточнені й верифіковані фотографічні негативи та відбитки з колекції Національного заповідника «Києво-Печерська лавра» уможливають з'ясування додаткових аспектів діяльності Володимирського філіалу Лаврського заповідника у Києві. Знімки дозволяють про-

стежити зміни у музейному показі та оприявнити реекспозиції виставкових груп, доповнити дані про музейні антирелігійні тексти розділу «Мистецтво на послугах церкві», деталізувати інформацію щодо музейних предметів і пояснень відділу «Релігія й медицина», «Церковна торгівля» та розділу «Культ Варвари» виставкової групи «Православ'я на Україні», локалізувати т. зв. читальню у західній частині північної нави храму, візуалізувати фондосховища антирелігійного музею, а також розширити коло збережених пам'яток, що експонувалися у Володимирському соборі в першій третині 1930-х рр. Перспективним є подальше виявлення і аналіз візуальних джерел з історії Всеукраїнського музейного городка та його філіалів у контексті імперської більшовицької геноцидної політики 1920–1930-х рр., зокрема пропагандистських ідеологічних кампаній, що супроводжували т. зв. будівництво соціалізму.

ДЖЕРЕЛА

1. Яненко А. Трансформація музейництва та радянська гуманітаристика в УСРР на початку 1930-х рр. (на прикладі провідника Петра Курінного Всеукраїнським музейним городком) // П. Курінний, Всеукраїнський державний культурно-історичний заповідник «Всеукраїнський музейний городок»: провідник. Київ, 2020. С. 7–59.
2. Yanenko A. The museum space of the Kyiv Pechersk monastery in the 1930s. Soviet imperial interventions and metamorphoses. *Kunsttexte*. 2024. Nr. 3 <https://doi.org/10.48633/ksttx.2024.3.106995>
3. Яненко А. С., Олексюк І. М. Київський антирелігійний музей першої третини 1930-х рр. (Володимирський філіал Всеукраїнського музейного городка). *Сіверщина в історії України*. 2021. Вип. 14. С. 377–394.
4. Преловська І. М. Київські храми – філії Всеукраїнського музейного городка у 1920–1930-ті рр.: здобутки та втрати. *Могилянські читання 2008: Церква і музеї: втрачені XX століття*. Київ, 2009. С. 81–95.
5. Національний заповідник «Києво-Печерська лавра» (далі – НЗКПЛ), інв. № КПЛ-Н-3968.
6. НЗКПЛ, інв. № КПЛ-Н-3944.
7. НЗКПЛ, інв. № КПЛ-Н-3949.
8. НЗКПЛ, інв. № КПЛ-Н-3958.
9. НЗКПЛ, інв. № КПЛ-Н-3718.
10. НЗКПЛ, інв. № КПЛ-Н-3952.
11. НЗКПЛ, інв. № КПЛ-Ф-6001.
12. НЗКПЛ, інв. № КПЛ-Ф-6209.
13. НЗКПЛ, інв. № КПЛ-Н-3974.
14. НЗКПЛ, інв. № КПЛ-Ф-4172.
15. НЗКПЛ, інв. № КПЛ-Ф-9371.
16. НЗКПЛ, інв. № КПЛ-А-НДФ-136.
17. НЗКПЛ, інв. № КПЛ-М-7866.
18. НЗКПЛ, інв. № КПЛ-М-7459.
19. Крайня О. О. Формування колекції вотивів Всеукраїнського музейного городка у 1920-х рр. *Церква – наука – суспільство: питання взаємодії. Матеріали Дев'ятого міжнародної наукової конференції*. Київ, 2021. С. 206–220.
20. НЗКПЛ, інв. № КПЛ-М-601.
21. НЗКПЛ, інв. № КПЛ-Н-3973.
22. НЗКПЛ, інв. № КПЛ-Н-4732.
23. НЗКПЛ, інв. № КПЛ-Н-3945.
24. НЗКПЛ, інв. № КПЛ-Н-3971.
25. Шульман Г. Колишні Лаврські печери в 1934 році. *Безвірник*.

Іл. 11. Фрагмент нижньої кайми плащаниці, вишиваної О. А. Праховою. 1933 р.(?) [КПЛ-Н-3710]

1934. № 10. С. 37–39.

26. НЗКПЛ, інв. № КПЛ-Ф-4173.

27. НЗКПЛ, інв. № КПЛ-Н-3955.

28. НЗКПЛ, інв. № КПЛ-Н-2898.

29. НЗКПЛ, інв. № КПЛ-Н-3946.

30. НЗКПЛ, інв. № КПЛ-Н-3954.

31. НЗКПЛ, інв. № КПЛ-Н-3708.

32. НЗКПЛ, інв. № КПЛ-Н-3709.

33. НЗКПЛ, інв. № КПЛ-Н-3710.

34. Яненко А. Всеукраїнські художньо-реставраційні майстерні у 1933 р.: «рік нашупаного шляху». *Музеї та реставрація у контексті збереження культурної спадщини: актуальні виклики сучасності*. Матеріали V Міжнар. наук.-практ. конф. Київ, 2020. С. 319–323.

Yanenko A. S., Oleksiuk I. M. Supplements to the Visual History of the Kyiv Anti-Religion Museum – Volodymyr Branch of the All-Ukrainian Museum Town

The article uses visual sources, such as photographic negatives and prints from the National Preserve «Kyiv-Pechersk Lavra» collection, to identify additional aspects of the activities of the Kyiv (All-Ukrainian) Anti-Religious Museum, a branch of the State Cultural and Historical Preserve «All-Ukrainian Museum Town», which functioned in the first third of the 1930s in St. Volodymyr's Cathedral. Little-known visual sources that were not previously used for scientific research have been clarified and verified, allowing us to trace changes in museum displays and reveal the re-expositions of exhibition groups. The data on museum anti-religious texts of the section «Art in the Service of the Church», embodied through the propaganda interpretation of monumental murals and iconography of the cathedral, have been supplemented. Information on museum objects and explanations of the «Religion and Medicine» department, which was probably originally located in the western part of the northern nave of the cathedral, and later in the cathedral choir, is detailed. Three preserved votive offerings were identified, which were exhibited as an example of «church magic instead of medical care». New aspects of the functioning of the «Cult of Barbara» section of the «Orthodoxy in Ukraine» exhibition group in the south altar of St. Princess Olga in the cathedral choir are revealed. The so-called reading room of the anti-religious museum was localized in the cathedral space and its general appearance was recreated. The possible museum stock premises of the Kyiv Anti-Religious Museum are visualized, and photographs, probably taken in 1933, of the losses of the St. Volodymyr's Cathedral shroud are published. It is emphasized that further identification and analysis of visual sources on the history of the All-Ukrainian Museum Town and its branches in the context of the imperial Bolshevik genocidal policy of the 1920s and 1930s is a promising research area.

Key words: Kyiv (All-Ukrainian) Anti-Religious Museum, All-Ukrainian Museum Town, exposition, museum collection, photographs, Kyiv, USSR, the 1930s.

REFERENCES

1. Yanenko, A. (2020). Transformatsiia muzeinyntstva ta radianizatsiia humanitarystky v USSR na pochatku 1930-kh rr. (na prykladi providnyka Petra Kurinnoho Vseukrainskym muzeinyim horodkom) [The Transformation of Museums and the Sovietization of Humanities in the Ukrainian SSR in the Early 1930s (on the Example of Petro Kurinnyi's Guide to the All-Ukrainian Museum Town)]. In P. Kurinnyi, Vseukrainskyi derzhavnyi kulturno-istorychnyi zapovidnyk «Vseukrainskyi muzeinyi horodok»: providnyk (pp. 7–59). Kyiv. [in Ukrainian].
2. Yanenko, Anna (2024). The museum space of the Kyiv Pechersk monastery in the 1930s. Soviet imperial interventions and metamorphoses. *Kunsttexte*, 3. <https://doi.org/10.48633/ksttx.2024.3.106995> [in English].
3. Yanenko, A. S., Oleksiuk, I. M. (2021). Kyivskiy antyrelihiinyi muzei pershoi tretyny 1930-kh rr. (Volodymyrskiy filial Vseukrainskoho muzeinoho horodka) [Kyiv Anti-Religious Museum of the First Third of the 1930s (the Volodymyrskiy Branch of the All-Ukrainian Museum Town)]. *Sivershchyna v istorii Ukrainy*, 14, pp. 377–394. [in Ukrainian].
4. Prelovska, I. M. (2009). Kyivski khramy – filii Vseukrainskoho muzeinoho horodka u 1920–1930-ti rr.: zdobutky ta vtraty [Kyiv churches - branches of the All-Ukrainian Museum Town in the 1920s and 1930s: gains and losses]. *Mohylianski chytannia 2008: Tserkva i muzei: vtraty XX stolittia*, pp. 81–95. [in Ukrainian].
5. NZKPL, inv. № KPL-N-3968.
6. NZKPL, inv. № KPL-N-3944.
7. NZKPL, inv. № KPL-N-3949.
8. NZKPL, inv. № KPL-N-3958.
9. NZKPL, inv. № KPL-N-3718.
10. NZKPL, inv. № KPL-N-3952.
11. NZKPL, inv. № KPL-F-6001.
12. NZKPL, inv. № KPL-F-6209.
13. NZKPL, inv. № KPL-N-3974.
14. NZKPL, inv. № KPL-F-4172.
15. NZKPL, inv. № KPL-F-9371.
16. NZKPL, inv. № KPL-A-NDF-136.
17. NZKPL, inv. № KPL-M-7866.
18. NZKPL, inv. № KPL-M-7459.
19. Krainia, O. O. (2021). Formuvannia kolektsii votyviv Vseukrainskoho muzeinoho horodka u 1920-kh rr. [Formation of the votive offerings collection of the All-Ukrainian Museum Town in the 1920s]. *Tserkva – nauka – suspilstvo: pytannia vzaiemodii. Materialy Deviatnadtsiatoi Mizhnarodnoi naukovoï konferentsii*, pp. 206–220. [in Ukrainian].
20. NZKPL, inv. № KPL-M-601.
21. NZKPL, inv. № KPL-N-3973.
22. NZKPL, inv. № KPL-N-4732.
23. NZKPL, inv. № KPL-N-3945.
24. NZKPL, inv. № KPL-N-3971.
25. Shulman, H. (1934). Kolyshni Lavrski pechery v 1934 rotsi [The former Lavra Caves in 1934]. *Bezvirnyk*, 10, pp. 37–39. [in Ukrainian].
26. NZKPL, inv. № KPL-F-4173.
27. NZKPL, inv. № KPL-N-3955.
28. NZKPL, inv. № KPL-N-2898.
29. NZKPL, inv. № KPL-N-3946.
30. NZKPL, inv. № KPL-N-3954.
31. NZKPL, inv. № KPL-N-3708.
32. NZKPL, inv. № KPL-N-3709.
33. NZKPL, inv. № KPL-N-3710.
34. Yanenko, A. (2020). Vseukrainski khudozhno-restavratsiini maisterni u 1933 r.: “rik nashchupanoho shliakhu” [The All-Ukrainian artistic and restoration workshops in 1933: “the year of the path found”]. *Muzei ta restavratsiia u konteksti zberezhenia kulturnoi spadshchyny: aktualni vyklyky suchasnosti. Materialy V Mizhnar. nauk.-prakt. konf.*, pp. 319–323. [in Ukrainian].

Стаття надійшла до редакції 02.05.2025 р.
Рекомендована до друку 17.07.2025 р.

УДК 930.2:82–94Ткаченко:[069:930](477.54–25)
(091)«1939/1946»

С. М. Дейнеко

СПОГАДИ Л. ТКАЧЕНКО ЯК ДЖЕРЕЛО З ІСТОРІЇ ХАРКІВСЬКОГО ІСТОРИЧНОГО МУЗЕЮ (1939–1946)

В центрі уваги цього дослідження знаходяться спогади співробітниці Харківського історико-краєзнавчого музею імені Г. Сковороди Лідії Ткаченко. Їх хронологічні межі – 1939–1944 рр. Мемуари умовно можна розділити на дві частини. Перша охоплює 1939–22.06.1941 рр. В ній наводяться дані про керівництво, структуру та фондову колекцію Українського історичного музею, в якому Л. Ткаченко розпочинала свою музейну кар'єру. Друга містить спогади від початку німецько-радянської війни 22 червня 1941 р. до кінця листопада-грудня 1944 року. Ретельно висвітлено період нацистської окупації Харкова, створення під егідою окупаційної влади Музею Слобожанщини, в якому у 1942 р. відкрили відому Археологічну виставку. Чималу увагу приділено темі провальної евакуації харківських музеїв у 1941 р. та намагання працівників музею Слобожанщини зберегти музейні колекції у роки панування нацистів. Спогади розглядаються як автентичне та репрезентативне джерело інформації з історії музеїв Харкова у 1939–1944 роках.

Ключові слова: Харків, музеї, Лідія Ткаченко, спогади, історичне джерело.

У Харківському історичному музеї ім. М. Ф. Сумцова (далі – ХІМ) зберігаються спогади, написані колишньою співробітницею Лідією Василівною Ткаченко, які є цікавим інформаційним джерелом з історії музею у добу лихоліття Другої світової війни.

Наприкінці 1944 р. посаду директора Харківського історико-краєзнавчого музею ім. Г. Сковороди (далі – ХІКМ) обійняв С. Д. Середа [1, арк. 1]. Згідно з його розпорядженням, всі наукові співробітники мали написати спогади за період своєї роботи у закладі. Серед тих, хто згодився це зробити, були М. Ф. Назаренко, Н. Л. Столбіна та Л. В. Ткаченко. Тобто ці спогади можна віднести до категорії так званих провокаційних джерел (створених за спонуканням іншої особи).

Наразі відомо, що мемуари перших двох персон досі не введені до наукового обігу. У окремих дослідженнях фігурували посилання на спомини останньої. Першою до їх вивчення звернулася співробітниця ХІМ Любов Леонідівна Рибальченко, згодом – Сергій Іванович Кот, а у 2022 р. – завідувачка методичного відділу музею Алла Володимирівна Панченко [2; 3; 4]. Ці роботи мають спільний знаменник – фрагментарні згадки та посилання на спогади Л. В. Ткаченко. Їх джерелознавчий аналіз і до сьогодні залишається відкритим питанням.

Метою нашої розвідки є бажання провести всебічний розгляд мемуарів співробітниці ХІКМ Л. В. Ткаченко за наступними напрямками: вивчення зовнішніх особливостей пам'ятки; встановлення обставин її створення; визначення вірогідності джерела, його надійності, наукової цінності.

Основу джерельної бази склали спомини Л. В. Ткаченко [5]. Авторську орфографію та стилістичні особливості мемуарів збережено.

Отже, спогади «Мои заметки к истории Государственного Историко-Краеведческого Музея в Харькове» являють собою рукопис, написаний російською мовою, синім чорнилом, на прямокутних по вертикалі нерозлінованих аркушах паперу сірого відтінку, загальним об'ємом 45 аркушів. Водяні знаки, відтиски печатки на папері відсутні. Їх створено у 1946 р., про що свідчить підпис авторки на останньому аркуші: «Лидия Ткаченко-Ковтун. 15/VIII – 46 г.» [5, арк. 45]. Необхідно уточнити, що у офіційних документах ХІКМ Лідія Василівна фігурує під своїм дівочим прізвищем Ткаченко, однак спомини підписані нею під подвійним прізвищем Ткаченко-Ковтун, де друга частина – прізвище її покійного чоловіка [6]. Надалі, спираючись на документацію ХІКМ, будемо застосовувати до неї її дівоче прізвище Ткаченко.

Про авторку мемуарів відомо небагато. Лідія Василівна Ткаченко, українка, народилася в 1899 р. у слободі Борисівка Грайворонського повіту Курської губернії (нині – Белгородська область, Російська Федерація). Відомості про батьків, соціальний статус родини відсутні. Освіта вища. Згідно з традицією, яка зберігалася на Слобожанщині з другої половини XIX ст. до 1992 р., багато молоді власне з самої Харківщини, Сумщини, Луганщини, північної Донеччини та прилеглих до України російських регіонів – Курської, Воронежської та Белгородської областей їхали вчитися, працювати до Харкова як регіонального центра. Тому і молода українка з Курщини, де на той час була досить чисельна українська громада, відправилася до найближчого великого міста. Коли і який вищий навчальний заклад вона закінчила – невідомо. Можемо припустити, що це міг бути Харківський інститут народної освіти (нині – Харківський національний університет ім. В. Н. Каразіна).

Л. В. Ткаченко розпочала свою музейну кар'єру у грудні 1939 р. в Українському історичному музеї, а згодом, на початку 1941 р., обійняла посаду завідувачки відділу історії феодалізму. Отже, для того, щоб обійняти місце зав. відділу, необхідно було мати профільну освіту, яку вона могла отримати у ХІНО (згодом йому повернули статус університету). Під час німецько-радянської війни та окупації міста перебувала у Харкові, працювала в музеї Слобожанщини на посаді наукової співробітниці [5, арк. 1, 4; 1, арк. 3]. Сімейний статус – вдова; чоловік – Федір Федорович Ковтун, доцент Харківського державного університету, помер у 1940 р. У шлюбі народилася донька [5, арк. 12].

Мемуари умовно можна розділити на дві частини. Перша хронологічно охоплює 1939–22.06.1941 рр. В ній наводяться дані про керівництво, структуру та фондovu колекцію Всеукраїнського історичного музею, який після перенесення столиці радянської України у 1934 р. до Києва дещо змінив назву і став називатися Українським історичним музеєм, хоча у Харкові його продовжували іменувати Всеукраїнським, що відображено в одному з документів Державного архіву Харківської області за 1946 рік [1, арк. 3].

Друга частина присвячена початку німецько-радянської війни 22 червня 1941 р. і закінчується, на нашу думку, кінцем листопада-груднем 1944 р. Верхня хронологічна межа обґрунтовується спогадами Л. В. Ткаченко: «Поговаривали об объединении 2-х музеев. Для разрешения этого вопроса оба директора т.т. Михайличенко и Середа выехали в Музейное управление в г. Киев. Первым возвратился т. Середа уже как директор Харьковского Государственного Исторического Музея» [5, арк. 44]. Так, дійсно С. Д. Середа обійняв свою посаду 15 грудня 1944 року. Саме цим епізодом закінчуються спогади музейниці [6, арк. 1].

Отже, інформаційна складова першої частини спогадів є досить цікавою. Авторка наводить дані про структуру, керівництво, оплату праці та фондovu збірку Українського історичного музею. У той час він складався з п'яти відділів, хоча у переліку, поданому нижче, вона згадує про шість структурних підрозділів та їх керівників: «... имел он 5 отделов: 1. Отдел доклассового общества: зав. отделом был И. Ф. Левицкий, 2. Отдел феодализма (возглавлял его т. Воскобойников, он же заместитель директора по научной части), 3. Отдел капитализма, где зав. отделом был т. Максименко, 4. Отдел Социалистического строительства – зав. отделом т. Швидкий, он же и секретарь партийной организации, 5. Отдел фондов – зав. отделом Столбина, 6. Массовый отдел – зав. отделом Слободяников» [5, арк. 1]. На нашу думку, різниця у кількості відділів обумовлена неухважністю авторки; напевне, вона мала на увазі п'ять наукових відділів, до переліку яких у той період масовий відділ не відносився.

Директора музею І. М. Яблочникова охарактеризовано як людину запальну, але справедливую, з якою було легко працювати. Про його заступника з наукової роботи та водночас завідувача відділу Феодалізму Мойсея Ароновича Воскобойникова відгуки позитивні. Цікава інформація подається з приводу оплати праці в музеї за 1939–1941 рр. Заробітну плату охарактеризовано як «сравнительно низкую»: директор отримував 400 крб., завідувачі відділами – 330 крб., наукові співробітники та екскурсоводи – 270 крб. Зважаючи на це, адміністрація робила доплати працівникам за екскурсійне обслуговування, а враховуючи те, що музей користувався в місті популярністю, наприклад, у вихідні дні проводилося по 30–40 екскурсій, то середня заробітна плата сягала 600–700 крб. на місяць [5, арк. 2, 5].

Фондова збірка налічувала більше 32 тис. одиниць зберігання. Так, зокрема, за відділом Феодалізму рахувалося 9 тис. музейних предметів. За словами авторки, серед них були унікальні: шабля Б. Хмельницького; його універсали; «Апостол» І. Федорова, виданий у 1574 р. Музейна зброя налічувала 800 зразків холодної та вогнепальної зброї від княжої доби до початку XX ст. Колекція фарфору складалася з більш ніж 2 тис. екземплярів. Над її вивченням та систематизацією працювала мистецтвознавиця, співробітниця Українського історичного музею Н. Л. Столбіна. Живопис був представлений роботами М. Пимоненка, С. Васильківського, І. Айвазовського, Ма-

ковського, двома десятками акварелей В. Касіяна тощо. Предмети інтер'єру склалися з меблів 1840–1880 рр. та старовинних килимів, а наукова бібліотека музею налічувала 22 тис. книг [5, арк. 6–9].

Ступінь достовірності першої частини спогадів Л. В. Ткаченко визначити досить важко. На даний час не виявлено джерел, пов'язаних з історією Українського історичного музею, як от списки співробітників, інвентарні книги, експозиційні плани тощо. А втім можемо констатувати, що декілька працівників вищезгаданого музею, який у 1943 р. став однією зі складових ХІКМ, продовжили далі в ньому свою кар'єру. Окрім авторки мемуарів, слід згадати Н. Л. Столбіну, Швидкого, І. Ф. Левицького [1, арк. 4, 5, 23]. На нашу думку, саме вони є тією ланкою, яка, принаймні частково, підтверджує можливу достовірність інформації цієї частини мемуарів Л. В. Ткаченко.

Друга частина спогадів насичена масою фактологічного матеріалу про період першої та другої окупації міста, створення та функціонування музею Слобожанщини, остаточне визволення і відновлення музейного життя у радянському Харкові.

Звістку про початок війни між Німеччиною та СРСР Л. В. Ткаченко зустріла на роботі, в стінах музею. Функціонування установи стало підпорядковуватися вимогам військового часу: лекції для військовослужбовців, виїзди на будівництво оборонних споруд, нічні чергування на роботі задля посилення охорони та боротьби з запалювальними бомбами. Щоночі, окрім сторожа, в музеї знаходилася група з 3-х співробітників. Підприємства та установи міста готувалися до евакуації [5, арк. 10–12].

Лідія Василівна, маючи на руках малолітню хвору дитину, мати похилого віку та будучи вдовою доцента Харківського університету Федора Федоровича Ковтуна, дуже сподівалася, що ректорат вищого навчального закладу допоможе їй евакуюватися. Її покійний чоловік у 1930-х був досить відомою людиною у науковій спільноті Харкова. У Біобібліографічному словнику учених Харківського університету про нього розміщено наступну інформацію. Випускник Харківського інституту народної освіти 1928 р. У різний час працював у Науково-дослідницькому інституті історії української літератури, Харківському автодорожньому інституті, Інституті журналістики, Педагогічному інституті. З 1935 р. – викладач історії СРСР на економічному факультеті Харківського університету. У 1940 р. захистив кандидатську дисертацію «Крестьянское движение в Харьковской губернии в 1861–1863 гг.». Невдовзі отримав вчене звання доцента [5, арк. 12; 6, с. 197]. Відтак вона мала серйозні підстави для допомоги зі сторони керівництва Харківського університету. Проте вони виявилися марними: «Мне было невыразимо тяжело от сознания, что о семье доцента Университета, пользующегося такою любовью студентов и уважением со стороны ректората, никто и не подумал при эвакуации». Заради об'єктивності необхідно наголосити, що чимало викладачів харківських вишів не змогли, не встигли евакую-

ватися. Так, доцент Харківського сільськогосподарського інституту С. У. Лісовенко згадував: «Співробітників не евакуювали. Роз'їхалась лише частина співробітників, хто куди міг». Відомий дослідник історії Харкова періоду нацистської окупації А. Скоробогатов стверджує, спираючись на матеріали Державного архіву Харківської області, що навіть депутат міської ради, проректор з учбової роботи Харківського університету Д. А. Корнієнко не зміг евакуюватися [5, арк. 12; 7, с. 273].

Сподівання на евакуацію як музейної співробітниці також не виправдалися. Для вивезення колекцій трьох музеїв – Українського історичного, Краєзнавчого та Революції – влада надала лише два вагони. В них завантажили 22 ящика: 17 від Історичного музею, 4 від музею Революції та 1 від Краєзнавчого. Слід додати, що керівництво Управління в справах мистецтв при РНК УРСР безвідповідально віднеслося до закликів харківських музейників посприяти евакуації колекцій. Аналогічно поступили функціонери Харківського обкому КП(б)У на чолі з О. Єпішевим. Про це у своїй доповідній записці до Управління в справах мистецтв при РНК УРСР написав директор Харківської картинної галереї П. Кривень. Колектив під його керівництвом своєчасно підготував до вивезення 39 тис. творів живопису та дрібної пластики, однак евакуювати вдалося лише 4,4 тис. одиниць зберігання, і то лише завдяки особистій ініціативі та наполегливості Прокопа Васильовича Кривня. Історія з евакуацією Харківської картинної галереї є наочним показовим прикладом відношення влади до збереження музейних фондів у 1941 р. [5, арк. 13; 3, с. 321–326].

Керівництво Українського історичного музею прийняло рішення про першочергову евакуацію предметів з дорогоцінних металів, прапора Б. Хмельницького та невеличкої частини предметів живопису. Про це є згадка у роботі С. Кота. Однак більшу частину колекцій довелося залишити в Харкові, серед них – живопис, зокрема полотно С. Васильківського, етнографія, фарфор, частина старовинних килимів, зброя тощо [3, с. 321–326; 5, арк. 14].

Вагони, виділені для харківських музеїв, знаходилися на залізничній станції Левада. Л. В. Ткаченко стверджує, що 3 жовтня опломбовані ящики з музейними предметами стали привозити та вантажити у вагони. Разом з казенним майном частину місця у двох вагонах зайняли родини директорів трьох музеїв. Згодом авторка згадувала: «Нам, желающим уехать, было очень тяжело, что для работников Музея не было мест в вагонах, а частные лица уехали с таким комфортом» [5, арк. 14]. Під приватними особами малися на увазі родини керівників харківських музеїв. Тільки керманічі Українського історичного музею везли з собою 12 родичів: «...в одном вагоне ехали: директор Музея т. Яблочников с женой и 2 детьми, т. Воскобойников с женой и 2-мя детьми, отцом и матерью, т. Швидкий с женой, 2 детьми, Максименко с женой и Слободянников». Вже 4 жовтня 1941 р. потяг вирушив на Схід. Замість І. М. Яблочникова виконую-

чим обов'язки директора музею став І. Ф. Левицький. Він мешкав у Безлюдівці, одному з харківських передмість, звідки щодня приїздив на роботу. Господарські працівники на чолі з завгоспом Ситаловим забивали вікна фанерою, заклад готували до можливих вуличних боїв. Ці відомості підтверджуються харківською дослідницею І. А. Сніжко, яка вивчає біографію та науковий доробок І. Ф. Левицького [5, арк. 15; 8, с. 164–174].

24 жовтня 1941 р. вважається офіційною датою окупації міста. Після того, як бойові дії в Харкові припинилися, Л. В. Ткаченко разом із співробітницею Міщенко прийшли до музею. На той час там вже встигли «погосподарювати» німці. Це був перший випадок мародерства відносно цього закладу культури. Тому працівники прийняли рішення звернутися до міської Управи з вимогою надати охоронного листа, щоб запобігти подальшим актам вандалізму. Ткаченко та Берацкая відправилися на вул. Сумську, 18/20, де розмістилася Харківська міська Управа (нині будівля Радіотехнікуму). 3 листопада Л. В. Ткаченко та І. Ф. Левицький нарешті отримали документ, який мав захистити музей від пограбування [5, арк. 18–19; 9, с. 285–292].

Як згадувала Л. В. Ткаченко, при новій владі інспектором охорони пам'яток при міській Управі став відомий археолог, історик, музеєзнавець П. П. Курінний. За її словами, в Українському історичному музеї він взяв декілька портретів українських державних і культурних діячів, щоб оформити залу для зборів в приміщенні Управи. Це, зокрема, портрети Б. Хмельницького, П. Дорошенка, І. Мазепи, Т. Шевченка та Г. Квітки-Основ'яненка. У Харківській картинній галереї для потреб Управи він «позичив» декілька килимів. Відомості про те, що П. П. Курінний обіймав у Харкові посаду за часів німецької окупації наводить у своїй статті С. Кот [5, арк. 20; 10, с. 522–523].

15 листопада на базі харківських музеїв німці створили музей Слобожанщини на чолі з Олегом Миколайовичем Рудинським. В цьому закладі Л. В. Ткаченко стала працювати науковою співробітницею. У своїх мемуарах вона скромно зазначила, що «исторический музей был поставлен на консервацию, открыт отдел «природа» в помещении на Университетской улице, 10». Про відкриття і початок роботи музею Слобожанщини наприкінці 1941 р. дослідник А. Скоробогатов пише, що у шести залах зібрали понад тисячу експонатів і пів сотні акварелей та картин вимерлих тварин. Відвідувачів знайомили з флорою і фауною Слобожанського краю. За 1942 р. експозицію відвідало 3 тис. 90 осіб [5, арк. 20; 7, с. 319].

Визначною подією в житті музею Слобожанщини стало відкриття 1 листопада 1942 р. Археологічної виставки у будівлі Педагогічного інституту по вул. Сумській, 33. Як згадує Л. В. Ткаченко, ще навесні 1942 р. в музеї з'явився «доктор Мюллер», який запропонував створити виставку з археології. Ober-лейтенант Отто Мюллер, історик за фахом, вважався фахівцем у царині палеоліту, і саме він став куратором цього проекту. Основу виставки станови-

ли етнографічна збірка, матеріали археологічних розкопок І. Ф. Левицького з Українського історичного музею та Городцова, Бабенка, Луценка, Покровського з Харківського університету. Окрім цього, з вищезгаданого вишу для оформлення даної виставки взяли саркофаг з єгипетською мумією, колекцію нумізматики та етнографічні матеріали аборигенів Австралії. Для допомоги харківським музейникам з Києва приїхали археологи Н. Кордиш та М. Кузнецов. Згадка про це є у статті С. Сорокіної, О. Завальної та Т. Радієвської [5, арк. 21–24; 11, с. 210–229].

Період з лютого по серпень 1943 р. був критичним як для Харкова, так і для його мешканців. Перше та друге визволення міста від німців принесли не тільки зміну політичного режиму, але й величезні страждання й руйнування житлового фонду та інфраструктури. Співробітники музею Слобожанщини на чолі з О. М. Рудинським, розуміючи небезпеку для колекції в разі початку вуличних боїв, у лютому 1943 р. заховали чималу кількість музейних предметів, намагаючись таким чином їх врятувати [5, арк. 28–29].

Німці покинули місто в середині лютого 1943 р і повернулися через місяць. В серпні того ж року знову залишили Харків, забравши з собою частину музейних цінностей [5, арк. 37]. Після остаточного повернення радянської влади, восени 1943 р. в Харкові на базі трьох музеїв – Історичного, Краєзнавчого та Революції – створили Харківський історико-краєзнавчий музей імені Г. Сковороди, в якому певний час Л. В. Ткаченко виконувала обов'язки директора. На цьому посту її замінив О. Б. Михайличенко [12, арк. 1; 13, арк. 4; 5, арк. 28–29].

В перші місяці після звільнення міста колектив музею продовжив роботу над виставкою «Велика Вітчизняна війна», яку розпочав ще у лютому, під час першого звільнення Харкова [5, арк. 29–32, 40].

Саме Л. В. Ткаченко була представником ХІКМ в Уфі під час реєвакації цінностей, вивезених із харківських музеїв у 1941 р. За її словами, замість двадцяти двох ящиків повернули тільки шість. Вона згадувала: «Мы все надеялись, что в Уфе сохранилось наших фондов гораздо больше» [5, арк. 42].

Свої мемуари авторка закінчує наступними словами: «И работа в Музее при новом руководстве пошла по-новому в 1945 году и в 1946 г. На этом я заканчиваю свои записки» [5, арк. 45]. Так, дійсно, призначення С. Д. Середи на посаду директора ознаменувало зовсім інші відносини в колективі та підходи до виконання своїх службових обов'язків, про які Лідія Василівна, можливо, не волила писати у своїх спогадах. Відтак вони завершилися 1944 р. включно.

Іноді побутує думка, що мемуари є досить суб'єктивним історичним джерелом. Однак у випадку зі спогадами співробітниці ХІКМ Лідії Василівни Ткаченко можемо стверджувати, що вони містять великий об'єм інформації, яка лише частково введена до наукового обігу. Першу їх частину, на жаль, верифікувати на даний час досить складно.

Проте можемо звернутися до свідчень колег Л.В. Ткаченко по Українському історичному музею, які згодом працювали з нею в Харківському історико-краєзнавчому музею. Вони, на нашу думку, і є тим доказовим елементом можливої достовірності цієї частини спогадів. Репрезентативність другої частини підтверджується певною кількістю документів та свідчень.

Отже, можемо визнати, що спогади Л. В. Ткаченко є автентичним, інформативним, з досить великою долею репрезентативності, джерелом з історії Харківського історичного музею з 1939 по 1944 рік включно.

У подальших розвідках на дану тематику бажано звернути увагу на історію музеїв Харкова у період, що передував німецько-радянській війні.

ДЖЕРЕЛА

1. Державний архів Харківської області (далі – ДАХО), ф. Р-5942, оп. 1, стр. 29, 114 арк.
2. Рибальченко Л. Л. Харківський історичний музей в період німецької окупації 1941–1943 рр. *Культура України*. 1996. Вип. 3. С. 62–71.
3. Кот С. І. Радянська евакуація музейних цінностей на території УРСР під час Другої світової війни в контексті проблем повернення та реституції втрачених культурних надбань: *Збірник наукових праць*. 2009. Вип. 12. С. 321–326.
4. Панченко А. В. Харківський державний історико-краєзнавчий музей у 1943–1945 роках за матеріалами архіву музею. Двадцять восьми Сумцовські читання: Зб. мат. наук. конф. «Музей у глобальному світі: інновації та збереження традицій», присвяченої 100-річчю від дня смерті М. Ф. Сумцова. 2022. С. 205–215.
5. Архів Комунального закладу «Харківський історичний музей імені М. Ф. Сумцова». Ткаченко-Ковтун Л. Мои заметки к истории Государственного историко-краеведческого музея в Харькове. Рукопис. 45 с.
6. Біобібліографічний словник учених Харківського університету / упоряд. Зайцев Б. П., Посохов С. І., Прокопова В. Д., Глибицька С. Д., Куделко С. М. Т. 2. Історики (1905–1920, 1933–2000). Харків: Бізнес Інформ, 2001. 350 с.
7. Скоробогатов А. В. Харків у часи німецької окупації (1941–1943). Харків: Прапор, 2004. 368 с.
8. Сніжко І. А. Автобіографія І. Ф. Левицького з архіву ХІМ імені М. Ф. Сумцова. Двадцять дев'яти Сумцовські читання. Зб. мат. наук. конф. «Музей у глобальному світі: інновації та збереження традицій». 2023. С. 164–174.
9. Івченко Б. А. Життєвий шлях репресованого співробітника музею Слобідської України Семена Олександровича Підгайного (1907–1965 рр.). Двадцять четверті Сумцовські читання: Зб. мат. наук. конф. «Музей у глобальному світі: інновації та збереження традицій». 2018. С. 285–292.
10. Кот С. І. Курінний Петро Петрович. Енциклопедія історії України. Т. 5. / ред. кол. Смолий В. А., Боряк Г. В., Верстюк В. Ф. та ін. Київ: «Наукова думка», 2008. 568 с.
11. Сорокіна С., Завальна О., Радієвська Т. Музей до- і ранньої історії у Києві (1942–1943): структура та персональний склад. Науковий вісник Національного музею історії України. 2016. Вип. 1. С. 210–229.
12. ДАХО, ф. Р-5942, оп. 1, стр. 1, 5 арк.
13. ДАХО, ф. Р-5942, оп. 1, стр. 3, 22 арк.

Deineko S. M. *Memoirs of L. V. Tkachenko as a source on the history of the Kharkiv historical museum (1939–1946)*

The focus of this study is on the memories of Lidia Tkachenko, an employee of the H. Skovoroda Kharkiv Museum of Local History. Their chronological limits are 1939–1944. The memoirs can be conditionally divided into two parts. The first part, 1939–22.06.1941, provides the information about management, structure and fund collection of the Ukrainian Historical Museum, where Tkachenko began her museum career. The second part starts with the beginning of the German-Soviet War on 22 June 1941 and ends in the late November–December 1944. It was thoroughly highlighted the period of the Nazi occupation of Kharkiv, the establishment of the Slobozhanshchyna Museum under the banner of the occupation authorities, where the famous Archaeological exhibition was opened in 1942. Considerable attention is paid to the topic of rescue of the failed evacuation of Kharkiv museums in 1941 and the attempts of the Slobozhanshchyna museum staff to save museum collections during the

years of Nazi rule. The memoirs are considered as authentic, informative and representative source of information on the history of Kharkiv museums in 1939–1944.

Key words: Kharkiv, museums, Lidia Tkachenko, memoirs, historical source.

REFERENCES

1. Derzhavnyi arkhiv Kharkivskoi oblasti (dali – DAKhO), f. R-5942, op. 1, spr. 29, 114 ark.
2. Rybalchenko, L. L. (1996). Kharkivskiy istorychniy muzei v period nimetskoi okupatsii 1941–1943 rr. [Kharkiv Historical Museum during the German occupation of 1941–1943]. *Kultura Ukrainy*, issue 3, pp. 62–71. [in Ukrainian].
3. Kot, S. I. (2009). Radianska evakuatsiia muzeinykh tsinnosti na teritorii URSR pid chas Druhoi svitovoi viiny v konteksti problem povernennia ta restytutsii vtrachenykh kulturnykh nadban: *Zb. nauk. pr.* issue 12, pp. 321–326. [in Ukrainian].
4. Panchenko, A. V. (2022). Kharkivskiy derzhavnyi istoryko-kraieznachy muzei u 1943–1945 rokakh za materialamy arkhivu muzeiu [The Kharkiv State Museum of History and Local Lore in 1943–1945 based on materials from the museum's archive]. *Dvadsiat vosmi Sumtsovski chytannia: Zb. mat. nauk. konf. «Muzei u hlobalnomu sviti: innovatsii ta zberezhenia tradytsii»*, prysviachenoi 100-richchiu vid dnia smerti M. F. Sumtsova, pp. 205–215. [in Ukrainian].
5. Arkhiv Komunalnogo zakladu «Kharkivskiy istorychniy muzei imeni M. F. Sumtsova». Tkachenko-Kovtun L. Moy zametky k ystoryy Hosudarstvennogo ystoryko-kraevedcheskoho muzeia v Kharkove. Rukopys. [Archive of the Municipal Institution “Kharkiv Historical Museum named after M. F. Sumtsov”. Tkachenko-Kovtun L. My notes on the history of the State Museum of History and Local Lore in Kharkiv. Manuscript.]. [in Russian].
6. Zaitsev, B. P., Posokhov, S. I., Prokopova, V. D., Hlybyska, S. D., Kudelko, S. M. (2001). *Biobibliografichnyi slovnyk uchenykh Kharkivskoho universytetu* [Biobibliographic Dictionary of Scientists of Kharkiv University], vol. 2. Istoryky (1905–1920, 1933–2000). Kharkiv: Biznes Inform. [in Ukrainian].
7. Skorobohatov, A. V. (2004). *Kharkiv u chasy nimetskoi okupatsii (1941–1943)* [Kharkiv during the German occupation (1941–1943)]. Kharkiv: Prapor. [in Ukrainian].
8. Snizhko, I. A. (2023). Avtobiografiia I. F. Levytskoho z arkhivu KhIM imeni M. F. Sumtsova. Dvadsiat deviaty Sumtsovski chytannia. Zb. mat. nauk. konf. «Muzei u hlobalnomu sviti: innovatsii ta zberezhenia tradytsii», pp. 164–174. [in Ukrainian].
9. Ivchenko, B. A. (2018). Zhyttievyy shliakh represovanoho spivrobitnyka muzeiu Slobidskoi Ukrainy Semena Oleksandrovycha Pidhainoho (1907–1965 rr.). [The life of Semen Pidhainyi (1907–1965), a repressed employee of the Museum of Sloboda Ukraine]. *Dvadsiat chetverti Sumtsovski chytannia: Zb. mat. nauk. konf. «Muzei u hlobalnomu sviti: innovatsii ta zberezhenia tradytsii»*, pp. 285–292. [in Ukrainian].
10. Kot, S. I. (ed). Smolii V. A., Boriak H. V., Verstiuk V. F. (2008). *Kurinni Petrovych. Entsyklopediia istorii Ukrainy*, vol. 5. Kyiv: Naukova dumka. [in Ukrainian].
11. Sorokina, S., Zavalna, O., Radiivska, T. (2016). Muzei do-i rannoï istorii u Kyievi (1942–1943): struktura ta personalnyi sklad [The Museum of Prehistory and Early History in Kyiv (1942–1943): Structure and Staff]. *Naukovyi visnyk Natsionalnogo muzeiu istorii Ukrainy*, issue 1, pp. 210–229. [in Ukrainian].
12. DAKhO, f. R-5942, op. 1, spr. 1, 5 ark.
13. DAKhO, f. R-5942, op. 1, spr. 3, 22 ark.

Стаття надійшла до редакції 29.04.2025 р.
Рекомендована до друку 17.07.2025 р.

ЕПІСТОЛЯРІЙ У МУЗЕЙНІЙ СПРАВІ. З ІСТОРІЇ СТВОРЕННЯ МУЗЕЮ ГЛУХІВСЬКОГО ПЕДУНІВЕРСИТЕТУ

У статті розглянуто музей як самодостатню наукову установу, що опрацьовує та зберігає унікальні пам'ятки матеріальної та нематеріальної культури людства. Звертається увага, що презентаційною основою музею є його експозиція та екскурсії, які виконують головне комунікативне призначення закладу. Аналізується роль епістолярної спадщини як бази при створенні експозиції та тексту екскурсій, залучення її як складової культурно-просвітницької діяльності.

Розглянуто історію створення музею Глухівського педагогічного університету імені Олександра Довженка, визначено роль ініціативної особистості у його заснуванні, зокрема Івана Михайловича Ляшка. Публікуються листи Хоми Максимовича Остапенка, колишнього студента Глухівського педінституту, що допомогли інформаційно доповнити експозицію музею.

Ключові слова: музей, експозиція, екскурсія, епістолярна спадщина, культурно-просвітницька діяльність.

Серед завдань, що постають сьогодні перед українським суспільством і його національною освітою, зокрема вищою школою, є такі, що посідають провідне місце у вихованні гідних громадян нашої держави. Це забезпечення комплексного підходу до органічної єдності навчального і виховного процесів, формування у студентів наукового світогляду, що базуються на знаннях історії України і високих морально-політичних якостях. У зв'язку з цим зростає роль вузівських музеїв як форми роботи, що спрямована на розвиток творчої самодостатньої особистості з активною громадянською позицією.

У XX ст. в умовах існування СРСР культура була важливою складовою системи державної політики. Маючи на меті підвищення культурного й освітнього рівня населення, насамперед здійснювалася його ідеологізація, у тому числі і через музейні установи. Створення експозицій у той час мало масовий агітаційний характер і несло суто ідеологічне навантаження, однак не виключаючи пізнавальну і культурно-просвітницьку складову.

На сучасному етапі науковці намагаються осмислити суть музею, ставлять перед собою завдання зрозуміти, що ж є його основою і що змушує одних створювати експозиції, а інших їх відвідувати. Дослідження історії облаштування музейних експозицій, особливо в освітніх закладах, дає змогу ознайомлення з традиціями, напрацюваннями, досвідом попередніх поколінь музейників і використання культурно-просвітницької складової роботи музеїв у вихованні молоді насамперед в умовах російської агресії.

Музей як самодостатня наукова установа опрацьовує та зберігає унікальні пам'ятки матеріальної та нематеріальної культури людства. Презентаційною основою кожного музею є його експозиція. Вона виконує головне комунікативне призначення закладу – передавання, переказування інформації до відвідувачів через експоновані музейні предмети, науково-допоміжні матеріали, тексти. Це одна з відмінних ознак музеїв від інститутів,

архівів чи навчальних закладів [1, с. 11].

Питанням розвитку музейної справи в Україні займалися такі дослідники, як Д. Білевич [1], С. В. Супонєва та О. М. Годованська [2], А. Вялець [3], В. Піскун [4], О. О. Салата [5] та інші. Однак, з огляду на відсутність комплексного дослідження з регіонального музеєзнавства, дана стаття стане у нагоді музейникам Сіверщини для вивчення досвіду щодо збору експонатів, формування і збереження експозиції на прикладі музею Глухівського педуніверситету.

Створення будь-якої музейної експозиції неможливе без ретельної попередньої підготовки по комплектуванню фондів. Збір матеріалів потребує неабияких зусиль комунікативного, фінансового та професійного характеру. Особливою (якщо не найважливішою) умовою успіху справи є наявність особистості-ентузіаста, який бере на себе ініціативу і левову частку зусиль щодо формування конкретної експозиції.

У Глухівському педуніверситеті (на той час педінститут) таким ентузіастом став Іван Михайлович Ляшко, який почав працювати у виші у повоєнні роки (іл. 1). Він народився у 1921 р. на Луганщині. Був учасником Другої світової війни. Пішов на фронт 19-річним юнаком, будучи на той час матросом Балтійського флоту. Воював на Ленінградському фронті у 1941–1943 рр., там зазнав серйозного поранення, втративши ногу і руку. Після війни вступив до Львівського університету, де навчався на історичному факультеті. У 1951 р. після його закінчення почав свою трудову діяльність у Глухівському педінституті на посаді завідувача кабінету марксизму-ленізму. Також був викладачем історії та політекономії. Незважаючи на тяжку інвалідність, він вже у 1954 р. заочно закінчив аспірантуру за спеціальністю «Історія УРСР». Дисертацію захистити не вдалося, проте це не зменшує його ролі в дослідженні історії Глухівщини, зокрема історії вишу, де він працював. Ним написаний нарис «Історія села Баничі» для тому «Історії міст і сіл УРСР» та рукописний варіант історії Глухівського педінституту «Столітній шлях» до ювілею закладу у 1974 р. Довгий час саме ця його робота була основним джерелом інформації з цієї теми [6].

На той час кожен виш повинен був мати свою музейну експозицію, де абітурієнти та студенти знайомились з історією та сьогоденням закладу. Такі експозиції несли культурно-просвітницьку місію пізнавального характеру з потужним ідеологічним навантаженням. Іван Михайлович, будучи керівником кабінету марксизму-ленізму, виконував зобов'язання ідеологічно-пропагандистського характеру. При його безпосередній участі в інституті були створені ленінський зал, зал бойової слави, експозиції з курсу філософії, політекономії та історії КПРС, однак його основним і улюбленим дітищем стала розробка експозиції вузівського музею. Він брав активну участь у громадському житті, був головою художньої ради інституту, керував роботою студентського гуртка по збиранню матеріалів про видатних викладачів і випускників

Іл. 1. Іван Михайлович Ляшко – засновник музею Глухівського педінституту (1967 р.)

для написання історії Глухівського педінституту. Саме цей матеріал і постає зараз цінним джерелом інформації не тільки для вивчення власне історії закладу, а й історії міста та й регіону загалом. Епістолярна спадщина музейника, хоча і з певним ідеологічним навантаженням, дає можливість вивчення, переосмислення і використання його досвіду як у музейній справі, так і у просвітницькій та педагогічній роботі.

Збір експонатів для організації музею розпочався у 1963 р. Для цього Іван Михайлович відшукував інформацію у архівних установах Ленінграда, Києва, Харкова, Чернігова, Сум. Багато матеріалів було отримано шляхом листування з колишніми студентами та викладачами вишу. Музей відкрили у жовтні 1967 р. Він отримав високу оцінку і визнання серед музейного та освітянського загалу. Зокрема, у грудні 1976 р. музей взяв участь у Все-союзному огляді-конкурсі вузівських музеїв СРСР, у якому отримав почесне третє місце. При музеї була створена Рада ветеранів війни. Щорічно у травні місяці проводилися зустрічі з колишніми учасниками партизанського руху на Глухівщині. Також тут працювала школа лекторів-екскурсоводів. Відомо, що у 1976–1977 рр. її відвідувало більше 60-ти студентів [7].

Особливою родзинкою музейного фонду є листи з ви-

пускниками вишу, у яких колишні студенти розповідають про своє навчання, з теплотою згадують викладацький склад, описують труднощі в роботі та здобутки педінституту у складний міжвоєнний період. Саме це живе спілкування з його емоційною складовою і дає найкраще уявлення про життя і діяльність не просто закладу, а його людей (викладачів, студентів, техперсоналу). Знайомство з листами переносить нас у тогочасні реалії. Серед них помітно виділяється листування з колишнім студентом Глухівського педагогічного технікуму 1924–1928 рр., Глухівського інституту соціального виховання 1933 р. Хо-мою Максимовичем Остапенком, який у 1960-х рр. вже обіймав посаду учителя історії середньої школи с. Червоне Глухівського району (іл. 2).

Досліджуючи цей епістолярій, приходиш до думки, що його автор був непересічною особистістю з гарною освітою і чудовим вихованням, однак самі листи не давали можливості встановити ім'я дописувача, бо в кінці зазначалися тільки прізвище та ініціали. Довелось шукати інформацію у жителів с. Есмані, які потенційно могли бути учнями Хоми Максимовича. Ним виявився місцевий краєзнавець, художник-аматор Сергій Петрович Песоцький. Колишній вихованець Х. М. Остапенка люб'язно поділився спогадами і навіть фото автора нижче опублікованих листів.

Дорогий товаришу Ляшко!

Шановні друзі, викладачі і студенти

Глухівського педагогічного інституту!

Висловлюю велику вдячність за запрошення надіслати свої спогади про своє навчання в інституті. Я вчився в ньому два періоди: 1 з 1924 по 1928 роки; 2) на 3-му курсі інституту соцвиху в 1933 році (січень-червень).

Найбільше спогадів у мене залишилися за навчання у 1924–1928 роках. В ті роки це був вищий навчальний заклад, що готував висококваліфікованих учителів для початкової школи і мав спочатку назву «Вищі педагогічні курси», а з 1925 р. «Педагогічний технікум».

У 1924–1925 навчальному році був підготовчий і перший курси технікуму, де навчалось щось близько 50-ти студентів. Керував тоді педкурсами Яків Миколайович Морачевський. Не дивлячись на матеріальні труднощі, Я. Морачевський зумів різними способами подавати матеріальну допомогу біднішим студентам (концерти, різні недільники та інше). Навіть був такий випадок, що голова виконбюро Кость Нечипоренко побував у Голови ВУЦВК Г. І. Петровського і від нього привіз нам грошову допомогу і багато книг у Ленінську бібліотеку, які ми з захопленням перечитали. Нас (15–20 студентів) помістили в добре обладнаному гуртожитку (другий поверх головного корпусу). Характерно, що більше активістів було з підготовчих курсів, серед них керівники профспілкової та комсомольської організації: Кость Нечипоренко, Петро Мироненко, Іван Куценко, Сергій Мілютенко, Степан Кантур. Активістами також були: Федір Плюта (самий активний учасник концертів), Микола

Короткий – хорист! Соліст.

Найбільше запам'яталися мені з підготовчого курсу, крім згаданих, такі товариші: Федя Пилипенко, Маруся Крупа, Віра Рязанцева, Віра Черепіна, Віра Дьяконова, Маруся Шарпава, Маруся Бабіч, Гриша Погиба, Маруся і Поля Іващенко, Галя Кукса, Шура Гаврилов, Ольга Конопля.

Серед тодішніх першокурсників можна згадати комуніста Філонця, комсомольських активістів Параску Троценко, Івана Хаболу, Федю Овчаренка, Михайла Глушка, а також Шамрая, Бориса Погребницького, Костю Бурмаша, Шуру Падальку, Ларису Ляшенко, Мішу Агалецького, Віру Кваснікову. Це за перший рік мого навчання.

Із викладачів найбільш пам'ятними є: Юрій Гаврилович Нестеренко – директор технікуму і викладач педагогіки. Це – висококультурна і чуйна людина з добрим серцем. Багато ми одержали від нього, а також від дорогих для нас викладачів – Івана Васильовича Бурика (математика й політдисципліна), Павла Федоровича Івченка (географія), Микити Власовича Качанова (історія, право), Івана Михайловича Рибалка (політекономія), Афанасія Вікторовича Кириченка (українська мова і література), Віктора Євгеновича Зінголя (російська мова і література), Миколи Миколайовича Щеголова (фізика), Костянтина Миколайовича Архангельського (педагогічні дисципліни) та інші.

Яскраво запам'ятався мені викладач співів та організатор хору і концертів Сергій Євгенович Мецелінський, що закінчив Варшавську консерваторію.

У технікумі не було окремої партійної організації, а комуністи Філонець і Степан Кантур були на обліку в міській партійній організації. Добре працювали в технікумі комітет комсомолу (періодично були секретарями Параска Троценко, Петро Мироненко, Рябоштан, Шувель) і профком (періодично головою його були: Петро Мироненко, Степан Кантур, Кость Нечипоренко). Комітет комсомолу і профком проводили змістовні збори, культпоходи, конкурси на кращу кімнату, шефство над окресльбудом – агітатори, піонервожаті в школах Глухова і інших.

Мені запам'ятався цікавий диспут по твору Малашкіна «Луна с правой стороны или необыкновенная любовь», а також суд по твору Купріна «Яма», у якому брали активну участь юристи окружного м. Глухова.

На той час обговорення поведінки в особистих стосунках студентів відбувалося через призму аналізу літературних творів відповідного напрямку. 20-ті роки минулого століття позначилися досить вільними міжстатевими стосунками, що було наслідком «пролетарської революції», яка пропагувала свободу у всіх аспектах життя та побуту. Літературний твір Сергія Малашкіна (іл. 3) якраз і висвітлював дану проблему. Зокрема, у процесі дискусії обговорювалася поведінка головних героїв твору молодих комсомольців. Зрозуміло, що даний твір був тільки приводом для обговорення більш широкого кола питань тогочасного суспільного і соціально-культурного значення: про проблеми і непорозуміння в статевих відносинах серед молодого студентського загалу, норми класової моралі,

побутову практику цих відносин. У той час такі художні твори були актуальними не через свої високохудожні якості, а якраз через напруженість у взаємостосунках молоді і високий суспільний запит щодо даної проблеми.

Цікавими і змістовними були походи за культуру, за новий побут. Комсомольці один раз на тиждень відвідували загальноміські відкриті партійні збори, які відбувалися по середах.

Частина студентів брали участь у літературному об'єднанні

м. Глухова, що керував їм працівник редакції газети «Червоне село» Федір Ладухін. Учасниками об'єднання були Кантур С., Пилипенко Ф., Остапенко Х., Мільютченко С. та інші. До речі, недавно мій приятель у Сумському архіві в глухівській округовій газеті «Більшовицька зміна» № 1 за 06.01.1928 р. натрапив на мого вірша «Комсомолу».

На висоті було естетичне виховання. Нашому колективу було під силу ставити такі речі, як «Запорожець за Дунаєм», «Наталка-Полтавка», класичні п'єси. У нас були талановиті солісти, хористи, і актори! Шура Ревуцька (нині Бурик), Валя Хоменко, Маруся Максименко, Петро Мироненко, Федір Плюта, Міша Короткий, Павло Артамонов, піаністка Гра Соломка і багато інших.

Мені теж довелося виконувати ряд доручень. Був відповідальним редактором студентської газети «Освітнянин» і світлової газети, мав ряд інших доручень: секретар стипендіальної комісії, секретар побутової комісії. Серед активних працівників преси були Галя Глущенко, Галя Дольц, Рябоштан, Леся Вареник, Тоня Коханова і інші, Міша Агалецький (світлова газета).

Нас привчали до комплексної системи і дальтон-плану (форма проведення занять типу бригадного підряду з відповідною системою оцінювання), але викладачі при всіх недоліках цієї системи намагалися дати нам найбільше знань.

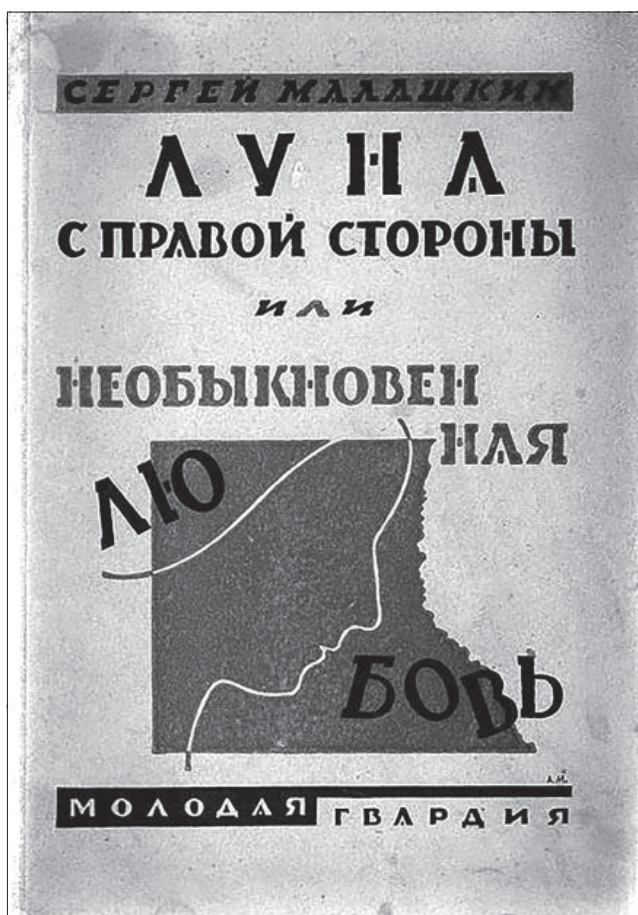
Змістовною і глибокою була система керівництва педагогічною практикою, рецензування і обговорення уроків.

Правильно було організоване життя в гуртожитках, прищеплення найкращих якостей радянської людини і громадянина. Ось чому мені хочеться низько поклонитися своїй сиву голову глухівському інституту, своїм учителям і студентам і побажати успіхів теперішньому складу викладачів і студентів.

У 1933 р. я навчався на III курсі Інституту соціалізму. Мене навіть використовували як учителя, тоді директором був

Іл. 2. Хома Максимович Остапенко – автор спогадів про навчання у Глухівському педагогічному технікумі (1924–1928 рр.), згодом – інституті соціального виховання (1933 р.)

Іл. 3. Обкладинка популярного серед студентства 1920-х років твору Сергія Малашкіна

Ю. Я. Рожков. Пам'ятні викладачі: Сарайлов, Сахарилєнко, Шеремєт ну і частина була тих, що я згадував раніше.

Тут цим можна сказати, що велику роботу проводила партійна організація (секретар т. Левицький). Вийшли із стін інституту хороші люди, серед них – організатори партизанської боротьби в Червонянському районі: Федір Бондаренко, Іван Забелін. У партизанах загинув Д. Ф. Носенко. Душею профорганізації був чудовий студент і друг Йоса Броверман.

Ось короткі мої спогади.

З дружнім привітом: Х. М. Остапенко
с. Червоне, Глухівського району,
середня школа 16.10.1966 р.

Дорогі товариші!

Куліш Миколо Петровичу,

Ляшко (пробачте, не знаю Вашого імені та по батькові).

Щиро вдячний за запрошення взяти участь у підготовці до сторіччя з дня заснування нашого інституту. Ваші листи взаємно доповнюють один одного і тому я вирішив відповісти одним листом.

Я з вдячністю надсилаю листа на ім'я ректора інституту у зв'язку з поздоровленням мене з 60-річчям з дня на-

родження. Глибоко зворушений палким поздоровленням, висловлюю і Вам свою сердечну подяку і найкращі побажання в житті і роботі.

Подаю за себе деякі дані. Народився в с. Журавці (нині м. Дружба) в бідній селянській сім'ї. Переніс жахи німецької окупації 1918 р., село спалене і нам довелося вести «циганське життя» і кілька років життя в землянці.

У 1923 р. закінчив семирічку. У 1924–1928 рр. навчався у вищому Глухівському педтехнікумі і закінчив його. Далі йде моя робота в школах (я став викладати історичні дисципліни): Ярославська, Марбудська семирічки, Свеський індустріально-механічний технікум.

У 1932 р. я витримав екзамен на 3-й курс Глухівського інституту соціалізму (до 16 січня 1933 р. мою роботу в Свесі перевірено і зараховано за підпрактику), а з 1 січня 1933 р. по червень 1933 р. я відбував теоретичне навчання, писав дипломну роботу (тому й закінчив його в червні 1933 р.)

Гостра нестача в педагогах примусила залучити мене до підготовки. Мені довелося вести історію на окремих групах робітфаку і частково у сільгоспінституті на робітфаці.

Третій мій етап, зв'язаний з роботою інституту, був у липні–серпні 1935 р. Я мав у 1935 році стати завучем і учителем історії Есманської (нині Червоної) середньої школи. Мене на літо запросили вести історію та методичку історії на літніх курсах перепідготовки учителів 1–4-класів. У мене було 3 групи (дві – це учителі з закінченою педагогічною освітою і одна з незакінченою).

За хороші успіхи директор інституту т. Гаркуша нагородив мене грамотою, вручивши її на урочистому акті випуску. Грамотою також нагороджено і викладача російської мови і літератури Міщенського (ініціалів не знаю). Пам'ятаю, що працювали на курсах Алімов (рідний брат поета Алімова), Тарахало, Вовченко, Лопатень. Директором курсів був І. І. Шевченко. У мене збереглася грамота і фото колективу (я зберігаю їх як дороговказ).

Напередодні війни два роки працював у Путивлі в плод-овочевому технікумі, в евакуації – директором Спартанської середньої школи Саратовської області, при поверненні – деякий час на партійній роботі (відділ пропаганди і агітації Червоного району, суміщаючи з школою, а з 1947 року – те, що є. Вищу освіту за фахом історика здобув заочно. Член КПРС з 1932 р. Безногий.

Директор Інституту соціалізму Юрій Якович Рожков викладав лєнінізм, людина хороша і порядна (в 1934 р. його виключили з партії, але багатьох відновлено; мені здається, що його відновлено, бо серйозних фактів для виключення його з партії не було), далі він десь викладав географію і майбутнє його невідоме.

В частині поїздки голови виконбюро Костянтина Нечипоренка до Григорія Івановича Петровського можу дати визначити приблизно. Це було приблизно або в грудні 1924 р., або в січні 1925 р. Привіз він на вісім студентів підготовчого курсу щось 120 карбованців. Я не пригадую, щоб на книжках Ленінської бібліотеки був автограф Г. І. Петровського чи будь-які інші записи. Мені особливо

запам'яталася брошура-книга поем і віршів В. Маяковського про В. І. Леніна. Ми навіть виступали з колективною декламацією вірша «Бюлетень» (на смерть Леніну). Переважна більшість брошури – це останні праці В. І. Леніна «Про кооперацію», «Про нашу революцію», «Краще менше да краще» і інші. Книжки російською мовою за винятком кількох книжок не Леніна, а про Леніна.

Повідомляю прізвища і імена тих, хто загинув у роки Великої Вітчизняної війни. Мільютченко Сергій Федорович, працював на посаді зав. роно в м. Глухові. Мироненко Петро Тимофійович, уродженець с. Береза, працював директором Холопківської школи. Носенко Дем'ян Федорович, працював директором Студенецької, Червоної школи, а пізніше – зав. роно в Есмані (Червоне). Дружина його Ірина Михайлівна деє працює чи працювала в школі у Глухові, там і проживає. Але доля Носенка Д. Ф. до кінця невідома, він був у партизанах, про що посвідчили учителі Уланівської школи (тепер їх уже немає); Бондаренко Федір Пилипович, загинув у партизанах, був секретарем райкому партії і командиром партизанського загону. Забелін Іван Євдокимович був директором Червоної (Есманської) школи, загинув у партизанах. Роки два чи три сюди до братської могили приїздив його брат з дружиною (причому брат одружений на вдові Івана Євдокимовича Забеліна). Живуть вони у Хмельницькій області, він обіцяв написати мені, але чомусь не написав. Батько його живе в одному з сіл колишнього Шалигінського району. Про це, можливо, краще знає дружина Ф. П. Бондаренка, що живе у Глухові. Кануннікова Ніна, що закінчила Інститут соцвуху, працювала в Червоній середній школі (Есмань), викладала історію. Замучена фашистами. Чоловік її, Чалий, теж учився в інституті, деє працював якийсь час, здається, директором Дубовичської школи. Бартельов Юрій Андрійович замучений фашистами в нинішньому Первомайському (раніше Червоне). Лахно Павло загинув на фронті. Хобоко Іван Васильович замучений фашистами в с. Журавці (нині м. Дружба). Артамонов Павло Зінов'євич загинув на фронті (був до війни зав. роно у Шостці). Шербак Олександр загинув на фронті. Калюжний Олександр загинув на фронті. Русанов Тимофій Дмитрович (директор Кучерівської семирічної школи) загинув на фронті.

Раджу звернутися до Івана Андрійовича Куценка, що працює секретарем парторганізації в с. Слоут.

Для мене невідома доля тих, хто зі мною навчався в педтехнікумі, а саме: Костя Нечипоренко, Федір Пилипенко, Федір Максимович Плюта і багато інших.

Р. С. Я бачу, що у вашому листі йде мова про мою участь у Великій Вітчизняній війні. Повідомляю: я з 2–3 років позбувся ноги в результаті поліомієліта. Був в евакуації. Нагороджений медаллю за «За доблесний труд в Великой Отечественной войне». Маю декілька почесних грамот за роботу в школах, за ленінську пропаганду, за пропагандистську роботу (про це писати нескромно, але я виконую Ваше про-

хання). Решту я дав у попередньому листі. Звертаюся до т. Ляшка з проханням при листуванні написати своє ім'я та по батькові.

З дружнім привітом Х. М. Остапенко
21.11.1966 р. с.Червоне.

До музею Глухівського педагогічного інституту.

Наша зустріч з композитором Верховинцем

Йшов 1933 рік. Якщо не помиляюсь, то було в квітні. До кабінету співів і музики, що містився на першому поверсі старовинного корпусу, поволі збираються хористи і солісти деє о 17-й годині.

Нас ще було небагато, як до кабінету завітали двоє. Це був керівник хору Сергій Євгенович Мацелінський і з ним гість. Можна було подумати, що це рідний його брат, бо дуже було багато схожого у всьому, в тому числі і в простодушнім, задушевним, інтелігентним такті. Виявляється, що у Мацелінського гостює видатний український композитор Верховинець. Нас тоді було ще замало, бо прийшли раніше призначеного строку. Шановний Сергій Євгенович взаємно представив нам видатного композитора, а кожного з нас – йому. Композитор Верховинець душевно розмовляв з нами. Поволі зібралися в призначений час усі хористи. Вони привітно зустрілися з композитором і сталося так, ніби Верховинець давно з нами. Яка була радість, коли Сергій Євгенович повідомив, що пісню «Греми, греми могутня пісня...» композитор Верховинець на слова Панова буде з нами виконувати сам композитор (до речі у мене зберігається записаний текст цієї пісні). До речі, на чолі з Верховинцем тоді хор виконав, як я пам'ятаю, пісні «Ой видно село» і ще ряд українських і сучасних пісень.

Задушевним було і прощання студентів-хористів з видатним композитором.

Х. М. Остапенко
с. Червоне, 06.11.1967р.

У добу цифрових інформаційних технологій актуальною проблемою експозиційної діяльності сучасних музеїв є прагнення утримати суспільну зацікавленість і популяризувати установу серед відвідувачів. У таких реаліях трансформується сама ідея екскурсії як чогось непорушного й сталого в часі. Використання епістолярної спадщини при підготовці текстів екскурсій допоможе актуалізувати значимість і індивідуальність музейної установи, її експозиції, фондів і в кінцевому результаті підсилить культурно-просвітницьку складову.

ДЖЕРЕЛА

1. Білавич Д. Місія музею та чинники її формування / Художній музей початку ХХІ ст. і його роль у формуванні сучасного культурного середовища: матеріали міжнародної науково-практичної конференції до 20-річчя Чернівецького обласного художнього музею. Чернівці, 2008. С. 11–16.
2. Супонєва С. В., Годованська О. М. Музейна експозиція; генерування та варіативність. Вчені записки ТНУ імені В. І. Вернадського. Серія: Історичні науки. Т. 33 (72) № 3. К., 2022. С. 112–116.
3. Вялець А. Музеї та сучасність / Музейна справа та музейна політика в Україні ХХ ст. Київ, 2004. С. 10–14.
4. Піскун В. Роль музейної спадщини у формуванні національ-

ної ідентичності українців (кінець XIX – початок XX ст.) / Музейна справа та музейна політика в Україні XX ст. Київ, 2004. С. 14–20.

5. Салата О. О. Основи музеєзнавства: навчально-методичний посібник. Вінниця: ТОВ «Нілан-ЛТД», 2015. 164 с.

6. Фонди Глухівського міського краєзнавчого музею: спр. 1103., фн 134, н/в 335.

7. Фонди Музею Глухівського педагогічного університету ім. О. Довженка. Особова справа І. М. Ляшка.

Moshik I. V. Epistolary in museum work. From the history of the creation of the museum of Hlukhiv pedagogical university

The article examines the museum as a self-sufficient scientific institution that processes and preserves unique monuments of tangible and intangible culture of mankind. It is emphasized that the presentation basis of the museum is its exposition and excursions, which fulfill the main communicative purpose of the institution. The role of the epistolary heritage as a basis for creating the exposition and the text of excursions, its involvement as a component of cultural and educational activities is analyzed.

The history of the creation of the museum of Hlukhiv Oleksandr Dovzhenko Pedagogical University is considered, the role of the initiative personality in its foundation, in particular Ivan Mykhailovych Liashko, is determined. Letters of Khoma Maksymovych Ostapenko, a former student of Hlukhiv Pedagogical Institute, which helped to supplement the museum's exposition, are published.

Key words: museum, exposition, excursion, epistolary heritage, cultural and educational activities.

REFERENCES

1. Bilavych, D. (2008). Misiia muzeiu ta chynnyky yii formuvannia [The mission of the museum and the factors of its formation]. *Khudozhnii muzei pochatku 21 st. i yoho rol u formuvanni suchasnoho kulturnoho seredovyscha: materialy mizhnarodnoi naukovo-praktychnoi konferentsii do 20-richchia Chernivetskoho oblasnoho khudozhnoho muzeiu*. Chernivtsi, pp. 11–16. [in Ukrainian].

2. Suponiev, S.V., Hodovanska, O.M. (2022). Muzeina ekspozytsiia; heneruvannia ta variatyvnist [Museum exhibition; generation and variation.]. *Vcheni zapysky TNU imeni V.I. Vernadskoho. Seriia: Istorychni nauky*, vol. 33(72), 3, pp. 112–116. Kyiv. [in Ukrainian].

3. Vialets, A. (2004). Muzei ta suchasnist [Museums and modernity]. *Muzeina sprava ta muzeina polityka v Ukraini XX st.*, pp. 10–14. Kyiv. [in Ukrainian].

4. Piskun, V. (2004). Rol muzeinoi spadshchyny u formuvanni natsionalnoi identychnosti ukraintiv (kin. XIX– poch. XX st.) [The Role of Museum Heritage in the Formation of the National Identity of Ukrainians (late nineteenth – early twentieth centuries)]. *Muzeina sprava ta muzeina polityka v Ukraini XX st.*, pp. 14–20. Kyiv. [in Ukrainian].

5. Salata, O. O. (2015). *Osnovy muzeieznastva: navchalno-metodychnyi posibnyk [Fundamentals of Museology: a study guide.].* Vinnytsia: TOV «Nilan-LTD». [in Ukrainian].

6. Fonds of the Hlukhiv City Museum of Local Lore: fn. 1103, fn. 134, n/a 335.

7. Fonds of the Museum of Hlukhiv Pedagogical University named after O. Dovzhenko. Personal file of I.M. Liashko.

**Стаття надійшла до редакції 12.07.2025 р.
Рекомендована до друку 17.07.2025 р.**

УДК 738.22:94(47).07(477.41)

Н. Г. Кондратенко

Т. К. Кондратенко

КОЛЕКЦІЯ КЕРАМІКИ ІЗ м. БАР У ЗІБРАННІ ПОЛТАВСЬКОГО КРАЄЗНАВЧОГО МУЗЕЮ ІМЕНІ ВАСИЛЯ КРИЧЕВСЬКОГО: АТРИБУЦІЯ ТА РЕСТАВРАЦІЯ

Стаття присвячена вивченню музейної колекції гончарних виробів, що походять із м. Бар на Поділлі, яке славалося своїми гончарями ще з XV ст. і стало осердям гончарного центру, маючи, проте, специфічні особливості формотворення та орнаментики. У статті наводиться повний перелік музейного зібрання, яке налічує 7 мисок. Розглянуто морфологічні та типологічні особливості посуду, акцентовано на особливостях декорування барських мисок. Виокремлено авторські роботи Павла Самоловича, коротко охарактеризовано його специфічні стилістичні прийоми. Особливу увагу приділено питанню реставрації барського посуду у майстерні Полтавського краєзнавчого музею імені Василя Кричевського, спираючись на значну історичну цінність та високий експозиційний потенціал.

Ключові слова: кераміка, посуд, гончарство, колекція, реставрація, Бар, Поділля, Полтавський краєзнавчий музей імені Василя Кричевського.

Колекція народних керамічних виробів у Полтавському краєзнавчому музеї імені Василя Кричевського налічує понад три тисячі виробів. Їх осердя становить посуд місцевого виробництва, проте зберігаються тут і чудові зразки із різних гончарних осередків України. Своїм специфічним, каліграфічним, наче народженим на одному диханні, орнаментом привертає увагу посуд із м. Бар на Поділлі.

Метою статті є дослідження та аналіз частини зібрання керамічного посуду, створеного руками барських майстрів. Оскільки колекція була сформована ще у першій половині XX ст., достеменно простежити її долю можна лише частково, адже роки Другої світової війни (1939–1945) залишили руйнівний слід на музейних предметах та фондово-обліковій документації музею. До нашого часу збереглися лише 7 мисок із Бару, що, вірогідно, потрапили до колекції завдяки зусиллям відомого науковця та сподвижника музейної справи початку XX ст. Костя Мощенка після його експедиції Подільською губернією [10, с. 65]. Можна припустити, що саме його рукою на денці предметів було нанесено чорнильні написи із назвою населеного пункту та датуванням. Під час війни усі вони були вивезені до Німеччини, а в ході реституції музейних цінностей у 1948 р. – надійшли назад до музею. Проте кілька – у фрагментованому стані із втратами. Чорновий монтаж предметів виконав музейний реставратор Є. Мячин, який займався порятунком культурних цінностей у повоєнний період. Тривалий час їх музейний потенціал не використовувався. У цьому контексті важливим завданням постає повноцінна реставрація та паспортизація збережених раритетів, повернення їх до експозиційного простору.

Актуальність дослідження обумовлена відродженням традиційних народних промислів, серед яких гончарство посідає помітне місце. У цьому розрізі саме му-

зей як осередок збереження матеріальної та духовної культурної спадщини повинен узяти на себе роль дослідника й популяризатора врятованих цінностей.

Питанням вивчення народної кераміки присвятили свої дослідження знані українські науковці. Серед них Ю. Лащук, О. Данченко, Г. Івашків. Регіональні аспекти висвітлено у працях Ю. Сіцінського, К. Широцького, О. Прусевича, В. Титаренка, Л. Мельничук, О. Клименко та ряду інших дослідників.

Місто Бар здавна славалося своїми гончарями – відомо, що ще у XV–XVI ст. довкола цього осередку об'єднувався гончарний цех талановитих майстрів, який своєю продукцією задовольняв потреби міської громади та жителів навколишніх сіл. Відомо, що гончарні цехи в регіоні діяли також у Смотричі, Меджибожі, Гайсині, Шаргороді та інших населених пунктах Поділля. Проте цехові художні традиції завжди є унікальними, навіть за умови, коли територіально близькі один до одного [11, с. 30]. Цікаво, що місцевий промисел паралельно існував у двох варіантах – цеховому і звичайному, які між собою були вельми відмінні [9]. І хоч у 1900 р. цехи було ліквідовано, у багатьох містах і містечках краю майже до кінця XX ст. зберігалися елементи їхніх традицій [8, с. 27].

Наприкінці XIX – на початку XX ст. гончарством займалася майже третина населення Бару. У 1920-х рр. тут працювала артіль «Червоний керамік», чиї вироби користувалися значним попитом. Серед майстрів цього періоду до нас дійшло кілька імен – Пилип Лукашенко, Петро Маніта, Григорій та Олександр Решітники, Павло Самолів, Григорій Круликовський, Франко і Йосип Врублевські, Стах, Франко та Іван Желеховські [3, с. 146–147]. На жаль, місцеві гончарі не мали традиції систематично підписувати свої твори, що нині значно ускладнює роботу дослідників місцевого промислу. У 1930-х рр. барське гончарство почало занепадати через стрімке збільшення обсягів виробництва фабрично-заводського посуду [7, с. 63].

Зібрання барської кераміки у Полтавському краєзнавчому музеї імені Василя Кричевського нині налічує 7 предметів. У ході їх дослідження було украдено нові науково уніфіковані паспорти на заміну попередніх вельми лаконічних описів 1948 р.

1. ПКМВК 9977 Кс 806. Миска проста, конічної форми. Подільська губернія, м. Бар. 1880 р. Автор невідомий. Тло біле. Малюнок: на дзеркалі зображення двох пташок, що дивляться у різні боки, та стилізовані рослинні елементи на стінках миски. Береги широкі, фігурно відігнуті, прикрашені стилізованою рослинною гілкою, від дзеркала; по краю відведені трьома коричневими смугами. Кольори розпису: зелений, жовтий,

Миска із зозулею на яблуневій гілці. Автор П. Самолів. Подільська губернія, м. Бар. 1900 р. Кс 821

червоний. Зворотний бік без поливи.

Глина, ангоби, полива; гончарний круг, розпис, поливання, випалювання; діаметр вінець 27,5 см, діаметр дна 13 см, висота 5,3 см.

2. ПКМВК 9978 Кс 807. Миска проста, конічної форми. Подільська губернія, м. Бар. 1880 р. Автор невідомий. Тло біле. Малюнок: на дзеркалі зображення птаха на гілці (мотив «зозуля на яблуневій гілці») та стилізовані рослинні елементи на стінках миски. Береги широкі, фігурно відігнуті, прикрашені стилізованою рослинною гілкою, від дзеркала відведені однією зеленою і трьома коричневими смугами; по краю – двома коричневими смугами. Кольори розпису: зелений, жовтий, червоний. Зворотний бік без поливи.

Глина, ангоби, полива; гончарний круг, розпис, поливання, випалювання; діаметр вінець 28,5 см, діаметр дна 12,5 см, висота 6 см.

3. ПКМВК 9992 Кс 821. Миска проста, конічної форми. Подільська губернія, м. Бар. 1900 р. Автор Павло Самолів (вірогідно). Тло біле. Малюнок: на дзеркалі зображення птаха (зозулі) в оточенні квітів та стилізовані рослинні квіти на стінках миски. Береги широкі, фігурно відігнуті, прикрашені різнобарвними смугами із накупанням, від дзеркала відведені трьома коричневими смугами; по краю – чотирма коричневими смугами. Кольори розпису: зелений, жовтий, червоний. Зворотний бік без поливи.

Глина, ангоби, полива; гончарний круг, розпис, поливання, випалювання; діаметр вінець 27 см, діаметр дна

Миска із сюжетним зображенням. Автор П. Самолович.
Подільська губернія, м. Бар. Кін. XIX ст. Кс 830

12 см, висота 6,5 см.

4. ПКМВК 9993 Кс 822. Миска проста, конічної форми. Подільська губернія, м. Бар. 1880 р. Автор Павло Самолович (вірогідно). Тло біле. Малюнок: на дзеркалі зображення двох пташок, що дивляться у різні боки, та стилізовані рослинні елементи на стінках миски. Береги широкі, фігурно відігнуті, прикрашені скісними різнокольоровим смугами, від дзеркала; по краю відведені трьома коричневими смугами. Кольори розпису: зелений, жовтий, червоний, темно-коричневий. Зворотний бік без поливи.

Глина, ангоби, полива; гончарний круг, розпис, поливання, випалювання; діаметр вінець 28 см, діаметр дна 13 см, висота 7 см.

5. ПКМВК 10001 Кс 830. Миска проста, конічної форми. Подільська губернія, м. Бар. Кін. XIX ст. Автор Павло Самолович (вірогідно). Тло біле. Малюнок: на дзеркалі зображення двох жінок біля столика і чоловіка-музиканта зі скрипою, та стилізовані рослинні елементи з накупанням на стінках миски. Береги широкі, фігурно відігнуті, прикрашені стилізованою рослинною гілкою з накупанням, від дзеркала відведені двома чорними смугами; по краю відведені однією широкою чорною смугою. Кольори розпису: зелений, жовтий, червоний, чорний. Зворотний бік без поливи.

Глина, ангоби, полива; гончарний круг, риткування, розпис, поливання, випалювання; діаметр вінець 29 см, ді-

метр дна 14 см, висота 6 см.

6. ПКМВК 10002 Кс 831. Миска проста, конічної форми. Подільська губернія, м. Бар. 1900 р. Автор невідомий. Тло біле. Малюнок: на дзеркалі зображення птаха (зозулі) в оточенні квітів та стилізовані рослинні квіти на стінках миски. Береги широкі, фігурно відігнуті, прикрашені різнобарвним смугами із накупанням, від дзеркала відведені трьома коричневим та однією зеленою смугами, по краю – двома коричневими смугами. Кольори розпису: зелений, жовтий, червоний, коричневий. Зворотний бік без поливи.

Глина, ангоби, полива; гончарний круг, розпис, поливання, випалювання; діаметр вінець 28,5 см, діаметр дна 12,5 см, висота 7 см.

7. ПКМВК 10009 Кс 838. Миска проста, конічної форми. Подільська губернія, м. Бар. 1900 р. Автор Павло Самолович (вірогідно). Тло біле. Малюнок: на дзеркалі восьмипелюсткова розета-зірка. Береги широкі, фігурно відігнуті, прикрашені різнобарвним смугами із накупанням, від дзеркала та по краю відведені чотирма коричневим смугами. Кольори розпису: зелений, жовтий, червоний, коричневий. Зворотний бік без поливи.

Глина, ангоби, полива; гончарний круг, розпис, поливання, випалювання; діаметр вінець 27,5 см, діаметр дна 12,5 см, висота 6 см.

Оскільки зібрання барської кераміки музею представлено виключно мисками, цілком слушним видається більш детальний розгляд їх морфологічних та орнаментальних особливостей.

Миски барських гончарів мають чітку конічну форму і специфічне вінце, що відрізняє їх від решти подільських осередків. Розпис також має свої композиційні особливості – традиційно значна частина внутрішнього простору посудини залишалася вільною. Усі миски із музейного зібрання мають типові для Бару кінця XIX – початку XX ст. біле тло. Кольорова гама представлена брунатною, зеленою, вохристою, жовтою фарбами. Щодо стилістики самого зображення майстри дотримувалися стійкого каліграфічного і однотипного трактування образів, раціональної скупості графічних контурів, вишуканої плавності ліній та максимально допустимого аскетизму творення форми малюнка [1, с. 4–5].

У цілому характер мотивів та їхнє трактування багато в чому нагадує оздоблення кераміки XVIII ст., яка через зв'язки українських цехових майстрів з гончарями Центральної та Східної Європи засвоїла немало технологічних прийомів, частину асортименту виробів, принципів декорування, окремих елементів орнаментики [4, с. 27]. Улюбленою технікою розпису місцевих майстрів було ріжкування, проте попереднього чорнового малюнка не наносили – увесь візерунок наче виливався на поверхню

виробу на одному диханні.

У декорі барських мисок надзвичайно популярним є зображення птаха в оточенні рослинних мотивів [1, с. 10–11]. Як відомо, зображення птаха трапляється в оздобленні кераміки багатьох осередків України і має значну кількість варіантів та композиційних схем [5, с. 327]. У творах гончарів Бару контур орнітоморфного мотиву залишається майже незмінним, натомість варіюється рослинне оточення та вирішення окремих деталей: вигин тулуба, вирішення хвостика тощо. Принцип композиції також доволі усталений: у нижній частині – гілка, над пташкою – рослинний мотив. При цьому фігурку пташки розділено на кілька частин, заповнених різнокольоровими ангобами. У верхній частині стінок усіх мисок – концентричні лінії. Береги полумисків оздоблювали рядами арок-пелюсток, іноді – широкими вертикальними різнокольоровим смугами-мазками [6, с. 78]. Типове втілення орнітоморфного мотиву можемо спостерігати на п'яти мисках із музейного зібрання – «зозуля на яблуневій гілці» (Кс 807), «зозуля в оточенні квітів» (Кс 821, 831), «дві пташки, що дивляться в різні боки» – мотив, типовий для весільного посуду (Кс 806, 822).

У колі барських гончарів особливе місце посідає Павло Самолович, твори якого збереглися і в нашому музеї. Навчався майстер у гончарній школі Коломиї, де він міг запозичити спосіб ритованого малювання по сирому гончарному виробові. Можна припустити, що майстер познайомився із творчістю Олекси Бахматюка, відомого гуцульського гончаря, що прославився сюжетним гончарними розписами, де він втілював сцени з містечкового побуту та народного життя. Серед барських майстрів гончарства Павло Самолович єдиний, хто творив на полумисках сюжетні композиції, які постають відображенням суспільних проявів його доби. Тут бачимо сцени відпочинку і гуляння міщанського люду, у яких беруть участь військові кавалери, шляхетні дами, музики-скрипалі, музики з бубнами та цимбалами, галантна прислуга. В антуражі сцен присутні також зображення меблів, ваз із букетами тощо. Усі сюжети пронизані тонким ароматом гумористичної вдачі автора, який весело констатує явища суспільного оточення [11, с. 33]. Ще однією з особливостей авторського стилю є активне використання накапування, рядами якого він охоче прикрашав береги мисок, komponуючи їх із вертикальними різнобарвними смугами.

У зібранні музею збереглася одна миска із сюжетним малюнком, виконаним у канонічній для П. Самоловича манері (Кс 830). Вірогідно, тут зображено сценку із життя шинку – музика-скрипаль розважає своєю грою двох панянок біля столика з напоями. Цій пам'ятці притаманна чітка лаконічна манера виконання, увага до вільного тла, властиве авторові вміння скомпонувати зображення в коло, завдяки чому її без сумніву можна долучити до кращих зразків українського народного примітиву.

До більш традиційних барських робіт майстра належать ще 3 миски із музейної добірки із зображеннями

«зозулі в оточенні квітів» (Кс 821), «двох пташок, що дивляться в різні боки» (Кс 822), «восьмипелюсткової розети-зірки» (Кс 838). Ці сюжети є характерними для робіт місцевих майстрів, проте вирізняються художньо-зображальною стилістикою і окремими декоративними елементами, притаманними Павлу Самоловичу.

Враховуючи значну історичну цінність та високий експозиційний потенціал, особливо актуальним видається питання реставрації збірки предметів із м. Бар. Ця робота була розпочата у 2019 р. художником-реставратором творів з кераміки та скла третьої кваліфікаційної категорії музею Наталією Кондратенко. Тоді була відреставрована миска із сюжетною сценкою Кс 830. Однак на той момент реставрація цієї збірки носила спорадичний характер і була пов'язана із науковим опрацюванням предметів, що постраждали під час Другої світової війни.

Систематичне обстеження зібрання барської кераміки проведено у 2024 р. у рамках підготовки матеріалів для Віртуального музею Барської кераміки [2], створеного в рамках реалізації проекту «Відродження традицій Барської кераміки в. 2.0» за підтримки Українського культурного фонду. За результатами було складено план реставрації, до якого включено предмети, що потребують термінового реставраційно-консерваційного втручання. Наразі майже всі вони підготовлені до демонстрації в експозиційному просторі, а чотири вже представлені у Віртуальному музеї Барської кераміки.

Вироби барських майстрів приваблюють дивовижною гармонією форми і декору, яка досягається застосуванням низки композиційних прийомів, вироблених і відшліфованих протягом століть. Наукове опрацювання, відновлення й збереження цієї спадщини є першочерговим завданням музейників.

ДЖЕРЕЛА

1. Барська кераміка: фотоальбом / За ред. В. В. Титаренка. Вінниця, 2018. 60 с.
2. Віртуальний музей Барської кераміки [Електронний ресурс]. Режим доступу: <https://barceramic.org.ua/pro-proekt-2/>
3. Гудак В. А. Творчість гончарів міста Бар. *Українське мистецтвознавство*. Вип. 6. Київ: Наук. думка, 1974. С. 146–150.
4. Данченко Л. Народна кераміка Середнього Подніпров'я. Київ: Мистецтво, 1974. 192 с.
5. Івашків Г. М. Декор української народної кераміки XVI – першої половини XX століть. Львів: Інститут народознавства НАН України, 2007. 544 с.
6. Клименчук О. О. Гончарне мистецтво Бару в контексті розвитку української кераміки. *Місце барської кераміки в гончарній спадщині України*: матеріали всеукр. наук.-практ. конф. 12 вересня 2021 р. Кам'янець-Подільський: ТОВ «Друкарня «Рута», 2021. С. 75–88.
7. Куперштейн М. Б. Історія гончарства на Барщині. *Місце барської кераміки в гончарній спадщині України*: матеріали всеукр. наук.-практ. конф. 12 вересня 2021 р. Кам'янець-Подільський: ТОВ «Друкарня «Рута», 2021. С. 59–65.
8. Мельничук Л. Гончарство нашого краю: Минуле і сьогодення. *Народне мистецтво*. 2002. № 3–4. С. 26–30.
9. Мельничук Л. Гончарство Поділля в другій пол. XIX–XX століть: історико-етнографічне дослідження. Київ: УНІСЕРВ, 2004. 349 с.
10. Риженко Я. Збірки з історії, етнографії, мистецтва та промисловості. *Збірник. Т. І. Присвячений 35-річчю музею*. Полтава, 1928. С. 65–90.
11. Титаренко В. В. Про барське гончарство. *Місце барської кераміки в гончарній спадщині України*: матеріали всеукр. наук.-практ. конф. 12 вересня 2021 р. Кам'янець-Подільський: ТОВ «Друкарня «Рута», 2021. С. 30–36.

Kondratenko N. H., Kondratenko T. K. Pottery items from Bar town in the collection of the Vasyl Krychevskyi Poltava Museum of local lore: attribution and restoration

The article is dedicated to studying museum collection of pottery items that originate from Bar in Podillia Region, famous for its potters since the 15th century as it became the pottery center, which united neighbor villages. It is interesting that local pottery existed in two variants – guild and traditional that were rather different. Though guilds were declined in the 1900s, many local towns saved elements of their traditions. In the late 19th – early 20th c., nearly third part of inhabitants was involved in pottery. In 1920th co-operative «Chervonyi keramik» worked here, its production was very popular. In the 1930s Bar pottery started to fade because of spreading of plants and factories.

Complete list description of the gathering with new detailed scientific is given. It includes 7 bowls. Short review of history of Bar ceramic collection in museum forming is given. As during the Second World War (1939–1945) most of fund documents were lost in the ruining fire, which almost destroyed the museum building and part of its collection, it is difficult to find out concrete source of each object coming. It can be concerned that they were brought by famous museum worker Kost Moshchenko after his expedition to Podillia Region at the beginning of the 20th c.

Morphological and typological peculiarities of dishes are observed. Peculiarities of their decorative patterns are described. Works of famous potter Pavlo Samolovych are chosen, his specific decorative techniques are mentioned.

Special attention is paid to restoration of Bar dishes by conservators from the Vasyl Krychevskyi Poltava Local Lore Museum, minding their great historical value and expository potential.

Key words: ceramics, dishes, pottery, collection, restoration, Bar, Podillia, the Vasyl Krychevskyi Poltava Local Lore Museum.

REFERENCES

1. Tytarenko, V. V. (Ed.). (2018). *Barska keramika: fotoalbum [Bar pottery: photoalbum]*. Vinnytsia. [in Ukrainian].
2. Virtualnyi muzei Barskoi keramiky [Virtual Museum of Bar ceramics]. Retrieved from <https://barceramic.org.ua/pro-proekt-2/> [in Ukrainian].
3. Hudak, V. A. (1974). Tvorchist honchariv mista Bar [Work of potters from Bar City]. *Ukrainske mystetstvoznavstvo – Ukrainian Art Critics*, 6, pp. 416–150. [in Ukrainian].
4. Danchenko, L. (1974). *Narodna keramika Serednioho Podniprovia [Folk ceramics of the mid-Dniper River area]*. Kyiv: Mystetstvo. [in Ukrainian].
5. Ivashkiv, H. (2007). *Dekor ukrainskoi narodnoi keramiky 16–pershoi polovyny 20 stolittia [Patterns of Ukrainian folk ceramics of the 16th–first half of the 20th c.]*. Lviv: Instytut narodoznavstva NAN Ukrainy. [in Ukrainian].
6. Klymenko, O. O. (2021). Honcharne mystetstvo Baru v konteksti rozvytku ukrainskoi keramiky [Pottery art of Bar in context of Ukrainian pottery development]. Abstract of Papers: *Mistst barskoi keramiky v honcharnii spadshchyni Ukrainy*. (pp. 75–88). [in Ukrainian].
7. Kupershtein, M. B. (2021). Istoriia honcharstva na Barshchyni [History of pottery in Bar Region]. Abstract of Papers: *Mistst barskoi keramiky v honcharnii spadshchyni Ukrainy*. (pp. 59–65). [in Ukrainian].
8. Melnychuk, L. (2002). Honcharstvo nashoho kraiu: Mynule i siohodennia [Pottery of our land: Past and present]. *Narodne mystetstvo – Folk art*, 3–4, pp. 26–30. [in Ukrainian].
9. Melnychuk, L. (2004). *Honcharstvo Podillia v druii pol. 19–20 stolittia: istoriko-etnografichne doslidzhennia [Pottery of Podillia in the second half of the 19th–20th cc.: historic and ethnographic research]*. Kyiv: UNISERV. [in Ukrainian].
10. Ryzhenko, Ya. (1928). Zbirky z istorii, etnografii, mystetstva ta promyslovosti [Gathering of history, ethnography, art and craft]. In Ryzhenko, Ya. (Ed.), *Zbirnyk. Prysviacheniy 35-richchiiu muzeiu* (Vol. 1, pp. 65–90). Poltava. [in Ukrainian].
11. Tytarenko, V. V. (2021). Pro barske honcharstvo [About Bar pottery]. Abstract of Papers: *Mistst barskoi keramiky v honcharnii spadshchyni Ukrainy*. (pp. 30–36). [in Ukrainian].

Стаття надійшла до редакції 18.03.2025 р.
Рекомендована до друку 17.07.2025 р.

УДК 738.3:069.5(092)(477.53–22)Білик

О. Г. Ликова

ГЛИНЯНІ ВАЗИ ІВАНА БІЛИКА

У статті акцентовано увагу на глиняних вазах, які виготовляв відомий опішнянський гончар Іван Білик. Окреслені основні способи декорування поверхні виробів, що застосовував майстер. Наголошено на питанні атрибуції виробів, що розглядаються, зокрема, на аналіз ритованих написів, видів декору. Визначено роль виставок народно-го мистецтва, на яких експонувалися вази.

Ключові слова: Іван Білик, гончар, кераміка, ваза, Національний музей гончарства, Опішне.

На початку ХХ ст. глиняні вази стали одним із видів популярних предметів декорування сучасного стильного інтер'єру. Наявність у будинку гарної якісної вази визначав смак господарів, їхні статки, відчуття стилю.

Як і більшість речей, що оточують сучасну людину, вази сягають своїм корінням у давні часи. На початкових етапах свого існування вони виконували суто практичну функцію. Як декоративний елемент, глиняні вази у звичайних українських родині почали з'являтися лише з другої половини ХХ ст. Тож окремі українські майстри-гончарі звернули увагу на виготовлення власне декоративних глиняних ваз, які досить часто розміщувалися на підлозі.

Одним із таких майстрів був опішнянський гончар Іван Білик (26.11.1910–28.12.1999), який усе своє життя присвятив створенню глиняних шедеврів високої якості. Його вправність у виготовленні кераміки неодноразово відзначалася на державному рівні у вигляді дипломів, премій, відзнак, медалей тощо. Він – член Національної спілки художників України (з 1970 р.), заслужений майстер народної творчості України (з 1971 р.), лауреат Всеукраїнської премії імені Данила Щербаківського (1995 р.), Державної премії України імені Тараса Шевченка (1999 р.). На час присудження Шевченківської премії гончар уже мав ряд відзнак, дипломів, почесних звань, але за станом здоров'я не працював. Дослідники українського гончарства називали Івана Білика патріархом сучасної української кераміки [1, с. 17], а його творчість – визначним явищем українського мистецтва.

Попри те, що гончар робив чимало глиняних ваз, нині немає жодної праці, присвяченої опису чи аналізу саме цьому виду виробів Івана Білика. Тож у даному дослідженні акцентую увагу саме на глиняних вазах опішнянського гончаря, збережених у музейних колекціях України.

Майже все своє творче життя Іван Білик провів на підприємстві, хоча прийшов туди уже сформованим гончарем. На завод «Художній керамік» (тоді ще – артіль) він влаштувався у 1929 р., маючи уже близько семи років навчання і практики гончарства. Його працьовитість, амбіційність і впертість сприяли тому, що 1968 року він зайняв посаду творчого майстра. Незабаром на заводі була створена Художньо-експерименталь-

Рис. 1. Іван Білик (форма), автор невідомий (мальовка). Ваза. Глина, ангоби, полива, гончарний круг, мальовка, 63,7 x 29 см. Опішне, Полтавщина. Кінець 1960-х – початок 1970-х рр. Національний музей-заповідник українського гончарства, КН-4755/К-4478. Фото Тараса Пошивайла

на творча лабораторія (з 1 травня 1970 року), до складу якої було включено кращих майстрів заводу, серед яких був і Іван Білик.

Саме там, працюючи на заводі «Художній керамік» в Опішному, Іван Білик почав виготовляти глиняні вази, у чому досяг високого професійного рівня. Їхньому створенню він став приділяти багато уваги з 1970-х років, хоча найдавніша збережена ваза датується 1930-ми роками (це, зокрема, найстаріший виріб майстра, збережений до наших днів, що зберігається в колекції Національного музею-заповідника українського гончарства, далі – Національний музей гончарства).

Активність у створенні майстром ваз саме в останній чверті ХХ ст. має кілька пояснень. Перш за все, це робота в лабораторії, що вимагала створення оригінальних високоякісних творів як для масового виробництва, так і для загального показу. До того ж, саме 1960-ті – 1970-ті

Рис 2. Іван Білик. Ваза. Глина, полива, гончарний круг, ліплення, 49,5 x 23 см. Опішне, Полтавщина. 1970-ті рр. Національний музей-заповідник українського гончарства, КН-4758/К-4481. Фото Тараса Пошивайла

роки прикметні розгортанням в Україні виставкової діяльності. Виставки організовували до ювілеїв, пам'ятних дат, у тому числі проводилися й звітні покази областей в галузі культури. На виставках переважно репрезентувалися глиняні вази й зооморфна скульптура. Вироби Опішнянського заводу «Художній керамік» обов'язково брали у них участь. А працівники художньо-експериментальної творчої лабораторії були першими, хто ці вироби створював. На участі Івана Білика у виставкових заходах країни акцентували увагу й дослідники того часу: «Білик постійно експонується на республіканських та Всесоюзних виставках у павільйонах ВДНГ у Москві та Києві. Висококваліфіковані майстри виконують найвідповідальніші замовлення. Особливо відомі виготовлені ними великі художні декоративні вази із зображенням горельєфів і барельєфів...» [4, с. 3]. Тож, зрозуміло, що Іван Білик активно виготовляв ці твори.

Нині найбільша кількість виробів з кераміки Івана Білика – близько 300 одиниць – зберігається у колекції Національного музею гончарства [2]. Вази у ній становлять десяту частину. Невеликі зібрання сформовані у Полтавському краєзнавчому музеї імені Василя Кричевського й Національному музеї декоративного мистецтва України. Поодинокі роботи також мають інші музеї й приватні колекціонери.

В Опішному прийнято вважати, що гончар виготовляє виріб, а малювальниця його оздоблює. Іван Білик майже все робив сам: формував роботи на крузі й виліплював вручну, декорував наліпленими орнаментами, покривав поливами. Лише мальовкою його роботи прикрашали інші майстрині. Загалом 1970-ті роки в опішненському гончарстві прикметні більшим використанням наліпленої орнаментики, ніж мальованої. Дослідники двояко оцінювали заміщення на опішненських виробах мальованих орнаментів наліпленими. Наприклад, культуролог Роман Корогодський ще 1972 року переймався цим процесом: «...відчувається загрозлива тенденція занепаду опішнянського декоративного розпису... Стало модним декоративне ліплення... навіть на художній виставці твори талановитих опішнян іноді нагадують філію звіринця – стільки там найрізноманітніших звірів і тварин» [3, с. 48]. Проте для виробів Івана Білика упродовж усього часу його творчості характерне використання різних способів декорування, так само як і створення різних видів виробів. На відміну від інших майстрів, він не акцентував уваги на чомусь одному. Навіть попри те, що на виставках презентувалися переважно вази, тарелі й зооморфні скульптури, гончар не переставав виготовляти вироби й інших типологічних груп української кераміки.

Іван Архипович робив вази для підлоги великого розміру, оздоблюючи їх переважно рослинним ліпленим орнаментом, що складається із квітів, пуп'янків, листя, різних завитків. Рельєфний рослинний орнамент він часто доповнював зображенням дивовижних звірів (левів, риб, півнів). Особливістю ваз гончаря є наявність в орнаменті образу лева, який червоною ниткою проходить через усю творчість майстра. Іван Білик навіть на засіданнях Художньої ради опішнянського заводу «Художній керамік» неодноразово стверджував, що є автором зооморфної посудини «Лев» [5, арк. 4].

У процесі вивчення творчості Івана Білика простежується непостійність у нанесенні авторських підписів на його роботах, зокрема на вазах, де підписи є на кількох із них (переважно у вигляді ініціалів «І. А. Білик»). Водночас ніде не зафіксовано ім'я малювальниць, які прикрашали роботи майстра ангобовими композиціями. Загалом це характерно майже для всіх глиняних робіт Івана Білика, хоча сам він неодноразово стверджував, що мальовані орнаменти на його твори наносили різні майстрині, а у його творчості переважають вази, прикрашені наліпленим декором і кольоровими поли-

вами. Те саме стосується й датування виробів. На роботах досить рідко зазначено рік виготовлення. Переважна більшість ваз, виготовлених Іваном Біликом, датовані кінцем 1960-х – 1970-ми роками – періодом найбільшої творчої активності майстра за гончарним кругом.

Отже, глиняні вази опішнянського гончаря Івана Білика – унікальні вироби, які потребують подальшого дослідження і відкривають ще одну сторінку творчості видатного майстра.

ДЖЕРЕЛА

1. Данилейко В. Патріарх гончарного круга. *Народне мистецтво*. 2000. № 1–2. С. 17.
2. Наукових архів Національного музею-заповідника українського гончарства в Опішному. Інвентарні книги.
3. Корогодський Р. Опішня: проблеми і перспективи. *Народна творчість та етнографія*. 1972. № 3. С. 45–51.
4. Лещенко Г. Про що розповідають експонати. *Прапор комунізму*. 1986. № 4. 9 січня. С. 3.
5. Державний архів Полтавської області, ф. 9042, оп. 1, спр. 196, 7 арк. Протоколи засідання художественного совета 22 марта – 1 декабря 1977.

Lykova O. H. Clay vases of Ivan Bilyk

The article focuses on clay vases made by the famous Opishne potter Ivan Bilyk. The main methods of decorating the surface of the products used by the master are outlined. Emphasis is placed on the issue of attribution of the products under consideration, in particular, the analysis of ridged inscriptions, types of decor. The role of folk art exhibitions at which vases were exhibited is determined.

Key words: Ivan Bilyk, pottery, ceramics, vase, National Museum of Pottery, Opishne

REFERENCES

1. Danyileiko Volodymyr. (2000). Patriarkh honcharnoho kruha [Patriarch of the potter's wheel.]. *Narodne mystetstvo [Folk art]*, 1-2, p. 17. [in Ukrainian].
2. Naukovykh arkhiv Natsionalnoho muzeiu-zapovidnyka ukrainskoho honcharstva v Opishnomu. Inventarni knyhy [Scientific archive of the National Museum-Reserve of Ukrainian Pottery in Opishne. Inventory books.].
3. Korohodskyi Roman. (1972). Opishnia: problems and prospects. *Narodna tvorchist ta etnografia [Folk art and ethnography]*, 3. pp. 45-51. [in Ukrainian].
4. Leshchenko, H. (1986). Pro shcho rozpovidaiut eksponaty [What the exhibits tell us]. *Prapor komunizmu*, 4, 9 sichnia, p. 3. [in Ukrainian].
5. Derzhavnyi arkhiv Poltavskoi oblasti, f. 9042., op. 1., spr. 196., 7 ark. Protokol zasedanya khudozhestvennoho soveta 22 marta – 1 dekabria 1977.

Стаття надійшла до редакції 23.05.2025 р.
Рекомендована до друку 17.07.2025 р.

ЦИФРОВІЗАЦІЯ ДОКУМЕНТАЛЬНОЇ СПАДЩИНИ КИЄВО-ПЕЧЕРСЬКОЇ ЛАВРИ: ВИКЛИКИ ТА ПЕРСПЕКТИВИ

Стаття присвячена аналізу проблем збереження документальної спадщини Києво-Печерської лаври через оцифрування її документальних фондів. Розглянуто 16 тематичних колекцій, їх зміст, а також виклики, пов'язані з розпорошеністю документів, їхнім фізичним станом і необхідністю забезпечення сучасним обладнанням процесу оцифрування. Обґрунтовано необхідність створення електронної бібліотеки «Документальна пам'ять Києво-Печерської лаври» під координацією Національного заповідника «Києво-Печерська лавра» для інтеграції фондів у єдиний цифровий репозитарій, забезпечення доступу та довготривалого збереження. Проаналізовано організаційні й технічні аспекти реалізації проєкту, його потенціал для науки та популяризації спадщини.

Ключові слова: Києво-Печерська лавра, оцифрування, документальна спадщина, електронна бібліотека.

Постановка проблеми. Збереження документальної спадщини є одним із ключових завдань сучасної науки, оскільки ці об'єкти є носіями історичної пам'яті та ідентичності. Києво-Печерська лавра має унікальні писемні пам'ятки, які розпорошені по архівах, музеях, бібліотеках, основна частина яких зберігається у фондах Центрального державного історичного архіву України (далі – ЦДІАК) та Національної бібліотеки України імені В. І. Вернадського (далі – НБУВ). Фізичне зношення документів, їхня фрагментарність, відсутність єдиної системи доступу та недостатній рівень цифрової інфраструктури створюють загрозу втрати цінних писемних пам'яток. Це потребує комплексного підходу до їхнього оцифрування та збереження.

У контексті цього дослідження під оцифруванням розуміється процес створення цифрових копій фізичних документів, що забезпечує їхнє збереження у цифровому форматі. Натомість цифровізація охоплює ширший процес інтеграції цих цифрових об'єктів у сучасні інформаційні системи, включаючи систематизацію, створення метаданих, забезпечення доступу через цифрові платформи та їхнє включення до глобального інформаційного простору. Таке розмежування дозволяє чітко окреслити технічні та організаційні аспекти роботи з документальною спадщиною Києво-Печерської лаври.

Аналіз останніх досліджень і публікацій. У сучасних наукових дослідженнях питання цифровізації документальної спадщини посідає центральне місце, відображаючи нагальну потребу збереження історичних документів у цифровому форматі та їх інтеграції в глобальні інформаційні екосистеми. Ця проблематика постає як багатогранне явище, що вимагає аналізу технічних, організаційних, соціальних і правових аспектів. Дослідники оцінюють потенціал новітніх технологій, розробляючи стратегічні підходи до розвитку цієї сфери, та приділяють особливу увагу унікальним документальним фондам, зокрема архівам Києво-Печерської лаври, які вирізняються винятковою історичною цінністю. Наукові праці гармонійно поєднують теоретичні основи із практичними рішеннями, спрямованими на забезпечення доступності й популяризацію доку-

ментальної спадщини.

Т. О. Горбул [1] акцентує увагу на визначальній ролі цифрових платформ у формуванні нової інформаційної екосистеми, підкреслюючи їхній потенціал для створення об'єктів цифрової культури та просування документальної спадщини в сучасному інформаційному просторі. О. В. Шевченко та В. Г. Спрясін [2] розглядають цифровізацію як ефективний інструмент збереження унікальних матеріалів, наголошуючи, що цифрові копії не лише захищають оригінали від фізичного зношення, а й значно розширюють доступ до них для широкої аудиторії. І. В. Довжук [3] зосереджується на нормативно-правовому регулюванні архівної справи, обґрунтовуючи необхідність удосконалення законодавчої бази для гарантування збереження історичних документів та їх доступності в цифровому середовищі. Д. П. Василенко та Л. В. Бутко [4] аналізують інтеграцію інноваційних технологій в архівну діяльність, демонструючи їхній вплив на оптимізацію доступу до інформаційних ресурсів і вдосконалення методів аналізу фондів.

Соціальні аспекти цифровізації висвітлює М. О. Шевченко [5], звертаючи увагу на значення краудсорсингу та міжінституційної співпраці у формуванні цифрового контенту й популяризації архівних колекцій. Л. Ф. Приходько [6, с. 68] досліджує міжнародні підходи до збереження цифрової спадщини, спираючись на документи ЮНЕСКО та ЄС, і наголошує на важливості гармонізації правових і технологічних стандартів. Ю. І. Горбань [7, с. 63–72] аргументує переваги цифрових копій, які розширюють можливості використання документальної спадщини у наукових і культурних цілях, тоді як В. Добровольська [8] формулює принципи створення цифрового культурного простору України, окреслюючи перспективи розвитку документальних цифрових систем у соціокомунікаційному контексті. І. В. Лобузіт [9, с. 143–163] зосереджується на технологічних рішеннях для створення цифрових колекцій, аналізуючи управління їхнім життєвим циклом і критерії підбору спеціалізованого обладнання.

Таким чином, сучасні дослідження формують комплексний підхід до цифровізації документальної спадщини, інтегруючи технічні, правові, соціальні та культурні перспективи для її збереження й популяризації. Водночас ці праці недостатньо охоплюють специфічні виклики, пов'язані з Києво-Печерською лаврою, зокрема: фрагментацію писемних пам'яток у фонді 128 Центрального державного історичного архіву України (ЦДІАК), що ускладнює їх систематизацію; особливі технічні вимоги до оцифрування старослов'янських рукописів (роздільна здатність 600 dpi, адаптоване програмне забезпечення для оптичного розпізнавання символів); крихкість матеріалів, яка потребує попередньої консервації та використання спеціалізованого обладнання; відсутність єдиної бази даних між ключовими установами – ЦДІАК, НБУВ і Національним заповідником «Києво-Печерська лавра» – для уніфікації метаданих; а також практичні аспекти інтеграції фондів у міжнародні платформи.

Метою статті є дослідження проблематики цифровізації документальної спадщини Києво-Печерської лаври,

аналіз змісту й особливостей колекцій писемних пам'яток, оцінка викликів їх систематизації, а також обґрунтування доцільності створення електронної бібліотеки «Документальна пам'ять Києво-Печерської лаври». Ця ініціатива спрямована на забезпечення інтеграції, збереження та популяризації унікального духовного надбання в контексті сучасних інформаційних технологій і глобального культурного простору.

Виклад основного матеріалу. Документальна спадщина Києво-Печерської лаври, вагома частина якої зберігається у фондах ЦДІАК, зокрема у ф. 128 (понад 30 тис. справ) [10, с. 6], становить основу для створення тематичних цифрових колекцій, що поступово поповнюватимуться новими матеріалами.

Однією з таких є колекція «Устрій і управління», до складу якої входять універсали гетьманів, укази духовної влади, листування Духовного собору тощо. Інша колекція – «Особовий склад» та її підколекція «Паломництво» – будуть наповнюватись списками ченців і послушників, відомостями про постриг і призначення, записами про паломників та їхні пожертви. Колекція «Приписні монастирі» включатиме документи, що стосуються управління вотчинами, землеволодіння, звітності та описів майна приписних монастирів, а також призначення намісників. Колекція «Монастирське господарство» міститиме купчі, дарчі, межові записи, універсали гетьманів і листування з козацькою старшиною щодо земельних прав. Колекція «Релігійна діяльність» складатиметься з документів щодо релігійних обрядів, церковних свят, а також матеріалів про відправлення панахид, літургій, хресних ходів, записів про освячення храмів і вівтарів, свідчень про канонізацію святих, уставів монастирського богослужіння, листування з церковною владою щодо релігійних питань, описів чудотворних ікон і реліквій, а також звітів про участь монастиря у загальноцерковних заходах.

Колекція «Просвітницька діяльність» наповнюватиметься документами про лаврську бібліотеку, школу живопису, діяльність Київської духовної академії та іконописної майстерні. Колекція «Видавнича діяльність» складатиметься з підколекцій: «Літературна спадщина прп. Феодосія», «Організація книгодрукування», «Реєстри та каталоги видань», «Географія розповсюдження видань». Колекція «Доброчинність» і підколекція «Ктитори. Меценати» міститимуть записи про пожертви, кружечні збори, підтримку храмів та інші доброчинні ініціативи. Колекцію «Будівництво і ремонт» складатимуть матеріали, пов'язані з реставрацією та будівництвом церков, спорудженням приміщень для паломників, ремонтом печер і храмів. Колекція «Монастирська медицина» включатиме історичні документи про діяльність лаврських лікарень і богаділень, зокрема описи медичних практик, списки хворих, записи про призначення персоналу та забезпечення ліками.

Наступні колекції міститимуть важливі документальні свідчення, зокрема: «Історія і опис лаври» – описи монастиря XVII–XIX століть, історичні довідки, спогади та путівники, що висвітлюють історичний і культурний роз-

виток Києво-Печерської лаври; «Фінансова діяльність» і підколекція «Податки» – звіти про пожертви, податки, доходи від друкарні та господарської діяльності, які відображають економічну основу функціонування монастиря; «Грамоти, листи, укази» – документи, що засвідчують узаконення земельних володінь, кадрові призначення й зміни, а також права й привілеї монастиря; «Судові справи» та підколекція «Чолобитні» – позови, чолобитні й судові рішення, що відображають правові аспекти діяльності монастиря; «Майнові та земельні спори» – документи, пов'язані з розв'язанням суперечок щодо монастирських земель, майнових прав та інших конфліктів.

Важливо зазначити, що всі ці колекції мають робочі назви, які в процесі опрацювання писемних пам'яток можуть бути скориговані. Результатом цієї роботи може бути створення додаткових колекцій або підколекцій історичних документів монастиря.

Реалізація проєкту «Документальна спадщина Києво-Печерської лаври» передбачає пошук, відбір і систематизацію писемних пам'яток, що зберігаються в різних установах пам'яті, для їхнього включення до тематичних колекцій. З цієї метою планується створення міжінституційної робочої групи, яка координуватиме зусилля між ключовими архівами та бібліотеками. Формування колекцій уже розпочато фахівцями Національного заповідника «Києво-Печерська лавра» з опрацювання документів фонду 128 ЦДІАК України. Однак процес значно ускладнює розпорошеність історичних матеріалів між різними фондами. Наприклад, відомості про діяльність монастирської лікарні розподілені між описами «Банківські справи», «Бухгалтерські справи», «Чернецькі справи» та «Загальні справи», дані про розписи храмів містяться в «Банківських справах», «Загальних справах» і «Вотчинних справах», а документи, пов'язані з освітньою діяльністю, розпорошені по описах «Благочинницькі справи», «Друкарські справи» та «Загальні справи».

Така фрагментація вимагає детального аналізу змісту описів для об'єднання матеріалів у цілісні колекції. Це ускладнює систематизацію матеріалів: без ретельного аналізу кожного опису неможливо сформувати повноцінну колекцію, що уповільнює підготовку до оцифрування. Наприклад, для створення колекції «Монастирська медицина» необхідно інтегрувати документи з «Чернецьких справ», «Бухгалтерських справ», «Загальних справ» та ін., що вимагає значних часових і людських ресурсів.

Оцифрування як початковий етап цифровізації документальної спадщини Києво-Печерської лаври стикається з низкою технічних викликів, зумовлених специфікою самих документів. Одним із ключових є технічні обмеження, пов'язані з особливостями писемних пам'яток і вимогами до їхньої обробки. Рукописи, зокрема ті, що написані старослов'янськими шрифтами або мають вицвілий чи пошкоджений текст, потребують сканування з роздільною здатністю не менше 600 dpi для збереження всіх деталей тексту та графічних елементів. Для їхньої обробки необхідне спеціалізоване програмне забезпечення оптичного розпізнаван-

ня символів (OCR), адаптоване до старослов'янських текстів, наприклад, ABBYY FineReader із модулем для історичних шрифтів або спеціально розроблені алгоритми машинного навчання. Однак стандартні OCR-системи часто виявляються неефективними через нерегулярність рукописних текстів або пошкодження сторінок, що вимагає додаткової ручної корекції та залучення експертів із палеографії.

Іншим суттєвим викликом є фізичний стан документів, значна кількість яких втратила цілісність, що проявляється в розривах по краях, деформаціях від вологості та слідів плісняви. Вони можуть бути частково зруйновані через вікові зміни, що робить їх сканування ризикованим без попередньої консервації. Для таких матеріалів необхідне спеціалізоване обладнання, зокрема планетарні сканери (наприклад, Zeutschel OS 12000 або Atiz BookDrive), які уникають прямого контакту з поверхнею, а також камери високої роздільної здатності для 3D-зйомки великоформатних документів. Робота з цими артефактами вимагає суворого клімат-контролю (температура 18–20°C, вологість 50–55%), а також відповідної кваліфікації персоналу.

Нарешті, відсутність єдиної бази даних між основними установами, що зберігають документальну спадщину Києво-Печерської лаври, зокрема ЦДІАК, НБУВ, а також Національним заповідником «Києво-Печерська лавра», перешкоджає ефективному обміну інформацією та уніфікації метаданих. Кожна установа використовує власні стандарти каталогізації, що призводить до дублювання зусиль і несумісності цифрових ресурсів. Наприклад, метадані про один і той самий історичний документ у ЦДІАК (дата, автор, опис) можуть відрізнятися від записів у НБУВ чи заповіднику, що ускладнює інтеграцію в єдиний репозитарій і обмежує створення єдиного пошукового інтерфейсу, знижуючи доступність колекцій для користувачів.

Цифровізація писемних пам'яток Києво-Печерської лаври вимагає не лише застосування сучасного обладнання та залучення кваліфікованих фахівців, але й системного підходу для подолання організаційних перепон. Це включає тісну співпрацю між установами, стандартизацію процесів і залучення додаткових ресурсів.

У Національному заповіднику «Києво-Печерська лавра» розроблено Концепцію проєкту створення електронної бібліотеки «Документальна пам'ять Києво-Печерської лаври», яка є стратегічним планом для оцифрування, збереження, систематизації та популяризації документальної спадщини монастиря [11]. Концепція спрямована на вирішення низки завдань: збереження рукописів, стародруків та оригінальних документів, що перебувають під загрозою через фізичне зношення; створення повнотекстової бази даних для віртуальної реконструкції розпорошених колекцій; забезпечення доступу до цифрових копій як для дослідників, так і для широкої аудиторії користувачів в Україні та за її межами.

Проєкт передбачає встановлення чітких стандартів для оцифрування та управління даними: відбір документів залежно від їхньої цінності, тематичної спрямованості, рідкісності та стану; оцінка технічної бази (сканери, сервери,

програмне забезпечення); вибір форматів (TIFF для архівування, PDF/A для доступу); використання метаданих за стандартом METS та створення єдиного каталогу. Доступ до ресурсів буде забезпечено через інформаційно-пошукову систему та заходи для довгострокового збереження (оновлення форматів, резервне копіювання). Концепція також передбачає інтеграцію документальної спадщини лаври до світового інформаційного простору за стандартами METS і Dublin Core, що забезпечить сумісність із відповідними цифровими платформами.

Нормативна база проєкту ґрунтується на відповідних міжнародних документах, зокрема, таких як «Хартія про збереження цифрової спадщини» (UNESCO, 2003) та Декларація «Пам'ять світу в цифрову епоху» (2012), а також на українському законодавстві [12].

Фонд електронної бібліотеки поповнюватиметься оцифрованими документами та бібліографічною інформацією з дотриманням авторських прав у тісній співпраці з ЦДІАК, НБУВ та Заповідником. Уніфіковані правила передбачають створення єдиного каталогу для запобігання дублюванню. Доступ до ресурсів планується надавати через портал та мобільні пристрої з можливістю створення персональних кабінетів.

Висновки та перспективи подальших досліджень. Цифровізація документальної спадщини Києво-Печерської лаври відіграє ключову роль у її збереженні. Електронна бібліотека «Документальна пам'ять Києво-Печерської лаври» усуне проблеми розпорошеності матеріалів, їхнього фізичного зносу та обмеженого доступу, відкриваючи нові можливості для наукових досліджень, охорони культурної спадщини й популяризації цього об'єкта. На відміну від попередніх досліджень, які здебільшого зосереджувалися на загальних аспектах цифровізації архівів чи теоретичних засадах, запропонований підхід вирізняється комплексним аналізом специфічних викликів (фрагментація фондів, технічні вимоги до оцифрування старослов'янських рукописів) та практичним рішенням у вигляді створення єдиного цифрового репозитарію з уніфікованими стандартами метаданих (METS, Dublin Core). Реалізація проєкту захистить унікальні документи від руйнування, зробить їх доступними для дослідників і широкої аудиторії та сприятиме інтеграції документальної спадщини монастиря до світового цифрового простору.

Створення єдиного цифрового архіву документальних пам'яток стане частиною глобального культурного середовища. Це розкриє науковий, духовний і соціально-економічний потенціал монастиря, підвищить якість музейних послуг, сприятиме збереженню історичної пам'яті та зміцнить міжнародний авторитет Києво-Печерської лаври.

Пріоритетним напрямом подальших досліджень має стати вдосконалення технічної бази оцифрування. Важливим завданням є пошук нових документів, пов'язаних з історією Києво-Печерської лаври, у малодосліджених джерелах – приватних колекціях чи зарубіжних архівах – для включення їх до цифрових фондів і подальшого опрацювання.

Перспективним є поглиблення співпраці з UNESCO та Europeana через конкретні проекти. Наприклад, подання заявки на включення електронної бібліотеки до програми UNESCO «Пам'ять світу» може забезпечити міжнародне визнання та залучити фінансування для модернізації обладнання й підготовки персоналу. Участь у Europeana Collections інтегрує цифрові колекції Лаври до європейського культурного простору завдяки адаптації метаданих до міжнародних стандартів і проведенню спільних онлайн-виставок чи вебінарів. Співпраця з експертами у сфері цифрової консервації, наприклад, через грантові програми Horizon Europe, дозволить обмінятися досвідом і впровадити передові технології, як-от 3D-реконструкція документів. Ці заходи не лише посилять глобальні позиції проекту, а й забезпечать додаткові ресурси для його розвитку.

ДЖЕРЕЛА

1. Горбул Т. О. Діджиталізація культурної спадщини в Україні: аналіз особливостей в контексті розвитку цифрової культури. *Культурологічний альманах*. 2023. Вип. 4. С. 212–218.
2. Шевченко О. В., Спрясін В. Г. Електронні документи в складі цифрової спадщини сучасного суспільства. *Бібліотекознавство. Документознавство. Інформологія*. 2022. № 3. С. 51–54.
3. Довжук І. В. Нормативно-правові засади регулювання архівної справи в Україні доби незалежності. *Соціум. Документ. Комунікація. Серія: Історичні науки*. 2017. Вип. 3. С. 13–25.
4. Василенко Д. П., Бутко Л. В. Пріоритетні напрями цифровізації архівної справи. *Бібліотекознавство. Документознавство. Інформологія*. 2021. № 4. С. 32–38.
5. Шевченко М. О. Краудсорсинг у відборі документів та формуванні цифрового контенту документної спадщини. *Культура та інформаційне суспільство XXI століття: матеріали всеукр. наук.-теорет. конф. молодих учених*, 22–23 квітня 2021 р. Харків, 2021. С. 241–242.
6. Приходько Л. Ф. Збереження цифрової культурної спадщини – імператив XXI століття (за документами ЮНЕСКО і Європейського Союзу). *Архіви України*. 2019. № 2. С. 67–81.
7. Горбань Ю. І. Зберігання книжкових пам'яток як культурних цінностей у бібліотеках України. Київ: Ліра-К, 2018. 160 с.
8. Добровольська В. Інформаційно-документаційне забезпечення розвитку соціокомунікаційного простору культури в Україні. Київ: НАККІМ, 2020. 352 с.
9. Лобузин І. В. Цифрові бібліотечні проекти: технологічні рішення та управління життєвим циклом колекцій. Київ: НБУВ, 2016. 216 с.
10. Архів Києво-Печерської лаври та заповідника. ЦДІАК України. Ф. 128. Києво-Печерська лавра: Предметно-тематичний покажчик / упоряд. С. Р. Кагамлик. Київ, 2008. 360 с.
11. Сенченко Н. М. Електронна бібліотека Києво-Печерської лаври: проблеми створення та перспективи розвитку. *Вісник Книжкової палати*. Київ, 2021. № 12. С. 15–17.
12. Про Національну програму інформатизації: Закон України від 01.12.2022 р. № 2807-ІХ. URL: <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/2807-20#Text> (дата звернення: 18.03.2025).

Senchenko N. M. Digitization of the documentary heritage of the Kyiv-Pechersk Lavra: challenges and prospects

The article is devoted to analyzing the challenges of preserving the documentary heritage of the Kyiv-Pechersk Lavra through the digitization of its documentary funds. It examines 16 thematic collections, their content, and the issues related to the dispersal of documents, their physical condition, and the need for modern equipment to support the digitization process. The necessity of establishing an electronic library, «Documentary Memory of the Kyiv-Pechersk Lavra», under the coordination of the National Kyiv-Pechersk Historical and Cultural Preserve, is substantiated to integrate the funds into a unified digital repository, ensuring accessibility and long-term preservation. Unlike existing studies, which often focus on general digitization trends or theoretical frameworks, this research offers a novel approach by addressing the specific challenges of the Kyiv-Pechersk Lavra – such as the fragmentation of Fund 128 and the technical demands of digitizing fragile 17th–18th-century Old Slavic manuscript – and proposing a practical solution through a centralized digital platform with standardized metadata (METS, Dublin Core). The organizational and technical aspects of the project's implementation are analyzed, along with its potential for scientific research and heritage promotion. The study highlights that the documentary heritage, stored primarily in the Central State Historical Archive of Ukraine (Fund 128), reflects the multifaceted activities of the

monastery from the 17th to the 19th centuries. Key challenges include the fragility of manuscripts, requiring high-resolution scanning (600 dpi) and specialized OCR software, as well as the lack of a unified database among key institutions (e.g., TsDIAK, NBUV, and the Preserve), which hinders metadata standardization. The proposed electronic library aims to address these issues by creating a comprehensive digital platform, adhering to international standards, and integrating the Lavra's heritage into global systems like Europeana. This initiative will not only safeguard the materials but also enhance their scientific, educational, and touristic value, reinforcing the Lavra's role as a cornerstone of Ukrainian heritage. Future research should focus on upgrading equipment, developing metadata standards, and fostering international collaboration with UNESCO and similar entities.

Key words: Kyiv-Pechersk Lavra, digitization, documentary heritage, electronic library.

REFERENCES

1. Horbul, T. O. (2023). Didzhytalizatsiia kulturnoi spadshchyny v Ukraini: analiz osoblyvostey v konteksti rozvytku tsyfrovoy kultury [Digitalization of cultural heritage in Ukraine: analysis of features in the context of digital culture development]. *Kulturolohiichnyi almanakh – Culturological Almanac*, (4), pp. 212–218. [in Ukrainian].
2. Shevchenko, O. V., Spriasyn, V. H. (2022). Elektronni dokumenty v skladi tsyfrovoy spadshchyny suchasnoho suspilstva [Electronic documents as part of the digital heritage of modern society]. *Bibliotekoznavstvo. Dokumentoznavstvo. Informolohiia – Library Science. Document Science. Informology*, (3), pp. 51–54. [in Ukrainian].
3. Dovzhuk, I. V. (2017). Normatyvno-pravovi zasady rehulivannia arkhivnoi spravy v Ukraini doby nezalezhnosti [Normative and legal framework for regulating archival affairs in Ukraine during the independence era]. *Sotsium. Dokument. Komunikaitsiia. Seriia: Istorychni nauky – Society. Document. Communication. Series: Historical Sciences*, (3), pp. 13–25. [in Ukrainian].
4. Vasylenko, D. P., Butko, L. V. (2021). Priorytetni napriamy tsyfrovizatsii arkhivnoi spravy [Priority directions for the digitalization of archival affairs]. *Bibliotekoznavstvo. Dokumentoznavstvo. Informolohiia – Library Science. Document Science. Informology*, (4), pp. 32–38. [in Ukrainian].
5. Shevchenko, M. O. (2021). Kraudorsynh u vidbori dokumentiv ta formuvanni tsyfrovoho kontentu dokumentnoi spadshchyny [Crowdsourcing in the selection of documents and the formation of digital content of documentary heritage]. Abstracts of Papers '21: *Kultura ta informatsiine suspil'stvo XXI stolittia*. (pp. 241–242). Kharkiv. [in Ukrainian].
6. Prykhodko, L. F. (2019). Zberezhennia tsyfrovoy kulturnoi spadshchyny – imperatyv XXI stolittia (za dokumentamy YuNESKO i Yevropeiskoho Soiuzu) [Preservation of digital cultural heritage – an imperative of the 21st century (based on UNESCO and European Union documents)]. *Arkhivy Ukrainy – Archives of Ukraine*, (2), pp. 67–81. [in Ukrainian].
7. Horban, Yu. I. (2018). Zberihannia knyzhkovykh pamiatok yak kulturnykh tsinnostey u bibliotekakh Ukrainy [Preservation of Book Monuments as Cultural Values in Ukrainian Libraries]. Kyiv: Lira-K. [in Ukrainian].
8. Dobrovolska, V. (2020). Informatsiino-dokumentatsiine zabezpechennia rozvytku sotsiokomunikatsiinoho prostoru kultury v Ukraini [Information and Documentation Support for the Development of the Sociocommunicative Cultural Space in Ukraine]. Kyiv: NAKKIM. [in Ukrainian].
9. Lobuzin, I. V. (2016). Tsyfrovii bibliotichni proekty: tekhnolohichni rishennia ta upravlinnia zhyttievym tsykлом kolektsii [Digital Library Projects: Technological Solutions and Collection Lifecycle Management]. Kyiv: NBUV. [in Ukrainian].
10. Kahamlyk, S. R. (2008). *Arkhiv Kyievo-Pecherskoi lavry ta zapovidnyka. TsDIAK Ukrainy. F. 128. Kyievo-Pecherska lavra: Predmetno-tematichnyi pokazhchik* [Archive of the Kyiv-Pechersk Lavra and Reserve. Central State Historical Archive of Ukraine (CSHAU). Fund 128. Kyiv-Pechersk Lavra: Subject-Thematic Index]. Kyiv. [in Ukrainian].
11. Senchenko, N. M. (2021). Elektronna biblioteka Kyievo-Pecherskoi lavry: problemy stvorennia ta perspektyvy rozvytku [Electronic Library of Kyiv-Pechersk Lavra: Challenges of Creation and Development Prospects]. *Visnyk Knyzhkovoї palaty – Bulletin of the Book Chamber*, (12), pp. 15–17. [in Ukrainian].
12. Pro Natsionalnu prohramu informatyzatsii: Zakon Ukrainy vid 01.12.2022 r. № 2807-IX [On the National Informatization Program: Law of Ukraine dated December 1, 2022, No. 2807-IX]. Retrieved from <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/2807-20#Text> [in Ukrainian].

Стаття надійшла до редакції 25.03.2025 р.
Рекомендована до друку 17.07.2025 р.

С. П. Жукова
О. І. Маслюк

ЗБЕРЕЖЕННЯ ДЕРЕВ'ЯНОЇ СКУЛЬПТУРИ ПРОСТО НЕБА (Пам'яті заслуженого майстра народної творчості України Ігоря Білевича)

У статті окреслені проблеми збереження дерев'яної скульптури просто неба, що розташовані на території пам'ятки архітектури та містобудування «Садібний будинок Кочубеїв» (1904 р.) у м. Глухові.

Вироби створені протягом 2018–2020 рр. під час проведення у місті Всеукраїнських пленерів різьбярів, ініціатором і організатором яких став Ігор Білевич – заслужений майстер народної творчості України, викладач Глухівського національного педагогічного університету імені Олександра Довженка, учасник російсько-української війни, який загинув на Донеччині у вересні 2022 р.

Ключові слова: дерев'яна скульптура, різьбяр, пленер, Ігор Білевич, мистецтво, консервація.

Дерево – доступний та красивий природний матеріал. Логічно, що Сіверщина як регіон зі своїм неповторним природно-заповідним фондом має високі здобутки у галузі художньої деревообробки України, де талановиті майстри не тільки зберегли, а й розвинули традиційне мистецтво. На її теренах здавна були поширені різні види різьблення: плоске і тригранно-виїмчасте, більш характерне для речей народного побуту (рубелі, праники, сволоки, тарелі, полички-божниці); у техніці об'ємного різьблення робили дерев'яну скульптуру або виготовляли деякі деталі оздоблення виробів (меблів); ажурне різьблення часто використовували у декорі дерев'яних архітектурних споруд, а високорельєфне застосовували для оздоблення іконостасів, рам для дзеркал, меблів.

У статті автори ставлять перед собою завдання на прикладі дерев'яної скульптури, що знаходиться просто неба на території пам'ятки архітектури та містобудування «Садібний будинок Кочубеїв» (1904 р.) у м. Глухові, окреслити коло проблем, пов'язаних з їх збереженням, і, виходячи із власного досвіду, запропонувати шляхи їх розв'язання.

Питанню зберігання музейних колекцій загалом присвячена низка праць музеологів, а для його вирішення розроблено цілий комплекс рекомендацій та методик. В цьому контексті згадаємо «Інструкцію про облік та зберігання музейних цінностей музеїв системи Міністерства культури СРСР» (1968 р.), «Інструкцію по учёту и хранению музейных ценностей, находящихся в государственных музеях СССР» (1984 р.) [1], де окремим розділом визначені умови знаходження в експозиціях і фондосховищах музейних предметів різних груп зберігання, у тому числі і виробів з дерева. З набуттям Україною незалежності музейні працівники продовжували користуватися інструкціями, виданими за часів радянської держави, доки в цьому питанні не відбулись певні зрушення. Першою ластівкою стала «Інструкція з організації обліку музейних предметів» (І частина), затверджена наказом Мінкультури України від 21.07.2016 р. № 580 [2], а згодом у 2018 р. з'явилась II частина з розділом IX «Порядок ор-

Іл. 1. Ігор Білевич – заслужений майстер народної творчості України

ганізації зберігання музейних предметів».

Враховуючи досвід провідних музейних установ України, перед спеціалістами Національного заповідника «Глухів» на початку своєї діяльності постало завдання комплектування фондів, виходячи зі спроможності забезпечення їх подальшого збереження. Дерев'яні вироби не входять до переліку інвентарних груп, за якими відбувається формування музейних колекцій Заповідника, але обставини змусили замислитись над тим, щоб зберегти паркову дерев'яну скульптуру, яка позапланово потрапила до закладу. Мова йде про авторські роботи, зроблені під час проведення у Глухові протягом 2018–2020 рр. Всеукраїнських пленерів різьбярів. Останній (третій) проходив з 1 по 10 липня 2020 р. на території пам'ятки архітектури і містобудування «Садібний будинок Кочубеїв» (1904 р.), в якій розташовані адміністрація і музей археології Національного заповідника «Глухів». Різьбярі створювали дерев'яні скульптури та виготовляли вироби, тематично присвячені добі Київської Русі – періоду, коли Глухів вперше згадується у давньоруських літописах (1152 р.) [3].

Іл. 2. Повалена дерев'яна скульптура у міському парку відпочинку

Ідейним натхненником і головним організатором проведення пленерів різьбярів у Глухові став Ігор Білевич – заслужений майстер народної творчості України, викладач Глухівського національного педагогічного університету ім. О. Довженка (далі – ГНПУ), який долучив до цієї справи своїх учнів та колег (іл. 1). На його постаті зупинимось більш детально.

Ігор Володимирович Білевич народився 4 жовтня 1971 р. у м. Шостка Сумської обл., там закінчив місцеву школу. Планував обрати творчу професію – мав намір вступити до художнього училища. Але батько вмовив поступати до Глухівського педінституту ім. С. М. Сергєєва-Ценського (нині – ГНПУ), де Ігор у 1993 р. отримав кваліфікацію вчителя праці та загальнотехнічних дисциплін. Згодом почав працювати вчителем праці у рідній шосткинській школі № 1. Після проходження строкової служби у лавах Збройних сил України працював у своїй alma mater (1995–2000) на посаді асистента кафедри трудового навчання та креслення, викладав народні ремесла. Далі навчався в аспірантурі при кафедрі трудового навчання та креслення у Національному педагогічному університеті ім. М. Драгоманова (2000–2003), по її закінченні працював на кафедрі інженерної графіки Національного університету харчових технологій (м. Київ), з 2008 р. – на кафедрі дерева і металу Державного інституту декоративно-прикладного мистецтва та дизайну ім. М. Бойчука. Викладання в закладах освіти Ігор поєднував із виконанням обов'язків відповідального секретаря Національної спілки майстрів народного мистецтва України, членом якої був сам з 2003 р. Там він і познайомився з багатьма творчими, талановитими особистостями та отримав перший досвід організації виставок, симпозіумів, фестивалів.

Ще під час навчання у Глухові місто глибоко запало

Ігорю в душу, де він мріяв побудувати власний будинок, фундамент якого заклав тут ще до навчання в аспірантурі. Повернувшись до Глухова, разом з дружиною викладав у рідному педуніверситеті, прищеплював студентам любов до українського народного мистецтва, активно займався виставковою діяльністю.

У січні 2015 р. Ігор став на захист рідної землі. Навіть на війні, в часи відносного затишшя, майстер не полишав улюблену справу – робив дерев'яні ложки, які дарував побратимам і волонтерам. У 2016 р. повернувся до мирного життя, продовжив викладацьку діяльність, разом із Романом Дзекелевим самотужки опанував основи хортинг-фехтування, заснував громадське об'єднання «Козацький клуб "Гарда"».

За своє життя Ігор Білевич встиг взяти участь у понад 80 виставках, у тому числі й закордонних. На них він продемонстрував таке розмаїття форм і оздоб у стилістиці плоского тригранно-виїмчастого різьблення, що мистецтвознавці поставили його ім'я поруч з кращими майстрами Сіверщини ХХІ ст. Віктором Ворожбитом, Анатолієм Колошиним, Анатолієм Іваньковим, які по праву вважаються патріархами відродження різьблення цього регіону [4, с. 494]. Указом Президента України від 8 листопада 2017 р. Ігорю Білевичу було присвоєно почесне звання «Заслужений майстер народної творчості України». 5 березня 2019 р. він отримав вчене звання доцента кафедри технологічної і професійної освіти ГНПУ.

У перший день повномасштабного вторгнення Росії в Україну 24 лютого 2022 р. Ігор приєднався до 114-ї бригади територіальної оборони, разом із побратимами боровив Київщину, а згодом – Донеччину. 29 вересня 2022 р. біля селища Ямпіль воїн загинув, рятуючи пораненого побратима. Похований на Вознесенському кладовищі у

Іл. 3. Скульптура Ігоря Білевича «Меч єдності» (2018 р.) після проведення робіт по її захисту

Іл. 4. Скульптура учня І. Білевича Сергія Шкури «Вікінг» (2020 р.)

м. Глухові. 1 грудня 2022 р. рішенням сесії Глухівської міської ради вулицю Пушкіна у Глухові перейменовано на вулицю Ігоря Білевича, а 4 жовтня 2023 р. у ГНПУ відкрито мистецьку лабораторію імені Героя.

Повертаючись до дітища Ігоря Білевича – плерів різьбярів – слід згадати особистісні якості їх організатора: скромність, чесність, відвертість, наполегливість, невибагливість. До Глухова їхали майстри, у тому числі і учні Ігоря, з різних куточків України з бажанням створити протягом кількох днів свій виріб і залишити його місту.

Перші два роки позначилися невизначеністю щодо подальшої долі цих виробів. Врешті-решт їх розмістили просто неба у міському парку відпочинку, знехтувавши елементарними правилами техніки безпеки і зберігання. Через деякий час скульптури вже лежали на землі під загрозою повного знищення (іл. 2). На це звернула увагу дружина Ігоря – Світлана, яка звернулась до Заповідника з пропозицією врятувати витвори різьбярів, тим самим збільшивши кількість скульптур, що залишилися на території закладу після проведення третього пленеру. Узгодивши юридичні питання, було ухвалено позитивне рішення щодо переміщення дерев'яної скульптури з міського парку відпочинку на територію пам'ятки «Садбний будинок Кочубеїв».

Одним із головних завдань при збереженні будь-яких

музейних експонатів є створення оптимальних умов (зокрема мікроклімату), які потрібні для захисту колекцій. Саме матеріал, з якого виготовлені експонати, є основним чинником, що диктує умови їх зберігання. Якщо у закритому приміщенні (фондосховищі) такі умови можна створити штучно через системи вентиляції, опалювання, осушування та додаткове обладнання, то при зберіганні предметів просто неба необхідно враховувати фактори, які виникають внаслідок екзогенних процесів. Особливо сильно негативний вплив зміни температури й рівня вологості проявляється в осінньо-зимовий період, коли постійні перепади температури спричиняють замерзання-розмерзання наявної у скульптурі води, рівень якої, до речі, в цей період також значно збільшується. До того ж скульптури, розташовані просто неба, піддаються вітрюванню та постійній дії сонячних променів [5, с. 70].

Ухвалюючи рішення про взяття на зберігання до Заповідника паркових дерев'яних скульптур, у керівництва та спеціалістів закладу було чітко розуміння необхідності проведення реставраційно-консерваційних заходів з періодичним візуальним обстеженням виробів через певний проміжок часу.

Відомо, що для максимально тривалого збереження виробів з дерева необхідно, перш за все, враховувати рівень дифузії води. Це процес, під час якого молекули води

переміщуються з області з вищою концентрацією води до області з нижчою концентрацією, допоки не досягається рівновага. Іншими словами, це поширення вологи від місця, де її багато, до місця, де її мало, що в кінцевому підсумку призводить до руйнування волокон деревини, її розтріскування, гниття та появи плісняви [6; 7].

Паркові скульптури (4 одиниці), які передали до Заповідника, знаходились у незадовільному стані: були наявні відколи, тріщини, сліди руйнації та гниття деревини. З метою усунення негативних факторів, які впливають на стан предметів, і їх стабілізації, вироби просушили, а втрати з елементами різьблення відновили з дотриманням збереження авторського задуму. Для вклеювання втрачених частин деревини було застосовано водостійкий клей «Клейберіт».

При збереженні дерев'яної скульптури особливої уваги потребує її торцева частина. Саме через неї йде пряме потрапляння вологи всередину виробу. Для обробки торця було використано акрилову синтетичну смолу «Paraloid B-72», розведену ацетоном з додаванням спирту. Нанесення розчину на проблемні місця здійснювалося в декілька етапів з інтервальною просушкою. Таким самим методом було оброблено нижню частину зрізу кожної скульптури, через яку виріб набирає найбільше вологи під час опадів.

Для улаштування твердої основи під кожну скульптуру на певній глибині була залита суміш зі щебеню, піску та цементу, причому основа на кілька сантиметрів вивисувалась над поверхнею землі для покращення водовідведення. При застиганні у суміш встановили металеві кронштейни для надійного кріплення між собою основи та скульптури і запобігання її можливого падіння.

Перед встановленням дерев'яних скульптур на цементну основу прокладено гідроізоляцію шляхом її обробки ґрунтом глибокого просякнення в два етапи. В ході монтажу та закріплення скульптур на металевих кронштейнах, дерево обробили антисептичним засобом для захисту від шкідників. Після його повного висихання, скульптури покрили ґрунтом для деревини. На останньому етапі вироби законсервували кольоровим матовим лаком в декілька шарів (іл. 3, 4).

Деревина – вибагливий матеріал, вироби з якого потребують особливого догляду та постійного спостереження за їх станом. Відтак щороку в суху погоду поверхня скульптур проходить розчистку та повторне покриття консервуючим шаром лаку.

Отже, незважаючи на обмежену джерельну базу і відсутність конкретних методик збереження дерев'яної скульптури просто неба, досвід спеціалістів Національного заповідника «Глухів» стане в нагоді музейним закладам, які мають аналогічні проблеми. Залучення до цієї справи провідних українських реставраторів-консерваторів є найкращим шляхом охорони виробів з дерева, але в умовах недостатнього фінансування можна і необхідно проводити роботи по їх захисту, обмежуючи негативний вплив зовнішнього середовища.

Автори статті висловлюють щире подяку в. о. директора Глухівського міського краєзнавчого музею Олені Онопрієнко за надану інформацію щодо біографії Ігоря Білевича.

ДЖЕРЕЛА

1. Инструкция по учёту и хранению музейных ценностей, находящихся в государственных музеях СССР. М., 1984. 152 с.
2. Наказ Міністерства культури України від 21.07.2016 р. № 580 «Про затвердження Інструкції з організації обліку музейних предметів». URL: <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/z1129-16> (дата звернення 15.05.2025 р.).
3. Пленер різьбярства «Глухів – 2020» URL: <http://nz-hlukhiv.com.ua/novini/plener-rizbyarstva-gluhiv-2020.html> (дата звернення 17.04.2025 р.).
4. Федевич Л. К. Інтерпретація орнаментів Сіверщини у різьбленому дереві Ігоря Білевича. *Сіверщина в історії України*: зб. наук. праць. Вип. 10. Глухів – Київ, 2017. С. 493–497.
5. Ликова О. Г. Проблеми зберігання монументальних глиняних скульптур просто неба. *Сіверщина в історії України*: зб. наук. праць. Вип. 4. Київ – Глухів, 2011. С. 69–71.
6. Як уберегти дерев'яні скульптури від підвищеної вологості. URL: <https://pobut.lviv.ua/articles/iak-uberehti-dereviani-skulptury-vid-pidvyshchenoi-volohosti> (дата звернення 15.05.2025 р.).
7. Захист деревини від гниття та обмерзання – ефективні рішення. URL: https://www.systopt.com.ua/article-zahyst-derevyny-vid-gnyttya-ta-obmerzannya?srltid=AfmBOorNui62OIUnTlxOwtyspwRRjiBsdRwlicHKp3rljMBv8kOWx_o (дата звернення 15.05.2025 р.).

Zhukova S. P., Masliuk O. I. Conversation of wood open-air sculptures (In memory of Honored Master of Folk Art of Ukraine Ihor Bilevych)

The article outlines the problems of preserving the open-air wooden sculptures located on the territory of the architectural and urban planning monument «Kochubei Manor House» (1904) in Hlukhiv.

The works were created during 2018–2020 during the All-Ukrainian plein airs of carvers in the city, initiated and organized by Ihor Bilevych, Honored Master of Folk Art of Ukraine, lecturer at Hlukhiv Oleksandr Dovzhenko National Pedagogical University, participant of the Russian-Ukrainian war, who died in Donetsk region in September 2022.

Key words: wooden sculpture, carver, plein air, Ihor Bilevych, art, conservation.

REFERENCES

1. Инструкция по учёту и хранению музейных ценностей, находящихся в государственных музеях СССР. М., 1984. 152 с.
2. Наказ Міністерства культури України від 21.07.2016 р. № 580 «Про затвердження Інструкції з організації обліку музейних предметів». URL: <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/z1129-16> (дата звернення 15.05.2025 р.).
3. Пленер різьбярства «Глухів – 2020» URL: <http://nz-hlukhiv.com.ua/novini/plener-rizbyarstva-gluhiv-2020.html> (дата звернення 17.04.2025 р.).
4. Федевич Л. К. Інтерпретація орнаментів Сіверщини у різьбленому дереві Ігоря Білевича. *Сіверщина в історії України*: зб. наук. праць. Вип. 10. Глухів – Київ, 2017. С. 493–497.
5. Ликова О. Г. Проблеми зберігання монументальних глиняних скульптур просто неба. *Сіверщина в історії України*: зб. наук. праць. Вип. 4. Київ – Глухів, 2011. С. 69–71.
6. Як уберегти дерев'яні скульптури від підвищеної вологості. URL: <https://pobut.lviv.ua/articles/iak-uberehti-dereviani-skulptury-vid-pidvyshchenoi-volohosti> (дата звернення 15.05.2025 р.).
7. Захист деревини від гниття та обмерзання – ефективні рішення. URL: https://www.systopt.com.ua/article-zahyst-derevyny-vid-gnyttya-ta-obmerzannya?srltid=AfmBOorNui62OIUnTlxOwtyspwRRjiBsdRwlicHKp3rljMBv8kOWx_o (дата звернення 15.05.2025 р.).

*Стаття надійшла до редакції 15.07.2025 р.
Рекомендована до друку 17.07.2025 р.*

**МЕМОРІАЛІЗАЦІЯ ВІЙНИ В МУЗЕЙНОМУ
ПРОСТОРІ: ДОСВІД НАЦІОНАЛЬНОГО
ЗАПОВІДНИКА «ГЛУХІВ»
(до 10-ї річниці відкриття виставки
«Чорні тюльпани» Донбасу)»**

У статті розглядається питання меморіалізації воєнних дій у закладах музейного типу на прикладі діяльності Національного заповідника «Глухів». Особливу увагу приділено аналізу виставкових проєктів, що репрезентують як події Другої світової, так і сучасної російсько-української воєни. Висвітлюється роль музейного простору як середовища формування культурної пам'яті, національної ідентичності та громадянської свідомості. Вказано на меморіалізацію постаті Юрія Коваленка – історика, археолога, митця, воїна, який загинув на фронті у 2023 році. На основі конкретних прикладів досліджуються форми, механізми та виклики репрезентації воєнних конфліктів у музейному контексті.

Ключові слова: меморіалізація, музеєфікація, війна, Глухів, культурна пам'ять, музейна експозиція, російсько-українська війна, Юрій Коваленко.

Реалії сучасної російсько-української війни актуалізують питання збереження та трансляції історичної пам'яті. В умовах повномасштабного вторгнення Росії в Україну з 2022 року війна стала не лише політичним чи воєнним явищем, а й важливою частиною культурного дискурсу, що потребує осмислення, збереження й візуалізації. Музеї та історико-культурні заповідники відіграють ключову роль у процесі формування публічного уявлення про війну.

Національний заповідник «Глухів» є прикладом музейної інституції, що послідовно здійснює меморіалізацію воєнної історії. Його виставкові проєкти – «Миттєвості Великої війни», «Чорні тюльпани» Донбасу», «З історії стрілецької зброї» – формують простір пам'яті, в якому поєднується минуле і сучасне. Особливе місце в цій практиці займає вшанування пам'яті Юрія Коваленка – колишнього завідувача науково-дослідного відділу За-

повідника, який не тільки віддав життя на фронті у боях за незалежність України, а й відновлював та пропагував історичну правду, був ідейним натхненником і реалізатором виставкових проєктів воєнної тематики за життя.

Для того, щоб професійно створити експозиції виставок, які б діяли на постійній основі, необхідно мати експозиційні площі, експонати, науково-обґрунтовану та історично доведену інформацію. Все це поступово співробітниками Заповідника вдалося поетапно реалізувати протягом кількох років.

Для розташування експозицій воєнної тематики, які б органічно вписувались в існуючі інтер'єри будівлі, розглядалось кілька варіантів приміщень. Музейники зупинились на одному з головних об'єктів культурної спадщини Глухова – пам'ятці архітектури і містобудування національного значення «Київська брама Глухівських міських укріплень», збудованої у 1766–1769 рр. за проєктом архітектора Андрія Квасова. Рідкісний зразок оборонного зодчества XVIII ст., виконуючи в сучасних умовах містоформуючу функцію, найкраще за інші об'єкти підходив для музеєфікації. У 2001–2004 рр. був розроблений проєкт реставрації фасадів пам'ятки, реалізований упродовж 2006–2007 рр. [1, с. 71].

Кілька років поспіль у науково-дослідному відділі Заповідника під керівництвом його завідувача Юрія Олександровича Коваленка виношувались ідеї щодо створення повноцінної експозиції на військову тематику саме у цій пам'ятці архітектури. Концепцію експозиції, її художнє оформлення зробив реставратор Заповідника Василь Пилипенко. Свою роботу він прокоментував так: «Ця виставка перенесе тебе до тих подій, які забути неможливо».

30 серпня 2013 р. у день семидесятиріччя визволення Глухова від німецько-фашистських загарбників відкрилася виставка «Миттєвості Великої війни». Вона була ло-

Рис. 1. Експозиція виставки «Миттєвості Великої війни», яка діє на постійній основі

Рис. 2. Під час екскурсії виставкою «Миттєвості Великої війни»

гічним продовженням виставки «Глухів: 1941–1943 рр.», яка спочатку експонувалась у виставковій залі музею археології Заповідника у 2012 р. За словами відвідувачів, ти не просто заходиш на виставку, а потрапляєш в неї. Увесь простір зали являє собою цілісну композицію, яка підкреслює жахіття війни. Кожен предмет – це не якась абстрактна ілюстрація теми, а конкретні (якщо не унікальні) фотографії, речі, зброя, знайдені на колишніх бойових позиціях (рис. 1). Переважна частина експонатів була надана пошуковим загonom «Обеліск» (Юрій Коваленко, Анатолій і Максим Забари, Сергій Мороз, Віктор і Олексій Іщенко), а також глухівчанами Олегом Слідюком, Ігорем Сбитним, Дмитром Кмцем, Дмитром Козловим, Сергієм Каравайком, Олександром Мірошніченком, Михайлом Рогожою [2].

Експозиція подана на фоні чорних стін і стелі, на якій, як примари, видніються силуети воїнів, готових кинутися в свій останній бій. Центральна композиція, що символізує велику трагедію обох протиборчих сторін, носить назву «Пантеон смерті». Єдиною світлою плямою виставки є скульптура (також зроблена В. Пилипенком), яка символізує душі загиблих солдат, що підносяться до небес. Художнє оформлення виставки «Миттєвості Великої війни» суттєво відрізняється від виставок відповідної тематики радянських та пострадянських часів, як і подання музейних предметів (рис. 2).

Для наповнення експозиції оригінальними артефактами ми звернулися до глухівського пошукового загону «Обеліск», створеному наприкінці 80-х років минулого століття. Починаючи з 2001 р., щороку на території Глухівського і Ямпільського районів пошуковці піднімали рештки загиблих бійців у роки Другої світової війни і здійснювали їх перепоховання на регіональному кладовищі в урочищі «Борок» біля Глухова, а особисті речі, знайдені на колишніх бойових позиціях, передавали до музейних закладів [1, с. 71].

Слід згадати, що Юрій Олександрович 30 років був незмінним керівником «Обеліску». Його знання та вміння як професійного археолога ставали у нагоді при проведенні пошукових експедицій в Україні і за кордоном. Ось лише один з епізодів багаторічної пошукової діяльності загону, завдяки яким виставка «Миттєвості Великої війни» наповнилась оригінальними експонатами Другої світової війни і об'єктивною достовірною інформацією. Перші експедиції «Обеліска» проходили в районі села Черневого на Глухівщині, де в 1941 році відбулась велика битва радянських військ з військами Вермахту. У ході робіт були виявлені останки одинадцяти бійців. Їх прізвища не були встановлені. На той час ще були живі очевидці подій осені 1941 року, і той величезний багаж інформації, котрий пошуковці отримали від місцевих жителів на початку своєї діяльності, став їм у нагоді на

довгі роки. Більшості з тих людей, котрі розповідали тоді про бої під Глуховом, селами Семенивкою, Калюжним, Черневим, Сварковим, зараз вже немає в живих, але обелісківці стали носіями їхньої пам'яті про війну.

Юрій Олександрович неодноразово висвітлював діяльність загону на сторінках місцевої преси, фахових видань, газеті Заповідника «Соборний майдан», давав інтерв'ю на радіо і телебаченні. Зібрана ним достовірна обґрунтована інформація лягла в основу написання тексту екскурсії по виставці «Миттєвості Великої війни». В контексті сучасної російсько-української війни знаходимо історичні паралелі: армія німецького генерала Г. Гудеріана в ході операції «Тайфун» збиралась дійти до столиці Радянського Союзу через Глухів за 2–3 місяці – російські війська 24 лютого 2022 року, перетнувши державний кордон України поблизу Глухова, збирались взяти Київ за 2–3 дні; окупація міста в часи Другої світової тривала 2 роки – на початку повномасштабного вторгнення місто опинилось майже на 2 місяці у «сірій зоні»; сучасний рашизм має всі ознаки фашизму, а диктатор Путін втілює в життя ідеї рашизму як Гітлер ідеї фашизму; на боці Радянського Союзу були союзники і ленд-ліз – на боці України весь демократичний світ і військова, гуманітарна, фінансова допомога.

Відкриваючи виставку «Миттєвості Великої війни» восени 2013-го року, ніхто не міг і уявити, що попереду будуть АТО і повномасштабне вторгнення країни-агресорки.

З початком АТО, першими боями під Іловайском, Дебальцевим, Савур-Могилою, постало питання організації евакуації та ексгумації тіл українських військових з тимчасово окупованої території України. На це швидко відреагували не державні інституції, а громадські організації з відповідними фахівцями. Однією з них стало Всеукраїнське громадське об'єднання «Союз “Народна пам'ять”», на запрошення якого без вагань доєднався Юрій Коваленко. Кілька разів були його ротації в зону

Рис. 3. Ю. О. Коваленко на відкритті виставки «“Чорні тюльпани” Донбасу»

АТО, сотні повернутих тіл наших солдат та офіцерів і, звісно, збір артефактів, які, ризикуючи життям, були підняті на місцях запеклих боїв. Тож, повернувшись до роботи, він плекав ідею через створення відповідної тематичної експозиції донести історичну правду про події в зоні АТО. З часом його задум втілювався у життя.

У виставковій залі Національного заповідника «Глухів» 4 лютого 2015 р. було велелюдно. На відкритті виставки «“Чорні тюльпани” Донбасу» на очах у більшості людей бриніли сльози. Ще жодна з виставкових експозицій,

Рис. 4. Фрагмент експозиції виставки «Чорні тюльпани» Донбасу»

створених закладом до цього часу, не викликала таких емоцій (рис. 3). Переглядаючи її експонати, можна було пізнати себе на думці, що вони з далекого минулого, як мінімум – з часів Другої світової війни: такі ж обпалені, заржавілі і понівечені, і за кожним з них поставало чийсь обірване життя. Але все ж таки вони були артефактами сучасної війни, яка почалась у 2014 році [3].

Щоб зробити експозицію виставки, яка б діяла на постійній основі, знову ж таки постало питання створення додаткових площ, де б інтер'єри мали налаштовувати відвідувачів на відповідні емоції. Так пам'ятка історії та архітектури «Банк Н. Терещенка» (кін. XIX ст.), в якій історично знаходились фінансові та адміністративні установи, набула додаткової функції – її підвальне приміщення стало об'єктом екскурсійного показу. В ньому розгорнулася експозиція виставки «Чорні тюльпани» Донбасу», оформлення якої зробив реставратор В. Пилипенко. Головний акцент був зроблений на вітрини з речами і документами українських захисників та на фоторепродукції, які транслювали картини бойових дій на території Донбасу і Луганщини [1, с. 71]. До опоряджувальних робіт були залучені всі співробітники-чоловіки Заповідника: викопати, винести, вивезти декілька тон землі, провести освітлення, зробити косметичний

ремонт. Результат вартував того. Це був один з перших прикладів музейної експозиції в Україні, який на той час розповідав про події в зоні АТО (рис. 4).

Враховуючи специфіку обраної теми і особливості оригінальних експонатів, для огляду експозиції і проведення екскурсії з урахуванням вікових особливостей аудиторії та її підготовленості до сприйняття інформації було розроблено кілька варіантів фільму-супроводу, що давало унікальну можливість впливати на інтелект, емоційну й моральну сфери особистості, активізувати чуттєве сприйняття і стимулюючи ціннісне ставлення людини до навколишньої дійсності. Пріоритетним для працівників Заповідника було і залишається завдання ефективного використання унікальних предметів музейного фонду не тільки для унаочнення інформації, а й, насамперед, для осмисленого її сприйняття, стимулювання процесів пізнання історичної правди [4].

Перебігу подій головних воєнних кампаній XIX–XX ст. присвячена експозиція «3 історії стрілецької зброї», яка розкриває тему через показ знахідок і артефактів тієї доби. Вперше відкриття виставки відбулося 29 вересня 2016 року у виставковій залі музею археології. Фактично це була приватна колекція співробітника Заповідника Миколи Жарнікова, який у 2014 році переїхав до Глухо-

Рис. 5. Ескіз площі лівої кордегардії під експозицію виставки «З історії стрілецької зброї»

ва з Донецька, коли там почалась війна. За його словами, все розпочалося з інтересу до теми і збору експонатів. Це захоплення з часом матеріалізувалося.

Артефакти, змонтовані у невеличкі глибокі рами під скло, були подані за тематичним і хронологічним принципами. Але самі по собі вони не могли у повному обсязі нести необхідну інформацію. Цю прогалину доповнювали копії документів, портрети винахідників і конструкторів, символіка держав, армії яких брали участь у найбільших воєнних подіях минулих століть. Виставка носила тимчасовий характер, але з часом виникла ідея зробити експозицію, яка б діяла на постійній основі [5, с. 1].

6 грудня 2018 р. в рамках заходів по відзначенню Дня Збройних сил України у Національному заповіднику «Глухів» вдруге було відкрито виставку «З історії стрілецької зброї», експозиція якої розгорнулася у згаданій пам'ятці історії та архітектури національного значення «Київська брама Глухівських міських укріплень» – символі героїчного минулого нашого міста, адже саме з боку Київських фортечних воріт взимку 1663–1664 рр. відбувся основний штурм Глухівської фортеці на чолі з польським королем Яном Казимиром. Глухів вистояв...[6].

Останні реставраційні роботи по пам'ятці, як зазначалося вище, проводились у 2007 р. Відтоді Заповідником виношувалась ідея повної її музеєфікації. У правій бічній кордегардії вже знаходилась експозиція виставки «Миттєвості Великої війни». При підтримці Міністерства

культури України, яке у 2018 р. профінансувало ремонтні роботи лівої бічної кордегардії і виготовлення експозиційного обладнання (175 тис. грн.), була завершена повна музеєфікація об'єкта.

Автор ідеї виставки «З історії стрілецької зброї» Микола Жарніков, на жаль, не був присутній на відкритті. Літом того року особисті обставини змусили його переїхати з родиною до Харкова, але у Глухові він залишив часточку своєї душі, передавши до музейного фонду Заповідника те, що роками купував, обмінював, реставрував. Окрім того, до створення нової експозиції виставки він залучив спеціалістів, які зробили її віртуальну 3D-модель, що сприяло відтворенню ідеї самого автора і якнайкращій її подачі. Так само колектив науковців Заповідника доклав максимум зусиль, щоб місто отримало ще один об'єкт екскурсійного показу через візуалізацію його історії (художник-реставратор Олександр Маслюк) (рис. 5). Наразі відвідувачі виставки мають гарну нагоду познайомитися з темою розвитку зброї від доісторичних часів до початку Другої світової війни. Експозиція побудована так, щоб не тільки поринути у світ матеріальних артефактів, а й відстежити еволюцію людської думки в пошуку нових інженерних винаходів (рис. 6), [6, с. 1].

Тоді здавалося, що тема меморіалізації війни в стінах Заповідника вичерпала себе, але 24 лютого 2022 року розпочалося повномасштабне вторгнення Росії в Україну. До лав ЗСУ вступив науковий співробітник Олек-

Рис. 6. Експозиція виставки «З історії стрілецької зброї», яка діє на постійній основі

Рис. 7. Меморіальна дошка Юрію Коваленку, відкрита 14 березня 2024 р.

сандр Миколайович Мірошніченко; завідувач науково-дослідного відділу Ю. О. Коваленко підписав контракт з ЗСУ ще взимку 2020 року. Олександр у складі III-ї окремої штурмової бригади продовжує нести службу в лавах Збройних сил України, Ю. О. Коваленко, на жаль, загинув на позиціях у Серебрянському лісництві на Луганщині 14 березня 2023 року.

Колектив Національного заповідника «Глухів», віддаючи шану полеглому колезі, вшановує та меморіалізує його пам'ять. 14 березня 2024 р., у перші роковини від дня його загибелі, в стінах Заповідника зібралася наукова спільнота, історики, музейники, культурні діячі, громадськість Глухівщини, Шосткинщини, Чернігівщини, щоб вшанувати пам'ять загиблого у російсько-українській війні науковця. Значний внесок Юрія Коваленка у розвиток археологічної науки Чернігово-Сіверщини загалом та давнього Глухова зокрема було відзначено відкриттям на його честь меморіальної пам'ятної дошки, дизайн якої розробив і виготовив власноруч художник-реставратор нашого закладу О. Маслюк (рис. 7).

Цього дня у Заповіднику також представили монографію Юрія Коваленка «Історична топографія Глухова доби середньовіччя та ранньомодерного часу» – працю, яка стала не лише підсумком його академічної діяльності, але й духовною спадщиною, що сприяє збереженню нашої ідентичності та національної самобутності [7].

14 березня 2025 року, у день других роковин загибелі Юрія Коваленка, колеги, рідні, друзі пройшли «Маршрутом пам'яті» – шляхом археологічних розкопок і відкриттів

історика. Екскурсійний маршрут, який спеціально розробили співробітники науково-дослідного відділу та відділу музейної та науково-фондової діяльності, пролягав вулицями тисячолітнього Глухова через локації, де Юрій Олександрович у археологічних культурних шарах віднайшов значущі артефакти життєдіяльності праглухівчан і довів, що останні жили на території нашого міста ще задовго до офіційно встановленої дати його заснування.

Завдяки його багатьом дослідженням у Державному реєстрі нерухомих пам'яток України з'явилась пам'ятка археології, історії, містобудування, ландшафту місцевого значення «Історичний центр Глухова XII–XVIII ст.», що входить до території Національного заповідника «Глухів» і де заклад здійснює свою пам'яткоохоронну діяльність. «Історія має говорити», – таким гаслом завжди керувався Юрій Коваленко. І у Глухові історія говорить саме його голосом. Він звучить у кожному підписі, у кожній фотографії та вітрині музею археології, у виставкових проєктах «Миттєвості Великої війни», «“Чорні тюльпани” Донбасу» [8].

Робота по меморіалізації постаті Юрія Коваленка шляхом створення кімнати-музею на його честь та інших заходів по вшануванню його пам'яті триває. Вже зараз збираються артефакти повномасштабної війни, щоб після її завершення музеєфікувати сучасні військові події. Крім того, минулого 2024 року до Дня захисників та захисниць України Заповідник отримав мілітарні експонати до музейної колекції, зібрані на звільнених з-під російської окупації територіях Харківщини. Їх передав молодший сержант Третьої окремої штурмової бригади ЗСУ Олександр Миколайович Мірошніченко, який в цивільному житті залишається науковим співробітником Заповідника [9]. Вони лягли в основу експозиції виставки «2004 – 2024 рр. Опір триває», проведенню якої стала на заваді безпекова ситуація у Глухові. Надалі передані артефакти займуть своє місце в майбутніх виставкових проєктах.

Отже, висновуючи, хочемо зазначити, що Національний заповідник «Глухів» виступає прикладом музейної установи, яка послідовно займається меморіалізацією воєнної історії, а його виставкові проєкти формують простір пам'яті, в якому поєднується історичне минуле і сучасне. Вшанування пам'яті Юрія Коваленка – колишнього завідувача науково-дослідного відділу Заповідника – посідає особливе місце в цій практиці.

ДЖЕРЕЛА

1. Жукова С.П. Пам'ятки культурної спадщини у структурі діяльності Національного заповідника «Глухів». Охорона культурної спадщини історико-культурними заповідниками Чернігово-Сіверщини / за заг. ред. С. Ю. Зозулі. Центр пам'яткознавства НАН України і Укр. тов-ва охор. пам'яток історії та культури, Півн. -Сх. регіон. від.-ня. Київ: Видавець Олег Філюк, Центр учбової літератури, 2017. С. 60–74.
2. Виставка «Миттєвості великої війни». URL: <https://nzhlukhiv.com.ua/?s=%D0%BC%D0%B8%D1%82%D1%82%D1%94%D0%B2%D0%BE%D1%81%D1%82%D1%96>. Дата звернення 28.05.2025.
3. Відкрито виставку «Чорні тюльпани Донбасу». URL: <https://nzhlukhiv.com.ua/?s=%D1%87%D0%BE%D1%80%D0%BD%D1%96+%D1%82%D1%8E%D0%BB%D1%8C%D0%BF%D0%B0%D0%BD%D0%B8>. Дата звернення 25.05.2025.
4. Мошук І. В. Культурно-просвітницька діяльність Національного заповідника «Глухів». *Сіверщина в історії України*. 2015.

№ 8. С. 357–358.

5. Від наконечників стріл до гвинтівок Мосіна. *Соборний майдан*. 2016. № 5. С. 1

6. Жукова С. П. Історія, що живе у Київській брамі. *Соборний майдан*. 2018. № 6. С. 1

7. Відданість і служіння: вшанування пам'яті Юрія Коваленка. URL: <https://nz-hlukhiv.com.ua/novini/viddanist-i-sluzhinnya-vshanuvannya-pam-yati-yuriya-kovalenka.html>. Дата звернення 15.05.2025.

8. Артемова Л. В. Дослідник минулого, захисник майбутнього: другі роковини втрати. *Соборний майдан*. 2025. № 2. С. 1–2.

9. Музей отримав воєнні експонати до Дня захисників та захисниць України. URL: <https://nz-hlukhiv.com.ua/novini/do-dnya-zahisnikiv-ta-zahisnits-ukrayini.html>. Дата звернення 21.05.2025.

Pinchuk N. Yu. Memorialization of war (military histore) in museum space: the experience of the Hlukhiv National Reserve (dedicated to the 10th anniversary of the opening of the exhibition «“Black Tulips” of Donbas»)

The article examines the process of memorialization and museification of warfare on the example of the activities of the Hlukhiv National Reserve. Particular attention is paid to the analysis of exhibition projects that represent both the events of World War II and the current Russian-Ukrainian war. The role of the museum space as a medium for the formation of cultural memory, national identity, and civic consciousness is highlighted. The memorialization of the figure of Yuri Kovalenko, a historian, archaeologist, artist, and soldier who died at the front in 2023, is analyzed. Based on specific examples, the forms, mechanisms, and challenges of representing military conflicts in the museum context are explored.

Key words: memorialization, museification, war, Hlukhiv, cultural memory, museum exposition, Russian-Ukrainian war, Yuri Kovalenko.

REFERENCES

1. Zhukova, S. P. (2017). Pamiatky kulturnoi spadshchyny u strukturi diialnosti Natsionalnoho zapovidnyka «Hlukhiv» [Monuments of cultural heritage in the structure of the Hlukhiv National Reserve]. *Okhrona kulturnoi spadshchyny istoryko-kulturnymy zapovidnykamy Chernihovo-Sivershchyny*. Kyiv: Vydavets Oleh Filiuk, Tsentri uchbovoi literatury. [in Ukrainian].
2. Vystavka «Myttievosti velykoi viiny» [The exhibition «Moments of the Great War»]. Retrieved from <https://nzhlukhiv.com.ua/?s=%D0%BC%D0%B8%D1%82%D1%82%D1%94%D0%B2%D0%BE%D1%81%D1%82%D1%96> [in Ukrainian].
3. Vidkryto vystavku «Chorni tiulpany Donbasu» [The exhibition «Black Tulips of Donbas» is opened]. Retrieved from <https://nzhlukhiv.com.ua/?s=%D1%87%D0%BE%D1%80%D0%BD%D1%96+%D1%82%D1%8E%D0%BB%D1%8C%D0%BF%D0%B0%D0%BD%D0%B8> [in Ukrainian].
4. Moshuk, I. V. (2015). Kulturno-prosvitnytska diialnist Natsionalnoho zapovidnyka «Hlukhiv». *Sivershchyna v istorii Ukrainy*, 8, pp. 357 – 358. [in Ukrainian].
5. Vid nakonechnykh stril do hvyntivok Mosina [From arrowheads to Mosin rifles.] (2016). *Sobornyi maidan*, 5, p. 1. (2016). [in Ukrainian].
6. Zhukova, S. P. (2018). Istoriia, shcho zhyve u Kyivskii brami [History that lives in the Kyiv Gate]. *Sobornyi maidan*, 6, p. 1. [in Ukrainian].
7. Viddanist i sluzhinnia: vshanuvannia pamiaty Yurii Kovalenka [Devotion and service: honoring the memory of Yuri Kovalenko]. Retrieved from: <https://nz-hlukhiv.com.ua/novini/viddanist-i-sluzhinnya-vshanuvannya-pam-yati-yuriya-kovalenka.html> [in Ukrainian].
8. Artemova, L. V. (2025). Doslidnyk mynuloho, zakhysnyk maibutnoho: druhi rokovyny vtraty [Researcher of the past, defender of the future: the second anniversary of the loss]. *Sobornyi maidan*, 2, pp. 1–2. [in Ukrainian].
9. Muzei otrymav voienni eksponaty do Dnia zakhysnykiv ta zakhysnyts Ukrainy [Museum receives military exhibits for the Day of Defenders of Ukraine]. Retrieved from: <https://nz-hlukhiv.com.ua/novini/do-dnya-zahisnikiv-ta-zahisnits-ukrayini.html>. [in Ukrainian].

Стаття надійшла до редакції 02.07.2025 р.
Рекомендована до друку 17.07.2025 р.

АВТОРИ

Артемова Людмила Вікторівна – завідувачка науково-дослідного відділу Національного заповідника «Глухів».

Бахтіна Світлана Анатоліївна – провідна наукова співробітниця відділу пам'яток історії Обласного комунального закладу «Харківський науково-методичний центр охорони культурної спадщини».

Будзар Марина Михайлівна – кандидатка історичних наук, доцентка кафедри історії України Київського столичного університету ім. Бориса Грінченка.

Вечерський Віктор Васильович – кандидат архітектури, старший науковий співробітник Державної наукової установи «Енциклопедичне видавництво».

Виногородська Лариса Іванівна – кандидатка історичних наук, старша наукова співробітниця Інституту археології Національної академії наук України.

Горох Микола Володимирович – кандидат історичних наук, старший науковий співробітник Чернігівського історичного музею ім. Василя Тарновського.

Гриценко Андрій Петрович – доктор педагогічних наук, директор Навчально-наукового інституту філології та історії Глухівського національного педагогічного університету ім. Олександра Довженка.

Дейнеко Сергій Миколайович – кандидат історичних наук, старший науковий співробітник Комунального закладу «Харківський історичний музей ім. М. Ф. Сумцова».

Демиденко Надія Михайлівна – кандидатка історичних наук, старша наукова співробітниця, професорка кафедри гуманітарних дисциплін Сумської філії Харківського національного університету внутрішніх справ.

Дорохіна Тамара Федорівна – кандидатка історичних наук, професорка кафедри історії України, археології та краєзнавства Навчально-наукового інституту історії та соціогуманітарних дисциплін ім. О. М. Лазаревського Національного університету «Чернігівський колегіум» ім. Т. Г. Шевченка.

Жукова Світлана Петрівна – заступниця генеральної директорки Національного заповідника «Глухів».

Загрива Наталія Анатоліївна – старша наукова співробітниця науково-дослідного відділу моніторингу нерухомих пам'яток і території Національного заповідника «Києво-Печерська лавра».

Іванченко Леся Антонівна – кандидатка історичних наук, краєзнавиця.

Казіміров Дмитро Вікторович – кандидат історичних наук, викладач ВСП «Фаховий коледж економіки і технологій Національного університету «Чернігівська політехніка»».

Кириєвський В'ячеслав Дмитрович – краєзнавець, м. Шостка.

Кобзиста Олена Володимирівна – методист Комунального закладу «Глухівський міський краєзнавчий музей» Глухівської міської ради.

Коваленко Олександр Борисович – кандидат історичних наук, професор кафедри історії України, археології та краєзнавства Навчально-наукового інституту історії та соціогуманітарних дисциплін ім. О. М. Лазаревського Національного університету «Чернігівський колегіум» ім. Т. Г. Шевченка.

Кондратенко Наталія Григорівна – завідувачка сектору науково-дослідного відділу фондів Полтавського краєзнавчого музею ім. Василя Кричевського.

Кондратенко Тамара Костянтинівна – головна зберігачка фондів Полтавського краєзнавчого музею ім. Василя Кричевського.

Котельницький Назар Анатолійович – кандидат історичних наук, доцент кафедри права Чернігівського інституту інформації, бізнесу і права Міжнародного науково-технічного університету ім. академіка Юрія Бугая.

Крижанівський Віталій Михайлович – кандидат історичних наук, провідний науковий співробітник відділу давніх актів Центрального державного історичного архіву України, м. Київ, доцент кафедри історії, правознавства та методики навчання Навчально-наукового інституту філології та історії Глухівського національного педагогічного університету ім. Олександра Довженка.

Кужельна Олена Валеріївна – членкиня Національної спілки краєзнавців України, м. Шостка.

Лагута Антоніна Михайлівна – краєзнавиця, м. Новгород-Сіверський.

Ликова Оксана Григорівна – завідувачка науково-дослідного сектору музеєзнавчої керамології Науково-дослідного інституту керамології Національного музею-заповідника українського гончарства в Опішному.

Маслюк Олександр Іванович – художник-реставратор Національного заповідника «Глухів».

Мезенцев Володимир Ігоревич – кандидат історичних наук, науковий співробітник Канадського Інституту Українських Студій (м. Торонто, Канада), виконавчий директор Батуринського українсько-канадського археологічного проекту від канадської сторони та співкерівник розкопок у Батурині.

Мицик Юрій Андрійович – доктор історичних наук, професор, головний науковий співробітник Інституту української археографії та джерелознавства ім. Михайла Грушевського Національної академії наук України.

Міллер Наталія Василівна – краєзнавиця, селище Вороніж Шосткинської МТГ.

Мірошниченко Надія Олександрівна – кандидатка педагогічних наук, учена секретарка Національного заповідника «Глухів».

Мірошниченко Олександр Миколайович – науковий співробітник Національного заповідника «Глухів», молодший сержант Третьої окремої штурмової бригади ЗСУ, аспірант кафедри історії, правознавства та методики навчання Навчально-наукового інституту філології та історії Глухівського національного педагогічного університету ім. Олександра Довженка.

Мошик Ірина Вікторівна – кандидатка історичних наук, генеральна директорка Національного заповідника «Глухів».

Олексюк Інна Миколаївна – старша наукова співробітниця науково-дослідного сектору збереження пам'яток образотворчого мистецтва, книг та документальних матеріалів відділу науково-фондової роботи Національного заповідника «Києво-Печерська лавра».

Онопрієнко Олена Володимирівна – в. о. директора Комунального закладу «Глухівський міський краєзнавчий музей» Глухівської міської ради.

Павленко Сергій Олегович – шеф-редактор редакції наукового історичного журналу «Сіверянський літопис», м. Чернігів.

Печена Анжела Володимирівна – наукова співробітниця Національного заповідника «Глухів».

Пінчук Неля Юріївна – завідувачка відділу музейної та науково-фондової діяльності Національного заповідника «Глухів».

Приход Світлана Миколаївна – завідувачка краєзнавчого відділу Новгород-Сіверського історико-культурного музею-заповідника «Слово о полку Ігоревім».

Рига Данило В'ячеславович – краєзнавець, журналіст, дослідник історії м. Чернігова.

Рой Світлана Вікторівна – кандидатка історичних наук, наукова співробітниця відділу фондів Ніжинського краєзнавчого музею ім. Івана Спаського.

Семешин Едуард Володимирович – магістр історії, незалежний дослідник, м. Ромни.

Сенченко Наталія Миколаївна – кандидатка історичних наук, провідна наукова співробітниця Національного заповідника «Києво-Печерська лавра».

Сулима Оксана Сергіївна – завідувачка сектору науково-дослідного відділу фондів Полтавського краєзнавчого музею ім. Василя Кричевського.

Тарасенко Інна Юріївна – кандидатка історичних наук, провідна спеціалістка державної служби редакційно-видавничого відділу в/ч А0515-У.

Титова Олена Миколаївна – кандидатка історичних наук, заслужена працівниця культури України, членкиня Науково-методичної ради з питань охорони культурної спадщини МКСК України, членкиня Експертної комісії з питань обліку об'єктів культурної спадщини МКСК України, членкиня Українського національного комітету Міжнародної ради з питань пам'яток і визначних місць (ICOMOS).

Чурочкін Олександр Анатолійович – протоієрей, кандидат богослов'я, науковий співробітник Державного історико-культурного заповідника у м. Путивлі, настоятель Спасо-Преображенського собору у м. Путивлі, благочинний церков Путивльського округу Котопської єпархії УПЦ.

Шишкіна Юлія Андріївна – молодша наукова співробітниця Національного заповідника «Глухів».

Юсова Олена Миколаївна – завідувачка сектору науково-освітньої роботи Комунального закладу Сумської обласної ради «Державний історико-культурний заповідник «Посуля»».

Яненко Анна Сергіївна – кандидатка історичних наук, заступниця начальника науково-дослідного відділу історії Києво-Печерської лаври та музейництва Національного заповідника «Києво-Печерська лавра».

Яснівська Людмила Василівна – кандидатка історичних наук, доцентка кафедри історії України, археології та краєзнавства Національного університету «Чернігівський колегіум» ім. Т. Г. Шевченка.

НАУКОВЕ ВИДАННЯ

СІВЕРЩИНА В ІСТОРІЇ УКРАЇНИ

Випуск 18

Технічний редактор – *В. В. Ісаєв*

Дизайн обкладинки – *Ю. В. Москаленко*

Комп'ютерне складання – *В. В. Ісаєв*

Коректура – *Л. В. Артемова, С. П. Жукова, Н. Ю. Пінчук*

Редакційна колегія збірника залишає за собою право на стилістичне, лексичне, орфографічне та пунктуаційне редагування матеріалів.

Надані авторами рукописи не рецензуються і не повертаються.

За достовірність фактів, посилань, приміток, коментарів відповідає автор (автори) публікації.

Редакція не завжди поділяє точку зору автора (авторів) публікацій.

Підписано до друку 17.07.2025 р.

Формат 60×84/8.

Ум. друк. арк. 32,6. Обл.-вид. арк. 43,5.

Наклад 100 прим. Зам. № 2310.

Видавець та виготовлювач

ПП. Лисенко М.М.

(Свідоцтво про внесення суб'єкта видавничої справи до Державного реєстру видавців, виготівників та розповсюджувачів видавничої продукції серія ДК № 2776 від 26.02.2007 р.);

вул. Шевченка, 20, м. Ніжин, 16608, Україна;

тел.: +38-04631-90995, +380-067-4412124; e-mail: vidavec.lisenko@gmail.com

УДК 94(477.5)+908(477.5)